AHMED CEVDET PAŞA

TÂRÎH-İ CEVDET

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
III-2. Dizi - Sayı: 15[b]

AHMED CEVDET PAŞA

TÂRÎH-İ CEVDET

I. CİLT

Hazırlayan

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ

ANKARA, 2018

Ahmed Cevdet Paşa, 1823-1895
Târîh-i Cevdet. I. cilt / Ahmed Cevdet Paşa, hazırlayan Mehmet İpşirli. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2018.

1. cilt (xiii, 436 s.) ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; III-2. Dizi-Sayı: 15[b])

İndeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 3444 - 3 (Tk.)
ISBN 978 - 975 - 16 - 3464 - 1 (2.c.)

1. Ahmed Cevdet Paşa, 1823-1895. 2. Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih yazıcılığı. 3. Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih. I. E.a. II. İpşirli, Mehmet, hazırlayan. III. Dizi.

907.2
956.10154

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 09.12.2016 tarih ve 732/33 sayılı kararı gereği 2000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-16-3444-3 (Tk)
978-975-16-3464-1 (2.c)

İnceleyenler: Prof. Dr. Yılmaz KURT
Prof. Dr. Muhittin TUŞ
Prof. Dr. Kenan İNAN
Doç. Dr. Halil ÇELTİK

Kapak Tasarım : Emine ÇAKIR

Baskı : Ziraat Gurup Matbaacılık A.Ş.
İstanbul Yolu Trafo Karşısı Varlık / ANKARA
Tel: (0312) 384 73 44 - 45

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ IX

TÂRÎH-İ CEVDET'İN ME'HAZLERİ 4

Muhtıra 15

Mukaddime 16

FASL-I EVVEL: İLM-İ TÂRÎHİN LÜZUM VE FÂİDESİ BEYÂNINDADIR 17

FASL-I SÂNÎ: HÜKÛMETLERİN ETVÂR VE AKSÂMI BEYÂNINDADIR 21

FASL-I SÂLİS : DÜVEL-İ İSLÂMİYYE'NİN AHVÂL-İ SÂBIKASI VE DEVLET-İ ALİYYE'NİN MEBDE'-İ ZUHÛRU 25

İstitrâd: Tuğ ve Sancaklara Dâirdir 35

FASL-I RÂBİ': DEVLET-İ ALİYYE'NİN ETVÂR-I MUHTELİFESİ BEYÂNINDADIR 39

İstitrâd: Dîvânların vaz' ve tertîbine dâirdir 49

İstitrâd 55

İstitrâd 75

Fezleke 94

FASL-I HÂMİS: KAVÂNÎN-İ DEVLET-İ ALİYYE'NİN NE VECHİLE HALEL-PEZÎR OLDUĞUNA DÂİRDİR 97

FASL-I SÂDİS: FENN-İ HARBE DÂİRDİR 129

FASL-I SABİ': AHVÂL-İ BAHRİYYE HAKKINDADIR 137

FASL-I SÂMİN: AVRUPA'NIN AHVÂL-İ SÂBIKA VE LÂHİKASI HAKKINDADIR 177

İstitrâd 250

İstitrâd 264

FASL-I TÂSİ': KIRIM VE KAFKAS CİHETLERİ AHVÂLİNE DÂİR 279

İstitrâd 280

Mengli Giray Hân'ın Devlet-i Aliyye'ye İlticâsı 282

Kalgaylık Rütbesinin İhdâsı 283

Saâdet Giray Hân'ın Tercüme-i Ahvâli 284

Sâhib Giray'ın Hânlığı 285

Devlet Giray'ın Hân Olduğu ve Rusyaluyı Harac-güzâr Ettiği 286

Nureddin'lik Rütbesinin İhdâsı 287

Hutbelerde Nâm-ı Pâdişâhî Takdîm ve Kırım Hânlarının İsimleri Te'hîr Olunduğu 288

Hân Ağalığı Hizmetinin Zuhûru 289

Müteahhirîn-i Hânân-ı Kırım'ın İcmâl-i Ahvâli 291

Rezmî Bahâdır Giray Hân'ın Tercüme-i Hâli 292

İslâm Giray Hân-ı Sânî'nin Tercüme-i Hâlî 293

Hacı Selim Giray Hân'ın Tercüme-i Hâlî 293

Devlet Giray Hân-ı Sânî'nin Tercüme-i Hâlî ve Kırım'ın Evâhir-i Ahvâli 294

Memâlik-i Kafkasya'nın Ahsâmı 295

Diyâr-ı Kafkas'ın Ba'zı Vekāyi'-i Sâlifesi 298
Çerkesistân'ın Ba'zı Ahvâl-i Mahsûsası 304
İstitrâd 306
Kabâil-i Çerâkise'nin Akāid-i Kadîmesi 307
Çerâkise'nin Ahlâk ve Âdâtı 312
Lâhika: Eflak ve Boğdan Hakkındadır 318

FASL-I ÂŞİR: ARABİSTÂN VE HAVÂLİSİ HAKKINDADIR 325
Mısır'ın Evâil-i Ahvâli 325
Cezzâr'ın Evâil-i Hâli 330
Ali Bey'in Encâm-ı Hâli 332
Cebel-i Lübnan'ın Keyfiyyet-i İdâre-i Mâziyye ve Hâzırası ve Hükkâmının Usûl ve Rusûm-ı Kadîmesi ve Ahâlîsinin Mikdâr ve Aksâmı 336
Dürzîlerin Âdât ve Akāidi 343
Nusayrîlerin Keyfiyyet-i Diyânetleri 357
Zâhir Ömer'in Keyfiyyet-i Zuhûru ve Cezzâr'ın Berrü'ş-Şâm'da Zuhûr-ı Nâm ve Şânı ve Berrü'ş-Şâm'ın Ba'zı Vekāyi'-i Harbiyyesi 359
Ahvâl-i Irak 363
Ahvâl-i Îran Zemîn 366
Baban Ocaklığı 368

HÂTİME: Derûn-I Kitâbda Mev'ûd Olan Suver-İ Evrâk (1) 371
Timurleng'in Fransa Kralı VI. Karlos'a Mektûbu 373
Mektûb-ı Mezkûrun Sûret-i Tercümesi 374
Sultân Süleyman Tarafından Fransa Kralı Françesko'ya İrsâl Buyurulmuş Olan Nâme-i Hümâyûn Sûreti 374

Sultân Süleyman Asrında İbrahim Paşa Tarafından Dîvân-ı Âlî'de Fransa Elçisine Îrâd Olunan Nutk-ı Resmidir 376

Kapudan-ı Deryâ Piyale Bey'e Sahrâ-yı Tercan'dan İrsâl Buyurulmuş Olan Emr-i Şerîf Sûretidir 378

Prut Vak'ası Üzerine Baltacı Mehmed Paşa Tarafından Yazılan Buyuruldu Sûretidir 380

Çiçek Aşısına Dâir Madam Montegu'nun İngiltere'ye Yazdığı Mektûbun Tercümesi 381

Rusya Çarı Petro'nun Vasiyyetnâmesi 382

Kaynarca Ahidnâmesi 386

Hâtime 399

Temmet 399

Fenerli Beyler Zamânında Eyâlet-i Boğdan'ın Defter-i Masârıfâtı 400

DİZİN 403

ÖN SÖZ

XIX. yüzyılın büyük âlimi, tarihçi ve hukukçusu olan Cevdet Paşa yoğun ilmî, idarî faaliyetlerine rağmen birbirinden değerli kalıcı eserler kaleme almayı başarmıştır. Paşa'nın telifatı arasında şüphesiz en önemli çalışması Osmanlı Devleti'nin 1774-1826 yılları arasındaki oldukça kritik ve sıkıntılı elli yılını içine alan on iki ciltlik *Tarih-i Cevdet*'idir. Tenkitçi ve değerlendirmeci bir anlayış ve yaklaşım içinde yazmış olduğu eserinin önsözünde Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'in başlangıcı olan 1188 (M.1774) senesinin Osmanlı Devleti'nde bir dönüm noktası olduğunu, bundan sonra olayların renginin değiştiğini belirtmektedir. Bu sebeple bu dönemin değerlendirmesine girmeden önce birinci cildini umumi bir mukaddime olarak yazmıştır. Burada başta Osmanlı Devleti tarihi olmak üzere, genel olarak Avrupa tarihinden, tarihte iz bırakmış bazı milletlerin ahvalinden, Mısır, Kırım ve Kafkaslar gibi önemli bölgelerin tarihlerinden bahsetmiştir. Ayrıca tarih okumaya meraklı olanlar için faydalı olduğunu düşündüğü "Tuğ ve sancaklar, divanların tertibi, matbaa sanatı, çiçek aşısı, meskûkât, karabet-i redâiyye" konularını istitrâd başlıkları altında açıklamıştır[1].

1851 yılında Encümen-i Daniş tarafından dönemin tarihinin yazılması vazifesi Cevdet Efendi'ye verilmiş ise de bu kurumun kapanması üzerine görevlendirme ile ilgili Sultan Abdülmecid'in irâdesi ancak 1853 yılında çıkarak resmen göreve başlamış oluyordu. Bu sırada kendisi otuz yaşında idi[2].

[1] "*Târih-i Cevdet*'in mebdei olan bin yüz seksen sekiz sene-i hicriyyesi Devlet-i Aliyye'ce bir hadd-i fâsıl gibi olup andan sonra vukūâtın rengi tagayyür etmiştir. Binâen alâ-zâlik maksûda şurû'dan mukaddem düvel-i sâlifenin ve ale'l-husus Devlet-i Aliyye'nin vekāyi'-i külliyye ve ahvâl-i umûmiyye-i mâziyyesi ve Mısır ve Kırım gibi kıtaât-ı mühimmesinin vekāyi'-i meşhûresi ile târîh mutâlaa edenlere lâzım olan ba'zı ma'lûmât-ı mühimme ber-vech-i âtî icmâlen fasl fasl beyân olunmak münâsib görülmüştür". *Tarih-i Cevdet*, I, s. 15.

[2] Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Almanca'dan Çeviren: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 21-22; Z.Arıkan, "Tarih-i Cevdet", DİA, 40, s. 75.

Bu görevlendirme ile birlikte kendisi Süleymaniye müderrisliğine yükseltilmiş, tarihini yazmaya başladığı sırada Nâil Bey'in vefatı üzerine boşalan vak'anüvisliğe 18 Şubat 1855'te tayin edilmiştir[3].

Böyle ağır bir vazifeyi nasıl yerine getireceği, kaynakları nereden bulacağı konusunda büyük kaygılar taşıdığını duyan zamanın tanınmış âlim ve şeyhülislamı Arif Hikmet Beyefendi, kendisini çağırarak serbestçe çalışmak üzere meşhur kütüphanesinin anahtarını vermiştir. Büyük bir şevkle tarihinin birinci cildini yazmağa koyulmakla birlikte, kendisine devamlı olarak ilmî, idari geçici görevlerin verilmesinin çalışmalarının aksamasına sebep olduğunu ifade ederek meşguliyetlerden boş zaman buldukça *Tarih-i Cevdet*'i yazmaya devam ettiğini, fasılalar sebebiyle bilgilerin bazan olması gereken ciltten başka bir ciltte yer aldığını, bu yüzden *Tarih-i Cevdet*'in tamamını yeniden gözden geçirilerek yeni bir düzenlemenin yapıldığını[4], *bilhassa* birinci cildinin ikinci tertibinde bazı bölümler aynen kalmakla birlikte yeniden tertip edildiğini belirtmektedir[5]. *Tarih-i Cevdet*'in birinci cildi, Abdülkadir Efendi tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir[6].

[3] "Âzalığiyle müftehir olduğum Encümen-i Dâniş'in kararı ve âzâsından bulunduğum Meclis-i Umumî-i Maârif'in arz ve ihtarı üzerine sâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i Şehriyârî mûcibince 1188 senesinden 1241 senesine kadar olan vekayi-i Devlet-i Aliyye'yi hâvî bir tarih yazmağa memur olduğumdan bu tarihin te'lifiyle meşgul iken 1271 senesi Cumâdelulasında (M. 1856) Takvimhâne nâzırı ve Vak'a-nüvis bulunan Âkif Paşa-zâde Nâil Bey fevt olmakla mâh-ı merkumun selhi olan cumaertesi günü Takvimhane Nezareti vak'a-nüvis-i esbak Recâî Efendi uhdesine tevcih ve ferdâsı ya'ni sene-i hicriyye-i merkume Cumadelahiresinin gurresi ve 1855 sene-i milâdiyyesi Şubatının altısı olan Pazar günü vak'a-nüvislik memuriyeti dahi uhde-i âcizâneme ihâle buyuruldu" Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Bysun, Ankara TTK 1953, *Tezkire* 6, s. 5, ayrıca bk. B. Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *İA*, XIII, s. 283.

[4] Bu hususta birinci cildin serlevhasında şu cümlelere yer vermiştir: "*Târîh-i Cevdet* ihtilâs-ı vakt olundukça tahrîr ile tab' u neşr olunup hâlbuki bir cilde derci enseb olan ba'zı vukûât başka cilde geçmiş ve mukaddimeye derc olunacak nice tafsîlat sonraki cildlere kalmış olduğuna mebnî târîhin itmâmından sonra hey'et-i mecmûası gözden geçirilerek ber-vech-i âtî yeniden tertîb edilmiş ve bu tertîb-i cedîde göre cild-i evvel mukaddimeden ibâret kalmıştır."

[5] Birinci cildin ilk ve ikinci tab'ına ait tablo için bk. Neumann, *age*, s. 76.

[6] Ahmed Cevdet Paşa, *Tercemetu Tarihu Cevdet*, terceme Abdülkadir Efendi, Beyrut: Matbaatu Ceride, 1308, I. Cilt, 14+ 413 sayfa.

On iki ciltlik *Tarih-i Cevdet*'in mukaddimesi mahiyetinde olan birinci cildi on bölüm halinde tertib edilmiş, merkezine Osmanlı'nın yerleştirildiği nevi şahsına münhasır muhtasar bir cihan tarihi mahiyetindedir.

Tarih-i Cevdet'in birinci cildinin başında bütün ciltler için istifade edilen elliden fazla kaynağın ismini zikretmekte ve herbiri hakkında çoğunlukla kısa bazan da uzun bilgi verip değerlendirmeler yapmaktadır[7]. Bunlar arasında 1774-1826 dönemine ait vak'anüvis tarihleri birinci derecede önem arz etmekte olup her birisi hakkında ayrı ayrı bilgi vermiş, bazı değerlendirmelerde bulunmuştur[8]. Cevdet Paşa, vak'anüvis tarihlerinden önemli ölçüde istifade etmiş, onların cümlerini bazen aynen alarak, bazan ihtisar veya ikmal ederek veya mealen vererek, yer yer mukayeseler ve tenkitler yaparak vermiştir[9]. Cevdet Paşa, tarih yazmadaki ve kaynakları değerlendirme ve mukayese etmedeki kudret ve maharetini bu bahislerde göstermiştir. İstifade ettiği kaynaklar arasında sefaretnameler, lâyihalar, jurnaller, zabıtnameler, şehir tarihleri ve uzmanlar tarafından Arapça veya Fransızca olarak yazılmış eserler de bulunmaktadır. Bunların genellikle Türkçeye çevrildiği görülmektedir.

İstifade ettiği eserleri tâdât ettikten hemen sonra "Muhtıra" başlığı altında tarih ilmiyle ilgili kısa değerlendirmesini de vermektedir. Paşa'ya göre tarih ilminden asıl maksat olayların doğru veya yalan olduğuna, gerçek sebeplerine vakıf olup tarihçinin vazifesi insanlara ibret verecek olayları herkesin anlayabileceği vechile akıcı ve açık bir uslupla ifade etmektir. Yoksa ağdalı ve ağır bir uslupla anlatmak veya gazete gibi olayları nakletmek değildir. Nitekim geçmişte birçok tarihçi, tarih konusunda faydalı olmaktan ziyade edebî bir metin ortaya koymayı hedeflemiştir. Ağır ve ağdalı bir uslupla yazmak arzu edilmez. Paşa kendisinin kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'te asıl maksadının tarihî hakikat olduğunu, ağır bir uslupla yazmaktan kaçındığını, Osmanlı

[7] *Tarih-i Cevdet*, I, s. 4-14 .

[8] Bu tarihler, *Tarih-i Vâsıf, Tarih-i Enverî, Tarih-i Edib, Tarih-i Nuri Bey, Tarih-i Âsım, Tarih-i Şanî-zâde, Tarih-i Es'ad*'dır.

[9] "Bir müverrih kendi asrının târîhini garazdan ârî olarak hakîkati üzre yazmak müşkildir. Vak'anüvîslerin kaleme aldıkları târîhler ise tumturak-ı elfaz ile vâdî-i arz-ı hulûsta yazıla gelmiş olduğu cihetle bunları bir sahih târîh şekline koymak hayli tenkîhât u ta'dîlâta tevakkuf eder.", *Tarih-i Cevdet*, I, s. 4-5.

tarih yazıcılığında bir âdet haline gelen sıradan olayları alma alışkanlığından kaçındığını belirtmektedir. Daha sonra buna birkaç örnek vermektedir. Nitekim her sene kıştan yaza, yazdan kışa girildikte nakl-i humayun yapılması, baharda donanmanın Akdeniz'e çıkışı, askerin üç ayda bir ulufe alması ilmiye ve seyfiyyede silsile halinde yapılan mutat tayinler, huzur dersleri, hırka-i şerif ziyareti, geminin denize indirilme duası gibi olayların verilmesine gerek görülmemiştir. Paşa, eskileri teferruata dalmaktan dolayı eleştirmiş, ancak kendisi de, matbaa, meskûkât, Kafkaslar, Çerkesler, Dürziler gibi konularda teferruata girmekten kurtulamamıştır. Ayrıca zaman zaman merasimlere, hal tercümesi bahislerine yer vermiştir. Muhteva bakımından oldukça zengin olan eser, Türkçenin bir şaheseri olarak da ayrıca çok kıymetlidir.

Bu on bölüm içerisinde yaklaşık yüz otuz civarında başlık yer almaktadır. Ancak içindekiler listesinde yer alan başlıklardan bazıları metinde yer almamış sadece muhtevası verilmiştir.

Bölümler arasında hacim bakımından büyük bir nispetsizlik bulunmaktadır. Nitekim, tarih ilmiyle ilgili birinci bölüm ile hükümetlerin etvar ve aksamı hakkındaki ikinci bölüm ikişer sayfa olarak temel bir değerlendirmeden ibarettir. Osmanlı öncesi İslam devletlerinin ortaya çıkışını kısaca değerlendiren üçüncü bölüm on iki sayfa tutmaktadır. Burada, Emeviler ve Abbasîler'in tarih sahnesine çıkması, kısa süre içirisinde İslam dünyasında Emevî, Abbasî ve Fatimî hilâfetlerinin aynı anda mevcudiyetlerini kabul ettirmeleri ifade edilmektedir. Abbasîler başta olmak üzere, bu üç devlete ait valilerin istiklal teşübbüsleriyle Tevâif-i Mülûk döneminin yaşanması anlatılmaktadır. İran'da Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ve bilhassa oğlu Melikşah'ın gücünü Hindistan'dan İstanbul'a kadar geniş coğrafyada hissettirmesi, Selahaddin-i Eyyübî'nin Fatımıler'in ve Mısır'da Şiîliğin hâkimiyetine son vermesi gibi önemli dönüm noktaları bu kısa bahiste değerlendirilen konular olmuştur. Ayrıca bu bölümde, mütevazi bir beylik olarak Osmanlı'nın tarih sahnesine çıkması, Türklük'e mahsus meziyetler ve şecâatlere verdiği önemle sağlam temeller üzerine kurulmasına temas edilmiştir.

Dördüncü bölümde, yaklaşık elli sayfa içerisinde, Osman Gazi'den 1188/1774 Küçük Kaynarca antlaşmasına kadar belli başlı dönüm noktalarını esas alıp, padişahların isimlerini zikrederek kısa bir Osmanlı tarihi ver-

mektedir. Bu bölüm içerisine, birincisi divanların ortaya çıkışının hikmeti, ikincisi şürb-i duhan yani tütün kullanılması, üçüncüsü ise matbaanın Batıda ortaya çıkmasıyle ilgili üç istitrad bahsi yer almaktadır

"Kavânîn-i Devlet-i Aliyye'nin keyfiyet-i inhilâli" başlığını taşıyan beşinci bölümde, Cevdet Paşa, bazı Osmanlı müesseselerinin tarihi ve bozulmasıyla ilgili esaslı tahliller yapmış, özellikle kendisinin de mensubu olduğu ilmiye konusunda dikkate değer tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Altıncı bölümde, kısaca, Osmanlı harp sanatı üzerinde durmakta, oldukça hacimli tutulan yedinci bölümde ise Osmanlı denizciliği, ünlü denizci ve kaptanıderyaların başarılarını anlatmaktadır.

Birinci cildin dörtte birine takabül eden sekizinci bölümde ise, ayrıntılı sayılabilecek tarzda Avrupa'nın geçmiş ve yakın dönem tarihine dair bilgiler verilmiştir. Dokuzuncu bölüm Kırım ve Kafkas tarihine ve ahvaline tahsis edilmiş olup özellikle buraların halkları, örf adetleri, hakkında teferruatlı bilgi verilmektedir. Son bölüm olan onuncu bölümde ise Arabistan ahvali değerlendirilmektedir. Sonunda ekler halinde verilen bahisler bu cilde ayrı bir değer kazandırmıştır. Şüphesiz bütün bu bölümler üzerine bugün çok daha derinlikli çalışmalar yapılmıştır. Ancak Paşa'nın yaşadığı XIX. yüzyılda bu konular henüz bakir alanlardı ve pek bilinmemekte idi. Böyle yaklaşıldığı zaman mukaddime niteliğindeki birinci cildin kıymeti daha iyi takdir edilecektir.

Bu çalışmayı yaparken yardımlarını gördüğüm değerli meslektaşlarıma teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle bu değerli eseri hazırlamamız konusunda bizi teşvik eden Prof. Dr. Ali Birinci'ye; değerli meslektaşlarım Prof. Dr. Kemal Beydilli, Prof. Dr. Orhan Bilgin, Fuat Recep, Prof. Dr. İsmail Durmuş, Prof. Dr. Abdülkadir Özcan, Prof. Dr. Nezihi Aykut'a; bu cildin baştan sona Osmanlıca metinle mukabele edilerek okunmasında yardımını gördüğüm eşim Neriman İpşirli'ye teşekkür ederim.

Ahmed Cevdet Paşa'nın bu âbidevî eserinin hazırlanmasını bize havale eden Türk Tarih Kurumu'na, özellikle Kurum Başkanı Prof. Dr. Refik Turan'a ve Kurum'da emeği geçen Uzman Ayşenur Şenel ve diğer ilgililere bilhassa teşekkür ederim.

(Tertîb-i Cedîd)

CİLD-İ EVVEL

(ez)

TÂRÎH-İ CEVDET

Târîh-i Cevdet ihtilâs-ı vakt olundukça tahrîr ile tab‘ u neşr olunup hâlbuki bir cilde derci enseb olan ba‘zı vukūât başka cilde geçmiş ve mukaddimeye derc olunacak nice tafsîlat sonraki cildlere kalmış olduğuna mebnî târîhin itmâmından sonra hey’et-i mecmūası gözden geçirilerek ber-vech-i âtî yeniden tertîb edilmiş ve bu tertîb-i cedîde göre cild-i evvel mukaddimeden ibâret kalmıştır.

Maârif Nezâret-i celîlesinin ruhsatnâmesiyle

(İkinci tab‘ı)

Dersaâdet

Matbaa-i Osmâniyye

1309

CİLD-İ EVVEL

(ez)

TÂRİH-İ CEVDET

Bismillâhirrahmanirrahim

Hamd ü senâ-yı bî-şumâr ve şükr ü sipâs-ı mümteni'ü'l-inhisâr ol Hâlık-ı zemîn u zamân *-teâlâ şânuhû ani'ş-şibhi ve'n-noksân-* hazretlerinin dergâh-ı Samediyyetine şâyândır ki nüsha-i câmia-i insaniyyenin dîbâce-i fezâil-i imtiyâziyyesini vetîre-i *(İnnî câilün fi'l-ardı halîfeten*[1] ve serîre-i *(Ve 'alleme Âdeme'l-esmâ'e küllehâ sümme 'arazahüm 'ale'l-melâiketi*[2] ile muallem ü mutarraz ve ahyâr-ı ahbâr-ı mâziyye ve ahbâr-ı ahyâr-ı münkaziyyeye basar-ı basîret-i uli'l-ebsâra sebeb-i intibah u i'tibar edip mâzîden hâle istidlâl ile vukūâtın esbâb-ı sahîhasına intikāl melekesini istihsâl edenleri muhterem ü muazzez eylemiştir. Ve tuhaf-ı salavât-ı vâfiye ve taraf-ı teslîmât-ı bî-nihâye fahr-i evvelîn ve senedi'l-âhirîn tâcdâr-ı mesned-i *Küntü Nebiyyen ve Âdeme beyne'l-mâi ve't-tîn*[3] olan Nebiyy-i ümmînin Ravza-i mutahhara ve türbe-i münevveresine olsun ki haber-i sahih ü sâdık ve yakīni ile âmme-i âlemîni meslek-i müstakīm-i şerîate da'vet ve cünûd-ı mücennede-i ervâh-ı benî Âdem'e ahd-i mukaddes-i ezelîden sezâ görülen *Elestü birabbiküm*[4] hitâb-ı müstetâbını tezkîr ü hikâyet birle havass-ı mukarrebîni ser-menzil ü makām-ı ma'rifete hidâyet etmiştir. Ve tefârîk-ı tarziyye vü duâ anın âl u ashâb ve ıtret u ahbâbına ihdâ kılınır ki etvâr-ı haseneleri ahlâf-ı ümmete ta'lîmat-ı gaflet-zidâ ve siyer-i müstahseneleri hisse-cûyân-ı (3) kısas u rivâyete me'haz-i intibâh u ihtidâdır.

Ba'de-zâ, kalem-i perîşân-rakam-ı Ahmed Cevdet bu vechile sahîfe-nigâr-ı ifâde ve rivâyet olur ki eslâfın ahlâfa cerîde-i âlemde pâyidâr ve vesîle-i tahattur u tezkâr olacak en güzel ber-güzârı ve eyyâm-ı sâlife ve ümem-i

[1] "...Ben yeryüzünde bir halife (*bana muhatap bir âdem*) yaratacağım..." Kur'an, 2/30.

[2] "Allah Âdem'e bütün isimleri, (eşyanın adlarını ve ne işe yaradıklarını) öğretti. Sonra onları önce meleklere arzetti...", Kur'an, 2/31

[3] Adem su ve balçık halinde iken ben Nebi idim

[4] "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"

muhtelifenin yek-diğere nisbetle rüchân u meziyyetinin mîzan u mi'yârı fenn-i celîl-i târîh olduğundan târîh-nüvîsân-ı kitâbe-i a'sâr ve dîbâce-tırâzân-ı vedîa-i âsâr olan ashâb-ı fazl u ma'rifet bulundukları asırların vukūâtını zabt ile karnen ba'de karnin bu fenn-i bî-adîle hizmet ve her devlet kendi vukūâtını zabt ettirmeğe nisâr-ı nakdîne-i himmet edegelmesiyle vekāyi'-i Devlet-i Aliyye dahi satvet-nümâ-yı sâha-i zuhûr olduğu zamân-ı saâdet-nişândan 1188 (M. 1774) senesine gelince muttasıl u müselsel zabt u tahrîr ile tab' u neşr oluna gelmişiken iktizâ-yı vakt u hâl ve i'tirâz-ı envâ'-ı mevâni'-i hayretmeâl ile bu dâiyyeler mevdû'-i pîş-tahta-i terk ü imhâl ve arada sebt-i sahîfe-i imlâ ve kayd-ı cerîde-i inşâ kılınmış olan tesvîdât u tahrîrât-ı vak'anüvîsân dahi zer mühre-zede-i tashih ve şîrâze beste-i tenkih olmadan pesmânde-i kûşe-i nisyân u ihmal olup kalmıştı. Hâlbuki asl sahâif-i tevârîhe kayd olunacak ve her fıkrasından pek çok hisse-i intibâh u ibret alınacak mesâil-i târîhiyye bu eyyâm-ı hâliye vukūâtı idi.

Fe-lillâhi'l-hamd nüsha-i nefîse-i adl ü merhamet ve mecmūa-i cemîle-i hilâfet ü saltanat sultân-ı serîr-i serverî şâyân-ı elkāb-ı İskenderî âbrûy-ı dûdmân-ı Osmânî iftihâr-ı erîke-i sâhib-kırânî sultân-ı maârif perver hâkān-ı meâlî-güster pâdişâh-ı Cem-haşem zıllullâh-i fi'l-âlem es-Sultân ibni's-sultân ibni's-sultân es-Sultân el-Gāzî Abdülmecîd Hân -*halleda'llâhu saltanatehu ilâ âhiri'z-zamân*- efendimiz hazretlerinin cülûs-ı meyâmin-me'nûs-ı hümâyûnu ki bu asrın en mes'ud u müteyemmen günüdür, ol rûz-ı saadet berûzdan beri neşr-i maârif hakkında bî-dirîğ buyurdukları himmet-i cihân-kıymet-i cihân-bânîleri âsâr-ı celiyye vü celîlesinden olmak üzere kâlâ-yı girân-bahâ-yı ilm ü ma'rifet revâc u kıymet-i sahîhasın ve eskiden endâhte-i zâviye-i hicrân u mütevârî-i büyût-ı ankebut-nisyân olan bunca mehâsin-i âsâr yeniden dest-i dellâl-i rûzgârda rağbet-i sarîhasın bulup ve nice âsâr-ı atîka merbût-ı şîrâze-i tecdîd ü teclîd ve nice tesânif-i cedîde mazbut-ı ser-rişte-i cem' u tesvid olarak asr-ı mehâsin-hasr-ı hazret-i hilâfet-penâhîleri hakkā ki mağbut-ı a'sar-ı pîşin ve mecma'-ı âsâr-ı bihîn olup silsile-i vekāyi'-i Devlet-i Aliyye dahi târîh-i mezkûrdan bu asırlara değin yürüdülmesi Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'de bi'd-defeât tezekkür ile hâk-pây-ı hâcet-revâ-yı hazret-i pâdişâhîden lede'listîzân Târîh-i mezkûrdan 1241 (M. 1826) senesinde nigâşte-i cerîde-i vukū' olup Devlet-i Aliyyece bütün bütün tecdîd-i usûl u fürû' etmiş olan Vak'a-i (4) Hayriyye'ye kadar eslâfın nâmını ihyâ edecek ve ahlâfın ed'iyye-i hay-

riyyelerini celb ü da'vet eyleyecek bir eser vücûda getirmeğe bu abd-i âciz-i bî-vâyenin me'mûriyyetine ruhsat-ı seniyye-i mülûkâne erzân buyurulmağla eğerçi buna liyâkat-ı kemterânem kâfil ü kâfî değil ise de bu me'mûriyyet-i mahsûsadan başka sâye-i feyz-vâye-i hazret-i mülûkânede min-gayr-ı istîhâl meclis-i mezkûr a'zâsından bulunduğum ni'metin ve avâtıf-ı âlem-şumûl-i hazret-i pâdişâhîden bilâ-istihkāk nâil olduğum envâ'-ı eltaf u inâyetin binde birinin edâ-yı şükründen kemâl-i acz-i ubeydânemle beraber hiç olmaz ise Bârî yolunda bulunmak ya'nî bu bâbda sarf-ı mesâ'î-i mümkine olunmak farîzadan bulunduğuna ve dergâh-ı maârif-destgâh-ı devletine iktisâb-ı intisâb ile hisseyâb-ı nisâb-ı mefharet olduğum merkez-i dâire-i vezâret ve muaddil-i medâr-ı emn ü adâlet habâyâ-şinâs-ı mübhemât-ı umûr-ı mehâm ve zevâyâ-tırâz-ı müşkilât-ı mesâlih-i enâm vezir-i Âsaf-nazîr ü Aristo-tedbîr sadr-ı esbak ve zât-ı saâdet-simâtı makām-ı Nezâret-i Hâriciyye'ye bâis ve mûris-i pîrâye vü revnak olan Reşid Paşa *-yesserallâhü mâ yeşâ'-* hazretlerinin emr-i ehemm-i maârife meyl ü rağbeti dahi tâziyâne-i şevk ü gayret olduğuna mebnî hemen avn ü inâyet-kârî-i Bârî'ye istinâden ber-minvâl-i meşrûh 1188 senesinden 1141 (M. 1774-1826) senesine dek bir târîh yazmağa işbu 1271 senesi evâilinde (M. 1854) bed' ü mübâşeret olunmuştur. Cenab-ı Hakk ömr ü şevket-i şâhâneyi rûz efzûn ve huzûr-ı maârif nüşûr-ı hümâyûnlarına nice âsâr-ı cedîde vü celîlenin takdîmine muvaffakiyyetle ashâb-ı ilm ü fazîleti müftehir ü memnûn buyursun.

Ve hâzâ duâ'ün lâ yuraddü li-ennehû
Duâ'ün alâ külli'l-beriyyeti şâmilün [5].

Târîh-i Cevdet'in Me'hazleri

Bin târîhlerine kadar şehnâmeci ve ba'dehû vak'anüvîs ünvânıyla her asırda ashâb-ı maâriften biri zabt-ı vekâyia me'mur buyurula gelmiş olmasıyla vekāyi'-i Devlet-i Aliyye bu asırlara dek müselsel ü muttasıl olarak mazbut-ı sahâif-i eyyâm ve mahfuz-ı ezhân-ı enâm olup kalmıştır. Vak'anüvîsler rûz

[5] Bu red olunmayacak bir duâdır. Zira bu duâ bütün insanlığa şâmildir.

merre vekāyi'i cerîdelerine kayd u zabt ile ara sıra tebyîz u takdîm etmek de'b-i dîrîn-i Devlet-i Aliyye olup tebyîz edemedikleri zabıtnâmeler dahi haleflerine devr olunarak anların tarafından tebyîz oluna gelmiştir.

Bir müverrih kendi asrının târîhini garazdan ârî olarak hakīkati üzre yazmak müşkildir. Vak'anüvîslerin kaleme aldıkları târîhler ise tumturak-ı elfâz ile vâdî-i (5) arz-ı hulûsde yazıla gelmiş olduğu cihetle bunları bir sahih târîh şekline koymak hayli tenkîhât u ta'dîlâta tevakkuf eder.

Tuhfetü'l-kibâr: Kâtib Çelebi'nin âsâr-ı meşhûresinden olup ta'riften müstağnîdir.

Koçi Bey Risâlesi: Göriceli Koçi Bey nâm zât-ı maârif-simâtın Sultân Murad-ı Râbi'a takdîm eylemiş olduğu lâyihaları câmi' bir risâledir.

Şânîzâde askerin perîşânlığı esbâbını beyân siyâkında der ki: "Göriceli Koçi Bey cennet-mekân Sultân Murad Hân-ı Râbi' hazretlerine bu mezâyâyı bir pîrâne edâ ile bî-muhâbâ inhâ etmiştir ki elhak Ebü'n-Necîb risâlesine[6] fâik denmeğe lâyıktır". *İntehâ.*

Hadîkatü'l-Vüzerâ ve ***Davhatü'l-Meşâyih*** ve ***Sefînetü'r-Rüesâ*** ve zeylleri ma'ruf olmakla tafsîle hâcet yoktur.

Mukaddime-i Kavânîn-i Teşrîfât: Nâilî Abdullah Paşa teşrîfatçı iken bâ-irâde-i seniyye kavânîn-i teşrîfat-ı Devlet-i Aliyye'yi cem' ile yaptığı mecmūaya şerh olmak üzere te'lif eylediği risâledir ki anda bu kavânînin esbâbını beyân ve *Mukaddime-i Kavânin-i Teşrîfât* deyü tesmiye etmiştir.

Faik Efendi Mecmūası, Zeyl-i sefînetü'r-rüesâ: müellifi Süleyman Faik Efendi'nin garâib-i vukūât ve nevâdir-i ma'lûmâtı hâvî mecmūasıdır. Kendisinin hatt-ı destiyle olan nüshası manzur-ı fakīr olmuştur.

Monta Kokoli'nin Fenn-i Harbe Dâir Olan Kitâbı: Avusturya devletinde serdar ve başvekil olup 1681 sene-i Îseviyyesinde fevt olan meşhur Monta Kokoli'nin fenn-i harbe dâir te'lif eylemiş olduğu bir güzel eserdir ki üç bahse münkasım ve bahs-i evveli harbin envâ' ve usûl ü fürûuna ve bahs-i sânisi Nemçe asâkirinin diyâr-ı Üngürus'da müddet-i medîde asâkir-i Osmâniyye

[6] Ebü'n-Necîb, *Nehcü's-sülük fî siyâseti'l-mülük*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1257, 153 sayfa.

ile vukū' bulan muhârebâtına dâir olarak şekl-i merâma bahs-i evveli suğrâ ve bahs-i sânîyi kübrâ makāmında i'tibâr edip bahs-i sâliste kuvve-i kāhire-i Osmâniyye ile cidal u musâdemeye tasaddî eden devletler basîret üzre hazm u ihtiyat ederek nasıl davranmak lâzım olduğun ve galabe ve zafer ne sûretle melhuz u mutasavver ve emr-i hatir-i harbin tahtında ne mertebe mehâlik ü muhâtarât müstetir u muzmer idiğin beyân ile mâ hüve'l-merâma netice vermiştir. Mukaddemâ bu kitab Türkçe'ye tercüme olunmuş ise de tab' olunmamıştır.

Katerine Târîhi: Rusya İmparatoriçesi Katerine'nin tefâsil-i ahvâlini mübeyyin Kastera nâm[7] müellifin kaleme almış olduğu meşhur târîhçedir ki Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme ve tab' olunmuştur.

Âyine-i Zürefâ: Vak'anüvîslerin terâcim-i ahvâlini câmi' bir risâledir. (6)

Gülbün-i Hânân: Kırım hanlarının tercüme-i hâllerine dâir Halim Giray'ın te'lif ettiği târîhtir.

İbret-nümâ-yı Devlet: Kırım hanlığının icmal-i ahvâliyle bin yüz seksen iki seferinin ahval-i külliyyesini mübeyyin ve sâir vukūât-ı seferiyyeyi mutazammın ketebe-i aklâmdan Kesbî nâm zâtın iki yüz on üç târîhinde yazmış olduğu mecmūa kılıklı bir târîhçedir.

Mir'atü'd-devle: Seksen iki seferinin sebeb-i zuhûru ve halkın libasca hadlerin tecâvüz eyledikleri ve hademe-i devletin kesreti ve reâyânın za'f u telâşı husûslarıyla bu babda ne gûne tedbîr olunmak lâzım idiği beyânında Nihali Efendi'nin lâyiha kılıklı kaleme almış olduğu risâledir.

Hulâsatü'l-i'tibâr: Mezkûr Rusya seferinde vukū' bulan nekāis ü hatî'âta dâir Resmî Ahmed Efendi'nin kaleme almış olduğu risâle-i meşhûredir.

Dercü'l-vekāyi': 1199 senesinden 1212 (M. 1785-1798) senesine kadar ba'zı vukūâtı câmi' mecmūa kılıklı bir târîhçedir.

Şehrî Efendi Târîhçesi: Evâhir-i ahd-i Abdülhamîd Hânî ile evâil-i asr-ı Selim Hânî'ye dâir Şehrî İsmail Efendi'nin kaleme aldığı târîhçedir.

[7] Jean Henry Castera, *Katerine Tarihi*, mütercimi Yakovaki Efendi; hazırlayan Mehmet Mercan, Ankara 2010. XIII+258 sayfa, Orijinal adı: *Histoire de Catherine II, Imperatrice de Russie.*

Târîh-i Şem'dânîzâde: Vak'anüvîs târîhi olmayıp Şem'dânî-zâde'nin serbest lisân ile yazmış olduğu Devlet-i Aliyye târîhidir. Anın evâhiri târîhimizin cild-i evvel ve sânîsine me'haz olmuştur.

Târîh-i Enverî: Üç cilddir. Birinci cildi 1182 senesinden 1188 (M.1768-1774) senesinde Kaynarca Musâlahası'nın akdinden sonra Ordu-yı Hümâyûnun Şumnu'dan hareketiyle Dersaâdet'e vusûlüne dek olan vekāyi'-i Devlet-i Aliyye'yi hâvîdir. Vâsıf Efendi bunu tebdil ü tağyir ile kendi târîhinin cild-i sânîsi i'tibar etmiştir. *Târîh-i Enverî*'nin ikinci cildi 188[8] seksen sekiz senesi vekāyi'inin bakiyyesinden ya'nî evvelki cildin ber-vech-i bâlâ nihâyet bulduğu mahalden bed' ile 1197 senesi evâhirine (M. 1774-1783) dek olan vekāyi'i şâmildir. Asıl târîhimizin birinci me'hazı budur. Üçüncü cildi 1202 senesinden 1206 (M. 1787-92) senesine kadar Ordu-yı Hümâyûn vekāyi'ini hâvîdir.

Târîh-i Edîb: Dersaâdet vekāyi'ini şâmildir. Çünkü 1202 senesinde Enverî Efendi bi'l-asâle vak'anüvîs olarak Ordu-yı Hümâyûn ile gidip 1206 (M. 1787-1792) senesine kadar Ordu-yı Hümâyûn vekāyi'ini yazmış olduğu gibi Edîb Efendi dahi o zaman rikab-ı hümâyûnda teşrîfâtî ve vak'anüvîs vekîli olarak vekāyi'-i sâireyi zabt eylemiştir. (7)

Ordu Jurnali: 1202 (M. 1787-88) senesinde Ordu-yı Hümâyûn'un Davudpaşa Sahrası'ndan hareketi gününden bed' ile Mehâdiye ve Şebeş muhârebelerini hâvî olan jurnal olup bu dahi târîhimizin mu'tenâ me'hazlarındandır.

Revâbıtu'l-ukūd: Ziştovi ve Yaş mükâlemelerinde vekāyi' kâtibi bulunan Gālib Efendi'nin cem' eylediği mükâleme mazbataları mecmūasıdır.

Târîh-i Nuri Bey: 1209 senesi ibtidâsından 1213 senesi evâhirine (M. 1794-99) dek olan vekāyi'-i Devlet-i Aliyye'yi hâvî bir târîhtir ki vak'anüvîs Halil Nuri Bey'in eser-i hâmesidir. Nuri Bey bunda dokuz senesinden bed' eylemiş ise de daha evvel yapılmış olan kavânîn ü nizâmâtı dahi istidrâden derc eyledikten başka Sultân Selim-i Sâlis hazretlerinin asr-ı saltanatlarında vaz' u te'sis olunan bi'l-cümle kavânîn ve nizâmâtı cem' ile bir mecmūa dahi tertîb eylemiştir.

[8] Metinde: iki yüz seksen sekiz

Târîh-i Vâsıf: 1166 senesinden bed' ile 1188 (M. 1753-1774) senesinde Ordu-yı Hümâyûnun Dersa'âdet'e avdet ve muvâsalatına kadar olan vekāyi'-i Devlet-i Aliyye'yi şâmil olup iki cild olmak üzere tab' ve neşr olunmuştur.

Vâsıf Efendi'nin 1196 senesi evâhirinden bed' eder bir kıt'a zeyli olup iki nüshası vardır. Biri Mâbeyn-i Hümâyûn'a takdîm eylediği nüshadır ki 1201 senesi evâsıtına (M. 1782-1787) kadar gelir. Diğeri 1188 senesi evâsıtında (M. 1774) Kırım tasdiknâmesi mübâdele olunduğu evânda müntehî olup dîbâcesi Halil Hamîd Paşa nâmınadır. Bu iki nüsha beyninde icmal ü tafsil ve cerh ü ta'dil cihetleriyle ba'zı mertebe fark vardır. İcâbına göre zîrde terfik[9] ve muhâkemesine mübâderet olunacaktır. Ve 1203 senesinde vukū' bulan cülûs-ı Selim Hânî'den bed' ile 1208 senesi evâhirine (M. 1789-94) kadar Vâsıf Efendi'nin diğer bir kıt'a zeyli dahi vardır. Ve eğerçi Vâsıf Efendi işbu Târîh-i matbûunun âhirinde yüz altmış altı târîhinden iki yüz on yedi târîhine kadar nesak-ı vâhid üzre vekāyi'-i Devlet-i Aliyye'yi yazmış olduğunu beyân eylemiş ise de yalnız mezkûr iki kıt'a zeyli meydâna çıkmıştır. *Âyîne-i Zürefâ* müellifi evvelki zeyle dahi dest-res olamadığı cihetle yalnız ikinci zeyli ya'nî 1203'den 1209'a (M. 1788-95) kadar altı senelik vekāyi'i şâmil müellif hattıyla bir kıt'a zeyl târîhi görüp mâadâsı nerede kalmış olduğunun bilinemediğini tasrih eylemiştir. Hâlbuki Cavid Bey'in *Müntehabât*'ında sâlifü'z-zikr zeyl-i evvelden bahs olunmuştur.

Ve ber-vech-i âtî 1208 senesi vekāyi'i sırasında beyân olunacağı vechile Vâsıf Efendi'nin cülûs-ı (8) Selim Hânî'den bed' ile 1205 (M. 1791) senesine kadar te'lif eylediği bir kıt'a târîhi mezkûr 1208 senesi evâilinde (M. 1793) huzûr-ı hümâyûna arz ile li-ecli'l-itmâm kendisine iâde olunduğu muhakkaktır. Abd-i fakīr bu babda hayli taharriyât ile meşgūl olmuşken mezkûr iki kıt'a zeylden mâadâsına dest-res olamamıştım. Muahharan Vâsıf'ın 1217 senesi ibtidâsından 1219 senesi gāyetine (M. 1802-5) dek üç senelik vekāyi'i hâvî olup üzerinde hatt-ı destiyle tashîhâtı bulunan nüshasına ve iki yüz dokuz senesiyle on iki senesinden 1217 (M. 1802) senesine kadar kendisinin hatt-ı destiyle olan müsveddelerinden ekserine dest-res oldum. Vâsıf Efendi bu senelerin vekāyi'ini takım takım tertîb ü takdîm edip bunların arz u

[9] Metinde "tevfîk" olup terfîk daha uygun görünmektedir.

takdîmine dâir yazmış olduğu takrîrlerden üç kıt'asının müsveddeleri dahi zikr olunan müsveddeler içinde bulunmakla sûretleri zîrde (1) işâretiyle îrâd olunur.

Hasan Efendi Cerîdesi: 1201 (M. 1786-87) senesinde Vâsıf Efendi'nin İspanya'ya azîmetinden 1202 (M. 1787-88) senesinde Ordu-yı Hümâyûnun hareketine kadar olan vekāyi'i şâmildir. Çünkü Vâsıf Efendi vak'anüvîs bulunduğu hâlde İspanya sefâretine me'mûr oldukta vak'anüvîslik me'mûriyyeti uhdesinde ibkā olunarak avdetine kadar bi'l-vekâle idâre ettirilmeğe karar verilmiş ve icrâ-yı emr-i vekâlete teşrîfâtî Hasan Efendi me'mûr edilmiş olduğuna mebnî Vâsıf Efendi'nin 1201 senesi evâsıtında (M. 1787) İspanya'ya azîmetinden sonra Hasan Efendi zabt-ı vekāyi'e mübâderet eylemiştir. Lâkin müteâkiben Rusya seferi zuhûr edip hâlbuki vak'anüvîslerin bizzat ordu-yı hümûyunda bulunması de'b-i dîrîn-i Devlet-i Aliyye'den olduğundan Enverî Efendi bi'l-asâle vak'anüvîs olarak Ordu-yı Hümâyûn ile gidip Ordu-yı Hümâyûn vekāyi'ini kaleme almış ve rikab-ı hümâyûn teşrîfatçısı olan Edib Efendi dahi vak'anüvîs-i rikâb-ı hümâyûn olarak Dersaâdet'te vekāyi'-i sâirenin zabtıyla meşgūl olmuştur.

Müntehebât-ı Câvid Bey: Mecmūa kılıklı bir târîhtir ki Cavid Bey anı Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti beyninde zuhûra gelen ceng u sulh hâletlerine dâir olan tevârih-i meşhûreden intihab ederek iki cild olmak üzere cem' u tertîb edip cild-i evvelinde bin otuz altı târîhinden bin yüz seksen yedi Zilka'desine kadar olan vekāyi'i tahrîr ve cild-i sânîsinde târîh-i mezkûrdan bed' ile 1196 (M. 1782) senesine kadar *Enverî Târîhi*'ni ve andan 1201 (M. 1786-87) senesine kadar Vâsıf'ın sâlifü'z-zikr zeyl târîhini ve andan Ordu-yı Hümâyûnun hurûcuna dek zeyl-i Vâsıf olan sâlifü'z-zikr (9) *Hasan Efendi Cerîdesi*'ni ve ba'dehû *Edib Efendi Târîhi*'nin evâilinden bir mikdârını ve *Enverî Târîhi*'ni ve 1206 (M. 1791-92) senesine kadar kendi mazbûtâtını ve *Vâsıf Zeyli*'nin bir mikdârını hulâsa vechile derc ü tastîr eylemiştir.

Hâşim Efendi Mecmūası: Anapa Kal'ası'nın bânîsi olan Ferah Ali Paşa'nın kâtibi Hâşim Efendi'nin mecmūasıdır ki Hâşim Efendi paşa-yı müşârün-ileyh ile birlikte Çerkesistân'a gidip hayli müddet orada müstahdem olarak evrak-ı mühimmenin sûretlerini kayd ve nice mevadd-ı garîbeyi zabt ile yapmış olduğu mecmūadır. Ber-vech-i âtî Çerkesistân vekāyi'i hakkında sahih ve mevsûk bir me'hazdır.

Devhatü'l-vüzerâ, Gülşen-i Hulefâ'nın zeyli olup Bağdad vâlîlerinin tercüme-i hâllerini ve Irak'ın vekāyi'-i mühimmesini câmi' bir târîh-i meşhurdur.

Târîh-i Abdüşşekûr: Mekke-i mükerreme emirlerinin tercüme-i hâllerini mutazammın Mekke-i mükerreme ulemâsından Abdüşşekûr Efendi nâm zâtın te'lif eylediği Arabiyyü'l-ibâre bir târîhtir.

Târîh-i Cezzar: Cezzar Ahmed Paşa'nın tercüme-i hâline dâir Cebel-i Lübnan müverrihlerinden Mîr Haydar Şemlan Şehâbî'ye mensub olan Arabiyyü'l-ibâre bir târîhçedir.

Târîh-i Cebertî: Mısır'ın ahvâl-i sâbıka ve lâhikasını hâvî ulemâ-yı Mısriyye'den Abdurrahman Cebertî nâm müverrihin dört cild olarak te'lîf eylediği Arabiyyü'l-ibâre târîhtir. Anın evâhiri târîhimizin me'hazlarındandır.

Mazharü't-takdîs bi-hurûci Tâifeti'l-Fransis: Fransızların Mısır'a duhûllerinden hurûclarına dek yevmiyye zuhûra gelen vekāyi'-i Mısriyye hakkında sâlifü'z-zikr Cebertî Efendi'nin kaleme aldığı bir târîhçedir. Vak'anüvîs Asım Efendi anı Arabca'dan Türkçe'ye nakl ve tercüme eylemiştir.

Târîh-i Nikola: Fransızların Mısır'ı istîlâları esnâsında Cebel-i Duruz Hâkimi Mîr Beşîr tarafından Mısır'a gönderilmiş olan "Muallim Nikola et-Türk" nâm kimesnenin kaleme aldığı Arabiyyü'l-ibâre târîhçedir ki Nikola Fransızlarla beraber Mısır'da bulunarak Cebel-i Lübnan'a avdetinde bu târîhçeyi kaleme almıştır. Ve 1839 sene-i mîlâdiyyesinde Fransızca tercümesiyle beraber Paris'de tab' u temsîl olunmuştur[10].

Yusuf Avra'ya mensub Arabiyyü'l-ibâre diğer bir kıt'a târîhçe dahi manzur-ı fakīr oldu. Lâkin bu aynıyla Muallim Nikola'nın târîhçesi olup pek az mahallerde ibâre ve tabîrâtça cüz'î fark var ise de maddeten ve ma'nen ikisi bir şeydir. Ve Nikola ile Yusuf Avra Hıristiyan olmak mülâbesesiyle Fransızlar'ın meddahları olup Bonaparta'nın medh ü senâsı hakkında ikisinin dahi Arabiyyü'l-ibâre manzumeleri vardır (10).

[10] Nikola et-Türkî, Temelluku'l-Cumhûri'l-Fransaviyye el-Aktari'l-Mısriyye, Paris 1839, 320 sayfa, Esad Ef. Ktp., nr. 2388.

Tezkire-i Bonaparta: Bonaparta'nın "Sent Elene"[11] Cezîresi'nde menfî iken kendi tercüme-i hâline dâir yazmış olduğu risâledir, Türkçe matbû' tercümesi vardır.

Zabıtnâmeler: 1218 senesinden 1223 senesi gāyetine (M. 1803-9) kadar Enderun-ı Hümâyûnda yazılmış bir takım zabt-ı vekāyi' varakaları olup bunlar dahi bi'l-mutâlaa târîhimize me'haz ittihâz olunmuştur.

Raif Efendi Zabıtnâmesi: Mektûbî-i sadr-ı âlî hulefâsından bölükât-ı erbaa kâtibi Ali Raif Efendi'nin Ordu-yı Hümâyûn vekāyi'ine dâir olan zabıtnâmesidir ki 1220 (M. 1805-6) senesi hilâlinden Vâsıf Efendi reîsülküttâb oldukta yerine Amedî-i Divân-ı Hümâyûn hulefâsından Pertev Efendi vak'anüvîs olmuş ise de 1222 (M. 1807-8) senesi hilâlinde fevt olmakla yerine Âmir Bey vak'anüvîs olup o dahi çend mâh sonra isti'fâ eylemiş olduğundan müderrisînden Ayntâbî Âsım Efendi vak'anüvîs olmuştur. Ancak ber-vech-i âtî yirmi iki senesi vekāyi'i sırasında beyân olunacağı vechile Asım Efendi Ordu-yı Hümâyûna gitmeyip Dersaâdet'te zabt-ı vekāyi' ile meşgūl olduğundan Ordu-yı Hümâyûn vak'anüvîsinden hâlî kalmakla mûmâ-ileyh Ali Raif Efendi kendiliğinden olarak Ordu-yı Hümâyûn vekāyi'ini zabt eyleyip Dersaâdet'e avdetinde zabıtnâmesini Necib Efendi'ye vermiş ve o dahi bu zabıtnâmenin mündericâtını târîhçesine ilâve eylemiştir. Pertev Efendi ile Amir Bey'in yazdıkları müsveddeler dahi Ordu-yı Hümâyûn'dan Dersaâdet'e irsâl ile Âsım Efendi'ye teslim olunmuştur.

Necib Efendi Târîhçesi[12]: Vak'a-i Selimiyye'ye dâir Bâbıâlî ricâlinden Necib Efendi'nin kaleme aldığı bir târîhçedir ki Raif Efendi'nin ber-vech-i bâlâ zabt eylemiş olduğu Ordu-yı Hümâyûn vekāyi'ini dahi şâmildir.

Târîh-i Saîd Efendi: Kethüdâ Saîd Efendi deyü ma'ruf olan zât-ı maârifsimâtın vak'a-i Selimiyye'ye dâir almış olduğu bir târîhçedir. Fakat evveline Rusya Çarı Büyük Petro zamanından bed' ile mufassal u meşrûh bir mukaddime yazmıştır.

[11] Sainte Helena Adası.

[12] Necib Mustafa Efendi Köse, Selim-i Sâlis vekāyi'ine Dair Tarihçe, Veliyyüddin Efendi Ktb yazma 3368. 29 varak.

Târîh-i Âsım: Vak'anüvîs Ayntâbî Âsım Efendi'nin târîhi olup 1220 (M. 1805-6) senesi âhirinde Muhib Efendi'nin Paris sefâret-i seniyyesine me'mûriyyetinden bed' ile Sultân Mahmud Hân-ı Sânî hazretlerinin cülûsuna kadar olan vekāyi'i şâmildir. Fakat nüshaları pek muhteliftir. Zîrâ *Asım Efendi Târîhi*'ni tebyîz ü takdîm ettikten sonra dâr-ı ukbâya irtihâl eden uzemâdan hayâtında iken muğber olduğu ba'zı zevâtın kadh ü zemmini iltizâm ile nezdindeki nüshaya birçok fıkralar ilâve eylemiştir. Muahharan (11) ba'zı zevât dahi bu fıkraların çoğunu tayy ile başkaca bir nüsha meydâna getirmiştir. Ve bir de *Kethüdâ Saîd Efendi Târîhçesi* buna mezc olunmakla iki cild olmak üzere bir nüsha meydâna çıkmıştır ki *Saîd Efendi Târîhçesi*'nin mukaddimesi tamâmıyla ve pek az şey ilâvesiyle buna mukaddime olmak üzere derc ile cild-i evveli Sultân Selim'in intihâ-yı saltanatına kadar olup cild-i sânîsi dahi vak'a-i hal'-i Selim'den bed' ile devr-i Mahmud Hânî evâiline kadar gelir. Andan sonra on iki sene zabt-ı vekāyi' eylemiş ise de tertîb u tebyîz edemediğinden zabıtnâmeleri halefi Şânîzâde'ye devr olunmuştur.

Tüfengci-başı Târîhi: Tüfengci-başı deyü ma'ruf olan Ârif Efendi'nin vak'a-i Selîmiyye'ye dâir kaleme aldığı târîhçedir.

Fezleke-i Kuşmânî: Kuşmânî ibn-i Dihkānî nâm zâtın *Fezleke-i Kuşmânî* ünvânıyla iki risâlesi vardır. Birisi İngiliz donanmasının Dersaâdet'e vürûdundan Sultân Selim'in hal'ine kadar olan vekāyi'i mutazammın ve diğeri müşârün-ileyh hazretlerinin şehâdetini mübeyyindir.

Yayla İmâmı Risâlesi: Yayla İmâmı deyü ma'ruf olan zâtın 1201 senesi evâhirinden 1225 (M. 1787-1810) senesine kadar olan İstanbul vekāyi'ini hâvî târîhçesidir.

Târîhçe-i Atâ: Cennet-mekân Sultân Selim'in hal'ine ve şehâdetine dâir anın devrinde baş lala bulunan Tayyar Efendi'nin mahdumu asrımız ricâlinden Ahmed Ata Beyefendi'nin pederinden ve sâir ashâb-ı vukūftan mesmû'ât u tahkīkātını hâvî kaleme aldığı bir güzel târîhçedir.

Lâyiha-i Tercümân-ı Dîvân: Ziya Paşa'nın ikinci sadâretinde Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı tarafından risâle kılıklı takdîm kılınmış bir mufassal lâyiha olup müşârün-ileyhin def'a-i ûlâ sadâretinden def'a-i sâniye sadâretine gelince düvel-i Avrupa'nın ahval-i politikalarını ve bu esnâda zuhûra gelen vekāyi'-i mühimme-i Devlet-i Aliyye'yi icmâlen beyân eder.

Sefâretnâme-i Muhib Efendi: 1220 (M. 1805) senesinde sefâretle Paris'e giden Muhib Efendi'nin iki sefâretnâmesi olup birisi Fransa'ya keyfiyyet-i azîmet ve avdeti ile altı sene müddet Paris'de ikāmeti esnâsında me'mûriyyetine taalluk eden bi'l-cümle mezâbıt u mekâtîb ve tezâkir ü tekārîri hâvî mufassal u meşrûh bir sefâretnâmedir. Ve diğeri icmâlen Fransa'ya azîmet ve avdeti ile Paris'in ahvâl u âsâr ve rusûmunu mübeyyin risâle kılıklı bir muhtasar sefâretnâmedir.

Sefâretnâme-i Vahîd Efendi: 1221 (M. 1806-7) senesinde murahhas-ı mahsus olarak Napolyon nezdine gönderilen Vahîd Efendi'nin bir güzel sefâretnâmesidir (12).

Jurnaller: Napolyon Bonaparta'nın düvel-i müttefika ile muhârebâtına dâir olan jurnaller dahi mutâlaa güzârımız olmuştur.

Lâyiha-i Sebastiyanî: Fransız elçisi meşhur Sebastiyanî'nin Dersaâdet'ten Paris'e avdetinde Napolyon'a takdîm eylemiş olduğu lâyihasında dahi ol asrın ahvâline dâir ba'zı mesâil-i târîhiyye vardır.

Târîh-i Bilâd-ı Sûdan: Dokuz yüz târîhinden sonra zuhûra gelen ba'zı vekāyi'-i Sûdan'ı mutazammın ve Mısır Vâlîsi Mehmed Ali Paşa tarafından Sûdan'ın keyfiyyet-i istîlâsını mübeyyin Arabiyyü'l-ibâre bir târîhtir.

Müellifi Sûdan ahâlîsinden ve 1240 (M. 1824-25) târîhinde Mısır başbuğunun teşkîl ettiği dîvânın a'zâsından bir zattır.

Târîh-i Şânîzâde: Üç cilddir. Cild-i evveli 1223 sene-i hicriyyesinde (M. 1808) vukū' bulan cülûs-ı Mahmud Hânî'den 1225 senesi gāyetine (M. 1810) kadar ve cild-i sânîsi 1226 senesi ibtidâsından 1233 (M. 1811-18) senesi gāyetine ve cild-i sâlisi 1234 senesi ibtidâsından 1236 senesi gāyetine (M.1818-21) kadar olan vekāyi'i müştemildir. Ve 1237 senesi ibtidâsından 1241 senesi Saferine (M.1821-25) kadar eğerçi vak'anüvîslik me'mûriyyetinde bulunmuş ise de ber-vech-i bâlâ selefinden müdevver olan on iki senelik vekāyi'i tertîb ile meşgūl olduğundan şu müddet zarfında olan vekāyi'i cem' u tertîb edemediğine mebnî zabıtnâmeleri halefi Esad Efendi'ye devr olunmuştur.

Târîh-i Mîr Yusuf: Silahşörân-ı hâssadan Ahmed Paşa-zâde Yusuf Bey'in kaleme aldığı târîhçedir ki Rum fetretinin zuhûrundan maskat-ı re'si

olan Anabolı'da bulunup yirmi iki ay Anabolı Kal'ası'nda mahsur kaldıktan sonra kal'anın eşkiyâya teslîminde bir İngiliz gemisine râkiben İzmir'e ve oradan Dersaâdet'e geldiğinde bu târîhçeyi yazmıştır.

Târîh-i Melik: 1236 (M. 1821) senesinde zuhûra gelen Yunan ihtilâline dâir Moralı Melik Bey'in eser-i hâmesi olan târîhçedir. Melik Bey Rum fetretini müntic olan Eterya'nın birinci mürettibi Aksanto'nun te'sis-i ihtilâle dâir olan risâlesini ve tevârîh-i Yunaniyye'nin mündericât-ı mühimmesini tercüme ve kendi tahkīkāt u mutâlaâtını ilâve ile böyle bir güzel eser vücûda getirmiştir.

Târîh-i Fetret: Zikr olunan Yunan fetretine dâir asrımız müelliflerinden Mehmed Efendi'nin kaleme almış olduğu târîhçedir ki yalnız cüz'-i evveli tab' olunmakla alt tarafı henüz mutâlaa-güzârımız olmamıştır(13). Hayli müddet İstanbul'da Avusturya elçisi bulunan meşhur Baron Prokeş'in Rum fetretine dâir bir târihi var ise de henüz Türkçe'ye tercüme olunmamıştır.

Târîh-i Vak'a-i Cezîre-i Sakız: Sakız vak'asına dâir bir târîhçedir.

Ve bu terkîbin hurûf-ı menkūtası vak'aya târîhtir. Ya'nî Mora ve ba'zı Cezâir-i Bahr-i Sefîd'in ihtilâl u isyânı esnâsında eşkiyânın tecâvüzü ile 1237 sene-i hicriyyesinde (M. 1821-22) Vahîd Paşa muhâfız iken Sakız Adası'nda zuhûr eden ihtilâle dâir o zaman Sakız'da kaleme alınmış olan târîhçedir.

Târîh-i Es'ad: Vak'anüvîs Es'ad Efendi'nin 1237 sene-i hicriyyesi ibtidâsından 1241 (M.1821-25) senesine kadar olan târîhtir ki selefinin zamanı olmakla Es'ad Efendi bunu cild-i evvel i'tibâr etmiştir.

Bundan başka Es'ad Efendi 1241 (M. 1826) senesinde zuhûra gelen Vak'a-i Hayriyye'ye dâir müstakil bir târîh yazıp *Üss-i Zafer* tesmiye eylemiştir.

Ba'dehû Es'ad Efendi târîhinin cild-i sânîsine 1241 senesi evvelinden bed' ile sene-i mezbûre gāyetine (M.1825-26) kadar bir senelik olmak üzere birinci kıt'asını tertîb ü tebyîz eylemiş ise de andan sonrasını cem' u tertîbe muvaffak olamamıştır.

Esbak dâhiliyye kâtibi merhum Bahir Efendi Mora'nın ihtilâli esnâsında Mora seraskeri sadr-ı Esbak Seyyid Ali Paşa'nın kitâbet hizmetiyle Mora ordusunda bulunmakla meşhûdât ve mesmû'âtını zabt u tahrîr ve *Es'ad Efendi*

Târîhi'nin sâlifü'z-zikr cild-i evvelinin mebâhisi meyânına zeyl ü ilâve eylediği gibi cild-i sânînin işbu birinci kıt'asına dahi hâşiyeler ve âhirine bir de zeyl yazmıştır.

Tevârih-i Fârisiye: Irak ve Îran havâdisinin tahkīki zımnında lisan-ı Fârisî üzre yazılmış olan târîhler dahi me'haz ittihâz olunmuştur.

Avrupa havâdisinin tashîhi zımnında Avrupa târîhlerine mürâcaat oluna gelip hâlbuki Bonaparta'nın zuhûrundan sonra Devlet-i Aliyye'nin düvel-i Avrupa ile münâsebât u muâmelâtı tekessür etmekle nice vekāyi'-i Devlet-i Aliyye'nin istiknâhı Avrupa havâdisinin bilinmesine mevkuf olduğuna mebnî Avrupa'da yazılmış olan târîh ve risâlelere daha ziyâde mürâcaata mecbûriyet elvermiştir.

Zikr olunan müellefattan fazla der-dest olunabilen mecâlis-i mükâleme vü meşveret mazbataları ve sâir evrâk-ı resmiyye ile kuyûd-ı defâtir-i aklâma dahi mürâcaat olunarak târîhe kayd olunmağa şâyân ne kadar mevâd bulunduysa cem' ü tahrîrine ve vukūâtın tashîhine bi-kadri'l-imkân bezl-i tâb u tüvân edilmiştir. (14)

Muhtıra

İlm-i târîhten garaz-ı aslî vukūâtın sıdk u kizbine ve esbâb-ı hakīkiyyesine vukūf ile mûcib-i teyakkuz u intibah olacak ma'lûmat iktisâbından ibâret olmağın müverrihin vazîfe-i zimmeti fâideyi haber verecek ve medâr-ı ibret olabilecek vekāyi'in esbâb-ı sahîhasını tetebbu' edip de herkesin anlayabileceği vechile selîs ve münakkah olarak ifade etmektedir. Yoksa tekellüfât-ı münşiyâne ile ibrâz-ı fazl u hüner eylemek veyahut jurnal yollu rûz-merre vukūâtı söylemek değildir. Ammâ ba'zı eslâfın belîgâne ve münşiyâne yazdıkları âsâr-ı mergūbenin illet-i gâiyyesi fâide-i târîhiyye olmayıp belki fenn-i inşâya bir hizmettir.

Ve târîhlerde tekellüfât-ı münşiyâne matlub u mergub olmadığı misillü münşiyâne yazılan vekāyi'de dahi vâkıanın vâkia mutâbakatı mültezem değildir. Binâen alâ-zâlik vekāyi'-i mâziyyeye dâir olan kitabların yazılmasında ve okunmasında ibtidâ garaz ne idiği bilinmek lâzım gelir. Arab müverrihleri bu iki yolda dahi sâire fâik olup bu garazları birbirine karıştırmadılar. Lâkin müteahhirînden ba'zılar maksad ne idüğünü temyiz ü ta'yin etmeyerek ve

kangı fenne hizmet eylediklerini bilmeyerek teksir-i sevâd etmeleriyle yazdıkları târîhlerden bir fâide-i sahîha müstefâd olmaz.

İşte tahrîr ü te'lîfine mübâderet eylediğimiz kitabdan garaz fâide-i târîhiyye olmakla tekellüfât-ı münşiyâneden sarf-ı nazar olunarak fâideyi haber verecek vekāyi'in tashih ü tenkīhine gayret olunup deydene-i kadîme-i Devlet-i Aliyye'den olan vukūât-ı âdiye tahrîriyle teksîr-i sevâddan mücânebet olunur.

Şöyle ki her sene mevsimi hulûlünde şitâiyyeden sayfiyyeye ve sayfiyyeden şitâiyyeye nakl-i hümâyûn vukūu ve Donanmâ-yı Hümâyûn'un bahâr geldikte Akdeniz'e hurûcu ve güz geldikte Tersâne-i Âmire'ye duhûlü ve asâkirin üç ayda bir kıst mevâcibi verilmek ve her sene vukū' bulan âdî tevcîhat defteri ve tarîk-i ilmiyye silsilesi ve her sene ramazan-ı şerîfin evâilinde huzûr-ı hümâyûnda ders takrîri ve on beşinde Hırka-i şerîf ziyâreti ve nuzûl-i sefîne duâsı gibi usûl-i cârîyeden olan vekāyi'-i âdiyye tayy olunarak eğer bunlara dâir fenn-i târîhçe fâide verecek bir keyfiyet var ise târîhe derc ü tahrîr kılınır.

İşte ol minvâl üzere işbu târîhin tahrîrine mübâderet ve insaf ve bî-tarafî usûlüne (15) riâyet ile bir şahsı ya bir tarafı iltizâmdan mücânebet olunarak vukūâtın tashîhine ve esbâb-ı sahîhasının taharrîsine alâ-kadri'l-istitâa bezl-i cehd ü ihtimam kılınmıştır.

Mukaddime

Târîh-i Cevdet'in mebdei olan 1188 sene-i hicriyyesi (M.1774) Devlet-i Aliyye'ce bir hadd-i fâsıl gibi olup andan sonra vukūâtın rengi tagayyür etmiştir.

Bir asrın vukūâtı ise a'sâr-ı sâbıkanın i'dâd ve tehyie ettiği ilel ü esbâb-ı müteselsilenin netâyic ü müsebbibâtı idiğinden yazılacak vekāyi'-i târîhiyye ne ma'kūle esbâbın âsârı idiği bilinmek lâzım gelir.

Binâen alâ-zâlik maksûda şurû'dan mukaddem düvel-i sâlifenin ve ale'l-husus Devlet-i Aliyye'nin vekāyi'-i külliyye ve ahvâl-i umûmiyye-i mâziyyesi ve Mısır ve Kırım gibi kıtaât-ı mühimmesinin vekāyi'-i meşhûresi ile târîh mutâlaa edenlere lâzım olan ba'zı ma'lûmât-ı mühimme ber-vech-i âtî icmâlen fasl fasl beyân olunmak münâsib görülmüştür.

FASL-I EVVEL

İlm-i Târîhin Lüzum ve Fâidesi Beyânındadır

İlm-i târîh efrâd-ı nâsı vekāyi‘ ve meâsir-i mâziyyeye ve vükelâ vü havâssı hafâyâ ve serâir-i mukteziyyeye muttali‘ edip nef‘i âmme-i âleme âid ve râci‘ olduğundan âmme-i eşhâs mutâlaasına mecbûl ve beyne’l-havâs makbûl u mergûb bir fenn-i kesîrü’l-menâfi‘dir. Zîrâ insan medeniyyü’t-tab‘ olup ya‘nî behâim gibi münferiden yaşayamayıp mahal be-mahal akd-i cem‘iyyet ederek yek-diğere muâvenet etmeğe muhtac olurlar. Ve bu cem‘iyyet-i beşeriyyenin derecât-ı mütefâvitesi olup ednâ derecesi hayme-nişîn olan kabâilin cem‘iyyetidir ki havâyic-i zarûriyye-i beşeriyyeyi tedârük ile şecere-i hayâtın semeresi olan tenâsül maksadına vusûl bulurlar. Lâkin şekil ve hey’et-i medeniyyetin netîcesi olan maârif ve ulûm-ı sınâiyye ve sâir hasâis-i kemâliyye-i insâniyyeden mahrum olurlar ve ehl-i kurâ medâin-i muazzama ahâlîsine nisbetle âsar ve netâyic-i sahîha-i medeniyyetten mehcur add olundukları gibi bunlar dahi kurâ ahâlîsine nisbetle medeniyyetten dûr kalırlar.(16)

Cem‘iyyet-i-mezkûrenin a‘lâ derecesi dahi medeniyyet ya‘nî devlet ve saltanat mertebesidir ki bir devletin sâye-i hıfz u hirâsetinde yek-diğere gadr u teaddîden ve a‘dâ ve ağyar endîşesinden âzâde olup bir taraftan ihtiyâcât-ı beşeriyyelerini tahsîle ve bir taraftan dahi kemâlât-ı insâniyyelerini tekmîle meşgûl ve âmâde olurlar. Şöyle ki def‘-i mazarrat ve celb-i menfaat dâiyesi insanda bir emr-i cibillî olup ba‘zan bir maksadda bir nice kimselerin emel ve arzuları müttehid ve müzâhim oldukta başlı başlarına kalsalar yek-diğere gadr etmek istediğinden ve ba‘zan dahi bir maslahat-ı umûmiyyede bir cem‘iyyet ile diğer cem‘iyyetin beyninde bi’t-tab‘ münâzaât ve muhârebât vâki‘ olageldiğinden herkes hukūk-ı zâtiyye ve umûmiyyesini cânib-i hükûmete tevdi‘ ile anın hükm ü himmetine râzî olarak levâzım-ı kemâlât-ı insâniyye tahsîline meydân-ı ferâğat bulurlar. Ve ol millet sınıf sınıf ayrılıp kimisi zirâat

ve ticâret ve kimisi umûr-ı mülkiyye ve askeriyyede hizmet eder. Ve ulûm u sanâyi' kuvvetiyle yüz kişinin havâyic-i zarûriyyesini on kişi hâsıl etmeğe ve müddet-i medîde zarfında hâsıl olabilecek mevadd az vakit zarfında husûle gelmeğe başlayıp ol milletin evkātı havâyic-i zarûriyye tahsîlinden fazla kalarak ve işbu fazla vakitler dahi hasâis-i kemâliyye-i insâniyye tekmîline masruf olarak levâzım-ı hazariyyet ü medeniyyet günden güne bu nisbet üzre müterakkī olup gider. Ancak ol millette artık sâdelik ve sebükbârlık kalmayıp tecemmülat ve tekellüfat artarak ihtiyâcât çoğalır. Ve ana göre menâfi'-i zâtiyye ve ağrâz-ı şahsiyye dahi tezâyüd ü terakkī bulur. Ve gittikçe ol milletin idâresine suûbet gelerek hüsn-i idârenin husûl bulmasıyla devletin ilerülemesi ve milletin saâdet-i hâl kesb edebilmesi mahâret ü vukūf ashâbının sarf-ı ihtimam u dikkatine mevkuf olur. Böyle umûr-ı siyâsiyyede mahâret ise ancak tecrübe ile hâsıl olabilip her sûreti tecrübeye dahi bir adamın ömrü vâfî ve bir asrın tecrübesi kâfî olmadığından ve ârif olanlar *(es-saîdü men itteaze bi-gayrihî* [13] hâdis-i şerîfi müeddâsınca her şeyi nefsinde tecrübeye kalkışmayarak sâirinden ibret ve nasîhat ala-geldiklerinden vükelâ vü havâss ilm-i târîhten sâir eşhas gibi ahvâl-i zâtiyyelerince müntefi' olduklarından başka mesâlih-i düveliyyece dahi müstefid ü mütemetti' olurlar. Binâen-aleyh vatan ve memleketini seven ve devlet ve milletin bekāsını isteyen eslâf-ı maârif-ittisâf kendi asırlarının vekāyi' ü ahbârını zabt ile ahlâfa yadigâr bırakarak kendileri dahi mazhar-ı ed'iye-i hayriyye-i ahlâf ola- gelmişlerdir. Kaldı ki mâzî ve müstakbel ahvâline vâkıf ve belki ezel ü ebed esrârını ârif olmağa insanda bir meyl-i (17) tabîî olduğundan ale'l-umum nev'-i beşerin bu fenne ihtiyâc-ı ma'nevîsi der-kârdır.

> *(Lâ teşbau el-aynu min-nazarin ve-le's-sem'u min-haberin ve le'l-arzu min-matarin)*[14]

Ve hıfz-ı nizâmât-ı düveliyye ilm-i târîh ile olup usûl-i sâlifenin vakt u hâle tatbîkinde ise fevâid-i kesîre mütehakkık olduğundan ba'zı ulemâ ilm-i târîhin ta'lîm ü taallümü derece-i vücûbdadır dediler.

[13] Mutlu kimse başkasının durumundan ibret alandır.

[14] Göz bakmaya, kulak dinlemeye ve toprak yağmura doymaz.

Nakl olunur ki hulefâ-yı Abbâsiyye'den Kāim Bi-emrillâh zamânında ehl-i Hayber'den birkaç nefer müteayyinân-ı Yehûd Dârü'l-hilâfe-i Bağdad'a gelip cizyeden muâfiyetlerini müş'ir sened sûretinde bir varak-pâre ibraz ile zu'mlarınca Hazret-i Ali'nin hattı olmak üzere taraf-ı Risâlet-penâhîden kendilerine verilmiş ve ashâb-ı kiramdan birkaç zâtın şehâdetleri dahi tahrîr olunmuş olmakla senedleri nezd-i halîfede kabul kılınarak cizyeden muâfiyyetleri bâbında ısdâr-ı menşûr olunmak üzere iken reîsü'r-rüesâ bulunan Ebü'l-Kasım b. Mesleme'ye şekk ârız olarak, "Sened-i mezkûr sahte bir şey olmasın hele bir kerre müverrih-i ahd olan Hatîb-i Bağdâdî'ye gösterilmesi münâsib olur" deyü halîfeye ihtâr etmekle Hatîb-i mûmâ-ileyhe arz olundukta fenn-i târîhçe senedin mevzû' ve sahte olduğunu isbat etmiştir. Şöyle ki sened-i merkūmda muharrer olan şuhuddan Hazret-i Muâviye hicretin dokuzuncu (M.630) senesi yevm-i feth-i Mekke'de şeref-i İslâm ile müşerref oldu. Hayber'in fethi ise hicretin yedinci (M. 628) sâlinde vukū' bulmuş idi. Kezâlik şuhûd-ı muharrereden birisi dahi, Sa'd b. Muâz hazretleri olup müşârünileyh ise hicretin beşinci (M. 626-27) senesi yevm-i Hendek'de cisr-i fenâdân güzâr etmekle Hayber fethinde bulunmadı demekle mevzû'iyyeti sübût bularak şakk oldu. Bu cihetle müverrih-i mûmâ-ileyh beytülmâl-i Müslimînin intifâına sebeb olmuştur.

FASL-I SÂNÎ

Hükûmetlerin Etvâr ve Aksâmı Beyânındadır

Bu âlem-i dünyâya nazar olunsa teceddüdât-ı yevmiyyeden ibâret bir hengâme-i ibret olduğu rû-nümâ olur ve bu ma'nâ-yı teceddüd cemî'-i a'yân u a'râzda bulunur. Bu kabilden olmak üzere şahs-ı vâhid gerek vücudca ve gerek halce bir zamân-ı terakkīde ve bir zamân-ı tenezzülde olduğu misillü her devlet dahi bu minvâl üzere gâh kuvvet bulur ve gâh za'f (18) u fütûr hâline gelir. Ve her devlet bidâyet-i zuhûrunda sâde ve sebükbâr olup eğerçi günden güne kuvvetlenir ise de insan yaşlandıkca me'kel ü meşâribde ve mesken ü melâbiste ihtiyâcı arttığı gibi devlet dahi eskidikçe tekellüfâtı artıra geldiğinden evvelki sadeliği kalmayıp meşâgil ü masârıfı ziyâdeleşir ve fevkalâde bir vak'a hâdis oldukta ve masârif-i mu'tâdesinden ziyâde bir masraf açıldıkta muzâyakaya dûçâr ve emr-i idârede ba'zı gûne kusur dahi sâdır olur ise ser-pençe-i za'f u fütûra giriftâr olur. *Sünnetullâhi fi'l-âlemîn.*

Ve'l-hâsıl kangı devlet olur ise olsun bir tavrdan tavr-ı âhara nakl edegeldiği cihetle her devirde bir tavr-ı mahsusta bulunur. Ve her tavrda bir türlü davranmak ve her devrin mizâcına göre çâre vü ilâc aranmak lâzım gelir. Şöyle ki her şahısta sinn-i nemâ ve sinn-i vukūf ve sinn-i inhitât olduğu gibi her devlette dahi bu merâtib-i selâse bulunup herkes hıfz-ı sıhhat husûsunda sinnine göre davrandığı misillü hey'et-i devlet dahi bir cism-i insânî mesâbesinde olduğundan her tavr ve mertebesinde hareket-i münâsibeye dikkat olunmak lâzım gelir. Ve tavr-ı inhitât ba'zan hiss olunmayacak sûrette hafî olur. Ve ba'zan dahi celî vü âşikar olup ilâcı müşkil ü düşvar olur. Ve ba'zan bir devlette ziyâdesiyle inhitat u fütûr emâreleri zuhûr etmişken tedâbîr-i hakîmâne ile teceddüd edip tazelendiği vardır. Fakat ol halde devletin tehlikesi ziyâde olup fevkalâde ba'zı ilel-i hâriciyye dahi zuhûr eder ise teceddüd

edip de halâs bulması pek düşvârdır. Ve vukūu var ise de vukūât-ı cesîme ve inkılâbât-ı azîme ile hâsıl olabilmiştir. Ve nice devletler dahi sinn-i vukūfunu ikmâl etmeden kendi kusûruyla yahut bir kazâ zuhûruyla mahv u münkarız olmuştur.

Ma'lûm ola ki düvel-i Nasârânın ahkâm-ı siyâsiyyeleri ictimâ'-ı ârâ-yı ukalâ ile tertîb olunmuş olan kavânîn-i hükmiyyeden ibâret olduğu halde hükûmetleri iki kısma münkasımdır. Biri hükûmet-i rûhâniyye ya'nî dîniyye diğeri hükûmet-i cismâniyye ya'nî mâddiyyedir.

Hükûmet-i rûhâniyye Katolik mezhebinde papanın hükûmetidir ki bi'l-cümle Katolik râhiblerinin âmiri ve kiliselerinin reîsi olup anı Hazret-i İsa'nın vekîli olmak üzere i'tikad ederler. Ve bi'l-cümle Katolik devletlerinin memâlikinde anın hükûmet-i rûhâniyyesi cârîdir. Vaktiyle Avrupa içinde bu hükûmet-i rûhâniyyenin pek ziyâde te'sîri ve nüfûzu var idi. Lâkin hükümdarlar papaların elinden çok cevr ü cefâ çektiklerinden refte refte papaların nüfuzlarını kesr ü taklîl ettiler. Rum ya'nî Ortodoks mezhebinde bulunan (19) bi'l-cümle Hıristiyanlar papayı tanımayıp hükûmet-i rûhâniyyede İstanbul patriğine tâbi'dirler. Ermenilerin reîs-i rûhânilerine katogikos denilir ki üçdür. Birisi Gürcistân'da vâki' Açmiyazin ve diğeri Kozan'da vaki' Sis ve üçüncüsü Van tarafında kâin Ahtamar kiliselerinin reîs-i rûhânîleridir. Ammâ Protestanların böyle bir reîs-i umûmîleri yoktur.

Hükûmet-i mâddiyye dahi üç kısımdır. Hükûmet-i mutlaka, hükûmet-i meşrûta, hükûmet-i cumhûriyyedir. Hükûmet-i mutlaka 'inân-ı hükûmeti bütün bütün eline almış olan bir hükümdârın hükûmetidir. Rusya Devleti gibi.

Hükûmet-i meşrûta millet meclisinin re'yine ittibâ' eden hükümdârın hükûmeti olup bu dahi iki kısımdır.

Kısm-ı evvel meşrûta-i umûmiyye olup âmme-i ahâlî müsâvat üzre bulunur. Almanya ve İtalya devletlerinden ba'zıları gibi ki vükelâ-yı devletten başka milletce ittihab olunan a'zâdan mürekkeb bir millet meclisleri vardır.

Kısm-ı sânî meşrûta-i hasbiyyedir ki zâdegân-ı millet bayağı ahâlîden vücûh ile mümtaz u mütehayyiz olurlar İngiltere Devleti gibi ki âmme-i

ahâlîsi zâdegânın nâil oldukları rüteb ü imtiyâzâta nâil olamayıp fakat her kazâdan ittihab ile pâyıtahta gönderdikleri a'zâdan mürekkeb meb'ûsân-ı millet meclisi nâmıyla bir meclisleri vardır ki bir maslahat anda tezekkür olunduktan sonra zâdegân-ı millet meclisinde karar-gîr olur. Bu meclisler dâimâ açık olmayıp belki senede üç dört ay kadar küşâd olunup parlement tesmiye olunur. Devletin vükelâsı kıral tarafından nasb olunmuş me'murlar olup umûr-ı devleti bi't-tezekkür kırallarına imzâ ettirdikten sonra icrâ ederler. Lâkin her husûsta parlement tarafından mes'ul olurlar.

Hükûmet-i cumhûriyye bir hükümdâr-ı mahsûsu olmayıp belki ekseriyyet-i ârâ ile biri intihâb olunarak kral makāmında olmak üzere muvakkaten millet reîsi nasb olunur. Amerika cumhûru gibi.

Fransa Devleti mukaddemleri hükûmet-i mutlaka iken millet içine ihtilâl düşerek muahharan cumhur olmuşlar idi. Ol vakit cihângîrlikle hurûc eden Napolyon Bonaparte imparatorluk rütbesini hâiz olmakla yine hükûmet-i mutlakaya münkalib olmuş idi. Vâkiâ şekl-i devlet hükûmet-i meşrûta üzre müesses idi. Lâkin Bonaparte her istediğini icrâya muktedir olduğu cihetle hakīkat-i halde bir hükûmet-i mutlaka idi. Bonaparte'den sonra hükûmet-i meşrûta-i umûmiyye olup Lui Filip (Louis Philippe)'in eyyâm-ı (20) kıraliyetinde bu hâl üzre gitti. Bin iki yüz altmış beş senesi hilâlinde vukū' bulan Fransa ihtilâlinde yine cumhur olup Lui Napolyon'u dört senelik olmak üzere reîs-i cumhur nasb ettiler. Lâkin ahâlî beyninde ittifak olmayıp kimisi krallık tarafdârı ve kimisi teşkil olunmuş olan âdî cumhûriyyet tarafdârı oldular. Bir takımı dahi böyle âdî cumhûriyyete kanâat etmeyip azıttılar. Ve bütün bütün hadd-i ma'rûfun öte tarafına gittiler. Şöyle ki hukūk-ı mülkiyyet ve zevciyyeti inkâr edip ve herkes kâffe-i husûsâtta müsâvât üzre olmalıdır deyip birçok edânî dahi bunu mizâclarına muvâfık görmeleriyle Fransa Cumhuriyyeti'ni bu renge boyamağa teşebbüs ettiler. Fransa kibâr ve ukalâsının bundan gözü ürkmekle cumhûriyyetten ve belki hükûmet-i meşrûta serbestliğinden yüz çevirip Napolyon'un henüz dört sene müddet-i riyâseti hitâm bulmazdan evvel imparatorluğunu bi't-tasdik hükûmet-i mutlakaya ser-fürû berde-i inkiyâd oldular. İşbu Fransa ihtilâlâtı arasında Nemçe halkı dahi serbestlik sevdâsına düşerek ve pek çok kanlar dökerek hükûmetlerini hükûmet-i meşrûtaya kalb etmek istediler ise de hükûmet-i imparatoriyye gālib gelerek yine hükûmet-i

mutlaka tahtında kaldılar. Bunların her birinde birer gûne fenâlık melhûz u meşhûd olup hele cumhûriyyetin zikr olunan fırka-i mütecâvizesi bütün bütün akıldan ve nevâmis-i tabîiyyeden baid bir fikr-i bâtıldır.

Ammâ hükûmet-i İslâmiyye hilâfet ü saltanatı câmi' olup imâmü'l-müslimin olan pâdişâh-ı İslâm hâmî-i şerîat ve muhyî-i saltanat olmakla lillâhi'l-hamd bu güne teferruk u teşettütten berîdir. Ve eğerçi zîrde beyân olunacağı vechile Devlet-i Abbâsiyye'nin evâhirinde memâlik-i İslâmiyyede zuhûra gelen ihtilâlât-ı azîme hasebiyle hilâfet ü saltanat ayrılarak hilâfet bir riyâset-i dîniyye ve saltanat riyâset-i mâddiyye derecesine vardı ise de muahharen Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin zuhûruyla millet-i İslâmiyye teceddüd ederek yine hâlet-i asliyyesini buldu.

FASL-I SÂLİS

Düvel-i İslâmiyye'nin Ahvâl-i Sâbıkası ve Devlet-i Aliyye'nin Mebde'-i Zuhûru

Arab ve Türk milletleri muktezâ-yı mevki'leri olmak üzere aralık aralık cûş u hurûşa gelerek ve seyl gibi etrâf ü eknâfa cereyân ederek bi'd-defeât âlemi istîlâ etmiş iki (21) millet-i azîme olup Arab'ın en kuvvetli ve en sonraki hücûmu i'lâ-yı kelimetullâh için satvet-i İslâmiyye ile hurûcudur ki zaman-ı saâdette kabâil-i Arab kelime-i îmâniyyede yek-zebân u yek-dil olup ruh-ı pür-fütûh-ı Nebevî a'lâ-yı illiyyîne vâsıl oldukta nice kabâil girîve-i irtidâda mâil olmuşken zînet-efzâ-yı makām-ı imâmet-i kübrâ olan Hazret-i Ebûbekir – *radiyallâhu teâlâ anh*– her tarafa sevk-i asâkir-i zafer-meâsir ederek mürteddîni te'dîb ü terbiyye edip tâife-i Arab'ı yine kelime-i vâhide üzerine cem' ile kazanmış olduğu sermâye-i ittihâd u ittifâkı andan sonra mehâbet-bahşâ-yı minber-i hilâfet olan Ömerü'l-fârûk –*radıyallâhu teâlâ anh*– hazretleri mahalline sarf etmiştir. Şöyle ki ashâb-ı kirâmı gazâya teşvîk u tergîb ve taraf taraf ordular tertîb etmekle âmme-i ashâb-ı kirâm emr-i cihâda kıyâm ile dört tarafa akın edip gittiler ve kendilerin ekserî bir daha geri dönmeyip vefâtlarına dek bu yolda bezl-i nakdîne-i hayat ettiler. Hattâ gazâya giden ashâb-ı güzînin hânelerinde su taşıyacak kimseleri kalmadığından Hazret-i Ömer emîrü'l-mü'minîn ve halîfe-i rûy-ı zemîn olduğu halde kırba sırtında kuzât-ı Müslimîn'in hânelerine su taşırdı.

Arab'ın bu hücûmu li-vechillâh bir hareket-i âdilâne olup inkiyâd edenler her hatardan emîn ve yalnız serkeşlik vâdîsine gidenler pâ-mâl-i huyûl-i guzât-ı Müslimîn olduklarından az vakit zarfında hadd-i kıyâs u tahmînden hâric bilâd u memâlik fethi müyesser oldu. Andan sonra revnak-efzâ-yı dîvân-ı hilâfet ve emâme-i sübha-i imâmet olan Osman ve Ali -*radiyallâhu teâlâ anhümâ*- hazretlerinin eyyâm-ı hilâfetlerinde dahi hâl bu minvâl üzere

cârî olarak memâlik-i İslâmiyye vüs'at buldu. Ve erkân-ı erbaa-i dîn-i mübin olan işbu Hulefâ-yı Râşidîn hazerâtının eyyâm-ı hilâfetleri zamân-ı saâdet gibi kemâl-i adâletle murûr etti. Hattâ Hazret-i Ömer'in hilâfetinde evlâd-ı Resûl'den biri gelip de arz-ı hâcet ettikte beytülmâlden bin altın verilmesini emr etmiş ve der-akab kendi oğlu Abdullah geldikte bir dirhem vermekle oğlu evvelki sehâvetine nisbetle bir dirhemi pek cüz'î görüp i'tirâz edince "Yâ Abdullah evlâd-ı Rasûl'ün hakk-ı talebi beytülmâlden olup hazîne-i beytülmal ise elhamdü lillâh ganî vü ma'murdur, Ammâ senin hakkın yalnız pederinde olup pederinin nesi var ki şey'-i kesir me'mul edersin demiş olduğu ve Hazret-i Ali'nin bir zimmî ile huzûr-ı şer'de mürâfaaya durduğu mervîdir.

Fakat Hazret-i Osman ve Ali -*radıyallâhu teâlâ anhümâ*- nın eyyâm-ı hilâfetlerinde ehl-i İslâm içinde ba'zı mertebe ittifaksızlık hâdis olarak Hazret-i Ali'den sonra hilâfet bütün bütün mübeddel-i mülk ü saltanat olup Devlet-i Emeviyye zuhûr etti. Devlet-i Emeviyye derûnunda (22) dahi ehl-i İslâm dâiye-i gazâdan ferâgat etmeyerek nice memleketler feth olunmuştu. Hattâ devlet-i mezkûre tarafından Afrika seraskeri bulunan Musa b. Nusayr aksâ-yı Garbı feth ile sâhil-i Bahr-i Muhît'e indikte bahre at sürüp atı göğsüne kadar suya talarak ileriye hareket edemeyince nîzesin rekz ile "İşte yâ Rabbî ötesi yok yohsa senin ism-i pâkini daha ileriye götürürdüm" kelâm-ı mübâhât-encâmıyla ibkā-yı nâm etmiştir.

Ve Musa b. Nusayr zîr-i idâresindeki asâkirin bir fırkası emîri olan Târık b. Ziyâd 92 sene-i hicriyyesinde (M. 711) bin yedi yüz askerle Endülüs ya'nî İspanya kıt'asına geçip hâlâ kendi ismine nisbetle Cebelü't-Târık denilen dağa tahassun ettikte derhal sâhildeki sefâini yakıp maiyyetinde olan askere "İşte arkanız denizdir! Eğer sabr u sebât edip de bahr-i mevvâc-ı harb ü vegāda şinâverlik ederseniz bu memâlike muzaffer olursunuz ve eğer sabr u sebât etmezseniz bi'l-cümle deryâya gark olursunuz" deyü asâkir-i İslâmı muhârebeye teşvik eyleyerek ve kendinin ez'af muzâafı olan a'dâ ile bi'd-defeât tarh-ı kur'a-i kerr u fer ederek nihâyet gālib u muzaffer olup birçok yerler fethi müyesser oldukta bu sîtını Mûsâ b. Nusayr çekemeyip sonra on altı bin asker ile ol dahi arkasından diyâr-ı Endülüs'e geçerek feth-i memâlik ve tevsî'-i mesâlik ederek Avrupa içine doğru gitmiştir.

Lakin Hulefâ-yı Emeviyye'nin ba'zıları gittikçe hudûd-ı şer'iyyeyi tecâvüz ü teaddî ve envâ'-i meâsî vü mezâlime itâle-i eyâdî ettiklerinden ve husûsiyle Velîd-i Sânî gāyet sefih olup şeâir-i şer'-i mübîni tahkīr ve Müslimîni tenfîr eylediğinden gayret-i İlâhiyye zuhûra gelerek devlet ü hükûmetleri çok sürmeyip muzmahil ve hilâfet-i İslâmiyye 132 sene-i hicriyyesinde (M.749) Hulefâ-yı Abbâsiyye'ye müntakıl oldu.

Şöyle ki ol esnâda Ebû Müslim-i Horasânî nâm sâhib-i hurûc zuhûr ederek Îran tarafında olan ümerâ-yı Benî Ümeyye'ye galebe edip ammi'r-Rasûl olan hazret-i Abbas'ın ahfâdından İmam-ı Seffah'a bey'at etmekle müddet-i kalîle zarfında Emeviyye'nin necm-i ikbâli gurub ederek kevkeb-i kevkebe-i Abbâsiyye tulû' eyledi. Muahharan Emeviyye'nin bir şu'besi Mağrib ve Endülüs taraflarında tasallutun etmiş ise de hükûmetleri oralara münhasır olup sâir memâlik-i İslâmiyye ve hilâfet-i şer'iyye Hulefâ-yı Abbâsiyye elinde idi.

Sonraları Hulefâ-yı Abbâsiyye dahi fart-ı huzur ve tena'umâta ve envâ'-ı isrâfâta düşüp idâre-i umûr-ı düveliyyeye çendân takayyüd etmediklerinden satvet ü saltanatlarına za'f u fütûr gelerek ve emr-i idâre ve nüfûz Etrâk'den zuhûr eden ba'zı mütegallibe eline geçerek birçok (23) vakitler hulefânın yalnız bir nâmı kalıp emr-i hilâfet hemen bir kuvve-i rûhâniyye hükmüne girmiş ve ba'zı mütegallibe hutbede dahi nâmını hulefâya teşrîk ettirmiş idi.

Şöyle ki millet-i İslâmiyye medeniyyetten hoşlanarak zevk u safâya dalıp mücerred hüsn-i idâre-i memleket ve tervîc-i maârif ü sanâyi' ve ticâret husûslarına hasr-ı nazar ile evvelki fütûhat efkârı kalmamış olduğundan umûr-ı askeriyyede ihtiyâr-ı tekâsül ü tesâmüh olunup yalnız İstanbul kayserliğiyle hudûd üzerinde ba'zı mücâdelât vukūa gelirdi.

Harun-ı Reşîd'in oğlu Me'mûn halîfenin esbâb-ı medeniyyeti teshîl ve terakkī-i ulûm u maârifi tervîc yolunda vâki' olan sa'y u gayreti şâyân-ı medh ü senâ olduğu halde tedbîr-i memleketçe bir büyük hatâ etmiştir ki birâderi Emin'i katl eden Tâhir nâm şahsa mükâfâten Nişabur şehri pâyitahtı olmak üzere Horasan vilâyetini verâset şartıyla tevcih eylediğinden sâir vâlîler bunu emsâl ittihâz ile Bağdad'daki hükûmet-i merkeziyyeden ihtirâz etmeyip mütevâliyen istiklâle kalkmışlardır.

Ba'dehû Mu'tasım Halîfe dahi asâkir-i hâssası olmak üzere bir takım genç Etrâk'i hizmetine alıp anlar ise gittikçe kesb-i kuvvet ederek aynıyla

eski Roma imparatorlarının asâkiri gibi halîfenin itâatinden hurûc ile envâ'-ı ihtilâlâta sebeb olmuşlardır.

Bu vechile halîfelerin nüfûz u kuvveti kırılıp Avrupa'daki Feodalite mâlikâne usûlüne ba'zı cihât ile müşâbih bir tavr ve usûl üzre taraf taraf bir takım mülûk-i tavâif peydâ olup halîfelerin hükûmeti bir emr-i i'tibârî hükmünde kalmıştı.

Ez-cümle mîlâdın sekiz yüz yetmiş ve hicretin 257. senesinde Saffâr hânedânı çıkıp sâlifü'z-zikr Tâhir hânedânının mutasarrıf olduğu Horasan ve Taberistân vilâyetleriyle diğer bir takım eyâletleri zabt ederek Nîşabûr ve Merv şehirleri pâyitaht olmak üzere bir cesîm devlet teşkil etmekle Bağdad'ın Havârizm ve Mâveraünnehir yolu mesdûd hükmünde kaldığından müteâkıben ol tarafta dahi Sâmân hânedânı bir devlet-i müstakılle teşkil eylemiştir.

Kezâlik halîfenin azatlısı ve Türkiyyü'l-asl olan Ahmed bin Tolon dahi bu esnâda Mısır ve Berrü'ş-Şâm vilâyetlerinin vâlîsi olduğu halde istiklâl dâiyesine kıyâm edip birkaç sene sonra vefâtında oğlu Şâm-ı şerîfte bir müstakil hükümdar olmuştur. (24) İşbu Saffâr ve Tolon hânedânları çok vakit bâkī kalmayıp Âl-i Sâmân ise halîfelerden ziyâde kesb-i kuvvet ederek Saffâr hânedânının hayli memâlikini zabt eylemiştir.

Ve üç yüz yirmi târîh-i hicriyyesinde Âl-i Hamdân Musûl'da bir hükûmet-i müstakille teşkil ettiği gibi Türkiyyü'l-asl olup Mısır ile Berrü'ş-Şâm Vâlîsi bulunan İhşid dahi dâiye-i istiklâle düşmekle bu iki hânedân beyninde hayli muhârebeler vukūa gelmiş olduğu halde halîfe Bağdad'dan seyirci olup bu muhârebâta müdâhale bile edemezdi.

Yine bu evânda Bahr-i Hazar sevâhilinde Âl-i Büveyh zuhûr ile Kirman ve Irak-ı Acem gibi nice eyâlâtı zabt ederek bir büyük hükûmet teşkîl etmişlerdir.

Bunun gibi sâir taraflarda ve hattâ Bağdad havâlîsinde dahi mülûk-ı tavâif tavrında müstakil emâretler zuhûra gelmekle halîfelerin tasarrufunda yalnız Bağdad şehri kalıp orada dahi nüfûzları olmamakla umûr-ı devlet hep asâkir-i Etrâk zâbitlerinin ellerinde idi.

Halîfe Râzî Billâh bu hâlden halâs bulmak niyyetiyle Bağdad'da emîrü'l-ümerâ ünvânıyla bir me'mûr ta'yin etmişti ki seraskerlik uhdesinde bulunduğu halde umûr-ı mülkiyye ve mâliyye dahi anın zîr-i idâresinde idi. Ve eğerçi ol asırda Endülüs'deki Emeviyye Devleti'nde dahi Hâcib nâmıyla böyle bir vekîl-i mutlak var idi. Ancak Bağdad'daki emîrü'l-ümerâ fevka'l-'âde nüfuzlu olarak ismi dahi hutbelerde halîfenin ismiyle beraber zikr olunurdu ve halîfede hiçbir emr ü irâde kalmayıp sarayın masârifine bile emîrü'l-ümerâ bakardı. El-hâsıl Bağdad'ın hükümdâr-ı hakīkisi emîrü'l-ümerâ idi. Bu emîrü'l-ümerâlık mansıbı için ba'zı zevât aralarında zuhûr eden mücâdeleden Bağdad ahâlîsi meslûbü'r-râha olarak Âl-i Büveyh'den istimdâd etmeleriyle 334 sene-i hicriyyesinde (M.945) Âl-i Büveyh'den Muizzüddevle Bağdad'a gelerek bu mansıbı zabt etmiştir. Ve Âl-i Büveyh'nin hâric-i Bağdad'da hayli kuvvetleri olduğundan yüz sene kadar bu mansıba tasarruf ile hükûmet-i mutlaka anların yedinde kalmıştır.

Acâib-i ahvâl-i cihândan bir keyfiyyettir ki Devlet-i Abbâsiyye'nin böyle ihtişâş u ihtilâli hengâmında ulûm u fünûnun revâcına hiç sekte gelmeyip Âl-i Büveyh dahi maârifin tervîcine küllî sa'y u himmet eyledi.

Elhâsıl, hulefâ-yı Abbâsiyye'nin bir yerde fermânı cârî olmayıp maamâfîh Endülüs hulefâ-yı Emeviyyesi'ne tâbi' olan yerlerden başka her taraftaki ehl-i İslâm indinde melikü'l-mülûk add olunurlardı. Fakat Afrika'da zuhûr ile Tunus eyâletinde vâki' Kayrevan ve Mehdiyye (25) şehirlerini pâyitaht ittihâz eden hulefâ-yı Fâtımiyye 358 sene-i hicriyyesinde (M. 969) Mısır'ı ve ba'dehû Berrü'ş-Şâm taraflarını zabt ile bir Şîa devleti teşkil ettiklerinden hulefâ-yı Abbâsiyye'nin nüfûz-ı rûhânîleri dahi tenâkus eylemiştir.

Binâen alâ-zâlik bu asırda millet-i İslâmiyye üç hilâfete ya'nî Abbâsiyye ve Emeviyye ve Fâtımiyye hilâfetlerine münkasım olup ancak siyâseten başlıca dört devlet-i cismâniyyeye ya'nî Emeviyye ve Fâtımiyye ve Âl-i Büveyh ve Sâmâniyye devletlerine münkasım ve münşeib idi. Ve dördünde dahi ulûm u sanâyi' revâcda olup ancak fütûhât için beynlerinde ittifak olmadığından Akdeniz cihetinden mâadâ yerlerde ehl-i İslâm tarafından Avrupa'ya taarruz vukūa gelmezdi. Ve bi'l-aks İstanbul kayseri 350 sene-i hicriyyesinden (M. 961) sonra memâlik-i İslâmiyyeye taarruza cesâret ve bi'd-defeât Fırat Nehri'ni tecavüz ile el-Cezîre vilâyetini gāret ederek orada nice kal'aları ve

Berrü'ş-Şâm cihetinde Antakya şehri gibi ba'zı memâliki zabt etmişti. Ve 387 sene-i hicriyyesinde (M. 997) Afganistân tarafından meşhur Mahmud-ı Gaznevî b. Sebüktekin zuhûr etmiştir ki *Şehnâme-i Tûsî* anın nâmına nazm olunmuştur. İşbu Âl-i Sebüktekin Âl-i Büveyh'e galebe ederek bir cesîm devlet teşkil etmiş olduğu halde çok geçmeksizin ya'nî hicret-i Nebeviyye'nin dört yüz otuz (M. 1038-39) târîhinden sonra Mâverâünnehr'den gelen Âl-i Selçuk anlara galebe ile Îran'da bir devlet-i cesîme teşkil etmiştir.

İspanya tarafındaki hulefâ-yı Emeviyye dahi iki yüz elli sene pek güzel hükûmet edip ale'l-husûs Üçüncü Abdurrahman ve İkinci Hakem ile Hişam'ın hâcibi olan Mehmed b. Ebû Ömer el-Mansûr'un himmetleriyle Endülüslüler'in servet ü medeniyyet ve maârifi en a'lâ dereceye vâsıl olmuşken bu hâcib'in vefâtından sonra Devlet-i Emeviyye'nin hâli fenâlaşıp ve her yerde şikāk u nifâk peydâ olup vâlîler istiklâle kıyâm ile şurada burada Avrupa asilzâdegânı gibi müstakil hükümdârlar meydâna çıkıp muhârebât-ı dâhiliyye ile iştigal olunarak ve bütün İspanya kıt'ası alt üst olarak bundan Nasârâ hükümdârânı hayli meydan almağa başlamışlar idi. 400 sene-i hicriyyesinden (M.1009-10) sonraca hulefâ-yı Emeviyye'nin nesli münkariz olmakla ba'zı zevât halîfe ünvânını almışlar ise de beynlerindeki şikīk u nifâktan nâşî 450 sene-i hicriyyesinden (M. 1058) sonra bu unvan dahi bütün bütün metruk olmuştur. Bu cihetle ünvân-ı hilâfette Devlet-i Abbâsiyye'ye rakib olan yalnız Mısır'daki Devlet-i Fâtımiyye kalmıştır.

Hâlbuki Bağdad'da pek ziyâde nizâmsızlık peydâ ve eyâlâtta ihtilâller hüveydâ olduktan başka Mısır'da taht-nişîn olan halîfe-i Fâtımî ile Berrü'ş-Şâm ümerâsı tek durmadıklarından nâşî (26) hulefâ-yı Abbâsiyye'den Kaim Bi-emrillâh emîr-i Selçukiyye'den istimdâd ile bütün memâlik-i İslâmiyye'nin hükûmet-i maddiyyesini 449 sene-i hicriyyesinde (M. 1057) ana tevcih eylemiş olmasıyla Âl-i Selçuk dahi Ceyhun Nehri'nin ötesinde ve berisinde perâkende dolaşmakta olan tavâif-i Etrâki cem' edip Arablar ve mütearrebler ulûm ve fünûn ile meşgūl oldukları gibi kendileri dahi muhârebâta nasb-ı nefs-i ihtimâm ederek günden güne Devlet-i Selçukiyye'nin kuvveti tezâyüd eylemiştir. Ve Anadolu üzerine hareket ederek İstanbul kayserliğine gālib gelip hattâ kayser esârete bile dûçâr olmuştu. Ve Mekke-i mükerremede hulefâ-yı Fâtımiyye'nin nâmı hutbelerde zikr oluna gelirken halîfe-i Abbas ile sultân-ı Selçukiyyenin ya'nî Alparslan'ın isimleri zikr olunmağa başlamıştı.

465 târîh-i hicriyyesinde (M. 1073) Alparslan vefât edip yerine câlis-i taht-ı hükümdârî olan oğlu Celâleddin Melikşâh pederinden daha liyâkatli ve her türlü evsâf-ı makbûle ile muttasıf olmakla ve kendisinin Nizâmülmülk nâmında gāyet âkil ü müdebbir bir vezîri olup ikisi dahi devleti hüsn-i idâreye ikdâm ve tevsî'-i idâre-i devlete ihtimâm etmeleriyle Melikşâh'ın ismi Mekke ve Medine'de ve Kudüs-i şerîf ve Bağdad ve Buhârâ ve Semerkand ve Kaşgar'da zîver-i elsine-i hutebâ olduğu gibi akrabâsından Süleyman nâm zâtın himmetiyle Anadolu vilâyetini tâ İstanbul Boğazı'na kadar teshîr ettirmişti. Ve pâyitahtı İsfehan olduğu halde devleti Hindistan ve Semerkand'dan İstanbul Boğazı'na kadar mümtedd olarak her tarafa velvele endâz-ı şöhret ü satvet olmuştu. Ve Bağdad'da taht-nişîn olan halîfe-i Abbâsiyye'nin mâddî ve cismânî bir emr ü fermânı cârî olmayıp hilâfeti ma'nevî ve i'tibârî bir keyfiyyet olmakla Melikşah ol asrın en büyük hükümdârı idi. Ve bu sûretle millet-i İslâmiyye'nin kuvvet ü şevketi tazelenmiş oldu.

Millet-i İslâmiyye'nin böyle Türkler vâsıtasıyla tecdîd-i satvet u kuvvet eylemesi bi'l-cümle Nasârâ hükümdarlarına bâdî-i endîşe olduğu halde Endülüs tarafındaki kuvve-i İslâmiyyede dahi o zaman bu teceddüd alâmetleri rû-nümâ olmuştu. Şöyle ki Afrika'da şöhret bulan Murâbitîn kabîlesi emîri olan Yusuf nâm hükümdar kesb-i kuvvet ü satvet ederek Endülüs tarafına geçip mülûk-ı Nasârâ'ya galebe etmekle 497 sene-i hicriyyesinde (M. 1103-04) İspanya tarafındaki memâlik-i İslâmiyye'nin ekseri kabza-i tasarrufuna geçmiş olduğu halde halîfe-i Abbâsî'ye bey'at etmekle ehl-i İslâm'ın bütün bütün bir ittifak u ittihâd hâline girmek üzere bulunması hükümdârân-ı Avrupa'ya pek ziyâde te'sir eylediğinden ve zîrde beyân olunacağı vechile bu ahvâle diğer ba'zı esbâb dahi münzam olduğundan Avrupa'da (27) bir heyecan-ı umûmî hâdis olarak peydâ olan Ehl-i Salîb cem'iyyetleri bilâd-ı İslâmiyye'ye hücûm u iktihâm etmişlerdir.

Ol esnâda ya'nî 485 sene-i hicriyyesinde (M. 1092) bi-hikmetillâhi teâlâ Melikşâh fevt olup halefleri ise öyle bir cesîm hey'etin idâresine muktedir olamadıklarından Selçukîler beyninde zuhûra gelen nifâk ve rekābetten nâşî birkaç devlete münkasım ve anların yüzünden tazelenmiş olan kuvve-i İslâmiyye yine müteferrik u müteşettit olup bu kargaşalıkta Mısır'da taht-nişîn olan halîfe-i Fâtımî dahi Kudüs-i şerîfi zabt edivermiştir.

İşte bu sırada Ehl-i Salîb zîrde tafsîl olunacağı vechile Avrupa'dan Anadolu'ya güzâr ile nice memâlik-i İslâmiyye'yi paymâl-i hasâr ederek Kudüs-i şerîfi istîlâ etmişlerdir.

Bu cihetle ehl-i İslâm dûçâr-ı havf u hiras olmuştu. Fakat el-Cezîre'de Atabekân Devleti zuhûr edip *Gülistân* sâhibi Şeyh Sa'dî'nin memdûhu olan Atabeg İmâdüddin Zengî Ehl-i Salîb ile azîm cengler ederek mazhar-ı zafer u galebe olduktan başka Haleb'i zabt ederek seyl gibi akıp gelen Ehl-i Salîbe bir sedd-i metin olmuştur. Andan sonra oğlu Nureddin, Dımeşk'ı dahi zabt ederek Devlet-i Atabekiyye bir mertebe daha kuvvet bulmuştur.

Devlet-i Fâtımiyye'nin ahvâli muhtell olduğu halde Ehl-i Salîb dahi Mısır'a hücum etmekle halîfe-i Fâtımî 'Âzıd, Nureddin'den istimdâd edip o dahi ekber ümerâsı olan Şîrkuh Esedüddin'i bir mükemmel ordu ile Mısır'a gönderdi. Esedüddin tâife-i Ekrad'dan olup birâder-zâdesi Yusuf Salahaddin b. Eyyüb dahi anın maiyyetine me'mur olan ümerâdan biri idi.

Bu ordu sâyesinde diyâr-ı Mısriyye Efrenc elinden kurtuldu. Ve Esedüddin Mısır'da istiklâl-i tam ile serasker oldu müteâkıben vefât ettikte yerine Salahaddin geçip idâre-i devleti tamâmıyla eline aldı ve kendisi Sünniyyü'l-mezheb olmakla şeâir-i ehl-i sünneti izhâra başladı. Evvel-be-evvel Şi'iyyü'l-mezheb olan kuzâtı azl ile yerlerine Şâfi'î kadılar nasb eyledi. 567 sene-i hicriyyesinde (M. 1171-72) Nureddin tarafından vârid olan emr-i kat'î mûcebince hutbelerden halîfe 'Âzıd'ın nâmını kaldırıp yerine Bağdad'da erîke-pirây-ı hilâfet olan halîfe-i Abbasî Müstad'î Bi-emrillah'ın nâmını okuturdu. 'Âzıd ise o zaman ağır hasta olup nâmını hutbelerden inkıtâını duymadan fevt oldukta saltanat-ı Mısriyye Salahaddin eline geçti.

Mısır'da hutbelerin halîfe-i Abbasî nâmına okunduğu haberi Bağdad'a vâsıl olıcak fevkalâde (28) mûcib-i memnûniyyet oldu ve nice günler şenlik edildi. Ve halîfe Müstezî tarafından Nureddin'e ve Salahaddin'e ve hutebâya hil'atler ve şiâr-ı hilâfet-i Abbâsiyye olan siyâh sancaklar gönderildi. Bu sûretle Mısır'daki hükûmet-i Şîiyye muzmahil olarak mezheb-i ehl-i sünnet revac buldu ve Salahaddin sultân-ı Mısır oldu.

Lâkin Nureddin anın istiklâlini tanımayıp anı kendi seraskerleri sırasında tutardı. Ve bizzat gidip de anın elinden Mısır'ı almak istedi. Hâlbuki arası çok geçmeyip fevt olmakla anın memleketleri Salahaddin eline geçdi.

Ve Atabekân Devleti münkarız olup Salahaddin, Devlet-i Eyyubiyye nâmıyla bir cesîm devlet teşkil etti. Ve ehl-i salîbe galebe edip hattâ Kudüs-i şerîfi dahi anlardan istirdâd eyledi.

Ve bu sûretle İslâm'ın kuvveti tezâyüd ü terakkī ederek Ehl-i Salîb'den Berrü'ş-Şâm tarafına münteşir olan Frenklerin kuvvet ü galebesi za'f u zevale yüz tuttu. Ve eğerçi 648 senesinde (M. 1250) Devlet-i Eyyubiyye münkarız ve müzmahıl ve saltanat-ı Mısrıye anların memluklerinden olan Türkmenler'e ve ba'dehû Çerâkise'ye müntakil olmuş ise de bunların istihdam ettikleri Memlukler ya'nî Kölemenler ol vakte göre haylice işe yarar asker olduğundan Frenkleri Berrü'ş-Şâm'dan sürüp çıkarmışlardır. Lâkin ol asırda memâlik-i İslâmiyye daha büyük bir musîbete dûçâr olmuştu. Şöyle ki o zamanlar Moğol ve Tatarların hengâme-i cuş u huruşları hengâmı olarak Cengîz Hân hurûc ile Turan ve Îran memleketlerini tahrib etmişti.

İşte bu arbedeler arasında ya'nî 621 sene-i hicriyyesinde (M. 1224) mülûk-ı Türkistân'dan cedd-i a'lâ-yı Osmâniyan olan Süleyman Şah dahi kendisine tâbi' olan elli bin hâne kadar Türkmen aşîretleriyle diyâr-ı Rum'a hicret eylemişti.

Âl-i Cengîz'den Hülâgû Hân 656 senesinde hıtta-i Irak'ı istîlâ ve Halîfe Musta'sım'ı i'dâm ve hilâfet-i Abbâsiyye'yi imhâ ettikten sonra Haleb ve Hama taraflarını dahi yağma ettirmiştir. Mısır Kölemenleri ber-vech-i bâlâ Ehl-i Salîb'e galebe ettikleri gibi Cengîzîler'e dahi kaviyyen müdâfaa etmişlerdir.

El-hâsıl şark ve garbda Arab devletleri münkarız olarak her tarafta mülûk-i tavâif zuhûr ile memâlik-i İslâmiyye ihtilâle vardı ve aktâr-ı şarkıyye Tatarlar'ın dest-i istîlâsına girdi. Garb tarafında dahi küçük küçük hükûmetler bir taraftan zuhûr etmekte ve diğer taraftan munkarız olup gitmekte idi. Muahharan Endülüs kıt'ası bütün bütün ehl-i İslâm elinden çıkmıştır. (29) Cengîz Hân Müslüman olmadığından şarkta bulunan ehl-i İslâm hayli müddet dûçâr-ı züll-i esâret olup muahharan selâtîn-i Cengîziyye'den ba'zıları İslâm ile müşerref oldular ise de bir müddet sonra anlar dahi munkarız olarak aktâr-ı şarkıyye tâ Timur Hân'ın hurûcuna dek Mulûk-ı Tavâif elinde kalmıştır. Ve eğerçi hulefâ-yı Abbâsiyye neslinden olup da Hülâgû elinden

firâr ile Mısır'a vusûl bulan Mustansır'a 659 senesinde (M. 1261) bey'at olunmuştu. Andan sonra dahi hulefâ an-selef Abbasîler'den birine bey'at oluna gelmiştir.

Lâkin nüfuz ve saltanat-ı cismâniyye selâtîn-i Mısrıyye ellerinde olup hulefânın ellerinde hükûmet ve memleket yok idi. Ve hilâfet bir emr-i i'tibârî olup ancak meşâyih-i turuk-ı aliyye gibi kendileriyle teberrük olunur ve isimleri hutbelerde sultân-ı Mısır'ın nâmıyla beraber okunur idi.

Ve'l-hâsıl kuvve-i İslâmiyye'nin cihet-i vahdeti mefkūd ve ehl-i İslâm'ın merkez-i ittihâd ve nokta-i istinâdı nâbûd olduğundan memâlik-i İslâmiyye serâpâ ihtilâlde ve ehl-i İslâm teessüf olunacak bir halde idi.

Ol asırlarda hükûmât-ı İslâmiyye'nin kuvvetlicesi Konya'da taht-nişîn-i saltanat olan selâtîn-i Selçukiyye oldukları hâlde anlar dahi bir taraftan selâtin-i Mısrıyye ile meşgūl-i kâr-zâr ve bir taraftan peyderpey cânib-i şarktan hücum eden Tatarlar'ın ellerinden bîzar olup bir aralık Tatarlar'a salyâne vererek bir müddet dahi böyle hâlet-i za'f u fütûrda yaşamışlar ise de nihâyet şîrâze-i intizamları muhtell olarak 699 sene-i hicriyyesinde (M. 1300) işbu saltanat-ı Selçukiyye dahi sönüp bitmiştir.

İşte o zaman lillâhi'l-hamd ve'l-mennihî bu mukaddemât-ı muzlimenin netîce-i hayriyyesi ve bunca korkulu rüyâların ta'bir-i dilârâsı olan afitâb-ı Devlet-i Osmâniyye maşrık-ı şan u şevketten zuhûr ile aktâr-ı İslâmiyye'yi pür nur etmiştir.

İşbu Devlet-i Aliyye bidâyet-i hâlinde eğerçi bir küçük hükûmet şeklinde idi. Lâkin Türklük'e mahsus olan sıfat-ı sâbite-i memdûha ile şecâat ve diyânet-i Arabiyye'yi cem' etmiş bir cem'iyyet-i cemîle olduğundan kendisinde millet-i İslâmiyye'ye nokta-i ittihâd ve cihet-i vahdet istinad olmak isti'dad u kâbiliyyeti var idi.

Ve düvel-i sâire gibi bir cem'iyyet-i mütemeyyize içinde zâhir olup da hâzır mülk ü medeniyyet bulmuş bir devlet olmayıp belki müceddeden feth-i bilâd u memâlik ve tevsî'-i medâr u mesâlik ederek kendisine ta'yin-i makām u makarr etmiş bir saltanat-ı seniyyedir. Terkîb u teşkîl ettiği Osmanlu cem'iyyeti dahi lisanları elsine-i adîdeden mürekkeb (30) ve tavr u şiârları milel-i mütenevvianın ehâsin-i âdâb u etvârından müntehab bir hey'et-i ce-

dîde-i celîledir. İşte bu Devlet-i Aliyye'nin zuhûru ile millet-i İslâmiyye'nin kuvvet ü satveti tazelenerek bir müddetten beri ehl-i İslâm'a târî olan za'f u fütûr mübeddel-i havl u huzur olmuştur.

Keyfiyyet-i zuhûru bu vechiledir ki bâlâda iş'âr olunduğu üzere fitne-i Cengîziyye sebebiyle Türkistân'dan diyâr-ı Rum'a hicret eyleyen Süleyman Şâh Azerbaycan ve Elbistân tarîkiyle Haleb'e geldikten sonra avdet ile nehr-i Fırat'ı geçerken garîkan fevt olmakla Caber Kal'ası civârında defn olunmuştur. Hâlâ oraya Türk Mezarı denilir. Bunun üzerine iki oğlu ile birlikte aşîretin ekseri vatan-ı kadîmleri cânibine avdet eylemiş ise de diğer oğlu Ertuğrul küçük birâderi Dündar ve kendisine tâbi' olan aşîret halkıyla beraber Anadolu cânibine azîmet edip gelirken Konya'da taht-nişîn-i saltanat olan Ala'eddin-i Selçukî'nin askeriyle Tatarlar'ın muhârebelerine tesâdüf ettikte Ala'eddin tarafına iâne ile Tatarlar'ın mağlûbiyyetine bâdî olduğundan Ala'eddin ana ikram u ihtiram edip tavattun etmek üzere Söğüt nâhiyesini tahsis edip burası ise o zaman serhadd-i Rum olduğundan Tuğrul Bey serhad beylerinden ma'dud ve dâimâ cihâd u gazâ ile meşgûl olduğu halde (680) senesinde âzim-i dâr-ı bekā oldukta Osmancık deyü ma'ruf olan oğlu Osman Bey ana câ-nişîn oldu.

Osman Bey, Rum'lar ile vâki' olan muhârebelerde muzaffer ve nice fütûhat-ı celîleye mazhar olduğuna mebnî Konya'da taht-nişîn olan pâdişâh-ı Selçukî tarafından kendisine nişâne-i vilâyet ü emâret olmak üzere ak sancak ve tabl-hâne ile bir kıt'a menşur gönderilmiş ve bu menşurda Osman Gāzi hazretleri merzübân-ı âlîcâh Osman Şâh deyü tavsif edilmişti.

İstitrâd

(Tuğ ve Sancakların Şeref ü İ'tibârına Dâir *Târîh-i Vâsıf*'da bir makāle-i istitrâdiyye münderic olduğundan bi'l-münâsebe bu makāmda hulâsa vechile anı îrâd edelim)

Tuğ ve sancak ve livânın ihdâs u vaz'ında sırr u hikmet budur ki bir maslahata müteveccih olan nüfûs-ı kesîre bir bayrağın altına cem' oldukta miyânelerinde ittihâd hâsıl ederler, ya'nî ol bayrak anların müttehidü'l-kalb ve müttehidü'l-kelime olmalarına âlet ü alâmet olarak anın (31) tahtında ictimâ' ile kendilerini bir vücud hükmünde tasavvur ederler ve akrabâ vü taallukātından

ziyâde yek-diğer ile me'lûf olurlar. Ve esnâ-yı muhârebede mâdem ki bir gürûhun bayrağı kāimdir darb u def'e müteheyyi' ü müsteidlerdir demek olarak zaferden me'yûs olmazlar. Ve bayrağı ahz ya itlâf olunan gürûha vehm u haşyet târî olarak münhezim yâ mütezelzil olur. Bayrakların tûl-i kāmeti ve zîb ü zîneti dahi cem'iyyet-i hâtıra bâdî ve mûcib-i havf u haşyet-i eâdîdir. Zîrâ muzika sadâsı tarîk-i sâmiadan rûha şevk ü şecâat verdiği gibi bayrakların nümâyişi dahi tarîk-i bâsıradan ashâbına gayret ve taraf-ı a'dâya fütûr u dehşet getirir. Ümem-i mâziyye ve düvel-i münkaziyye mütenevvi' muzika âlâtı isti'mâl ettikleri gibi bayrak ve sancakların dahi müteaddid nev'lerini i'mâl u isti'mâl etmişlerdir.

Asr-ı Saâdet'te çalgı yok idi, lâkin bayrak var idi. Hicretin birinci senesi (M. 622-23) Şâm'dan gelen kafile-i Kureyş ki reîsi Ebû Cehil olup üç yüz neferden ibâret idi. Bunların niyyetine otuz nefer muhâcirin ta'yin buyurularak Rasûl-i Ekrem *-sallallâhu vesellem-* hazretleri mübârek elleriyle bir mızraka beyaz bezden bir livâ akd edip Ebû Mürsed - *radıyallâhu anh-* yedine vermiş ve Hamza b. Abdülmuttalib *-radıyallâhu anh-* hazretlerini bu seriyyeye serdar ta'yin ile irsâl buyurmuş idi. İslâm'da ibtidâ akd olunan livâ bu livâ-yı beyzâdır ve ibtidâ niyyet-i ganâim ile gönderilen seriyye budur. Binâen-aleyh Mürsed bayrakdarların pîridir derler. Hayber Gazâsı'na gelince serâyâ vü gazavâta bu livâ-yı mübârek gönderilmiştir. Dört yüz nefere dek seriyye ıtlâk olunur ve Sultânü'l-enbiyâ *-aleyhi efdalü't-tahâyâ-* hazretlerinin birlikte bulundukları sefere gazve ve bile olmadıkları sefere seriyye denilir. Ve livâ ol alemdir ki sâhib-i ceyşin mahalline alâmet olmak için götürülür.

Hayber Gazâsı'nda bir siyâh livâ-yı kebir dahi akd olunup "râyet" deyü tesmiye olundu. Ulemâ-yı luğat beyninde "livâ" ve "râyet" bir ma'nâyadır fakat asrımızın ıstılâhına nazaran livâ, bayrak ve râyet, sancak deyü tercüme olunur.

Ba'dehû asr-ı hulefâda bayrak ve sancaklar envâı çoğaldı. Hulefâ-yı Abbâsiyye şühedâ-yı Kerbelâ için hüzn ü mâtem alâmeti olmak üzere siyâh bayrak çektiler ve siyâh elbise giydiler. Binâen-aleyh "müsevvede" tesmiye olundular sonra Alevîler Abbasîler üzerine hurûc ettiklerinde anlara muhâlefet için beyaz bayrak taşıyıp "mübeyyeze" deyü meşhur oldular. Ba'dehû Me'mun Halîfe siyâhı kaldırıp yeşil bayrak ve yeşil kisve isti'mâlini âdet etti.

Bayrak ve sancakların aded ve mikdârı ba'zı devletlerde çok ve ba'zılarında azdır. Endülüs'de (32) Benî Ahmer Devleti alaylarında yüzden ziyâde mezheb ve mülevven ve eşkâl-i garîbe ile menkuş sancaklar bulundururlar idi.

Memâlik-i şarkıyyede ve Deşt ve Türkistân'daki kadîm Türk devletlerinde ve düvel-i Hind ve Çin'de bir büyük sancak üzerine boyalı ve örülmüş at kuyruğu kıllarından perîşân giysiye benzer bir alâmet vaz' ile askerin önünce götürülür ve "haliş" denilir idi. Cengîz ve Hülâgû ordularında dahi ol haliş isti'mâl olunurdu. Devlet-i Eyyûbiyye ve müluk-ı Selçukiyye dahi bunu kullandılar. Fakat bâlâsına mutallâ felke vaz' ve kılların etrafını gîsû gibi deste deste büküp tezyin ettiler. İşte Devlet-i Aliyye'de "tuğ" dedikleri budur.

Ve sâlifü'z-zikr düvel-i Şarkıyyede padişahların başı üzerinde götürülür bir azîm râyet dahi isti'mâl olunurdu ki nâmına "isâbe ve şatfa ve sancak" denirdi. Bunu pâdişahtan başkası isti'mâl etmezdi ve hulefâ devletlerinde livâ ve sancakların başına şekl-i hilâlîde nühâs-ı mutallâdan alem veyahut şekl-i neyyirde tarafeyni müdevver meşkūkü'l-vasat bir sahîfe-i peykânî vaz' olunurdu. Muahharan ba'zı ümerâ vü selâtin, hulefâya tagallüb ü tahakküm ettiklerinde hulefâ elviyesini isti'mâlden istinkâf ile kendü livâ ve sancaklarına mutallâ toplardan müdevver ve mustatîl felkeler vaz' ettiler ve büyük sancaklarına zerrîn ya mutallâ sahîfelerden mevzûn kitâbeler yaptırıp sevâd ve mînâkârî nukūş ile tezyin eylediler. Hulefâya mahsus olan tarz-ı kadîm bayraklar ve hilâlî alemli siyâh ve yeşil sancaklar giderek turûk-ı sûfiyye meşâyihine kalıp cevâmi' ve tekyelerde bulunarak ekâbir cenâzeleri önünce götürülüp ve âşurâ ve sâir eyyam-ı meşhurede açılır idi. Dünyânın işi böyledir hangi tâifenin kuvvet ü şevketi zâil olursa anın vesâil-i şöhreti olan rüsûm u âsârı dahi metruk ve bî-i'tibar kalır.

İbtidâ akd olunan livâ-yı beyzâ yerine Devlet-i Aliyye'de vüzerânın yörük bayrağı isti'mâl ve ısâbe ve şatfa yerine kebir sancak ittihâz olunmuştur. Ve tuğ husûsuna ziyâde i'tinâ olunup ümerâya bir ve beylerbeyilere iki ve vüzerâya üç ve pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine dokuz tuğ tahsis kılınmıştır. İlâ hâze'l-ân bu vech-i ma'lûm ile isti'mâl olunur. İntehâ.

Yakın vakitlere dek tuğ ve alem husûsunda usûl-i devlet ber-minvâl-i meşrûh Vâsıf Efendi'nin beyân ettiği vech üzre olup muahharan Nizâm-ı

Cedîd'in teessüsünde (33) usûl-i mezkûre külliyyyen tebeddül etmiştir. Şöyle ki paşalara tuğ i'tâsı bütün bütün kalkıp bayrak ve sancak husûsunda cârî olan usûl ise cümlenin ma'lûmu olduğu cihetle tafsîle ihtiyac görülmez. Biz yine sadede gelelim.

Gāzî Osman Şâh hazretleri siyâk u sibâk-i ahvâle nazaran metbûu olan Devlet-i Selçukiyye'nin karîbü'l-ahdde zevâl ü inkırâzını tayakkun ve ol vakit Rumlar beyninde mezheb münâzaaları zuhûr ile içlerinde idâre-i devlet mutâlaaları metruk u mehcur olduğuna nazaran İstanbul imparatorluğunun dahi takarrub-i izmihlâlini tafattun ederek meydânı kendisine müsâid ve bu iki devlet-i muhtelle arasında bir hey'et-i sahîha teşkîline âlemi müsteid görmüş ve bir taraftan şecâat-ı zâtiyyesini izhâr ve bir taraftan dahi icrâ-yı tedâbir-i hakîmâneye ibtidâr ederek bu iki mukaddeme-i sahîha-i müslime ile bir netîce-i sâlime istihsâlini ya'nî bir hükûmet-i müstakılle te'sîsini kurmuş ve esbâb-ı lâzimesini tedârüke tevessül buyurmuş idi.

Ber-vech-i bâlâ 699 sene-i hicriyyesinde (M. 1299) Devlet-i Selçukiyye münkarız olup da her eyâlet ve sancak vâlî ve beyleri dâiye-i istiklâle düştükte Osman Gāzî hazretlerinin nâm-ı nâmî-i âsârına dahi Bursa Yenişehir'de hutbe-i hükümrânî okunmuştur.

FASL-I RÂBİ‘

Devlet-i Aliyye'nin Etvâr-ı Muhtelifesi Beyânındadır

Asl-ı asîl-i şecere-i Osmâniyye olan Osman Hân Gāzî hazretleri yirmi bir sene mümtedd olan müddet-i hükûmetinde gâh bizzat gazâya giderek ve gâh oğlu Gāzî Orhan Bey'i seraskerlikle irsâl ederek imparatorların Anadolu cânibindeki memleketlerinden çok yerleri feth etti ve bu memâlik-i cedîdede Devlet-i Selçukiyye'nin enkâzıyla bünyân-ı ebediyyü'd-devâm Devlet-i Aliyye'yi te'sis edip gitti.

Orhan Gāzî hazretleri 726 târîh-i hicrîsinde Bursa'yı feth ettiği esnâda pederi âzim-i dâr-ı cinân olmakla anın yerine câlis-i taht-ı Osmânî olup Bursa'yı pay-ı taht ittihâz eyledi. Ve birâderi Ala'eddin Paşa'yı vezir edip kendisi feth-i memâlik ile uğraşmakta olduğu halde o dahi nizâmât-ı askeriyye ve sâireyi te'sis (34) ile meşgūl oldu. Orhan Gāzî hazretleri Anadolu cânibinden nice memleketleri feth ile Memâlik-i Osmâniyye'ye ilhak ettikten başka büyük oğlu Süleyman Paşa'yı Rumeli cânibine imrâr ile Gelibolu taraflarını feth ve Avrupa yolunu küşâd ettirmişti.

Süleyman Paşa Rumeli cânibinde cihâd u gazâ ile meşgūl iken vefâtı vukū‘ buldu. Müteâkiben Orhan Gâzi hazretleri dahi azm-i dâr-ı bekā etmekle küçük oğlu Hüdavendigâr ya‘nî Murad-ı evvel hazretleri câlis-i taht-ı Osmânî oldu. Ve Anadolu'nun çok yerlerini ve Rumeli'de Edirne ve Filibe ve Silistre gibi nice kılâ‘ ü bukâı zamîme-i Memâlik-i Osmâniyye kıldı.

792 (M. 1389) senesinde Gâzi Hüdavendigâr hazretleri âzim-i darü'l-karar olup oğlu Yıldırım Bayezid Hân cülûs ile pek çok fütûhâta mazhar oldu ve ebb ve cedlerine emir denilir iken Mısır'da bulunan halîfe-i Abbasî tarafından kendisine Sultân-ı iklim-i Rum ünvânı verildi ve zamanında Devlet-i Aliyye' pek ziyâde vüs‘at ü kuvvet buldu.

İşte Devlet-i Aliyye'nin birinci devri budur ki bir sancak beyliği şeklinde iken yüz sene zarfında tecessüm ederek bir devlet-i kaviyye vü cesîme oldu. Çünkü emâme-i subha-i 'imâret olan Osman Gāzî hazretleri dem-i vâ-pesînde oğlu Orhan Gāzî hazretlerine üç vasiyyet etmiş. Şöyle ki evvelen her husûsta şer'-i şerîfe inkiyâd u mutâvaat ve mehâmm-ı umûrda ehl ü erbâbı ile meşveret edesin. Sâniyen avâm u havâssa makam ve rütbelerine göre ikram u in'âm ve husûsiyle deâim-i din-i İslâm olan ulemâ-yı a'lâma ziyâde ihtiram ederek *"Hayrü'n-nâsi men yenfe'ü'n-nâs"*[15] sırrına mazhar olasın. Sâlisen çünkü bundan sonra makām-ı emârete geçeceksin bu makāmın erkân ve levâzımından olan *"Et-ta'zîm li-emrillâh ve'ş-şefkatü alâ halki'llâh"*[16] mukaddimelerini derpîş ve i'lâ-yı kelimetullâh netîce-i hayriyyesini taleb ve taharrî ederek fî sebîlillâh cihâd u gazâya bezl-i mesâ'î eyleyesin demiş olduğuna mebnî ahlâfı dahi bu şahrah-ı müstahsen ü müstakīme sâlik olarak mukaddemâ memâlik-i İslâmiyye'de tahaddüs eylemiş olan usûl-i zulmetiyye ve rüsûm-ı taassubiyeyi ref' ile diyânet-i sahîha ve adâlet-i tâmme üzre hareketi iltizâm ve tamâm-i emâret-i celîle-i şer'iyyeye şâyân olacak vech-i vecih üzre icrââta devam ve ikdâm eylediklerinden az vakit zarfında böyle kaviyyü'l-bünyân ve müşeyyidü'l-erkân bir Devlet-i Aliyye vücûda gelmiştir.

Ve o zaman bir yerde muvazzaf ve muallem asker yok iken Devlet-i Aliyye'de muntazam ve ol asra göre muallem asker îcâd olunmuştu. Şöyle ki yeni feth olunan yerlerin ekser arâzîsi tîmâr i'tibâriyle guzâta taksim olunup mâadâsı has ta'bir olunarak bundan ümerâya hisse (35) ifrâz olunduktan sonra bakiyyesi hass-ı hümâyûn nâmıyla hazîne-i devlete bırakılırdı. Bu cihetle memâlik-i Osmâniyye tevessü' ettikçe tîmârlu süvâri dahi tezâyüd eylemekte idi. Bunlar silahşorluk ve cündîlik fenninde mâhir ve bir birine bakarak esb ve eslihanın a'lâsını tedârük ve isti'mâle harîs adamlar olarak ol vakte göre gereği gibi mazbut ve işe yarar süvâri olup sancak beyleri maiyyetiyle sefere eşerlerdi.

Orhan Gāzî zamânında evlâd-ı Etrâkten muvazzaf yaya askeri dahi tertîb olunmuştu. Ba'dehû Hiristiyan çocuklarından devşirme Yeniçeri tanzîm olundu ki bunlar küçük iken alınıp terbiye olunduktan sonra Yeniçeri

[15] İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır.

[16] Allah'ın emrine saygı, mahlukatına şefkat göstermek.

ortalarına idhâl olunurlar muvazzaf ve dâimâ kışla-nişîn cesûr u cengâver ve munkād u mutî‘ ve güzîde piyâde askeri idiler.

Ve müsellem nâmıyla bir nev‘ asker daha tertîb olundu ki lede'l-îcâb bir sancak beyinin maiyyetiyle sefere eşmek üzere tekâlîften muâf olurlardı.

Tîmârlu süvâri tîmârlarının bulunduğu sancak dâhilinde mutavattın olmak şart olunduğundan Yeniçeriler gibi muvazzaf ve dâimâ âmâde bir nev‘ süvâri olmak üzere Hüdâvendigâr Gāzî hazretlerinin zamânında sipah bölüğü îcâd ve ba‘dehû silahdar bölüğü dahi küşâd olundu. Kapukulu denilen ulûfelü askerin piyadesi Yeniçeri olduğu gibi süvârisi dahi işte bu bölüklerdir. Ve işbu süvâri bölükleri dahi Yeniçeriler gibi devşirme neferâtın güzîdelerinden ve muhârebelerde alınıp Saray-ı Hümâyûnda ve ümerâ ve vüzerâ dâirelerinde terbiye olunan üserâ çocuklarından tertîb olunurdu. Yıldırım Bayezid zamânında usûl-i ta‘lîm-i askerî îcâd olunarak gerek piyâde gerek süvâri askerin ta‘lîmine ihtimam olunmuştur.

Osman Gāzî hazretlerinin zamânından beri İstanbul'un fethi Osmâniyânın tamh-ı nazarı olup Yıldırım Bayezid Hân anı kuvve-i karîbeye getirdi. Lâkin evâhir-i eyyâm-ı saltanatında îş ü işret ve ihtişam u sefâhet gibi mâni‘-i terakkī olacak hâletler belirdi. İşte o sırada Timurlenk yedi yüz bin askerle Devlet-i Aliyye üzerine hücum edip Yıldırım Bayezid Hân dahi karşı çıktıkta bi-hikmetillâhi teâlâ esir düşüp kederinden nâ-mizâc olarak 805 sene-i hicriyyesinde (M. 1403) vâsıl-ı rahmet-i Rahman olmuştur.

Osmanlıların az vakit zarfında fevkalâde kesb-i kuvvet ü şevket eylemesi düvel-i Avrupa'ya bâdî-i enşîde olduğu halde Yıldırım Bayezid'in bu vechile kazâzede olması (36) anlarca bi't-tab‘ mûcib-i mahzûziyyet olup hattâ Fransa kralı, Timur'un muzafferiyyetini tebrik etmekle o dahi ana Fârisiyyü'l-ibâre bir kıt‘a cevabnâme yazmıştı ki sûreti tercümesiyle beraber zîrde (2) rakamıyla îrad olunur.

Yıldırım Bayezid'den sonra oğulları yek-diğeriyle uğraşarak saltanat-ı seniyyede on bir sene fetret ve fâsıla vukū‘ buldu. Öyle bir darbe-i elîme üzerine başka devlet olsa çoktan mahv olurdu. Lâkin Devlet-i Aliyye'nin esâsı pek metîn olduğundan pâyidâr kaldı. Ve Çelebi Sultân Mehmed Hân hazret-

leri birâderlerine galebe ve kesbi-i istiklâl ve yeniden devletin esbâb-ı miknetini istikmâl etmekle Devlet-i Aliyye az vakit zarfında evvelki râddesine vâsıl oldu. 824 sene-i hicriyyesinde (M. 1421) âzim-i dâr-ı bekā olup oğlu Sultân Murad Hân-ı Sânî câlis-i taht-ı âlî-baht-ı Osmânî oldu. Anın zamânında Devlet-i Aliyye bir mertebe daha vüs'at ve kuvvet buldu. 855 târîhinde (M. 1451) âzim-i darü'n-naîm oldukta oğlu Ebülfeth Sultân Mehmed Hân-ı Sânî hazretleri taht-ı saltanata cülûs eyledi.

O zaman Rumlar beyninde münâzaât-ı mezhebiyye zuhûr ile İstanbul imparatorluğuna za'f u fütûr gelmiş ve devlet-i imparatoriye bir kuru dârât ile sûrî merâsim ü âdâttan ibaret kalmış idi. Hattâ Sultân Mehmed Hân-ı Sânî hazretleri Boğazkesen Kal'ası'nı binâ ile İstanbul Boğazı'nı tuttukta Rumlar endîşe-i âkıbetle düçâr-ı hayret oldukları esnâda Ayasofya'da akd eyledikleri bir cem'iyyet-i azîmede resmen takaddüm ve teahhur da'vâsıyla kavga ederek bir birinin başlarına sandalye vurdukları mervîdir. Şu hâle nazaran İstanbul'un daha evvel fethi mümkün iken ba'zı avârız-ı zamâniyyeden nâşî bu rişte-i emel dûçâr-ı ukde-i teahhur olarak nihâyet müşârün-ileyh Ebülfeth Mehmed Hân-ı Sânî hazretlerinin nâhun-ı himmet-i bülend-menkıbetleri ile inhilâl pezîr olmuştur.

Şöyle ki müşârün-ileyh hazretleri 857 sene-i hicriyyesinde (M. 1453) bir büyük ordu ve cesîm toplar ile Edirne'den gelip İstanbul'u feth eylemiştir.

İşte Devlet-i Aliyye şimdi merkez-i sahîhini buldu ve Fâtih hazretleri cihet-i saltanatı ikmâl ile sahîhan melikü'l-mülûk oldu.

Bir milletin saâdet-i hâli ittihâd u ittifak ile hüsn-i ahlak kaziyyelerinin netîce-i huceste-fâli olduğu bu mes'ele ile dahi müsbet olur ki Osmanlılar Anadolu'nun bir köşesinde bir şirzime-i kalîle olup Rumlar gerek kuvve-i mâliyyece ve gerek ma'lûmat-ı düveliyyece anlara (37) fâik idi. Hattâ İstanbul'un fethinden sonra Avrupa'ya münteşir olan Rumlar oralarda neşr-i ma'lûmat eylemişlerdir. Lâkin içlerine garaz u nifak ve fesad-ı ahlak girmiş olduğundan kuvve-i mâliyye ve ilmiyyeleri kendilerini halas edemeyip Osmanlılar'ın mağlub u mahkûmu oldular.

İstanbul'un mevki'-i coğrafisi hasebiyle kürre-i arzın bir nokta-i müntahabesi olarak anda bulunan devletin sâire tefevvuk u galebesi emr-i tabîîdir.

Napolyon Bonaparte'den menkuldür ki eğer kürre-i arz bir hükûmet olsa payı tahtı İstanbul olmak lâzım gelir der imiş. Binâen-aleyh İstanbul feth olundukta Devlet-i Aliyye merkez-i sahîhinde temekkün ü istikrar ile satvet ü saltanatı derece-i kemâle îsâl ve az vakit zarfında düvel-i sâireye galebe esbâbını ikmâl etmiştir. Eğer İstanbul feth olunmasaydı Devlet-i Aliyye derhal bu kuvvet ve kudreti kesb edemezdi. Selâtin-i Osmâniyye'nin bu dakīkaya vukuf ve ıttilâ'ları cay-ı dikkat ve *(letüftehanne'l-Kostantiniyyetü fele-ni'me'l-emîrü emîruhâ veleni'me'l-ceyşü zâlike'l-ceyş)*[17] Hadis-i şerîfi bu nükteye işârettir. İstanbul'un fethinden sonra Devlet-i Aliyye az vakit zarfında bir mükemmel donanmaya mâlik oldu ve Fâtih hazretleri Kırım'ı teshîr ettikten başka Avrupa ve Asya kıt'alarında daha nice kılâ' u bikā'ı zamîme-i Memâlik-i Osmâniyye kıldı. Ve erbâb-ı ilm ü maârife pek ziyâde riâyet ve ihtiram eder olduğundan her taraftan ulemâ ve fuzelâ akın edip İstanbul'a tevârüd eyledikleri cihetle İstanbul o asrın dârü'l-fünûnu oldu.

Fâtih hazretleri 886 sene-i hicriyyesinde (M. 1481) âzim-i darü'l-karâr olup oğlu Sultân Bayezid Hân-ı Sânî hazretleri câlis-i taht-ı saltanat oldu. Ve anın zamânında dahi ba'zı kılâ' u bıkā' feth edildi.

Çelebi Sultân Mehmed'in zamanından bu vakitlere dek takrîben yüz sene zarfında Devlet-i Aliyye'nin satvet ü şevketi fevkalâde mütezâyid oldu. Kapukulu denilen muallem ü muntazam asâkirin piyadesi olan Yeniçerilere müceddeden ihdâs olunan topçu ve humbaracı ve arabacı ve lağımcı ve cebeci bölükleri ilhak olunduğu gibi süvârisi olan sipah ve silahdar bölüklerine dahi ulûfeciyân-ı yemin ü yesâr ve gurabâ-yı yemîn ü yesâr nâmıyla dört bölük ilâve edildi. Tîmârlı eyâlât askeri ise hayliden hayli kesret ü intizam buldu. Bunlardan başka devletin Rumeli'de akıncı nâmıyla bir nev' hafîf süvârisi var idi ki Ordu-yı Hümâyûnun hudûda vusûlünden mukaddem düşman memâlikine girip yağma vü gāret ile düşmanı şaşırırdı. (38)

El-hâsıl Devlet-i Aliyye'nin tamâm devr-i ikbâl ü terakkīsi idi. Lâkin yüz sene insâna bir uzun ömür olduğu gibi devletler için bir devir olup ihtiyarlık vaktinde insânın a'sâbına za'f geldiği gibi murûr-ı zamân ile hükûmet-

[17] Kostantiniyye (İstanbul) mutlaka feth olunacaktır. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, onun askeri ne güzel askerdir.

lere dahi yorgunluk gelmek umûr-ı tabîiyyedendir. Ve devr-i evvelin âhirinde dördüncü pâdişah olan Yıldırım Bayezid Hân zamânında devlete gevşeklik gelmiş olduğu gibi işbu devr-i sânînin âhirinde dördüncü pâdişah olan Bayezid Hân-ı Sânî zamânında dahi Devlet-i Aliyye'ye fütûhatça biraz durgunluk gelmişti.

918 sene-i hicriyyesinde (M.1512) Sultân Bayezid Hân-ı Sânî hazretleri saltanattan ferâgat ile oğlu Sultân Selim Hân hazretleri mehâbet-nümâ-yı serir-i kahramanî olarak efkâr-ı fütûhâtı tazeledi. Ve şan u şevket-i İslâmiyyeyi derece-i ulyâya îsâl eyledi.

Şöyleki Emir Timur'dan sonra cânib-i Îran'da bir müddet anın evlâdı ve Karakoyunlular ve Akkoyunlular ve Özbekler hükûmet edip bu esnâda silsile-i Safeviyye meşâyihi, şeyhliği şahlığa değişmek niyyetiyle meşîhat ve irşad yolunda günden güne mürîdan ve etbâı tekessür ederek nihâyet Şah İsmail-i Safevî bir Şeyhzâde iken Îran Şahı olup mezheb-i Şîa'yı i'lan dâiyesiyle cem'iyyetini teksir ve diyâr-ı şarkı zabt u teshîr ettikten sonra Timur tavrını tutarak zu'mınca Üsküdar'a kadar gelip de bütün Anadolu kıt'asının zabtını kurmuş. Hâlbuki medâr-ı Devlet-i Aliyye merkez-i sahîhini bulup kararlaşmış olduğunu ve Yavuz Sultân Selim gibi bir sâhib-kıranın zamân-ı mehâbet nişânında bulunduğunu derk ve tefattun edememişti. Anın gelmesine vakit olmayıp Yavuz Sultân Selim Hân hazretleri Ordu-yı Hümâyûn ile varıp Şah İsmail'in ordusunu münhezim ü perîşân ve diyâr-ı Îran'ı ve bi'l-cümle Gürcistân ve Kürdistân'ı pâmâl u tâlân etmiştir. Şah İsmail dahi böyle bir devlet-i ebediyyü'd-devâmın yanı başında diğer bir hükûmet-i İslâmiyye'nin yaşayamayacağını derk ü tafattun etmeğin ihtilâf-ı mezheb ile devâm-ı hükûmetine çâre-cû olup diyâr-ı Îran'da mezheb-i Şîa'yı tervîc ederek bu esas üzre Devlet-i Safeviyye'yi te'sis ve teşkil ile millet-i İslâmiyye arasına bir tefrika-i uzmâ bırakıp gitmiştir.

Vak'a-i mezkûrede Devlet-i Çerâkise bayağı Şah İsmail'in tarafdârı bulunduğundan Mısır üzerine hareket-i hümâyûn mukarrer olduğu sırada Sultân-ı Mısır olan Gavri dahi Şah İsmail gibi diyâr-ı Rum'u istîlâ efkârına düşüp ancak anın gibi Üsküdar'a kanâat etmeyerek daha ilerisine varmak hayâl-i muhâli ile İstanbul'un hasr (39) ü tazyîkına lâzım olan mühimmât ve hazîne tedârük etmişken sâhib-kırân-ı zafer-bârgâh Yavuz Sultân Selim

Şah hazretleri Ordu-yı Hümâyûn ile Haleb havâlîsinde Çerâkise ordusunu karşılayıp muhârebat-ı şedîde vukūundan sonra Sultân Gavri maktûl ve asâkir-i Mısriyye pâ-mâl-i huyûl oldukta pâdişâh-ı zafer-penâh hazretleri Kölemenler'i ta'kib ederek diyâr-ı Şam'ı ve müteâkiben *(Fâtih-i memâlikü'l-Arab)*[18] târîhinde aktâr-ı Mısrıye ve Hicâziyye'yi feth ile Hâdimü'l-Harameyni'ş-şerîfeyn ünvânını ve hilâfet-i İslâmiyye elkābını ilâve-i elkāb-ı âliye-i Devlet-i Osmâniyye kıldı. Ve şiâr-ı hilâfet olan teberrükât-ı seniyye-i Nebeviyye'yi merkez-i saltanat-ı İslâmiyye olan İstanbul'a getirdi. Ve saltanat ve hilâfeti cem' etmekle Devlet-i Aliyye müsteid olduğu derece-i ulyâya vâsıl oldu. Ve millet-i İslâmiyye tazelenerek yine cihet-i vahdetini buldu.

Bir devletin vüs'at u mikneti anâsır-ı asliyyesinin cesâmet ü kuvvetine göre olmak emr-i tabîîdir.

Devlet-i Aliyye'nin hamîr-i mâye-i aslîsi ibtidâ-yı teşekkülünde eğerçi bir kabîleden ibâret ise de Devlet-i Selçukiyye'nin inkırâzı sebebiyle Anadolu cânibinde bulunan Türkler ittihâd-ı kavmiyyet hasebiyle hep bu mâyeye munkalib olarak kâffesi Osmanlı hamuruna katılmış olduğundan anâsır-ı Devlet-i Aliyye hayliden hayli fevt olmuş ve Devlet-i Osmâniyye bir devlet-i cesîme-i Türkiyye olmuş idi. Hâlbuki ana mühtedîlerden o kadar efrâd katılmıştı ki hakīkat-i halde Türk ve Rum ve akvâm-ı sâireden mürekkeb bir devlet-i azîme olmuştu.

Ba'dehû Yavuz Sultân Selim Hân hazretleri ber-vech-i bâlâ saltanat ve hilâfeti cem' ettikte bi'l-cümle muvahhidîn bu Devlet-i İslâmiyye'nin eczâ-yı unsuriyyesinden ma'dud olmak lâzım geldi. Fakat Şah İsmail fitnesi zuhûr ile millet-i İslâmiyye arasına tefrika düşerek ahâlî-i Îran bu anâsırın hâricinde kaldıktan başka bilâd-ı Rum ile diyâr-ı Mâverâünnehr beyninde bir hadd-i fâsıl olduklarından ol tarafta bulunan Sünnîler bu anâsıra karışmak şerefinden mahrum kaldılar. Şu halde Devlet-i Aliyye'ye göre îcâb-ı maslahat şark u garbda ve Hind ve Sind'de cihet-i vahdet-i hilâfet hasebiyle anâsır-ı asliyyesinden olabilecek kuvvetleri cem' ile kendi kuvve-i külliyyesi tahtında bulundurmak sûretinden ibâret idi. İşte Yavuz Sultân Selim Hân hazretlerinin efkârı bu idi. Hattâ Îran'da henüz teessüs etmekte olan mezheb-i

[18] Arab memleketlerinin (topraklarının) fâtihi

Şîa'yı ve mürevvici olan Devlet-i Safeviyye'yi imhâ etmek üzere bu kerre daha Îran'a hücum eylemek isterdi. Lâkin ömrü kasîr olup sekiz sene kadar mehâbet nümâ-yı serîr-i saltanat u hilâfet olduğu zamân-ı sa'd-iktirânda şark ve cenûbu pây-mâl (40) ederek nöbet henüz garb ve şimâle gelmişken 926 senesinde (M. 1520) *(irci'î)*[19] emrine imtisâl edip gitmiş ve oğlu Kanunî Sultân Süleyman Hân hazretleri taht-ı saltanat u hilâfete cülûs etmiştir.

Sultân Selim Hân hazretleri dahi şark u garba ordular sevk ederek ve bi'n-nefs giderek üç yüz altmış aded hısn-ı hasînin fethine muvaffak olmuş ve ulûm u maârifi tervîc ve tarîk-i ilmiyyeyi tanzîm ve umûr-ı mâliyye ve sâire için mükemmel kānûnlar tertîb ve gerek kapukulu denilen tavâif-i askeriyyeyi ve gerek tîmârlu eyâlât askerini teksir ile beraber kānûn ve nizamlarını tevsik ü tekmil edip bu cihetle Kanunî deyü şöhret bulmuştur.

O zaman Avrupa'nın piyadesi san'at-ı harbden gāfil bir takım derindi asker ve süvârisi hükümdârân ile iddiâ-yı müsâvât eden ümerâ etbâından ibâret ve intizamsız bir leşker olduğu halde Devlet-i Aliyye böyle muntazam ve ol vakte göre muallem piyâde ve süvârî asâkir-i külliyyeye mâlik olmakla şevket ü satveti bütün aktâr-ı âleme velvele-endaz-ı dehşet ü mehâbet olmuştu.

Pâdişah-ı Gāzî hazretleri 936 târîhinde (M. 1529) Avusturya'nın pâyitahtı olan "Bec" ya'nî "Viyana" şehrini muhâsara edip muhârebât-ı şedîde vukūundan sonra mevsim-i şitânın takarrubu sebebiyle muhâsarayı terk ile avdet buyurmuştur. Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi dahi ol devirde mertebe-i kemâle gelmişti ki fasl-ı mahsûsunda beyân olunacağı vechile Devlet-i Aliyye donanması o zaman bütün düvel-i Avrupa donanmalarına fâik ve ol vakit Kapudan-ı deryâ olan meşhur Hayreddin Paşa serâpâ sevâhil-i Avrupa'ya dehşet vermiş bir zat-ı huceste-sıfat olarak hakkan ki silsile-nâme-i emâret-i bahriyyenin tekmilesi denmekle lâyık idi. Bu vechile Devlet-i Aliyye donanması Akdeniz'de gālib-i mutlak olduğu halde Bahriahmer'de ve Umman sularında başkaca donanmaları dolaşıp Yemen ve Hind sevâhilinde dahi nüfuzu cârî idi.

[19] (O, senden, sen de ondan hoşnud olarak Rabbine) dön, Kur'an, 89/28.

İşte ol devirde Almanya imparatoru her taraftan Fransa'yı ihâta ve tazyik etmekte olduğundan Fransa Kralı Fransuva anınla lede'l-muhârebe mağlub ve esîr oldukta dergâh-ı Süleymanî'den istimdâd için tarafından 931 senesinde firistâde-i mahsus ya'nî orta elçi ünvânıyla Cuvanni Françiyan (Jean Frangipani)'i Dersaâdet'e gelip cevâben yazılan nâme-i hümâyûn ile avdet eylemişti. Bu nâme-i hümâyûnun sûreti zîrde (3) rakamıyla îrad olunur. 933 senesinde (M. 1526) Sultân Süleyman hazretleri Ordu-yı Hümâyûn ile Macaristan'a girmiş (41) ve üç sene sonra Viyana üzerine hareket etmiş ise de ol esnâda Fransuva imparator ile akd-i musâlaha etmişti.

Andan sonra dahi Fransuva irsâl-i rusül ü resâil ile istimdâd u istiâneden hâlî kalmamış ve zîrde beyân olunacağı vechile Hayreddin Paşa dokuz yüz elli târîhinde Donanma-yı Hümâyûn ile Fransa imdâdına gönderilmişti. Muaharan yine Fransa Devleti tarafından sefîr-i mahsus irsâliyle istimdâd olunup Sultân Süleyman hazretleri ise ol esnâda şark seferinde bulunmakla İstanbul kaymakamı olan Vezîr-i Sânî İbrahim Paşa tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'da sefîr-i mûmâ-ileyhe îrâd olunan nutk-ı resmî saltanat-ı seniyyenin o zaman aktâr-ı garbiyyede cârî olan nüfuz ve satvetinin derecesini mübeyyin olmakla sûreti zîrde (4) rakamıyla îrad olunur.

Ve keyfiyyet dergâh-ı Süleymânî'ye arz olundukta Ordu-yı Hümâyûn ile Tercan Sahrası'nda bulunmakla oradan Kapudan-ı deryâ bulunan Piyâle Bey'e Donanmâ-yı Hümâyûn ile Fransa imdâdına gitmek üzere bir kıt'a fermân-ı âlî ısdar ve irsâl buyurulmuştur ki sûreti zîrde (5) rakamıyla îrâd olunur.

El-hâsıl Sultân Süleyman Hân hazretleri pederinin tasavvurât u tasmîmâtından çoğunu fi'le getirip zamân-ı mehâsin-nişânı Devlet-i Aliyye'nin en parlak ve şanlı zamânı olarak ol devirde cilveğer-i mücellâ-yı zuhûr olan vukūât-ı cesîme ve icrâât-ı mühimme güncâyiş-pezîr-i sahâif u sutûr olamaz.

Fakat ber-vech-i bâlâ Yavuz Sultân Selim'in mesleği evvel-emirde etrâfta bulunan tavâif-i İslâmiyyeyi bir noktada cem' ile kuvvet ü şevket-i İslâmiyyeyi cesâmetlendirdikten sonra garb u şimâle teveccüh niyyetinde iken andan sonra bu dakīkaya lâyıkı vechile riâyet edilemeyerek hayli müddet Macaristan tarafıyla uğraşıldı. Vâkıâ Devlet-i Aliyyece dâhilî ve hâricî pek çok şanlu işler görüldü. Nice memâlik-i cedîde feth olunarak hudûd-ı Devlet-i Aliyye tevsî'

edildi. Lâkin anâsır-ı asliyyenin bu memâlik-i cedîdeyi ihâta ve muhâfazaya tahammülü olmadığı cihetle sonra az vakit zarfında cümlesi elden giderek Devlet-i Aliyye dâire-i asliyyesine ya'nî Yavuz Sultân Selim'in asrında kesb eylemiş olduğu kuvvet ü cesâmeti dâiresine ric'at eylemiştir. Ammâ Yavuz Sultân Selim'in mesleğinde devam edilmiş olsaydı Devlet-i Aliyye'nin kuvvet ü cesâmeti pek başka halde olmak lâzım gelirdi zann olunur.

Maa-zâlik bidâyet-i Devlet-i Aliyye'den bu vakte gelince erîke-pîrâ-yı emâret ü saltanat (42) ve hilâfet olan mülûk-ı Osmâniyye'nin her biri ferîd-i asr ve yegâne-i dehr olup hakkan ki hiçbir devlette böyle on büyük zat mütevâliyen câlis-i dîhîm-i hükümrânî olmamıştır. Fakat Yıldırım Bâyezid Hân hazretleri ber-mînvâl-i sâbık bir kazâya uğrayıp sefîne-i devlet biraz müddet lenger-endâz-ı vukūf ü ikāmet ve Bâyezid Hân-ı Sâni hazretlerinin asr-ı ma'delet-hasrı dahi iki hareket-i azîme arasında bir zamân-ı sükûn u sekînet olmuştu.

Ve bir de genc ile mâr ve letâfet-i gülzâr ile hâr beraber olmak kāide-i tabîiyyesine mebnî asr-ı Süleymanî'de hâsıl olan servetin müstetbi' olduğu tena"um u sefâhet dâiyesi daha o zamân uc göstermeğe başlayıp mizâc-ı devlette fenâ isti'dadlar peyda olmuş ve çok geçmeyip bu isti'dâdât-ı reddiyyenin âsâr-ı seyyiesi görülmüştür.

974 sene-i hicriyyesinde (M. 1566) Kanunî Sultân Süleyman Hân hazretleri âzim-i dârü'n-naîm ve oğlu Sultân Selim-i Sânî câlis-i dîhîm-i şevket vesîm oldu. Sultân Süleyman'ın vefâtı devlet ve milletçe zâyiât-ı azîmeden olup fakat makām-ı sadârette bulunan Sokullu Mehmed Paşa gāyet âkıl ü müdebbir ve hayr-hâh bir vezîr-i memduhü'l-meâsir olmakla Sultân Süleyman'ın vefâtını bildirmeyecek sûrette devleti hüsn-i idâre ederek inini belli etmedi. Bu cihetle Sultân Selim-i Sânî zamânı zararsızca geçti.

(982) târîhinde (M. 1574) Sultân Selim-i Sânî dahi âzim-i dâr-ı âhiret ve oğlu Sultân Murad-ı Sâlis câlis-i taht-ı saltanat oldu. Ayş ü işret ve zevk u sefâhet dâiyeleri çoğaldı. Nüdemâ ve kurenâ yüz buldu. Bu cihetle vâki' olan iz'âcâttan nâşî Sokullu hayli sıkıldı. Lâkin aslâ fütûr getirmeyip dayandı durdu. Her türlü fenalıklara sedd-i mümânaat oldu. El-hâsıl üç pâdişahın zamân-ı saltanatında on beş sene mümtedd olan müddet-i sadâretinde devlete

muzır bir işte bulunmadı. 987 senesinde (M. 1579) meczub şeklinde bir hûnrîzânî dîvân yerinde şehîd etti. O dahi i'dâm olundu. Lâkin bu cinâyeti kendiliğinden mi icrâ etti yoksa buna ictirâsı bir tarafın teşvik ve iğfâlinden nâşî mi idi burası bilinmedi. Andan sonra umûr-ı dîvâniyyenin ehemmiyyeti zâil olup kavânin ve nizâmata riâyet olunmaz ve az çok nüfuz bulan nüdemâ vü kurenâ her işe karışır oldu. Mesalih-i devlet nâ-ehiller elinde kaldı. Devletin vaz'ı bozuldu taraf taraf ihtilâller zuhûr etmeğe başladı. Bî-hûde yere bir de Nemçe seferi açıldı. El-hâsıl Devlet-i Aliyye'nin üçüncü devri böyle müşevveş bir halde nihâyet buldu.(43)

İstitrâd

(Dîvânların vaz' u tertîbinde hikmet ne olduğuna dâir Târîh-i Vâsıf'ta bir fıkra-i mufassala münderic olmakla bu makāmda hulâsa vechile ber-vech-i âtî îrâd olunur)

Ahd-i sâbıkta nübüvvet ve saltanat beynini cem' eden enbiyâ-yı mâziye ve uzemâ-yı mülûk-ı sâlife istimâ'-ı deâvî ve icrâ-yı ahkâm ve hâl ü akd-i umûr ve fasl-ı münâzaât-ı cumhûr için bir mahsus mekân ittihâz edip ol umûra bizzat takayyüd ederlerdi. Hazret-i Yusuf aleyhi's-selâm Mısır'da vâki' saray-ı mahsûsunda taht üzerinde kuûd edip icrâ-yı ahkâm ederdi. Hazret-i Davud aleyhi's-selâm Kudüs-i şerîfte kubbe-i ma'hûde altında oturup umûr-ı ibâdullâhı rü'yet ve hazret-i Süleyman aleyhi's-selâm dahi o kubbe altında mürtefi' taht üzerinde kuûd ve fasl-ı ahkâm eylerdi. Hazret-i Musa aleyhi's-selâm Tur'dan geldikte Benî İsrâîl'e emr eyledi. Birkaç bin zirâ' kumaş tedârük edip getirdiler. Beytü'n-nübüvvet nâm iki kat vesî' otak diktirdi. Hâriciyye ve dâhiliyye misillü iki tabaka yaptırıp dâhiliyyesi müzeyyen idi. Anda Hazret-i Musa aleyhi's-selâm karındaşı Harun ve evlâd-ı Harun'dan olan kibâr-ı kavim ile oturup icrâ-yı ahkâm ederlerdi. Hâric-i tabakada sâir kibâr-ı Benî İsrâîl oturup ol hayme dîvânhâne makāmında olarak cümle umûr anda görülür idi. Tâ ki va'd-i İlâhî üzre Kudüs-i şerîfe mâlik oluncaya dek beynlerinde hâl bu minvâl üzre idi. Müverrihîn ve erbâb-ı kısas tahrîri üzre ibtidâ mesned-nişîn-i saltanat olan Keyumars hâric-i beldede bir kazâda vâki' müdevverü'ş-şekl ve mürtefi' sofa şeklinde bir sahra üzerine günde bir kerre çıkıp tulû'-ı şems vaktinde oturur ve halkın da'vâların anda istimâ' ve suhuf-ı

Ebülbeşer'de mastûr ahkâm-ı İlâhiyye mûcibi üzre neşr-i adl ü dâd eyler idi. Ve başına arslan postundan tac şeklinde serpuş giyip ve altına kaplan postundan seccâde serip elinde dahi amûd-vârî çûbîn tutarak öylece mesned-nişîn-i hükûmet olurdu. Huddâmı dahi kaplan postundan libâslar giyip ve deste çûbları ile icrâ-yı siyâset için makām-ı hizmette el bağlayıp dururlardı. Sonra Hûşeng Şâh ol kaya yerine taht ittihâz edip bâlâsına sâyeban misillü çetr ve gûn-â-gûn zînetleri ihdâs eyledi. Ba'dehû mülûk-ı ekâsire vaktinde caygâh-ı sultân olan tahtgâhın envâ'-ı tuhaf ve nevâdir-i cevâhir ile tezyin olunduğu tevârîh-i (44) mufassalada mesturdur. Tâ ki Seyyidü'l-mürselin *–sallallâhu aleyhi vesellem–* hazretleri ba's olundu. Cümle ashâb-ı kiram ile mescid-i şerîflerinde ku'ud buyurup umûr-ı ümmeti rü'yet ederlerdi. Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman *–radıyallâhu anhümâ–* hâne-i mahsusta tertîb-i dîvân misillü meclis akd etmişlerdir. Muâviye mahsus dîvânhâne ve taht şeklinde kürsi ittihâz edip bi'n-nefs kuûd ve icrâ-yı ahkâm eder idi. Devlet-i Emeviyye'nin hitâmına dek hâl böyle idi. Devlet-i Abbâsiyye'de ol kānûna maa ziyâde riâyet olunup evâsıt-ı devletlerinde ihtişam u ihticâb efzun olmakla dîvân-hâneleri ferş-i mülûkiyye ile döşenip vüzerâ ve kādi'l-kudât ve sâir ashâb-ı merâtib için mahsus kürsîler ve sandalyeler vaz' olunup mekân-ı halîfe hâlî kalır idi. Umûr-ı dîvâniyyeye vezir rü'yet eder. Ve halîfe bir manzara-i âliyeden dîvâna nezâret ile vücûdu görünmez idi. Lâkin îdlerde âşikâr oturup ve a'yân u erkân varıp kimi musâfaha ve kimi dest-bûs ederlerdi. Mu'tasım Halîfe ki dârât u haşmette cümle hulefâya gālib idi. İhtişâm ve tekellüfâtı artırıp dîvân yerine dârü'l-adl tesmiye eylediler. Ve seferlerde otağı önüne nerdübân ile çıkılır nakle kâbil bir köşk yaptırıp ismine kasr-ı adl dediler. Ve dîvân-hânede kendi nâzır olacak manzaraya Ka'be-i mükerreme kisvesinden masnû' siyâh ve zer-dûz kumaştan perde asıp etrâfına pervâz mıhlanmış idi. Dîvân günü müvekkiller perdeyi kaldırırlardı. Ammâ pencerenin zerrîn parmaklarından halîfenin vücûdu hâricden görülmezdi. Ve îdlerde ve sâir mülâkāt vakitlerinde gözler kamaşır zînet ile murassa' taht üzerine kuûd edip yanında nısfına dek niyâmından çıkmış seyf ve bir tarafında kemâne geçmiş tîr-i âhenin-peykân durur idi. Ve arkasında olan hil'at-i siyâh zer-dûzun âstînine mülâsık yedi zirâ' kadar bir tavil âstîn zemîne doğru döşenip mülâkāta gelen ol âstîn-i mefrûşun ucunu bûs ederdi. Servet-i Kisreviyye'de Mu'tasım kadar ifrât etmiş yoktur. Bu dîvân pâdişâh-ı vakte mahsûs olan sarây-ı âlîde kāide-i kadîmedendir. Eğerçi vüzerâ ve vükelâ kendülere müfevvaz olan umûru gö-

rüp cenâb-ı saltanattan def‘-i eskāl ve tahfîf-i eşgāl için saraylarında dîvân ederler. Lâkin bu dîvânlardan mâadâ evkāt-ı mahsûsada sarây-ı pâdişâhîde vüzerâ-yı devlet ve vükelâ-yı saltanat huzûrunda dîvân-ı mahsus olmakta esrâr-ı lâ-tuhsâ vardır.

Sâir dîvânlar fürû‘ ve bu dîvân asl hükmünde olmuş olur. A‘yân-ı saltanat ve esnâf-ı asker kisve ve kıyâfet-i müteârifeleriyle ber-nehc-i kānûn makāmlarında kāim olup (45) arz u i‘lâm olunan umûr-ı ibâdullâh cümlenin muvâcehesinde görülüp ihkāk-ı hakk ve izhâk-ı bâtıl kılınmakla güya ol gün yevm-i mev‘ud gibi müteayyen ve meşhud olarak zâten ve zamânen istihkak ile herkes makām-ı ma‘lûmunda kāim ve cenâb-ı saltanata hizmet ve lüzûmuna göre kurb ve bu‘d cihetiyle kendi hızında sâbit olduğunda niçe hükm-i hafiyye ve esrâr-ı celîle murad olunmuştur.

Ve bu rüsûm ü kavânînin kimi aslî ve tabîî olmakla kadîmdir. Ve kimi ulemâ ve fuzelâ-yı hükemâ re’yiyle bi-hasebi’l-iktizâ vaz‘ olunmuştur.

Devlet-i Aliyye’de bu tertîbe riâyet olunarak karîbü’z-zamana gelince haftada iki gün dîvân olup pâdişâh-ı âlem-penâh kafes-i âlîde nâzır ve vekîl-i mutlak icrâ-yı hükûmet ve ihkāk-ı hakk umûruna riayet ettiğinden gayri kendi sarây-ı mahsûsunda dahi hergün dîvân edip umûr-ı ibâdı rü’yetle meşgūl olurlar idi. Giderek sarây-ı hümâyûnda olan dîvân mevâcib ve a‘yâd ve elçiler mülâkâtına münhasır kalarak icrâ-yı ahkâm Paşa-kapısı’na mahsur olup her şahsın da‘vâsı hakk u adl üzre temşiyyet ve mazlûmun hakkı zâlimden ahz olunarak ile’l-ân icrâ-yı adâlet olunmaktadır.

Dîvân-ı sultânî fevâidine müteallik hikâyâttan biri budur ki Nureddin-i Şehîd merhûmun evâil-i devletinde ekber-i ümerâ olan Esedüddin Şîrkûh’a vükelâ vü ümerâdan ve sâir a‘yân-ı memleketten ba‘zı emlâk ve akar gasb edip ol sebeb ile ümerâ-yı sâire dahi halktan gasben ve zulmen şey’ almağa başladıklarında Nureddin’in sem‘ine ilkā olunduğu gibi bir dârü’l-adl binâsını ferman eyledi. Şol resm üzre ki mevzi‘-i sultân ve mevâzi‘-i ümerâ başka başka olup mezâhib-i erbaa kuzat ve müftîleri için mahsus mevzi‘ ta‘yîni ile icrâ-yı ahkâm-ı şer‘iyye oluna. Bu vechile dârü’l-adl binâsına şurû‘ olunduğunu Esedüddin istimâ‘ ettikte bahr-i tefekküre dalıp Nureddin’in adl ve siyâseti şark u garb ehline ma‘lum ve ümerâ ve asker anın havfından mum olmuşlar iken dârü’l-adl binâsına ihtiyac yokidi. Gāliba bu dârü’l-adl benim için binâ

olunuyor deyip taht-ı yedinde olan ümerâ vü ummâli ihzar edip Nureddin dârü'l-adl binâ ediyor. Gālibâ bizim için olmak gerektir. Eğer benden ya sizden şahs-ı vâhid şikâyet etmek ihtimâli olur ise sizleri bilâ-tereddüd katl ederim deyü tenbîh-i ekîd eyledi. Anlar dahi âzürde hâtır ettikleri kimesneleri birer tarîk ile irzâ vü iskât edip sulh oldular. Dârü'l-adl tamâm olup Nureddin vüzerâ ve ulemâ ile dîvânı (46) teşrif eyledikte bir kimse gelip şâkî ve vükelâ ve etbâ'dan dâd-hâh olmamakla Nureddin'in vefâtına dek ol dârü'l-adl hâlî ve battal kaldı. Bu sûretle icrâ-yı adle muhtass dîvân-ı mülûkâne müteayyen olmak ummâlin havf u haşyetine ve halkın itmînân-ı kalb ü râhatına bâistir.

Düvel-i mâziyye pâdişahlarının senede bir nice muayyen günleri var idi. Anda âşikâren oturup kavî ve zaîf ve şerîf kim olursa izin verilip bizzat pâdişah ile mülâkāt ve ahvâlini arz eder idi. Ana birr-i âmm derlerdi. Giderek ba'zı mevâni' zuhûruyla bu âdet terk olunup her devlet istimâ'-ı deâvî ve fasl-ı husum için birer tavır ile ta'yin-i evkāt eyledikleri ma'lûm. İntehâ. Biz yine sadede gelelim.

1003 sene-i hicriyyesinde (M. 1595) Sultân Murad-ı Sâlis terk-i bezm-i fenâ edip gitti. Manisa vâlîsi bulunan oğlu Mehmed Hân-ı Sâlis cülûs etti. Mizâc-ı zamânede peydâ olan sû'-i isti'dâda mebnî andan sonra şehzâdelerin vilâyet ve emâret ile taşralara gönderilmesi usûlü terk edildi.

Nemçe muhârebelerinde serdâr-ı ekremler muzaffer olamayıp taraf-ı İslâmiyânda âsâr-ı inhizam rû-nümâ olmakla ba'zı hayr-hâhân-ı devlet Sultân Mehmed-i Sâlis hazretlerini cedd-i emcedleri Sultân Süleyman Hân Gāzî hazretleri gibi bi'n-nefs mevki'-i muhârebeye izhâr-ı mehâbet buyurmağa sevk u teşvik edip o dahi muvâfakat ederek ordu-yı zafer redif ile bi'n-nefs Rumeli cânibine teşrif buyurdukta Eğri Kal'ası feth u teshîr olunmakla Eğri Fâtihi deyü şöhret buldu. Ve müteâkiben bir büyük meydan muhârebesi kazanıldı. Şöyle ki alem-i zafer tev'em şerîat-i beyzâyı pest ve beyze-i İslâmı bütün bütün şikest etmek vâhimesi üzerine Almanya imparatoru olan Nemçe Çâsârı ile Avrupa devletleri akd-i peyvend-i ittifak ederek hesâba gelmez ve sahrâlar almaz asâkirden mürekkeb bir büyük orduyu hudûd-ı Devlet-i Aliyye'ye doğru sevk edip Eğri'ye karîb mahalle geldikleri Eğri'de Ordu-yı Hümâyûna dehşet verdikte müşâvere olunup terk-i muhârebe etmek yahut

mevkib-i hümâyûn geride kalıp da Ordu-yı Hümâyûn ile serasker gitmek gibi ârâ-yı sakīme ilkā olunmuş ise de hâce-i şehriyârî Sadeddin Efendi ile diğer ba'zı zevât şevk u gayret verecek ve şehriyâr-ı enâmın şecâat-i mevrûsesini izhâr ettirecek sözler söylediğinden bi'l-cümle asâkir ile mevkib-i hümâyûn ordu-yı a'dâ üzre varıp üç gün muhârebât-ı şedîde vukūundan sonra a'dâ gālib olarak asâkir-i İslâmiyye dağılmış ve asâkir-i a'dâ Ordu-yı Hümâyûn çadırlarını yağmaya yayılmış (47) ve hattâ ba'zıları tınâb-ı hayme-i hümâyûna sarılmış iken hoca-i şehriyârî ile diğer ba'zı zevât huzûr-ı hümâyûnda durup sabr u sebâta tergīb eder. Ve pâdişâh-ı müşârün-ileyh hazretleri dahi kutb-i âlem gibi merkez-i istikrârda sâbit kadem olur idi. Bu halde at oğlanları ve aşçı makūleleri ve çadır bekçileri gayrete gelerek yağmaya koyulmuş olan asâkir-i a'dâyı balta ve lobud emsâli ellerine geçen âlât ile darb etmeğe ve ol yağma girânı ordudan dışarı sürmeğe başladığı ve düşman bozuldu sadâsını işiden asâkir-i İslâmiyye geri dönüp de a'dâya hücum eylediği sırada Cığalazâde Sinan Paşa pusudan çıkıp a'dâ üzerine savlet u iktihâm etmekle düşman ordusu bozulmuş ve elli binden ziyâdesi kılıçdan geçirilmiştir.

Ol vak'ada firar etmiş olanlar haklarında ziyâde şiddet gösterilerek nice bin askerin tîmârları ref' olundu. Bu firârîler sonra Anadolu tarafında tecemmu' ederek Celâlî ünvânıyla devlete isyan etmişlerdir. Kurenâ ve mukarrebin nüfuz yarışına düşüp Avusturya muhârebeleri ise mümtedd olarak Anadolu cihetine bakılamadığından Celâlî tâifesi tekessür ederek Anadolu'yu tahrib u tâlân etmişlerdir.

Sû'-i karînlerin nâfizü'l-kelâm olması ve hoş âmed-gûyânın yüz bulması hasebiyle *(İnnallâhe ye'muruküm en tüeddü'l-emânâtı ilâ-ehlihâ)*[20] emrine imtisâl olunamayıp mesâlih-i devlet nâ-ehiller ellerinde kaldı. İrtikâb u irtişâ kapıları açıldı. Mansıb ve me'mûriyyetler para ile alınıp satılır oldu. Her tarafta umûr-ı dâhiliyye ihtilâle vardı. İstanbul'da dahi ihtilâl u iğtişâş emâreleri belirdi. Hükümrân-ı hıtta-i Îran olan Şâh Abbas dahi bu ahvâli fırsat ittihâz ederek tecâvüzâta başladı. 1012 (M.1603) târîhinde Sultân Mehmed-i Sâlis hazretleri dâr-ı bekāya irtihâl ile oğlu Sultân Ahmed-i Evvel hazretleri

[20] " Hiç şüphesiz Allah size, emanetleri ehline teslim etmenizi... emreder." Kur'an, Nisa, 4/58

cülûs eyledi. Şark ve garba ordular sevk etti. Hayli müddet ıslâh-ı umûr-ı muavvece ile uğraştı. Nihâyet Avusturyalu ile akd-i musâlaha olunduktan sonra bi'l-istiklâl sadrıa'zam olan Kuyucu Murad Paşa Anadolu'ya geçip Celâlî tâifesini kahr u tedmîr ve âb u tâb-ı ikdâm u himmet ile riyâz-ı devleti has u hâşâk-ı eşkiyâdan tathir eylemiştir.

Sultân Ahmed-i evvel hazretleri müntehâ-yı amûd-ı nesebî olup 1026 (M. 1617) senesinde âzim-i dâr-ı bekā oldukta Devlet-i Aliyye'de birinci def'a olarak birâderi Sultân Mustafa iclas olundu ise de müddet-i medîde kafesnişîn-i habs u inzivâ olmak hasebiyle etvâr u mişvârı âdât-ı me'lûfeye münâfî olmakla üç ay on gün sonra hal' olunarak Sultân Ahmed'in büyük şehzâdesi Sultân Osman Hân-ı Sânî on dört yaşında olduğu (48) halde iclas olundu. Pek genç olduğu halde devletin ıslâh-ı ahvâline fevkalâde gayret eyledi. Ne çâre ki işler çığırından çıkarılmış, askerin mizâcı fâsid olmuş, zorbalar meydan almış olduğundan dört sene sonra Dersaâdet'te zuhûr eden ihtilâl-i azîmde hal' ile şehîd edilerek Sultân Mustafa tekrar iclâs edildi ise de muktezâ-yı hâli üzre yine umûr-ı saltanat ile mukayyed olamadığından 1032 senesinde (M. 1623) tekrar hal' ile Sultân Ahmed'in ikinci şehzâdesi Sultân Murad-ı Râbi' on iki yaşında bulunduğu halde iclas olundu. Bu karkaşalıklar içinde ekser kavânîn-i esâsiyye-i devlete za'f geldiği gibi tarîk-i ilmiyyenin dahi nizâm-ı kadîmine halel gelmiştir.

El-hâsıl devletin ahvâli her cihetle muhtell olduğundan Devlet-i Aliyye başlıca ıslâhâta muhtac olup hâlbuki devleti ıslah edecek devletliler dahi bu dâire-i ihtilâl ü iğtişâş içinde bulunduklarına mebnî bu dâire-i fâsidenin içinden çıkıp da ıslâh-ı umûr etmeleri muhâl hükmüne girmişti. İşte o sıralarda Şâh Abbas fırsat bulup Bağdad ve diğer ba'zı mevâkii istîlâ eylemiştir. İstanbul'da ise asker içinde ihtilâl düşerek zorbalar meydan almağla taraf-ı saltanatta aslâ nüfuz kalmamıştı.

Nihâyet kahramân-ı bî-müdâfi' müşârün-ileyh Sultân Murad-ı Râbi' hazretleri yiğitlik çağına vâsıl oldu, zorbaları kahr u tedmîr ile zimâm-ı devleti yed-i iktidârına aldı. Kahveyi ve tütünü şedîden yasak edip gizlice tiryakileri te'dib eylemek bahânesiyle geceleri tebdîlen şehr-i İstanbul'u dolaşıp

nice eşirrâyı itlâf etti. Hâlbuki *(El-mer'ü harîsun alâ-mâ münia)*[21] fehvâsınca halkın kahve ve tütüne hırs u inhimâki arttı.

İstitrâd

Şurb-i duhân hakkında ulemâ ihtilâf ederek ba'zıları hurmetine ve ba'zıları kerâhetine ve ba'zıları mübah olmasına kāil olup ba'zılar dahi ale'l-umûm bir tarafı kat' etmeyerek içenlerin hâline nisbetle tafsil ettiler. Şöyle ki şurb-i duhân husûsunda emzice-i nâs muhtelif olup ba'zılarına muzırr olarak ba'zı illetleri da'vet eder olmakla bu makūleler hakkında tütün içmek sem yemek mesâbesinde olup vücudca zararı mütehakkak olan şey'i isti'mâl dahi haram olduğundan bunlara göre tütün içmek (49) haramdır. Ba'zılar dahi bi'l-aks nâfi' olup hattâ ba'zı illetlere devâ ve tütünü terk etmekten nâşî ba'zı kesânın ba'zı gûne hastalıklara mübtelâ olduğu menkūldür. Anlara göre tütün bir nev' devâ olduğundan isti'mâl etmemek hatâdır. Ve ba'zı nâssa tıbben nef' ve zararı olmayıp ancak tab'an ba'zı fevâid-i cüz'iyye mülâhazasıyla içerler işte bunlara göre tütün içmek mübâhtır. Lâkin bunlar dahi hadd-i tabîîyi tecâvüz edip de israf derecesine vardıkları hâlde yine haram olur. Bu mebâhisin tefâsîli ve her birinin edille ve berâhîni Abdülganî Nablusî'nin tütün hakkında te'lif eylediği risâlesinde mastur ve mebsuttur. Her ne hâl ise öteden beri tütün içmek enzâr-ı ebrârda çirkin görünmüşken sulehâdan ba'zı zevât dahi ana mübtelâ ola gelmiştir. Semerkând ulemâsından tütüne mübtelâ gāyet sâlih bir zat ile mülâkātımda "işittiğimize göre Maveraünnehr taraflarında tütün içmek kabâyihten ma'dud olduğu hâlde sizin buna ibtilânız ne ola" deyü suâl ettiğimde "fi'l-vâki' diyâr-ı Rum'a bidâyet-i vurûdumda bu keyfiyyet nazarımda çirkin görünürdü. Lâkin küçüklükten beri me'luf olduğum diyâra nisbetle İstanbul'un rutûbeti gālib olduğundan şiddet-i nevâzile ve ba'zı güne hastalıklara dûçâr oldum ve emr-i muâlecede nâçâr kaldım. Ba'zılar bunu sağlık verdiklerinde tecrübe ettim. Fi'l-vâki' bu hastalıkları dâfi' ve her vechile vücûdumca nâfi' buldum ve andan sonra isti'mâline mecbûr oldum" deyü cevab verdi.

Mekke-i mükerreme şürefâsından Abdüşşekûr Efendi letâifinden olmak üzere târîhinde bir fıkra tahrîr eder. Şöyle ki Mekke mollalarından biri

[21] Kişi yasaklananı yapmağa çok arzuludur; yani, yasak arzu doğurur.

tönbekü içmeğe me'luf olup nâibi dahi anı tahrîm ile içenlere buğz edermiş. Nâib-i mûmâ-ileyh Zilhiccenin sekizinci günü Molla Efendi'ye "Efendim yarın arefe günü inşâallâh tönbekü içmeği terk edersiniz size muhlisâne ve hayr-hâhâne bunu ihtâr etmeği istihsan ettim" dedikte Molla Efendi dahi belki şimdi ihrâma girdiğim anda terk eylerim deyip bununla tönbekünün tayyib nev'inden olduğunu ve muhrim olanlara tayyib nev'inin helâl olmadığını kasd ederek tehekküm siyâkında nâibine cevab-ı muskit vermiştir. Ve bu mazmûnda ba'zı fuzelâ bu nazmı inşâd eylemiştir.

NAZM
İşreb mine't-tenbak v'aksid bihi.
Tevdî'hu yâ men gadâ yuhrim
Fehüve li-ehli'z-zevk tayyib ve men.
Ehrem fe't-tayyibu lehû yahrim[22]

(50) El-hâsıl tütün ve tönbekü müctehidler asrından sonra zuhûr etmekle beyne'l-ulemâ münâzaun-fîh bir mes'ele olmuştur. Sultân Murad-ı Râbi' hazretleri ise şurb-ı duhânı yasak edip bu bahâne ile tebdîlen gezerken nice zorbaları i'dâm eylemiştir.

Pâdişâh-ı müşârün-ileyh hazretleri bu gibi vesîleler ile gürûh-ı eşkiyâyı kahr u tedmîr ile zimâm-ı hükûmeti dest-i iktidârına aldıktan sonra Ordu-yı Hümâyûn ile cânib-i şarka gitmiş ve Bağdad'ı istihlâs ile Îranlılar'dan gereği gibi ahz-ı sâr etmiştir. Lâkin andan sonra ihtilâl yine avdet eylemiştir. Çünkü anın tanîn-endâz-ı aktâr-ı âlem olan sît u sadâ-yı kahr u celâdeti vefâtından sonra refte refte sımâh-ı serkeşândan zâil olunca âlem yine eski bildiği girîve-i fesâda müteveccih ü mâil ve Devlet-i Aliyye evvelkiden daha fenâ bir hâle mütehavvil olmuştur.

Vefâtı 1049 (M. 1640) târîhinde olup yerine câlis-i taht-ı saltanat olan birâderi Sultân İbrahim Hân ise ammi Sultân Mustafa'ya müşâbih bir hâl ve tavırda olmakla umûr-ı saltanat şunun bunun elinde kaldı, devletin ahvâli

[22] Tönbeki iç ve ey onu haram sayan kişi onu terketmeyi arzu et,
Tönbeki zevk ehli için güzeldir, onu haram sayan kişi için güzellik haramdır.

fevkalâde muhtell ü müşevveş ve Anadolu cihetinde şûriş ve isyanlar zâhir oldu, bu kargaşalıklar arasında bir de Girit seferi açıldı. Venediklü berren Kilis ya'ni Bihke Sancağı'na hücum u iktihâm etti, sefîneleri dahi Midilli Adası'nı bastıktan başka Çanakkale Boğazı'nı kapattı. Akdeniz'e çıkılamaz oldu. Hâlbuki askerîde inkiyâd u itâat ve hazînede kifâyet olmadığından bu hâlâta hemen nazar-ı hayret ile bakılırdı. Çünkü asâkirin ihtilâli ve nizâmât-ı dâhiliyyenin inhilâli hasebiyle vâridât-ı devlet mecârî-i sahîhasını değiştirmiş ve urûk-ı nâsa dem-i fesâd karışmış olduğundan mizâc-ı devlet serâpâ rehîn-i ihtilâl olmuştu.

1058 senesinde (M. 1648) halk ayaklandı söz ayağa düştü. Sultân İbrahim hal' ve yedi yaşında olan oğlu Sultân Mehmed Hân-ı Râbi' iclas kılındı. Andan sonra dahi Devlet-i Aliyye sekiz sene kadar pek ziyâde ihtilâl ü iğtişâş hâlinde bulundu.

Nihâyet 1066 senesinde (M.1656) Köprülü Mehmed Paşa bi'l-istiklâl sadrıa'zam olup derhal umûr-ı mâliyye ve askeriyyeyi yoluna koydu. Ve mizâc-ı devlet kesb-i sıhhat eyledi. Çünkü Mehmed Paşa sadârete geldiğinde sinni doksana karîb bir pîr-i nâtuvân iken azmi kavî ve re'yi civân olmakla az vakit zarfında cism-i devlete yeniden can vermiştir. Şöyle ki bir taraftan tedâbîr-i hakîmâne ve harekât-ı dilîrâne ile ravza-i hükûmeti sebze-i bîgâneden tathîr u tahliye ile uğraşarak ve bir taraftan Ordu-yı Hümâyûn ile gâh (51) düşmandan ahz-ı intikām için Erdel dağlarında ve hudûd-ı sâirede ve gâh Akdeniz yolunu açmak için Boğaz-ı Bahr-i Sefid taraflarında dolaşarak beş sene müddet-i sadâretinde ıslâh-ı umûr-ı devlete muvaffak olmuştur.

Vefâtında oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadrıa'zam olup o dahi eğerçi pederinin aksine gāyet genç ise de re'y ü tedbîri pîrâne ve her bir hareketi âkılâne olup ve on beş sene müddet-i sadâretinde Devlet-i Aliyye'ye pek büyük hizmetler edip müceddeden Girit gibi ba'zı bikā' u kılâ' zamîme-i Memâlik-i Mahrûsa kılınmıştır.

El-hâsıl Köprülüler'in ikdâm u himmetleri ile mukaddemâ harâba yüz tutmuş olan Devlet-i Aliyye bir dereceye kadar ta'mir ve ıslah olunarak eski hâlini bulur gibi olduysa da ihtilâlât-ı sâbıka esnâsında edânî yüze çıkarak ve nice nâ-ehiller iş başına geçerek esâs-ı devlete tezelzül getirmiş ve hüsn-i

ahlâk-ı millete halel vermiş olduklarından devr-i sâbıkın neş'esi tamâmıyla avdet etmemiş ve hattâ politikaca mültezem ü müstahsen olan muâmele bi'l-mücâmele usûlü bile kalmamış idi. Ez-cümle Sultân Süleyman Rodos'u feth edip hükümdâr bulunan Vilye dö Lil Adam (Villiers de l'Isle Adam) huzûruna getirildikte ihtiyârlığına tarahhum ederek gözleri yaş ile dolduğu hâlde "Böyle bir ihtiyar adamı hânesinden çıkardığıma müteessifim" diyerek ve kemâl-i ihtiram ile gemilere irkâb ederek sûy-i matlûbuna bi'l-irsâl politikaca bir hüsn-i misâl göstermiş iken Girit'in fethinde muhâfız bulunan generalin ve maiyyetinde bulunan Venedik zâbitlerinin i'dâm olunmaları devr-i sâbık ve lâhıkın beynlerindeki fark u tefâvüte delîl-i kâfîdir.

Fâzıl Ahmed Paşa'dan sonra sadrıa'zam olan Kara Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın ta'lîmhâne-i terbiyesinden çıkmış ve müddet-i medîde sadâret-i uzmâ kāimakamlığı etmiş meşâhîr-i vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden olup yedi sene kadar mümtedd olan müddet-i sadâretinde hüsn-i idâreye muvaffak olmuştur.

Lâkin muahharan Nemçe üzerine sefer açıp Viyana'yı muhâsara ederek fethini kuvve-i kurbiyyeye getirmiş ise de hudûd-ı İslâmiyye ile Viyana arasında bulunan Yanık Kal'ası Nemçelü yedinde olarak düşmanı arkada bırakıp da ileri varmak câiz olmadığı cihetle ibtidâ kal'a-i mezkûre ve havâlîsi feth u teshîr olunup da sene-i âtiyede Viyana fethine ibtidâr olunmak lâzım iken Mustafa Paşa bir sene sonra olabilecek emeli bir sene evvel husûle getirmek sevdâsıyla doğrudan doğruya Viyana üzerine gitmiş ve hudûd-ı İslâmiyye'den hayli tebâ'üd etmiş bulunduğundan Viyana'da olan asâkir ise külliyyetli olduğundan Ordu-yı Hümâyûnda kaht (52) u galâ zuhûruyla asâkire fütûr gelip bu sırada bir taraftan dahi Lehlüler nakz-ı ahd ederek hücum etmekle Ordu-yı Hümâyûn münhezim ü perîşân olarak Devlet-i Aliyye pek çok hasâra uğramış olduğuna mebnî husemâsı bu husûsları ser-rişte ederek anı i'dâm ettirdiler.

Ol vaktin müverrihleri eğer Kara Mustafa Paşa ibkā olunsaydı sene-i âtiyede telâfî-i mâ-fât ve tedârük-i zâyiât eylerdi derler. Husemâsı ise "şehbâz-ı şikeste-bâl bir dahi evc-i a'lâya pervâz ile sayd-ı âmâl edemez. Hemen askere istimâlet ve sâire ibret için katl olunmalıdır" diyerek i'dâm ettirdiler. Lâkin öyle bir vezîr-i gayûrun yerini kim tutabileceğini düşünmediler, yahut ağrâz-ı

zâtiyye ve menâfi'-i şahsiyyelerini mesâlih-i devlete takdîm ile sadâkat yüzünde hiyânet eylediler. Vezîr-i müşârün-ileyhin bi-hasebi'l-beşeriyye ta'cîli sebebiyle hatâsı olsa dahi i'dâmı daha büyük hatâ idi.

Prusya Kralı meşhur Frederik'in generallerinden birisi bi'd-defeât bozuldukta azl u tebdil olunmasını kendisine ihtâr ettiklerinde azl etmeyip, "Bozula bozula elbette bozmanın usûlünü öğrenmiştir. Ammâ bir diğeri nasb olunsa bozmağı öğrenince o dahi bi'd-defeât bozulmağa muhtac olur" demiş. Ve fi'l-vâki' general-i merkūm âkıbetü'l-emr gālib olmuştur.

Kara Mustafa Paşa dahi ibkā olunsaydı müverrihlerin iddiâsı vechile muzafferiyyeti me'mûl-i kavî idi. Andan sonra ise Nemçe muhârebeleri nice seneler sürünüp ve eser-i muzafferiyyet görülemeyip pek fenâ hezîmetler ve hâtırlara gelmedik fenalıklar zuhûr etmiştir. Çünkü her sene Nemçe seferine ordular çıkarılıp askerde sebât u metânet kalmadığına ve ol esnâda Avrupa askeri tanzîm olunmuş idiğine mebnî serdâr-ı ekremler muvaffak olamayıp münhezimen avdet oluna geldiğinden ve Sultân Mehmed-i Râbi' ekseriyâ sayd u şikâr ile meşgūl olarak mesâlih ile çendân mukayyed olmadığından efkâr-ı âmme mütegayyir olarak ve ordu içine ihtilâl düşerek zorbalar meydan bulmakla Ordu-yı Hümâyûnun Rumeli'de meştâ-nişîn olması için mükerreren fermân-ı âlî sâdır olmuşken ordu halkı tuğyan ederek avdet ve İstanbul'a takarrüblerinde arz u mahzar takdîm ile 1099 senesi evâilinde (M. 1687) Sultân Mehmed'i tahtından inmeğe mecbûr ettiklerinden birâderi Sultân Süleyman-ı Sânî iclas olundu.

Ve ordunun İstanbul'a dühûlunde sipâhîler Sultan Ahmed Meydanı'nda ve Yeniçeriler Et Meydanı'nda çadırlar kurup icrâ-yı hükûmete ve istediklerini azl ü tebdîl ve nefy ü tecrîm ve vüzerâyı katl u tağrîm gibi envâ'-ı fezâhata başladılar. Ve bir gün Bâbıâlî'yi basıp (53) sadrıa'zam Siyavuş Paşa'yı şehîd eylediler. Fakat gayretullâh zuhûr ile makhur oldular. Şöyle ki bu vak'a esnâsında ba'zı eşkıyâ Bezistân kurbunda şürefâdan birisinin hânesini yağma ettiklerinde şerîf-i merkūm bir sırığın ucuna bir mendil asıp "Müslüman olan sancak altına gelsin" deyü nidâ etmekle halk başına cem' olup ve sâir taraflarda dahi sancak-ı şerîf çıkmış avâzesi şuyû' bulup âmme-i ahâlî Sarây-ı Hümâyûn'a cem' oldukta şerîfin sancağı, Sancak-ı Şerîf zann olunarak halkın

birikmesi eser-i gayret-i İlâhiyye olduğu anlaşıldığından derhal Sancak-ı Şerîf dahi çıkarılarak eşkıyânın hakkından gelinmiştir. Lâkin bu ahvâl-i ihtilâliyye arasında Venediklü, Mora Eyâleti'ni aldı. Nemçeli ise Belgrad'a kadar geldi. Ve ba'dehu Vîdin ve Fethülislâm ve Niş Kal'aları'nı ve Eflak diyarını istîlâ etti. Ve reâyâdan biri dahi başına biraz haydud cem' ederek ve Nemçelü'den tac yerine bir kalpak giyerek Komanova Krallığı iddiasıyla hurûc etti. Vükelâ-yı devlet bu vekāyi'den bütün bütün düçâr-ı hayret olup akd-i encümen-i meşveret eylediklerinde bu sû-i ahvâlin daha fenâ[23] netîce vereceğini ve fikr ü tedbirlerinin akīm ü sakīm idiğini i'tiraf u ikrar ederek "Buna çâre vü ilâc bir müdebbir ü gayûr vezîr-i dilîre tefvîz-i umûr etmektir deyü karar vermeleriyle Köprülü-zâde Mustafa Paşa'ya mühr-i sadâret i'tâ olundu. Ba'zılar sefer üstü vezir azl olunur mu deyü buna i'tirâz etmişler idi fi'l-vâki' sefer esnâsında vezir azl olunmaz. Lâkin böyle bir zarûret zuhûr ettikte bir ehl-i tedbir aramaktan başka dahi çâre bulunmaz. Fakat böyle iş beğenmez ve elinden dahi bir iş gelmez kimseler her asırda çoktur. Ve zikr olunan vekāyi'-i fecîa dahi bu makūle efkâr-ı akīme ve ârâ-yı sakīme ashâbının meydan bulmalarından hâsıl olmuş netâyic-i vahîme olduğunda şüphe yoktur.

Vezîr-i müşârün-ileyh makām-ı sadârete geldikte ibtidâ muzâyaka-i mâliyyeden nâşî tezyîd-i vâridat için gümrüklerce ve sair emânât ve iltizâmlarca ihdâs olunmuş olan bida' u mezâlimi ve vüzerâdan 'îdiyye hedâyâsı gibi âdât u merâsimi ref' ü ilgā ile usûl-i adliyyeye teşebbüs etti. Lâkin halk buna dahi i'tirâz edip bida'-ı zulmiyye ve vâridât-ı resmiyye ile idârede muzâyaka çekilirken bunlar dahi ref' olunduktan sonra bu vezir akçe husûsunda ne tedbir edecek şimdi bunun sırası mıydı derler idi.

Hâlbuki umûr-ı müsellemeden olduğu üzre devletlerin vâridât-ı hakīkiyyesi servet-i sahîha-i tebea ve ahâlî üzerine müesses olan şeyler olup tezyîd-i îrâd-ı devlet tezâyüd-i sâmân-ı raiyyet ile hâsıl ola geldiğinden o makūle tazyîk-i ümmeti ve taklîl-i zirâat (54) u ticâret ve hirfeti mûcib olan tekâlîf her ne kadar ibtidâsında ba'zı mertebe hazîne-i devlete fâide verir gibi zann olunur ise de pek az müddette mülk ve tebeaya mûris olacağı zucret ü zarûretten nâşî hazînenin eski vâridâtına dahi îrâs-ı noksan eylediğin-

[23] Fenâ; metinde , fenâyı

den vezîr-i müşârün-ileyh kemâl-i fetâneti ve hikmet-şinaslığı cihetiyle bu dakīkaları bilmiş olduğundan evvel-emirde şu dediğimiz kabîlden bulunan bida'-ı zulmiyyenin fâide-i sûriyyesinden ferâğat ederek bunlar[ı] def' ile eğerçi zâhir-bînân-ı zamânın kavl-i mecrûhlarınca vâridât-ı hazîneye bir hayli ziyân göstermiş olup fakat usûl-i adliyye üzre tasarrufât-ı sâireden bunun tamâm beş katı vâridât bulduktan başka adâlet semeresi olmak üzere bi'l-cümle asker kendisiyle azm-i sefer etmeğe ez-dil ü cân rāgıb u hâhişker ve âmme-i âlemiyânın hüsn-i teveccüh ve hayr duâsı kendiye bir büyük sermâye-i fevz ü zafer oldu. Lâkin bu esnâda bir takım nâ-ehillerin mukannenât ve ta'yînâtı kat' olunmuş olduğundan vezîr-i müşârün-ileyh yine halkın lisânından halâs bulamadı. Ammâ müşârün-ileyh böyle sözlere ihâle-i sem' etmeyerek hemen nizâmât-ı dâhiliyyeyi tesviye ettikten sonra a'dâdan ahz-ı sâr etmeğe ibtidâr etti.

Şöyle ki ol vakte kadar sinîn-i adîdeden beri Nemçe ve Leh ve Venedik devletleriyle uğraşıla gelmişken Rusya Devleti'nin öteden beri Kırım Hânlarına vere geldiği cizyeden halâsı için Rusya çarı olup Deli Petro deyü ma'ruf olan Büyük Petro dahi bu sene nakz-ı ahd ile hudûd-ı İslâmiyye'ye hücûm etmeğin evvelâ vezîr-i müşârün-ileyh anın üzerine Tatar askerini sevk ü havâle etmekle Rusya askeri münhezim ü perîşân ve bi'l-cümle topları ve mühimmât-ı sairesi zabt olunarak ordusu gāret u tâlân kılındı.

Ve Venedik üzerine sevk ettiği kuvve-i askeriyye dahi muzaffer olarak ehl-i İslâm'ın yüzü gülmeğe başladı. Kendisi dahi Ordu-yı Hümâyûn ile Nemçe üzerine hareket ederek ibtidâ Şehirköyü'nden bed' ile Niş Kal'ası'nın ve Belgrad'a varınca kılâ' ve bikā'-ı sâirenin ve Semendire Kal'ası'nın ve sonra Belgrad Kal'ası'nın fethiyle nâil-i fevz u zafer ve Tuna üzerinde tertîb etmiş olduğu donanma-yı hümâyûn ile Vidin Kal'ası'nın istirdâdı dahi ol esnâda müyesser ve Erdel taraflarına sevk ettiği fırka-i askeriyye dahi mansûr u muzaffer olmakla bunca senelerden beri millet-i İslâmiyye'ye ârız olan ekdâr-ı gûn-â-gûn bi-mennihi teâlâ mübeddel-i safâ-yı derûn oldu.

Bu esnâda Sultân Süleyman Hân-ı Sânî hazretleri Edirne'de oturup etrâfa ihâle-i enzâr ve bunca senelerden beri Devlet-i Aliyyesine ârız olan inhizâm u inkisâr (55) üzerine tecerru'-ı gusas u ekdâr etmekte iken bu ahbâr-ı sârre ile memnûn u mesrûr olarak İstanbul'a gelip kemâl-i safâ vu meserretle

serîr-ârâ-yı satvet u saltanat olmuş ve muahharan serdâr-ı müşârün-ileyh dahi mansûr u muzaffer olarak Ordu-yı Hümâyûn ile avdet edip Dersaâdet'e vusûl bulmuş idi.

Vezîr-i müşârün-ileyh ol kış dahi İstanbul'da usûl-i adliyyeye ve ahkâm-ı şer'iyyeye tevfik-i harekât ile imrâr-ı evkāt etti. Lâkin bey' u şirâ hüsn-i rızâ ile olur, ana müdâhale câiz olmaz deyip ve bunca muazzamât-ı umûr-ı devlet ile meşgūliyyet arasında narh u es'âra sarf-ı efkâr etmeğe vakt bulamayıp böyle cüz'iyât-ı umûr ile takayyüd etmediğinden yine halkın seng-i ta'nına nişâne olmuştu. Sübhânallah bu kadar umûr-ı cesîme ve fütûhât-ı azîmenin uhdesinden gelip de bir sene zarfında rukūa varmış olan bir binânın kıyâm u istihkâmına sebeb olan böyle bir vezîr-i benâma lahana ve mercimek narhına bakmıyor deyü seng-endâz-ı dahl ü i'tirâz olmak ne büyük insâfsızlıktır.

Her ne hâl ise vezîr-i müşârün-ileyh bu makūle kīl ü kāle ihâle-i sem' etmeyerek ol kış dahi usûl-i adliyye ve tedâbîr-i hükmiyye üzre hazîne-i celîleye birçok vâridât-ı sahîha bulup evvel-bahârda yine şehriyâr-ı enâm Edirne'ye ve serdâr-ı benâm dahi Ordu-yı Hümâyûn ile Belgrad cânibine azîmet buyurdular.

Lâkin Sultân Süleyman-ı Sânî hazretlerinin ömrü âhir olmakla (1102) senesinde (M.1691) Edirne'de hatm-i şehnâme-i hayat edip birâderi Sultân Ahmed Hân-ı Sânî cülûs etti. Ol esnâda Sadrıa'zam Mustafa Paşa dahi Belgrad cânibinde vâki' meydan muhârebesinde kurşun ile vurulup şehîd oldu.

Andan sonra yine ba'zı ahvâl-i mükeddere zuhûr etmeğe ve vükelâ ve kurenâ beynine nefsâniyyet girmeğe başladı. Hattâ Defterdar Cânibî Ahmed Efendi mâl-ı mirîden akçe sektirmez ve asla kizb ü müdâhene bilmez bir zat olduğundan ba'zı mukarribîni gücendirmiş olmasıyla azl ile yerine aykırıdan biri getirilip defterdar nasb olundukta efendi-i müşârün-ileyh hazînece mu'temed ve mültezem bir zat olduğundan sadrıa'zam bulunan Hacı Ali Paşa ibkāsına hayli sa'y etmişken çâre bulamamakla huzûr-ı hümâyûnda hutûb-ı cesîme-i sadâretten isti'fâ ve mühr-i hümâyûnu teslim ile tekāüd ihtiyar etmişti.

Sultân Ahmed Hân-ı Sânî hazretleri dahi (1106) senesinde (M. 1695) vedâ'-ı âlem-i fânî edip Sultân Mehmed Hân-ı Râbi'in oğlu olan Sultân

Mustafa Hân-ı Sânî hazretleri câlis-i serîr-i sultânî oldukta iki sene mevkib-i hümâyûn ile Rumeli'ye çıkıp bizzat Nemçe üzerine (56) sefer edip iki def'asında dahi fütûhât-ı celîle ve muzafferiyyet-i kâmileye mazhar olmuş ve birinci senesinde Rusyalu gelip Azak Kal'ası'nı muhâsara ettikte üzerine Tatar Hân me'mûr olarak Rusya askerini münhezim ü perîşân etmiş idi. Lâkin ikinci senesinde ya'nî 1108 sene-i hicriyyesinde (M. 1696) dahi Rusya asâkiri gelip Azak Kal'ası'nı istîlâ etti. Ve bir sene sonra vüzerâ ve erkân-ı ordu beyninde olan garaz u nifak âsârından olmak üzere Nemçe muhârebesinde dahi cânib-i İslâmiyân'da hezîmet u inkisâr vukū' buldu.

Binâen-aleyh Köprülüler'den Amuca-zâde Hüseyin Paşa'ya mühr-i sadâret i'tâ olundukta eğerçi bu hâlâta nazaran ihtiyâr-ı sulh ile bir müddet ikâmet ü istirâhat Devlet-i Aliyye'ce tedbîr-i hüsn add olunmuş ise de *"Hâzır ol cenge eğer sulh u salâh ister isen"* müeddâsınca sadr-ı müşârün-ileyh sene-i âtiyede a'dâdan ahz-ı intikām için sinîn-i sâbıkadan ziyâde asker tedârük etmiş ve sene-i sâbıkada hezîmet eğerçi bizim tarafta vâki' olmuş ise de Nemçelü'nün dahi pek çok zâyiatı olduğundan ve on beş seneyi mütecâviz muhârebelerin imtidâdı hasebiyle kendiye za'f u fütûr geldiğinden sulha râgıb olmuşken sadr-ı müşârün-ileyh istiğnâ edip Ordu-yı Hümâyûn ile Belgrad'a kadar gitmiş idi. Lâkin muahharan İngiltere ve Felemenk devletleri tavassut ettiklerinden ve bunca senelerden beri dört tarafa ordular sevk olunarak asker bî-tâb ve hazîne nâ-yâb ve memleketler harâb olmakla Devlet-i Aliyye'ye dahi yorgunluk gelip ber-vech-i muharrer bir müddet bast-ı bisât-ı sukûnet ve istirâhata muhtac olduğundan sadr-ı müşârün-ileyh dahi sulha râzî olup vakt ü hâle nazaran hüsn sûretle müddet-i yesîre zarfında

Şi'r
Şükr Hudârâ ki be-lutfi ezel
Sulh u safâ şüd zi-husûmet bedel
Nâdî-i ikbâl-i dîrîn-i köhne deyr
Gulgule endaht ki es-sulhu hayr[24]

[24] Allah'a hamd olsun ki ezeli lutfu sayesinde
Husumet sulh u safaya tebdil oldu.
Köhne feleğin ikbal münâdîsi
Es-sulhu hayr diye nidâ etti.

müeddâsınca düvel-i erbaa ile emr-i musâlaha tamâm oldu. Ve beş sene müddet-i sadâretinde devleti tedâbîr-i hakîmâne ile hüsn-i idâreye muvaffak olup cism-i devlet hayât-ı tâze buldu.

Lâkin müşârün-ileyhin sît-ı şöhret ü ikbâlini Şeyhülislâm Feyzullah Efendi çekemeyip müşârün-ileyhin tekeddür-i hâtırını mûcib hâller vukūa getirmeğe başladı. Müşârun-ileyh ise gāyet gayûr bir vezîr-i dilir olduğundan buna dayanamayarak nâ-mizâc olup bir müddet dîvâna varmayıp nihâyet mesned-i vâlâ-yı sadâretten isti'fâ ettikte taraf-ı pâdişâhîden (57) kendiye "senden hoşnûdum lâkin talebinle tekāüde müsâade ettim" deyü hatt-ı hümâyûn gelmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa'nın usûl-i ta'lîm ü terbiyesi bunda hitâm bulmuş ve andan sonra fenn-i idâre-i devlet tahsîli için başka nüsha ve meslekler peydâ olmuştur. Çünkü Feyzullah Efendi hoca-i şehriyârî bulunmakla pâdişâh-ı enâm hazretleri hakk-ı ta'lîmi edâ için kendiye teveccüh-i küllî ve meyl-i tâm buyurmuş idi. Efendi-i müşârün-ileyh ise oğluna meşîhat pâyesi vermek ve bi'l-cümle evlâd u mensûbâtını merâtib-i aliyyeye eriştirmek ve nüfûz-ı hükûmeti ve cemî'-i menâfi'-i devleti kendiye ve evlâd u etbâına hasr etmek gibi eslâf-ı ulemâdan sâdır olmayan ve ulemâ-yı a'lâma yakıştırılamayan fevkalâde ve hadd-ı lâyıkından ziyâde etvâr u harekâta tasaddî edip bu misillü hâlâtı ise halk bir vakitte çekemeyeceğinden başka Hüseyin Paşa'yı maslahattan el çekmeğe mecbûr etmesi dahi ekser-i müdîrân-ı devlet ve müdebbirân-ı umûr-ı saltanatın kendisinden yüz çevirmesine bir başkaca sebebiyyet verdiğinden nihâyet 1115 senesinde (M. 1703) Edirne vak'ası gibi Devlet-i Aliyye'de görülmedik ve işitilmedik bir hâdise-i fecîa zuhûruna sebeb oldu. Ve eğerçi hayr-hâhânı tarafından kendiye ve husûsiyle oğluna mukaddemce nasîhat yüzünde ba'zı mertebe tebdîl-i hâl etmeleri söylenmiş ise de fart-ı ikbâl kendilerini iğfâl ettiğinden hakk-gû ve hayr-hâhların serd ü beyân ettiği mukaddimât-ı ma'kūleyi isgâ edemeyip böyle bir sû'-i netîce ile hem kendilerine ettiler ve hem de veliyy-i ni'metlerinin başını belâya uğradıp gittiler. Cenâb-ı Hak cümleyi ifrât-ı ikbâlin vehâmet-i meâlinden ve tefrît-i edbârın sû'-i hâlinden masûn buyursun.

Bu fitne-i azîme üzerine Sultân Mustafa-i Sânî hazretleri gāile-i saltanattan ferâğat ile ihtiyâr-ı uzlet ederek birâderi Sultân Ahmed Hân-ı Sâ-

lis hazretleri murabba‘ nişîn-i serîr-i saltanat olup bir müddet riyâz-ı devleti sebze-i bîgâneden tathir ve bünyân-ı hükûmeti tarsin ü ta‘mir ile uğraşarak Devlet-i Aliyye’ye epeyce kuvvet ve intizam verdikten sonra Rusya ve İsveç vukūâtı zuhûra gelmeğe başladı.

Şöyle ki Rusya Çarı meşhur Büyük Petro mukaddemce Devlet-i Aliyye ile Leh ve Nemçe ve Venedik devletleri beyninde sinîn-i adîdeden beri mümtedd olan muhârebeleri fırsat ittihâz ederek bir sene akdem Kırım cânibine sevk etmiş olduğu ordusu ber-vech-i sâbık münhezim ü perîşân olmuşken bu sene gālib gelip Azak Kal‘ası’nı istîlâ etmişti. Ba‘dehû İsvec Devleti’nin Danimarka ve Leh devletleri ile harb üzre bulunduğunu fırsat ittihâz ederek (58) İsvec’e i‘lân-ı harb eyledi. İsvec Kralı olup ehl-i İslâm beyninde Demirbaş deyü ma‘rûf olan XII. Karlos gāyet müdebbir ve bahâdır bir hükümdâr olmakla bi’d-defaât husamâsına galebe etmiş ve Petro’yu tahtından tenzil etme derecesine getirmiş ise de Petro aslâ fütûr getirmeyip muhârebede devam ederek nihâyet Lehistân’ın hudûdunda Devlet-i Aliyye’ye civâr olan taraflarında nâil-i galebe olmakla İsvec kralı kayd-ı esre giriftâr olmağa bir ramak kalmışken kehfü’l-âman-ı tacdârân olan Devlet-i Aliyye’ye ilticâ zımnında Bender’e firar ile dahîl düşmeğin İsvec memâlikinde ihtilâller zuhûr etmekle Bahr-ı Baltık sâhilinde olan İsvec memâlikinin bir cesîm kıt‘ası Rusyalu yedine geçti.

Muhârebe-i mezbûre esnâsında İsvec askerini ta‘kib eden Rusya asâkiri hudûd-ı hâkāniyyeden ba‘zı mevâkia tecâvüz eylemiş idiğinden ve Rusyalu’nun niyyeti Devlet-i Aliyye hakkında dahi muzırr olduğunu Demirbaş peyder-pey Devlet-i Aliyye’ye ihtâr etmekte bulunduğundan Devlet-i Aliyye dahi Rusya’ya i‘lân-ı harb etmeğin sadrıa‘zam ve serdâr-ı ekrem olan Baltacı Mehmed Paşa olan Tuna üzerine köprü kurup İsakçı tarafından Basarabya Eyaleti’ne geçtikte eğerçi Rusya ordusu mukaddemce Prut Nehrini geçip Boğdan toprağında Prut kenârıyla Tuna sâhiline doğru inmekte bulunmuş ise de serdâr-ı ekrem anı kayd etmeyerek öte tarafta Prut kenârıyla yukarıya doğru harekete devam edip ve hattâ iki ordu birbirine muhâzî geldikte dahi tevakkuf etmeyip tâ Falcı Geçidi’ne vardıkta Rusya ordusunun arkasını almak üzere Prut’un sağ tarafına güzar u ubûra ibtidâr etmekle ubûruna mâni‘ olmak üzere Petro geçit başına bir fırka-i askeriyye sevk edip eğer men‘e muk-

tedir olmaz ise köprü inşâsı birkaç güne muhtac olur. Ve kendi ordugâhı geçit mahalline altı yedi sâat kadar olduğundan Ordu-yı Hümâyûn Prut'u geçtiği hâlde birkaç gün kendiye nizam verdikten sonra mukābelesine hâzır olabilir zu'mında bulunmuş idi.

Asâkir-i İslâmiyye ise derhal kendilerini suya atarak Prut'u geçip karşıda olan Rusya fırkasını kaçırmış olmakla derhal o gece üç mahalden köprüler inşâ ve ale's-seher bir hayli asker imrâr olunarak mezkûr fırka-i askeriyyeyi bütün bütün münhezim edip ordularına kadar sürmüşler idi. Ferdası ale'l-umum Ordu-yı Hümâyûn geçip ve uygunsuzluğa bakmayarak altı sâat yol yürüyüp vakt-ı asrda Rusya ordusuna mülâkī oldukta yol yorgunluğuna dahi bakmayıp asâkir-i İslâmiyye hemen ayakları tozuyla düşman üzerine hücum ettiklerinde Petro beş altı gün (59) sonra vukūunu tahmîn ettiği belâya bir gün zarfında uğrayınca ne yapacağını şaşırıp Rusya asâkiri mağlub u münhezim olarak firâra karar vermiş ise de bir tarafı su olup taraf-ı âharını dahi Kırım Hânı almış olduğundan bulunduğu yerde mahsur kalmış ve taleb-i emân ile gāyet mağlûbiyyet hâlinde ricâ-yı sulha mecbûr olmuş ve hattâ bu mahsûriyyetinde Rusya asâkiri ağaç kabuklarını yemiş oldukları sonradan sübut bulmuş idi. Bu hâlde her ne taleb olunur ise kabul edeceğini beyân ile serdâr-ı ekremden sulh u emân istid'â ettiğinde Leh Devleti'ne müdâhale etmemek ve Azak Kal'ası'nı Devlet-i Aliyye'ye redd etmek ve hudûdda binâ etmiş olduğu kal'aları kezâlik Devlet-i Aliyye'ye vermek ve İstanbul'da elçisi oturtulmayıp ünvânı sâir krallardan dûn i'tibar olunmak gibi bir hükümdârın kabul edemeyeceği şurût-ı şâkkaya rabt ile serdâr-ı ekrem dahi sulha rızâ verip Petro nâ-çâr bu teklîf-i anîfeyi kabul ederek ol vechile akd-i musâlaha etmiş ve Baltacı Vezîr'in buyuruldusuyla memleketi cânibine gitmiştir. Mezkûr buyuruldunun sûreti zîrde (6) rakamıyla kayd olunur.

Serdâr-ı müşârün-ileyh gāyet ayyâr u hurdekâr bir vezir olup hattâ mukaddemâ nice desîseler ile sadrıa'zam olmuş iken Sultân Ahmed Hân hazretleri hakīkat-i hâle vâkıf oldukta kendisinden yüz çevirip azl etmişti. Muaharan İsvec ve Rusya vukūâtı zuhûra gelerek hasbe'l-maslaha def'a-i sâniye olmak üzere makām-ı sadârete getirilip fi'l-vâki' işe yaramış ve Petro gibi bir desîsekâra gālib gelmiştir. Ve Rusya ordusunu bütün bütün mahv edebilecek iken bu sulhe rızası me'yûs olan düşmanın üzerine gitmek münâsib olmayıp

hâzır bu kadar galebe sûreti yüz göstermişken buna kanâat lâzime-i kāide-i hazm u ihtiyat ve şiâr-ı mürüvvet olmak mutâlaasına mebnîdir. Lâkin ba'zı müverrihîn bunu kendisinin gafletine verirler. Her ne hâl ise İstanbul'da bulunan erkân-ı devlet ve mukarribân-ı saltanat kendinden emin olmadıklarından böyle fırsat ele girmiş ve Rusya ordusu bütün bütün imhâ olunabilecek sûrete gelmiş iken sadrıa'zam Rusyalu'dan rüşvet alarak sulha rızâ verdi deyü azline sa'y etmişler idi.

Lâkin Sultân Ahmed Hân hazretleri böyle kazâda bulunmuş vezîrin taltîfi lâzimeden iken azli münâsib değildir deyü redd etmekle hayâl ü hâtıra gelmedik iftirâlar ilâve ederek nihâyet İstanbul'a gelmeden azl ve nefy ettirdiler. Ve eğerçi bu iftirâlardan berîü'z-zimme ise de evvelki sadâretinde kendisi dahi sâirîne nice desîseler etmiş olduğundan *(el-cezâ'u min-cinsi'l-amel)*[25] sırrı zâhir oldu. (60) Her ne ise bâlâda beyân olunan ve on beş seneden ziyâde mümtedd olan muhârebelerde Devlet-i Aliyye ziyâde hasar dîde olduğu halde bu muzafferiyyet ile i'lâ-yı nâm u şan etmiştir. Andan sonra gelen sadrıa'zamların adem-i muvaffakiyyetiyle sık sık azl olunarak nihâyet Dâmâd Ali Paşa makām-ı sadârete gelip devlete hüsn-i nizam verdikten sonra Karadağ reâyâsı isyan etmekle üzerlerine asker sevkiyle te'dib ü terbiye etmişti.

Müteâkiben Venedik muhârebesi zuhûr ettikte bizzat Ordu-yı Hümâyûn ile gidip İstendil ve Gördös ve Anabolu ve Kastel gibi nice kılâ' u bikā'ı feth ü teshîr ederek muzafferiyyet-i kâmile ile Dersaâdet'e avdet etti. Sene-i âtiye evvel-bahârında dahi bütün bütün Venedik Devleti'ni imhâ etmek niyyetiyle Dersaâdet'ten hareket etmişti. Lâkin sene-i sâbıkada olan fütûhâtına nisbetle bu sene fi'l-vâki' Venedik'i imhâ edebileceğini Nemçelü cezm ile bu sûrette Venedik Körfezi bütün bütün Devlet-i Aliyye eline geçerek Nemçe üzerine sefer vukūu takdîrinde artık Belgrad ve Temaşvar yolundan gidilmeğe hâcet kalmayıp Venedik Körfezi'nden suhûletle mühimmât u zehâir irsâl oluna bileceğinden bu takdîrce Nemçe hükûmeti bütün bütün tehlikeye dûçâr olacağını bilip derhal Venedik seferinden ferâğat olunmasını teklif ve feragat olunmadığı halde i'lân-ı harb edeceğini takrir ettiğinden Nemçelü'nün bu vaz'ı serdâr-ı ekreme ağır gelmekle inân-ı azîmeti Venedik seferinden sarf

[25] Ceza, yapılan işin (suçun) cinsinden olur.

ile Nemçe üzerine hareket etmişti. Lâkin kethüdâsı bed-hûy ve nâdân bir adam olup asâkire bed-muameleler etmesinden ve ba'zı erkânın sû'-i rü'yetiyle adem-i metânetinden nâşî Nemçe muhârebesinde Ordu-yı Hümâyûn münhezim ve serdâr-ı müşârün-ileyh dahi alnından kurşun ile urularak şehîden dâr-ı ukbâya âzim oldu.

Vezîr-i müşârün-ileyh gāyet âkıl u müdebbir ve âdil ü bahâdır olup tesviye-i mesâlih-i cumhûra ve zabt u rabt-ı umûra elhak pek güzel muvaffak olmuş ve müddet-i kalîlede vüzerâdan birine nasib olmayan fütûhâta zafer bulmuş idi. Ve himmeti daha âlî idi. Ammâ felek müsâid olmadı. Lâkin andan mukaddem usûl ve nizâm-ı devlet muhtell olarak hattâ tarîk-i ilmiyyenin nizâmı dahi halel-pezîr olmuş ve hele tarîk-i kazâ bütün bütün nâ-ehiller eline girmiş olduğundan ve vezîr-i müşârün-ileyh ise haseb ve şefâate bakmayıp her husûsta zât u liyâkata nazar ettiğinden nizâmât-ı sâire esnâsında tarîk-i ilmiyyeye dahi nizam verip ehl-i ilm ü kemâlin kudretini terfî' etmiş ve hattâ müderrisînden birini fevkalâde olarak mücerred fazl u kemâline binâen nişancı ettirmiş idi. Ve irtişâyı (61) ve belki rüşvete karîb olan hedâyâyı yasağ etmişti. Binâen-aleyh mücerred menâfi'-i zâtiyyesine düşüp de mesâlih-i devleti düşünmeyen pek çok kimseler kendiden memnûn değiller idi.

Ba'zı müverrihler yazarlar ki müddet-i yesîrede fütûhât-ı kesîre selâtîn-i izâm içinde Yavuz Sultân Selim hazretlerine ve vüzerâ-yı benâm içinde dahi Dâmâd Ali Paşa'ya müyesser olmuştur. Lâkin şehriyar-ı müşârün-ileyh hazretlerinden âlem nasıl lerzân idiyseler serdâr-ı müşârün-ileyhten dahi halk emin olamayıp vefâtında pek çok kimseler izhâr-ı memnûniyyet ederek vezîr oldu. Ordu bozuldu ise biz de tahsîl-i emniyet ettik vaktiyle a'dâdan dahi ahzı intikām olunur derler, velâkin alacak hangi vezîr olabileceğini düşünmezler idi. Nizâm-ı devlete halel ve tabâyi'-i millete kesel geldikte böyle gayûr u mukaddem zevâtın söylememesi emr-i tabîidir.

Andan sonra Nemçe üzerine ta'yin olunan serdâr-ı ekremlerin adem-i muvaffakiyeti ve asâkir-i İslâm'ın sebat u gayretsizliği hasebiyle taraf-ı İslâmiyanda günden güne sûret-i mağlûbiyet tezâyüd bularak ve orduda türlü fesad u ihtilâller zâhir olarak nice yerler hattâ Temaşvar dahi Nemçe eline geçti. Askerin bu vechile sebatsızlığı ma'lûm olup böyle nizamsız askerle muhârebe mümkün olamayacağına ve Nemçelü dahi sulha tâlib olduğuna

binâen şimdi musâlaha olsun ve askere hüsn-i nizam verilsin de sonra a'dâdan intikām alınsın deyü rikâb-ı hümâyûn kaymakamı bulunan Dâmâd İbrahim Paşa sulh tarafını tercih etmiş ise de askerî takımı kendi kabâhatlerini setr etmek için kabâhat şunda idi yok bunda idi yoksa biz şöyle ederdik hiç o güzel Temaşvar a'dâya bırakılır mı diyerek âleme velvele verdiklerinden ve tarîk-i ilmiyye ashâbı dahi sulha bu vechile meyl ve tehâlükümüzü a'dâ gördükçe za'fımıza haml eder deyip sâirleri dahi bu re'ye ittibâ' ettiklerinden İbrahim Paşa yalnız kalmakla sulh kelâmı ber-taraf olarak yine harbe mübâşeret olundu. Lâkin bu def'a daha ziyâde hezîmetler vukūa gelerek Belgrad dahi elden gitti. Ol vakit Temaşvar yedd-i a'dâda iken sulh ne demek diyenler Belgrad'ı bile Nemçelü'ye terk ile musâlaha husûsunda İbrahim Paşa'ya hem-zebân oldular. Ve der-akab İbrahim Paşa sadrıa'zam olup ol vechile musâlaha olundu. Ammâ çi-fâide hem Belgrad elden gitti ve hem de Devlet-i Aliyye'ye bu kadar ziyan terettüb etti.

Ba'zı müverrihler bu husûsta İbrahim Paşa'nın hareketini tahsîn eder ve ba'zıları (62) dahi İbrahim Paşa hem Dâmâd-ı şehriyârî ve hem de nâfizü'l-kelim olduğu halde musâlaha tarafına ziyâde meyl ü tehâlük göstermekle a'dâyı şımarttığından Nemçe Devleti hezar nâz u istiğnâ ederek böyle bir fenâ musâlahaya güc halle irzâ olunabildi. Ve eğer bu taraftan vakūrâne davranılıp da izhâr-ı sebât u metânet olunaydı daha ehven sûretle musâlaha mümkün olurdu derler.

Her ne hâl ise iş bu mertebeye varıp da mağlûbâne sulh olunacak olduğu hâlde muâhedece elbette ba'zı mertebe ziyan görüleceği mukarrer olup İbrahim Paşa'nın bunda cüz'î bir hiffeti olsa bile pek büyük kabâhat olmayıp şimdilik sulh olunsun da askere nizam verilsin deyü bir seneden beri vird-i zeban etmiş olduğu kavl-i samîmî olsa ve ameline mutâbık gelse idi cümle kusûru afv olunurdu. Hâlbuki on iki seneden mütecâviz istiklâl-i tâm ile makām-ı sadârette bulunup askere nizam vermek şöyle dursun devletin eski usûl ve nizâmını bile muhtell etti. Ve israf u sefâhatten başka bir şey düşünmeyip hele asker ve muhârebe sözü indinde kelime-i küfr gibi add olunurdu. Ve'l-hâsıl i'mâr u medeniyyetin teferruat ve zihâfâtından olan tekellüfâta düşüp bu emr-i ehemmi muhâfaza eyleyecek nizâmât-ı askeriyyeyi ve anı besleyecek irâde-i mülkiyyeyi düşünmedi. Nitekim zîrde îrad olunacak tafsîlattan ma'lum olur.

Bu sulh esnâsında ba'zı kürsi şeyhleri dadı zâ mahrecinden okumak lâzımdır deyü da'vâ edip eğerçi bu husus mebâhis-i ilmiyyeden ma'dud bir keyfiyyet ise de avâm-ı nas ve cehele-i huffâz beyninde nizâ' u gavga tekevvün ettiğinden ve herkesin gözü gavgadan ürkmüş idiğinden bu da'vâda olan şeyh efendiler kimisi nefy ve kimisi tekdîr olunarak dad gavgası dahi basıldı.

Muhârebe-i mezkûre Devlet-i Aliyye'nin şânına nakīsa îrâs etmiş ve muallem asker tanzîm etmenin lüzûmunu gereği gibi anlatmıştır.

Hâlbuki İbrahim Paşa sadârete gelip de imzâ-yı ahidnâme-i musâlaha ettikte harb dâiyesi külliyyen ber-taraf kılınıp seyf-i sârım-ı Gāzîyân nihâde-i tâk-ı nisyân ve harb lakırdısı yasağ ve âlem o dâiyelerden ırak ve cevher-i şimşîrin kadri şikeste ve meksur ve veche-i safâ ve müvecceh-i sahbâ mültefit u manzur oldu. Ve destgâh-ı esliha yerine kârgâh-ı mînâ ve ta'lîmhâne-i askerîye bedel mahal be-mahal bezmgâh-ı safâ kuruldu. Rusyalu ise dûrbîn-i im'ân ile bu hâlâta niğerân olup İbrahim Paşa'nın ve müntesibi olan ricâl-i asrın harb lakırdısı meraklarına dokunacağını cezm ü iz'ân etmekle derhal (63) elçisi İstanbul'a gelip tekâlîf-i anîfeye başladı. Ve eğerçi ecvibe-i müskite îrâd olunmuş ise de mes'ele-i düveliyye seyf-i sârım ile kat' oluna geldiğinden îrâd olunan berâhîn-i kat'iyye bir fâideyi müntec olmayıp elçi nihâyet Prut senesi biz mağlûben ve mecbûren sulh olup kadrimiz şikest ve kralımızın ünvânı sâirlerden pest oldu tecdîd-i sulh olunmazsa nakz-ı ahd edeceğimiz mukarrerdir demesiyle mücerred def'-i gāile için İstanbul'da Rusya sefîri oturmasına ve krallarının nâmı sâir kralları ünvânıyla muanven olmasına ve sair bi'l-cümle metâlibine müsâade olunup yalnız Leh'e müdâhale etmemesi husûsuna bir parça dayanılır gibi olduysa da Rusya elçisi bizim Leh'e müdâhale ve duhûlümüz mücerred Devlet-i Aliyye'ye olan dostluğumuza mebnîdir. Zîrâ Leh cumhûru serbest ve kralları olan Na'lkıran'a hasmdırlar. Lâkin başlı başlarına kalır ise başa çıkamayıp kral-ı mezkûr tav'an ve kerhen anları taht-ı itâat ve inkiyâda getirip de istiklâl kesb ettiği halde hudûd-ı hâkâniyyeye civâr olması hasebiyle Devlet-i Aliyye hakkında muzırr olur. Ve biz Leh'e duhûl ile hüsn-i intizam verdikten sonra çok durmayıp çıkarız dedikte bir sabî-i nâ-bâliğin kâni' olamayacağı böyle bir takım a'zâr-ı vâhiyyeye kanâat olunup bu maddeye dahi müsâade olundu. Ve niçe canlar telef edilerek ve bunca kanlar dökülerek kazanılmış olan mevâdd-ı azîze mücerred câm-ı safâ dö-

külmesin deyü terk ü fedâ kılındı. Ve Rusyalu mevâdd-ı mezkûrenin her biri için nice bin asker telef etmeğe muhtac iken bu kadar mevâddı yalnız nakz-ı ahd ederim lakırdısıyla kazandı. Ve askere nizam verilip de sonra a'dâdan intikām alınmak üzere sulh olunmuşken nev-îcâd âyîn ve oyunlara düşülüp tabâyi'-i nasda dahi ten-perverlik belâsına ve seyr ü sefâhat safâsına isti'dad olduğundan herkes envâ'-ı sefâhat ve melâhîye düzüldü. Ve askerin nizâmı şöyle dursun halk içinde merkî olan âdab ve usûl-i kadîme ve zevc ile zevce beyninde olan revâbıt-ı tabîiyye bile bozuldu. Ve envâ' mermerden musanna' tarhlar yapılıp ve gûnâ-gûn laleler ile tezyîn olunup gecelerde kandiller ile donadılarak ve kaplumbağaların sırtına şem'alar yakılıp lalezar içine bırakılarak çırağan tertîb olunur. Ve İbrahim Paşa Beşiktaş kurbunde binâ ettiği Çırağan yalısına pâdişâh-ı enâmı her sene da'vet edip şehriyâr-ı müşârün-ileyh hazretleri dahi her sene şehzâdegân ve selâtin ile beraber gidip seyr-i Çırağan için haftalarca orada bulunur. Ve ba'zan dahi helva sohbeti için Paşa Kapısı'na kezâlik teşrif edip beş altı gün eğlenir idi. Ve Kâğıthâne ricâl (64) ü kibâra taksim olunarak altmış kadar kasrlar ve bahçeler tanzîm olunup kırk ağaca kadar âbâdan olmuş ve Sa'dâbâd Kasrı binâ olunup çağlayan tertîb ve çırağan ile pür zîb kılınmış idi. Ve eğerçi şân u şevket-i Devlet-i Aliyye'ye şâyân olacak vechile süferâ ve ecânibe gösterilmek üzere şehriyâr-ı enâma böyle bir mahall-i ferah fezâ lâzım idi. Lâkin Kâğıthâne'deki melâhî ve sefâhatler dahi haddini tecâvüz etmişti.

Envâ'-ı lâle tekessür edip lâle ve gül mezâmîni vüs'at bularak şuarâya bir büyük sermâye olmuş ve şi'r ü inşâ haylice rağbet bulmuş idi. Lâkin lale soğanı bahâya çıkarak hattâ mahbub tesmiye olunan lale beş yüz altına satılmağa başlayıp merakı olup da edinemeyenlere dağ-ı derûn olduğundan envâ'-ı lâleye narh verilerek mahbûb lâle soğanının bin kuruştan ziyâdeye satılması yasak olmuş ve bu narh maddesi düstûrü'l-amel tutulmak üzere İstanbul mahkemesinde sicille kayd ettirilmiş olduğu kütüb-i tevârihte mukayyeddir.

Ve'l-hâsıl İstanbul'un en büyük âlemi ve zevk u safâca en a'lâ devr ve demi idi. Lâkin nizâm-ı devlete halel ve tab'-ı millete kesel verip ol devrin humârını sonra gelenler çektiğinden ol vakitte bulunan eslâfa sonra gelen ahlâfın aşk olsun demeğe pek de cânı istemez.

Ol devr esnâsında sefâretle Acem'e gidip gelmiş olan Dürrî Efendi'nin ifâdesince ba'zı Acem ukalâsı Îran'ın hâli yamandır. Ve eğerçi içimizde müdebbir ü kâr-güzâr adamlar var ise de meydan bulamayıp fenâlar yüz bulduğundan hâl böyle giderse iki seneye kadar Devlet-i Safeviyye'nin zevâli bî-iştibahtır derler imiş. Hâlbuki iki seneye dahi varmayıp Afgâniyân zuhûr ve galebe ederek Isfehan'ı istîlâ etmeleriyle Devlet-i Safeviyye'nin muzmahil olduğu haber alınmakla mukaddemâ Devlet-i Aliyye tasarrufunda bulunup da sonradan Acem eline geçmiş olan ba'zı mahallerin henüz bir sâhibi zuhûretmeden zabt olunması münâsib görülüp Hemedan ve Gence ve Revan ve Şirvan ve Gürcistân gibi nice eyâlat zabt olunmuş ise de vükelâda eyâlât-ı mezbûrenin emr-i muhâfazalarına lâzım gelen asker-perverlik sıfatı olmadığından muahharan Îran'da Nâdir Şâh zuhûr ederek gerek taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ve gerek Rusyalu tarafından zabt olunan yerleri istirdâd etmekle bu yolda itlâf olunmuş olan bunca hazâin ve asâkir beyhûde yere gittiğinden başka bu seferlerle Anadolu dahi harâb olduğundan İbrahim Paşa nâdim ve herkes müteellim oldu. (65)

Ve bu seferler esnâsında Rusya tarafından dahi tahammül olunmaz teklifler vukūa gelip hattâ bir def'a Rusya'ya i'lân-ı harb üzerine Fâtiha okunmuşken yine sulh tarafı tercih olunarak vehâmeti sonradan ma'lûm olan nice mevâdd-ı mekrûha üzerine akd-ı muâhede olunmuş ve bu takrib ile Rusyalular dahi Bahr-i Hazar sevâhiline yerleşmiş idi. Ba'zı müverrihin bu musâlahada İbrahim Paşa'ya i'tirâz edip eğer harb üzerine sebat u müdâvemet olunaydı Devlet-i Aliyye'ce şanlı ve fâideli olurdu derler. Lâkin ol devrin hâl u tavrına nazaran musâlaha pek isâbet olmuştur. Ve illâ bin yüz seksen iki senesi muhârebelerinde vâki' olan hezîmetlerin daha ol vakit vukūundan havf olunurdu. Fi'l-vâki' bu sefâhetler terk olunup da sahîhen ve tamâmıyla harb yoluna gidilmiş olsa ne a'lâ ammâ ber-vech-i meşrûh erkân-ı devlet kuru debdebe ve ihtişâma dalmış ve süfehâ meydan almış ve düşman ise günden güne askerine nizam vermekte bulunmuş iken harb etmek büyük hatâ ve hatar idi. Binâenaleyh İbrahim Paşa'nın ol vakit sûret-i sulhu ele alması için i'tirâz etmek hakk ve savâb olmayıp ammâ bu kadar zevk u sefâhate dalması için her ne denilse i'tirâz bilâ-cevâbdır.

Bir taraftan dahi Nâdir Şâh tek durmayıp üzerine varılmak îcâb-ı hâlden bulunmuş ise de cüz'î himmetle def' olunabilecek beliyye olmayıp üzerine bir hareket-i cesîme lâzım gelmiş ve erkân-ı devlet ise sermest sahbâ-yı zevk ü safâ olduğundan harekete mecâl kalmamış idi. Şöyle ki ber-minvâl-i muharrer Afgâniyân zuhûr ile Isfahan'ı istîlâ ve âhir-i şâhân-ı Safeviyye olan Şâh Hüseyin Safevî'yi hal' ettiklerinde Bağdad Vâlîsi Ahmed Paşa tarafından Şâh Hüseyin mutâlebe olunmakla Afgânîler şâh-ı müşârün-ileyhin başını kesip Bağdad'a irsâl ile Safeviyye Hânedânı'nı sevindirmişler idi. Lâkin Isfehan istîlâsında Şâh Hüseyin evlâdından Şâh Tahmasb Kazvin cânibinde bulunduğundan ol taraflarda tasallut ettiği esnâda askerîden ve Afşar kabîlesinden Nâdir Ali nâm Bahadır zuhûr ile refte refte kesb-i nüfuz ve kuvvet edip Şâh Tahmasb'ın kapıcılar kethüdâlığı hizmetinde bulunarak Afgâniyâna galebe ile Isfahan'ın istihlâsına sebeb olduğundan nezd-i şâhta kesb-i nüfuz ederek i'timadü'd-devle ya'nî vekîl-i mutlak olup Îran'ı bütün bütün Afgânîlerden tahliye etmek üzere Afgan üzerine hareket ettiği esnâda Şâh Tahmasb dahi Revan seraskeri olan Hekim oğlu Ali Paşa ile muhârebede münhezim ve ba'dehû Hemedan Sahrası'nda dahi Bağdad Vâlîsi Ahmed Paşa ile (66) muhârebe ettikte kezâlik mağlub u münhezim olmakla sulha tâlib olarak Gence ve Tiflis ve Revan ve Şirvan Devlet-i Aliyye'de ve Hemedan ve Kirmanşâhân Tahmasb yedinde kalmak üzere akd-i musâlaha olunmuştu Lâkin Nâdir Ali bu sulhu beğenmeyerek bu bahâne ile Şâh Tahmasb'ı hal' ile sekiz aylık Abbâs nâmında bir oğlunu tahta iclâs ve çok geçmeksizin anı dahi hal' ile hil'at-i şâhîyi kendi dûşuna ilbâs edip bi'l-cümle memâlik-i Îran'ı kabza-i teshîrine almış ve eyâlât-ı mezkûreye bağteten istîlâ ettikten sonra çünkü sulh lakırdısı üzerine ol tarafların emr-i muhâfazası terk olunduğundan hudûd-ı hâkāniyyeye taarruz etmeğe başlamış idi. Binâen-aleyh bu keyfiyyet İstanbul'da dahi türlü makālât ve erâcîfe sebeb oldu. Bu hâlât-ı mükeddereyi görüp ba'zı hayr hâhân-ı devlet İbrahim Paşa'nın etvârını cerh etmeğe başladı. Halk ise bu makūle şeyleri hazm edemeyip nâ-hak yere habbeyi kubbe ede gelmişler iken böyle ser-rişteler ele girdiği halde susmayacakları mukarrer olmağın eslâf-ı vüzerâ asker ta'lîmine hâhişker iken bu vezir oyuncu tertîb u tanzîmine düştü. Ve taraf-ı saltanatı dahi zevk u safâya alıştırdı. Ve merâtib-i devlet ve husûsiyle rütbe-i vezâret bezm-i rezmde isbât-ı liyâkat edenlere verile gelmişken helva sohbetine zamîme-i şân u şöhret ettirdi. Ve Acem'den bu kadar

yerler alınmışken yine Nâdir Şâh'a verdi ve bunca ehl-i islâmı düşman elinde bıraktı gibi hicviyat ve tefevvühat ile her yerde hafî ve celî İbrahim Paşa'nın faslı söylenir oldu. İbrahim Paşa dahi hâl fenâ olduğunu hiss ederek Nâdir Şâh'ın gözünü korkutmak için Üsküdar'a otağ-ı hümâyûn kurdurup Acem üzerine gidilecek avâzesi neşr olundu. Lâkin gâh pâdişâh-ı Acem seferine teşrif edecek ve gâh yalnız sadrıa'zam gidecek deyü bir müddet vakt geçirildikte bu tereddüd sûretleri âmmeye ye's-i küllî verip ba'zı müfsid ü bedhâhlar dahi âteş-i fitne vü fesâda mürevviha cünbân-ı isti'dâd olduklarından 1143 senesi evâilinde (M. 1730) mevkib-i hümâyûn Üsküdar'da iken İstanbul'da fitne vü fesâd alevlenmeğe başladı.

İbrahim Paşa'nın ba'zı hayr-hâhânı zuhûr-ı vak'adan evvel ihtâr-ı keyfiyyete ibtidâr etmişler ise de İbrahim Paşa takımı sermest-i mey ikbâl olup hulviyyât-ı müdâheneyi nakl-i meclis etmeğe mu'tad olduklarından bu makūle ihtârât-ı hayr-hâhâneden telh-kâm olurlardı. Hattâ karîb-i vak'ada birisi kethüdâ beye gidip etvâr-ı âlem fenâ görünüyor efkâr-ı umûmiyyeyi tahvil edebilecek ba'zı tedâbîre teşebbüs etseniz (67) dedikte bu vakitte böyle şeyler lisâna alınır ve hâtıra getirilir mi deyü tekdir etmişti. Bu cihetle herkes bir tarafa çekilip eşkıyâ sokaklara düştükte kolunuza kuvvet derler idi. Ve ba'zı eâzım-ı erkân-ı devlet haylice mukaddem hâk-i pây-i şâhâneye keyfiyyeti ifâde etmişler ise de İbrahim Paşa'ya teveccüh-i şâhâne hadden efzun olmak hasebiyle azline zaferyâb olamadıklarından mükedder ve mahzun olup nâ-çâr bir tarafa çekilerek anlar dahi zuhûr-ı kazâ ve kadere muntazırlar idi. Binâenaleyh fesadın önü alınamayıp gittikçe müştedd olmakla ve eğerçi sancak-ı şerîf dahi çıkarılmış ise de herkes İbrahim Paşa'nın harekâtından ber-vech-i meşrûh dilgîr bulunduğundan sancak-ı şerîf altına halk tecemmu' etmemekle nihâyet Sultân Ahmed Hân hazretleri İbrahim Paşa'yı ve ba'zı müntesiblerini katl ile eşkiyâya verdikten başka kendisi dahi meşgale-i saltanatı terk ile Sultân Mahmud-ı evvel hazretlerini taht-ı âlî baht-ı Osmânî'ye iclâs edip def'-i gāile-i şerr u şûr etmeğe mecbûr oldu ve illâ sancak-ı şerîf değil bir şerîfin bayrağı çıkmakla ahâlî birikerek eşkıyânın hakkından gelindiği bâlâda zikr olunmuştur.

Ve'l-hâsıl Şâh Tahmasb ile akd olunan musâlaha-i mezkûre Şâh Tahmasb'ın zevâline bâdî olduğu misillü Dersaâdet'te dahi bu vukūâtın zuhûruna

müeddî oldu. Ve Sultân Mahmud Hân hazretlerinin câlis-i taht-ı saltanat olmasıyla ortalık sükûnet bulmuş ise de ifrât dâimâ tefrîti da'vet edegeldiği umûr-ı mücerrebeden olmağın devr-i sâbıkı imhâ eden kuvvet ki hey'et-i fesâdın eczâsı olan eşkıyâdan ibârettir. Anlar dahi haddi tecâvüz ile harekât-ı nâmarziyyeye teşebbüs ettiklerinden Devlet-i Aliyye bir müddet dahi anların def'-i mazarratlarıyla uğraştı. Hattâ eşkıyânın nasb kerdesi olan İstanbul kadısı kendiyi bilmez bir dîvâne olmakla vak'a akîbinde verdiği i'lâm-ı bî-meâl üzre Kâğıthâne'deki riyâz ve kusûr-ı âliye hâk ile yeksân kılınarak enzâr-ı yâr u ağyârda bir büyük rezâlet gösterilmiştir.

Ol asırda Devlet-i Aliyye'ce bir yeni medeniyyet yoluna gidilmek ve asâkir-i mualleme tertîb edilmek efkârı zuhûr etmişti. Lâkin işin başından başlanmayıp kuyruğundan tutulmuş ve binânın temeline bakılmayıp sakfın nakşına özenilmiş ya'nî Frengistân'da münteşir olan fünun ve sanâyi'in neşr ve tervîcine hemmet olunmak lâzım gelirken enhâr-ı medeniyyetin getirdiği hass u hâşâk-ı israf u sefâhate aldanılmış idi. Ol vakit ise İstanbul halkı pek mutasallib ü mutaassıb olduğundan tabaka-i ulyâda bulunan me'mûrînin (68) bu reftârından nefret ederek her türlü muhaddesâttan ürkmeğe ve tarz-ı cedîd üzre yapılan ebniyeyi bile kerîh görmeğe başlamışlar idi. El-hâsıl İbrahim Paşa'nın eyyâm-ı sadâretinde asrın îcâb eylediği medeniyyet yoluna gidilmiş ve hattâ san'at-ı tıbâat dahi Dersaâdet'te o zaman te'sis edilmiş ise de efkâr-ı âmmenin hazm edemeyeceği mertebe sefâhat yolu iltizâm edilmiş olduğundan ber-vech-i bâlâ bir fitne-i azîme zuhûruyla İstanbul herc merc olup nevzuhûr binâlar bile bir takım mutaassibînin eyâdî-i gadr u i'tisâfıyla hedm u imhâ edilerek İstanbul'un ol devirdeki âsârından yalnız san'at-ı tıbâat kalıp sonraları bir aralık ana dahi sekte gelmişti. Zîrâ ol vak'a üzerine bütün bütün bir kuru taassub yoluna gidilip Devlet-i Aliyye dahi zîrde beyân olunacağı vechile İran ve Avrupa seferleriyle meşgûl olduğundan hayli müddet öyle şeylere bakılamamıştır. Şimdi fenn-i tıbâatın zamân-ı ihtirâıyla Dersaâdet'te keyfiyyet-i te'sîsini beyân edelim.

İstitrâd

Sınâat-ı tab' u temsil ümm-i medeniyyet ıtlâk olunmağa şâyân ve muhtereât-ı beşeriyyenin enfa' u a'lâsı denmeğe cesbân bir fenn-i celîl-i adîmü'l-adîldir. Ve zamânımızda akvâm-ı Avrupa ve Amerika'nın müşâhid olan sanâ-

yi'-i mütenevvia ve terakkiyât-ı azîmelerinin esâsı bu olduğu cümlenin teslim kerdesidir. Bir kitâbı el yazısıyla istinsâh etmek nice zamanlara ve masraflara muhtac olduğundan başka meselâ esra' kitâbın üç ayda bir nüshasını ancak yazabileceği bir kitâbın bin nüshasını yirmi gün zarfında temiz ve hatasız olarak ikmâl eylediği cihetle intişâr-ı ulûm-ı nâfia ancak bununla husûl bulmuştur. Ve ulûmun intişârı nice nice şeylerin yeniden keşfine ve milel ü akvâmın birbirini tanımasına ve'l-hâsıl insanın insan olmasına ya'nî ikmâl-i hasâis ü maârif-i insâniyye ve îfâ-yı levâzım ve tarâif-i medeniyye ederek müstaid olduğu kemâl ve derecesini bulmasına sebeb olmuştur. Ve mukaddemleri dahi kesb-i temeddün etmiş olan ba'zı milletlerde fünun ve maârif ilerlemişken eserleri münteşir olmadığından kendilerinin ınkırâzıyla içlerinde deverân eden maârif ve ma'lûmat dahi ke-en lem-yekün hükmüne girmiştir (69).

Ammâ şimdi iş bu san'at-ı tab' u temsil ile her kitâbın nüsah-ı vefîresi münteşir olduğundan her köşede her fenden evrak ve âsâr-ı adîde bulunmakla san'at-ı mezkûre maârifin bundan sonra ilâ mâşâ'allâh bekāsına ümîd-i kavî vermiştir. San'at-ı mezkûrenin mûcidi kim olduğunda ve ibtidâ hangi şehirde îcâd olunduğunda müverrihler ihtilâf etmişlerdir. Hele ibtidâ Almanya'da Hes Dramştad (Hesse-*Darmstadt)* Gran dukalığının şehirlerinden Mayıns (Mainz) nâm belde de Gutenberg ile Faust (Jochann Faust) nâm kimselerin bi'l-iştirak inşâ ve küşâd ettikleri tab'hânede meydana çıkmış olduğu muhakkaktır. Fakat Gutenberg hicretin 848 (M. 1444-45) senesine kadar ismi Strasburg ahâlîsinden olmak üzere mukayyed ü ma'dud bulunmuştur. Hattâ sekiz yüz kırk târîhinde Strasburg'da Andre Dürizen ve sair ba'zı kimseler ile ba'zı harf ve sanâyi'-i hafiyye üzerine akd-i şirket etmiş olup merkūm Andre Dürizen (Dritzhen) fevt olmakla karındaşı Jorj Dürizen (Dritzhen) bi'l-verâse şirket maddâsine dâhil olmak iddiâsına ibtidâr eylemiş ve 843 sene-i hicriyyesinde (M. 1439-40) lede't-terâfü' Andre'nin şirketinde olan hukūku birâderi merkūm Jorj'a verilmek üzere hükm ve i'lâm olunmuş idi. İşte san'at-ı tab' dahi zikr olunan sanâyi'-i hafiyyede dâhil olmak üzere zann u tahmîn olunduğundan bu halde san'at-ı mezkûre sekiz yüz kırk târîh-i hicriyyesinde Strasburg'da îcâd olunmuş olmak lâzım gelir. Fakat ibtidâ ne türlü yapılmış ve nasıl basılmış olduğuna dâir ma'lûmât-ı sahîha bulunamamıştır. Zann-ı umûmîye göre Gutenberg ibtidâ ağaçdan masnû' hurûfât isti'mâl edermiş. Lâkin tab' ettiği kitablara hiçbir vakitte ismini vaz' etmediğinden müverrihler beyninde pek çok ihtilâflar vukūa gelmiştir.

847 senesinde (M. 1443-44) Gutenberg Mayıns şehride tab'hâne îcâdına mübâderet ve Faust ile akd-i şirket eğlemiş olduğu muhakkak olup kırk iki satır tesmiye olunan ve kimin (70) bastığı ve nerede basıldığı muharrer olmayan İncil-i şerîf bu tab'hânede matbû' olduğu rivâyât-ı umûmiyyedendir. Hele (855) senesinde (M. 1451) müşterek bulunduklarında hiç şüphe olmayıp birisi tahta üzerinde hurûfât hakk ile ve ikincisi ufak ufak tahtalardan hurûfât yapmak ile ve üçüncüsü dökme hurûfât ile olmak üzere üç nev' basma îcâd etmişlerdir.

Merkūm Faust, Mayıns (Mainz)'da mütevellid olup kuyumculuk san'atıyla meşgūl olarak ashâb-ı servetten olmasıyla fenn-i tab'ın asıl mûcidi olan merkūm Gutenberg'a ba'zı rivâyete göre akçe ve ba'zı rivâyete göre san'at ve mehâretçe hayli iânesi vukūa gelmiş olup ancak sekiz yüz altmışta beynlerinde münâzaa zuhûr ederek fesh-i şirket eylediklerinde Faust'un vermiş olduğu akçeye mukābil Gutenberg şirkette olan hissesini ana terk etmeğe mecbûr olduğundan ba'zı zevâtın iânesiyle diğer bir tab'hâne inşâ edip ba'zı kitablar tab' eylemiş ve (873) târîhinde (M. 1468-69) Mayıns (Mainz) 'de fevt olmuştur. Ammâ Faust ber-minvâl-i meşrûh tab'hâneyi tamâmen kabz eyledikten sonra Petros Şofer (Peter Schöffer) ile akd-i şirket ederek mezkûr tab'hâneyi işletmeğe başlamışlar ve 862 sene-i hicriyyesinde ya'nî 1457 sene-i İseviyyesi Ağustos'unun 14 târîhiyle Zebur'u hâvî olup Yesutya? tesmiye olanan mücelledi basmışlardır. Târîhli olarak en ibtidâ basılan kitab budur. Merkūm Petros Şofer (Peter Schöffer) Darmştad (*Darmstadt)* köylerinden Gernsheim nâm köyde tevellüd edip yazıcılık ile iştigāl ederek 853 sene-i hicriyyesine (M. 1449) kadar Paris'de ikāmet eylemiş ve ba'dehû Mayıns (Mainz)'e gelip Gutenberg ile Faust'un tab'hânesinde istihdam olunmuş ve sonra Faust'un şerîki ve dâmâdı olmuştur. Çünkü Şofer gāyet zeki ve buluşlu bir adam olup Gutenberg ile Faust'un tab'hânesinde hurûfu damga gibi yapıp da tab' edegelmişler iken Şofer ol damgayı kalıp yapıp da anınla huruf dökmeği îcâd etmekle san'at-ı tab'ı o ikmâl etmiş olmağın bu îcâdından Faust ziyâde memnûn ve mahzuz olarak kendiye şerik ve kızını verip dâmâd eylemiştir. Ve bu yeni huruf ile mezkūr tab'hânede ibtidâ 864 (M. 1459-60) târîhinde Durandı nâm müellifin kitâbını ve 65'te Kalmandisi nizâmâtını ve 67'de, târîhli olmak üzere ilk def'a olarak Latince Tevrat-ı şerîfi tab' etmişlerdir. Rivâyât-ı meşrûhaya nazaran fenn-i tab'ın mûcid-i evveli Gutenberg ve mükemmili Şofer

(Schöffer) olup lâkin ba'zı müverrihler derler ki bu san'atın muhteri' ve mûcidi Felemenk şehirlerinden Harlem nâm şehirli Loren Koster nâm kimse olup ancak Amerika kıt'asını keşf eden Kristof Kolomb nâm sâfirü'l-bahr ya'nî seyyah iken andan (71) sonra galabalıkla ol tarafa sefer eden Amerika nisbet olunduğu misillü Loren Koster'in dahi bu vechile nâmı mensî olarak Gutenberg ile Faust'a isnad olunmuştur.

Şöyle ki merkūm Loren Koster bir gün dağda gezer iken ağaç kabuklarından bir takım harf şekilleri yapıp bunlarla ba'zı eş'âr basmış ve sonrada dâmâdıyla birlikte çalışarak bir nev' sâbit mürekkeb dahi îcâd edip bir kitab tab' eylemiştir. Ba'dehû eşkâl-i hurûfu kurşundan ve sonra daha dayanıklı olmak için kalaydan yapıp ve bir takım amele tedârük edip san'at-ı tab'ı meydâna koymuş ve fakat bunu ameleden mektûm tutar imiş. İşte Faust bu amele ıdâdından ma'dud bulunduğu halde bu sırra âgah olmuş ise de ketm-i esrar üzre yemin ettirilmiş idi. Lâkin bir gece üstadı merkūm Loren Koster kilisede iken Faust âlât-ı tıbâayı alıp firar ve bir müddet Amsterdam taraflarında ve mahâll-i sâirede geşt ü güzar ve nihâyet Mayıns (Mainz) şehrinde karar edip 846 sene-i hicriyyesinde (M. 1442-43) belde-i merkūmede birkaç kitab basmıştır. Muahharan Gutenberg ve Şofer (Peter Schöffer) ile akd-i şirket ederek 855 (M. 1451) senesinde bu san'ata iştigāl etmişlerdir.

Bu rivâyete nazaran fenn-i tab'ın asıl mûcidi Loran Koster olarak Gutenberg ile Faust neşr ü i'lânına hizmet etmişler demek olup ancak eski vakitlerde dahi basmacı kalıbı gibi ba'zı âlât-ı tab' isti'mâl oluna gelmiştir. Ve mühür hakki dahi bu kabîlden olarak bir san'at-ı kadîmedir. Ammâ san'at-ı tıbâat bu demek olmayıp belki hurûf-ı masnūayı te'lif ve teclidden ibâret idiğine ve Loren Koster'in bulduğu bunların hangisi kabîlinden idiği bilinmediğine mebnî fenn-i tab'ın îcâdı yine Gutenberg'a isnad olunmak lâzım gelir.

Her ne hâl ise menâfi'-i fenn-i tab' herkesin nezdinde müsellem olduktan sonra bunu ibtidâ Çinliler veya Endülüs Arabları bulmuş deyü ba'zı rivâyetler çıkmış ise de derece-i subûta varmamıştır.

Ve eğerçi ahşabdan masnû' eşkâl-i huruf ile ba'zı şey' tab' olunmak Çin'de ve Cabon Japon'da vâkiâ bin altı yüz seneden beri âdet imiş ve Yunanîler ve eski Romalılar vakitlerinde dahi cârî imiş ve İtalya'da Napoli civârında Her-

ku Lanom nâm harâbezârda bu vechile matbû‘ da‘vet tezkîreleri bulunmuş deyü ba‘zılar san‘at-ı tab‘ evâilde dahi var imiş ve tafsîli ma‘lûmumuz değil ise de bütün bütün yeniden îcâd olunmuş bir san‘at olmamak lâzım gelir demişler ise de evâilde olan san‘at ber-vech-i meşrûh kalıb ve hâtem kabîlinden olarak terkîb ve tahlîl-i hurûftan ibâret olan fenn-i tab‘ın asıl mûcid ü muhteri‘i Gutenberg olmak gerektir. (72)

El-hâsıl san‘at-ı tıbâatin Mayıns (Mainz) ‘de meydana çıkıp minvâl-i meşrûh üzre 867 senesine (M. 1462-63) kadar bilâ-fâsıla icrâ olunmuştur. Târîh-i mezkûrda Mayıns (Mainz) şehrinde muhârebe vu‘kûuyla memleket istîlâ olunmağın tab‘hâneler harâb olmuş ve tab‘ ameli bir müddet muattal kalarak andan sonra bilâd-ı sâirede şüyû‘ ve intişar bulmuştur.

Bu vak‘adan sonra Faust ile Şofer (Schöffer) iki seneye kadar güç hâl ile tab‘hânelerini küşâd edebilip andan sonra dahi iki sene kadar ba‘zı kitablar tab‘ etmişlerdir. 871 târîhinde (M. 1466-67) Faust Paris’e gidip matbû‘ Tevrat nüshaları furuht eyledikte “bu herif sihirbâzdır ve bu nüshalarda sürhla ma‘mul olan resimleri insan kanıyla yapmıştır” deyü bir takım mutaassıblar merkūmun hakkında iftirâ ederek hapse ilkā ettirmişler idi. Ol vakit Fransa kralı bulunan On birinci Lui bu san‘atın zuhûruna merak edip sırrını keşf etmek şartıyla merkūmu hapisten âzad eylemiş ise de çok geçmeksizin hemen sene-i merkūme içinde merkūm Faust illet-i vebâdan Paris’de fevt olmakla Mayıns’daki tab‘hâne bütün bütün dâmâdı olan merkūm Şofer’e kalıp hayli vakit i‘mâl etmiştir. Ve 908 târîhine (M. 1502-3) kadar tab‘ etmiş olduğu kitâblarda ismi matbû‘ olup 909 senesinde (M. 1503-4) tab‘hâne-i mezkûrda hikmete dâir basılmış olan bir kitabda oğlu olan Jan Şofer ismi görüldüğünden târîh-i merkūmda vefât eylemiş olmasına istidlal olunmuştur. Mayıns vak‘asından sonra san‘at-ı mezkûre ber-vech-i meşrûh bilâd-ı sâireye münteşir olarak ibtidâ İtalya’da ve ba‘dehû Fransa’da şâyi‘ olmuştur. Fakat Fransa’da müddet-i kalîle zarfında pek ziyâde revac bulmuştur. Zîrâ müşârün-ileyh On birinci Lui eğerçi gāyet titiz ve gaddâr bir adam idi. Lâkin san‘at-ı mezkûrenin revac ve intişarlarına himmet edip şöyle ki Mayıns’dan üç kişi celble tab‘-ı kütübe mübâşeret ettirmişti. Ve eğerçi san‘at-ı tab‘ın intişârıyla el yazısının revâcına halel gelerek hattâtların menâfi‘ine dokunacağı mülahazasıyla Paris hattâtları kendi menâfi‘-i mahsûsalarını nef‘-i âmme üzerine tercîh ü tak-

dîm edip ahâlîyi tahrîk ü ifsad etmelerinden nâşî yine bir takım mutaassıblar tecemmu' edip bu üç kişiyi dahi sihirbâzlık ile ithâm ederek san'atlarının men'iyle kendilerinin te'dib olunmalarını istid'â ettiklerinde merkūm basmacıların emvâli musâdere olunmak üzere parlament tarafından dahi bir i'lam verilmiş ise de kral-ı müşârün-ileyh bu san'atı zîr-i cenâh-ı hıfz u himâyesine alarak merkūmları bu vartadan halas ettikten başka anlara bir takım imtiyâzat dahi vermiş ve andan sonra gelen on ikinci Lui dahi basmacılardan (73) başka mücellidlerine ve hademe-i sâirelerine bile hayli imtiyazlar i'ta eylemiş idi. Andan sonra Fransa kralı olan Birinci Fransuva dahi seleflerinin vermiş oldukları imtiyâzâtı tasdik ve belki tezyid etmekle san'at-ı mezkûre ziyâdesiyle ilerlemiş ise de Paris'de Sorbon nâm Dârü'l-fünun hocalarının şikâyetleri üzerine bu imtiyâzât tebdîl ü tağyîr olunup ol vakit sansür ya'nî basılacak kitâbları evvel emirde gözden geçirmek üzere müfettiş ta'yîni usûlden ittihâz olunmuştur.

San'at-ı mezkûre İspanya'da dahi 876 târîhinde (M. 1471-72) şâyi' olup Rusya'da andan yüz sene sonra başlanılabilmiştir.

İngiltere'ye dahi 876 târîhinde birisi hurûf-ı masnūayı getirmiş ise de i'mâl ve icrâsına oranın hükkâm u zâbıtânı mâni' olmuşlardır. Ve sonra İngiltere şehirlerinden Norvik (Norwich) nâm şehirde bir tab'hâne inşâsına teşübbüs olunmuş ise de ahâlîden bir takım kaba zihinli herifler toplanıp böyle fâidesi yok ve zararı çok bir nev' îcâd san'atın icrâsı tecvîz olunur mu deyü böyle âmmeye nâfi' bir madde-i hayriyyenin men'ini istid'â zımnında parlemente arzuhal takdîm etmişler idi. Lâkin bu hilâlde san'at-ı mezkûre her tarafta meydan alıp ilerlemekte bulunmuş olmasıyla azar azar her tarafta şâyi' olup ve sonra gelenler isbât-ı mehâret ederek hurûfâta zerâfet ve nezâket verip san'at-ı mezkûra derece-i kemâle ermiş ve husûsiyle bin târîhlerinde Felemenk'de basılan kitablar pek ziyâde makbûl-i ashâb-ı maârif olmuştur.

Cây-ı ibret ve ihtibâr burasıdır ki avâmm-ı nâs sıbyân gibi kendi menfaatlerini teşhîs edemeyip dâimâ içlerinden bir fırka-i mütemâyizenin ağrâz ve menâfi'-i şahsiyyesine hizmet ettiklerini bilmeyerek kendi aleyhlerine hareket edegelmiş olmalarıyla işte bu kabîlden olarak eşhâs-ı ma'dûdeden ibâret olan Frenk hattatlarının tahrîkâtıyla bir takım halk kendilerine menâfi'-i azîmeyi mûcib olacağı derkâr olan böyle bir san'at-ı nâfianın icrâsını men'

etmeğe hayli çalışmışlar ise de bu asırlarda ümrân-ı âleme irâde-i ezeliyye taalluk etmiş olduğundan kimse bunun zuhûruna mâni' olamamış ve bunun zuhûruyla dahi maârif ü ma'lûmât münteşir olarak bu makūle ashâb-ı ağrâzın tahrîkâtında çendan te'sir kalmamıştır.

Memâlik-i Şarkıyyede san'at-ı mezkûreye ibtidâ Dersaâdet'te rağbet olunup ancak pek çok seneler sonra mübâşeret oluna bilmiştir. Ve eğerçi ilm ü kemâlin fezâili hakkında *(Hel yestevi'llezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn)*[26] ve *(Utlubü'l-ilme mine'l-mehdi ile'l-lahdi)*[27] gibi bunca ayât ve ehâdis ve âsâr olduğuna nazaran böyle intişâr-ı envâr-ı ulûma medâr (74) olan vesâile sür'at-i teşebbüs olunmak farîza-i zimmet ise de vakt ü hâl iktizâsıyla ve ol vakitler henüz Avrupalılar ile ihtilat olmamak hasebiyle *(Men arefe lisâne kavmin emine min-mekrihim)*[28] dakīkasına riâyet edilemeyerek ve *(Utlubü'l-ilme velev kâne bi's-Sîn)*[29] tarîkasına gidilemeyerek ber-minvâl-i meşrûh Avrupa'nın her köşesini eşia-i maârif ile rûşenâ eden böyle bir seyyâre-i nev zuhûrun ziyâsı aktâr-ı şarkıyyeye pek geç vâsıl olmuştur.

Dersaâdet'te keyfiyyet-i zuhûru bu vechiledir ki Yirmi Sekiz Çelebi denmekle ma'ruf olan Mehmed Efendi sefâretle Paris'e me'mûriyyetinde oğlu Saîd Efendi ki o vakitler mektûbî-i sadr-ı âlî hulefâsından olup muahharan sadrıa'zam olan Saîd Paşa'dır. Pederiyle birlikte bulunarak tıbâatın menâfi'ini müşâhede eylemiş olmasıyla Dersaâdet'e avdetinde ba'zı ashâb-ı maârif ü kemâl ile bunu müzâkere edip her biri tervîc ettikten başka ol vakit fünûn-ı riyâziyyede mâhir olan ve Üngürüsî İbrahim Ağa denilen Macarlu İbrahim Efendi ki hüner-mend ve hezâr-fenn ve zekî ve mukaddim bir zât olup kendisinin hizmet ve ikdâmâtına mükâfat olmak üzere dergâh-ı âlî müteferrikalığıyla doksan dokuz akçe tîmâr ihsan buyurulmakla İbrahim Müteferrika deyü ma'ruf olmuştur. Fenn-i tab'a dâir anınla bahs açıldıkta kendiye iâne olunduğu sûrette san'at-ı mezkûreyi kuvveden fi'ile getirebileceğini ifâde etmekle fenn-i tab'ın muhassenâtına dâir lâyiha kılıklı bir risâle kaleme alıp

[26] "...bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?..."Kur'an, Zümer, 39/9

[27] Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz, Hadis-i şerif.

[28] Bir milletin dilini bilen hilelerinden emin olur, Hadis-i şerif

[29] Çin de dahi olsa ilmi tahsil ediniz, Hadis-i şerif

Dâmâd İbrahim Paşa'ya takdîm ile tefsîr ve hadîs ve fıkıh ve kelâm kitablarından mâadâ lugat ve târîh ve tıbb ve hey'et ve sâir fünûn-ı hikmet kitablarının tab'ına ruhsat istid'â ettiklerinde çünkü mukaddemâ bu san'atın Dersaâdet'te îcâdı tezekkür olunmuşken icrâsına cesâret olunamamış idiğinden bu kerre dahi evvel emirde böyle nev-zuhûr bir san'atın icrâsında zihinlere tereddüd ve helecan gelmiş ise de Saîd Efendi'nin ısrâr u ikdâmı ve sadr-ı sâhib-i nüfuzun tasahhub ve iltizâmı hasebiyle 1139 senesi (M. 1726) hilâlinde şeyhülislâm bulunan Abdullah Efendi ve sâir fuzelâ-yı asr taraflarından risâle-i mezkûre üzerine belîgâne takrîzler yazıldıktan başka Abdullah Efendi san'at-ı mezkûrenin icrâsına bir kıt'a fetvâ-yı şerîfe dahi vermiş ve ber-vech-i istid'â tefsîr ve hadîs ve fıkıh ve kelâm kitablarından mâadâsının tab'ına ruhsatı hâvî Saîd Efendi ile İbrahim Efendi'ye hitâben bâlâsı hatt-ı şerîf ile müveşşah bir kıt'a fermân-ı âlî ısdâr buyurulmuş idi.

Bunun üzerine artık İbrahim Efendi'nin azm ü himmetine mâni' ve hâil olacak (75) bir mahzûr kalmayıp ve Saîd Efendi dahi sermâye ile iânede tecvîz-i kusur etmeyip bu iki zât-ı gayûr iki sene kadar bezl-i makdûr ederek bir tab'hâne te'sîs ve âlât u edevât-ı lâzimeyi i'mâl ve bî-nazîr hurûf kalıbları hakk ettirmişler idi.

Tashîh-i kütüb-i matbūa için dahi sâbıkā İstanbul Kadısı İshak Efendi ve Selanik'den ma'zûl Pîrîzâde Sâhib Efendi ve Galata'dan ma'zûl Yanyalı Es'ad Efendi ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi Şeyhi Mûsâ Efendi me'mur olup ibtidâ 1141 (M. 1729) senesinde talebeye en ziyâde lüzûmu olup da iştirâsında sıkıntı çektikleri lugat kitablarından *Vankulu Lugatı* iki cild olmak üzere tab' olunarak her nüshası otuz beşer kuruşa furuht olunmuştur ki asrımızdaki akçe hesâbıyla dört yüz kuruşa karîb eder. Zikr olunan fermân-ı âlî ve fetvâ-yı şerîfe sûretleri ve risâle-i mezkûre üzerine yazılan takrîzler dahi kitâb-ı mezkûrun evveline tab' olunmuş olduğundan tafsîl murad edenler oraya mürâcaat etsinler.

Ve yine sene-i merkūme zarfında esnâ-yı tashîhte destgâhlar ta'til olmamak üzere *Tuhfetü'l-Kibâr* nâm kitâbın tab'ına mübâderet kılınmıştır. Ba'dehû İbrahim Efendi'nin Latin lisanından tercüme eylemiş olduğu *Afgan Târîhi* ve 1142 târîhinde (M. 1729-30) *Târîh-i Hind-i Garbî* ve Nazmîzâde'nin *Timur Târîhi* ve Süheylî'nin *Târîh-ı Mısr-ı Kadîm ve Cedîd'i* ve 1143 târîhinde Naz-

mizâde'nin *Gülşen-i Hülefası* ve ba'dehû İbrahim Efendi'nin *Nizâmü'l-Ümem* ve *Fuyûzât-ı Mıknatisiyye* nâm kitâbları ve Katib Çelebi'nin *Cihannümâsı* ve *Takvîmü't-tevârih* ve *Târîh-i Naima* ve *Târîh-i Raşid* ve *Zeyl-i Çelebizâde* ve Ömer Efendi'nin *Bosna Gazevâtı*'na dâir olan târîhi ve *Ferheng-i şu'ûrî* tab' olunmuştur.

Bunlardan başka İbrahim Efendi Fransız hurûfu dahi hakk ettirerek Fransızca Türkî sarf ve büyücek bir Karadeniz harîtası ve bir de Bahr-i Hazer harîtası tab' edip 1158 (M. 1745) senesinde vefât etmekle halîfesi olan Kadı İbrahim Efendi yerine geçerek *Vankulu Lugatı*'nı tekrar basmış ve daha ba'zı âsar vücûda getirmiş ise de huruf aşınmış olduktan başka sehv ve hatâları dahi çoktur.

O dahi vefât ettikte Devlet-i Aliyye ba'zı meşâgil-i mülkiye ile meşgûl bulunduğundan i'mâlini bir başkasına emr ü tenbîh etmeğe vakit olamayıp san'at-ı mezkûre hayli müddet metrûk u muattal kalmıştır. Zîrde beyân olunacağı vechile 1198 senesinde (M. 1784) tab'hâne tekrar ihyâ olunup bir kerre dahi *Subhî ve İzzî Târihleri* ve *Usûlü'l-maârifî Tertîb-i Ordu* ve *İ'râbü'l-kâfiye* ve Mareşal Vauban nâm zâtın te'lîfâtından *Fenn-i Lağım* (76) ve *Fenn-i Harb* risâleleriyle Truguet nâm müellifin te'lîfâtından olan *Kavânînü'l-mellâha tercümeleri* ve *Usûlü'l-maârifî Tasnîf-i Sefâin-i Donanma* tab' u temsîl olunmuştur. Fakat tâbi'-i evvel olan İbrahim Müteferrika'nın basmaları gibi hatâsız ve temiz basılamamıştır.

Ba'dehû devr-i Selîmî'de her gûne mevâdd-ı nâfianın tervîcine rağbet olunduğu sırada Abdurrahim Efendi nezâretiyle yeniden hurûf dökülüp Üsküdar'da ve Humbarahâne'de destgâhlar vaz' olunarak kırk beş kadar kütüb-i nâfia tab' olunmuştur. Daha sonraları müceddeden tab'hâneler küşâd olunarak Dersaâdet'te san'at-ı mezkûre meşhûdumuz olan dereceyi bulmuştur.

Ber-vech-i bâlâ erbâb-ı taassuba ser-rişte-i i'tirâz olmamak için Saîd Efendi ile İbrahim Müteferrika tarafından tefsîr ve hadîs ve fıkıh ve kelâm kitablarından mâadâsı basılmak istid'â olunup fetvâ-yı şerîfe dahi anların istid'âsı üzerine tastîr olunmuş idiğinden hayli müddet kütüb-i şer'iyye tab' olunmamıştır. Hâlbuki tıbâatte ta'zîmi muhil görünen müzâvele ve ameliyat var ise de mücellidin muşta ile vuruşu ve kitabları cenderede sıkışı matbaanın

müzâvelesinden ziyâde ta'zîmi muhill iken ilm-i usûl-i fıkhta mesâil-i müsellemeden olan (*El-umûru bi-makāsidihâ*)[30] hükmünce Kur'ân-ı Kerim'in evrâkı perîşân ve perâkende olmadan vikāye için teclîdi câiz olduğu halde kütüb-i şer'iyyenin teksîri niyyet-i hayriyyesiyle tab' olunmalarında be's görülmeyerek sonraları nef'an li't-talebe kütüb-i şer'iyye dahi tab' olunarak kâffe-i fünûn ashâbı müstefid olmuştur. Biz yine sadede gelelim.

Sultân Mahmud Hân-ı Evvel hazretleri gāyet gayûr bir pâdişâh-ı zîşân olup zamânında nice vukūât-ı cesîme ve fütûhât-ı azîme zuhûra gelmiştir. Ve şark ve garba ordular sevk ederek himmet ve gayret-i fevkalâdesiyle pek büyük işler husûl-pezîr olmuştur.

Şöyle ki Nâdir Şâh ile mukaddem ve muahhar pek çok muhârebeler etmiş ve hattâ Şark seraskeri ta'yîn buyurmuş olduğu Topal Osman Paşa Nâdir Şâh ile Kerkük Sahrâsı'nda dokuz sâat kadar muhârebe edip nihâyet gālib gelmekle Nâdir Şâh münhezim ü mecrûh olarak firar ettikten sonra diyâr-ı Îran'ın nice yerleri vîran kılınmıştı. Ve sonraları dahi Nâdir Şâh ile bi'd-defaât muhârebeler vukūa gelip gâh gālib ve gâh mağlub olunarak ve nice müddet dahi Nâdir Şâh'ın meydâna koyduğu mezheb-i hâmis münâzaasıyla uğraşılarak nihâyet Sultân Murad-ı Râbi' hazretleri zamânında kat' olunmuş olan hudûd üzere akd-i musâlaha olunmuş olup akīb-i sulhte (77) Nâdir Şâh'ın ikbâli resîde-i serhadd-i zevâl olarak hânân-ı Îran birer birer itâatinden rû-gerdân olmağa başlayıp encâm-ı kâr çok geçmeksizin kendi mukarrebîni kendisini katl etmeleriyle gāilesi bütün bütün ber-taraf olmuştu.

Bu Îran muhârebelerinde Bağdad vâlîsi bulunan Ahmed Paşa'nın dahi hidemât-ı mebrûresi zîver-i sahâif-i tevârîhtir.

1148 sene-i hicriyyesinde (M. 1736) Devlet-i Aliyye ile Avusturya Devleti beyninde yine muhârebe zuhûr ettikte Rusya Çariçesi bulunan Anna dahi Avusturyalu ile ittifak ederek Münnich (Burkhard Christoph von Münnich) nâm generalin taht-ı kumandasında olarak Devlet-i Aliyye aleyhine bir ordu sevk etmiş idi. General Münnich kadîm Rum Devleti'ni ihyâ edeceğini i'lân edip Rumlar dahi bu emele düşmekle Boğdan ahâlîsi Rusya askerini memle-

[30] İşler maksatlarına göre değerlendirilir.

ketlerine kabul edip Devlet-i Aliyye'nin muhtellü'n-nizâm olan tavâif-i askeriyyesi ise muallem askere karşı duramadığından cânib-i İslâmyanda inhizam sûretleri görülmüş ve General Münnich bayağı Tuna'yı geçmek sevdâsına düşmüş idi. Fakat Sultân Mahmud Hân hazretleri gāyet mukaddem bir pâdişah olduğundan henüz urûk ve a'sâb-ı hamiyyetlerine halel-i küllî gelmemiş olan Osmanlılar'ın gayret ve salâbet-i fevkalâdelerinden istifâde ile Avusturya cânibinde muzaffer olarak Belgrad'ı istirdad eylemiştir. O sırada İsveclü'nün Rusya aleyhine vâki' olan harekât-ı hasmânesi üzerine Fransa Devleti tevassut eylemekle 1152 sene-i hicriyyesinde (M. 1739) akd-i musâlaha edilerek Belgrad Devlet-i Aliyye'de kalmış ve Rusya Devleti dahi Prut musâlahasında giriftar olduğu neng ü âr-ı mağlûbiyyetten ârî olmuştur.

Bu seferlerde Hekim-zâde Ali Paşa ile İvaz Mehmed Paşa'nın zîver-i sahîfe-i tahsîn olacak hidemât-ı mebrûreleri vukū' bulmuştur. Fakat bu muhârebelerde dahi ta'lîmli askerin fâidesi görülmüş ve Sultân Mahmud-ı Evvel muallem asker tertîbine râgıb olmuş ise de Devlet-i Aliyye'nin dûçâr olduğu müşkilât-ı dâhiliyye îcâbınca mevki'-i icrâya konulamayıp andan sonra dahi tanzîm-i asker bahsi hayli müddet dillerde dolaşıp kalmıştır.

El-hâsıl Sultân Mahmud Hân-ı Evvel hazretlerinin yirmi beş sene mümtedd olan zamân-ı saltanatında Devlet-i Aliyye hayât-ı tâze bulup vukūât-ı cismiyyenin uhdesinden gelmiştir. Lâkin devleti zaif vaktinde ve milleti kesel ü fütûr hâlinde bulmuş olduğundan işbu vukūât-ı cismiyye zoruna olmuş ve mücerred himmet ü gayret-i şâhâneleriyle husûl bulmuş olduğu tevârîhe im'ân-ı nazar ile ma'lûm olur. Hattâ Nâdir Şâh'dan sonra bir müddet diyâr-ı Îran sâhibsiz gibi kalmakla Azerbeycan ahâlîsi istihmâ ve arz-ı dehâlet etmişler (78) iken müsâadeye cesaret olunamamış idi. Yoksa Devlet-i Aliyye'nin hengâm-ı za'f u fütûru olmasaydı Îran'ın pek çok yerleri zamîme-i Memâlik-i Mahrûsa olabilirdi.

1168 sene-i hicriyyesinde (M. 1754) pâdişâh-ı müşârün-ileyh hazretleri âzım-ı dâr-ı bekā olup birâderi Sultân Osman Hân-ı Sâlis hazretleri cülûs etti. Ve yetmiş senesinde meşhur Râgıb Paşa sadrıa'zam oldu. Ve 1171'de (M. 1757) Sultân Osman âzım-ı dâr-ı bekā olup Sultân Ahmed-i Sâlis'in oğlu Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis cülûs ettikte Râgıb Paşa'yı sadârette ibkā eyledi.

Râgıb Paşa gerek Şark ve gerek Rumeli seferlerinde bizzat bulunup hakāyık-ı ahvâle kesb-i vukūf etmiş olduğundan altı sene mümtedd olan eyyâm-ı sadâretinde sulhü iltizâm ile harbden ictinab etmiştir. Hattâ Sultân Mustafa hazretleri bi'd-defaât muhârebeye ibtidâr ile "Eğer garaz akçe ise Edirnekapısı'ndan tâ Ruscuk'a kadar iki geçeli altın dizerim" demişken Râgıb Paşa mânî' olup Devlet-i Aliyye'niz bir gazanfer-i harb u vegādır ki vukūât-ı cesîme-i sâbıka hasebiyle enzâr-ı ecnebiyyede gāyet mehâbet-nümâdır. Lâkin şimdiki halde şikeste-i ezfâr olup hîn-i muhârebede burası ma'lum ve âşikar oldukta a'dâ vâkıf olup sonra hâl müşkil ü düşvar olur. Hemen askere nizam verilsin de sonra bu dâiyelere düşülsün dediği menkūldür. Ve bu sûretle Devlet-i Aliyye'ye büyük hizmet eylemiş olduğu 1182 (M. 1768) senesinde açılan Rusya muhârebesinde ma'lum olmuştur. Lâkin nasılsa mezkûr altınları tanzîm-i asker madde-i mühimmesine sarf ettirmeğe muvaffak olamamıştır.

Şânîzâde der ki: 1100 (M. 1689) târîhinden sonra ukelâ seferi istiskāl eder oldular. Hatta Râgıb Paşa sadâretinde dâimâ muhârebeden ictinab ederdi. *(Rahimellâhu imreen arafe kadrehû ve lem yeteadde tavrehû)*[31] intehâ.

El-hâsıl o zaman Devlet-i Aliyye'nin usûl ve nizâm-ı kadîmine halel ve müddet-i medîde askerin metrûkiyyeti ve halkın ferağ ve âsâyişe meyl ile sükûneti hasebiyle millet-i İslâmiyye'ye vehn ü kesel ârız olmuş ve a'dâ ise muallem asker îcâd ederek ve fünûn-ı harbiyyeyi ilerlederek kuvvet bulmuş olduğundan bir gāile-i harb vukūunda hâl müşkil ve sa'b olacağını Sultân Mahmud-ı Evvel seferlerinde bâdiye peymây-ı tecrübe olan ukelâ bilip dâimâ sulhü tercih ederler. Ve eğerçi bu sûrette Devlet-i Aliyye'ce tecdîd-i usûl-i askeriyye ehemm-i mehamm idiği derkâr ise de her nasılsa vakt ü hâl hasebiyle bu emr-i ehemme teşebbüs olunamayıp buldukları dolabı kırıp dökmeyerek idâre edip giderler idi. (79) Bu esnâda Rusya'da dahi nevbet-i hükûmet İkinci Katerina'ya gelip müşârün-ileyhâ ise Rusya Devleti hânedânından olmayarak Deli Petro'nun hafîdi olan Üçüncü Petro'nun zevcesi iken envâ'-ı hîle vü desîse ile zevcesini hal' edip yerine imparatoriçe olduktan sonra tahsîl-i emniyyet için zevcesini katl ettirmiş ise de bu keyfiyyet Rusya milletine ağır gelip unutturulabilecek bir kabâhat olmadığından ba'zı vukūât-ı cismiyyenin

[31] Kendi değer ve düzeyini bilen, meşru sınırı aşmayan kisiye Allah acısın.

uhdesinden gelerek kabâhatini setr etmek dâiyesine düşmüş ve Deli Petro'nun tasmîm edip de fi'le çıkaramadığı niyyâtını icrâya azimet birle Leh diyârına ve Devlet-i Aliyye memâlikine taarruz etmeği kurmuş ve ibtidâ Lehistân'a asker idhâliyle Leh umûruna müdâhaleye başlamış idi. Ve eğerçi Leh'e duhûl ve müdâhalesi ahdnâme-i hümâyûna mugayir ve Devlet-i Aliyye hakkında muzırr olduğundan men'i lazım gelmiş ise de Devlet-i Aliyye'nin ber-vech-i meşrûh muhârebeye vakti olmayıp ibtidâ tanzîm-i askere muhtac idi.

Ve Katerina'nın bu hareketine mümânaat etmek politika ve muvâzene-i düveliyyece bi'l-cümle Avrupa devletlerine farîza-i zimmet iken her biri menfaat-i mahsûsalarını muhâfaza kaydıyla bir tarafa çekilip yalnız Fransalu ile Katerina beyninde burûdet-i hafiyye olduğundan Fransalu encâm-ı kârın vehâmetini endîşe ederek ve Rusyalu'yu muhârebe ile işgalden gayrı bir çâre olmadığını görerek İstanbul'da mukīm elçisi vâsıtasıyla Devlet-i Aliyye'yi muhârebeye teşvik etmiş ve eğerçi Devlet-i Aliyye'nin harb ile iştigāl edecek vakti olmadığını bilir ise de hiç olmazsa bir müddet Rusya'yı işgal eder dâiyesine düşmüş idi. İstanbul'da dahi Râgıb Paşa'nın vefâtından sonra erbâb-ı temelluk u müdâhene fırsat bularak muhârebenin ma'nâsını kütüb-i lugattan öğrenip de esbâb-ı lâzime ve mukaddemât-ı mühimmesinden bî-haber olanlar meydan alarak bir harb-i nâ-behengâmın vukūuna isti'dâd peydâ olmuş olduğu hasebiyle Rusya üzerine i'lân-ı harb olunmak tezekkür ve tasmîm olunmuştu. Fakat ol vakit makām-ı sadârette bulunan Muhsinzâde Mehmed Paşa gençliğinde Rumeli taraflarında dolaşmış ve Rusya askerinin keyfiyyet ve kemiyyetine tahsîl-i vukūf etmiş ve serhadlerin ahvâlini aynen görmüş olduğundan Rusya muhârebesine mâni' olup hududumuz asâkirden ve mühimmât ve zehâirden hâlîdir. Derhal i'lân-ı harb olunduğu halde Ordu-yı Hümâyûn oralara varınca çok fenalıklar zuhûrundan havf olunur. Bari bir müddet imrâr-ı vakt olunarak hudûda gereği gibi istihkam verilip de mühimmât-ı ordu ikmâl olunduktan sonra inşâ'allâhü teâlâ sene-i âtiyede i'lân-ı harb ederiz demişti. Lâkin ricâl ü kibârdan ba'zılar mücerred menâfi'-i zatiyyelerini icrâya âlet olmak üzere (80) Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis hazretlerini muhârebeye teşvik ederek ve sadrıa'zamı cübn ü rehâvetle müttehem eyleyerek azl ettirdikten sonra 1182 (M.1768) senesinde Rusya üzerine i'lân-ı harb ettirdiler ve kendileri fi'l-vâki' nâil-i emel oldular. Lâkin cism-i devlete bir büyük yara açtılar. Ve eğerçi yer ve gök götürmez askerle Rusya üzerine hare-

ket olunmuş ise de nizamsız asker muallem ve muntazam askere mukāvemet edemediğinden başka Ordu-yı Hümâyûn henüz Edirne'de iken kaht u galâ zuhûr etmeğe başlayıp ve Tuna'nın öte tarafına geçildikten sonra bütün bütün idâre olunamaz olup Ordu-yı Hümâyûn'da za'f u perîşânî sûretleri nümâyan oldu. Ve eğerçi öte taraftan Kırım Giray Hân, Rusya memâlikini nehb ü gāret etmiş ve beri taraftan dahi asâkir-i İslâmiyye'den birazı Özi Suyu'nu geçerek Rusya'yı haylice sıkıştırmış ve sonra serdâr-ı ekrem ordusu dahi Hotin tarafına gelerek ve Turla üzerine cisr inşâsıyla asker imrâr ederek ilerlemeğe başlamış idi. Ve hattâ bu havâdis Petersburg'da îrâs-ı hevl ü dehşet ederek az kalmıştı ki sebeb-i ihtilâl ola yazdı. Lâkin Kırım Giray Hân vefât edip halefi ise gevşekçe olmakla anın yerini tutamadığından ve o sene mevsimin gayrı olarak nehirler cûş u hurûşa gelip asâkir-i İslâmiyye'yi birkaç kısma tefrik ve mühimmâtı telef ettiğinden Rusyalular bu halden istifâde ederek asâkir-i İslâmiyye'yi Tuna'ya doğru bir hayli ta'kib etmişlerdir. Binâen-aleyh Prut senesinde Rusyalular Baltacı Mehmed Paşa'nın gafletiyle sûret-i izmihlâlden halâs oldukları gibi bu kerre dahi Özi Suyu'nun böyle vakitsiz tecâvüz ve terakkīsi Katerina'yı tehlükeden kurtardı deyü ba'zı Avrupa müverrihleri tahrîr etmiştir. Hele Kırım Giray'ın vefâtından Rusyalular hayli istifâde etmişlerdir.

Bu vechile asâkir-i İslâmiyye perîşân olup andan sonra her sene tertîb olunan ordular ba'zan mazhar-ı galebe oldular ise de encam-ı kâr mağlub u münhezim ola geldiklerinden Tuna'nın öte tarafında olan bi'l-cümle bikā' u kılâ' Rusya eline geçti ve Bahr-i Baltık'dan gelen Rusya donanması Akdeniz adalarına küllî hasar etti ve (11)85 (M.1771) târîhinde Kırım dahi bütün bütün elden gitti.

Ordu-yı Hümâyûn ahvâl ü harekâtına ve erkân-ı devletin bu bâbda vâki' olan hatî'âtına dair o zaman lâ edrî ünvânıyla bir risâle yazılmıştır. Müellifi kim olduğu ma'lûm değildir. Fakat siyâk-ı ifadesine nazaran erbâb-ı vukūftan bir zat olduğu anlaşılır. Bu risalede der ki: "Ez kadîm Devlet-i Aliyye'nin asabiyyet makāmına kāim olan ashâb-ı zeâmet (81) ve tîmâr ve sâir ulûfe-hâr askerî makūlesinin harbe ikdâmları emr-i diyânetlerin himâyete mebnî yahud kendilere mahsûs olan inâyet-i pâdişâhîyi tahsîle bezl-i iktidâr veya te'dîblerinden havf u istiş'âra mübtenî olup bu hâlde ise ber-muktezâ-yı diyânet cen-

ge mübâderet eden ekall-i kalîl olup zeâmet ve tîmâr ve ulûfe ve sâir pâdişâh dirliğin dahi akçe ve şefâat veyahut bir mahalle hizmet mülâbeseleriyle bilâ-külfet herkes tahsil edegelmeğin ceng ü harbe vesîle-i tezâyüd hâhiş olur bir şey kalmadığından nizâm-ı askere küllî halel tatarruk eylemiştir". (İntehâ)

Bu muhârebeye dâir olan tafsîlat ve anda vukū' bulan hatî'ât bu risâle-de ve sâir târîhlerde ve husûsiyle Resmî Ahmed Efendi'nin *Hulâsatü'l-İ'tibâr* nâm risâlesinde mastûr olup ancak Kırım ahvâline dâir ba'zı ser-güzeşt-nâ-melerde fazla ma'lûmat görüldüğünden bu makāmda tafsîline ibtidâr olunur.

Şöyle ki Rusyalu Tatarlar'a serbestlik va'd ederek ıdlâle ibtidâr edip bir müddetten beri Kırım hânları dahi ekseriyâ Kırım içinde oturmayarak Ko-şan'da ihtiyâr-ı mesken eylediklerinden ve taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi ol tarafın ahvâline lâyıkıyla nezâret olunamadığından Rusya câsusları mey-dan bulup istedikleri gibi Kırım içinde fesad ederek Kırım'ın rüesâ ve mîr-zâlarını ıdlâl etmişler idi. Binâen-aleyh Tatarlar Kırım seraskeri bulunan Silahdar İbrahim Paşa'ya zımnen istiskāl edip Ordu-yı Hümâyûn nakli için vere geldikleri arabaları vermemeğe ve bize Osmanlı askerinin lüzûmu yok demeğe başladılar. Çünkü Tatarlar Rusya ile olan mukāvele-i hafiyyelerini izhâr edemediklerinden fakat orduca lâzım gelen muâvenetten mücânebet ve ellerinden geldiği kadar ordunun bozulmasına gayret ederlerdi. Ve ordu maiyyetinde bulunan Tatar askeri dahi gavga etmeyerek ma'rekede sâbit ka-dem olup da gavga eden yalnız Osmanlı askeri olup anlar dahi ekall-i kalil idi. Bir taraftan dahi mühimmât-ı ordu derece-i kifâyede olmayıp, olanı dahi defterdar ve nüzül emînlerinin yolsuz idârelerinden nâşî zâyi' ve telef olup gitmekte idi. Binâen-aleyh Kırım ordusu her vechile fenâ halde iken seraske-ri müşârün-ileyh hazretleri yine gayreti elden bırakmazdı. Hattâ seksen dört senesinde Rusyalular Ur Kal'ası'na hücûm ettiklerinde müşârün-ileyh hezâr zahmetle tedârük edebildiği kadar arabalar ile bir iki def'ada güç hâl ile Or-du-yı Hümâyûn'u ol tarafa nakl ederek gālib ve muzaffer (82) olmuştu. Ve bu cihetle Tatarlar yine Devlet-i Aliyye tarafına meyl etmeğe başlamışlar idi. Lâkin beri tarafta Ordu-yı Hümâyûn'un bozulması ve Bender ve sâir kılâın Rusya eline geçmesi gibi ahbâr-ı muvahhaşa Kırım'a münteşir olunca tekrar Tatarlar Rusya tarafına meyl ettiler.

Ba'zı Kırım müverrihleri ol esnâda Kırım Hânı Kaplan Giray Hân-ı Sânî Kırım'a dâhil oldukta mümkün mertebe tehyie vü tedârük-i esbâb-ı harb ü kıtâle sa'y edip hattâ Rusyalu'ya tâbi' Kalmuk tâifesini Rusyalu'dan tefrîk ile Kuban cânibine imrâr eylemek üzere karar vermişken seksen dört şa'bânında azli zuhûr etti deyü tahrîr etmişler ise de ol vakit me'mûriyetle Kırım ordusunda bulunup da Kırımlılar'ın esrârına kesb-i vukūf eden ba'zı zevâtın tahkīkat u tahrîrâtına göre zikr olunan ahbâr-ı muvahhaşe üzerine ibtidâ Nogay Tatarı Rusya'ya tebaiyyet edip muahharan Kırım Hânı bulunan Kaplan Giray Hân-ı Sânî Kırım'a geldikte serasker paşa ile görüştükten sonra Bahçesaray'a gidip erkân-ı Kırım'ı cem' ile Nogay'ın keyfiyyetini ve Kırım ahâlîsine dahi mal ve canlarını muhâfaza için Rusya'ya ilticâ etmelerinin lüzûmunu ifâde ederek derhal bir mahzar yazdırıp ibtidâ kendi ve sonra sâiri temhir etmişler idi. Çok geçmeksizin hân-ı merkūmun azli haberi gelmekle yine Kırım erkân ve mîrzâlarını cem' edip, "Bizi azl etmişler gideyim mi yoksa cevap verelim mi" dedikte mîrzâlar dahi, "Gitmeniz münâsibdir, zîrâ Rusya ile olan muâhedemizden ekser Kırım halkının haberi yoktur. Hân-ı cedid geldikte şâyed ki Kırım ahâlisi iki fırka olur. Ve Osmanlı askeri dahi ol tarafa iâne edecekleri cihetle gālib gelirler. Ve biz töhmet altında kalırız ammâ tabîatiyle Osmanlı askeri bozulup da firar ettikleri halde biz ma'zur oluruz" demeleriyle hân-ı merkūm dahi gelen mübâşirle beraber sefîneye süvar olup gitmiş ve muahharan yerine hân nasb olunan Selim Giray Hân-ı Sâlis Kırım'a gelmiş idi. İşbu sene serasker-i müşârün-ileyh Kefe'de meştâ-nişîn oldu. Lâkin akçe ve mühimmâtça ordunun muzâyakası günden güne tezâyüd etmekte idi. Ve Kefe'ye gitmezden akdem Ur Kal'ası'nın muhâfazası için bırakılacak meştâ askerinin ta'yînat ve levâzımını tedârük için parmağındaki yüzüğüne varınca kâffe-i mücevherâtını rehn tarîkiyle meydâna koyup da asker-i mezkûrun levâzımını ikmâl ettikten sonra kışlak için kendisi güc hâl ile Kefe'ye gidebilmişti. Ve eğerçi mukaddemce birkaç def'a Dersaâdet'e keyfiyyeti ifâde ve i'lam edip seksen beş senesi için kifâyet mikdârı hazîne (83) ve zahîre ve mühimmât-ı sâire istid'â eylemiş ise de sene-i mezkûrede Kırım'a me'mur olan donanmanın vurûdu teahhur ederek evvel bahârın üç ayı murur ettikten sonra gelmiş ve getirdiği mühimmât dahi derece-i kifâyede olmadığından asker içinde ihtilâller ve günden güne fenâlıklar zuhûruna sebeb olmuş idi.

Hattâ yetmiş sekiz ve yetmiş dokuz senelerinde Ahısha ordusundan bâkī kalıp Faş Kal'ası'nda mahfuz olan ma'lûmü'l-mikdâr arpa ve dakīkin Kırım ordusuna havâle olunduğuna ve Kefe'den gemi gönderilip de Kırım'a celb olunmasına dâir serasker-i müşârün-ileyhe bir emr gelmiş olup hâlbuki Kefe'den sefîne irsâl olunup da Faş Kal'ası'ndan zahîre nakl oluna bilmesi iki aya muhtac olduktan başka mukaddemâ Çıldır vâlîsi Gürcistân seferine me'mûr oldukta mezkûr arpa ve dakīk ana dahi havâle olunmuş olup lâkin bir habbe kalmamış olduğu daha ol vakit vâlî-i müşârün-ileyh tarafından arz u i'lam olunmuş ve müşârün-ileyh Kırım seraskeri İbrahim Paşa ol vakit Anadolu Eyâleti vâlîsi bulunmakla zikr olunan arz u i'lâm anın vâsıtasıyla Dersaâdet'e gönderilmiş imiş. Şimdi Kırım'a dahi vücûdu yok böyle bir arpa ve dakīkin havâle olunmasıyla me'mûrîn-i aklâmın dahi ol vakit ne derecelerde dikkatsiz ve müseyyeb idikleri ma'lum olur. Bu husûsu serasker-i müşârün-ileyh yanıp yakılarak ve ordunun idâresi hakkında izhâr-ı sûz ü güdâz ederek ba'zı havâssına ifâde etmişti. Ve bundan başka Kefe vâlîsi ve kale-i cedîd ile Rubatı[32] Kal'ası muhâfızı bulunan Abaza Mehmed Paşa dahi seraskerliğe tâlib bulunmak hasebiyle serasker-i müşârün-ileyhe hased ederek beynlerinde burûdet olduğundan her ne kadar kendisine serasker-i müşârün-ileyh tarafından mezkûr kal'aların muhâfazasına gitmesi için emr olunmuş ise de akçe ve mühimmât yok deyü me'mûriyyetini îfâda izhâr-ı taksir ederdi.

Bu esnâda Rusyalu'nun Ur Kal'ası'na geldiği haberiyle serasker-i müşârün-ileyh serîan yetişmesi husûsuna dâir Selim Giray Hân'dan tahrîrat gelip ancak Ordu-yı Hümâyûn nakli için araba olmadığından ocaklı ve sâiri gidemez deyü cevap vermişler iken müşârün-ileyh kendi kapısı halkı ve bir mikdâr sipâh ile harekete karar verip bir mahalde buluşmak üzere hân-ı müşârün-ileyhe cevab yazmış ve derhal vech-i meşrûh üzre Kefe'den çıkıp Ur Kalası'na doğru hareket etmiş ise de mîrzâlar hân-ı müşârün-ileyhi aldatıp şöyle ki bir iki seneden beri nâm Osmanlu askerinin oluyor bu def'a bâri başlı başımıza gidip de bir nâm alalım dediklerinde hân dahi saf-dil (84) ve kavminin hud'asından gāfil olmakla nâm olmak sevdâsıyla serasker-i müşârün-ileyhi beklemeyerek doğrudan doğruya Ur Kal'ası'na gittikte bir taraftan halk anı istikbâle çıkmış iken diğer taraftan Tatarlar kal'a kapısını açıp Rusya askeri-

[32] Rubat olarak da geçmektedir.

ni içeriye almalarıyla hân kal'aya girmeden firâra mecbûr oldu. Ve kal'adaki askerin ekserî dahi şehîd olup Kırım'ın kilidi mesâbesinde olan Ur Kal'ası Rusya eline girdi. Andan sonra sâir kal'alara dahi musallat olup Kırım içine perîşânlık düştü. Ve Selim Giray Hân Kırım'da dahi duramayıp bir sefîneye râkiben Dersaâdet'e âzım oldu. Ol vakit Rusyalular ba'zı ahâlî-i Kırım'ın intihâbıyla Sahib Giray Hân-ı Sânîyi Kırım hânı nasb ettirdiler. Bu sûretle Sahib Giray Hân vekâleten mesned-i hükûmete geçdikte birâderi Şahin Giray sultânı kalgay nasb eyledi.

Serasker paşa yine izhâr-ı gayret ü şecâat edip Rusyalular'a dayanmış ise de kalgay sultân olan mûmâ-ileyh Şahin Giray bir hayli Tatar askeriyle gelip Rusya ile olan muâhedelerini i'lân ile Ordu-yı Hümâyûn'un çekilmesini ve çekilmediği halde orduyu yağma edeceklerini beyân etmekle asâkir dahi alenen kayıklara binip firâra başladılar. Kefe Vâlîsi Mehmed Paşa dahi kendiye muvâfık hava bulunca bâd-bân-güşâ-yı firâr oldu. Ve serasker-i müşârün-ileyh kendi etbâıyla kalınca uğraşıp nihâyet kayd-ı esre giriftar olarak Petersburg'a gitti.

Tatarlar dahi şurût-ı adîde üzre Rusya ile muahede edip ancak ba'zı maddeler Kırım'da henüz tesviye olunamayıp Şahin Giray Sultân birâderi tarafından murahhas olarak elli altmış mîrzâ ve Tatarlar ile bu maddeleri tesviye etmek üzere Petersburg'a gittiğinden Devlet-i Rusya tarafından eğer Devlet-i Aliyye ile sulh olunur ise Kırım ahâlîsi yine Rusya'ya tâbi' olalar deyü bir sened yapılıp merkūmlara temhîr etmelerini teklif olundukta Şahin Giray eğerçi temhir ettiyse de sâir mîrzâlar bu hâlin vehâmet-i meâlini endişe ederek temhir etmeyip ve Şahin Giray'dan ayrılıp Şahin Giray'ı Petersburg'da terk ile Kırım'a gelerek vâki' hâli beyân ettiklerinde Kırım ahâlîsi fırka fırka olup dağlara çekildiler. Ve asker cem'ine mübâşeret ettiler. Lâkin Rusyalu her tarafını zabt etmiş olduğundan çâreyâb olamamalarıyla hengâm-ı musâlahaya kadar hâl böyle keşmekeşte kaldı. Bu esnâda Şahin Giray dahi Kırım'a doğru çıkıp geldiyse de Kırım'a girmekten havf edip ve hattâ karındaşı Sahib Giray ile dahi görüşemeyip hengâm-ı sulha kadar Baltova nâm kal'ada meks etmeğe mecbûr oldu. (85) İşte Kırım bu vechile Rusya eline geçerek ve sâir mahalleri dahi târîhlerde mastûr olduğu üzre Rusyalu istîlâ ederek Tuna'nın öte tarafı bütün bütün Rusya eline girdikten sonra seksen altı senesi evâhirinde

ve Muhsinzâde'nin ikinci sadâretinde Rusyalu sulh istid'asında bulunduğundan ve Ordu-yı Hümâyûn erkânı dahi musâlahadan başka çâre olmadığını gördüklerinden tarafeynin karârı vechile Bükreş'de akd-i meclis-i mükâleme olunarak murahhas Abdürrezzak Bâhir Efendi ma'rifetiyle bir ahidnâme tanzîm olunup bir sûreti Dersaâdet'e irsâl olunmuştu. Lâkin ahidnâme-i mezkûrda Tatar'ın serbestliği ve Kerş ve Yenikale'nin Rusyalular yedinde kalması ve Rusya tüccar sefâininin Akdeniz'de ve Karadeniz'de gezmesiyle serbestiyyet-i ticâret maddeleri münderic olarak bunlar Rusyalu tarafından esâs-ı sulh ittihâz olunmuş ve husûsiyle serbestiyyet-i Tatar maddesi Rusyalu'nun aksâ-yı âmâli olan bir keyfiyyet bulunmuş olup hattâ bunu kazanmak için Kılburn'un hedmiyle iktifâ belki Devlet-i Aliyye'ye redd ü ibkā etmek ve Kırım'da sikke ve hutbenin yine Devlet-i Aliyye nâmına olmasına ve Devlet-i Aliyye Kırım'dan bütün bütün kat'-ı alâka etmemek üzere Yenikale ile Tuman beyninde vâki' adada bir kal'a binâ etmesine rızâ vermek ve elli bin kîse akçe tazmin iddiâ ederken andan dahi geçmek gibi sûver-i teshîliyye göstermiş idi.

Ordu-yı Hümâyûn erkânı vakt ü hâle nazaran bu musâlahaya bi'l-ittifak rûy-ı rızâ göstermişler iken İstanbul'da bulunup Ordu-yı Hümâyûn'un hâlinden bî-haber olan ricâl ü kibâr serbestiyyet-i Kırım ve seyr-i sefâin maddelerine râzî olmadıklarından tekrar muhârebeyi iâde ettirdiler. Ve fi'l-vâki' Rusyalu'nun serbestiyyet-i Tatar maddesinde bu derecelerde ısrârı Lehistân'da yaptığı gibi bu vesîle ile Kırım içine dahi fitne vü fesâd ilkā ederek ileride Kırım diyârını dahi Kazan ve Ejderhan eyâletleri gibi zabt u istîlâ etmek maksadından ibâret olduğunda şüphe olmayıp eğer Ordu-yı Hümâyûn'da bir parça harekete ve hiç olmazsa Tuna'nın beri tarafını hıfz u hırâsete mecâl olsa ol esnâda Rusya Devleti'nin dahi umûr-ı dâhiliyyesince ba'zı gāileleri zuhûr ettiğinden bu muâhede-i muzırra altından halas bulmak mümkün idi.

Çünkü Rusya asâkiri her ne kadar bu ana kadar mazhar-ı galebe olmuşlar ise de seferler sebebiyle Rusyalu dahi muzâyaka-i mâliyeye dûçâr olarak bir takım mezâlim ve taaddiyâta ibtidâr ettiğinden ve noksan bulan neferâtı yerine koymak için pey-der-pey ahâlînin evlâdını asker yazdığından Rusya halkı Katerina'dan dil-gîr olmuş ve memâlikin ekseri (86) harâbiyyete yüz tutmuş idi. Ve istiâne-i nakdiyye zımnında İngiltere tüccârına günden güne ziyâde müsâadât gösterdiğinden bu dahi dâhilen kendiye başlıca ziyânı mûcib

olmuştu. Ve Kazan taraflarında Tatarlardan ba'zıları itâattan hurûc ile ol havâlînin harâbiyyetine sebeb olduktan başka muahharan bir takımı asâkir-i vefîre cem' ederek Rusyalu ile mukābele ve muhârebeye ibtidâr etmişler idi.

Binâen-aleyh Katerina dahi Devlet-i Aliyye ile musâlahayı isti'câle mecbûre oldu. Lâkin seksen sekiz senesinde Rusya asâkiri Tuna'nın beri tarafına güzâr ile Ordu-yı Hümâyûnu Şumnu'da muhâsara ettiklerinden ve Ordu-yı Hümâyûn içine envâ'-ı şikāk u nifâk girdiğinden nâçâr sulhe rızâ verilip mükâleme me'murları dahi ta'cîl ederek ve her nasıl olursa olsun bir sûret bulunsun diyerek bu kadar asâkir ve mühimmât itlâf olunduktan sonra yine Bükreş'de karâr-gîr olan mevâddı maa-ziyâdetin kabûl ile Kaynarca Musâlahası gibi bir muâhede-i muzırra akdine mecbûriyet hâsıl oldu.

Esbak Kırım Hânı Devlet Giray Hân-ı Râbi' ile Canikli Hacı Ali Paşa seksen yedi senesinde Kırım'ın istihlâsına me'mur olmakla Taman cânibine gidip Nogay kabâilini ve akvâm-ı Çerâkise'yi celb ile işbu seksen sekiz senesinde Kırım'a güzâr ve mübâşeret-i kâr-zâr ettiklerinde Kırım ahâlîsi dahi bi'l-ittifak a'dâdan intikām almağa kıyam etmeleriyle eser-i galebe taraf-ı İslâmiyânda rû-nümâ olmağa başlamışken işbu Kaynarca Muâhedesi'nde iklîm-i Kırım serbestiyet üzre kalmak meşrût olduğundan nâçâr müşârün-ileyhimâ dahi meştâ-nişîn olmak üzere Kefe Kal'ası'na avdet eylemişlerdir.

Bu seferin Devlet-i Aliyye'ye îrâs eylediği hasârâtın ta'dâdı kâbil değildir. Hatta Memâlik-i Osmâniye'de at kısmına andan sonra inkıraz gelmiş olduğu mervîdir.

Fezleke

Şecere-i Devlet-i Aliyye'yi ibtidâ Osman Şâh Gâzi hazretleri ekip ahlâfının âb u tâb-ı himmetleriyle perveriş-yâb olarak Kānûnî Sultân Süleyman Hân hazretlerinin zamânında hadd-i kemâle ermiş ve sonra gâh hazân-ı ihtilâl ü inkisâr ve gâh bahâr-ı intizâm u iktidâr görüp encâm-ı kâr ba'zı avârıza dûçâr olarak bir fenâ hâle girmiş iken Sultân (87) Mahmud Hân-ı Sânî hazretleri çîre-destî-i satvet-i hâkânîleriyle şecere-i hükûmete musallat olan avârız-ı mükeddere ve haşerât-ı muzırrayı ref' ve ba'zı fürû'-ı yâbise vü fâhişeyi kat' ederek devleti esbâb-ı muzırradan tebrie ve tahliye ettikten sonra anın hayrü'l-halefi olup sâye-i tûbâ-vâye-i adâletinde mazalle-nişîn-i emn ü

emân olduğumuz ve devr-i hilâfetin mevsim-i bahâr-ı ezmân-ı sâire bildiğimiz Sultân Abdülmecid Hân hazretleri ter-destî-i tedâbîr-i hakîmâneleriyle terbiye vü tahliye eyleyerek şecere-i saltanat-ı seniyyeye ez-ser-i nev hayât u tarâvet vermiştir.

FASL-I HÂMİS

(Kavânîn-i Devlet-i Aliyye'nin Ne Vechile Halel-pezîr Olduğuna Dâirdir)

Dakīka-sencân-ı ahbâr-ı eslâfa hafî olmadığı üzre Devlet-i Aliyye Kānûnî Sultân Süleyman Hân hazretlerinin zamân-ı saltanatına gelince sâde ve tavr-ı bedâvete karîb bir halde olup tevsî'-i memâlik ve te'sîs-i usûl ü kavâid ile iştigāl ve efrâd-ı milletin çoğunu askerlikle iştigāl ettiğine mebnî gerek taraf-ı saltanatta gerek halk içinde ârâyiş ü ihtişâma ve sefâhat-i fesâd-encâma bir gûne meyl ü rağbet hâsıl olmamış idi. Sultân Süleyman zamânında ise az vakit zarfında birçok memâlik daha zamîme-i mülk-i Osmânî olarak devletin serhadd-i kemâle vusûlü ve memlekette fevkalâde servet ü sâmân husûlü bi't-tab' tebeddül-i tavrı iktizâ eyledi. Bu dahi tabîat-i dehrin ilcââtından olduğu cihetle niçin oldu, hâl-i bedâvette kalmış olsa daha a'lâ olmaz mıydı, denilmek umûr-ı zarûriyyeden olan ahkâm-ı zamâniyyeyi inkâr demek olur. Zîrâ her cem'iyyet-i beşeriyye bi'l-mecbûriyye bu köprüden geçmiş ve hükm-i zamânı derk ve takdîr etmeyerek ahvâl-i tabîiyyeye karşı durub da tavr-ı kadîmde inâd u ısrâr eden akvâm deryâ-yı ademe dönüşmüştür. Şu kadar ki devlete göre en büyük hatar ve mühlike ve beden-i hey'et-i müctemiâ-yı millete pek azim illet-i mühlike bir tavırdan tavr-ı diğere nakli hengâmında olup bir hastalığın iyiliğe tahavvülü zamânında ziyâdesiyle dikkat u ihtimam olunmaz ise illetin nüksüyle zâten zaif olan vücûdu bütün bütün berbad etmesi mücerreb olduğu misillü devletlerin dahi tebdîl-i etvârda mu'tad olduğu hal-ı sâbıkıyla duhule mecbûr bulunduğu (88) tavr-ı cedîd miyânesi hakîmâne ve müdekkikâne tevfîk olunmadığı ve def'aten tağyîr-i usûl ile tavr-ı sâbıkın evâhiri olmasından nâşî tab'an za'f üzre bulunan cism-i devlete birden bire tezelzül verildiği halde selâmet müstahîl ve bunun aksi sûretindeki hâric-

de misâli seyl-i serî'u'l-ceryânın mecrâsı mevâni'den hâlî olmaz ise etrâfını basıp harâb eylemesidir. İktizâ-yı tebeddülât-ı zamâniyyeye karşı durup da tahavvül etmemeğe sa'y etmek aynıyla bu kabilden olup o efkârda bulunan erbâb-ı hükûmetin ravza-i devleti pâ-zede-i seylâb-ı izmihlâl etmiş olacakları vâreste-i kayd-ı burhan ü delildir. Hâsılı tagayyürden masûn olmak hâssa-i nevâmîs-i İlâhiyye olup kavânîn-i beşeriyye hükm-i zaman ile mütegayyir olmakla iki yüz sene evvel pek mükemmel ve hayırlı add olunan bir kānûn ve usûl ol vakitten beri mizâc-ı kavmde ve ahvâl-i âlemde hâdis olan tagayyurat cihetiyle bir işe yaramaz dereceye gelmek emr-i tabîî olduğundan vükelâ-yı devlet için asıl lâzım olacak takallübât-ı vâkiayı mutâlaa ve ihtiyâcât-ı hâzıra-i devleti ve zamânın ahkâmını tetkīk ü muhâkeme ile idâreyi ana uydurmak ve nizâmât-ı mevcûdeyi pîş-i nazar-ı dakīka-dânîlerinde olan ahvâle tatbik eylemek kazıyyeleridir. Ve bu matlaba vusûl tarîklerinin biri ve belki en kestirmesi bendesi oldukları devletin kavânîn-i kadîme ve etvâr-ı sâbıkası ile takallubât-ı ârızayı bilmek olduğundan ve eğerçi saltanat-ı seniyyenin usûl ve nizâmât-ı sâlifesi kütüb-i tevârihte münderic ve işbu târîhimizde tekrârı ba'zı mertebe sadedden hâric ise de bunların ber-vech-i âtî hulâsa vechile derci ve nizâmât-ı mezkûreye vakt be-vakit ârız olan fesâdâtın sebeblerini tasrih hem kâr-ı âgehân ahlâfa âcizâne ve bir hizmet ve hem de ber-vechi âtî târîhimizde mevzû' bahs olacak nizâmât-ı cedîdenin îcâbâtını tefühhüme medâr-ı suhûlet add olunmuştur.

Her devletin vezâif-i esâsiyyesi iki farîzaya münkasım olup biri dâhil-i memlekette adl u dad ile ihkāk-ı hukūk-ı ibâd mes'elesi ve dîgeri serhaddâtın taarruz-ı ecânibden muhâfazası maddesi olarak her devletin şan u ikbâl ve şöhret u revnak ve iclal ü azameti bu vazîfelerin hüsn-i îfâsına sa'y u ikdâm ve himmeti mertebesince olduğundan Devlet-i Aliyye'de fi'l-asl bu farîzaların îfâsına kemâl-i ehemiyyet ile ihtimam olunurdu. Şöyle ki beyne'n-nas adl ile hükme me'mur olan ulemâ tarîki Devlet-i Aliyye'de gāyet mazbût ve muntazam olduktan başka eslâf-ı selâtîn-i Âl-i Osmân -*hullidet hilâfetühüm ilâ âhiri'z-zamân*- hazerâtı bu bâbda pek ziyâde i'tinâ ederek ol zamânın iktizâsınca bizzat dîvân yerine hâzır olup mesâlih-i memleket ve umûr-ı din ü devlet ile takayyüd-i tâm (89) buyururlardı hattâ Yavuz Sultan Selim Hân hazretlerinin eski dîvânhânede bizzat dîvân eylediği zîver-i sahâyif-i tevârihtir.

Ve eyâletlerin idâresine me'mur olan beylerbeyiler nice zaman sancak beyliği etmiş ve germ ü serd-i rüzgarı görmüş emekdâr zatlar ve sancak beyleri hayr-hâhân-ı dîn ü devlet iş güzar ve mücerrebü'l-etvâr kimseler oldukları halde cürm ü günahları olmadıkça azl olunmayıp müddet-i medîde mansıblarında pây-dâr olarak kuvvet ve kudretleri ber-kemal olmakla eyyâm-ı hazarda i'mâr-ı bilâd ve terfîh-i ibâd husûslarına hasr-ı nazar ve hengâm-ı seferde mükemmel askerleri ve cebelüleri ile azm-i sefer ederlerdi.

Ve ol vakitler Avrupa devletlerinde muvazzaf ve dâimâ hâzır u âmâde asâkir olmayıp lede'l-iktizâ etrâftan asker celb ü cem' edegelmişler iken mevkib-i hümâyûna mahsus olmak üzere Devlet-i Aliyye'nin kapıkulu nâmıyla ulûfe-hâr ve dâimâ hâzır ve emr u fermâna muntazır müretteb ocakları var idi ki bunların piyâdeleri Yeniçeri ortaları ve süvârîleri altı bölük ya'nî ebnâ-yı sipâhiyân ve silahdâr ve gurebâ-yı yemîn ve gurebâ-yı yesâr ve ulûfeciyân-ı yemîn ve ulûfeciyân-ı yesâr ocakları halkıdır.

Yeniçerilerin dâimâ kışlalarında ikâmet ve taallüm ve istihsâl-i fünûn-ı harbiyyeye muvâzabet ile sefer-i Hümâyûn vukūunda hemen her orta kazanını ve neferâtını alarak kemâl-i hâhiş ile gazâya giderler ve zâbitlerine inkiyâd u itâatleri ber-kemal olarak esnâ-yı râhta reâyâya ednâ mertebe taaddîden ictinâb ederler idi.

Bu minvâl üzre mevki'-i muhârebeye vusûllerinde çünkü bunlar pâzâr-ı kâr-zâra can alıp can vermek hülyâsıyla bunca vakit kışlalarında intizâr üzre bulunmuş ve küçüklükten beri fedâîlik efkârı üzerine terbiye olunmuş cenge gāyet harîs ve hâhişger bir tâife olmalarıyla mehâlik ü muhâterâttan aslâ tehâşî etmeyerek düşman karşısında göğüs gerip durduklarından galebe ve zafer kendilerine hempâ vü hemser idi.

Ve cümlesi bekâr olup fakat amel-mânde olduklarında tekāüd ulûfesi ihsan olunmakla ol vakit teehhül ederlerdi. Ve eyyâm-ı hazarda Yeniçeri ocağı için yedi senede bir kerre kapı olup ya'nî defter açılıp ne kadar noksan zuhûr eyler ise acemî oğlanları kışlalarından ol mikdâr neferât Yeniçeri yazılırdı.

Cebeci ve topçu ocaklarının nizamları dahi bu minvâl üzere idi. Acemî oğlanları devşirme çocuklardan ibaret idi iki küçük iken alınıp lisân-ı Türkî (90) ta'lîm ve âyîn-i İslâm üzre terbiye olunarak bir hayli vakit kışlalarında

ikāmetle tamâm mertebe kāl olduktan sonra Enderûn-ı hümâyûn ağalığına şâyân olanları Enderûn-ı hümâyûna alınıp ve sâiri ocaklara tahsîs[33] olunup bu sûretle cümlesi terbiye görürlerdi. Ve devşirme mutlakā Arnavud ve Boşnak ve Bulgar ve Ermeni milletlerine mahsûs olup gayrı tâifeden ve şehir çocuklarından olmazdı. Fakat Yeniçerilerin oğulları acemî kışlalarına alınmak câiz olarak anlar dahi sâir devşirmeler ile birlikte terbiye olunduktan sonra nizâmı vechile ocaklara çıkarlar idi. Sâlifü'z-zikr süvârî ocakları için dahi kezâlik yedi senede bir kerre defter açılarak ne kadar noksanları zuhûr eyler ise Enderûn-ı hümâyûn ağalarının eskilerinden ve Yeniçeri ve cebeci ve topçu tâifelerinin yararlığı zuhûra gelmiş olanlarından ol mikdâr adam tahrîr olunurdu.

Binâen alâ-zâlik kapıkulu denilen ocaklar halkı ale'l-umum milel-i merkūme devşirmeleriyle ocakzâdelerden ibâret ve sunûf-ı ahâlîden hâric bir hey'et olarak cümlesi küçüklükten beri gereği gibi terbiye gördükten sonra yoluyla ocaklara çıkmış ve sâyesinde neşv ü nemâ buldukları Devlet-i Aliyye uğruna can ve baş feda etmek kendilerine tabî'ât-ı sâniye olmuş müntehab ve mazbut asâkir olup içlerine hâricden bir ferdin duhûlü mümkün değil idi.

İşbu ocaklar halkı saltanat-ı seniyyenin asâkir-i muvazzafası ve Orduyı Hümâyûn'un eczâ-yı asliyyesi olup Devlet-i Aliyye'nin en cesîm kuvve-i askeriyyesi erbâb-ı tîmâr ve zeâmet idi ki anlardan iki yüz bine karîb süvârî çıkardı ve anlar mükemmel ü muntazam oldukları vakit ekseriyâ kapıkuluna dahi hâcet bırakmazlar ve bunlar hep pâdişâh bendesi olmalarıyla dâhil-i memlekette âsî vü bâgī zuhûruna mâni' olduklarından başka yalnız Rumeli Eyâleti'nin erbâb-ı tîmâr ü zeâmeti bir devlete cevab verir idi. Zîrâ vaktiyle yalnız Rumeli Eyâleti'nde bâ-defter on iki bin kılıç olup her kılıca mutasarrıf olan tîmârlu her üç bin akçe için birer tâmmü's-silah cebelüsiyle sefere eşmek kānûn olduğundan eyâlet-i merkūmenin erbâb-ı tîmâr ve zeâmeti kānûn üzre cebelüleriyle kırk bin kadar olur iken ba'zı ocak-zâdeler hasbeten lillâh kānûndan fazla olarak otuzar ve kırkar ve ellişer cebelüleriyle sefer ettiklerinden eyâlet-i merkūme askeri yetmiş seksen bine bâliğ olurdu. Anadolu Eyâleti'nde dahi bâ-defter yedi bin kılıç ve kānûn üzre cebelüsiyle on yedi bin nefer ve kānûndan fazla olan cebelüsiyle otuz binden ziyâde ve Diyarbekir ile Kür-

[33] Metinde: tashîh

distân ve sâir eyâletlerin askeri dahi bu kıyas üzre idi ve üç bin akçeden yirmi bin (91) akçeye kadar tîmâr ve andan yukarısı zeâmet olup terakkīleri dahi mücerred muhârebede isbât-ı liyâkata mevkūf olarak erbâb-ı tîmârdan cenglerde tamâm mertebe yararlığı zâhir olanlara on akçede bir akçe terakkī ihsân olunur. Fakat sefer-i hümâyûnda hadden efzûn bahâdırlık ve yararlık edenler zeâmete müstahak olurlardı. Ve sancak beyleri bunların mevki'-i harbde kumânda zâbitleri ve beylerbeyiler başbuğları makāmında olup umûr-ı nizâmiyyelerine alay beyleri me'mûr idi ki hep tevcîhât anların arzları üzerine yürür ve mahlûlâtı beylerbeyiler müstahakkīne tevcîh edip fakat tezkîreleri Dersaâdet'e takdîm ile berât olunur idi. Ve doğrudan doğruya Dersaâdet'ten bir ferde ne tîmâr verilirdi ve ne terakkī ihsân olunurdu ve tîmâr ve zeâmet bir ferde arpalık ve başmaklık olmazdı. Ve zu'emâ ashâb-ı tîmârın büyükleri demek olup zeâmetin kadr ü i'tibârı ne derecede olduğu bundan ma'lûm olur ki evâilde Dergâh-ı âlî kapıcı-başıları sancak beyliğine ve beylerbeyiliğe müstahakk ve rûzgâr-dîde ve kâr-âmuzde hayr-hâh ve sâdık zâtlar oldukları hâlde arpalıkları on dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçe olup zeâmet derecesine varmamak için andan ziyâde olmaz. Ve haseki kadınlara başmaklık nâmıyla maâş tahsîsi lâzım geldikte havâss-ı hümâyûn karyelerinden yine ol mikdâra kadar akçe ta'yîn olunarak kezâlik yirmi bin akçeye iblâğ olunmaz idi. Ve erbâb-ı tîmâr ve zeâmet eben an-ceddin pâdişâh dirliğine mutasarrıf hep kişi-zâde ve ma'lûm u mücerreb zâtlar olarak nev'amâ eşrâf-ı millet makāmında bir tabaka-i mütemâyize olup hâricden bir ferde tîmâr ve zeâmet tevcîhi külliyyen memnû' olmakla içlerine bîgâne duhûlü mümkün olmadığından ber-minvâl-i sâbık kesîrü'l-aded oldukları gibi gāyet mazbût u güzîde ve devlet ü millet ne demek olduğunu tanır bir tâife oldukları halde her biri kendi sancağı dâhilinde bulunmakla lede'l-iktizâ cümlesi çend rûz zarfında hâzır u âmâde olurlardı.

Ve Rumeli tarafında kırk bin yörükân ve müsellemân ve Anadolu eyâletinde otuz bin yaya olup sefer Rumeli'de vâki' olursa yörükân ve müsellemândan beş altı bin nefer ve Anadolu cânibinde vâki' olursa yayalardan üç dört bin nefer sefer-i hümâyûna me'mûr olarak bunlar metris ve top hizmetlerin îfâ ve orman kesip yol açmak gibi işleri edâ etmeleriyle erbâb-ı tîmâr u zeâmet ellerine kazma ve kürek almak gibi bayağı işlerden vâreste olmalarıyla mücerred cenge hasr-ı mesâ'î ederlerdi.

Bunlardan başka Rumeli cânibinde yirmi bin defterlü akıncı olup sefer-i hümâyûn vukūunda akıncı beyleri akıncı ve gönüllü olmak üzere kırk elli bin kadar sebük-bâr (92) süvârî ile düşman memâlikine duhûl ve hücûm etmeleriyle pâzâr-ı kâr-zâr dâimâ derûn-ı memâlik-i a'dâda kurulup serhaddât-ı İslâmiyye sâlim kalır ve a'dânın böyle meşgūliyyeti hâlinde Ordu-yı Hümâyûn dahi irişerek netîce-i harbi kazanır idi ve ol vakitler Tatar tâifesine aslâ ihtiyâc yoğdu.

Zikr olunan sunûf-ı askeriyye hep kuvve-i seyyâre olarak bunlardan başka kılâ'-ı hâkāniyyenin muhâfazasına me'mûr yerli ve muvazzaf mustahfız asâkiri olup anlar dahi me'mûr oldukları kılâ' u bıkā'ın muhâfazasına bezl-i can eder bahâdır ve fedâî yiğitler olmalarıyla hudûd ve sugūrun emniyyeti kemâlde o zaman Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi dahi bu vechile mükemmel ve pek muntazam hâlde idi.

Bunlardan başka mevâki'-i mahsûsada başlı nâmında bir sınıf asker dahi var idi ve lede'l-iktizâ yevmiyye ile dahi asker tedârük ve isti'mâl olunurdu.

Monta Kokoli fenn-i harbe dâir olan meşhûr kitâbında der ki: "Asâkir-i Osmâniyye ulûfeye yahut tîmâr ve zeâmete mutasarrıflardır. Fakat vakt-i hâcette levend ve sarıca ve sekbân nâmında piyâde ve süvârî asker yazarlar. Bunların esâmîleri olmayıp bizim tavrımız üzere hidemât-ı seferiyyede bulundukca ücret-i yevmiyye alırlar. Ve Osmanlı süvârîlerinden beşlüyân ki atlı muhâfazacılardan bir nev' askerdir. Diyâr-ı Üngürus'da husari nâmına olan süvârî bu i'tibârdadır. Mâdemki Osmanlı'dan muttasıl havf u endîşe üzereyiz bir askere muhtâcız ki dâimâ hâzır u âmâde buluna. Ve yine mezkûr kitâbında Monta Kokoli Devlet-i Aliyye'nin kuvvet ü iktidârını vasf u ta'rîf makāmında der ki "Devlet-i Osmâniyye zî-be's u zî-kudret bir saltanat-ı kāhire olup cerî ve ceng-cûy ve seyr ü sefere me'lûf asâkir-i bî-şumârı dâimâ hâzır u âmâdedir. Sefer murâd ettikte azîmet ü hareketi şuyû' ve intişârından mukaddem asâkir-i encüm-şümârı savb-ı merâma şitâb ile dârü'l-harbe vâsıl ve dâhil ola gelmiştir. Târîh-i mîlâd-ı İsâ'nın 1660 senesi esnâsında sefînelere manda öküzlerini koşup nehr-i Tuna ile Belgrad'a ve Ösek'e ve Budim'e çektirdikleri sâfâin ve nakl ettikleri zehâir ü mühimmât hadd-i ta'rîften bîrûndur. Ve de'b-i Osmânîyân budur ki sûretâ gösterdikleri tedârük ve azîmetin hilâfını işleye gelmiştir. Ve niyyet ü maksadların ketm ü ihfâ için tedârükte ve hareket

ü azîmette sûver-i adîde ve eşkâl-i muhtelife irâ'e vü izhâr ede gelmişlerdir. Nice seneler Venedik seferine müdâvemet sûretin gösterip nâgâh Erdel Kralı Rakoci (93) üzerine sefer ettiler. Ve bir müddet zâhirde Balta üzerine tedârük görüp ale'l-gafle Girit üzerine hücûm ettiler. Vaktiyle tedârük görmek Romalular'ın de'b-i kadîmi olup Osmanlılar dahi ibtidâ-yı zuhûrlarından beri anların isrine iktifâ edegelmişlerdir. Osmanlı ordularında beldâr ve neccâr ve sannâ' ve bennâ ve esnâf-ı amelenin kesreti taaccüb olunacak mertebededir. Kılavuz ve câsûsları çoktur. Topları ve mühimmâtları gâyet kesîr olduğundan esnâ-yı seferde etrâftan bir nice amele ve avene dahi cem' u ihzâr ederler. Üstâdları ve bâ-husûs topçuları ekseriyâ Avrupa firârîlerinden tebdîl-i dîn ile Müslümân olanlardır. Milel-i sâirenin tâkat getiremedikleri güç ve müşkil işler Osmanlı'ya kolay gelir. Metrisleri gâyet metîn ve müstahkemdir. Ve metrîslerini yürütmekte sür'atleri şâyân-ı istigrâbdır. Osmanlı'ya karşı ayak kurşundan ve el demirden gerek" demişler. Darb-ı meseldir." İntehâ.

İşte bunun için ol vakitler memâlik-i mahrûsa âzâde-i zulm ü taaddî ve hudûd ve sugūr-ı İslâmiyye masûn-ı tahattî'ât-ı eâdî olmakla sefer ve hazarda ahâlî nâil-i ni'met-i âsâyiş u huzûr ve memâlik günden güne âbâdân u ma'mûr olmakta ve devlet dâimâ kuvvet ve vüs'at bulmakta idi. Husûsiyle Kānûnî Sultân Süleyman hazretlerinin asrında devletin kuvve-i berriyye vü bahriyyesi pek ziyâde olmakla sît-ı satvet ü saltanatı cihâna velvele vermişti. Ancak devletin kemâli anın vaktinde olduğu gibi ekser esbâb-ı ihtilâli dahi ol vakit tekevvüne başlamıştır. Fakat kuvvet ve kudreti kemâlinde olduğundan ve mevâdd-ı kānûniyyenin ihtilâli ekseriyâ sûret-i ma'kūlede istisnâlar ile başlayıp bi't-tedrîc bütün bütün muhtell ü müşevveş olageldiğinden ibtidâları hiss olunmayıp bir müddet sonra âsâr-ı reddiyesi zuhûra gelmiştir.

Şöyle ki Sultân Süleyman asrında devletin şevket ü azameti kemâle gelerek ber-muktezâ-yı izz ü nâz-ı saltanat bi't-tab' a'yün-i bendegândan ba'zı mertebe ihticâba meyl ü ragbet ile bizzat Dîvân-ı Hümâyûn'a hâzır olmağı terk edip ancak verâ-yı kafesten umûr-ı dîvâniyyeye ilkā-yı sem' ettiği ve bizzat Ordu-yı Hümâyûn ile azm-ı kâr-zâr ve eyyâm-ı hazarda ba'zan Edirne ve Yanbolu şikârgâhlarında geşt ü güzâr ederek her mazlûm bî-vâsıta arzuhâl edebildiği cihetle nice ahvâle muttali' olup umûr-ı memlekete takayyüdü ise ber-kemâl olduğundan zamânında memâlik ma'mûr u âbâdân ve ahâlî müsta-

zılli sâye-i emn ü emân idi. Fi'l-asl vüzerâ içinde liyâkat u kifâyetçe vâyedâr-ı rüchân ve meziyyet ve zâten ve zamânen sâhib-i haysiyyet olanlar sadrıa'zam olup vezâret dahi nice zamân sancak beyliği (94) beylerbeyilik ettikten sonra nihâyet Anadolu ve ba'dehû Rumeli beylerbeyisi olarak rüzgâra tecrübesi sebkat etmiş ve germ ü serd-i cihânı görerek ahvâl-i âleme gereği gibi kesb-i vukūf eylemiş zevâta tevcîh edilir. Ve bi'l-cümle menâsıbın tevcîhâtında câize ve rüşvet alınmayıp her hâlde ehliyyet ü istihkāk gözedilir iken Sultân Süleyman Hân hazretleri kāide-i kadîmeye münâfî olarak Hâsoda-başı İbrahim Ağa'yı def'aten makām-ı sadârete getirdi.

Ve eğerçi pâdişâh-ı müşârün-ileyh hazretleri bizzat mesâlih-i devletin rü'yetine nasb-ı nefs-i ihtimâm ederek vükelâsı âlet-i mülâhaza kabîlinden olmasıyla her kim vezîria'zam olsa âsiyâb-ı devletin idâresine halel gelmeyeceği der-kâr olduğundan mesâlihin kemâl-i suhûlet ile dilhâh-ı âlîsi üzre ceryânı için böyle perverde-i dest-i terbiyyeti olan bir zâtı sadârete getirmesi kendi zamânında muhıll-ı maslahat olmadıysa da bu vechile ahlâfına sû'-i misâl göstermiş olduğundan sonra gelenler dahi zâten sevdikleri bende-i mahsûsların vezîr etmeğe başlayıp bu makūleler ise genclik ve tecrübesizlik âleminde nâil oldukları teveccüh ü iltifât-ı pâdîşâhîye mağrûr olarak ahvâl-i âleme vukūfları olmadığı gibi erbâb-ı vukūftan suâle dahi tenezzül etmedikleri cihetle hemen re'y-i hôd-serâne ile iş görülüp kānûn u kāideye riâyet ve (*En tüeddü'l-emânâti ilâ ehlihâ*)[34] emr-i şerîfine tevfîk hareket olunmaz ve iş artık zâtiyâta intikāl ile hakīkaten maslahat görmek maksad-ı sahîhi düşünülmez olduğundan devletin nizâm u intizâmı muhtell ve kuvveti za'fa mübeddel olmağa başladı. Ez-cümle Sultân Selim-i Sânî ibtidâ-yı cülûsunda Yeniçeri ağasını kapudan-ı deryâ nasb edip o dahi ahvâl-i bahrden bî-haber olmakla zîrde beyân olunacağı vechile İnebahtı Limanı'nda Donanmâ-yı Hümâyûn'u yakmış ve işte ol vakit kuvve-i bahriyye-i Devlet-i Aliyye tenezzüle yüz tutmuş idi.

Ve birde tîmârlar ashâb-ı haysiyet ü nâmûstan olan ve mülâzimlik ile hidmeti sebk eden müstahikkīne tevcîh oluna gelirken Sultân Süleyman-ı Kānûnî asrında çaşnigîr başılıktan beylerbeyilik ile çıkan Hüsrev Paşa rüşvet ile tîmâr vermek gibi bir seyyie ihdâs edip sonraları bunun pek çok mazarratları görülmüştür.

[34] "...emânetleri ehil olanlara vermenizi... emreder" Kur'ân-ı Kerim, Nisâ, 4/58

Monta Kokoli sâlifü'z-zikr kitâbında Devlet-i Aliyye serdâr-ı ekremlerinin harbde hüner ü mahâretlerin ve tasarruf u tenfîz-i ahkâm ü a'mâlde şevk u hâhiş ve sür'atlerin elhak hezâr tahsîn ü aferine şâyândır deyü medh u senâ ettikten sonra bunun sebebini dahi bu vechile beyân etmiştir ki Devlet-i Osmâniyye vüzerâsı umûr-ı izâma isti'dâd ve liyâkat iktisâbı için daha eyyâm-ı sabâvetlerinde hidemât-ı harbiyyede istihdâm olunup binâen-aleyh (95) mehâmm-ı umûr ile ülfet ederek tahsîl-i melekât ve tedrîc ü teennî ile kat'-ı merâtib ederler. Ve Memâlik-i fesîhatü'l-mesâlik-i Osmâniyye'de memleketten memlekete nakl ile veya seferden sefere seyr ü seyâhat ile vakt-i şebâblarından şeyhûhetlerine varınca isti'mâl-i âlât u esliha ve tenfîz u icrâ-yı hüküm ü hükûmet ile tefennün ederek kemâlâta vâsıl olurlar. Ve lakin hafî olmaya ki bu zamânda nice bid'atler zuhûruyla meyân-ı Osmâniyân'da dahi fünûn-ı harbiyyenin temeşşük ve idmanı nizâmına halel ve hüner ü ma'rifetin revâcına fütûr u kesel gelip şân u şöhret-i serdârî vü sipehsâlârî nakīsa-pezîr olmuştur. Zîrâ pâdişâh sarayı ricâlinden bir niceler çerağ ve derhâl serdâr u sipehsalâr nasb u ta'yîn ile muazzamât-ı umûrdan olan emr-i hatîr-i harb kendisinin gerden-i iktidârına tahmîl olunur deyü tahrîr eylemiştir.

Ve fi'l-asl pâdişâh ile vezîria'zamları arasına kimesne giremez ve işlerine Enderûn ve Bîrûn halkından ferd-i âferîde müdâhale edemez iken Sultân Murad-ı Sâlis asrında nüdemâ ve mukarrebîn-i pâdişâhî mesalih-i devlete müdâhale ile sadrıa'zamlara nice nâ-ma'kūl işlerin icrâsını teklîf ve kabûl etmedikleri takdîrce cümlesi bi'l-ittifâk huzûr-ı hümâyûnda fırsat düşürüp türlü iftirâlar ile silsile-i gazab-ı pâdişâhîyi tahrîk ederek kimin katl ve kimin nefy ettirir olduklarından nâşî bir hayli vakitler sadrıa'zamlar bi'z-zarûre Enderûn halkına mütâbaat ve hevâlarına muvâfakat etmeğe mecbûr olmalarıyla anlar dahi bî-muhâbâ her umûra müdâhale eder ve istediklerini icrâ ettirir oldular.

Dokuz yüz doksan (M. 1582) târîhinde Şehzâde Sultân Mehmed'in hitân cem'iyyeti olup bir iki mâh mümtedd olmakla etrâf u eknâftan bî-şumâr halk tecemmu' etmiş bulunduğundan hitâm-ı sûrda bu kadar eclâfın memnûniyyetleri iltizâm ve cümlesi Yeniçerilik istediklerinde taraf-ı saltanattan merâmlarına müsâade ve icrâsı Yeniçeri Ağası Ferhad Ağa'ya irâde buyurulup hâlbuki ber-minvâl-i sâbık Yeniçeri neferâtı usûl ü nizâmı vechile Acemî

Oğlanları kışlalarından alınmak kānûn olmakla Ferhad Ağa ocak zâbıtânı ile lede'l-müşâvere bu sûrette ocağımıza bîgâne duhûl ile ocakta cârî olan kānûn u kāide elden gider. Devlet-i Aliyye'ye bunun azîm zararı vardır deyü kabûl etmemek üzere bi'l-ittihâd karâr vermişler ise de âkıbet-endîş olmayan ba'zı nüdemâ ve mukarrebîn ilhâh u ısrâr ile tekrar irâde-i seniyye ısdâr ettirdiklerinde Ferhad Ağa azlini ihtiyâr etmiş ve halefi Yusuf Ağa çerâğı nâmıyla tavâif-i mezbureyi Yeniçeri (96) ocağına idhâl ederek bir tohum-ı fesâd ekip gitmiştir ki sonra gelenler dahi böyle birer bid'at ihdâs edip türlü nâm u te'vîlât ile bir takım menşe' ü meşrebi ve meslek ü mezhebi nâ-ma'lûm eşhâsı Devlet-i Aliyye'nin kendi dest-i terbiyesiyle Acemi kışlaları fidanlığında yetiştirdiği Yeniçeriler içine idhâl ederek devletin böyle bir muntazam u mu'tenâ ocağına incir dikmişlerdir. Zîrâ ocağın kānûnu bir kerre rahnepezîr olıcak bir dahi önü alınamayıp fi'l-asl pâdişâh ulûfesine mutasarrıf olanlar vükelâ vü vüzerâ ve sâir me'mûrînin dâirelerinde müstahdem olmak muhâl ve Yeniçeriler ale'l-umûm kışlalarında sâkin olmak şart olarak hâricde bir ferdin bulunması ve pîr ve amel-mânde olmadıkça tekāüdleri külliyyen memnû' iken andan sonra Yeniçeri ulûfeleri hademeye i'tâ olunmağa ve genç ü tüvânâ yiğitler mütekāid olmağa ve refte refte bu fenâlıklar tezâyüd ederek Yeniçeri ağaları ve ocak zâbıtânı ve kalemi küttâbı neferât esâmîlerini ve terakkīlerini dilediklerine bey' u furuht ve çerağlık ve îrâd nâmıyla bahş ve i'tâ etmeğe ve nihâyet Yeniçeri esâmîleri mukātaa ve eshâm gibi alınıp satılmağa başlamakla ekserîsi Enderûn ve Bîrûn ricâli ve ulemâ dâirelerine ve etbâ' ve hizmetkâr gürûhuna geçip ve bunlara kapılı esâmî ta'bîr olunup kışla mütevellîleri bunların mevâcibini biraz noksan vermeği i'tiyâd ile me'kel ettikleri cihetle Yeniçeri esâmîsi günden güne tezâyüd etmekte olduğu hâlde sefere sevk olunacak neferleri tenâkus ederek nihâyet Yeniçeri kışlalarında başeski ve bayrakdâr nâmına birkaç amel-mânde derbederler ile karakullukcu ve aşcı makūlesi ba'zı bî-çârelerden başka kimesne kalmayıp Yeniçeri esâmîsi ise evvelkiden çend kat ziyâde olarak mevâciblerine hazîne-i devlet tahammül etmez olmuşken ihrâc-ı mevâcib vaktinde güç hâl ile tedârük oluna bilen mebâliğ-i külliyyeyi sefere gitmez ve kulluk beklemez ve devletin bir işine yaramaz esnâf ve tüccâr ve etbâ' ve hizmetkâr gurûhundan birer takrîble tekāüd esâmîsine dest-res olanlar ahz eder olduklarından sefer için şöyle dursun kulluk beklemek için lâzım olan neferât ekseriyâ kışlalar tarafından ücret

ile tutulurdu. Hâlbuki İstanbul'da bunca esnâf ve esâfilden başka taşralarda nice yüz bin kişi birer ortadan dem urarak Yeniçerilik iddiasında olduklarından tahsîsât-ı askeriyyeyi me'kel edinmiş olan bir takım ocak kokonosları bir fitne koparmak murâd etseler sözü ayağa düşürüp ve nice esâfili Yeniçeri nâmıyla kazanların başına üşürüp bir hey'et-i isyâniye teşkîl edebilirlerdi. Ve fi'l-asl Yeniçeriler gāyet mutî' ve fermânber bir asker olarak (97) kırkı bir kıl ile yedilir ta'bîri haklarında cârî olup şâyed ki içlerinden ocağın kānûn ve erkânına muhâlif hareket ederi olursa ocaklusu himâye etmedikten başka kendileri da'vâcı olarak derhâl te'dîb ü siyâset olunur iken kānûn ve nizâmlarının ber-vech-i meşrûh ihtilâlinden sonra ele avuca sığmaz bir gürûh eşkıyâ ve ortaları müttehem ve cânîlere melce' ü me'vâ olarak mesâlih-i mülkiyyenin nîk ü bedini fark u temyîz etmeksizin "Biz bu maddeyi istemeyiz" diyerek dîn ü devlete nâfi' nice tedâbîrin geri kalmasına ve hurûc ale's-sultân etmek gibi nice fezâhatlere illet olup asır-be-asır gittikçe hâl-i ihtilâl ve igtişâşları dahi tezâyüd eylediğinden yüzlerinden Devlet-i Aliyye'nin gördüğü fenâlıkların mikdâr u beyânı havsala-i tahrîre sığmaz. El-hâsıl "İsyân u şekāvet için yoldaş yok mu?" denilse her köşeden Yeniçeri nâmıyla bî-şümâr eşkıyâ zuhûr edip ancak anların Yeniçerilikleri hep kayd-ı te'dîb ü siyâsetten âzâde ve tekâlîften muâf olarak serbest ve lâ-übâlî gezmek için olup yoksa harb u cihâdı aslâ vazîfe edinmiş olmadıklarından sefer için asker bulunmaz olup ve sefer-i hümâyûn vukūuyla Yeniçeri taleb olundukta İstanbul'dan orta nâmıyla kazan ve çorbacı ve odabaşı ve aşçı ve çend nefer kara kullukcu ve yirmişer otuzar mikdârı tutma nefer çıkıp sual olunsa "Neferâtımız Anadolu ve Rumeli câniblerinden gelir" deyü cevâb verirler ve anlar ise her kazânın serdârı maiyyetiyle gelmek lâzım iken serdârlar beşer onar adam ile çıkarak kusûr bir mikdârı serdengeçti bayrağıyla gelip ancak anlar dahi her bayrak yüz yirmişer nefer olmalı iken otuzar kırkar ve nihâyet ellişer altmışar ırgad makūlesiyle geçtikleri yerlerde gasb-ı emvâl ve hetk-i nâmûs ederek orduya geldiklerinde dahi sebât etmeyip hemen bir taraftan firâra başlarlar. Ve bakiyyesi dahi meydân-ı harbde bir top atıldığı gibi orduda bulduklarını yağma ederek firâr edip ortalar çorbacıları ve çend nefer zâbitleri ile kalır. Ve ocaklar mevâcibi nâmıyla hazîne-i devletten çıkan bu kadar bin kise akçe şuna buna me'kel olduğundan neferâtın eline giren cüz'iyyât makūlesi olmağın lede'l-iktizâ zâbitlerinden neferât mutâlebe olunsa "Müceddeden tashîh edelim ve dalkılıç

yazalım" deyü cevâb verirler. Ve hâlbuki müceddeden yazılacak olanlar hep dirindi makūlesi olmakla bir işe yaramayıp beyhûde yere mevâcib-i askeriyye tezâyüd ederek bir kat daha hazîneye muzâyaka getirilmiş olur. Ve eğerçi bu makūle zamîmelerin mahlûlâttan takâs olunması kābil ise de mahlûlât dahi ocaklı elinde olmakla istedikleri kadar şey gösterip (98) bâkīsini ketm ederler. Ve bu bâbda kendilerini ma'zûr u mecbûr görürler idi. Zîrâ Yeniçeri ağalarının hîn-i nasbında kendilerinden hafî vü celî küllî câize ve ubûdiyyet alınırdı ki sırf rüşvettir. Anlar dahi kul kethüdâsı ve samsoncu ve zağarcı ve turnacıbaşılar ile orta çorbacılarını ve serhaddât Yeniçeri zâbitlerini tecrîm ile hîn-i nasblarında küllî rüşvet alıp bunlar dahi mâdûnlarını tecrîm ve kışla mütevellîleri ve ihtiyârları verdiklerini çıkarmak ve me'kellerinden dûr olmamak için mahlûlâtı ketme mecbûr olurlardı.

İşte bu vechile serhaddât mevâcibinin ekseri İstanbul'da gāret u telef olunup bâkīsini dahi serhadd ağaları me'kel edinmekle Devlet-i Aliyye'nin yerli kulu nâmına olan muvazzaf mustahfız askeri dahi perîşân olmuştu. Ve Bosna serhaddâtının nizâmı bir hayli vakit muhâfaza oluna bilmiş ise de sonraları giderek bu fesâd oraya dahi sirâyet ederek oraları dahi kılâ' u bikā'-ı sâirenin hâlini kesb eylemiştir.

El-hâsıl Devlet-i Aliyye vaktiyle kılâ' mustahfızlarına mikdâr-ı kifâye ulûfe tahsîs etmişken bu mevâcibin ekserîsini dahi Dersaâdet'te bulunan ocak zâbitleri ve sâirleri ahz u bel' ettiklerinden yalnız serhaddâtın muhâfazası için küllî asker tertîbine ve mebâliğ-i vefîre sarfına hâcet mess etmiştir.

Cebeci ve topçu ve arabacı ocaklarının hâli dahi Yeniçeri ocağından bedter olarak kulluk bekleyecek bir neferi kalmayıp fakat kışlalarında iri destârlı bir mikdâr kara kullukcuları var idi. Çünkü esâmîlerinin ancak öşrü derecesi ocaklarının olup bâkīsi kapılı olduğundan ocaklarında ağa ve kethüdâ ve çavuş ve çorbacı olanlar hâllerine göre üç yüz ve beş yüz ve bin akçe yemeklik peydâ edip nefer suâl olunsa omuz silkerek ve seleflerinden bahâne bularak şunun bunun etbâını gösterirlerdi.

Hele mühimmâta ettikleri ihânetin nihâyeti yoktu. Zîrâ sefer vukūunda sürgün avı gibi bir alay esâfili cem' edip yollarda mühimmâtı dökerek ve arabalarını esnâf ve sâire îcâr ederek İstanbul'dan çıkan mühimmâtın ancak nıs-

fını mahalline îsâl ve anı dahi düşman tarafından bir ayak patırtısı zuhûrunda yerinde terk ederler. Ve topcular ve arabacılar dahi beygirlerinin koşumlarını kat' ile üzerlerine süvâr olarak topları arabalarıyla bırakıp kaçarlardı.

Dokuz yüz doksan iki târîhîne gelince süvârî ocaklarıyla erbâb-ı tîmâr ve zeâmet içine dahi bîgâne idhâl ve kānûn u nizâmları ihlâl olunmamışken târîh-i mezbûrda (99) Îran serdârı bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa yararlığı zâhir olanlardan ba'zılarına ibtidâdan dokuz akçe ile bölük vererek süvârî ocaklarına idhâl ve ba'zılarına dahi üçer bin akçe tîmâr için ibtidâ emri i'tâ etmekle hem süvârî ocaklarına ve hem de erbâb-ı tîmâr u zeâmet içine hilâf-ı kānûn olarak hâricden adam karışmış olup eğerçi Osman Paşa'nın idhâl eylediği kimesneler değerli zâtlar olarak bi'l-istihkāk bu mükâfâta nâil olmuşlar ise de çi fâide ki bu vechile kānûn-ı kadîm bir kerre muhtell olıcak andan sonra gelenler iyi fenâ demeyip bir takım mechûlü'l-ahvâl eşhâsı bölüklere idhâl ile süvârî ocaklarını ihlâl ettiklerinden giderek anların ulûfeleri dahi Yeniçeri ulûfeleri gibi şuna buna me'kel oldu. Ve fi'l-asl bunların neferâtı İstanbul ile Edirne ve Bursa beynindeki kasabât u kurâda sâkin olmak muktezâ-yı kānûn iken bu husûsta dahi kānûna riâyet olunmayıp etrâf ü eknâfa perâkende olmalarıyla her biri birer köşede yerleşerek umûr-ı şer'iyye ve mülkiye me'mûrlarının işlerine müdâhaleden hâlî olmazlardı.

Ve sefer-i hümâyûn vukūunda ekserî yerlerinden hareket etmeyip ulûfelerin kimi zâbitlerine ve kimi yoldaşlarına sipâriş ede geldiklerinden sefere gelenleri ekall-i kalîl idi. Çünkü fi'l-asl bunların neferâtının ibtidâları ya'nî tevcîh kağıdları ellerinde olup mevâcib çıktığında cümlesi Asitâne'ye gelerek ulûfelerin ahz edegelirler iken bu kadar bin adam ulûfelerin alıp gidinceye dek Dersaâdet'te türlü fezâhatlere ictisâr edegeldiklerinden def'-i mazarratları zımnında her bölüğün neferâtının ibtidâları çavuşlarına verilmesi ve ulûfeleri hurûcunda çavuşları ellerinde olan ibtidâlara göre ulûfelerini kaldırıp vilâyetlerine îsâl ile umûmen neferâtın Asitane'ye gelmemesi re'y olunmuş ve bu tarîkle esâmîleri torbalara girmiş ve giderek biri fevt oldukta çavuşlar esâmîsini terkīn ettirmeyip ulûfesin hayâtta gibi ahz eder oldukları şâyi' olmuş olduğuna mebnî her kim bölükler halkından birinin fevt olduğun haber verirse esâmîsinin nısfı kendisine verilmek usûlüyle beytülmâlin sıyâneti tedbîr olunmuş ve hâlbuki her mahlûl haber veren esâmîye müstahak olma-

dığından bu cihetle dahi nice esâmîler nâ-müstahak eline geçmiş ve ba'dehû mahlûllerin birer ikişer akçe zamla ve bölüğün tagyîr ile ketme başlayıp bu cihetle mahlûlleri bulunamaz olduğundan beytülmâlı sıyânete o misillü sâhib-i torba zâbitlerin vefâtında torbaları ağaları tarafından zabt olunarak torbası derûnunda her kaç ibtidâ var ise mahlûl var yok her ibtidâdan (100) götürü pazar gibi mîrî için ikişer akçe ahz ile âhara verilip ba'dehû ocak ağaları dahi ikişer akçe câize zamm ederek her vefât edenin torbası derûnunda zuhûr eden esâmîye dörder akçe zamm ile satılmağa başlamış idi. Bu hâlde esâmî torbası alanlar dahi henüz verdiğini çıkarmaksızın medyûnen fevt oldukları cihetle ocaklarına bir nev' za'f geldi ve torba ashâbı verdiği akçeyi ulûfe çıktıkta neferâtın ulûfelerinden almağa başlayıp bu cihetle esâmîsi torbada olan neferâtın eline bir şey girmez olduğundan sefere gelmez oldular.

Ve süvârî bölükleri için hazîneden bunca mevâcib verilir iken Ordu-yı Hümâyûn'da ancak bir iki bin mevcûdları olup ve anlar dahi Âsitâne'den olmayıp Sivas ve Tokat ve sâir birkaç mahalden idiler.

Ve bâlâda iş'âr ettiğimiz vechile Yeniçeri esâmîsi gittikçe tezâyüd eylediği gibi işbu süvârî bölükleri halkı dahi tezâyüd ederek Kānunî Sultân Süleyman asrında Yeniçeri on iki bin kadar ve Altı Bölük Halkı yedi bin kadar iken Sultân Murâd-ı Sâlis asrında Yeniçeriler yirmi yedi bine ve Bölük Halkı on üç bine bâliğ ve Sultân Mehmed-i Sâlis asrında bin dört târîhinde Yeniçeriler kırk beş bin ve Bölük Halkı yirmi bin ve Sultân Ahmed-i Evvel asrında 1018 (M.1609) târîhinde Yeniçeriler kırk yedi bin ve bölük halkı yirmi bir bin esâmî kadar olmuştu. Bu sûretle vukū' bulan terakkıyyâta ise hazîne-i devletin karşılığı olmadığından tahsîsât-ı kadîmesi masârif-i askeriyyeye vefâ etmeyerek eyyâm-ı sulh ü âsâyişte bile mîrî hazînesi mevâcib-i askeriyyeyi te'diye edemediği cihetle askerî içinde ara sıra fitne vü fesâdlar vukūa gelir oldu. Hâlbuki vaktiyle kalîlü'l-aded oldukları hâlde mazbût u muntazam olduklarından pek büyük işlere yararlar iken böyle ulûfelerine hazîneler vefâ etmez mertebe tekessür ettiklerinde muhtellü'n-nizâm oldukları cihetle seferde işe yaramaz olduklarından başka Ordu-yı Hümâyûn'un teferrukunu müeddî ve hâl-i isyân ve serkeşîde bulundukları hasebiyle eyyâm-ı hazarda dahi nice mefâsid ü mekârihe bâdî olurlardı. Ve ibtidâları bölük halkı gemi azıya alıp devleti haylice tazyîk ve iz'âc etmeleriyle Yeniçeriler ele alınıp anların kuvve-

tiyle bölük halkının sûret-i taassubları kesr ü izâle olunmuş ise de andan sonra dahi Yeniçeriler gem almaz olup gittikçe isyân u şekâvetleri müzdâd olarak devletin başına daha büyük beliyye oldular.

Ber-minvâl-i sâbık ulûfeli asker tekessür eylediği gibi sâir ulûfeli tavâif dahi (101) o minvâl üzere tekessür ederek hazîne-i devlet düçâr-ı muzâyaka olmağın karşılık bulmak için bi'z-zarûre tekâlîf-i mîrîye tezyîd olunup tekâlifin mülk ve sekenenin terakkī-i ma'mûriyyet ve serveti esâsına mübtenî olmayan tezâyüdü ise mûcib-i zulm u taaddî ve bu dahi memâlikin harâb ve ahâlînin bîtâb olmasına bâdî olmuştur.

Binâen-aleyh muahharan ulûfe-hârânın taklîline sa'y olunup hattâ Sultân Mustafa-i Sânî asrında Yeniçeriler kırk bir bine ve Bölük Halkı dört bin yedi yüze kadar tenzîl ve sâir ulûfelü tavâif dahi bu minvâl üzre haylice taklîl olunmuştu. Ulûfelü tavâifin kesreti devlete muzırr olduğu gibi erbâb-ı tîmâr ve zeâmetin dahi bi'l-aks kılleti mûcib-i mazarrat olmuştur. Şöyle ki tîmâr ve zeâmet ashâbı dirliklerinin bulunduğu sancak dâhilinde mutavattın olmak kānûnları iktizâsından iken Sultân Murad-ı Sâlis asrında ber-vech-i bâlâ hilâf-ı kānûn-ı kadîm olarak vüzerâ emekdârlarına tîmârlar tevcîh olunmağa başlayıp bu ise sû'-i emsâl olarak refte refte şehir halkından ve reâyâ sınıfından nice fürû-mâyeler ve nice mechûlü'l-ahvâl şahıslar ata binip ve kılıç kuşanıp erbâb-ı tîmâr ve zeâmet içine karıştılar. Ve fi'l-asl bir eyâletin beylerbeyisi bir tîmârı nâ-ehle tevcîh etse mühtehıkları Dersaâdet'e gelerek arz-ı şekvâ eylediklerinde ol beylerbeyi taraf-ı pâdişâhîden muâteb ve mes'ûl ve belki mansıbından ma'zûl olur iken ba'dehû tîmâr ve zeâmetler doğrudan doğruya Dersaâdet'ten tevcîh olunmağa başlamasıyla erbâb-ı istihkākın arz-ı şikâyet edecek bir yeri kalmadı. Ve Sultân Murad-ı Sâlis asrında ber-minvâl-i sâbık nüdemâ ve mukarrebîn-i pâdişâhî ziyâdesiyle yüz bulmuş olduklarından guzât-ı Müslimîn'in hakkı olan kurâ ve mezâri'in birer takrîble kimisini ber-vech-i arpalık ve kimisini temlîk sûretiyle uhdelerine geçirip kendilerine tamâm mertebe istiğnâ geldikte dahi tevâbi' ve müteallakātına pek çok tîmâr ve zeâmetler yaptırdılar. Vükelâ-yı devlet dahi düşen mahlûlâtın güzîdelerini kendi etrâf u müteallikātına vermeğe başladılar. Bu cihetle başlıca tîmâr ve zeâmetlerin kimi arpalık ve kimi başmaklık ve kimi havâss-ı hümâyûna mülhak ve kimi bedeni sıhhatte olanlara tekāüdiyye olmuştu.

Bir takımı dahi ekâbir sepetine girip nâm-ı müsteâr ile tasarruf olunup dilsizler ve cüceler ve sâir nüdemâ ve ocak ağalarının müteneffizleri ve vüzerâ ağaları ve beylerbeyiler ve sancak begleri ve ba'zı küttâb yedlerinde nice tîmârlar bulunarak kimi hizmetkârları ve kimi köleleri üzerlerine berât ettirmiş olduklarından nâm anların ve mahsûl (102) kendilerinin olurdu. Ve nemâluca tîmâr ve zeâmetlerin ba'zısı dahi nüdemâ ve mukarrebîn ve sâire taraflarından birer cihete vakf olunmuşidi. Hâlbuki bunlar hakk-ı cihâd u gazâ olan arâzî-i mîriyyeden olarak bir cihete vakf ile habs olunmaları câiz değil idi. Fakat arâzî-i mîriyyeyi vakf etmek bid'ati dahi Sultân Süleyman asrında zuhûr eylemiştir ki Rüstem Paşa'yı kendisine dâmâd ve sadrıa'zam edip hakkında teveccüh ve hüsn-i nazarı ber-kemâl olmakla merâmına müsâade ederek ecdâdı zamânında feth olunmuş nice karyeleri kendisine temlîk ve o dahi ba'zı cihâta vakf etmiş idi. İşte bunların hakkında Koçi Bey Sultân Murad-ı Râbi'a takdîm etmiş olduğu lâyihasında der ki "Ol makūle sultânların hâsları, fevt olduklarında mîrîye alınırken sonra gelenler dahi vakf etmeğe başlayıp hilâf-ı şer'-i şerîf beytülmâlin sırf hakkı olan bu kadar hâsıl zâyi' oldu sevâb i'tikādıyla vebâle girdiler". Ve yine Koçi Bey mezkûr lâyihasında der ki "hilâf-ı şer'-i şerîf ba'zı temlîkler ve vakıflar vardır. Gerçi sûrette hayr görünür ammâ inde't-tahkīk izâat-i beytülmâldir. Zîrâ memâlik-i İslâmiyyede olan kurâ ve mezâri' mahsûlâtı beytülmâl-i sırftır, zîrâ gazâ ve mukātele hakkıdır. Şer'an masraf-ı muayyeni vardır, ol makūlelerin vakfiyyeti nice sahîha olur. Şer'an câiz olan evkāf anlardırki selâtîn-i mâziye -*eskenehumullâhu fî cennâtin âliye*-[35] hâzerâtı feth eyledikleri memâlikten âmme-i Müslimîn için vakıflar vaz' etmişlerdir. Ve zamân-ı sâbıkta gâzi begler ve beylerbeyiler sâye-i Devlet-i Aliyye'de feth eyledikleri memâlikten dîn ü devlete eyledikleri hizmetleri mukābelesinde kendilerine taraf-ı pâdişâhîden ba'zı kurâ ve mezâri' temlîk olunup anlar dahi bu yerleri âmme-i müslimîne nâfi' olmak üzere yaptıkları hayrât u hasenâta bâ-izn-i sultânî vakf eylemişlerdir. Bu makūle vakıfları eimme-i dîn tecvîz etmiştir. Bunlardan mâadâsı meşrû' değildir. Bir adam mücerred mukarreb-i pâdişâhî olmak ile nice yıllar mukaddem feth olunmuş olan memâlikten beytülmâlin hakk-ı sırfı olan kurâ ve mezâri'i kendiye temlîk ettirip ba'dehû dilediği yere vakf eylemek nice sahîh olur.

[35] Allah onları yüce cennetlerde ağırlasın

El-hâsıl hakk-ı cihâd u gazâ olan arâzî-i mîrîyyenin vakfiyyetine ibtidâ Rüstem Paşa bir kapı açıp andan sonra gelenler dahi kimi eslâf-ı guzâtın evkāfına özenerek ve kimi evlâd ü a'kābına fazla-i vakftan îrâd yapmak efkârına düşerek pek çok yerleri bu sûretle vakf ve haps ettiklerinden bu dahi tîmâr ve zeâmetleri noksânına ve ashâbının inkırâzına bir sebeb olmuştur.

İşte bu sûretlerle hakk-ı guzât olan tîmâr ve zeametler şuna buna me'kel olarak (103) az vakit zarfında Devlet-i Aliyye'nin böyle başlu[36] ve başı bağlı müretteb ü muntazam bir cesîm hey'et-i askeriyyesi muzmahil ve eyâlât u elviyenin revnakı zâil ve bu sebebden düşman devletlere mukābele şöyle dursun dâhil-i memâlikte zuhûr eden usât ve serkeşânın te'dîbi müşkil oldu. Zîrâ giderek sefer-i hümâyûnda yedi sekiz binden ziyâde erbâb-ı tîmâr ve zeâmet bulunmaz olup anların dahi ekserîsinin dirlikleri münâzaalı olduğundan elleri kılıca varmazdı. Çünkü tîmâr ve zeâmetler İstanbul'dan tevcîh olunur olduğundan yek-diğere münâkız nice tevcîhât icrâ olunmuş olmasıyla birçok kimselerin ellerinde mütehâlifü'l-fehvâ ve mütenâkızü'l-mazmûn berâtlar ve mukarrer-nâmesinde hak bunundur hasmı tezvîr ile taarruz eylediği mesmû'-ı hümâyûnum oldu. Buna zabt ettirip hasmını men' ve def' edesin deyü mastûr ve hasmının yedindeki emr-i âlîde dahi aynıyla bu minvâl üzere mezkûr olduğundan nice Gāzîler meydân-ı ma'rekede cân alıp cân vermekte iken tamâm mahsûl vakti hasmı sancâğına gidip derdmendin tamâm-ı mahsûlâtını zabt ile birazını kendi ve birazını kādî-i belde alır idi.

Bu sûretle erbâb-ı tîmâr ve zeâmetin ahvâli perîşân olduktan başka bir memlekete emr-i şerîf vârid olsa fermân-ı pâdişâhî gelmiş deyü herkes kulak tutar ve etrâf u eknâfın sağīr ü kebîrine dehşet düşer iken böyle evâmir ve berevât-ı mütenâkızanın tevârüdü fermân-ı pâdişâhînin te'sîrini izâle eyledi.

Bundan başka ez-kadîm alay-beyilik müstakīmü'l-etvâr ve ehl-i ırz u vakār olan zâtlara tevcîh oluna gelmişken sonraları himâyet ve şefâat ve rüşvet ile esâfil ve edânîden ba'zı kesâna verilmeğe ve bu husûs vâlîlere medâr-ı cerr-i menfaat olarak mücerred celb-i menâfi' için bilâ-sebeb alay-beyiler azl ü nasb olunmağa başlayıp anlar dahi türlü bahâne ve vesîleler bularak şunun bunun dirliğin ref' ve ibkā ettirmeği âdet etmeleriyle ve daha nice fenâlıklar

[36] Başlu: Yaralı. Tarama Sözlüğü, s. 28.

vücûda getirmekte olmalarıyla zuamâ ve erbâb-ı tîmâra kıllet ve perîşânlık târî olduğu hâlde işleri evvelkiden efzûn ve girân idi. Zîrâ sonraları yörükân ve müsellemân tâifesi mukātaaya bağlanıp Anadolu Eyâleti'ndeki piyâdegân dahi tîmâr nâmını fesh eylemiş olmalarıyla bunlardan sefer-i hümâyûna kimesne gelmez olduğundan metris kazmak ve top hizmetlerin görmek gibi ağır işler dahi erbâb-ı zeâmet ve tîmâr üzerine tahmîl olunmuş idi.

Ve bu nizâmsızlık asâkirin her sınıfına sirâyet ederek akıncı tâifesi dahi kimi ulûfeli kul nâmına olup kimisi dahi akıncılığı inkâr etmekle bu tâife dahi (104) bu vechile münkarız olmağın andan sonra Devlet-i Aliyye akın maslahatı için Tatar askerine muhtâc olup sefer-i hümâyûn vukūunda Kırım hânları otuz kırk bin kadar Tatar süvârîsi ile memâlik-i a'dâya duhûl ile çapul ederlerdi. Muahharan Rusyalu Kırım'ı istîlâ eylemiş olduğundan sefer zuhûrunda selâtîn-i Cengîziyye'den beri Kopan Hânı ünvânıyla memâlik-i mahrûsada bulunan tatarlara başbuğ nasb ile kemâ fi's-sâbık Tatarların istihdâmına sûret verilmiş idi. Lâkin cihânın rengi değişip harekât-ı harbiyye başka hâle girmiş ve Tatarların eski savlet ve cengâverlikleri kalmamış olduğundan evvelki gibi işe yaramamışlardır.

Ber-minvâl-i meşrûh nüdemâ ve mukarrebîn-i pâdişâhî ashâb-ı seyfin dirliklerin kat' ettiklerine kanâat etmeyip bâb-ı rüşveti küşâd ile eyâlât u elviye ve menâsıb-ı sâire tevcîhâtına dahi müdâhale ettiklerinden birçok nâehlân meydân alıp kimi beylik ve kimi beylerbeyilik ile bekām ve ashâb-ı istihkāk olanlar pes-mânde ve kem-nâm oldular. Ve giderek rüteb-i Devlet-i Aliyye mebzûl olarak umûmen beylerbeyilere ve ba'zı sancak beylerine vezâret verilir oldu. Ve sâir merâtib ashâbı dahi bu kıyâs üzre kesret buldu. Lâkin rütbelerin evvelki gibi kadr u i'tibârı kalmadı. Ve çünkü Sultân Süleyman Hân hazretleri devletin kuvvetin ve askerin vefretin görüp debdebe ve şân u şöhret ve âlâyişe düştüğünden *(En-nâsü alâ-sulûki mülûkihim)*[37] mazmûnunca halk dahi bu böyle sülûk ile zînet ü nümâyişe düşüp giderek ashâb-ı menâsıbın hâsılâtı ve kul tâifesinin vezâifi kendilerini idâre etmez olduğundan zulm ü teâddîye başlamışlar idi. Ba'dehû ashâb-ı merâtib böyle kesret buldukça mezâlim ü taadiyyât dahi kesret ü terakkī buldu. Ve sâlifü'z-zikr Rüstem

[37] Halk hükümdarlarının yolunda gider.

Paşa hâsılât-ı mîriyyeyi teksîr dâiyesiyle iltizâm usûlünü ihdâs ederek gerek havâss-ı hümâyûn ve gerek mukātaât cümlesini iltizâma verip ve iltizâmı dahi munsıf ve mütedeyyin zâtlar kabûl etmediğinden ekseriyâ erâzil ü esâfil eline düşüp bu dahi mukātaât ve havâss-ı hümâyûn karyelerinin harâbiyyetine sebeb oldu. Ve böyle mezâlim ü taaddiyât ile memâlik harâb ve devletin hazîne-i hakīkiyyesi mesâbesinde olan reâyâ düçâr-ı fakr ü ıztırâb olduğundan vâridât-ı devlet dahi küllî tenezzül ü tenâkus buldu. Bu hâlde hudûd-ı hâkāniyyeye itâle-i eyâdî eden eâdîyi def'a kâfî kuvvet kalmadığından birçok memleketler elden gidip bir taraftan dahi zuhûra gelen fiten ü fesâdât-ı dahiliyye ile elde olan memâlikin harâbiyyetin tezâyüd etmeğe başladı.

Ve eğerçi Sultân Murad'ın batş u şiddeti hasebiyle mesâlih-i devlet ba'zı mertebe yoluna (105) girer gibi olduysa da andan sonra daha fenâ hâle girdi. Ve muahharan Köprülü Mehmed Paşa'nın verdiği nizâm ile devlet gereği gibi kesb-i kuvvet ettiyse de bir müddet sonra yine ihtilâle yüz tuttu.

Ol asırda ise Avrupa'da sâir fünûn ve sanâyi' ilerülemeğe başladığı gibi usûl-i cedîde üzre tanzîm ve ta'lîm-i asker mes'elesi dahi şuyû' ve intişâra başlamış olduğu cihetle Devlet-i Aliyye dahi ihtilâle varmış olan nizâmâtın ıslâhıyla mukābele bi'l-misl kāidesince asâkirini usûl-i cedîde üzre tertîb ü ta'lîm ve âlât u edevât-ı harbiyyesini ana göre tanzîm etmek lâzım geldiği zamânlarda Dâmâd İbrahim Paşa'nın eyyâm-ı sefâheti haylûletiyle ol mertebe devlete kesel ve ahlâk-ı millete halel geldiği ki müteâkiben Sultân Mahmud-ı Evvel hazretleri gibi bir gayûr ve hamiyyet-şiâr pâdişâh gelmemiş olaydı daha ol vakit devletin fenâ hâle düçâr ve envâ'-ı muhâtarata giriftâr olmasından havf olunurdu.

Çünkü eslâf-ı selâtîn-i Osmâniyye hazerâtı hengâm-ı seferde ekseriyâ Ordu-yı Hümâyûn ile çıktıklarından başka eyyâm-ı hazarda dahi pâyitaht-ı saltanatta müddet-i medîde meks ü ikāmet etmeyip vüzerâdan birini İstanbul kaymakamı ve zabt u rabt-ı beldeye muktedir bir sekbânbaşı nasb ederek kendileri müsteşâr-ı saltanatları olan kubbe vezîrleri ve ulemâ-yı a'lâm ve ricâl-i Devlet-i Aliyyeleri ile gâh Edirne ve Yenişehir taraflarında geşt ü güzâr ve gâh numûne-i kâr-zâr olan sayd u şikâr ile veyahut tüfeng-i vahşet-endâzî ve nîze-bâzî gibi harbe müteallik harekât ve etvâr ile vakitlerin imrâr edegeldiklerinden hey'et-i Devlet-i Aliyye bir kuvve-i seyyâre menzilesinde olmağın

erkân-ı saltanat ve sâir me'mûrîn-i devlet bi't-tab' sebükbâr ve hafîfü'l-ma'ûne ve meşâgıl-i hazariyetten âzâde olarak îrâdları masraflarına gālib idi. Mervîdir ki Rüstem Paşa dâmâdı Ahmed Paşa ki Zigetvâr seferinde dördüncü vezîr olup ba'dehû vezîriazam dahi olmuş idi. İbtidâ vezîr olduğunda esbâb-ı ihtişâmdan yalnız iki kürkü olup birini Dîvân-ı Hümâyûnda ve diğerini hânesinde giyermiş. Hâlbuki beş yüz abd-i müşterâsı ve ana göre cebehânesi var imiş. İşte vüzerânın hep bu minvâl üzre kapıları mükemmel olup her biri çiftliklerinde yüz katar katır ve yüz katar deve beslerler. Ve bir tarafa me'mûr oldukları gibi aslâ deve ve at iştirâsına muhtâc olmaksızın üç gün zarfında ber-vech-i isti'câl me'mûr oldukları mahalle hareket eylerler imiş. Ba'dehû Devlet-i Aliyye tavr-ı bedeviyyetten hazariyyet ve medeniyyete nakl etmekle havâkīn-i izâm hazerâtı ale'd-devâm Dârülhilâfe'de meks ü ârâm ettiklerine mebnî istirâhat-i (106) hazariyye cümleye tabîat-ı sâniye olarak ricâl ü kibâr derûn-ı İstanbul'da âlî binâlar yapıp ana göre iddihâr-ı tecemmülâta ve ale'l-umûm herkes mefrûşât u melbûsât ve sâir levâzımâtta azîm tekellüfâta düşmeğin me'mûrînin vâridât-ı tabîiyyesine nisbetle masrafları kat-ender-kat ziyâde olduğundan ashâb-ı menâsıb envâ'-ı irtikâb ü irtişâya muhtâc oldu. Mukātaa ve mâlikâne ve zeâmetleri dahi ashâbı ağır bedeller ile iltizâma vermeğe başlayıp mültezimler ise verdiklerini çıkardıktan sonra kesb-i menâfi' zımnında aceze-i raiyyete tahammüllerinden bîrûn zulm ü cevr-i gûn-â-gûn etmeleriyle taşra ahâlîsinden niceleri terk-i vatan etmeğe mecbûr olarak ehl-i zimmet reâyâdan ba'zıları düvel-i sâire memâlikine gidip ve birçok kimseler dahi İstanbul'a vurûd ile tavattun edip bu cihetle İstanbul dahi nüfûs-ı kesîre ile doldu. Ve bu sebebden derûn-ı İstanbul'da hâlî yer kalmayıp bir birine mülâsık ebniyye vü buyût yapıldığından gûyâ İstanbul beyt-i vâhid menzilesinde bir şehr-i cesîm olarak bilâ-fâsıla harîkler vukūuna bâis ve kesret-i nüfûstan tekevvün eden ufûnetler havâyı ifsâd etmekle envâ'-ı ilel-i müteaffine hâdis olduktan başka bunca nâsa zahîre tedâriki müteassir olarak cânib-i mîrîden zahîre mübâyaasına mecbûriyyet gelip mübâyaacılar ise zîrde beyân olunacağı vechile taşra halkına türlü cevr ü eziyyetler edegeldiklerinden bu mübâyaa maddesi dahi bir kat daha memâliki harâb ve ahâlîyi bî-tâb etmiştir. Her devlet ve milletin murûr-ı zamân ile bedeviyyetten hazariyyet ve medeniyyete nakli ve merâtib-i medeniyyette terakkīsi emr-i tabîî olup ancak her tavırda devlete bir türlü tedbîr olunmak ve her vaktin îcâbına göre

davranmak lâzım gelmekle vükelâ-yı devlete göre hâl-i hazariyyette devletin bekāsını ve tezâyüd-i miknetini mûcib olacak fünun ve sanâyi'in teksîrine ve zirâat ve ticâretin tevsîine himmet ve asâkirinin milel-i mütemeddine asâkirine tevfîkan ta'lîm ve terbiyesine hasr-ı nazar-ı dikkat etmek mütehattim-i zimmet ve vecîbe-i me'mûriyyet iken tamâm-ı devletin böyle tavr-ı hazariyyette bekāsına elzem olan esbâbın istihsâline bakılacak vakitte İbrahim Paşa yalnız hazariyyetin teferruât-ı reddiyyesiden olan sefâheti cihetine hasr-ı nazar ve huzûzât-ı nefsâniyyesiyle imrâr-ı evkāt edip andan sonra dahi askerî tâifesinin tagallub-ı serkeşâne ve taassub-ı bâğiyâneleri müzdâd u müştedd olarak devlete nâfi' tedâbîrin icrâsına kaviyyen mümânaat eder oldular. Husûsiyle Yeniçeriler fart-ı cehl ü taassublarından nâşî ne kendileri nizâm kabûl eder ve ne de bir muntazam asker teşkîline meydân verirler idi. Ve ber-minvâl-i sâbık tahsîsât-ı askeriyye şuna buna me'kel olduğundan tanzîm-i asker maddesi pek çok kişilere dokunacağı cihetle serbestçe lisâna bile alınamaz oldu. (107) Câvid Ahmed der ki: "Evâilde asâkir-i İslâmiyye nizâm ve râbıta tahtında bulundukları hâlde vâkı' olagelen etvâr-ı nerîmâne ve şecî'âneleri müsellemâttan iken Sultân Ahmed-i Sâlis asrında sûr-ı hümâyûnda tulumbacılar matlûbları üzre râhat bulmasın, maktûl İbrahim Paşa müsâadesiyle kul defterine ilhâk olunup bir kerre nizâma halel gelicek sâire dahi sirâyet ederek ocak-ı âmire esâfil-i nâss ile dolmak hasebiyle kırk üç vak'asında kānûn bilir ve nizâm tanır zevâta dahi nedret gelerek Sultân Mahmud-ı Evvel hazretlerinin cülûslarında bî-nihâye eşkiyânın i'dâmı sırasında nice bî-günâh ve yarar kimseler dahi anlarla beraber harice sürülmüş ve İran seferinde dahi sahîhen Yeniçeri olanların bir haylisi telef olmuş idiğine mebnî, ocakların kānûnuna riayet nedir bilenlere bütün bütün nedret gelerek herkesin ma'lûm ve meşhûdu olan sûreti kesb eyledi. Ve an-asl serhadlerde çete âdet olmakla harbe me'lûf kimseler pek çok olup Maktûl İbrahim Paşa Sa'dâbâd zevkine mübtelâ olarak bu makūle serhadd-nişîn olan yiğitleri ifnâ ile a'dâya dostluk ettikten başka Asitâne'de dahi ednâ bahâneler ile nice yarar kimseler i'dâm olunmakla cümlesi avrata dönüp iş- eri adam kalmadı. Ba'dehû Yeniçeri ağaları rüşvetle nasb olunup ve anlar dahi zâbitleri akçe ile nasb edip esâmeler ise duâ-gû vazîfesi gibi alınıp satılmağa başladığından an-asl yedi akçe esâmeye mâlik olan Yeniçeri zu'munca vüzerâdan hoş hâl geçinerek beynlerinde yedi akçeden büyük inâyet olur mu i'tikād ederlerken bilâ-istihkāk rüşvet ile ağa

olanlar kapı ricâline ve nüfûzu olan mahallere mevâcib çıktıkça onar yirmişer ve daha ziyâde yevmiyye irsâl ile hüsn himmetlerini niyâz eder oldular. Bu sûretle sahîhan Yeniçeri diyecek yiğitler kalmayıp iftihâr eyledikleri esâmeler ise ricâl çukadârlarında ve kadıasker hizmetkârlarında gümrük ulûfesine dönüp i'tibârdan sâkıt oldu. Ve fi'l-asl düşman karşısında metris bekleyerek yaralar yeyip ve ayağın dondurup da mâlik olduğu yevmiyyenin üç katı hizmetkâr makūlelerinde görülünce askerî tâifesine fütûr gelerek keşki biz de hizmetkâr olaydık demeğe başladılar. Bu sûrette ağır esâmeler bütün tekāüd yevmiyyesi olup eşkinci gāyet az olduğundan sefer küşâdında müceddeden esâme verilmeğe muhtâc olarak vaktiyle ulûfe vermek dahi mîrîye girân gelir oldu. Ve mülûk-ı Nasârâ Osmanlı şehâdet arzusuyla ölüm eri oldukta anlarla mukāvemet emr-i müşkildir deyü şecâatlerini i'tirâf edegeldikleri Yeniçeri askeri olup Acem seferinde dahi Osmanlıların diz çöker askeri çok mu deyü ibtidâ Yeniçeriyi tecessüs ederler iken ocakların nizâmâtı muhtell olmasıyla işe yaramaz oldular. (108)

El-hâsıl ocaklar ve bölükler halkı dünyânın birinci askeri iken tahsîsât-ı askeriyyenin mecrâ-yı tabîisini değiştirmesinden ve intizâm ve inzibâtlarının bozulmasından nâşî nefîr-i âmm askerinden fenâ bir hâle geldiler.

Sultân Ahmed-i Sâlis devrinde nizâmât-ı lâzimeye teşebbüs olunamayıp ve Sultân Mahmud-ı Evvel asrında ale't-tevâlî zuhûr eden gavâil-i dâhiliyye vü hâriciyyeden vakt-i ferâğat bulunamayıp asâkirin hâli ise günden güne fenâlaşmakta ve düvel-i Avrupa fünûn ve sanâyi'i ilerületmekte olduğundan devletin hâli dîger-gûn ve günden güne za'fı efzûn olmağın Sultân Mustafa-i Sâlis hazretleri asâkir-i muntazama tertîbini emel ve arzu edip hattâ Fransa zâbitânından Macarlı Tott Bey-zâde ma'rifetiyle sür'at topları yaptırtmış ve Tophâne'de hayli şeyler vücûda getirmiş idi. Lâkin tanzîm ve ta'lîm-i asker maddesi derdest-i mutâlaa kılıp icrâsına muvaffak olamadı. Ol vakit ise ricâl ve kibâr-ı devlet ve erkân-ı saltanat içinde devletin ne hâlde olduğunu ve ne yapılmak lâzım idiğini bilenler az kaldığından nâ-be-hengâm seksen iki seferi küşâd olundukta çünkü ber-vech-i meşrûh sunûf-ı asâkir-i İslâmiyye'nin kavânîn ü nizâmâtı muhtell ve tahsîsât-ı askeriyye askerliğe yaramayanlara me'kel olduğundan Devlet-i Aliyye çiftçi ve esnâf makūlelerinden dimağı barut râyihasına alışmamış ve top ve humbara sadâsını işitmemiş bir takım ha-

şerâtı birçok masârıf ve meşakkatler ile celb ve cem' ederek asker deyü cenge tesyîr edip bu makūle dirindi asker ise asâkir-i muntazama karşısında bir işe yaramadığından ale't-tevâlî görülen hezîmetler nizâm-ı cedîdin lüzûm ve fâidesini herkese ifhâm ve isbât eylemiş ise de Yeniçerilerin ütuvv ü isyânları kemâlde ve tavâif-i sâire dahi hâl-i ihtilâlde olduğundan tanzîm-i asker maddesi düşvâr idi. Zîrâ eslâf-ı salâtîn-i Osmaniyye hazerâtı altı bölük halkını Yeniçeriler ile ve Yeniçerileri bölük halkıyla ve ikisini dahi erbâb-ı tîmâr ve zeâmetle zabt ederlerdi. Ber-minvâl-i sâbık erbâb-ı tîmâr ve zeâmetin ahvâli perîşân olup giderek bütün bütün muzmahil olma mertebesine varmış olmalarıyla mefkūd hükmünde olduklarından ocakluyu te'dîb ile taht-ı itâat u inkiyâda getirmek için elde bir kuvvet kalmamış idi. Ber-vech-i bâlâ kavânîn-i mülkiyye ve askeriyyenin inhilâli sırasında tarîk-i ilmiyyenin kavânîn ü nizâmâtı dahi bozulmuş olduğundan bu makāmda tarîk-i mezkûrun dahi icmâlen ahvâl-i sâbıka ve lâhikasını beyân edelim.

Eslâf-ı selâtîn-i Osmâniyye ulûm u maârifin tervîcine pek ziyâde i'tinâ ve ikdâm buyurmalarıyla Bursa şehri ulemâ ve fuzalâ ve erbâb-ı şi'r ü inşâ ile mâl-â-mâl olmuştu. Ve İstanbul ba'de'l-feth pâyitaht ittihâz olunup Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretleri ise ulûm u maârifin terakkīsine fevkalâde himmet edegeldiğinden İstanbul'da ulûm ve maârif pek ziyâde revâc buldu. Âlemin her tarafında müşârun-bi'l-benân olan fuzalâ azm-i İstanbul eder oldu. Az vakit zarfında nice medâris-i ilmiyye yapıldı. Ve İstanbul erbâb-ı ilm ü ma'rifet ile doldu. Müderrislik rütbesi mevleviyyete ve kadıaskerliğe mûsıl olduğundan bir rütbe-i mu'tebere olup bu rütbeye vusûl pek çok ma'lûmât ve liyâkata menût olduktan başka medhali olan mülâzemetin tahsîli için nice zamân dânişmend olarak medreselerde iştigāle mevkūf idi. Ve talebeden biri dânişmend olmak murâd eylese ibtidâ ulemâdan bir zâta varıp Hâric derslerini ya'nî mukaddemât-ı ulûmu taallüm ve tahsîl ettikten sonra ol zâtın tavassut u delâleti ile müderrisînden birine varıp ve Dâhil derslerini görüp Sahn derslerine kesb-i liyâkat eylerdi. Ve Sahn medreselerine dâhil olabilmek için anların i'dâdiyyesi hükmünde bulunan medreselerde ikmâl-i ulûm-ı mürettebe etmek lâzım gelirdi ki bunlara Mûsıla-i Sahn denilir. Ve Sahn medreseleri Fâtih Câmi'-i şerîfinin iki tarafındaki kârgîr ve kurşunlu sekiz medresedir ki Sahn-ı Semân denilir. Bunlar da sâhib-i hücre olan talebe ulemâ ve fuzelâdan zâtlar olup nicesinin te'lîfât-ı makbûlesi vardır. Ve bunların eskilerine mu'îd

denilir ki medreselerinde müzâkereci olup bu medreselerin arkalarında ve i'dâdiyyeleri makāmında sekiz Tetimme Medreseleri'ndeki talebeye dahi tedrîs-i ulûm ederlerdi. Koçi Bey, Sultân Murad-ı Râbi'a takdîm eylediği risâlesinde der ki, "Bin târîhine gelince Sahn mu'îdlerinin şimdiki müderrisler kadar kadr u i'tibârları var idi. İşte talebe-i ulûm böyle yek-diğerin i'dâdiyyesi olan medreseden medreseye nakl ve hareket ile ikmâl-ı ulûm u fünûn ederek ve hâric ve dâhil ve sahn râddelerinde nice müddet dânişmend olarak yoluyla mülâzım olduklarında isimleri ruznâmçe-i hümâyûna kayd olunurdu. El-hâsıl mülâzimînin kâffesi ashâb-ı ilm ve maâriften olarak içlerinde nâ-puhte ve mechûlü'l-ahvâl kimse bulunmazdı. Ve içlerinde kemâl-i fazl u ma'lûmât ile mümtâzü'l-akrân ve kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkikīn denmeğe şâyân oldukları tahakkuk edenler ibtidâ' hâric râddesinde olan medreselerden birinin müderrisliği ruûsuyla ve ba'dehû sırası geldikçe rütbesi terakkī ederek Dâhil ve Sahn müderrislikleri ruûslarıyla hâiz-i şeref ü ihtirâm ve bu mertebeyi ihrâz edemeyen ashâb-ı dâniş ü maârif dahi tarîk-i kazâ menâsıbıyla (110) be-kâm olurlardı. Ve cümlesi ashâb-ı ulûm ve maâriften olarak hakīkat-i hâlde şâyân-ı ihtirâm zâtlar idi. Hele müderrisîn-i kirâmın her biri enzâr-ı enâmda birer müctehid mesâbesinde idiler. Ve çünkü mühendis ve tabîb gibi erbâb-ı ilm ve maârif dahi bu talebe-i ulûm içinde yetişmekle medreseler terbiyye-i umûmiyyenin merkezi olup cem'iyyet-i beşeriyye için elzem ve akdem olan hâkim ve hakîm ve sâir zevât-i maârif-vesîm hep anlardan çıkardı.

Böyle bir emr-i ehemme nasb-ı nefs-i ihtimâm eden müderris efendilerin artık kadr u haysiyyetleri ne kadar büyük olduğu beyâna muhtâc değildir. Ale'l-husûs sekiz Sahn müderrisleri bütün ulemânın mümtâz u ser-efrâzı olmakla enzâr-ı havâss ve avâmda pek ziyâde refî'ü'ş-şân idiler. Ve derece-i kadr u şânlarına şu dahi delîldir ki Ali Cemalî Efendi'ye mesned-i meşîhat-i İslâmiyye tevcîh buyuruldukta Hicaz'da bulunmakla gelinceye dek umûr-ı fetvâ Sahn müderrislerine havâle buyurulmuş idi.

Ve umûmen müderrisler ruûslarında muharrer olan *(kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkikīn)* ünvânına şâyân olup müderris oldukları medreselerin dershânelerinde tedrîs-i ulûm u fünûn ederlerdi. Ve müderrislik ruûsu ber-vech-i bâlâ yoluyla mülâzemet kâğıdını aldıktan sonra nice seneler ikmâl-i ulûm-ı âliyeye sarf-ı mesâ'î ile beyne'l-emsâl isbât-ı tefevvuk u kemâl eden zâtlara

verilirdi. Ve bunlar ibtidâ ber-vech-i bâlâ aşağı derecede bulunan bir medrese müderrisliğine nâil olup ba'dehû talebeden iken medreseden medreseye nakl ve hareket ettikleri gibi müderrislikte dahi bu vechile terakkī ederler idi.

Ve bir de kādi'l-kuzât makāmı olan kadıaskerlik ve İstanbul ve Edirne gibi bilâd-ı cesîme kadılığı rütbe-i tedrîsi hâiz olan zâtlara tevcîh buyurulurdu. Ve kuzât u mevâlî bî-vech azl olunmayıp müddet-i medîde me'mûriyyetlerinde pâyidâr oldukları gibi kadıaskerler dahi on on beş sene mansıblarında dururlar ve infisâllerinde müstevfî maâş ile mütekāid olurlar. Ve ba'zan dahi bir medrese vazîfesiyle ihtiyâr-ı tekāüd ederler idi.

Sultân Süleyman Hân-ı evvel asrında Ordu-yı Hümâyûnlar ziyâdece tabîb ve cerrâha ihtiyâc görülüp îcâb-ı vakt ü hâle göre mühendislerin dahi ehemmiyyeti artmış olduğundan Süleymaniye Câmi'-i şerîfi yanında ayrıca bir Tıbb medresesi yapılıp etıbbâ sınıfı ayrıldı. Ve civârında bir de dârü'ş-şifâ yapıldı o zamân Avrupa'da henüz dârü'ş-şifâ yapmak efkârı yok idi ve yine câmi'-i şerîf-i mezkûr civârında dört medrese-i cesîme binâ ve fünûn-ı harbiyyenin mukaddemâtı olan ulûm-ı rıyâziyyenin neşr u tervîcine ziyâde i'tinâ edildi. Ve câmi'-i mezkûrun (111) pîşgâhında başkaca bir de Dârülhadîs inşâ buyuruldu. Ve bir takım medreseler işbu Süleymaniye medreselerinin i'dâdiyyesi i'tibâr olunup anlara dahi Mûsıla-i Süleymaniye denilmiştir. Ba'dehû ahvâl-i meşrûhaya binâen ve medreselere muhassas olan vazîfelerin mikdârına nazaran müderrislik rütbesi on iki râdde i'tibâr olunmuştur ki ibtidâ-yı hâric ve hareket-i hâric ve ibtidâ-yı dâhil ve hareket-i dâhil ve Mûsıla-i Sahn ve Sahn-ı Semân ve İbtadâ-yı Altmışlı ve Hareket-i Altmışlı ve Mûsıla-i Süleymaniye ve Havâmis-i Süleymaniyye ve Dârülhadîs medreseleridir. Mûsıla-i Süleymaniye ile üst tarafında bulunanlara kibâr-ı müderrisîn denir ki mevleviyyete müteheyyi' bulunurlar. Alt taraftakiler dahi iki sınıftır zîrâ mülâzemet günlerinde ya'nî beher hafta Perşembe günleri müderrisler şeyhülislâm efendi ile görüşmeğe gittiklerinde Sahn-ı Semân ile andan yukarı derecede bulunanlar mahsûs bir odada otururlar ammâ Mûsıla-i Sahn ile andan aşağı râddelerde bulunanlar sofada beklerler ve hey'etçe ale't-tertîb şeyhülislâmın yanını girdiklerinde Dârülhadîs müderrisi cümlesine reîs olur. Dârülhadîsten murâd Süleymaniyye Câmi'i pîşgâhında vâki' olan sâlifü'z-zikr Dârülhadîs medresesidir ki bunun müderrisi bi'l-cümle müderrisînin

eskisi ya'nî akdemidir. Süleymaniye dediğimiz bâlâda mezkûr dört medresedir ki hâlâ Dökmeciler'de mevcûd olan kârgîr medreselerdir. Bunların dört müderrisi olup tarîk-i tedrîsin on birinci merhalesidir. Havâmis-i Süleymaniye dahi mezkûr medâris-i erbaa-i Süleymaniye ile Mûsıla-i Süleymaniye arasında başkaca bir derece i'tibâr olunan beş medresedir ki yakın vakte kadar burada da beş müderris bulunup ziyâde olmazdı. Sonraları bi'l-i'tibâr tekessür etmişlerdir. Ve havâmis ta'bîri hâmiseye tebdîl olunmakla eski müderris defterlerinde Havâmis-i Süleymaniye deyü yazıla gelmişken yeni defterlerde bu râddeye Hâmise-i Süleymaniye ta'bîri âdet olmuştur. Sahn-ı Semân müderrisleri dahi ber-vech-i bâlâ sekiz olup tezâyüd ü tenâkus etmez ammâ diğer râddelerde olan medreseler müteaddid ü mütekessir olup asr be-asr yapılan medreseler muhassasâtının mikdârına göre derecât-ı mezkûreden birine ilhâk olunagelmiştir.

İşte mevleviyyet ve kadıaskerlik evsâf-ı mezkûre ile mevsûf olan zevât-ı fezâil-simâta tevcîh olunup müddet-i medîde mansıblarında pâyidâr olarak adl u dâd ile ihkāk-ı hukūk-ı ibâd eyledikleri misillü İstanbul kadılığında ve Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinde dâhil-i encümen-i meşveret ve mahrem-i esrâr-ı saltanat ve vâkıf-ı ahvâl-i memleket olmalarıyla dîn ü devlete yarar işlere muvaffak olurlar. Ve eyyâm-ı infisâllerinde dahi tahsîs olunan tekāüd maâşıyla geçinerek ömürlerin duâ-yı bi'l-hayri pâdişâhîye sarf eyledikleri eyyâm-ı hâliyede nice te'lîfât vücûda getirirler idi.

(112) Taşralarda icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyyeye me'mûr olan kuzât dahi berminvâl-i sâbık hep ashâb-ı maârif ü dâniş ve nice seneler medreselerde ta'lîm ü terbiye görmüş ma'lûmü'l-ahvâl ve mücerrebü'l-etvâr zâtlar olarak beyne'n-nâs adl ile hükm eylediklerinden başka her ne arz etseler nezd-i devlette kârger-i te'sîr olmakla taşralarda zalemeden biri ahâlîye zulm edecek olsa mâni' olarak her biri ibâdullâh hakkında ayn-ı rahmet ve intizâm-ı ahvâl-i bilâda sebeb ü illet olurlardı.

Tarîk-i ilmiyye bu vechile pâk ve mazbût olmağın her kangı maddede ulemâ emr-i hak budur deseler herkes sem'an ve tâaten deyip kimesnenin muhâlefete zehresi yoğidi.

Koçi Bey sâlifü'z-zikr risâlesinde der ki: "İbtidâ İstanbul'a geldiğimde eğerçi ulemâ-yı izâm şimdiki gibi hadem ü haşem ashâbı değil idi. Lâkin bir müderris yoldan geçse âlem ikbâl-i tâmm ve küllî ta'zîm ü ihtirâm ederlerdi. Irz ve vakārları kemâlde idi. Bin târîhlerinden sonra tarîk-i ilmiyyenin kavânîn ü nizâmâtı bozulmağa yüz tutup giderek her maslahata hâtır karışmakla ve her emirde müsâmaha olunmağa nâ-müstahıklara hadden ziyâde mansıblar verilmek iktizâ ettiğinden kadıaskerler az vakit zarfında bî-vech ma'zûl olduklarına mebnî içlerinden mübtelâ-yı hırs u tama' olanlar bi't-tab' zamân-ı nasbı fırsat ve fırsatı ganîmet bilip menâsıbın ekserin nâ-ehle verir oldular. Mevâlî dahi mülâzemet kâğıtlarını satmağa başladılar. Ve mülâzemetler artık yoluyla verilmez ve kānûn ve nizâmından ziyâde verilir oldu. Mülâzemet ise gerek tarîk-i tedrîsin ve gerek tarîk-i kazânın medhali olduğundan anın ihtilâl-i nizâmıyla bu ikisi dahi muhtell olmağın voyvoda ve subaşı kâtibleri ve avâmm-ı nâsdan niceleri akçe ile mülâzım olup zamân-ı kalîlde müderris ve kadı olmağa başlamalarıyla Sahn-ı ilm cehele ile doldu. Ve artık âlim ve câhil belirsiz oldu. Şöyle ki müderrisler medreselerinde tedrîs-i ulûm edegelirlerken sonraları hizmet-i fi'liyye şartı metrûk olup bir medresenin müderrisliği bulunduğu sınıfın derecesinde bir i'tibâr-ı vehmî demek olarak refte refte bu i'tibârât çoğaldı ve müderrisler medreselerine gitmez ve belki ne semtte olduğunu sual etmez oldu. Ve harâb olmuş yahut yanıp arsası kalmış medreseler dahi tevcîh edilir olduğundan ismi var cismi yok bir takım havâî medreseler peydâ oldu. Ve idâd-ı müderrisîn çoğaldı. Ve medreselerin vazîfesi olan emr-i tedrîs unutuldu. Ve müderrislik mücerred bir i'tibârî pâyeden ve bir medreseden diğerine nakl dahi terfî'-i pâyeden ibâret kaldı ve eğerçi tarîka nâ-ehilânın dâhil olamaması için vaktiyle te'sîs olunan (113) imtihân usûlü dahi bâkī ise de imtihân şartı medrese-nişîn talebeye mahsûs olup yoksa asîlzâdegân ve ba'zı mensûbât için bilâ imtihân ruûs almak kapısı açık idi. Ve sudûr ve mevâlî-zâdelerin genç iken müderris olup ara sıra tafrât-ı hafîfe ile yukarılara çıkarak hemen sakalları gelir gelmez mevleviyyet nevbetleri gelirdi. Ve içlerinde eğerçi ol vakte kadar tahsîl-i ulûm ile kesb-i kemâl edenler bulunurdu. Lâkin çoğu merâtib ü menâsıb-ı ilmiyyeye mîrâs-ı peder nazarıyla bakıp ve ihtiyâr-ı külfet-i taallüme hâcet görmeyip câhil kalırdı. Vüzerâ ve ricâl-i devletten ba'zıları dahi oğullarını ve ekseriyâ işe yaramayanlarını tarîk-i ilmiyyeye idhâl eder oldular. Bu cihetle tarîk-i ilmiyye cehele ile doldu. Ve terakkī husûsunda âlim ve câhil bir oldu.

Ve mevleviyyetlerde dahi hizmet-i fi'liyye aranmaz olup ekseri nâib ile idâre olunmağa başladı ve bir sene müddet-i örfiyye kānûn hükmüne girdi ve mevleviyyet rütbe ve pâye almaktan kinâye olarak müderrislik gibi derecâta taksîm olundu. Şöyle ki her sene sekiz müderris ya'nî Dârülhadîs ve Süleymaniye müderrisleriyle alt taraftan diğer üç müderris uhdelerine mahrec mevleviyyetlerinden biri bir senelik olmak üzere tevcîh ve ba'de'l-infisâl mahrec ma'zûlü i'tibâr olunarak her sene içlerinden dördüne kezâlik bir senelik olmak üzere Mısır ve Şam ve Edirne ve Bursa kazâları ve bunların ma'zûllerinden ikisine bu vechile Mekke ve Medine ve anların ma'zûllerinden birine kezâlik İstanbul kadılığı ve İstanbul ma'zûllerinden birine Anadolu sadâreti ya'nî kadıaskerliği ve Anadolu ma'zûllerinden birine Rumeli kadıaskerliği verilmek resm ü âdet oldu.

Bu sûretle beher sene üst taraftan sekiz müderris mevleviyyetle çıkıp yerlerine alt taraftan sekiz müderris geçerek tarîkçe silsile vukū'iyle bu hareket yukarıdan aşağı tâ ibtidâ-yı hâric rütbesine kadar sirâyet etmekle her sene tarîkçe bir terakkī-i tabîî vukū' bulup ancak üst taraftan çıkanlara nisbetle alt taraftan ibtidâ-yı hâric rütbesiyle girenler daha çok olduğundan ve Sahn-ı Semân müderrisleri sekize münhasır bulunduğundan Mûsıla-i Sahn'da birçok müderrisler terâküm ve tezâhüm etmekle bu râddeye batak ta'bîr olunmuştur.

Ve artık tarîk-i ilmiyyede ehliyet ü istihkāk ve ilm ve fazîletçe temeyyüz ü takaddüm bahsi metrûk ve *(el-akdem fe'l-akdem)*[38] usûl ve mesleği mu'teber ve meslûk oldu. Fakat şeref-i intisâb ile yahut bir şefî'-i mücbir vâsıtasıyla def'aten birçok eskilerin üst tarafına atlamak (114) dahi bir kāide-i istisnâiyye ve imtiyâziyye oldu ki buna müderrisîn ıstılâhınca tafra denilir. Bu âdet bi-aynihâ pâye ta'bîriyle mevleviyyet ve sadâret rütbelerinde dahi cârî olup meselâ müderrisînden birine mahrec pâyesi verilerek mahrec ma'zûlü hükmünde bulunmak ve mahrec ma'zûllerinden birine Mekke pâyesi verilerek Harameyn ma'zûlleri sırasında i'tibâr kılınmak usûl-i câriye-i tarîkten olarak bu sûretle müderris ve mevâlî ve sudûr ünvânıyla birçok rütbeli zâtlar yetişti. Rumeli pâyelilerinden meşhûr Tatarcık Abdullah Efendi'nin nizâm-ı devlete dâir yazdığı lâyihasında beyân ettiği vechile böyle zâten istihkāk ve ehliyyet

[38] Öncelik öncekinindir.

ü kābiliyetleri olmadığı hâlde birer takrîb ile tarîk-i tedrîse idhâl olunanlar giderek mevleviyyete nâil ve ba'dehû rütbe-i refîa-i kadıaskerîye vâsıl olduklarında Devlet-i Aliyye'nin bir işine yaramayıp hakk-ı âdî iddiâsıyla nâil oldukları arpalıklarını istiklâl ü istihkār ve kadıasker olduk deyü izhâr-ı ra'ûnet ve ceberrût ile istikbâr ve birbirlerinin gıybet ve mesâvîsi ile vakitlerin imrârdan gayrı kârları olmaz ise de mâdemki böyle rüteb-i seniyyeye vâsıl olmuşlar bu rütbelerin vak' u i'tibârını muhâfaza şân-ı saltanat-ı seniyye îcâbından olmasıyla çâresiz bunların emr-i idâreleri beyhûde yere devlete bâr olurdu.

Ve ashâb-ı merâtibin idâresi müteretteb-i zimmet-i hükûmet olduğundan müderrislere maîşet ve mevâlî ve sudûra arpalık nâmlarıyla birer kazâ tevcîh olunmak lâzım geldi. Ve anlar bu kazâları birer nâib ile idâreye mecbûr olduklarından maîşet ve arpalık olan kazâlar hâsılâtının bir mikdârıyla nâibler geçinip bâkīsi ashâb-ı menâsıba âid olurdu. Sudûr ve mevâlî bu tarîk ile geçinip müteallikât ve tebealarına dahi birer kazâ tevcîh ettirdiklerinden ve anlar dahi ehl-i kazâ olmadıkları cihetle efendileri gibi mansıbları olan kazâları birer nâib ile idâreye mecbûr olduklarından ale'l-umûm kazâlarda niyâbet usûlü düstûrü'l-amel ve kazâların bir takımı sudûr ve mevâlî ve müderrisîne ve diğer bir takımı dahi çuhadâr ve sâir hademe gürûhuna me'kel ve ihkāk-ı hukūk ve neşr-i ulûm için mevzû' olan tarîk-i ilmiyye bir takım nâ-ehlânın taayyüşü için mülk ve milletçe azîm fenâlıklar vukūuna mebde' ü medhal oldu.

Kaldı ki müderrisîn tekessür etmekle ekseri suâl derecesine gelerek rütbe-i tedrîsin şeref ü izzeti zillete mübeddel olduğundan başka an-asl mahrec mansıbları Kudüs ve Haleb ve İzmir ve Selanik ve Yenişehir-i Fener ve Galata kazâlarına münhasır iken müderrisînin böyle izdihâmları hasebiyle muahharan Eyüb ve Üsküdar kazâları dahi zamm u ilâve olunup (115) bu sûrette ise ber-vech-i bâlâ her sene sekizer mahrec ma'zûlü peydâ olarak mevâlîye kesret gelmekle anların idârelerine kâfî arpalık buluvermek müşkil ü düşvâr ve idârelerinde daha ziyâde muzâyaka bedîdâr olduğundan nâçâr mümkin mertebe kendilerine ber-vech-i arpalık birer kazâ tevcîh olunup anlar dahi icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyyeye muktedir âlim ve mütedeyyin nâibler istihdâmından sarf-ı nazarla hemen mübtelâ oldukları masârıf-ı kesîrelerine medâr olabilmek için cehele vü esâfil-i nâsdan voyvoda misillü tahsîldâr ve gaddâr nâibler istih-

dâm eder oldular. Bu makūle nâibîn-i hâsirîn ise vardıkları kazâlarda hemen emvâl-i ibâdı celbe vesîle olacak mefâside tasaddî ve gürûh-ı zaleme ile bi'l-ittihâd aceze-i ibâdullâha zulm u taaddî ederek tahrîb-i bilâda bâdî olurlardı.

Sâir bi-gayr-ı istihkāk birer takrîb ile ellerine mülâzemet kâğıdı geçirmiş olan bir takım esâfil dahi rüşvet ve intisâb ve şefâat tarîkleriyle ve ulemâ dâirelerinde ismini okuyamaz ve yemîn ve yesârını bilmez etbâ' ve hademe gürûhu dahi çerağlık vechile bî-muhâbâ tarîk-i kazâya dâhil olmalarıyla rûznâmçe-i kuzât böyle kendilerine bir vechile taklîd-i kazâ câiz olmayan ve belki henüz sıhhat-i taklîd-i kazâya medâr olacak şehâdete ehl bulunmayan çukadârân ve sâir hademe ve esâfil ile mâl-â-mâl ve bu makūle eşhâs dahi bi'n-nefs icrâ-yı hükûmete kādir olmadıklarından mansıblarını arpalıklara giden nüvvâbdan eşna' bir takım cehele vü erâzile iltizâm misüllü ihâle etmeleriyle emânet-i kübrâ olan umûr-ı şer'iyye bütün bütün rehîn-i teşvîş ü ihtilâl oldu.

Ve bu makūle cehele vü esâfilin tarîk-i ilmiyyeye duhûlü ulemânın ırzını şikest etmekle enzâr-ı nâsda kadr u i'tibârları kalmadığı gibi nezd-i devlette dahi arzlarına i'tibâr olunmayıp mültezim ve harâccı makūlelerinin inhâlarıyla azl olunur olduklarından içlerinde sahîhan ulemâ ve sulehâdan bulunan zâtlar dahi ırz ve nâmuslarını muhâfaza için zalemeye müdârâ etmeğe mecbûr olurlardı.

El-hâsıl mülazemet nizâmının ihtilâliyle gerek tarîk-i tedrîs ve gerek tarîk-i kazâ ikisinin dahi nizâmı bozularak menâsıb-ı ilmiyye bilfiil hizmete menût ve merbût iken cümlesi pâye ve i'tibârdan ibâret kalıp mamafîh tarîk-i kazâya nisbetle tarîk-i tedrîsin hâli daha ehvence idi. Zîrâ medâris-i mürettebede dânişmendlik nizâmı her ne kadar bozulduysa da velev ki resmî sûrette olsun Bayezid Medresesi dânişmendliği ve mülâzemet ve ruûs imtihânları usûlü bâkī idi.

Şöyle ki talebe-i ulûmdan tarîk-i tedrîse sülûk etmek isteyenler evvelâ mülâzemet imtihânına (116) girip isbât-ı liyâkat edenlerden a'lâ derecede bulunanlara elden mülâzemet i'tâ ya'nî def'aten zümre-i mülâzimîne ilhâk olunup bâkīsi dahi Bayezid Medresesi dânişmendliğine kayd ile imtihândaki tertîb ve dereceleri üzre medrese-i mezkûrede iskân ve her altı ayda ikisi ihrâc ile yedlerine mülâzemet kâğıtları i'tâ olunur. Ve bunlardan mülâzemeti

yedi seneye bâliğ olanlar ruûs imtihânına duhûle müstehıkk olarak anda dahi isbât-ı liyâkat edenlere tarîk-i tedrîsin birinci merhalesi ve mirkāt-ı medârisin evvelki pâyesi olan hâric medresesi ruûsu i'tâ kılınır. Ve mülâzemeti yedi seneye bâliğ olmayanların ruûs imtihânına duhûlü câiz olmaz idi. Ve Bayezid Medresesi'nin emr-i tedrîsi şeyhülislâm bulunan zâtlara meşrût olup sonraları meşâyihü'l-islâm hazerâtı îcâb-ı vakt u hâl ile bizzat emr-i tedrîse kıyâm edemedikleri misillü bu vazifeyi îfâ için hoca efendilerin içinde zâten ve zamânen ashâb-ı hayyiz ü haysiyetten ve kudemâ-yı müderrisîn-i kirâmdan olarak ders vekîli nasb u ta'yîn ettikleri zâtlar dahi bütün medrese-nişîn olan talebenin âmir ve zâbiti olmaları hasebiyle ders vekâleti Bâb-ı fetvâda başlıca bir me'mûriyyet olup ale'l-umûm dersler dahi sûret-i resmiyyede cevâmi'-i şerîfe içinde okunur olduğundan sonraları ders vekîli efendilerin haftada bir kerre medrese-i merkūmeye giderek ders okutmaları hemen şart-ı vâkıf yerini bulacak vechile bir emr-i resmî ve i'tibârî olduysa da bu kadarcık olsun şu usûlün müselsilen devâm-ı icrâsı tahsîl-i ulûma bâdî-i şevk u rağbet olurdu.

Fakat bu imtihân usûlü ber-vech-i meşrûh yalnız medreselerde yetişen talebe-i ulûma mahsûs olup yoksa müderrislik rütbesinin tahsîli imtihâna ve tarîk-i ilmiyyede terakkī-i ilm ve irfâna menût değil idi. Zîrâ lede'l-imtihân istihkākları nümâyân olan ulemâya ruûslar verildiği sırada ulemâ-zâdelere bir hayli ruûslar verildiğinden ve şeyhülislâmlar taltîfi mültezim olanlara istedikleri vakitte ruûs-ı tedrîs ile ikrâm eylediklerinden başka hünkâr imâmlarıyla hekîm başılara dahi inâyet-i mahsûsa olarak ruûs-ı tedrîs verilmek âdet olmuş idi. Ve çünkü müderris olanlar ber minvâl-i sâbık giderek mevleviyyete ve kadıaskerliğe nâil olarak hiçbir şey bilmeseler ve işe yaramasalar bile bu rütbe-i ilmiyye kendilerine zahmetsizce bir medâr-ı taayyüş olduğundan hidemât-ı devlette istihdâma isti'dâd u liyâkati ve tahsîl-i ulûm u maârife kâbiliyeti olmayan kibâr-zâdeler dahi tarîk-i tedrîse idhâl edilir oldu. Vüzerâ ve vükelâdan ba'zılar dahi mücerred (117) tarîk-i ilmiyye ashâbının katl ve musâdereden masûn olduklarına binâen oğullarını bu tarîke idhâl ederlerdi. Bu cihetle nice kibâr-zâdeler ber-vech-i bâlâ sinn-i şebâblarında ve belki evân-ı sabâvetlerinde tederrüs-i ulûma mübâşeret bile etmemişken ruûs-ı tedrîs ile kâm-bîn ve hâiz-i ünvân-ı kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkikīn olurlar. Ve ekserî tahsîl-i ulûm için it'âb-ı efkâr etmeyip câhil kalırlar. Ve lede'l-imtihân müderris olanların ömürleri ise medreselerde güzâr eylemiş ve tahsîlleri

fünûn-ı mürettebe ve kütüb-i mu'teberenin tederrüsüne münhasır bulunmuş olmasıyla ekseriyâ mirkāt-ı medârisi çıkarken yarı yolda kalıp nâdiren rütbe-i mevleviyyete suûd edenler dahi umûr-ı devletten ve ahvâl-i memleketten bî-haber bulunurlar idi. Ve'l-hâsıl anlar pek genç ve bunlar pek geç müderris olduklarından sudûr-ı kirâm içinde ashâb-ı liyâkat ve ma'lûmâttan olarak mahrem-i esrâr-ı devlet ve vâkıf-ı umûr-ı siyâset olup da mesâlih-i mühimme ve müzâkerât-ı hafiyyede işe yarayacak zâtlar pek nâdir bulunurdu.

El-hâsıl tarîk-i ilmiyyenin vaz'-ı aslîsi o kadar bozuldu ki yalnız isim ü resmi kaldı. Hâlbuki ismi müsemmâsına ve resmi eslâf-ı ulemânın usûl-i müstahsenesine mugāyir olduğu şöyle dursun ömründe okuyup yazmamış çukadâr ve kayıkçı makūlelerine tevcîh-i menâsıb-ı kazâ edilmek gibi çirkin bid'atler ve garîb resm ü âdetler hâdis ve bu ise tarîk-i ilmiyyenin tervîc-i betâlet ve cehâlete bir yol olmasına ve ihkāk-ı hukūk-ı ibâd emr-i ehemminde hayâl ve hâtıra gelmedik fenâlıklar vukū' bulmasına bâdî vü bâis olmağın tarîk-i ilmiyyenin ıslâhı vâcibât-ı umûrdan görülmüş ise de def'aten bunca merâtib ü menâsıbın ref' u terkīni kâbil olmadığından bi't-tedrîc ıslâhı arzu olunmakta idi.

FASL-I SÂDİS

Fenn-i Harbe Dâirdir

Her devlet ve millet mülkünü muhâfaza için asker besleye gelmiştir. Ancak Büyük İskender'in babası Filib'in vaktine gelince askerin cengde keyfiyyet-i a'mâli bir kāide ve usûl tahtında değil idi. İbtidâ bunu kāide tahtına Filib koyup kırk bin kadar muallem ü muntazam asker îcâd etmiş idi ki oğlu İskender bu askerle Yunanistan'dan kalkıp Hind'e kadar feth ü teshîr-i (118) memâlik etmiştir. Bu sûretle Yunanlılar içinde ilm-i harb nâmıyla meydâna bir ilim çıkıp milel-i sâireye dahi anlardan münteşir olmuştur. Bu ilm sâyesinde eski Romalılar pek çok galebelere nâil olarak hemen bütün cihânı zabt etme derecelerine varmışlar idi. Lâkin her zamânda askerin harbce nizâmına dâir olan kāideler ol vakitte kullanılan eslihaya göre olmak lâzım geldiğinden işbu kavâid-i harbiyye şimdiye kadar türlü sûretlere girmiş olup gerek Yunanlıların gerek Romalıların silâhları kılıç ve mızrak ve ok ile sapandan ibâret olmasıyla anların harb kāideleri şimdikiye uymaz ise de kullandıkları silâhlarına göre ilm-i harbde kemâl bulmuşlar idi. Arablar kerr ü fer usûlü üzre muhârabe edegelmişlerdir. Fakat vakt-i saâdette ashâb-ı kirâm saff üzre harbe me'mûr oldular. Ve fenn-i harbde pek ziyâde ilerülediler ve az vakit zarfında içlerinden fevkalâde mâhir ümerâ-yı askeriyye yetişip bütün dünyâya galebe eylediler. Ba'dehû düvel-i İslâmiyye'de meşk ve idmân-ı askerîye i'tinâ olunup ancak ekseriya süvârîye i'tibâr ederlerdi. Bu cihetle ehl-i islâm içinde pek mâhir cündîler zuhûr etmiştir. Ale'l-husûs Mısır'ın Kölemenleri dünyânın birinci süvârîsi add olunmuşlardır.

Bâlâda iş'âr olunduğu üzere Devlet-i Aliyye süvârîye i'tinâ etmekle beraber muntazam ocaklar tertîb ile piyâde ta'lîmine dahi fevkalâde ihtimâm etmiş idi.

Romalıların inkırâzından sonra Avrupa'nın hâli başkalaşarak öyle dâimî ve mâhiyeli asker beslemek metrûk olup hîn-i hâcette bir müddet-i muvakkata için gönüllü asker toplanıp kullanılmağa karâr verilmekle ilm-i harb büsbütün zâyi' hükmüne girmiş idi. Ve ol vakitler âhâd-ı nas zümresi asil-zâdegân tâkımının esîri gibi olmakla asil-zâdelerin asıl silâhları olan mızraktan başka zırhları ve atları olup kendileriyle beraber sefere giden halkın ise sapan ile oktan gayrı silâhları ve beygirleri olmadığından böyle nizâmsız ve uygunsuz piyâde askeri öyle a'lâ atluya dayanamayarak kangı tarafın süvârîsi çok ise ol taraf gālib olageldiği görüldüğüne ve kavâid-i harbiyye dahi bilinmediğine mebnî hakīkatte galebe süvârî askerine mahsûs zann olunarak pek çok süvârî kullanılıp ve piyâde askeri bir iş yerine konulmayıp herkes indinde asıl kuvve-i askeriyye süvârîden ibâret idi. Hayli vakit hâl bu minvâl üzere cârî olduktan sonra Avrupa'nın hâlî oldukça nizâm bularak târîh-i hicretin sekiz yüz altmış (M. 1456) senelerinde ibtidâ Fransa'da mâhiyeli olmak üzere on altı (119) bin piyâde ile dokuz bin süvârî tertîb olunmuş ve piyâdelerin çoğuna mızrak verilerek ağır piyâde ve kusûrunun silâhı ok ve sapan olup hafîf piyâde gibi kullanılır idi. Şöyle ki düşman karşısında mızraklı piyâdeler sekiz ve en azı altı saf üzerine dizilip hafîf piyâdeler dahi anların önlerine ve yanlarına avcı dağılır ve süvârîlerin cümlesi mızrak ve zırh ile silâhlandırılarak bunlar dahi sırada kullanılıp ağır süvârî hizmetini görürler imiş.

Ve yavaş yavaş Avrupa'nın sâir yerlerinde dahi böyle muntazam asker tertîbine başlanılmış ise de piyâde askerinin cengde süvârîden ziyâde işe yaradığını pek çok kimseler teslîm ve i'tirâf etmediklerinden başka süvârînin piyâdeye gālib ve fâik olması bir eski zu'm olup henüz ol i'tikāddan geçmediklerinden yine kadîmde olduğu gibi piyâdeye nisbetle iktizâsından ziyâde süvârî kullanırlar idi. Ve eğerçi süvârî askeri piyâde ile karşı karşıya geldikte gereği gibi iş gördüklerine söz olmayıp ancak gerek kendi üzerlerinde ve gerek atlarının üzerlerinde olan zırh ve sâir ağır takımlardan dolayı muhârebece lâzım gelen yerleri dolaşıp yoklamak ve düşman askerini kovalamak gibi sür'at ve sebükbârlığa muhtâc olan hizmetlere el vermedikleri giderek anlaşılmakla öyle me'mûriyyetlere gönderilmek için kılıç ve ok kullanır hafîf süvârî askeri tertîb olunmuştu.

Ve eğerçi topun îcâdı yedi yüz seksen senesine doğru ise de sekiz yüz târîhine kadar toplar yalnız muhâsaralarda kullanılıp sonraları âdeten cenglerde dahi isti'mâl olunmağa başladı. Hattâ ol vakitler Fransalu tarafından birkaç def'a İtalya'ya gönderilen askerle beraber külliyyetlü top var idi.

Dokuz yüz on senelerinde şimdiki tüfenglerin taslağı olmak üzere elde taşınır ufak ve hafîf top şeklinde tüfengler yapıldıkta hafîf piyâde askerinin birazına bu tüfenglerden verilerek bir vakit dahi ok ve sapan atanlar ile tüfengliler birlikte kullanılmış ve tüfengin iyiliği tecrübe ile meydâna çıktığından bir müddet murûrunda ok ve sapan bütün bütün kaldırılıp hafîf piyâde askerinin hepsini tüfengli olarak tüfeng ile mızraktan başka silâh kalmamıştır.

Ve bu hafîf piyâde yine evvelki gibi avcı çıkarılagelip ancak tüfenglerin böyle çoğalması ve muhârebede en ziyâde zor gören ağır piyâde askeri iken bunlar yalnız mızraklıdan ibâret olarak ateşe dayanamaması hasebiyle daha sonraları ağır piyâde (120) askerinin birazına tüfeng verilerek ilerde olan iki safı tüfengli ve geride bulunan üç dört safı yine mızraklı olmasına karâr verilmiş ve bu sûrette tüfengliler mızraklıları korudukları gibi mızrak tüfengden uzun olmak hasebiyle mızraklılar dahi tüfenglileri muhâfaza eylediklerinden bir eyyâm dahi bundan a'lâ nizâm olmaz deyü i'tikâd olunmuş iken ağır piyâde askerinin mızraklıları beş altı saf üzerine tertîb olunmak ve tüfenglileri anların yanı başına yerleştirilmek münâsib görülmüş ve bin yüz on târîhine doğru süngü îcâd olundukta gerek piyâde ve gerek süvârîden mızrak kalkarak mızraklılara süngülü tüfeng ve tüfenglilere süngü verilip saflar ibtidâ dörde ve bir müddet sonra dördüncü safın hiçbir fâidesi görülmeyerek dörtten üçe indirildiğinden başka hafîf piyâde ile ağır piyâdelerin silâhları bir olmaktan nâşî ikisi de bir sûrette ta'lîm ettirilerek ve her biri îcâbına göre gâh saftan ve gâh avcı hizmetinde kullanılarak birbirinden farkları sâdece lafızda kalmış ve bu cihetle asker gerek silâhca ve gerek nizâmca şimdiki hâli bulur gibi olmuş ise de usûl ve kavâid-i harbiyye bir şey demek olmayıp daha sonraları ba'zı Avrupa cenglerinde ilm-i harbin şöylece bir kabası alınmıştır.

Keyfiyyet-i ta'lîme gelince ibtidâ Nemçe generallerinden meşhûr Monta Kokoli Devlet-i Aliyye ordularının nizâmına ihâle-i nazar-ı dikkat ederek mukābele bi'l-misl kāidesince böyle dâimâ ta'lîm ile meşgūl olur ve dâimî

sûrette hâzır u müheyyâ bulunur bir nev' asker tanzîm etmedikçe nefîr-i âmm askeriyle Devlet-i Aliyye'ye mukābele kâbil olmayacağını cezm ile bir nev' muntazam ve muallem asker tertîb edip hattâ fenn-i harbe dâir olan kitâbında Devlet-i Aliyye ile kendi devleti beyninde vukū' bulan muhârebâtı ta'dâd ve tafsîl ve her melhameyi zamân u mekânıyla ve serasker ve asâkirini isim ve resimleri ve keyfiyyet ü kemmiyyetleri ile şerh u beyân ve Devlet-i Aliyye'nin muvazzaf ocaklarını ve efrâd-ı askeriyyesinin rüesâsına olan inkıyâd u itâatlerini reşk-âver olarak âverde-i zebân ederek böyle muvazzaf ve muntazam askere mukābele kâbil olmayacağını isbât ve tahkīk birle gerek kendi devletini ve gerek düvel-i sâirenin Devlet-i Aliyye'ye mukābele kaydına düşenlerini tesfîh ü tahmîk ve devletini Devlet-i Aliyye askerinin nizâmına tergīb ü teşvîk etmiş ve asâkir-i Osmâniyye'ye taklîden kendisi müceddeden bir takım asker tertîb ü tanzîm edip bu askerle bin yetmiş târîhinde Köprülü oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın bir fırka-i askeriyyesini nehr-i Rapa karşısında bozmakla rişte-i musâlahayı derdest eylediğini temeddüh ü mübâhât makāmında nakl (121) ile isbât-ı müddeâ eylemiştir. Lâkin Monta Kokoli'nin bu galebesi yalnız kendisinin kuvve-i nizâmiyyesi eseri olmayıp bunda asâkir-i Osmâniyye'de yeni başlamış olan ihtilâl-i nizâmın dahi sebebiyyeti vardır. Zîrâ ol vakit asâkir-i Devlet-i Aliyye'nin bozulup düzüldüğü zamân olup Monte Kokoli Yeniçeri nizâmının nihâyet-i kemâliyle bidâyet-i zevâline erişmiş olduğundan akdemce görüp bildiği asâkir-i Osmâniyye ile bu kerre bozduğu askerin beyninde fark var idi.

Ba'dehû Prens Ojen dahi zuhûr ve ta'lîm-i asker husûsunun ikmâline sa'y-i mevfûr eylemiştir. Ol hilâlde Fransa'da dahi Funda ve Turan ve Vauban gibi fenn-i harbde mâhir zâtlar zuhûr edip kavâid-i harbiyyenin ikmâline sarf-ı mesâ'î etmekle *(tezâyüdü'l-ulûm bi-telâhuki'l-efkâr)*[39] kāidesince usûl-i harb bir büyük fenn ü sınâat olarak Avrupa'da şüyû' ve intişâr buldu. Fransa'dan Protestanların tard u teb'îdlerinde her fenn ü san'atta mâhir kimseler etrâfa müteferrik ve perâkende olup bunların çoğunu ol evânda Prusya krallığını tahsîl eden Frederik Kilyom celb etmekle zamânında Prusya menba'-ı maârif ve sanâyi' oldu. Kral-ı müşârün-ileyhin oğlu olan İkinci Frederik ki Büyük (Koca) Frederik deyü ma'rûf u meşhûr olan zâttır. İşte bu ashâb-ı ma'lûmât

[39] İlimlerin artışı fikirlerin birleşmesiyle olur.

içinde neşv ü nemâ bularak sınâat-i harbde üstâd-ı küll olup sevkü'l-ceyş ve ta'biyyetü'l-ceyş fenlerinde pek çok dekāik-i harbiyyeye ıttılâ' ile ilm-i harbi hayliden hayli ilerületti. Ve süvârî topcusu îcâd etti.

Bin iki yüz târîh-i hicriyyesinden sonra refte refte bu ilm bir mertebe daha ilerleyip ale'l-husûs Napolyon Bonaparte zuhûr ile esrâr-ı fenni meydâna komuş ve askerlik asrımızda müşâhid olan derecelere vâsıl olmuştur.

Ancak tecrübelerin tekessürüyle fenn-i harb günden güne ilerilemekte bulunmuştur. Hattâ karîbü'l-ahdde nev-îcâd şeş-hâneler yapılıp müstakillen taburlar küşâd edilerek ve anlara bu şeş-hâneler verilerek hafîf piyâde tertîb olunmuş ve 1270 sene-i hicriyyesinde (M. 1854) vukū' bulan Rusya muhârebesinde pek çok muhassenâtı görülmüştür. Ve mukaddemâ hafîf piyâde ile ağır piyâdenin birbirinden bayağı farkı kalmamış iken silâhca ve eslihaca bir fark hâsıl olmuştur. Müteâkiben eski tüfengler ibtâl olunarak kâffe-i asâkire şeş-hâne verilmiştir.

İşte bu sûretle ilm-i harb sevkü'l-ceyş ve ta'biyyetü'l-ceyş nâmıyla başlıca iki fenn-i (122) lâzimü'l-i'tinâya münkasım bir büyük sanâat olmuştur ki ordu kumandan ve erkânı olanlar birçok mukaddemât-ı ulûmu tahsîl ettikten sonra bu fenlerde mâhir olmaları ferâiz-i hâliyyedendir.

Sevkü'l-ceyş fenni gerek tecâvüz gerek tahaffuz için mühimm olan mevâki'in intihâbından ve ta'biyyetü'l-ceyş fenni lede'l-müsâdeme muzafferiyyeti mûcib olacak a'mâl ü tedâbîrin icrâsından ibârettir.

Fi'l-asl Devlet-i Aliyye serdâr ve seraskerleri bu makūle tedâbîr-i harbiyyede tecrübe ve ameliyât ile kesb-i mahâret ederlerdi. Nitekim bâlâda beyân ettiğimiz vechile Rusya Çarı Petro, Boğdan içinden Tuna'ya doğru hareket ettikte Baltacı Mehmed Paşa dahi anın hatt-ı ric'atini kesmek üzere Baserabya içinden ileriye hareket ile Falcı Geçidi'ni tutmasıyla fenn-i sevki'l-ceyş üzre bir güzel hareket ve ba'dehû orada sedd-i râh olan Rusya askerini kaçırıp ve suyu geçip de bağteten Rusya ordusu üzerine hücûm ve iktihâm etmesiyle dahi ta'biyyetü'l-ceyş fennince ibrâz-ı mahâret eylemişti. Muahharan seksen iki senesi seferinde Şumnu mevki'inin ehemmiyyeti takdîr ile üssü'l-harekât ittihâz olunması sevkü'l-ceyş fennine mutâbık ve ol vaktin hükmünce müdâfaaya kâfî istihkâm verilmesi ta'biyyetü'l-ceyş fennine muvâfık düşmüştür.

Ancak muahharan bu misillü kavâid-i harbiyye ber-minvâl-i sâbık iki mühim fenne münkasım olarak fenn-i harb nâmıyla bir büyük ilim olup bunun tahsîli dahi evvelce nice fenlerin bilinmesine mevkūf olduğundan şimdi seraskerân vesâir ümerâ-yı askeriyye fünûn-ı şettânın nazariyyât ve ameliyyâtında kesb-i meleke vü mahâret eylemedikçe Avrupa usûlü üzere muntazam olan ordulara kumanda edemezler. Hâlbuki fenn-i harb ber-minvâl-i meşrûh Avrupa'da terakkī buldukça asâkir-i Osmâniyye'nin *(el-fazlü mâ şehîdet bihi'l-a'dâ')*[40] beyyinesiyle müsbet olan hüsn-i intizâmı refte refte tenezzül ederek aks-i kaziyye zuhûr etmekle bin yüz târîhlerinden sonra harekât-ı seferiyyenin taraf-ı İslâmiyâna mûcib-i hatar u hasâr olduğu tahakkuk eyledikten artık harb dâiyesi bertaraf edilerek ve sulh ve musâfât yoluna gidilerek düvel-i sâire ile mūamele bi'l-mücâmele yolunda bulunmak lâzime-i hâlden görülüp bu sûrette ise müddet-i medîde askerin metrûkiyyeti hasebiyle Devlet-i Aliyye'nin meleke-i askeriyyesine za'f ve fütûr gelerek muahharan küşâd olunan seferlerde zâyiât-ı külliyye vukūa gelmiş ve bu hâllerden en ziyâde Rusyalu müstefîd olmuştur. (123) Devlet-i Aliyye nin tanzîm-i askere muhtâc olduğu Sultân Ahmed-i Sâlis zamânından beri mevzû'-ı bahs olmağa başlamış ve hele Sultân Mustafa-i Sâlis hazretleri bunu pek ziyâde arzu eylemiş ise de Yeniçerilerin havfından nâşî bu emr-i mühimmin serbestçe müzâkeresi bile icrâ olunamıyordu.

Hattâ müşârün-ileyh Sultan Mustafa mâl cem'ine harîs olduğundan zamânında defterdârlık mansıbı kesb-i ehemmiyyet ederek ekseriyâ defterdârlar ile istişâre-i umûr edermiş ve bir gün defterdâr Halîmi Efendi'ye "Asâkir-i cedîde tanzîm olunmadıkça Avrupa ile baş olunamayacak ne yapalım" dedikte Halîmi Efendi "Yeniçeriyi nizâm tahtına idhâl edelim" demesi üzerine "anlar nizâm kabul eder mi" buyurmakla "evet kabûl eder" ve "sen sened verir misin?" deyü buyurdukta bilâ-tereddüd "veririm" deyicek Yeniçeriler ile birlik olmasa böyle sened verecek derecede kavî söz vermezdi deyü Halîmi Efendi hakkında şüpheye zâhib olarak şâyed ki bu sırrı Yeniçerilere keşf eder deyü havfinden nâşî derhâl Halîmi Efendi'yi Musûl mutasarrıflığıyla Dersaâdet'ten teb'îd ve esnâ-yı râhta nefy ve müteâkıben i'dâm etmiştir.

[40] Fazilet düşmanların bile kabul ettiği şeylerdir.

Devr-i Mahmud Hân-ı Sânî ricâlinden meşhûr Hâlet Efendi'ye Yeniçeriler tarafından al peydâ etseniz deyü ba'zı nüdemâsı tarafından ihtâr olundukta "Adamı Halîmi'ye döndürürler" deyü bu hikâyeyi nakl etmiş olduğu sikadan mervîdir.

Ol vakit Nizâm-ı Cedîd askeri tertîb etmek mutlakā Avrupa'dan muallim ve mühendis celbine mevkūf idi. Yoksa Yeniçeri her ne kadar nizâm tahtına alınsa yine eski Yeniçeri olup matlûb olan Yeniçeri vücûda gelmezdi. Lâkin burasını anlayabilmek dahi yine o yolda ma'lûmât-ı mahsûsaya menût olup Halîmi Efendi'nin fenn-i defterîde olan mahâreti ana kâfil olmadığı re'yinden ma'lûm olur. Sâir ricâlin ekserinde dahi asrın müşkilâtını hall edecek ma'lûmât-ı kâfiyye yok idi. Ba'zıları dahi Avrupalıların memâlik-i mahrûsaya gelip gitmelerini istemezlerdi. Hattâ Resmî Ahmed Efendi, Prusya sefâretinden avdetinde yine Sultân Mustafa-i Sâlis asrının ricâl-i be-nâmından meşhûr Kel Yusuf Efendi ile musâhabet esnâsında Avrupa medeniyyetinden bahisle ba'zı mevâddın icrâsını ihtâr eylediği sırada karantina usûlünün vaz'ını dahi der-miyân ettikte Yusuf Efendi ana cevâben, "Ben seni bir dûrendîş zât sanırdım. Bu kadarcık şey'i sayamıyorsun ki Avrupalılar'ın buralarda çoğalmaları illet-i ma'hûde korkusundan nâşî olup karantina vaz' olunduğu gibi buraya hücûm edecek Frenkleri nasıl idâre (124) eyleriz bize burası bâdî-i tereddüd ü endîşedir. Yoksa karantina usûlünün muhassenâtını biz de biliriz" demiş olduğu mervîdir.

El-hâsıl o zamânlar Devlet-i Aliyye'de tanzîm-i asker arzusu olduğu hâlde henüz ne yolda tanzîmine teşebbüs olunmak lâzım geleceğine karâr verilememişti. Hâl böyle iken harbin mevkūfun-aleyhini bilmeyen erkân-ı devletin gayret-i câhilâne ve heyecân-ı efkâr-ı gāfilânelerine ittibâan bin yüz seksen iki seferi açılıp azîm hasârâta uğranılmıştır.

Bu muhârebe Devlet-i Aliyye'ye bir büyük ders olup asâkir-i mualleme tertîbinin derece-i vücûbda olduğunu herkes anlamış ise de mevki'-i icrâya konulamayıp fakat Sultân Mustafa-i Sâlis hazretleri Tophânece ba'zı ıslâhâta teşebbüs eylemiş olduğu hâlde sefer-i mezkûr esnâsında terk-i ta'lîmhâne-i fenâ etmiştir. Ve kendisinden sonra vâris-i saltanat olan Sultân Abdülhamid'in za'f-ı pîrânesi hasebiyle Devlet-i Aliyyece farz-ı ayn derecesine gelmiş olan nizâm-ı cedîd askerinin tertîbine adem-i kifâyetini vefâtından mukaddemce

ba'zı kurenâsıyla söyleştiği ve kendisinden sonra oğlu Sultân Selim'in cülûsunu arzu eylediği mervîdir. Ve fi'l-vâki' Sultân Selim'in cülûsuna kadar bu bâbda bir gûne teşebbüsât-ı sahîha görülememiştir. Ve eğerçi Sultân Abdülhamid Hân hazretlerinin asrında Halil Hamîd Paşa sadâretinde Tophanece ve Tersânece ba'zı ıslâhâta teşebbüs olunduysa da ol vakit İstanbul'da efkâr-ı taassubiyye gālib ve nizâm-ı cedîde meyl ve arzu göstermek Sultân Mustafa politikasına ya'nî oğlu Şehzâde Selim'in tarafdârlığına temâyül ma'nâsına haml olunduğundan bunun müzâkeresi bile mukarribân-ı saltanatın emniyyetini sâlib idi. Ve Halil Hamîd Paşa'nın a'dâsı bu vâdîde yol bulup aleyhinde işleyerek hakkında emniyyet-i şâhâneyi selb etmişlerdir.

FASL-I SABİ‘

Ahvâl-i Bahriyye Hakkındadır

Ez-kadîm kayıklar kürekle yürüdülüp ve üç çifte ve beş çifte deyü büyücek gemiler yapılmağa başlayıp dümen ve yelken dahi îcâd olunarak bi't-tedrîc gemicilik fen ve san‘atı ilerilemiştir. Ancak evâilde gemiler her hâlde kıyı suların kollayıp açık denizlere açılamazlardı. Nevbet-i kuvve-i bahriyye ehl-i Sur'a ve bütün Fenikeliler'e geldikte anlar (125) ulûm-ı riyâziyyede türlü dakīkalar keşf ü ihtirâ‘ birle fünûn-ı şettâda ilerüleyerek rasad kuvvetiyle bahren arz-ı Yunan'a ve Sebte Boğazı'na ve ba‘zı rivâyâta nazaran daha uzak yerlere seyr ü sefer ederek ticâret edip anların bu hâl ve hareketlerine milel-i sâire sihir ü kehânet nazarıyla bakarlardı.

Hazret-i Ömerü'l-fâruk *-radıyallâhü anh-* zamân-ı hilâfetine gelince ehl-i İslâm deryâ seferine sâlik olmamıştı. Amr b. As *-radıyallâhü anh-* Mısır'ı feth eyledikte Hazret-i Ömerü'l-fâruk ana mektûb yazıp bahr ne maküle şeydir ahvâl ü evsâfını i‘lâm et deyü emr etmekle Amr b. As dahi dergâh-ı Fârukī'ye *(Yâ emîre'l-mü'minîn! İnne'l-bahre halkun azîmün yerkebuhû halkun zaîfün kedûdun alâ ûdin)*[41] deyü cevâb yazmağın Hazret-i Ömer ümmet-i Muhammedi sıyânet kasdıyla rukûb-i bahrden men‘ eylediğine mebnî Kureyş ve sâire deryâda sefer etmekten imtinâ‘ eylediler ise de Mısır halkı ve milel-i muhtelifeden memâlik-i Mısrıyye'de olan tüccâr an-asl hurûb ve ticârât-ı bahriyye ile me'lûf ve düvel-i sâlife zamânlarında ömürleri deryâ seferine masrûf olarak eben an-ceddin bildikleri sınâat-ı nâfiaları olmakla anlar ferâğat etmeyerek Dimyat ve Reşid ve İskenderiyye ve sâir sevâhilden sefînelerin işledip ve Süveyş halicinden Yemen ve Hind taraflarına seyr ü sefer edip

[41] Ey Emîre'l-müminîn! Şüphesiz deniz büyük bir varlıktır, halk onun üzerinde öd ağacı üzerinde dumanın hareketi gibi seyreder.

ticâretlerinden kalmazlar ve sevâhil-i Mısriyye'de bulunan kabâil-i Arab ve Zanata ve Meğāribe kibârını gazevât ve ticârât-ı bahriyyeye terğīb ve tahrîkten hâlî olmazlar idi. Lâkin Amr b. As ile gelen kibâr-ı ashâb ve anların emsali müteşahhısân-ı Arab'a tenbîh-i Fârûkī ile mütenebbih olarak ibtidâ-yı emirde muhâlefete cür'et etmeyip ancak kuvvet ve mâl ve ricâle mâlik olan Nahîle Şeyhi Arfece b. Hersemetü'l-Ezdî ve Maskat hâkimi Müslimîni gazâ vü cihâddan ve mekâsib-i nâfiadan men' eylemek re'y-i savâb değildir deyü tenbîh-i Fârûkī'ye muhâlif sefînelere binip Umman ve sâir sevâhil ve cezâire gazâ ettiklerini Hazret-i Ömer işittikte dahi Arfece'ye itâbnâme irsâl ile Amr b. As tarafından muâheze ve zecr ettirdi. Zîrâ mâye-i aslî-i İslâm olan Arab henüz kabza-i teshîre geçen yerlerde gereği gibi yerleşmeden bir nicesi sefâine rükûb ile aktâr-ı baîdeye müteferrik ve perâkende olarak merkez-i hilâfetten baîd düşmeleri kāide-i hikmete muvâfık değil idi. Ba'dehû sevâhil-i Mısrıyye sükkânından zî-kudret sefîne sâhibleriyle ekâbir-i İslâm dahi müşâreket edip refte refte sefînelere rükûb ile gâh gazâ ve gâh ticâret için deryâ seferin eder oldukları Hazret-i Ömer'e mün'akis oldukta nehy ve men'i teştîd etmeyip sükût ile hâlleri üzre ibkā eylediğinden tâ zamân-ı Muâviye'ye gelince ehl-i İslâm muhtasar sefineler ile gâh gazâ (126) ve gâh ticâret eylediler. Lâkin bu sefînelerde reîs ve âlât kullanan hademenin ekserîsi Nasârâ'dan fenn-i deryâda mâhir kimesneler olarak ücret-i azîme ile istihdâm olunup ehl-i İslâm'da ol fünûna müteallik ma'lûmât yoğidi. Hazret-i Muâviye vaktinde Amr b. As tekrar Mısır'a vâlî oldukta fermân-ı Muâviye ile rûy-ı deryâda gazâ için müslimîne izn-i âmm verdi. Hazret-i Ömer'in ibtidâ men'i ve sonra sükûtu ve ba'dehû izn-i âmm sudûru ne hikmete mebnî olduğunu muhakkikīn-i ulemâ bu vechile tevcîh edip demişler ki millet-i Arab bidâyet-i hâlde ahvâl-i bahriyyeden bir şey bilmediği cihetle ibtidâ-yı emirde Hazret-i Ömer anları sıyânet maslahatı için men' eylemiş ve ba'dehû takım takım ol maslahata mübâşeret ve levâzım ve teferruâtını taallüme mübâderet ettiklerinde alâ sebîli'l-müsâmaha sükût eylemiş muahharan millet-i İslâmiyye ol fünûna âşinâ olarak ahvâl-i deryâya epeyce kesb-i vukūf ettiklerinden bahren gazâ vü cihâda izn-i âmm verilmiş ola.

Ber-vech-i meşrûh izn-i âmm sudûrundan sonra guzât-ı müslimîn münâsib sefîneler yapıp ve Nasârâ'dan ahvâl-i rüzgârı ve umûr-ı bihârı lâyıkıyla ârif reîsleri icâre ile tutarak kendiler âlât-ı harb ve edevât-ı cihâd ile gidip gâh

gazâ ve gâh ticâret eder oldular. Hattâ Emîr-i Mısır Ukbe b. Âmir hicretin kırk yedinci (M. 667-68) senesinde Rodos Cezîresi'ne gazâ edip ganâim-i kesîre almıştır. Ve kırk sekiz senesinde Hazret-i Muâviye Kıbrıs Cezîresi'ne gazâ eyledi deyü *Târîh-i Hamîs*'de İmâm-ı Vâkidî'den rivâyet olunmuştur. *Vâsıf Târîhi*'nde muharrer olduğuna göre Abdülmelik b. Mervan'ın hengâm-ı saltanatında İfrikiyye âmili Hassân b. Numan'a haber irsâl ile Tunus tarafında sefâin-i mütenevvia inşâsı için dârü's-sınâa binâsı emr edip işte millet-i İslâmiyye'de ibtidâ yapılan dârü's-sınâa da budur. Hâlâ lisânımızda müsta'mel olan Tersâne lafzı dârü's-sınâadan galattır ol vakit dârü's-sınâada beş yüzden ziyâde fırkateye müşâbih hafîfü'l-me'ûne sefîneler yapılıp hâzır oldukta Tunus havâlîsi Şeyhi Ziyâde b. İbrahim vaktindeki târîh-i hicretin seksen ikinci (M. 701) senesi idi. Ata b. Rabi Abdülmelik tarafından emîr olarak ol donanma ile varıp el-yevm Sicilya dediğimiz Sıkıliyye cezîre-i azîmesini feth eyledi. Ve doksan bir senesinde hâkim-i Afrika olan Musa b. Nasir tarafından Târık b. Ziyad Endülüs tarafına gazâ edip Endülüs memleketini ve ba'dehû Sardunya cezîresini feth ettiler. Ve doksan iki târîhinde yine Târık b. Ziyad hem kapudan ve hem serdâr sıfatıyla bir büyük donanma ile Sebte halicinden taşra (127) bahr-i Okyanus'a çıkıp İspanyalılar ile müddet-i medîde ceng ederek fütûhât-ı azîmeye nâil oldu. İbtidâ Sebte Boğazı'ndan taşra çıkan İslâm donanması işte bu donanmadır. Emîrlerine nisbetle boğaza dahi Cebel-i Târık tesmiye olunmuştur. Ol vakit Endülüs'de Got kavmi hükûmet ederek asl yerli İspanyolları reâyâ hükmünde istihdâm edip pâyitahtları Tuleytule şehri idi. Ol asırda ise Avrupa'nın sâir taraflarında olduğu gibi İspanya kıt'asında dahi ağniyâ pek çok emvâl ve zî-kıymet eşyâ vakf edegeldikleri cihetle büyük manastırlar yapıp bu sûretle Tuleytule'de dahi pek büyük bir manastır binâ olunarak zî-kıymet emvâl ü eşyâ ile mâl-â-mâl idi. Ba'zı nakkālân-ı ahbâr-ı zaîfe Tuleytule'de ol vakit şöyle ma'mûr bir beytü'l-hikme var idi deyü rivâyet ve ta'rîf ettikleri beytü'l-hikme işte bu manastırdır. Yoksa ol zamân İspanya'da ilm ü hikmetten henüz bir eser yoğidi. Her ne hâl ise bu vechile ruhbân tâifesi ol tarafta pek ziyâde nüfûz ve kudret kesb edip ba'zı şehirlerde bayağı iddiâ-yı istiklâl derecesine gelmiş olduklarından muahharan Got kavminden nevbetle câlis-i sandalî-i hükümrânî olan Roderik (Roderick) nâm kral muktezâ-yı şecâat-i zâtiyye ve hamiyyet-i şebâbiyyesi üzre rehâbînin bu derece nüfûzlarını çekemeyerek mezkûr büyük manastırı urup yağma ettirmiş

olduğundan küberâ ve ahâlîden bir takımı kendisinden dilgîr olmuş ve bunun üzerine cenûb-ı Endülüs tarafında muhâfız bulunan Julyanus nâm serdârın kızına tasallut etmekle o dahi kendisine hasm-ı cân olarak buğz ve kinini icrâ için Arabları Endülüs tarafına da'vet eylemiş olmasına nazaran İspanya kıt'ası bir istîlâya kesb-i isti'dâd eyleyip ol vakit millet-i İslâmiyyenin dahi zamân-ı şebâb satvet ve şevketi olmağın kıt'a-i mezkûreye ayak bastıkları gibi müddet-i kalîle zarfında her tarafını zabt u istîlâ ederek ganâim-i kesîreye nâil olup hele Tuleytule fethinde nasîb-i ehl-i İslâm olan emvâl ve zî-kıymet eşyâ kābil-i ihsâ değildir. İşte bunca fütûhât-ı azîme ancak kuvve-i bahriyye sâyesinde vücûda gelmiştir. Ve guzât-ı Müslimîn ber-vech-i meşrûh kuvve-i bahriyyeye mâlik olduktan sonra beher sene Mısır'dan ve Tunus ve İfrikıyye taraflarından donanma ihrâc ile Cezâir ve sevâhilde pek çok memâlik-i Efrence muzaffer ve fütûhât-ı celîleye mazhar olmuşlardır. Ba'dehû Endülüs donanması iki yüz ve Afrika donanması yüz elli sefîneye bâliğ olup rûy-ı deryâda gâh ehl-i İslâm donanması ve gâh Nasârâ donanması gālib olarak Cezâir ve sevâhil vilâyetlerin yek-diğerden ahz ve teshîr edegelmeleriyle rûy-ı deryâda ceng ü cidâl eksik olmamıştır. (128) Muahharan pusûla icâd olunmakla fenn-i mellâhat pek ziyâde terakkī bularak Arablar diyâr-ı Hind'e ve sâir sevâhil ü cezâir-i baideye ve Avrupalılar Bahr-i Okyanus'a seyr u sefer etmeğe başlayıp bu sûretle Amerika ve daha nice cezîreler keşf olundu. Ve Avrupa'dan Ümid Burnu tarîkiyle Hind'e gidilir oldu.

Sevâhil-i deryâda bulunan düvel ve ümemin hurûb ve ticârâtı rükûb-ı sefîneye ve sefer-i deryâya muhtâc olduğundan bunlar öteden beri fenn-i inşâyı süfün ve mellâhat ile iştiğāl etmekle bu husûsta kesb-i meleke vü mahâret edegeldikleri cihetle sınâat-i bahriyye günden güne terakkī ede gelmiştir. Ve gittikçe fünûn ve sanâyi'in terakkīsiyle sefînelerin cesâmeti tezâyüd ederek asrımızda meşhûd olan kapak ve üç anbarlı gibi sefâin-i kebîre i'mâl olunmuştur. Ve daha sonraları vapurlar ve zırhlılar îcâd olunmakla ahvâl-i bahriyye bütün bütün başkalaşıp cihânın revâbıtı ve düvel ve ümemin muâmelâtı başka şekle girdi.

Devlet-i Aliyye'nin evâilinde ekser hurûb u kıtali karada olmakla donanma umûruna çendân-ı takayyüd olunmayıp Sultân Orhan Gâzi'nin oğlu Süleyman Paşa, Rum kayıklarıyla Gelibolu tarafına murûr ederek ol havâ-

liyi teshîr ile Rumeli kıt'asında bir hayli yerler zamîme-i Memâlik-i Mahrûsa olduktan sonra Gelibolu ma'berinde biraz kayıklar tedârük olunmuştu. Ba'dehû İstanbul'un teshîrine yalnız kara tarafından muhâsarası kâfî olmadığından bahren dahi hücûm için kader-i kifâye sefâin tertîb olunup ancak ol vakit İstanbul ile Galata meyânına zencîr çekildiğinden limana gemi imrârı kābil olmamakla Baltaoğlu Süleyman Bey ma'rifetiyle bir rivâyette Sütlüce ardında müceddeden gemiler inşâ ile oradan ve bir rivâyette Rumeli Hisarı ardında tertîb-i donanma olunup hâlâ Dolmabahçe denilen limandan fenn-i cerr-i eskāl mâhirlerinin hayret efzâ tedbîrleriyle yağlı kızaklar üzerinde karada gemiler yürüdülerek limana indirildikte içlerine metrisler kurularak ol taraftan hücûm olunup bu tedbîr-i dil-pezîr ile şehr-i İstanbul feth u teshîr olundu. İşte Devlet-i Aliyye'de en ibtidâ nasb olunan derya beyi işbu Baltaoğlu Süleyman Bey olup Rumeli Hisârı'nın üst tarafındaki liman-ı meşhûr ana nisbetle yâd olunmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra tersâne umûruna ihtimâm olunarak hayli sefîneler inşâ olunup müddet-i kalîle zarfında ol asırda bütün Akdeniz'i benimsemiş olan Venediklüler'i tehdîd edecek kadar donanma tedârük olunmuş ve hemen Fâtih zamânında kuvve-i bahriyye ile nice bikā' u kılâ' zabt u teshîr kılınmış idi. Bu sûretle Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi hayli ilerüleyerek mâhir kapudanlar zuhûr edip ez-cümle Kemâl Reîs yâr u ağyâr nazarında isbât-ı liyâkat ü mahâret (129) etmiş idi. Hattâ Sultân Bayezid-ı Sânî asrında 892 sene-i hicriyyesinde (M. 1487) Endülüs'e ve cezîre-i Sicilya'ya İspanyalılar musallat olduğundan ol memâlik hükümdârı bulunan Âl-i Ahmer mülkünden bir kasîde-i garrâ gelip İspanya istîlâsından şikâyet ve Endülüs iklîmini tasallut-ı a'dâdan tahlîs ricasıyla istimdâd ve istiânet etmekle Kemal Reîs çend kıt'a sefîne ile imdâtlarına gönderilmiş ve fakat ol esnâda muhârebe-i bahriyye Arnavudluk ve Mora semtlerine düşmekle Endülüs tarafı bırakılmış idi.

Ve ol asırda hayli büyük gemiler inşâsına mübâderet olunup hattâ Kâtib Çelebi'nin ba'zı Latin târîhlerinden rivâyet eylediğine göre Avrupa mülûkunden Alfons nâm kral dört bin tonilatoluk bir gemi yapdırmış idi. Ba'dehû iki gemi daha yaptırdı ki bir zamânda ol kadar büyük gemi yapılmamış idi. Lâkin anları kullanamadılar iskelede birbirine çatıp bozdular. Venedik halkı dahi ol esnâda büyük gemiler inşâsına başladılar. İşte ol asırda Fâtih Mehmed Hân dahi üç bin tonilatalık bir gemi yaptırdı. Lâkin indirirken iskelede gark oldu.

Tonilata fıçı ma'nâsına olup bizlerde kile ta'bîri sefâinin sıgar u kiberine mikyâs olarak şu kadar kilelik gemi ta'bîr olunduğu gibi Avrupalılar beyninde dahi tonilato ta'bîri gemilerin hacmini beyân makāmında mikyâs olup bir tonilata otuz altı kile i'tibârındadır. Ancak bu dahi kalyon envâındandır. Kalyon ta'bîri el-yevm üç anbarlılar ile kapaklara mahsûs olarak beynimizde ıstılâh olmuş ise fi'l-asl kalyon yalnız yelken ile kullanılan büyük sefîneler olup karaka ve barca ve polika gibi envâ'-ı adidesi var idi. Ve karaka kalyonun büyüğü demek olarak ol asırlarda bunları ekseriyâ İspanyalular kullanırdı. Ve sâir düvel-i Avrupa'nın ceng kalyonları ekseriyâ barca idi. Ammâ çektiri envâı ki hem yelken ile kullanılır ve hem de kürek ile çektirilir gemilerdir. Bunların dahi aksâm-ı adîdesi olarak bunlarda mikyâs oturak ta'bîri olup aksâmı dahi bu vechile yek-diğerinden mütemeyyiz olur. Şöyle ki on oturaktan on yediye varınca fırkata denilir. Her küreğini ikişer üçer adam çeker. Ve on sekiz ve on dokuz oturak olursa birkete derler. Ve on dokuzdan yirmi dörde varınca kalyetedir. Ve yirmi beş oturaklı olur ise kadırga derler ki her küreğini dörder adam çeker. Ve yirmi altı oturaktan otuz altı oturağa varınca baştarda derler her küreğini beşer altışar yedişer adam çeker. Gemisine göre yüksek ve arîz olur ise mavnadır. İki kat olup altı mavna (130) üstü kalyon olursa göke derler. Kadırgaların iki bodoslamasının arası elli beş ve elli altı zirâ' tûlünde ve anbar ağzı yirmi karış arzında olarak kıç irtifâı on sekiz karış ve baş irtifâı on bir karış olur ve kuşak irtifâı altı karış bir parmak olur. Her bir kadırgada harîta ve pusûlaya bakar birer mâhir kapudan ve tirenkete kullanır. Yirmi âlâtcının biri odabaşı olup dümenci ve yelkenci ve neccâr ve kalafatcılarıyla bile bir kadırganın otuz bu kadar gemicisi ve yirmi beş oturaktan bir kürek mahalli ocak yerine gitmekle kırk dokuz kürek dörder kattan yüz doksan altı kürekçisi ve yüz cengcisi olmağın bir kadırga halkı lâ ekall üç yüz otuza bâliğ olurdu. Yirmi altı oturak âdî baştardenin tûlü elli yedi zirâ' olup arzı ve halkı dahi ana göre idi. Ammâ paşa baştardesinin tûlü yetmiş ve yetmiş iki arşın kadar olur ve otuz altı oturak olup her küreğini yedişer adam çeker ve halkı lâ ekall sekiz yüz nefer idi. Altmış beş zirâ' tûlü olan mavnanın yirmi karış kıç irtifâı ve on iki buçuk karış baş irtifâı ve yedi buçuk karış kuşak irtifâı olup derûnuna yirmi dört pare top konulur. Ve yirmi altı oturağının her küreğini yedişer adam çekip cümle halkı altı yüz nefere bâliğ olurdu. Bu gemileri ekseriyâ vaz'-ı kürek olunan üserâya çektirip anlara forsa tabîr ederlerdi. Şöyle

ki bunlar zencir-bend oldukları hâlde oturak mahallinde çakılı olarak kürek çekerlerdi. Maa-mâ-fih ceng vaktinde bunlara emniyyet olunamadığından ehl-i İslâm kapudanlarının ekserîsi ihtiyâten kürekçilerin nısfını forsa ve nısf-ı diğerini Türk olarak istihdâm ederlerdi.

Sultân Bayezid-ı Sânî asrında Mora sevâhilinin teshîri irâdesiyle azîm sefîneler inşâ olunduğu sırada iki kıt'a göke yapılmıştı ki her birinin tûlü yetmişer ve arzları otuzar zirâ' olarak içlerine büyük toplar ve her birine ikişer bin cengci ve kürekçi vaz' ile birinin riyâseti meşhûr Kemal Reîs'e ve diğerinin riyâseti Burak Reîs'e verilip sâir gemi envâından dahi sağîr ve kebîr üç yüz kıt'a sefâin tehiyye' vü tertîb ile İnebahtı cânibine gönderilmişti. Avarin'i tecavüz ile Burak Adası'na vardıklarında düşman donanması mukābil gelerek cenge mübâşeret olunup düşmanın iki gökesiyle bir mavna ve bir de barcası Burak Reîs'in gökesine hücûm ettiklerinde vehle-i ulâda Burak Reîs ol mavna ile barcayı top ile kesr ve gark ettikten sonra ol gökeler ikisi birden Burak Reîs'in gökesine (131) sarıldıklarında Burak Reîs düşman gökelerine revgan-ı neft ile ateş bırakıp ikisini dahi yakmış ise de kendi gökesini anlardan ayıramayıp o dahi bile yanmış ve kendisiyle beraber beş yüz kadar asâkir-i İslâmiyye şehîd olup sâir deryâya düşen guzât-ı Müslimîn kayıklara alınarak tahlîs kılınmış ve düşman sefînelerinde bulunanların harîk ve garîkinden başka deryâda yüzenleri dahi kurtulamayıp telef olarak imdâdlarına gelen bir kıt'a kalyon dahi ahz u zabt olunmuştur. Ve bu ma'rekeye karîb olan ada Burak Adası deyü ma'rûf olmuştur.

Andan sonra vukūa gelen muhârebâtta dahi Donanmâ-yı Hümâyûn Venedik donanmasına gālib gelerek İnebahtı ve Moton ve Koron Kal'aları'nın fethi müyesser olmuştur.

Ber minvâl-i sâbık Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi ilerüleyerek Venedik donanmasına galebe etmişiken muahharan Sultân Bayezid'ın pirliği hasebiyle inzivâsı vükelânın ihmâl ü musâmâhasına ve mizâc-i devletin za'f u fütûruna bâis olarak deryâ seferleri mühmel ü metrûk olup ba'dehû Yavuz Sultân Selim Hân hazretleri dahi *(takdîmü'l-ehemm ale'l-mühimm)*[42] kāidesine riayetle Îran ve Arabistan seferlerine iştigāl ettiği cihetle donan-

[42] Ehemmin mühimme takdîmi

ma umûruna bakılamadığından başka o aralık Akdeniz'ce büyük meşgaleler çıkarılmamak için ehl-i İslâm korsanları dahi seferden men' olunmuş idiğinden eğerçi devletin kuvve-i bahriyyesi tenezzüle yüz tutmuş ise de ol vakit Osmanlılar'ın mevsim-i şebâb-satvet ve şânı ve urûk-ı hamiyyetlerinin zamân-ı terakkī nişân-ı hiddet-nabzânı olduğundan ser-der-havâ-yı cihâd olan gönüllü kapudanların pek çoğu korsanlığı terk etmemek üzere garb sevâhiline yayılıp Avrupalılar ile ceng ü cidâlden hâlî olmadılar. Bunların pîşvâsı meşhûr Hayreddin Paşa'dır. İşte bu hâlde Sultân Süleyman Hân hazretleri tahta cülûs ile donanma umûruna ziyâde ihtimâm u takayyüd buyurmalarıyla kuvve-i bahriyye-i Devlet-i Aliyye kesb-i hayât-ı taze eylemiştir.

Çünkü Yavuz Sultân Selim Hân hazretleri umûr-ı tersâneye şurû' birle Fâtih merhûm vaktinde Aynalıkavak semtinde yapılmış olan gözlerden ziyâde gözler ve mahzenler yaptırmış ve niyyetleri azîm donanma tedârük birle Akdeniz'de olan cezâir ve sevâhil memleketlerin bi-temâmihâ zabt u teshîr etmek maslahatı olup hattâ İdris-i Bitlisî ve diğer ba'zı mahremleri ile musâhabet-i hâssa esnâsında Sebte Boğazı'na varınca Akdeniz dedikleri bir halîcdir anda bu kadar milel-i muhtelife cem' olup tamâmen bir halîc-i Devlet-i Aliyye hükmünde olmamak lâyık mıdır ve bu husûsa bezl-i mâ fi'l-vüs' etmemek (132) şân-ı saltanata şeyn verecek kusûr himmettendir. Hak teâlâ ecelden emân verirse bu maksûda kifâyet edecek mertebe donanma tedârik edip Akdeniz'de olan memâliki kabza-i teshîre almadıkça râhat u ârâmı harâm etmeğe ahd olsun derler imiş ve tersâne binâsını tevfîr ü teksîr etmeğe bu azîmet-i kahramaniyye ile şürû' buyurmuşlar.

Lâkin Devlet-i Çerâkise-i Mısrıye ki Harameyn-i şerîfeyn hizmeti şerefiyle uyûn-ı nâsda mu'teber ve mısr-ı Kāhire me'vâ-yı hilâfet-i Abbâsiyye olduğundan mülûk-ı Çerâkise bu şeref-i müsteâr ile dahi celilü'l-kadr oldukları hâlde ba'zı esbâb-ı hâdiseden dolayı Devlet-i Aliyye ile beynlerinde burûdet ü mübâyenet peydâ olup eğerçi Tunus Meliki Osman Hafsî tavassutu ile yine dostluk te'kîd olunarak tarafeynden mürâselât ile elçiler tevârüd eder olduysa da dâire-i gayret-i devlet merkez taayyün ve istiklâlde kabûl-i şirket etmediğinden başka tâife-i Çerâkise gâh İrâniyâna ve gâh eşkıyâ-yı urbâna gizli muâvenetten hâlî olmadıkları ecilden ibtidâ mülk-i Mısr'ı fethetmek ve bu tarîk ile sevâhil-i Arabistan kabza-i teshîre alınmak ehem görülmeğin evvel

emirde ol maslahat-ı mühimmeye bezl-i himmet buyurup andan dâr-ı saltanata avdet ettiklerinde melhûzları olan vech üzre rûy-ı deryâya donanma indirmek tedârükünde iken İstanbul'a teşrîflerinin ikinci senesi dâr-ı ukbâya irtihâl ettiler.

Oğlu Sultân Süleyman Hân hazretleri câlis-i taht-ı saltanat oldukta tersâne umûruna ihtimâm ile takayyüd-i tâmdan hâlî olmayıp çünkü Rodos kavalirleri korsanlıkla Akdeniz'i kesip, rast geldikleri tüccâr sefînelerini ahz u zabt ede geldiklerinden Mısır yolunun te'mîni için Rodos'un fethi ehemm olduğuna mebnî evvel emirde azîm donanma ile varıp 929 (M. 1522)'da Rodos cezîresini feth eyledi. Ve 932 (M.1526)'de Süleyman Reîs nâm korsanı Süveyş Denizine kaptan ve serdâr edip yirmi pâre kadırga ile bender-i Süveyş'den diyâr-ı Yemen'e gönderdiler. O dahi varıp Yemen ve Aden sevâhilini zabt eyledi. Andan sonra Hayreddin Paşa İstanbul'a gelmekle Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi derece-i kemâle vâsıl oldu.

Hayreddin Paşa'nın ismi Hızır olup ancak Avrupalılar beyninde Barbaros deyü ma'rûftur ki kırmızı sakallı demektir. Deryâda hârikulâde ef'âl ve gazevâtı olup mazanna-i kerâmet bir pîr mücâhid-i celîl-i menkabettir. Sultân Süleyman Hân hazretlerinin emriyle tercüme-i hâlini yazdırıp bir kitâb ederek müşârün-ileyh hazretlerine takdîm etmiştir. Tefâsîl-i ahvâli andan ma'lûm olur bu makāmın ol tefâsîle tahammülü (133) yoktur, fakat anın kapudanlığı evânı kuvve-i bahriyye-i Devlet-i Aliyye'nin en ziyâde şevket ve galebesi zamânı olduğundan icmâlen tercüme-i hâlinin beyânı münâsib görünür. Şöyle ki Hayreddin Reîs fi'l-asl Midilli Adası sükkânından olup Selanik'e işler ve büyük birâderi Oruç dahi Trablus ve Şam seferlerine gider idi. Oruç Reîs bir def'a Trablus'a giderken Rodos korsanlarına esîr düşmüştü. Ba'de'l-halâs Sultân Korkud Antalya'da iken andan istîzân ederek on sekiz oturak bir gemi ile korsanlığa çıkıp bir müddet Rodos etrâfında ve sâir sevâhilde nice sefâin-i Nasârâyı gāret ettikten sonra Garb tarafına gitmişti. Çünkü Sultân Selim Hân'ın cülûsunda Sultân Korkud ihtifâ edip Akdeniz gemileri dahi seferden men' olunmakla ehl-i İslâm korsanları Garb sevâhilini kendilerine mersâ vü me'vâ ettiklerinden Hayreddin Reîs dahi gemisini alıp garb tarafına bâdbângüşâ-yı azîmet olarak birâderi Oruç Reîs ile Trablus tarafında vâki' Cerbe Adası'nda lede'l-mülâkāt iki birâder gazâya niyyet ile Tunus'a varıp hâkimin-

den bir mekân istemişler. Ol zamân Tunus dahi Âl-i Hafs yedinde olup mâl-ı ganâimin humsu Tunus hazînesine teslîm olunmak şartıyla anlara Halkulvâd Kal'ası'nı ta'yîn etmişidi. Bu sûretle iki birâder denize çıkıp rast geldikleri sefâin-i Efrenci ahz u teshîr ve gittikçe sefâini teksîr ve sît u şöhretlerini îsâl-i çerh-i esîr ederek Akdeniz'e velvele verdiler. Ve ol esnâda Cezâir-i Garb sevâhilinin pek çok yerleri Efrenc eline geçmiş idiğinden müddet-i medîde Efrenc ile muhârebe ettiler. Tunus tarafında vâki' Becâye Hisârı dahi ber-vech-i meşrûh Efrenc elinde bulunmakla anın üzerine hücûm ettiklerinde üzerlerine gelen İspanya donanmasına gālib geldiler. Ancak bu muhârebede Oruc Reîs'in bir kolu mecrûh olmakla birâderi Hayreddin anı Tunus'a irsâl birle kendisi cezîre-i Mayorka'yı urup ve birkaç kule fethiyle nice karyelerini gāret ve vâfir emvâl-i ganîmet ahz edip denizde Korsika donanmasına tesâdüf birle ana dahi galebe ederek muzafferen Tunus'a avdet ve ba'dehû mevsim-i şitâda tekrar korsanlıkla denize çıkıp bir ay zarfında üç bin sekiz yüz esîr ve yirmi pâre gemi ve bunca emvâl-i ganâim ile ric'at ettikten sonra bahârda yedi kıt'a gönüllü gemisine serdâr olarak ba'zı sevâhil-i Avrupa'yı basıp küllî ganâim aldıktan başka denizde dahi beş kıt'a sefîne alıp bunlardan birini meşhûr Kemal Reîsin hemşîre-zâdesi olan Muhyiddin Reîs ile Devlet-i Aliyye'ye irsâl ve takdîm eylemiş ve mukābilinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi kendisine iki kadırga ile hil'at gönderilmişti. (134)

Bundan sonra Hayreddin Reîs'e deryâda karşı durur olmayıp Barbaros nâmından bütün Akdeniz lerzân ve sevâhil ve cezâir-i Avrupa halkı hirâsân olarak beşikteki çocuklarını Barbaros nâmıyla ihâfe vü iskât eder oldular.

Anın bu vechile hurûc ve zuhûru düvel-i Avrupa'ya mûcib-i endişe olup binâen-aleyh Fransalu dahi otuz kıt'a donanma ile Tunus tarafına muhâceme eylemiş ise de anlar dahi münhezimen ve me'yûsen avdet etmişler idi. Ba'dehû Oruç Reîs Cezâir'i zabt ile anda temekkün ederek Cezâir ve Bicâye tevâbi'i olan kılâı birâderi Hayreddin Reîs ile beynlerinde mukâseme edip Cezâir'in garbında olanlara Oruç Reîs ve cânib-i şarkīsinde olanlara Hayreddin Reîs nâmzed olmakla Telemsan hâkimi bunları Cezâir sevâhilinden tard etmek üzere İspanyalu ile ittifâk ederek karadan kendisi ve denizden İspanya donanması Cezâir üzerine hücûm sadedinde olduklarını Oruç Reîs haber alarak bir mikdâr asker ile serîan Telemsan üzerine hareket ettiğinde

çünkü hâkimin a'dâ-yı dîn ile ittifâkından dolayı ahâlî kendisinden rûgerdân olup ulemâsı dahi katline fetvâ vermeleriyle Oruç Reîs şehre takarrub ettiği gibi ahâlîsi istikbâl ve inkiyâd edicek Telemsan Hâkimi Telemsan'ın iskelesi olup mukaddemâ İspanya yedine geçmiş olan Vehran'a firâr ve İspanyalı'dan istimdâd etmeğin bezl-i mâl ile celb olunan bir hayli Arab askerine bir mikdâr dahi Frenk askeri koşulup evvelâ Kal'atülkılâı ve ba'dehû Telemsan'ı muhâsara ettiklerinde bir seneden ziyâde harb u kitâl mümtedd olarak nihâyet Oruç Reîs şehîd olup bu kal'alar dahi istîlâ olunduktan sonra İspanyollar yüz yetmiş pâre gemi ile gelip karaya küllî asker ihrâcıyla Cezâir'e hücûm ettiklerinde Hayreddin Reîsin kendi adamları ekall-i kalîl ise de yirmi bin kadar Arab askeri kendisine inkıyâd üzre bulunduğundan makām-ı müdâfaada sebât ederek İspanyaluları küllî telefât verdikten sonra firâra icbâr eyledi. Ba'dehû Telemsen'ı ve Tenes hisârını fethle avdetinden sonra gemileri Cezâir limanında yatırken yüz otuz para gemi ile İspanyalılar gelip limanı bastıklarında yine münhezimen avdet edip ancak bu kerre ba'zı sefîneleri kuma oturmakla donanmanın kapudanı ve bir hayli zâbitânı ve üç bin kadar neferleri Cezâir'de esîr kaldılar.

Bu vak'adan sonra Cezâir ahâlîsi Hayreddin Reîs'den Cezâir emâretini kabûl etmesini istid'â etmiş ve o dahi hutbe ve sikke Âl-i Osmân nâmına olmak şartıyla kabûl eylemiş olup ancak Tunus ve Telemsan hâkimleri bu sûretten dilgîr olmalarıyla Hayreddin Bey (135) aleyhine ittifâk ederek Cezâir ahâlîsinden işe yarar beyleri idlâl ile kendi taraflarına ve bir taraftan dahi bezl-i mâl ile bir takım urbânı Cezâir üzerine taslît ve havâle ettiklerinden başka Telemsan melik-zâdelerinden ba'zısı Fas hâkiminden ve ba'zısı İspanya'dan istiâne ile ceng ü cidâlden hâlî olmamalarıyla Hayreddin Bey bunların def'-i mazarratlarıyla meşgûl olduğu esnâda berren ve bahren sevk-i asâkir ile Vehran kurbunda vâki' Mustaganem[43] Hisârı'nı teshîr ettikten sonra donanması ile Endülüs yakasına geçip yalılardan vâfir ganâim aldıktan başka Müdecceller'den ya'nî İspanyalular yedlerinde esâretle giriftâr-i mezellet olan ehl-i İslâm'dan dahi bulduklarını Cezâir'e nakl ve iskân eylemiştir. Lâkin bir taraftan İspanyalular ve bir taraftan Tunus hâkiminin iğvâsıyla Arablar Hayreddin Bey üzerine hücûmdan hâlî olmayıp bu sûretle elindeki hisârların

[43] Metinde Musganem yazılmış.

ekserî giriftâr-ı dest-i istîlâ ve Cezâir halkının pek çoğu mâil-i taraf-ı a'da olmakla Hayreddin Bey nihâyet Cezâir'i terk ile yine ol sevâhilde vâki' Cicelli[44] Hisârı'na hicret ve ilticâ edip üç sene kadar bir taraftan sevâhil-i Avrupa'yı gāret ve bir taraftan dahi kendiye muhâlif bulunan Tunus gemilerini ihrâk ile imrâr-ı evkāt ettikten sonra tekrar Cezâir'i zabt ile anda istikrâr ve bir müddetten beri hutbeyi kendi nâmına okutturan Telemsan Hâkimi Abdullah'a nasîhat siyakında tahrîrât tisyâr ettiğinde Abdullah bunu isgâ etmediğinden başka Arab askeriyle Cezâir üzerine hareket edip vâki' olan muhârebede mağlûb olduğundan hutbeyi Âl-i Osmân nâmına okutmak ve senevî yirmi bin altın vermek şartıyla Hayreddin Bey'den istihsâl-i emân etmiş idi. Bundan sonra dahi Hayreddin Bey cihâd u gazâdan hâlî olmayıp Akdeniz'de Avrupa gemilerini gezdirmez olduğundan İspanya kralı ve Almanya imparatoru olan meşhûr Şarlken buna bir çâre arayıp ol vakit Avrupa kapudanları içinde mahâret ve cesâret ile ma'rûf ve meşrûr olan Andrea Dorya nâm kapudan maiyyetine mükemmel donanma i'tâ ile Hayreddin Bey'e karşı Akdeniz'e çıkarmıştı. Lâkin Barbaros nâmından Avrupalılar hirâsân olduğundan Andrea Dorya Hayreddin Bey ile buluşmaktan ihtirâz edip Hayreddin Bey kendisi cüst-cû ederek Akdeniz'de dolaşır. Ve o dahi fırsat düşürdükçe ba'zı sevâhil-i İslâmiyye'ye îrâs-ı hasâr eyler idi. İşbu hilâlde İspanyalular ehl-i İslâm hakkında ateşe yakmak gibi ne diyânete sığar ve ne insâniyyete yakışır sûretlerle ezâ ve cefâ etmeğe başladıklarında bir fırka-i İslâmiyye nâ-çâr bir yere tecemmu' ederek bir dağa arka verip Hayreddin Bey'den (136) istimdâd etmeleriyle yetmiş bin kadar ehl-i İslâm'ı Endülüs kıt'asından Cezâir'e nakl ve iskân eylediğinden başka bir hayli Efrenc sefîneleri gāret kılınmıştı.

Ba'dehû Hayreddin Bey Kanunî Sultân Süleyman Hân hazretlerinin da'veti üzerine yarar adamlarından Hasan Bey nâm zâtı Cezâir muhâfazasında bırakıp ve kendisi Dersaâdet niyyetiyle Cezâir'den kalkıp mükemmel donanma ile Avrupa sevâhiline teveccüh ederek Ceneviz kurbunde bir hisârı gāret ve tahrîb ve ba'dehû Mesine tarafında tesâdüf ettiği on sekiz barcayı ahz u zabt ettikten sonra Andrea Dorya'yı cüst-cû ederek Preveze semtine gelip ol zamân Andrea dahi fi'l-vâki' ol havâlîde iken Barbaros seni arar gāfil olma deyü evvelce kendisine ihbâr u ihtâr olunmuş idiğinden oradan savuşup İtalya

[44] Metinde Cicil yazılmış.

sâhilinde vâki‘ Perendez nâm mahalle kapanmış olmasıyla Hayreddin Bey ana mülâkī olamayıp 940 (M.1534) senesi evâsıtında İstanbul'a vusûlünde Cezâir beylerbeyiliği ilhâkıyla kapudan-ı deryâ nasb olundukta Sultân Süleyman Hân hazretlerinin emriyle altmış bir kıt‘a baştarda ve kadırga inşâ ettirip Cezâir'den dahi on sekiz pâre gemi getirmişti. Beş dahi gönüllü gemisi olmakla ol sene seksen dört pâre ceng sefîneleriyle Akdeniz'e sefer ederek Malta ve Sardunya ve Minorka ve Mayorka cezîrelerini basıp nice kılâ‘ vü bikā‘ı tahrîb ve nice süfün-i a‘dâyı ihrâk ile İstanbul'da avdetinde İtalya'da vâki‘ Pulya tarafının teshîri zımnında fermân-ı Süleymanî ile iki yüz pâre gemi kurdurup itmâmına sa‘y etmekte iken 943 Rebîülâhirinde (M.1536) otuz pâre sebük-bâr gemi ile Pulya yakasına varıp ve bir kal'ayı tahrîb edip geldi. Ve bu esnâda Sultân Süleyman Hân hazretleri Pulya tarafından sarf-ı nazar ile Korfu seferine azîmet buyurmuş olduğundan kendileri Ordu-yı Hümâyûn ile Avlonya tarafına hareket buyurup Lûtfi Paşa dahi donanma serdârı olarak 943 Zilhiccesinde (M. 1537) Hayreddin Paşa iki yüz seksen kıt‘a sefâin ile Akdeniz'e çıkmıştı ki bunların yüz otuz beş kıt‘ası baştarda ve kadırga olup bu zamâna kadar İstanbul'dan böyle bir mükemmel donanma çıkmış değil idi. Bu minvâl üzere donanma-yı hümâyûn Akdeniz'e hurûc ile evvelâ Pulya yakasında ba‘zı kal‘alar basılıp gāret ve tahrîb olunduktan sonra Korfu Cezîresi'nin bi'l-cümle kurâsı gāret ü yağma olunduysa da kal‘asının muhâsarası kesb-i imtidâd ederek mevsim-i şitâ dahi takarrub eylediğinden terk ve ferâğat olunarak Sultân Süleyman Ordu-yı Hümâyûn ile berren ve Lûtfi Paşa Donanma-i Hümâyûn ile bahren İstanbul'a avdet edip ancak Hayreddin Paşa donanmadan altmış kadırga intihâb ile (137) denizde kalarak Çuka ve Eğne ve Mürted ve Bara adaları gibi nice cezâiri feth ü teshîr ile küllî ganâim alarak hattâ emvâl-i ganâimden cânib-i mîrî için ber mu‘tâd alınan humustan iki bin beş yüz esîr ve dört yüz bin altın hâsıl olup çuka ve sâir emvâl ü eşyâ dahi bu kıyâs üzre idi. Böyle muzafferiyyet-i azîme ile İstanbul'a vusûlünde dergâh-ı Süleymanî'ye arz eylediği pîşkeş ve takdîmesi bir asırda bir kapudandan görülmüş keyfiyyet olmadığından fâhir hil‘atler giyip azîm iltifâtlara mazhar olmuştu. Dokuz yüz kırk beş Muharreminde yine yüz otuz sekiz kıt‘a sefîne ile Akdeniz'e sefer edip İskiri ve İstendil gibi ba‘zı cezâiri zabt u teshîr ettikten sonra Girit'e varıp pek çok karyelerini gāret ile on beş binden ziyâde esîr alıp ba‘dehû Kerpe Adası'nın üç kal‘asını dahi on gün zarfında fethle

ahâlîsini harac-güzâr eyledi. El-hâsıl yirmi beş pâre Venedik cezîrelerinde birer ikişer üçer kal'a var idi. Bu sene cümlesi alınıp cezîrelerin on ikisi harâca kesildi. Ve on üçü tahrîb edildi. Ba'dehû Rumeli tarafına saldırıp Eğriboz'a vardıklarında ağır yürüyen gemileri Eğriboz Limanı'nda terk ederek yüğrük gemiler ile denize açıldılar.

İşte bu esnâda düvel-i müttefika donanması Korfu'da cem' olup andan Preveze Kal'ası'na hücûm ettiklerini Hayreddin Paşa haber alıp akdemce ol tarafa göndermiş olduğu yirmi kıt'a gönüllü gemisi dahi Zaklisa sularında kırk pâre çektirir gemilerini görüp avdet ettikleri misillü anlar dahi Barbaros'a yakın yerlerdedir deyü varıp donanmalarına haber vermeleriyle Preveze Kal'ası'nı bırakıp çıktıklarını Hayreddin Paşa Moton önünde haber almakla Kefalonya Adası'na varıp karaya asker ihrâcıyla karyelerin gāret ettirdikten sonra Preveze'ye varıp muhâsara esnâsında topdan rahnedâr olan yerlerini askere yaptırdı.

Ve ol esnâda İspanya ve Papa ve Portekiz ve Venedik donanmalarının Korfu Cezîresi'nde müctemi' olduklarını haber aldı. Çünkü Hayreddin Paşa'nın zuhûru düvel-i Avrupa'nın râhatlarını selb edip muahharan kapudan paşa olarak İstanbul tersânesi kendi kumândası tahtına girmekle istediği kadar donanma tedârükiyle artık her tarafı istîlâ edebileceği derkâr olduğundan ana karşı düvel-i Avrupa yek-diğere istinâd etmek üzere ittihâd birle donanmalarını bir yere cem' ederek Donanmâ-yı Hümâyûn üzerine hücûm için fırsat-cû olup ber-minvâl-i sâbık Hayreddin Paşa Preveze Limanı'nda iken dokuz yüz (138) kırk beş senesi cumâdelûlâsı gurresinde Preveze'ye iki mil karîb yere dek gelerek Donanmâ-yı Hümâyûn'u muhâsara şeklinde demir bıraktılar ki başkumandan Andrea Dorya olarak maiyyetinde elli iki pâre kadırga ile gāyet büyük bir kalyonu ve Venedik kapudanının yetmiş pâre kadırgası olduktan başka on kıt'a dahi karaka ta'bîr olunan azîm kalyonlar ve kırk pâre Papa ve Malta kadırgaları ve seksen kıt'a İspanya ve Portekiz barcaları ve sâir taraftan dahi biraz barcalar olmakla cem'an yüz altmış iki pâre kadırga ve yüz kırk kıt'a kalyon olarak üç yüzden ziyâde büyük ceng gemileri olup sâir hurde gönüllü gemiler ile altı yüzden ziyâde yelken görünürdü. Hayreddin Paşa'nın maiyyetindeki donanma ise yüz yirmi iki pâre çektirir gemiden ibâret olduğu hâlde askeri muhârebeye teşvîk ederek ceng tedârüküne başladı ve gemile-

rin direklerini aldırıp hareket ve sükûnda bana bakınız deyü askere icrâ-yı tenbîhât ve gönüllü gemileri dahi alaydan hâric durarak îcâbına göre yandan top endaht etmeleri zımnında kapudanlarına başkaca i'tâ-yı ta'lîmât eyledi ki meşhûr Turgudca nâm korsan dahi anların içinde idi. Ümerâ-yı bahriyye taşrada düşman donanmasının çokluğunu görüp karaya top ve adam çıkarmak tedbîrin arz ettiklerinde paşa tensîb etmeyip ancak a'dâ geceleyin Preveze Boğazı'ndan içeri girmek kasdında olduğu istihbâr olunmakla kenara büyük toplar ile bir mikdâr asker ihrâc olunarak muhâfazaya ibtidâr olunmuştu. İki gün sonra a'dânın birkaç pâre yüğrük kadırgaları Preveze Boğazı'na gelip sefâin-i İslâmiyye tarafına top endâht ettiklerinde a'dânın bunca vakitten beri Akdeniz'de *(menem diger nîst)*[45] diyen Hayreddin Paşa'ya böyle meydân okumaları paşa-yı gāzîye girân gelerek sabr ve karârını selb etmekle hemen bi'l-cümle Donanmâ-yı Hümâyûn ile boğazdan taşra hurûc ile yüz yirmi iki pâre sefâin-i İslâmiyyenin cümlesi birden toplara ateş edip yürüdüklerinde a'dâya bâis-i havf u hirâs olup akşam dahi takarrub eylemiş olduğundan düşman donanması duramayıp firâr etti. Cumâdelûlânın üçüncü günü Preveze Limanı açıklarında iki donanma birbirini görüp âmâde-i harb u peygâr olduklarında rüzgâr cânib-i a'dâya müsâid olmakla ehl-i İslâma havf düştü. Çünkü düvel-i Avrupa donanması kalyon ve çektirir envâından mürekkeb olup Devlet-i Aliyye'de dahi gerek Fâtih asrında ve gerek sonraları kalyonlar yapılmış ise de anlar ekseriyâ nakl-i eşyâ ve mühimmât için kullanılarak mukaddem ve muahhar cenglerde çektirir envâı kullanılırdı. Ol vaktin çektirirleri ise asrımızdaki ceng vapurları mesâbesinde olarak korsanlığa (139) yarar ve râkid havâda kalyonlara galebe edip şöyle ki uzaktan kalyonları topa tutarak rahnedâr ettikten sonra çatıp zabt ederlerdi. Ammâ rüzgâr olduğu vakit çektirir kalyonun üzerine varamayıp barcalar kadırgaları çiğnerdi. Binâen alâ-zâlik bu kerre rüzgârın a'dâya müsâid olması cânib-i İslâmiyâna mûcib-i hüzn olup Hayreddin Paşa havâss-ı Kur'âniyye'den istimdâd zımnında iki âyet-i kerîme tahrîr ve gemisinin iki direğine ta'lîk etmiş ve bi-hikmetillâhi teâlâ derhâl rüzgâr sâkin olarak barcalar hareketten kalmış ve hemen saff bağlayıp top endahtına başlamış idi. Kalyonlardan top gülleleri eğerçi yağmur gibi yağar ve fakat anların topları kısa olduğundan sefâin-i İslâmiyyeye erişmeyip beri

[45] (Cihanın sultanı) benim diğerleri hiçtir.

tarafın gülleleri ise kalyonları tutar imiş. Binâen-aleyh uzaktan döğerek barcaları zebun eylediklerinden Andrea Dorya ve Venedik kapudanı kadırgalarıyla erişip müdâfaa kaydında oldukları gibi Hayreddin Paşa anların üzerine çektirip ateş endâz olıcak dayanamayıp barcaların arkasına dolanmışlar ve birkaç def'a Donanmâ-yı Hümâyûn'u barcalarıyla çektirileri arasına almağa sa'y etmişler ise de mümkün olamamıştır. Hayreddin Paşa dahi üzerlerine hücûm ettikçe barcalarının beri tarafına geçip barcalar dahi kaa gibi yekdîğere çatılmış olduğundan ayırmak kâbil olmamakla sefâin-i İslâmiyyenin zorundan a'dânın çektirirleri barcalarını dokuz dolandıktan sonra Hayreddin Paşa tekbîr getirip hemen barcalar üzerine hücûm ile bir şedîd ateş ederek bir nicesini gark ile aralarından yol edip düşmanın kadırgılarına geçmesi cümlesine fevkalâde bir havf u haşyet îrâs etmeğin artık çektirirleri duramayıp firâra yüz tuttuklarında darb-ı top ile barcaların kimisi gark ve kimisi rahne-dâr olmuş ve akşam erişip sular kararmış bulunduğundan Andreya Dorya bu hâli görücek sakalın yolarak çektirirlerin arkasına düşüp firâr eylemiş. Asâkir-i İslâmiyye ta'kīb ile bir iki kadırgasını alıkomuş ve mahall-i cengde batıp kalan barcalara dahi a'dâ kendileri ateş urmakla sabâha kadar karşısında donanmâ-yı ehl-i İslâm bâd-ı havâ deryâ donanması etmiş idi.

Cengin ibtidâsı kuşluk vaktinde olarak gurûb-ı şemsten sonralara kadar mümted olup ol vakte dek rûy-ı deryâda böyle bir azîm ve garîb ceng vukūu ma'lûm değildir. Düşman donanması Donanmâ-yı Hümâyûn'a nisbetle çend kat müzdâd ve bi'l-cümle Avrupalılar beyninde cesâret ve mahâreti müsellem olan Andreya Dorya kumandan iken donanmâ-yı İslâmın böyle muzafferiyyeti Hayreddin Paşa'nın ve maiyyetindeki ümerânın muhârebât-ı bahriyyede mahâretleri ve asâkir-i (140) İslâmiyyenin kemâl-i şecâatleri semere-i hayriyyesidir. Bu hezîmetin üzerine Andreya Dorya Korfu Cezîresi'ne ilticâ edip Hayreddin Paşa dahi çend rûz murûrundan sonra Kefalonya Adası'nı gāret ettikten sonra Parga hisârını ihrâk edip andan Korfu Boğazı'na geldiğinde bir azîm fırtına çıkmakla Avlonya'ya varıp havâ açılınca anda ikāmet ve ba'dehû mevsim-i şitâ erişmekle İstanbul'a avdet eylemiştir. Ancak ol fırtına esnâsında Andreya Dorya Nova Kal'ası'nı vurup istîlâ eylemiş olduğundan mevsim-i bahârda Hayreddin Paşa yüz elli pâre gemi ile Akdeniz'e çıkıp kal'a-i merkūmeyi istihlâs etmiştir.

İşte bu hilâlde Mısır emîrü'l-ümerâsı Hadım Süleyman Paşa dahi Hind'e gitmiştir. Şöyle ki dokuz yüz târîhlerinde İspanyalular Amerika'ya zafer-yâb oldukları gibi Portekizler dahi Ümid Burnu tarîkiyle Hind tarafına dolaşıp ba'zı benâdir-i Hind'i zabt eylediklerinden ol diyârın mülûki âciz kalarak Sultân Süleyman'dan istimdâd etmeleriyle Süleyman Paşa'yı imdâdlarına göndermiş idi. O dahi donanma ile Süveyş'den hareket ile varıp Aden'i zabt ile muhâfazasına bir mikdâr asker bıraktıktan sonra Hind'e varıp Portekizler yedinde olan ba'zı kılâı darb-ı top ile feth u teshîr etmişti.

Ve mukaddemâ Hayreddin Paşa'nın cezâir muhâfazasında bırakmış olduğu Hasan Bey dahi otuz pâre kadırga ve kalyete donadıp sevâhil-i İspanya'yı gāretten hâlî olmazdı. Dokuz yüz kırk sekiz târîhinde Sultân Süleyman Hân hazretleri Üngürus seferine teveccüh ettikte İmparator Şarlken Avusturya kralı bulunan birâderi Ferdinand'a iâneten Rumeli sevâhiline îrâs-ı hasâr etmek üzere azîm donanma ile Venedik sâhiline gelip ancak Hayreddin Paşa'nın ol tarafa çıktığını haber alıcak ol havâlîde bir iş göremeyeceğini derk ile hemen oradan fekk-i lenger-i istikrâr ile Cezâir-i Garb'a varıp karaya küllî asker dökerek cezâire hücûm ettikte Hasan Bey hüsn müdâfaa ile bir haylisini itlâf ettikten başka şedîd fırtınalar zuhûr ile sefînelerinin bir haylisi karaya düştüğünden pek fenâ hezîmetle avdete mecbûr olmuştur.

Fransa kralının mukaddem ve muahhar Almanya imparatoru aleyhine vâki' olan istimdâd u istirhâmına mebnî dokuz yüz kırk dokuz târîhinde Şarlken aleyhine olmak üzere Fransa kralı Sultân Süleyman'dan istimdâd etmekle dokuz yüz elli senesi bahârında Hayreddin Paşa donanma ile Fransa imdâdına gidip ibtidâ Misine şehrine vardığında (141) şehr-i merkūm teslîme mecbûr olmakla anı zabt ettikten sonra andan Marsilya'ya vurûdunda kemâl-i ihtirâm u ihtişâm ile kabûl olunarak Fransa donanmasıyla birlikte varıp Nis şehrini zabt eylemiş ve kal'ası mukāvemet üzre olup külliyyetli imdâdı geleceği dahi istihbâr olunmakla şehr-i merkūmu ihrâk ile avdet olunmuştur.

Ba'dehû bir iki sene dahi Akdeniz'e gidip geldikten sonra dokuz yüz elli üç senesi cumâdelulâsının altıncı günü sinni sekseni mütecâviz olduğu hâlde dâr-ı bekāya rihlet etmiştir. *(Mâte reisü'l-bahr)*[46] ibâresi târîh-i vefâtıdır.

[46] Deryaların reisi vefat etti.

Yerine vüzerâdan Sokullu Mehmed Paşa Kapudan-ı deryâ olup çend sâl Akdeniz muhâfazasına iştiğāl ettikten sonra Sadrıazam Rüstem Paşa birâderi Sinan Paşa Kapudan-ı deryâ olup o dahi dokuz yüz altmış bir senesinde vefât eyledikte kapıcı başılıkla Harem-i Hümâyûn'dan muhrec meşhûr Piyale Bey kapudan olmuştur. Çünkü Hayreddin Paşa gibi bir zât-ı celîlü's-sıfâtın bir müddet kapudanlık mesnedinde bulunması bu mansıba şeref ve ehemmiyyet verdiğinden vükelâ-yı devlet indinde mü'temen ü mültezem veyahut bizzat pâdişâhın nazar-ı teveccühüyle mümtâz u muhterem olan bir zâtın kapudan-ı deryâ bulunması iltizâm olunmuştur. Yoksa ol vakit Hayreddin Paşa yerine kaymakam olacak Turgudca Bey dedikleri meşhûr korsan var idi ki fi'l-asl deryâ levendânından iken fart-ı şecâati hasebiyle levend zümresi kapudanlığını istihsâl ederek Hayreddin Paşa ile beraber cenglerde bulunup Hayreddin Paşa anın hakkında: "Benden daha yarardır" deyü dîvânında alenen söyleyerek medh u senâsında ıttırâ eylediği mervîdir. Ve bi-aynihî Hayreddin Paşa gibi garb tarafında vâfir gazâlar ederek ve mâldâr oldukça gemilerin artırarak yirmi beş pâre gemi ile gezmeğe başlamıştı. Kapudan-ı müşârün-ileyh seyf-i meslûl-i İslâm olup Efrenc ile pek çok gazevâtı ve azîm fütûhâtı vardır. Hayreddin Paşa gibi o dahi Avrupalıları lerzân etmiş ve andan sonra Akdeniz'de anın yerini tutmuştur. Hattâ Sinan Paşa kapudan-ı deryâ iken bir def'a Turgudca ile bi'l-muhâbere donanma ile Akdeniz'e çıkıp o dahi garb tarafından vurûd ile mülâkāt ettiklerinde olunan top şenliğinde Turgudca gemilerinin ateşi gālib görünmekle şâyed ki bir aralık hilâf-gîrlik edecek olursa uhdesinden gelmek müşkil olur deyü Sinan Paşa istimaletle der-i devlete getirdiğinde (142) nâmdâr yoldaşlarından yedi nefer meşhûr kapudanlar dahi kendisiyle bile gelmişler idi ki anlardan birisi dahi Uluc Ali nâm meşhûr korsan idi. Bu sûretle der-i devlete geldiğinde kendisine Karlı ili sancağı ve refîklerine dahi yetmişer seksener akçe ulûfe ihsân buyurulmuştu. Lâkin Rüstem Paşa, Turgudcayı kendi birâderine rakīb ve muârız şeklinde görmekle sevmezdi. O dahi Rüstem Paşa'nın kendi hakkında sû'-i kasdına vâkıf olmakla andan emîn olamazdı. Binâen-aleyh bir da'vâ zımnında kendisini Dersaâdet'e ihzâr için Rüstem Paşa Çavuş gönderdikte Dersaâdet'e gelmeğe emniyyet edemeyip kendi gemileriyle garb tarafına firâr ile iki sene kadar orda kaldı.

Ol asırda ise Benî Hafs devletine za'f târî olarak İspanyalılar sevâhil-i mağribin pek çok yerlerini istîlâ ettikleri sırada Trablusgarb Kal'ası'nı dahi almışlar idi.

Trablus'un fethi Sultân Süleyman'ın matlûbu olup ancak böyle bir emr-i cesîmin husûle gelmesi Turgudca gibi sahîhen muhârebe-i bahriyye ahvâline vâkıf bir zâtın Donanmâ-yı Hümâyûn'da bulunmasına mevkūf olduğundan Sultân Süleyman Hân hazretleri ber minvâl-i sâbık garb tarafına firârından dolayı Turgudca'ya gücenmiş iken mücerred bu emr-i ehemmin husûlü için emân vererek Trablus feth olunduğu takdîrce beylerbeyiliği kayd-ı hayât ile kendisine verilmek va'diyle da'vet edip deryâ beyleri dahi ana mutâbaatla me'mûr olmuşlar idi. 958 (M.1551) senesinde Sinan Paşa yüz yirmi pâre kadırga ile ol havâlîye varıp Turgudca'nın ma'rifet ü delâletiyle Trablus feth olundukta eyâleti Sinan Paşa tarafından âhara verilmekle Turgudca bî-huzûr olduğundan hemen mağribe doğru yelken ettiğinde sâir kapudanlar dahi ana mütâbaata me'mûr olduklarına mebnî anın ardına düşerek Sinan Paşa yalnız kalıp ancak Turgudca'nın emriyle yine avdet ettikleri misillü anı dahi ba'zı kapudanlar hezâr minnet ü niyâz ile iâde edip der-i devlete göndermişlerdir. Ba'dehû dokuz yüz altmış senesinde Donanmâ-yı Hümâyûn serdârı olarak yüz yirmi pâre kadırga ile Akdeniz'e gittiği ba'zı tevârîhte muharrerdir. Ve yine 961 (M. 1554) senesinde Fransa kralının istid'âsı üzerine kır[k] beş pâre kadırga ile Akdeniz'e çıkıp İspanya'nın İtalya sevâhilinde vâki' Basniye? nâm hisârını muhâsara ve teshîr ve yedi bin kadar üserâ-yı İslâmiyyeyi tahlîs etmek gibi hayli büyük işler gördükden sonra ganâim-i vefîre ile Dersaâdet'e avdet etmiş olduğuna mebnî pâdişâh-ı kadr-şinâs hazretleri mükâfât zımnında (143) ana kapudanlık ile Cezair beylerbeyiliği ihsân etmişken Rüstem Paşa mâni' olarak taşrada hâsıl olmak hasebiyle dergâh-ı muallâ hizmetinde bulunmaklığı istemez deyü arz edip yine Karlıili Sancağı'nda ibkā olundukta Turgudca Bey bu sûretten dilgîr olmakla kabûlden imtinâ' edip ba'dehû yolda rikâb-ı hümâyûnu takbîl ile şifâhen Trablus Eyâletin ricâ etmekle Sultân Süleyman dahi istid'âsı vechile Trablus'u verip ber-minvâl-i âtî Malta'da şehîd oluncaya dek anda kalmıştır.

El-hâsıl Hayreddin Paşa'dan sonra kapudanlık işbu Turgud Paşa'nın hakkı iken Rüstem Paşa'nın garaz-kârlığı buna mâni' olmuştur.

İşte ağrâz-ı şahsiyye dâimâ böyle ehline tefvîz-i umûr etmeğe mani' olarak nice mesâlih-i mühimmeyi mecrâ-yı tabîisinden ihrâc edegelmiştir.

Ol evânda Süveyş donanması dahi Hind denizlerinde dolaşmakta olup şöyle ki ber-mihvâl-i sâbık Süleyman Paşa Aden'i zabt ile içine asker ikâme etmişken ahâlîsi Portekizler'le ittihâd ederek kal'ayı anlara teslîm eyledikle-rinden Akdeniz'in ahvâline dâir olan meşhûr *Kitâb-ı Bahriyye*'nin müellifi Pîrî Reîs donanma ile Süveyş'den hareket ederek varıp Aden'i istihlâs etmiş-ti. Ba'dehû dokuz yüz elli dokuz târîhinde otuz kıt'a kadırga ve baştarda ve kalyete ve kalyon ile Süveyş'ten hareket ile sevâhil-i Yemen'i dolaşarak varıp Maskat Kal'ası'nı teshîr ve Hürmüz ve Derhat cezîrelerin gâret ettikten sonra Basra'ya vardığında Portekiz donanması ol havâlîye gelmek üzere olduğu ve ol hâlde Hürmüz Boğazı'ndan geçmek kābil olamayacağı kendiye ihbâr olun-makla bütün donanmayı ihrâc ve istishâb edemediğinden hemen bir iki ka-dırga çektirip Mısır'a varmış olduğundan Mısır kapudanı nasb olunan Murad Bey Basra'da kalan donanmadan iki barca ve beş kadırga ve bir kalyeteyi Bas-ra'da terk ile bâkīsini Süveyş'e göndermeğe me'mûr olmakla Murad Bey on beş kadırga ve iki barca ile Basra'dan çıkıp Hürmüz mukābelesine vurûdunda Portekiz donanmasına rast gelerek azîm cengler vukūuyla bir hayli asâkir ve mu'teber kapudanlar şehîd ve gemiler rahnedâr olduğundan Basra'ya avdet ettiğine binâen meşhûr Seydî Ali Kapudan ki deryâ ilminde ve felekiyyâtta mâhir olarak Hind deryâsı hakkında *Muhît* nâm kitâbı te'lîf eylemiş ve Hay-reddin Paşa ile cenglerde bulunmuş bir zât-ı nâdirü'l-emsâl idi. Dokuz yüz altmış senesi evâhirinde Mısır kapudanı nasb olunarak Basra'da kalan gemi-leri Süveyş'e getirmeğe me'mûr olmağın Basra'ya varıp ve mevcûd gemileri donatarak andan (144) çıkıp Hürmüz ve Maskat taraflarında Portekizlüler ile vukūa gelen cenglerde Portekiz donanması donanmâ-yı İslâmın iki üç misli iken Seydî Ali Kapudan muzafferiyyet-i azîmeye mazhar olmuştur. Ancak andan sonra şedîd fırtınalar zuhûruyle nâçâr rüzgâra tebaiyyetle Umman Denizi'ne açılarak ve garîb vartalara düçâr olarak Hind sâhillerine düşüp ol fırtınalarda gemilerin ba'zısı gark olduğundan ve donanma halkının Bahr-i Muhît fırtınalarından gözleri ürküp Gücerât sâhillerinde karaya çıkarak perîşân olmalarıyla bâkī gemiler dahi hâlî kaldığından Seydî Ali Kapudan nâçâr bâkī altı kıt'a gemiyi kal'a-i Sırt'da? bırakıp yanında kalan elli kadar yoldaşları ile karadan Hind ve Îran'ı dolaşarak güç hâl ile diyâr-ı Rûm'a gel-miş ve ahlâfa yâdigâr olmak üzere sergüzeştini tahrîr ile bir kitâb yapıp işte, "Başına Seydî Ali hâlleri geldi meseli bundan kalmıştır.

El-hâsıl, Sultân Süleyman Hân hazretleri Akdeniz'deki ikbâl ve şevket-i bahriyyesinden başka Hind denizlerinde dahi donanmalar dolaştırarak ol asırda kuvve-i bahriyyece düvel-i sâireye gālib ve fâik olan Portekizlüler'le gâh gālib ve gâh mağlûb olarak ceng ü peygârdan hâlî olmayıp eğerçi andan sonra Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi Hind denizlerinde müstemir ve pâyidâr olamamış ise de ol muhârebât ile Portekiz donanmalarına dahi za'f târî olup bu vesîle ile İspanyalular ol taraflarda donanma gezdirmeğe fırsatyâb olduklarından başka Portekizler üzerine hücûm u galebe ederek Portekizlüler'in zamân-ı satvet-i bahriyyeleri nihâyet bulmuş ve andan sonra saltanat-i bahriyye Felemenk ve İngiltere halkına müntakil olmuştur. Biz yine sadede gelelim.

Sinan Paşa'dan sonra dokuz yüz altmış bir de kapudan-ı deryâ olan Piyale Bey eğerçi levendlikten yetişme değil idi. Ancak cerî vü cesur ve kemâl-i rüşt ü reviyyetle meftûr bir zât-ı memdûhü's-sıfât olduğundan donanma umûruna pek güzel ihtimâm u ikdâm ve ümerâ-yı bahriyyeyi ve husûsiyle Turgud Paşayı yoluyla hoşnûd ederek istihdâm etmekle el-hakk Devlet-i Aliyye'ye pek güzel hizmet etmiş ve pek büyük maslahatlar görmüştür. Şöyle ki kapudan olduğu âvânda Fransa krâlı yine sefîr-i mahsûs irsâliyle imparator aleyhine Sultân Süleyman'dan istimdâd etmiş olup ol vakit Sultân Süleyman Hân hazretleri ise Acem seferinde olduğundan bu husûsun icrâsı İstanbul muhâfazasında bulunan Vezîr-i sânî İbrahim Paşa'ya ihâle kılınmış ve Ordu-yı Hümâyûn, Tercan Sahrası'nda iken fasl-ı râbi'de beyân olunduğu üzre oradan Piyale Bey'e dahi (145) bir kıt'a fermân-ı âlî ısdâr ve irsâl buyurularak Donanmâ-yı Hümâyûn'u alıp Turgudca ile birlikte Fransa imdâdına gitmesi emr olunmuş idi.

Piyale Bey dahi ber muktezâ-yı fermân-ı âlî Donanmâ-yı Hümâyûn ile denize çıkarak ibtidâ Pulya tarafların vurup yağma ve ahz-ı ganâim-i lâ-tuhsâ ettikten sonra İspanya donanmasıyla Andreya Dorya'nın Anabolı sularında olduğu haber alınarak üzerine varılmış ise de Andrea evvelce haber alıp savuşmuş olduğundan Piyâle Bey dahi Donanmâ-yı Hümâyûn ile varıp İspanya yedinde buluna birkaç hisârları feth u teshîr ettikten sonra Fransa donanmasıyla birleşerek Kalbiye Kal'ası'nı muhâsara ettiler. Ancak donanma halkıyla Fransa asâkiri hüsn-i imtizâc edemediklerinden donanmanın birlikte hüsn-

i idâresi kābil olamayıp hemen eyyâm-ı şitâ takarrub edicek Donanmâ-yı Hümâyûn İstanbul'a avdet eylemiştir. Bu seferde kapudan ve resmen kumandân Piyale Bey olduğuna Tercan yurdundan yazılan sâlifü'z-zikr fermân-ı âlî şehâdet eyler fakat donanmanın ma'nen kumandâsı Hayreddin Paşa'dan sonra anın fıkdânını bildirmeyen Turgudca'da idi.

Telemsan'ın İskelesi olan ve Vahran'ı mukaddemâ Hayreddin Paşa almışken muahharan İspanyalu istîlâ eylemiş olduğundan Piyale Bey dokuz yüz altmış târîhinde Donanmâ-yı Hümâyûn ile varıp istihlâs ve altmış dörtte Tunus kurbunda vâki' Benzert Kal'ası'nı teshîr eylemiş ve altmış beşte yine yüz elli pâre kadırga ile gidip İspanya cezâirinden Mayorka Adası'nı gāret ile avdetinde mükâfâten kapudanlığa Cezair Eyâleti beylerbeyiliği pâyesi ilâve buyurulmuştur.

Turgudca Paşa ile eşrâf-ı Arab beyninde burûdet vâki' olarak ümerâ vü meşâyih-i urbân dahi Frenkler ile ittihâd eyleyip bu vesîle ile Frenklerin Trablusgarb'ı istîlâ dâiyesinde oldukları ve Frenk donanması Cerbe Adası'nda olup eyyâm-ı şitâyı orada imrâr ile bahârda Trablus'a tasallut edecekleri Turgud Paşa tarafından altmış yedi senesinde arz u inhâ olunmuştu. Cerbe Adası Trablus'dan iki yüz mil şarka düşer kenâra karîb bir cezîre olarak fi'l-asl ehl-i İslâm yedinde iken İspanyalular'ın yedd-i istîlâsına giriftâr olup Trablus havâlîsinin te'mîni ise cezîre-i mezbûrenin fethine mevkūf idi. Binâen alâ-zâlik altmış yedi senesinde Piyâle Paşa yüz yirmi pâre kadırga ile ol tarafa teveccüh edip esnâ-yı râhta Rodos Beyi Kurd oğlu Ahmed Bey gibi ba'zı ümerâ-yı bahriyye dahi donanmaya mülhak oldular. Ve Uluç Ali gibi nâmdâr korsanlar dahi beraber idi. Esnâ-yı râhta Malta Cezîresi'ne varıp (146) nice mahalleri gāret u tahrîb olunduktan sonra Cerbe tarafına gidip Frenk donanması dahi ol tarafta bulunmakla lede't-tekābül vâki' olan muhârebe-i bahriyyede Frenk donanması bayağı bütün bütün muzmahil olma mertebesinde hezîmete düçâr olmakla Cerbe'nin seksen gün muhâsarası esnâsında pek çok şedîd cengler vâki' olup nihâyet hücûm ile alındı. İspanyalular'ın gerek donanmaca ve gerek askerce bu cenglerde olan zâyiâtı hadd-i ta'rîf ü tavsîften bîrûn idi.

Piyale Paşa bu muzafferiyyetle altmış sekiz senesinde Dersaâdet'te avdetinde dört bin esîr ve üç nefer meşhûr kapudanları beraber getirmekle mükâfâten kendisine rütbe-i vezâret tevcîhi der-miyân olunmuş ise de beylerbeyilik

pâyesi verileli henüz iki yıldır bu kerre vezâret dahi verilse tîz olmuş olup müntehâ-yı merâtib-i beşeriyye olan rütbe-i vâla'-i vezaretin kadri tenezzül eder deyü Sultân Süleyman Hân hazretleri tecvîz buyurmayıp ancak riâyeti mültezim olduğundan vâfir ihsânlar ve terakkīler ile tevkīr ettikten başka şehzâdeleri Sultân Selim'in Gevher Hân nâm duhterini tezvîc buyurmuştu. Kâtib Çelebi der ki "bu pâyelerin izzet u i'tibârı ol asırda bu minvâl üzeri idi. Bu asırda mebzûl olup i'tibârı kalmamakla bir vezîrin sancak beyi kadar vak' u i'tibârı kalmadı" Kâtib Çelebi asrımızda olaydı ne diyecek ve merâtibin derece-i tenezzül ve i'tibârını nasıl beyân edecek idi bilmem.

972 (M. 1565) târîhinde yüz elli kıt'a gemi ile Piyale Paşa Malta seferine çıkıp Vezîr-i rabi' Mustafa Paşa dahi serdâr ta'yîn buyurulmuştu. Ancak böyle mehâmm-ı umûr-ı bahriyyede Sultân Süleyman hazretlerinin emniyyet ü i'timâdı ol asrın bâr-ı bârûsu mesâbesinde bulunan Trablusgarb vâlîsi sâlifü'z-zikr Turgud Paşa'ya olduğundan "gerek serdâra ve gerek kapudana zinhâr anın re'yinden çıkmayasız" deyü irâde buyurmuş idi. Donanmâ-yı Hümâyûn'un Malta'ya vusûlünde Turgudca henüz gelmemiş idiğinden Malta Kal'ası'na yapışmak husûsunu anın vurûduna tevkīf ile ol gelince bir iş görelim deyü limânın muhâfazası için bina olunmuş olan Santarma bir ceng fethini mühim görerek top ile döğmeğe başladılar. Bu muhâsaranın yedinci günü Turgud Paşa donanmasıyla gelip Malta'ya çıktığında çünkü bir vilâyetin dârü'l-mülkü feth olunduğu hâlde sair tarafı suhûletle ele girip ammâ dârü'l-mülkü ele girmediği takdîrce tevâbi'i ile uğraşmak abese iştiğāl kabîlinden olmasıyla Santarma (146) muhâsarasına mübâşeret ettiklerine teessüf ederek Santarma fethinin fâidesi nedir Malta'nın asıl hisârı alınmadıkça zabtı mümkün müdür deyü vâfir söylemiş idi. Lâkin çi-fâide ki bir kerre şurû' olunmuş idiğinden terk olunamayıp mezkûr Birecik muhâsarasına müdâvemet olunarak on yedinci gün yürüyüşle alınmış ise de çok kimseler şehîd olarak işe yarar askerin kılagısı bozulduktan başka donanma-yı Devlet-i Aliyye'nin rûh-ı revânı mesâbesinde olan Turgud Paşa esnâ-yı cengde mecrûh olarak mezkûr Birecik zabt olunduğu gün garîk-i bahr-i bekā olup Piyale Paşa dahi ana şebîh bir merd-i ceng-azmâ iken serdâr anın tarafına iltifât etmeyerek ve anın kolunda bulunan kuzât ve levendâta bakmayarak sâir askerî terakkīler ve bahşişler ile taltîf eylediğinden ve kapudan paşa dahi çendân tekayyüd ve çokluk ana mürâcaat ve mütâbeat etmediğinden miyânelerine burûdet düşerek Malta'yı

terk ile avdet etmeleriyle yok yere bunca masraf ve bu kadar adam telef olmuş oldu. Ve hacâletle İstanbul'a avdetlerinde tarafeyn yek-diğeri suçlayıp ancak donanma halkının sözü müsmir ü müessir olmasıyla serdâr-ı müşârün-ileyh vezâretten azl olunmuştu.

973 (M. 1566) senesinde Piyâle Paşa Sakız Cezîresi'ni Memâlik-i Mahrûsa'ya ilhâk ve Pulya yakasına murûr ile ba'zı bikā' u kılâı vurup gāret ettikten sonra (74) de İstanbul'a avdet edip ol esnâda ise Sultân Süleyman'ın vukū'-ı vefâtına mebnî oğlu Sultân Selim câlis-i taht-ı Osmânî olarak Donanmâ-yı Hümâyûn'un Tersâne'ye vusûlünden çend rûz murûrunda Ordu-yı Hümâyûn ile Dersaâdet'e geldiğinde Piyâle Paşa hem Kapudan ve hem de dâmâd-ı azîmü'ş-şân bulunmasıyla hizmeti mukābilinde kubbe vezâreti ihsân olunup mesned-i Kapudanî dahi Zigetvâr'da hidmeti sebkat eden Yeniçeri ağası Müezzin-zâde Ali Ağa'ya tevcîh buyurulmuştu.

Piyâle Paşa'nın vezârete ve Ali Paşa'nın bir sûretle mükâfâten istihkākları nümâyân olup ancak Yeniçeri ağasına kapudanlık tevcîhiyle mükâfât etmek garâib-i asriyyeden bir şey olarak Sultân Süleyman'dan sonra sefîne-i devletin evvelki gibi şinâver-i bahr-i zafer olamamasına sebeb olan başlıca mukaddimât-ı tenezzülden birisidir. Piyâle Paşa gāyet değerli ve dirâyetli ve bahâdır bir zât olduğu hâlde azâim-i umûr-ı bahriyyede Sultân Süleyman Hân hazretleri merhûm Turgud Paşa'nın re'yinden haric hareket etmemesini irâde eyler ve o dahi Turgudca'nın re'yinden çıkmaz ve dâimâ ehl ve erbâbıyla müşâvereden hâlî olmaz idi. Binâen-aleyh ahvâl-i deryâya dahi kesb-i vukūf eylemiş ve hidemât-ı meşkûreye mazhar olagelmiştir (148).

Müezzin-zâde Ali Paşa nefsinde bahâdır bir zât olup ancak şiddet ve tehevvür ile mevsûf ve re'y-i hoduyla harekete me'lûf olduğu hâlde ahvâl-i deryâya aslâ vukūfu olmadığından zîrde beyân olunacağı vechile Donanmâ-yı Hümâyûn'un bütün bütün ifnâsına sebeb olmuştur. Şöyle ki Kıbrıs fethi için yüz seksen pâre kadırga ve on mavna ve yüz yetmiş barca ve karamürsel envâı olmak üzere cem'an üç yüz altmış pâre gemi ile Kıbrıs üzerine hareket edip beşinci vezîr olan Lala Mustafa Paşa umûm askere serdâr ta'yîn olunmuş ve deryâ cânibinin muhâfazası üçüncü vezîr olan Dâmâd-i şehriyârî müşârün-ileyh Piyâle Paşa'ya havâle buyurulmuş idi. 978 (M. 1570) senesi evâilinde vech-i meşrûh üzre donanma ile Kıbrıs'a çıkılıp bir hayli yerleri feth ü

teshîr olundu. Ve kışın Piyâle Paşa ile kapudan paşa Dersaâdet'e avdet ederek Serdâr Mustafa Paşa, Kıbrıs'da kışlamıştı. Fasl-ı bahârda Vezîr-i sânî Pertev Paşa donanma serdârı ta'yîn buyurularak iki yüz elli pâre kadırga ve mavna ile Kıbrıs'a varıp mühimmâtı Serdâr Mustafa Paşa'ya teslîm ettiler. Ve bi'l-cümle levend gemileriyle Donanmâ-yı Hümâyûn üç yüz pâreye bâliğ olarak andan haraketle sedd-i râh-ı sefâin-i a'dâ olmak üzere Rodos tarafına gittiler. 979 (M. 1571) senesi evâilinde bütün Kıbrıs Adası dâhil-i kabza-i teshîr oldu.

Gelelim donanma ahvâline. Pertev Paşa ile kapudan paşa ber-vech-i sâbık Rodos'a vurûdlarında birkaç gün ârâmdan sonra Girit Adası'na saldırıp sevâhilini gāret eder iken Cezâir Beylerbeyisi Uluç Ali Paşa yirmi kıt'a sefâin-i harbiyye ile gelip donanmaya mülhak oldukta Kefalonya ve Korfo cezîrelerine varılarak ekser nevâhîleri gāret ü tahrîb ve ba'dehû Rumeli kenârında vâki' Venedik kılâından Sebut ve Ülgün ve Bar nâm hisârlar zabt u teshîr ve bir müddet geşt ü güzâr olunup düşman donanmasına mülâkāt olunmadın eyyâm-ı şitâ takarrub etmekle donanma askerinin bir mikdârı dağılıp avdet eylemiş olduklarından bakiyye-i asâkir ile Donanmâ-yı Hümâyûn İnebahtı Limanı'na duhûl ile lenger-endâz olduğu esnâda düvel-i müttefika-i Avrupa donanması gelip hücûm sadedinde olduğu haber alındı ki Misine'de ictimâ' ile donanmâ-yı Devlet-i Aliyye'nin evâhir-i sayfta za'f u fütûr zamanını bekleyerek bütün yaz bir taraftan baş göstermeyip ber-minvâl-i sâbık tersâneye avdeti evânında Donanmâ-yı Hümâyûn'u İnebahtı Limanı'nda muhâsara etmişti. Düvel-i müttefika donanması iki yüz bir pâre çektirir ve yedi kıt'a mavna ve yirmi kıt'a barca ve iki kıt'a cesîm kalyonlardan mürekkeb olarak çektirirlerin ekserî Andrea'nın kumânda-i mahsûsu (149) tahtında idi. Serdâr Pertev Paşa ve Kapudan Ali Paşa ve Cezâir Beylerbeyisi Uluç Ali Paşa ve Trablusgarb Beylerbeyisi Ca'fer Paşa ve merhûm Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Ağa ve on beş sancak beyi ve sair a'yân-ı asker bir yere gelip müşâvere ettiler. Uluç Ali Paşa cenge rızâ vermeyip "donanmamız nâkıstır ve altı aydır deryâda gezmekle gemiler bozgundur ve İnebahtı'ya avdet olundukta dönüştür" deyü sipah ve Yeniçeri icâzetli icâzetsiz dağıldılar. Boğaz hisârlarından düşman donanması içeriye giremez çıkılmak mahall-i hatardır dedikte Pertev Paşa dahi ana tâbi' olmuş ise de kapudan paşa şedîd ve mütehevvir bir zât olduğu hâlde ahvâl-i deryâya vukūfu olmadığından ve kendiye gelen evâmirde "elbette düşman donanması kande ise üzerine varıp mukābil olasız

ve illâ muâteb olursuz" deyü muharrer bulunduğundan "gayret-i İslâm ve ırz-ı pâdişâhî yok mudur her sefîneden beşer onar adam nâkıs olmakla ne lâzım gelir" deyüp sâirlerinin re'yini dahi kendi tarafına celb etmekle nâçâr çıkılıp cenge karâr verildiğini Uluç Ali Paşa göricek "çünkü cengi mukarrer kıldınız, bârî deryâ tarafına açılalım" dedikte Kapudan paşa "kenârı tutmak evlâdır" deyü muâraza etmesi üzerine Uluç Ali Paşa "kanı Hayreddin Paşa ile düşman ve Turgudca ile ceng görenler niçin söylemezler bir gemiye top dokunduğu gibi gark ihtimâlinden nâşî karaya meyl etse gerek sâirîne dahi bâis-i inhizâm olur" diyegördü, müfîd olmadı "bârî gemilerden fenerleri ve büyük bayrak ve filandıraları giderin" deyü arz-ı tedbîr edecek olduğunda kapudan istihzâ semtini tutucak o dahi fâriğ oldu. Nâçâr 979 senesi Cumâdelûlâsının on yedinci pazar günü (M. 1571) İnebahtı Boğazı'ndan çıktılar. Pertev Paşa sol kola ve Uluç Ali Paşa sağ kola ve kapudan paşa ortaya girip cümle yüz seksen pâre gemi ile alay bağladılar. Mezkûr boğaza karîb Mora tarafında bir burun var id. Düvel-i müttefika donanması anın ardında yatırdı. Uluç Ali Paşa düşmanın barca ve mavnaları önünden savuşarak "Ya ardından ya böğründen girelim" deyü kapudan paşaya haber gönderdikte kapudan paşa "Ben pâdişâhın donanmasına kaçdı nâmını verememem" deyü hemen yürüyüp karşı vardıkta derhâl düşman donanmasından elli gemi seçilerek mukābele edip sâir gemileri burun ardında görünmezdi. Ehl-i İslâm gemileri ol elli gemiye çatıp söndürmek ile mukayyed iken sâir gemileri burun ardından hurûc ve donanmâ-yı İslâmı ihâta ile topa tuttuklarında kapudan paşa baştarda ile alaydan seçilip evvelâ bir gemiye çatarak söndürmek ile mukayyed iken uç (150) fenerlerinden kapudan paşa baştardası olduğunu a'dâ bilip hemen üzerine üşündi ettiler. Ve iki parça baştardayı ortaya alıp kapudan paşayı şehîd ettiler. Ve iki oğlu ile sâir içinde kalanları esîr eylediler. Pertev Paşa gemisini dahi top ile batırdılar. Kendisi denizde yüzerken Hasan Paşa oğlu Mahmud Bey tesâdüf ederek kanca ile gemisine aldı.

"Baş gidince pâyidâr olmaz ayak" meselince bundan sonra herkes kendi başı kaygısına düştü ve sefâin-i İslâmiyye'nin ba'zısı top ile gark oldu ve ba'zısı karaya oturdu ve altmış pâre kadırga âlât u edevâtıyla düşmana kaldı. Ve bu cengde nice beyler ve kapudanlar ve pek çok ehl-i İslâm şehîd oldu. Binâenaleyh buna Sıngın Donanma Seferi deyü tesmiye olunmuştur.

Uluç Ali Paşa fi'l-asl Hayreddin Paşa etbâından olmak hasebiyle ahvâl-i deryâya andan tahsîl-i vukūf eylemiş ve Turgudca ile pek çok cenglerde bulunmuş atîk korsan olup deryâ tarafına açılmıştı. Kapudan baştardasının dûçâr-ı girdâb-ı belâ olduğun göricek çektirirken Malta kapudanı üzerine gelerek çatıp aldı ve kapudanı i'dâm eyledi ve birkaç kıt'a düşman sefînelerini bitirdikten sonra Cezâir gemileri birbirine kafadâr olup ceng ederek Moton cânibine gittiler. Uluç Ali Paşa bir adamıyla bu haber-i hüzn-eseri rikâb-ı hümâyûna arz eyledi ve kapudanlık kendisine tevcîh olunup lakabı Kılıç'a tebdîl kılınarak elkâbında lafz-ı mezkûr yazılmakla andan sonra herkes Kılıç Ali Paşa demişlerdir. İşte bu kerre mesned-i kapudanî ehlini bulmuş ise de çi-fâide ki elde donanma kalmadı. Fakat sadrıa'zam bulunan Sokullu Mehmed Paşa'nın himem-i hayret-efzâsındandır ki tersâne kurbünde olan bahçe-i hâsstan bir mikdâr yerlerin ifrâz ve sekiz kemerli tersâne ihdâs ile ol kış yüz elli pâre kadırga ve sekiz mavna kurdurmuş ve var kuvveti bâzûya getirip zâyi' olan donanmanın mislini bahâra kadar eriştirmiştir ve düvel-i Avrupa bu sene Devlet-i Aliyye donanma çıkaramaz i'tikādında iken dokuz yüz seksen senesinde Kılıç Ali Paşa iki yüz otuz dört pâre kadırga ve sekiz mavna ile deryâya çıktı. Fakat geçen seneki hezîmette donanmanın rûhu mesâbesinde olan yarar adamların çoğu zâyi' olup bâkī asâkirin dahi gözleri ürkmüş olduğundan bu sene düşman donanmasıyla mukābeleden ictinâb ederek tahaffuzî hareket ile iktifâ etmiştir.

Ve 981 (M. 1573) senesinde Piyale Paşa serdâr olduğu hâlde iki yüz elli sekiz kadırga (151) ve on iki mavna ile Kılıç Ali Paşa denize çıkıp İtalya sevâhilinde ba'zı kılâ' ü bıkā'ı gāret etmişlerdir.

Ba'dehû Kılıç Ali Paşa iki yüz altmış sekiz kadırga ve kalyete ve on beş mavna ve on beş kalyon donatıp Fâtih-i Yemen Sinan Paşa serdâr olduğu hâlde 982 (M. 1574) senesinde Akdeniz'e çıkarak Misine havâlîsini gāret ettikten sonra Tunus pîşgâhında vâki' olup İspanyalılar yedinde bulunan Halkü'l-vâd Kal'ası'nı teshîr ve ba'dehû barut ile endaht ve imhâ ettikten sonra Tunus vilâyeti zamîme-i memâlik-i mahrûsa kılınarak Ramazan Paşa vâlî nasb olundu.

Andan sonra Girit seferlerinin zuhûruna kadar Akdeniz'e ceng için donanma çıkarılmayıp ekser muhâfaza ile takayyüd olundu. Fakat Sultân Mu-

rad-ı Sâlis ve Mehmed Hân-ı Sâlis asırlarında Cığala-oğlu Sinan Paşa ve Halil Paşa'nın kapudanlıklarında ba'zı muzafferiyyet-i bahriye vukūa geldi.

1054 (M. 1645) senesinde Girit Seferi küşâd olunduktan sonra Donanmâ-yı Hümâyûn'da kalyonlar isti'mâl olunmağa başlayıp lâkin ol vakit dahi ibtidâları kullanılan ancak burton nev'i idi. Ba'dehû refte refte kalyonlar teksîr olunmuştur. Şöyle ki Donanmâ-yı Hümâyûn ile küllî asâkir ü mühimmât Girid'e imrâr ile evvel emirde Hanya Kal'ası zabt olunmuştu. Ancak müteâkiben Venedik sefâini Girit yollarını kesmeğe ibtidâr edip hattâ Dersaâdet'ten Girit'e asker nakline me'mûr olan üç kıt'a sefâinden ikisi ba'zı telefât verdikten sonra halâs olup diğer birisi ki kırk iki pâre top çekerdi içindeki ehli-i İslâm şehîd ve gemi garîk oldu. Ve mukaddemâ ehl-i İslâm içinde ma'lûmât-ı bahriyye pek ziyâde terakkī ederek donanmâ-yı Devlet-i Aliyye bütün Avrupa donanmasına gālib olmuşken refte refte ehl-i İslâm'da bu ma'lûmât tenâkus edip Avrupalular ise ol zamâna kadar fünûn-ı bahriyyeyi evvelkinde ziyâde ilerüledüp ve husûsiyle yelkencilik san'atı bu vakte kadar haylice ilerüleyip bu cihetle kalyonculuk dahi ilerülemiş olduğundan Frenk donanmalarına Devlet-i Aliyye donanması mukābele edemez olmuştu. Yüz kırk pâre gemiden ibâret olan donanmâ-yı Devlet-i Aliyye emr-i muhâfaza için Hanya pîşgâhında lenger-endâz iken limanın iki tarafında toplar vaz' ile muhâfazaya ihtimâm olunduğu esnâda Venedik'in Suda'ya imdâd zımnında gelmiş olan yüz pâre çektirir ve burtan ve mavna makūlesi sefâini meydân okuyarak etrâfta dolaşıp dururdu. Ve bir müddet sonra Hanya hâricinde bulunan Cezâir gemileriyle sefâin-i sâire üzerine Venedik donanması (152) gelip gemilere ve kal'aya bir hayli top attıktan sonra sefâin-i İslâmiyyeyi ihrâk için beş kıt'a ateş gemisini salıvermişti. Lâkin henüz sefâin-i İslâmiyyeye çatmadan ateş gemisi oldukları bilinerek kancalar ile döndürülüp zararsız kendi kendilerine batmışlardır. Ve Suda Kal'ası'nın teshîri kābil olamadığından Girit'in kara taraflarına taarruz olunarak bir hayli mahalleri feth olundu. Ve eyyâm-ı şitâda fırtına zuhûruyla Hanya önünde bir hayli sefâin-i İslâmiyye gark ve telef olduktan sonra ol senenin bahârında dahi Venedik donanması Girit yollarını kat' ederek istenildiği gibi Girit'e mühimmât nakl olunamayıp sinîn-i âtiyede dahi Donanmâ-yı Hümâyûn'un boğazdan hurûc edeceği mevsimde Venedik donanması boğaz hâricine gelerek lenger-endâz ola gelmekle Donanmâ-yı Hümâyûn Akdeniz'e çıkamaz oldu. Nâçâr hâricden deryâ beyleri gemileriyle Girit'e biraz şey gönderilir oldu.

İşte Girit'in temâmî-i fethi müyesser olamayıp da Girit seferinin bunca seneler imtidâdı bundan neşet etmiştir. Yoksa Venedik donanmasına mukābele edecek donanma olsaydı Girit adası üç sene bile dayanamazdı.

Ve a'dâ kalyonlar ile deryâda gezip ceng esnâsında rüzgâr ile kullanarak kadırgaları çiğnetmekle lâ-cerem önlerinden Donanmâ-yı Hümâyûn savulmak lâzım geldiğinden başka boğazda lenger-endâz olduklarında kadırgalar ile mukāvemet olunamadığından beri taraftan dahi kalyonlar inşâ olunmak ve kalyona kalyon ile mukābele kılınmak lâzımdır deyü Sultân Mehmed-i Râbi' hazretlerinin cülûsunda cânib-i mîrîden kalyonlar inşâsına karâr verilip hattâ 1061 (M. 1651) senesinde Sadrıa'zam Melek Ahmed Paşa, Bahçe-kapısı'nda altmış arşın tûlünde bir kalyon kurdurmuştu. Ancak ameliyyâtında ba'zı noksân olduğundan indirirken gark olmuştur. Ba'dehû ber-mu'tâd inşâ oluna-gelen lüzûmu mikdârı çektirirler ile bile mikdâr-ı kifâye burton dahi tedârük kılınmış ve refte refte kalyonların teksîrine himmet olunarak ayrıca kalyonlar kapudanı nasb olunmuş idi. Hattâ 1064 (M. 1654) senesinde Donanmâ-yı Hümâyûn boğaza vardıkta ber-mu'tâd Venedik donanması hâric-i boğazda lenger-endâz bulunmakla ibtidâ kalyonlar ve ardlarınca mavnalar ve ardlarınca çektirirler tertîb ile hurûc olundukta azîm muhârebe vukūuyla Venediklüler boğazı terk etmeğe mecbûr olmuşlar idi.

Bu kalyonlar haylice işe yarayıp husûsiyle kalyonlar kapudanı olan Emîr Kapudan pek ziyâde ibrâz-ı şecâat ve merdânegî etmiş idi. Bu sûretle Donanmâ-yı Hümâyûn boğazdan çıkıp müteâkiben Tunus ve Mısır kalyonları ve ba'dehû on bir kıt'a Cezâir kalyonu donanmaya (153) mülhak olduktan sonra varıp İstendil Ceziresi'ni gāret ü tahrîb ve ba'dehû Değirmenlik havâlîsinde Venedik donanmasıyla yine bir azîm ceng etmişler idi.

65 (M. 1655) târîhinde yine Donanmâ-yı Hümâyûn boğaza vardıkta minvâl-i meşrûh üzre Venedik donanmasıyla azîm ceng edip Donanmâ-yı Hümâyûn'dan çend kıt'a sefîne zâyi' olduysa da Venediklüler'in dahi beş altı gemileri telef ve bâkīsi münkesir ve rahnedâr olduğundan denize açılıp gitmeğe mecbûr oldular. Lâkin bu cengde lâyıkıyla iş gören birkaç kalyondan ibâret olup sâiri birer yaylım ateş verdikten sonra semt-i selâmeti arayarak Midilli Adası'na kadar gittiler ba'dehû Donanmâ-yı Hümâyûn, Sakız'da

müctemi' olarak mavna ve kalyonların çendân fâidesi yoktur deyü iâde olunup çektirir envâından olan Donanmâ-yı Hümâyûn tefrîk ile deryâya çıkılmış idi.

Çünkü kalyonların hüsn-i i'mâli yelkencilik san'atında mehârete mevkūf olup ol vakit ise bu husûsta tersâne halkı henüz daha ber vefk-i matlûb kesb-i mahâret edememiş olduklarından denizde kalyonları lâyıkıyla i'mâl edemeyip bu cihetle asıl Donanmâ-yı Hümâyûn çektiri envâı i'tibâr olunarak kalyonlar mücerred her sene boğazı muhâsara eden Venedik donanmasını boğazdan def'e medâr olmak üzere Donanmâ-yı Hümâyûn maiyyetinde bir kuvve-i muâvene gibi bulunurdu. Lâkin Venediklüler'in ol vakit umûr-ı bahriyyede mahâretleri daha ziyâde olduğundan boğazı küşâd etmek maslahatı bile her sene îfâ olunamazdı. Hattâ 66 (M. 1655-56) senesinde kırk pâre kadırga ve on mavna ve otuz kalyon müheyyâ olup yirmi kıt'a dahi bey gemileri olduğu hâlde levâzımât-ı donanma henüz tekmîl olunmadın icâleten kaldırılıp boğaza vardıklarında Venedik'in çektirir ve mavna ve burton olmak üzere hâric-i boğazda sedd-i râh olan yetmiş pâre sefînelerine mukābele edemeyerek vâki' olan muhârebede donanmâ-yı Devlet-i Aliyye bütün bütün muzmahil olma mertebesinde münhezim ü münkesir olarak İnebahtı'daki Sıngın donanma hezîmetine benzer bir hezîmet vukūa geldi.

O sene Köprülü Mehmed Paşa sadrıa'zam olup boğaza Frenk donanması gelmezden akdem hâricde bir kuvve-i bahriyye olmak için evvelce itmâm oluna bilen kırk pâre çektirir gemi ile kapudan paşayı eyyâm-ı şitâda İstanköy ve Rodos taraflarına çıkarmıştı. Ba'dehû mevsim-i bahârda Köprülü Mehmed Paşa serdâr olarak boğaza gittiğinde dahi on dokuz kıt'a kalyon ve on kıt'a mavna ve otuz kıt'a kadırga ile baştarda ve yüz elli kadar fırkate ve sâir kayıklar İstanbul'dan çıkıp boğaza varmıştı. Bu kerre dahi (154) boğazda Venedik donanmasıyla vukū' bulan cengde Donanmâ-yı Hümâyûn düçâr-ı hezîmet oldu. El-hâsıl Venediklüler Girit'e ber-vefk-i dilhâh asâkir ve mühimmât sevk olunamasın deyü her sene boğazı muhâsara ederek Fâtih zamânında boğazın muhâfazası için yapılmış olan iki kal'anın hâricinde olarak iki tarafta yatıp hârice gemi çıkartmadıklarından başka hâricden İstanbul'a gelen gemileri dahi şikâr ederlerdi. Ve bir iki def'a kalyonlar kuvvetiyle boğaz açılmış ise de Devlet-i Aliyye tersânesinde henüz mâhir kalyoncular peydâ olmadığından nihâyet ber-vech-i sâbık azîm hezîmetler vukūuyla yine boğaz

mesdûd kaldığından Köprülü Mehmed Paşa mezkûr kal'alarden yirmi mil kadar aşağı boğazın deryâya açılacak mahallinde iki cânibe karşı karşıya iki kal'a binâ ettirdi.

Ve kalyonların inşâsı küllî masrafa mevkūf olduğu hâlde henüz ahvâline ıttılâ'-ı tâm tahsîl olunmamış bir ma'nâ olup nizâm-ı ahvâline lâyıkıyla sûret verilemediği cihetle gereği gibi işe yaramak müyesser olmadığına ve Devlet-i Aliyye tersânesinde an-asl isti'mâl olunan çektirir envâına muhâlif ve tertîbleri başka bir ocak olmağa mütevakkıf olduğundan kapudan paşa ve deryâ beyleri ve sâir tersâne halkı ber-muktezâ-yı hased kalyoncuları istiskāl edip bunlar hâdis tâifedir. Eğer tertîbleri muntazam ve hâlleri gereği gibi müretteb olursa rûy-ı deryâda işe yarayıp nâmdâr olarak ümerâ-yı bahriyye ve ricâl-i tersâneye tefevvuk ve kâr-güzârlıkla manzûr-ı şehriyârî olup takaddüm ederler. Ve Garb ocakları gibi başka gürûh-ı müstakill olurlar deyü kalyon umûrunda tehâvün ü tekâsülden hâlî olmadıklarına mebnî kalyonculuğa bir hüsn-i sûret verilemediği hasebiyle Fazıl Ahmed Paşa'nın sadâretinde bütün bütün kalyon inşâsından ferağat olunarak Akdeniz'in muhâfazası için kırk pâre tersâne gemisi ve kırk aded deryâ beyleri gemileri olmak üzere nizâm verildi. Bir müddet işte bu gemiler ile emr-i muhâfazaya ihtimâm olunup ancak zehâir ü mühimmât nakli için tüccâr kalyonları kullanılırdı. Fakat Mısır ve Tunus ve Cezâir taraflarında kalyonlar terk olunmayıp buraların ceng gemileri kalyon ile şehtiyeden ibâret olarak oralarda fenn-i deryâda mâhir adamlar dahi bulunur. Ve Donanmâ-yı Hümâyûn sefîneleri artık Venedik donanmasıyla meydân cengi edemez olmuşken anlar yine Avrupa donanmalarına meydân okuyup gezer idi. Hattâ 1079 (M. 1668) târîhinde Girit sularında Cezair ve Tunus kalyonları Venedik kalyonlarıyla ceng ettiklerinde gālib gelerek Venediklünün yetmişer pâre top çeker iki kalyonunu gark ve yine yetmişer pâre top çeker iki kalyonunu dahi zabt etmişler idi.

(155) Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi tenezzüle başlayıcak sevâhil-i Hind ve Yemen ve Habeş'deki galebe-i bahriyyesi zâil ve Akdeniz'de cârî olan nüfûzu mütenezzil olduğu gibi her tarafta pey-der-pey vâki' olagelen fütûhât ve terakkiyâtının dahi hızı kesilip bu devirde ber-vech-i bâlâ Girit gibi ba'zı cezâirin fethiyle iktifâ ederek kabza-i tasarrufunda olan memâlikin muhâfazasına hasr-ı nazar eylemiştir. Bu dahi Köprülüler gibi sadrıa'zamların eser-i himmet ve hamiyyetleri idi.

Kara Mustafa Paşa'nın sadâretinde Venediklüler ile miyânede burûdet vukūa gelip Venediklüler'den ahz-ı sâr ise bahren galebeye mevkūf olduğundan 1093 (M. 1682) târîhinde Kara Mustafa Paşa yine mîrî kalyonları inşâsı için irâde tahsîl ederek Tersâne-i Âmire'de dört kıt'ası üçer anbarlı olarak seksener ve altı kıt'ası altmışar tunç toplu olmak üzere on kıt'a kalyon binâsına mübâşeret etti. Bu kalyonların ba'zısı ellişer ve ba'zısı kırk beşer zirâ' tûlünde idi. Beş kıt'ası baş kapudan olmak üzere ümerâ-yı bahriyyeden Mısırlı-zâde İbrahim Paşa'nın idâresine ve beş kıt'ası ikinci kapudan olmak üzere Cezâirli Baba Hasan Bey'in idâresine verilerek ve her birine sâliyâne olmak üzere ba'zı sancaklar tahsîs u tevcîh edilerek Rodos'dan Reşid'e varıncaya dek tüccârı muhâfaza etmeleri fermân buyuruldu ve Garb ocakları gibi tersânede bir başka ocak olmak üzere kapudanlarına ve ağalarına ve çavuşlarına ve hocalarına ve topçularına ve sâirîne mevâcib ve ta'yînât-ı vâfiye tahsîs ve garb ocaklarından ve sâir taraflardan kalyonculuk umûruna vâkıf adamlar celb ile kalyonlar umûruna gereği gibi intizâm verildi 1096 (M. 1684) târîhinde kapudan-ı deryâ olan Musâhib Mustafa Paşa altmış pâre sefîne ile Akdeniz'e çıkıp Sisam Boğazı'ndan murûr ile Rodos'a vardığında çünkü bir vakitten beri Donanmâ-yı Hümâyûn, Sisam Boğazı'ndan ileriye güzâr edememiş idiğinden bu kerre donanmanın oradan hurûc ile Rodos'a varması bahren bir nev' muzafferiyyet add olunmuştu. Hâlbuki (97) târîhinde sâlifü'z-zikr Mısırlı-zâde İbrahim Paşa rütbe-i vezâretle kapudan-ı deryâ olduğundan Baba Hasan Bey kalyonlar baş kapudanı ve anın yerine Benefşeli Ali Bey ikinci kapudan olduklarında sene-i merkūme hilâlinde Venedik kalyonlarıyla azîm ceng edip gālib gelmişler idi. Ancak müteâkiben Baba Hasan Paşa mat'ûnen vefât etmekle mutasarrıf olduğu Kıbrıs Eyaleti iki tuğ ile baş kapudan olmak üzere Ali Bey'e ve anın mutasarrıf olduğu İskenderiyye Sancağı bir tuğ ile ikinci kapudan olmak üzere Memi Kapudan'a ihâle buyurulmuştu.

(156) Bu sûretle kalyon kapudanlarının kadrları i'zâz u tevkīr ve refte refte kalyonlar teksîr ve ehl ü erbâbı tevkīr olunarak Devlet-i Aliyye tersânesinde kalyonculuk umûru haylice ilerledi. Hattâ 1106 (M. 1694-95) târîhinede Venediklüler bir takrîb ile gelip Sakız'ı istîlâ ettiklerinde Amuca-zâde Hüseyin Paşa kapudan-ı deryâ ve Mezemorta Hüseyin Paşa kalyonlar kapudanı olarak müretteb olan yirmi kıt'a kalyon ve yirmi dört pâre çektirir gemi ile deryâya çıkıp Koyun Adaları havâlîsinde Venedik donanması ile vukū' bulan muhâ-

rebe-i bahriyyede gālib ü muzaffer olmalarıyla Venediklünün birkaç gemisi zâyi‘ ve bâkīsi rahnedâr olarak Sakız tarafına ric‘at ve firâra mecbûr oldu. Çend rûz murûrunda yine iki donanma bir birine mukābil olup vukū‘bulan muhârebede dahi Venedik donanması mağlûb olarak bunda dahi elli beş pâre top çeker bir kalyonları ihrâk ve dört mavnaları kesr ü şikest ve bir çektirirleri gark olunup bakī sefîneleri münhezimen firâr etmekle Sakız Adası istihlâs olunmuştur.

Bu muzafferiyyetler mücerred kalyonlar ile kazanılmış olduğundan Amuca-zâde Hüseyin Paşa Sakız muhâfazasına me’mûr olarak Mezemorta Hüseyin Paşa’nın mezkûr muhârebât-ı bahriyyede meşhûr olan hidemât-ı meşkûresine mükâfâten uhdesine deryâ kapudanlığı tevcîh olunup o dahi kalyonların teksîrine ve umûrunun tevsîk ü tanzîmine himmet ederek bin yüz dokuz ve yüz on senelerinde vukū‘bulan deryâ cenglerinde mükerreren Venedik donanmalarına galebe etmiştir.

Bu sûretle Devlet-i Aliyye’nin kuvve-i bahriyyesi hayli cesâmet kesb ederek 1114 (M. 1702-3) târîhinde Akdeniz’e yirmi kıt‘a kalyon ve altı pâre deryâ beyleri çektirileri ile bir mikdâr fırkata ve Karadeniz’e beş kıt‘a kalyon ve on beş pâre deryâ beyleri çektirirleri ile yirmi pâre kalyete ve yirmi beş kıt‘a şayka ihâc olunduktan başka Tuna Nehrinde dahi fırkate ve kalyete ve şayka ve üstü açık ta‘bîr olunur sefâin envâından olmak üzere iki yüz pâreye karîb ince donanma tertîb olunmuştu.

Sultân Ahmed-i Sâlis asrının evâilinde dahi müceddeden bir kıt‘a büyük kalyon inşâ ile umûr-ı bahriyyenin ikmâline sarf-ı himmet olunmakta olup 1119 (M. 1707) târîhinde kalyonlar kapudanı olan Canım Hoca demekle ma‘rûf Mehmed Kapudan yirmi kıt‘a kalyon ile ba‘zı sevâhil ve cezâir-i İspanya’yı gāret ve iki kal‘alarını tahrîb ile avdet ederek Malta Cezîresi pîşgâhında lenger-endâz-ı dehşet olduğu esnâda patrona kapudanı olan Mustafa Kapudan dahi iki kıt‘a kalyon ile cezâir-i İslâmiyye aralarında deverân eden Malta kalyonlarını ihrâk etmiştir (157).

Bu sûretle Devlet-i Aliyye tersanesinde kalyonculuk maslahatı ilerleyip asıl Donanmâ-yı Hümâyûn kalyonlardan ibâret olarak çektirir envâından ibâret olan sefâin-i mîriyye andan sonra donanmaya muâvenet için kullanılır

olduğundan kapudan paşa bulunan zâtlar baştarda-i hümayûna râkib olarak evâildeki Donanmâ-yı Hümâyûn serdârı makāmında bulunup asıl donanma kumandânı kalyonlar kapudanı demek olarak anın râkib olduğu kalyona kapudane-i hümâyûn ve anın ikincisine patrona ta'bîr olunurdu. Daha sonraları baştarda bütün bütün terk ile kapudan kalyonuna paşa gemisi denilip kapudane bey bir ünvân olarak anın ikincisine patrona bey ve üçüncüsüne riyâle bey denilidi.

Kalyonlar için lâzım gelen yetmiş seksen kantarlık demirler fi'l-asl İstanbul'da yaptırılamayıp İngiltere'den celb olunagelirken bin yüz yirmi târîhlerinde humbaracı ocağından usta Ali nâm bir hezârfen zuhûr edip anın ta'lîmi ile tersâne gözleri ardında müceddeden bir kâr-hâne yapılıp az vakit zarfında ber-vefk-i matlûb kalyon lengerleri yapılarak Devlet-i Aliyye bu husûsta hârice ihtiyâcdan vâreste olmuş ve yine ol evânda bir kıt'a baştarda ile elli bir zirâ' tûlünde bir kıt'a kalyon yapılmış idi. Ol esnâda kapudane-i hümâyûnka pudanı olan sâlifü'z-zikr Canım Hoca Mehmed kapudan mîrî kalyonlarıyla Akdeniz muhâfazasına çıkıp bir iki sene zarfında nice cesîm korsan kalyonlarını ahz u zabt ile muzafferen tersâneye avdet edegeldiğinden başka muahharan kapudan-ı deryâ olduğunda dahi 1128 ve 1129 (M. 1716-1717) senelerinde bi'd-defaât vukū' bulan muhârebât-ı bahriyyede Venedik donanmasına gālib gelmiştir.

Muahharan yine devr-i Ahmed Hânî'de altmış bir buçuk zirâ' tûlünde bir kıt'a üç anbarlı ile iki kıt'a karavele ta'bîr olunur kalyon ve yine diğer bir üç anbarlı ve ba'dehû Sultân Mahmud-ı Evvel asrında evvelâ iki kıt'a kalyon yapıldıktan sonra Tuhfetü'l-Mülûk ve Murâdiye ve Fâtih-i bahrî ve Per-i bahrî ve Nâsır-ı bahrî ve Berîdü'z-zafer ve Zîver-i bahrî nâm kalyonlar ile bir kıt'a üç anbarlı ve Mustafa Hân-ı Sâlis asrında Hısn-ı bahrî nâm kalyon inşâ kılınıp sâlifü'z-zikr Per-i bahrî nâm kalyon çekdirme misillü lede'l-iktizâ kürek ile dahi yürütülmek üzere ol vakitçe nev zuhûr olan bir tarz-ı müstahsen üzre yapılmış sanâyi'-i acîbeyi müştemil bir kalyon imiş.

Bu sûretle Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i bahriyyesi yine teceddüd ve tevessü' eylemiş ise de müddet-i medîde esfâr-ı bahriyye mühmel ü metrûk olarak Donanmâ-yı Hümâyûn mücerred muhâfaza zımnında mevsim-i bahârda bermu'tâd Akdeniz'e çıkarılır ve güz faslında tersâneye getirilir (158) olmuştu.

Bu cihetle Devlet-i Aliyye tersanesinde mahâret ve ma'lûmât ashâbı nâbûd olup asâkir ve rüesâ-yı bahriyye Donanmâ-yı Hümâyûn ile Akdeniz'e çıktıkça adalar reâyâsı derdmendlerini soymaktan başka bir işe yaramaz olduklarından ve ol vakit ise Avrupa'da maârif ü sanâyi'in terakkiyyatı hasebiyle fünûn-ı bahriyye ziyâde terakkī eylediğinden ve kapudan-ı deryâ bulunan zâtlar erkân-ı devlet ve saltanattan ma'dûd olarak ekseriyâ umûr-ı bahriyyeden bî-haber olup menâsıb-ı bahriyye tevcîhâtında dahi çendân ehliyyet aranmaz ve belki esfâr-ı bahriyyenin pek çok ulûm u maârife mevkūf idiği bilinmez olduğundan düvel-i bahriyye-i Avrupa donanmalarına mukābele şöyle dursun Akdeniz'de geşt ü güzâr eden korsanların def'ine bile muktedir olamayıp cânib-i Mısır'a gidip gelen hüccâc-ı Müslimîn ve tüccâr-ı Devlet-i Aliyye korsan korkusundan müste'men sefînesine muhtâc olma mertebesine gelmişti.

Umûr-ı tersâne böyle muhtell ü müşevveş iken yine masârıfı bî-nihâye olarak birkaç senede bir kalyon indirilir ise devlete on kat bahâsına çıktıktan başka kereste bahânesiyle ve sâir tasallut ile bu yolda tersâneye hizmet eden kazâlar dahi tahrîb olunmakta olduğu hâlde yapılan kalyonların kıç tarafları müteaddid odalar ile memlû olarak çendân muhârebeye yaramaz ve kerestelerı yaş iken mıhlanmakla birkaç sene zarfında suyu çekilip açılır idi.

El-hâsıl tersâne vâridâtı ve çektiri paşalıklarına tahsîs olunan mahallerin hâsılâtı ve kezâ sâlyâne kapudanlıkları ricâl ve rüesâ-yı sâireye me'kel olup kalyoncu nâmıyla bulunan asker dahi kendi ticâretiyle meşgūl bir takım bî-âr u bî-hamiyyet eşhâstan ibâret olarak nâsın ırzına taarruzdan gayrı bir amele yaramazlar iken kapudanlıklar irtişâ ile nâ-ehillere ihâle olunmakla ahvâl-i bahri bilmez kimesneler kapudanlık iştirâ ederek kalyoncu ulûfesi nâmıyla taraf-ı mîrîden i'tâ olunan mebâliğ-i külliyyeyi beynlerinde iktisâm ederlerdi. İşte şu hâlde 1182 (M. 1768) senesi seferi zuhûr ile 1184 (M. 1770) senesinde Rusya'nın on beş kapak ve altı fırkateyn ve bir mikdâr sefâin-i sağīreden ibâret olan Bahr-i Baltık donanması Aleksi Orlof (Alexis Orloff)'un zîr-i idâresinde olmak üzere Amiral İspiridof'un maiyyetinde olduğu hâlde Sebte Boğazı'ndan Akdeniz'e dolaşarak Mora sularında zuhûr ettikte Donanmâ-yı Hümâyûn ile Kapudan-ı Deryâ Hüsameddin Paşa derhâl Akdeniz'e çıkarılıp Donanmâ-yı Hümâyûn kesret ve aded cihetiyle Rusya donanmasından

ziyâde ise de Rusya donanmasında İngiliz ve Danimarkalu ve sâir Avrupalılar'dan fenn-i deryâda mâhir nice (159) adamlar olduktan başka müteaddid İngiliz amiralleri mevcûd olup Donanmâ-yı Hümâyûnda bulunan rüesâ ise umûr-ı bahriyyeden gāfil ve hîyel-i harbiyyeden zâhil oldukları misillü asâkirin ekserî etrâf-ı eknâftan cebren cem' olunmuş ırgad ve çiftçi makūlesi devşirme neferât olduklarından gemi kullanmak ve cengde işe yaramak şöyle dursun izni telâtum zuhûrunda ayak üstünde duramazlardı. Fakat doksan pâre top çeker kapudane-i hümâyûn süvârîsi olan nehenk-i deryâ-yı şecâat Cezâirli Hasan Bey ki muahharan devr-i Hamid Hânî'de müddet-i medîde kapudanlık eden Gāzî Hasan Paşa'dır. Cezâir ocağında meşk ve taallüm-i kâr-güzâr eylemiş bir merd-i dilîr olmakla Koyun Adaları etrâfında cenge mübâşeret olundukta Hasan Bey sâlifü'z-zikr İspiridof nâm Rusya amiralinin kalyonuna çatıp ol kadar hun-rîzâna bir ceng eyledi ki yâr ü ağyâr teslîm etmişti. Lâkin nihâyetü'l-emr gemilerin ikisi birden ateş alarak havâya perrân olmakla Hasan Bey yatağan bıçağı ağzında olduğu hâlde yüzerek tahlîs-i cân eylediği misillü Rusya amirali dahi böyle güç hâl ile tahlîs olunmuştur. Bu vak'â-yı dehşet-fezâ esnâsında sefâin-i sâire tarafeynden cengi paydos edip ba'dehû yine cenge şurû' etmişler ise de akşam erişmekle tarafeyn yek-diğerden müfârakat edip ba'dehû kapudan paşa fenn-i deryâda vukūfsuzluğundan nâşi Donanmâ-yı Hümâyûn'u Çeşme Limânı'na idhâl ile belâyı kendisi da'vet eylediğinden düşman donanması liman ağzına vurûd ile cenge şurû' ettikte İngiliz amirallerinin ma'rifetiyle çend kıt'a ateş kayıkları derûn-ı limâna idhâl ve kâmilen Donanmâ-yı Hümâyûn ihrâk olundu.

Bu cihetle Akdeniz Boğazı kapanıp İstanbul ahâlîsi galâ-yı es'âr ile envâ' meşakate dûçâr olduklarına ve derhâl emr-i muhâfazaya kâfî sefâin inşâsı kābil olmadığına mebnî Venedik Cumhûru gibi ba'zı düvel-i Avrupa'dan Dersaâdet'te mukīm elçileri vâsıtasıyla ziyâde bahâ arz olunarak ale'l-fevr beş kıt'a gemi mutâlebe olundukta bir müddet imrâr-ı vakt ettiklerinden sonra böyle iki azîm devletin seferi esnâsında sefâin-i harbiyye mübayaası kāide-i hazm u ihtiyâta münâfî idiği vâdîsinde vârid olan i'tizâr nâmelerinde bizler ekser edevât ve mâlzeme-i sefâini memâlik-i sâireden tedârüke mecbûr iken limânlarımızda birkaç takım donanmaya vâfî müteaddid sefînelerimiz mevcûd olup Devlet-i Aliyye ise sefîne inşâ edecek olduğu hâlde cemî'-i levâzımı kendi mülkünde mevcûd iken niçin böyle gāfilâne hareket edip de ihtiyâten

birkaç takım donanmaya kifâyet edecek kadar sefîne tedârük etmedi siyâkında ba'zı iktirâzât dahi münderic idi.

(160) Binâen-aleyh ol vakit sâlifü'z-zikr Cezâirli Hasan Bey Kapudan-ı deryâ olup şikeste vü beste tedârük oluna bilen sefâin ile Akdeniz'in muhâfazasına kıyâm ve ba'dehû muhterik olan donanmadan a'lâ bir donanma techîzine ihtimâm eylemiş ise de yalnız gemi tedârüküyle iş bitmeyip asıl maslahat sefâini kullanacak mâhir adamlar tedârükü olduğuna ve sefer mezkûr Devlet-i Aliyye'ye bir büyük ders almış iken nizâm-ı umûr-ı devlet maslahatı yalnız lisânda kalıp rüşvet ise sâir husûsâtta râygân olduğu misillü gemilere süvârî nasbında dahi cârî olarak bu bâbda ehliyyet ü istihkāk aranmaz olmuştu.

Düvel-i bahriyyede emâret-i bahriyye bir rütbe-i refîa ve maslahat-ı azîmedir. Garb ve Endülüs Arabları esfâr-ı bahriyye ile iştiğāl ve fenn-i deryâda kesb-i kemâl ettiklerinde donanma başbuğlarına emîrü'l-bahr tesmiye edip beynlerinde emâret-i bahriyye bir büyük mansıb idi. Hâlâ lisân-ı Efrencîde müsta'mel olan amiral lafzı emîrü'l-bahrdan yahut emîrü'l-mâ'dan me'hûz ve muhaffeftir ki lisânımızda kapudan-ı deryâ demektir.

Kapudan lafzı dahi İtalyan lisânından me'hûz olup fi'l-asl başbuğ demektir. Çünkü Devlet-i Aliyye teksîr-i donanma ve ikmâl-i fenn-i deryâ emrine ihtimâm buyurduğu evânda Venediklüler gemicilik fenn ü san'atında mâhir ve hattâ bir vakitten beri rûy-ı deryâda bâdbân güşâ-yı nüfûz u ikbâl olan Cenevizlülere dahi galebeleri zâhir olmak hasebiyle Devlet-i Aliyye ekser sefîne üstâdlarını ve bahriyye muallimlerini Venediklülerden celb ve istihdâm edip seyyâh-ı cihân peymâ-yı hikmet ise bir diryârdan âhar diyâra seyr ü sefer ettikte tercümânı makāmında bulunan elfâz ve ıstılâhâtın bir nicesini beraber istishâb edegeldiğinden Endülüs Arabları'ndan İspanya tarafında birçok elfâz-ı Arabiyye kaldığı ve Devlet-i Eyyübiyye'nin kuvvet ve kudreti zamânında İskenderiyye dârü's-sınâasının gāyet ma'mûr ü mükemmel olmasıyla Venediklüler pek çok ta'bîrâtı anda öğrenip lisânlarına nakl eyledikleri gibi ber-minvâl-i sâbık Devlet-i Aliyye donanma umûrunun ikmâline teşebbüs buyurduğunda dahi bir hayli İtalyan kelimeleri lisânımıza dâhil olarak ekser ıstılâhât-ı bahriyyemiz İtalyan lisânından me'hûz bulunup bu sûretle kapudan lafzı dahi ahz u isti'mâl ile Devlet-i Aliyye'de en büyük amiral olanlara evvelâ deryâ beyi ve sonraları kapudan-ı deryâ ve ba'dehû kapudanlığına paşalık dahi ilâve olunarak kapudan paşa denilmiştir.

İşte sefînelerdeki tüfengçi askerine ıtlâk olunan levend kelimesi dahi ol vakit İtalyan lisânından ahz u isti'mâl olunmuştur ki levantiden muharreftir.

Levant İtalyan lisânında şark ma'nâsına olup Venediklüler kendilerine nisbetle şark (161) tarafında bulunan Hırvatlar ve Arnavudluk sahillerini zabt ile ol havâlî ahâlîsinden gemilerine tahrîr ü tedârük ettikleri cengcilerine levantî demişler idi ki şarkī demektir. Lisânımızda dahi lafz-ı mezkûr tahrîf ile donanma tüfengcilerine levend denilmiştir.

Evâil-i Devlet-i Aliyye'de kapudanlar ekseriyâ sancak beyi pâyesiyle Gelibolu sancağına mutasarrıf olup fakat ba'zan bi-hasebi'l-iktizâ ba'zı vüzerâya ber-vech-i arpalık livâ-yı mezbûr ile mansıb kapudanı tevcîh olunurdu. Zîrde tafsîl olunacağı vechile Hayreddin Paşa, Cezâir'den geldikte kapudanlığa Cezâir Beylerbeyiliği ilhâk olundu. Muahharan Piyale Bey sancak beyliği pâyesiyle kapudan-ı deryâ olmuşken üç sene sonra hidemât-ı mebrûresine mükâfâten ana dahi Cezâir Eyâleti beylerbeyiliği pâyesi verilmişti.

Sonraları livâ-yı Gelibolu Paşa Sancağı olmak üzere livâ-yı mezkûr ile Eğriboz ve İnebahtı ve Midilli ve Sıgacık ve Kocaeli ve Karlıeli ve Rodos ve Biga ve Mora'da Mezistre ve Sakız ve Nakşa ve Mehdiye sancakları birleştirilerek Kapudan Paşa Eyâleti teşkîl olunup elviye-i mezkûre mutasarrıflarına deryâ beyleri denilerek birer ikişer gemi ile sefer ederlerdi. Binâen-aleyh Devlet-i Aliyye'nin bir kapı kulu nâmıyla mevâcib-hor ve kışla-nişîn kırk elli bin kadar askerinden başka eyâlâtta iki yüz bine karîb tîmârlu sipâhîsi olduğu gibi asâkir-i bahriyyesi dahi bu vechile iki sınıf olmuştu. Bir sınıfı tersâne halkıdır ki iki bin beş yüz kadar mevâcib el-ân azebân tâifesidir. Diğer sınıfı Kapudan Paşa Eyâleti dâhilinde bulunan sancakların ümerâ ve erbâb-ı zeâmet ve tîmârı olup anlar dahi on bu kadar bin asâkir-i bahriyye idi. Sonraları kuvve-i bahriyyeyi teksîr için eyâlât-ı sâirenin deryâya münâsebet alan ba'zı elviyesi dahi Kapudan Paşa Eyaletine ilhâk ve Anadolu Eyâleti'nde vâki' yaya ve müsellem ocakları deryâ kalemine tashîh birle deryâ kalemi gittikçe kesb-i cesâmet edip ba'zı eyâletler beylerbeyilerine dahi kapudan paşa maiyyetinde olmak üzere kapudanlık verilerek kol kol donanmalar tertîb olunmakla bir aralık mîrî sefînelerinden başka mezkûr sancaklarda kırk elli kıt'a sefâin-i harbiyye mevcûd ve müretteb bulunurdu.

Muahharan Devlet-i Aliyye'de donanma umûru muhtell olarak mezkûr sancakların ekserîsinin askeri bir işe yaramaz olduklarından başka Anadolu içlerine yayılarak pek çok hasâretlere ve türlü edebsizliklere cesâret eder olduklarından bir aralık bu elviyenin levendâtı ayrıca bir ocak şekline konularak ba'zı hidemât-ı askeriyyede istihdâmlarına çâre aranılmış ise de bir vechile râbıta vü nizâm tahtına girmediklerinden müddet-i medîde (162) şerr u şûrlarından ahâlî rencîde vü hasâr-dîde olduklarından sonra nihâyet zîrde beyân olunacağı vechile Abdülhamid Hân asrında bütün bütün levendlik nâmı ref' ve ilgā ve ele geçenleri i'dâm ve ifnâ olunarak bakiyyetü's-süyûfu etrâf u enhâya perâkende vü perîşân oldu. İşte Asya'nın ba'zı taraflarında levend isminin ârsız ve nâmussuz ve bâğī makāmında isti'mâli ber-vech-i meşrûh levendlerin şöhret-i şekāvetleri bütün Asya'ya münteşir olmuş idiğinden nâşîdir.

Rodos'un fethinden sonra orada bulunan kavâlirler Malta'ya nakl ile orada kemâ fi's-sâbık korsanlığa devâm ederek sefâin-i İslâmiyyeye taarruz edegeldiklerinden beri taraftan dahi Azeb ocakları hakkında iğmâz-ı ayn olunup düvel-i Avrupa ile mün'akid olan musâlahalarda dahi anlar müstesnâ tutularak bu cihetle anlar dahi korsanlığa müdâvim olmalarıyla mukaddem u muahhar bu ocaklarda ahvâl-i deryâda mahâret ü ma'lûmât ashâbı pek çok adamlar bulunup esfâr-ı bahriyyede Donanmâ-yı Hümâyûn'a iltihâk ile işe yararlardı. Ber-minvâl-i sâbık bu seferde dahi Cezâir ve Tunus gemileri hayli işe yaradılar. Lâkin bunlar başı boş ve serbest tâifeler olduklarından idareleri müşkil ve zabt u rabtları nâ-kābil ve bu cihetle Memâlik-i Mahrûsa'da bulundukları memleketlerde türlü edebsizliklere cesâret edegeldiklerinden zahmetleri hizmetlerine mukābil idi.

Ve evâilde esfâr-ı azîme vukūunda vüzerâdan biri donanma üzerine serdâr olup kapudan paşa dahi anın emri altında bulunurdu. Lâkin kapudan paşa müstakill bi'r-re'y olmadıkça gereği gibi iş görmek müşkil olup husûsiyle kapudan paşa da rütbe-i vezâret var iken vüzerâdan bir diğerinin serdâr olması kumânda maslahatını teşvîş ederek bundan defeât ile zarar müşâhede olunmuştur.

Sonraları kapudan paşalara ziyâde istiklâl verilerek erkân-ı Devlet-i Aliyye'den ve ekseriyâ pâdişâhların zâten i'timâd u emniyyet eylediği zevât-ı

fihâmdan intihâb u ta'yîn buyurula gelmiştir. Ve sadrıa'zamların vekâlet-i mutlakaları hasebiyle Tersâne-i Âmire'ye dahi nezâret-i şâmileleri derkâr ise de sonraları kapudan paşalar ziyâdece kesb-i istiklâl ederek ba'zan sadrıa'zamlara şerîk-i nüfûz olmağa ve hiç olmaz ise umûr-ı bahriyyeyi bi'l-istiklâl idâre etmeğe başlamışlardır.

FASL-I SÂMİN

Avrupa'nın Ahvâl-i Sâbıka ve Lâhikası Hakkındadır

Düvel-i sâlife-i İslâmiyye vekāyi'inin vekāyi'-i sâbıka-i Avrupa'ya taalluku olduğu gibi Devlet-i Aliyye târîhinin dahi vekāyi'-i lâhikâ-yı Avrupa'ya pek çok irtibâtı vardır.

Ale'l-husûs karîbü'l-ahdde zuhûra gelen Fransa ihtilâl-i azîmi Avrupaca inkılâbât-ı azîmeye bâdî olarak muâmelât ve münâsebât-ı düvel ü milel için bir tarîk-i cedîd açdığından Avrupaca bir yeni asrın mebdei ve bu ahvâlin doğrudan doğruya Devlet-i Aliyye'ye dahi pek çok te'sîrâtı olduğundan düvel-i Avrupa ile teksîr-i münâsebâtının menşei olmuştur. Bu cihetle ara sıra Avrupa vukūâtından bahs olunmak lâzım gelip Avrupa'nın o misillü vekāyi'-i külliyyyesi ise pek eski vakitlerden beri müselsel ve muttasıl olarak zuhûr ede gelen bir takım mebâdî ve mukaddemâtın netâyic-i tabîiyyesidir. Hâlbuki esbâb-ı mûcibe beyân olunmaksızın mücerred vukūâtın hikâyesinden hakīkat-i hâl anlaşılamaz. Binâen alâ-zâlik evvel emirde ber-vech-i âtî Avrupa'nın ahvâl-i sâbıka ve lâhikası icmâlen beyân olunmak münâsib görülmüştür.

Menba'-ı temeddün olan Asya'nın her tarafında ve hıtta-i Mısrıye'de târîh-i mîlâdî İsâ –*aleyhi's-selâm*–dan bunca kurûn mukaddem nice cesîm düvel ü ümem-i mütemeddine mevcûd iken memâlik-i Avrupa her türlü medeniyyetten mahrûm idi.

Çünkü Tufandan sonra ibtidâ Fırat ve Dicle Nehirleri arasında vâki' olup El-cezîre denilen kıt'a meskûn olup burasının mevki'i 'imâr u temeddüne ziyâde müsâid olduğundan az vakit zarfında ma'mûr olarak buradan Asya'nın sâir taraflarına dahi âsâr-ı medeniyyet münteşir olmuştur. Şöyle ki evlâd-ı Nuh ibtidâ El-cezîre kıt'asının Fırat cihetini i'mâr ile iki nehrin mültekāsına karîb mahalde Bâbil'i binâ ederek Hâm b. Nuh ahfâdından Nemrud burada bir hükûmet teşkîl ettikten sonra Sam b. Nuh evlâdından olup Nemrud'un

Bâbil'den tard etmiş olduğu Âsûr dahi cânib-i şimâle giderek Bâbil'e karşılık olmak üzere Dicle Nehri üzerinde Ninova şehrini binâ etmekle El-cezîre'de iki devlet peydâ olduğu mervîdir. Ancak bunların ahvâline gereği gibi ma'lûmâtımız olmayıp bu ecyâl-i kadîmenin ahvâli târîhçe pek karanlıktır. (164) Rivâyât ve âsâr-ı atîkadan şu kadar anlaşılır ki târîh-i mîlâd-ı İsâ'dan iki bin bu kadar sene mukaddem Âsûrîler'den Ninos nâmında bir sâhib-kırân zuhûr ile Bâbil'i zabt ederek Asya'da bir büyük saltanat teşkîl ve pâyitaht olan Ninova şehrini tevsî' etmekle andan sonra Bâbil Vilayeti bir vâlî ile idâre olunmağa başlamış ve ol asırlarda Mısır dahi ma'mûr bir hâlde ve hele târîh-i mîlâddan iki bin beş yüz sene mukaddem Mısır'ın medeniyyeti kemâlde imiş, muahharan cânib-i Şarktan bir ecnebî tâife gelerek Mısır'ı istîlâ ve yerli hükümdâr hânedânını imhâ edip hattâ târîh-i mîlâddan bin dokuz yüz sene mukaddem İbrahim *-alâ Nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm-* hazretleri Bâbil tarafından Suriye cihetine muhâceret ile bir aralık Mısır'a vurûdlarında işbu ecnebî hükümdâr hânedânının evân-ı saltanatına tesâdüf etmiş ve ol vakit bu ecnebîler Asya'nın sâhibi olan Âsûrya Devleti'nden havf u hirâs üzere imişler. Ve yüz doksan dört sene sonra Hazret-i Yusuf *-aleyhi's-selâm-* ın ve ba'dehû peder ve birâderlerinin Mısır'a vurûdlarında dahi hükümdârlar bu ecnebîlerden imiş. Bunlar Benî İsrâil'e hemşehri nazarıyla bakıp riâyet edegeldikleri hâlde târîh-i mîlâddan bin altı yüz sene mukaddem yerlülerden zuhûr eden fir'avnlar gālib gelerek bu ecnebîleri tard ile Mısır hükûmetini zabt ettiklerinden Benî İsrâil'e ecnebî nazarıyla bakıp esâret muâmelesi ittiklerinde hazret-i Musa *–aleyhi's-selâm–* târîh-i mîlâddan bin dört yüz doksan bir sene mukaddem Benî İsrâîl'i Mısır'dan çıkarıp hakāretten kurtarmış ve andan sonra arz-ı Filistin'de Benî İsrâîl Devleti zuhûr etmiştir. Ol esnâda Fenikeliler dahi Berrü'ş-şamda temeddün ile erbâb-ı ticârete pîşvâ oldukları ve birinci merkez-i hükûmetleri olan Sayda târîh-i mîlâddan bin beş yüz sene mukaddem meşhûr bir şehir olduğu halde beş yüz sene sonra ikinci merkez-i hükûmetleri olan Sur ahâlîsinin Saydalılar'a tefevvuk eyledikleri ve evvel ve âhir Fenikeliler'in Bâbil ile azîm ticâret ettikleri ma'lûmdur. El-hâsıl ol vakitler Asya'da en büyük devlet Âsûriyye Devleti imiş. Ancak Îran'da kâin Midya vâlîsi Bâbil vâlîsiyle bi'l-ittifâk Devlet-i Âsûriye'ye isyân ve pâyitaht-ı saltanat olan Ninova şehrini muhâsara ve hükümdâra galebe edip diğer vâlîler dahi dâiye-i istiklâle düşmekle târîh-i mîlâddan sekiz yüz yetmiş altı sene mukaddem işbu Devlet-i

Âsûriyye münkarız olmuş muahharan Ninova'da teşekkül eden ikinci Âsûrya Devleti Bâbil'i ve eyâlât-ı sâireyi zabt ile yine kuvvetli bir devlet olmuş ise de Midya'yı ve şark tarafındaki eyâlât-ı sâireyi ele alamadığından vüs'at ve kuvvetce evvelki Devlet-i Âsûriyye (165) derecesine varamamış Midya hükûmeti ise günden güne tevsî'-i dâire-i iktidâr ederek kendisine pâyitaht olmak üzere Hemedan şehrini binâ etmiş bu cihetle eski Âsûrya memâliki ikiye münkasım olup biri işbu yeni Âsûrya Devleti yedinde kalmış ki Dicle Nehri'nden Bahr-i Sefîd'e kadar olan yerlerdir. Ve diğer kısmı Midya Devleti'nde imiş ki Sind Nehrinden Kızılırmak'a kadar hüküm edermiş ve muahharan Midya hükümdârı Ninova üzerine hareket edip ve Bâbil vâlîsi dahi anınla ittifâk ederek oğlu Buhtünnasr'ı gönderip iki ordu iki sene Ninova'yı muhâsaradan sonra feth ve ihrâk etmiş ve El-cezîre'de yine Bâbil Devleti zuhûr eylemiş ki buna Devlet-i Keldânîyye dahi denir ve ol esnâda ya'nî târîh-i mîlâddan altı yüz beş sene mukaddem Buhtünnasr pederinin vefâtı üzerine Bâbil'de cülûs ve Îran memâlikinden başka bi'l-cümle Âsûrya memâlikini zabt ve Asya'nın en büyük pâyitahtı olmak üzere Bâbil'i tevsî' etmiş ve Suriye üzerine hareket ve Benî İsrâîl'i düçâr-ı esâret ve Kudüs-i şerîfi ihrâk ve Mısır'ı dahi Devlet-i Keldâniyye'ye ilhâk ile hayliden hayli kesb-i miknet eylemiş ise de işbu Bâbil Devleti pek çok muammer olamamıştır. Zîrâ Kiyâniyân şâhlarından Keyhüsrev zuhûr ile Îran Devleti Midyalılar'dan Fârisliler'e intikāl ve târîh-i mîlâddan beş yüz otuz sekiz sene mukaddem Keyhüsrev Bâbil'i feth ettikten başka Azarbaycan ve Kürdistân'ı dahi zabt ile satvet ve saltanatını derece-i kemâle îsâl etmeğin Devlet-i Îraniyye en büyük ve en kuvvetli bir devlet olmuş ve ol vakit en cesîm ve ma'mûr olan Bâbil şehrinin zabtıyla sît u şânı ziyâdesiyle terakkī bulmuş idi. Şimdi El-cezire'de Haleb ve Kürdistan ve Bağdad vilâyetlerinin biraz ma'mûr yerleri var ise de pek çok yerleri cevelangâh-ı urbân olmuştur. Ve Hille Kasabası'nın yanında Bâbil harâbesi müşâhede olunur. Ve Musûl'un karşı tarafındaki yerler kazıldıkça Ninova'nın ba'zı âsârı bulunur *(Sübhâne muhavvilü'l-havli ve'l-ahvâl)*[47] vech-i meşrûh üzre Asya'da insân çoğaldıkça izdihâmdan yahut zulm u taaddîden nâşî vakit be-vakit hicrete mecbûr olan veya serseri gezen tavâif ve akvâmın ekseri Kafkas Dağı'ndan murûr ederek yahut Bahr-i Hazer'i dolaşarak Bahr-i Siyah'ın sevâhil-i şimâli-

[47] Kuvvetli ve halleri başka şekle dönüştüren Allah

yesi tarîkiyle yahut başka yollar ile azar azar Avrupa'ya yayılmışlardır. Ancak mıntıka-i şimâliyenin i'mârında suûbet olduğundan ve tavâif-i merkūme ise yek-diğeri vely ü ta'kīb ederek ileride bulunanların daha ilerülere nakl ve hareketi lâzım gelip böyle bir hâl-i bî-ârâmîde ise temeddün kābil olmadığından Avrupa kıt'ası bi't-tab' pek çok vakitler medeniyyetten dûr u mehcûr kalmıştır. Bu tarîkle Avrupa'ya hicret eden (166) akvâmın başlıcaları dört kavim olup bunlar ekser millel-i Avrupa'nın ecdâdı add olunur. Birincisi Anadolu tarîkiyle Yunanistan'a ve İtalya'ya hicret eden Palaski kavmidir ki Yunan ile eski İtalyalular'ın ecdâdıdır. İkincisi Gal kavmidir ki Fransa ve İspanya ve İrlanda ahâlîsinin ecdâdıdır. Üçüncüsü Cerman ya'nî Alman dediğimiz kavimdir ki başlıca sınıflar Alman ve Frank ve Got ve Lombard ve Sakson ve Angel ve Vandal tâifeleridir. Dördüncüsü Islav kavmidir ki Moskov ve Leh ve Sırp ve Hırvat gibi milletlerden ibârettir.

Asya insanın menşeî olduğu gibi medeniyyetin dahi mebdei olarak ulûm u maârif oradan Garba doğru münteşir olmuştur. Ve Avrupa'da en evvel kesb-i ma'lûmât eden Yunan ile şimdi İtalyan dediğimiz Latin kavimleridir. Ve ibtidâ Yunanlılar kesb-i kuvvet ü miknet ederek Devlet-i İrâniyye'ye rakīb olup Kiyâniyân Fürs ile ceng ü cidâle başlamışlar. Ve Latinler dahi târîh-i mîlâd-ı İsâ'dan yedi yüz elli üç sene mukaddem binâ olunan ve hâlâ Rim papanın pâyitahtı olup kütüb-i Arabiyyede Rûmiyye ve lisân-ı Türkî'de Kızıl Elma denilen Roma şehrinde bir devlet teşkîl etmişler idi. Ve Galler vahşî ve putperest bir halk olup serseri gezer ve hizmet-i askeriyye aramak üzre İtalya'da ve sâir taraflarda dolaşırlardı. Ve şimdi Fransa denilen kıt'aya ol vakit Galya denilirdi. Fakat Galya şimdiki Fransa ülkesinden daha büyük olup Ren Nehri'nin sol tarafında vâki' Almanya memleketlerinin ekserini ve İtalya'nın cihet-i şimâliyyesini şâmil ve muhît idi ve ol vakit Galya'da ve ale'l-husûs şimâl tarafında Gallerden başka tâifeler dahi var idi. Ve el-yevm Fransa'nın ahâlî-i şimâliyyesiyle cenûbiyyesi beyninde fark ve tefâvüt olup beynlerindeki mübâyenet hâlâ bütün bütün zâil olmamıştır. Ber-vech-i meşrûh Îrânîler ile Yunânîler beyninde zuhûr eden rekābet ve adâvetten dolayı vukūa gelen muhârebât-ı kesîreden nâşî tarafeyne za'f-ı küllî târî olduğu cihetle Makedonya hükümdârı Filib'in oğlu Büyük Aleksandır'ı ya'nî İskenderü'l-kebîr bütün Yunanistan'ı zabt ettikten sonra Îran Devleti üzerine sefer ederek Çukurova'ya gelip Dârâ ile Payas tarafında muhârebe ve ana dahi galebe ederek

Îran memâlikini ve Hindistan'ın bir mikdârını teshîr ile pâdişâh-ı cihangir olduğu hâlde târîh-i mîlâddan üç yüz yirmi üç sene mukaddem bağteten Bâbil şehrinde vefât ettikte devleti kendisinin seraskerleri beyninde bi't-taksîm peydâ olan Mısır ve Suriye ve Makedonya devletleri eğerçi kuvvetli ve cesîm devletler idiyse de hükümdârânı refte refte zevk ve sefâhete mübtelâ olarak kuvvetleri za'fa mübeddel olmuştu. (167) Roma Devleti evâil-i hâlinde eğerçi pek kuvvetli olmayıp hattâ târîh-i mîlâd-ı İsâ'dan beş yüz sene mukaddem Galler bu devlet üzerine hücûm ve andan yüz otuz beş sene sonra gelip Roma şehrini ihrâk etmiş idi. Lâkin Romalılar bu sûretle muhârebeye alışarak refte refte her kavmin gözünü korkutmuş[48] olan Galler'e galebe ile kuvvet ve miknetlerini enzâr-ı âleme göstermişlerdir. Ve Galler'in kadîmü'l-eyyâmda müstakil hükümdârları var iken hükûmet-i istiklâliyye usûlünü ilgā ile cumhûriyyet üzre idâre-i memlekete karâr verdiklerinden tefrika hâline düşerek yek-diğeriyle ittifâk edemeyip her yerde evvel ve âhir cumhûriyyet usûlünün fenâlığı müntic ola geldiği gibi Galler'in dahi perîşânlığını ve eski satvet ve kuvvetlerinin zevâlini mûcib olmuştur. Ve Romalılar devletleri uğurunda fedâkârâne hareket ettikleri hâlde ber-minvâl-i sâbık düvel-i Yunâniyye'nin za'f-ı hâllerini lede'l-müşâhede meydân kendilerine kaldığını görerek cihângîrlik sevdâsıyla çıkıp nice düvel ve ümemin memâlikini teshîr eylemişlerdir. Ve eski vakitlerde Afrika'da Tunus şehri civârında bulunan Kartaca nâm şehir cesîm ki Berrü'ş-Şâm'da vâki' Finike tüccârı himmetiyle binâ olunmuştu. Bu şehir ahâlîsi ol vakit bütün Akdeniz'in ticâretini zabt ile pek ziyâde servet kesb eylediklerinden Romalılar ile beynlerine hulûl eden rekābet ve adâvetten nâşî vukūa gelen muhârebelerde Galler Kartacalular'a imdâd eylediğinden müceddeden Romalular ile Galler beyninde zuhûra gelen ceng ü cidâl hayli müddet mümtedd olarak târîh-i mîlâddan yüz doksan sene mukaddem Galler külliyyen mağlûb olmakla andan sonra artık Romalılar üzerine hücûmdan ictinâb eder olmuşlar idi.

Ancak târîh-i mîlâddan takrîben altı yüz sene mukaddem İzmir tarafından Galya'ya hicret etmiş olan Yunan tüccârı el-yevm mevcûd olan Marsilya şehrini binâ ile emr-i ticâreti pek ziyâde ilerledip bu münâsebetle bütün Galya sevâhilinde ticâretgâhlar peydâ olarak ol vakit bayağı dünyânın ticâreti

[48] Korkutmuş: Metinde "öğretmiş" yazıyor.

Kartacalular ile işbu Marsilya ahâlîsi elinde idi. Marsilyalılar Galya'da daha ba'zı şehirler binâ etmek isteyip Galler ise anların böyle tevsî'-i dâire-i hükûmet etmelerini çekemediklerinden üzerlerine hücûm ile Marsilya'yı muhâsara ettiklerinde Marsilyalılar Roma cumhûrundan istimdâd etmeleriyle Roma askeri gelip târîh-i mîlâddan yüz elli dört sene mukaddem Marsilya'yı tahlîs etmişler idi. Ve çok geçmeksizin Romalılar Kartac şehrini zabt ve külliyyen hedm eyledikleri cihetle Marsilya ticâreti daha ziyâde kesb-i ehemmiyyet eylediğinden Galler târîh-i mîlâddan yüz yirmi sene mukaddem tekrar Marsilya üzerine hücûm ettiklerinde Romalılar yine iâne ve Galler'e (168) galebe edip bu kerre artık Marsilya'yı ve etrâfını zabt ve bir sancak teşkîl ile Roma hükûmetine ilhâk eylemişlerdir.

El-hâsıl Romalılar Galler'e ve ümem-i sâireye galebe ederek memâlik-i Yunâniyye'yi dahi teshîr ile pek çok kudret ve servet kesb etmişler idi. Ancak Roma Devleti evâil-i zuhûrunda kraliyyet vechile idâre oluna gelirken kralların zulm u gadrinden müteneffir olarak cumhûriyyet usûlüne karâr vermiş olduklarından cumhûriyyetin mûcib olduğu teferruk u teşettüt hâline düşmüş oldukları hâlde ber-minvâl-i sâbık hâsıl eyledikleri gınâ vü servet hasebiyle Roma'ya her taraftan külliyyyetli emvâl gelerek halkı zevk u sefâhate dalmaları üzerine ahlâk-ı umûmiyye fesâda varmakla ve küberânın hırs-ı mâl u ihtişâmı hadden aşmakla Roma'da envâ' fitne vü fesâd vâki' ve nice ahvâl-i zulmiyye şâyi' olmaktan nâşî Roma cumhûru ol vakit dünyâda en büyük ve en kuvvetli bir hükûmet iken târîh-i mîlâddan altmış beş sene mukaddem pek ziyâde karışık bir hâle giriftâr olmuştu. Ol esnâda Roma'da bir büyük hânedândan Sezar Kayser nâmında bir general olup umûr-ı harbiyye ve siyâsiyyede mahâret-i kâmilesi olduğu hâlde Roma cumhûrunun bu hâl-i pür ihtilâlinden istikrâh ile Roma'yı terk etmeğe karâr vererek serdârlık ya'nî baş kumândanlık ile Galya'ya gitmişti. Orada vukūa gelen muhârebât-ı azîmenin netîcesinde Galler külliyyen mağlûb olmalarıyla târîh-i mîlâddan kırk dokuz sene mukaddem Galya memâlikinin ekseri Roma cumhûriyyetine ilhâk olunmuştur. Bunun üzerine kayser Roma senatosundan ya'nî millet meclisinden ba'zı husûsât istid'a ettikte cevâb-ı red verilmekle o dahi, "Ben istid'âlarımı kılıcım ile husûle getiririm" deyü Roma'ya gelip kuvve-i askeriyye ile reîs-i cumhûr olarak imparator ünvânını almıştır. İmparator lafzı Latin lisânında fi'l-asl kumandan ma'nâsına iken sonradan zafer ve galebeye

mazhar olan kumândanlara mahsûs olarak isti'mâl olunurdu. Ve kayser kayd-ı hayât ile Roma cumhûrunun en büyük menâsıb u merâtibini hâiz olarak kral gibi bi'l-istiklâl idâre-i memlekete kıyâm eylemiş olduğundan muhtelif ünvânlarından imparator ünvânı ol vaktin hükmünce en mühimm olan umûr-ı askeriyyeye âid olmasıyla bu ünvân kayserin cümle-i vezâifini şâmil olmak üzere en ziyâde mu'teber u meşhûr olmuştu. Ve eğerçi Roma ahâlîsi kraliyyet usûlünden müteneffir oldukları cihetle kayser kral ünvânını almamış ise de müstakil hükümdâr gibi hükûmet ederek kendi resmi ile sikke kestirmek gibi hükümdârlık nişâneleri göstermiş olduğundan nâşî kral olmasından ahâlî havf eder olmuşlar idi. Binâen alâ-zâlik ba'zı a'dâsı (169) kendisini senatoda târîh-i mîlâddan kırk dört sene mukaddem alenen katl ü i'dâm eylemiştir. Maamâfîh halkın hüsn-i teveccühüne mazhar idiğinden halk ziyâde mükedder olarak kātillerinin hânelerini ihrâk eylemişlerdir. Kayser kendi emlâk ve ünvânlarını kız kardeşi oğlu Oktavyus'a vasiyyet eylemiş olduğundan bervech-i meşrûh kendisinin i'dâmında Oktavyus on sekiz yaşında iken halk indinde makbûl olup mîlâddan yirmi dokuz sene mukaddem resmen imparator ünvânını alarak bi'l-istiklâl hükûmete başlamış ve iki sene sonra Roma senatosu bi'l-verâse kendisine intikāl eden Kayser ismini dahi kendi ismine ilâve ettiklerinden başka hükûmetinin meşrû' olduğunu göstermek için şâyân-ı ihtirâm ma'nâsına olan Agustos ün vânını dahi ilhâk eylemiştir. Ve senatoda birinci makām kendisine verildiğinden birinci ma'nâsına olan prenses ünvânını dahi almıştır. Bey ma'nâsına olan prens lafzı andan müştaktır. Oktavyus Agustos hüsn-i muâmele ile halkı kendisine celb ve zamânında Roma Devleti âsâyiş u ma'mûriyyet kesb eylemiş ve hükûmet-i mutlakasını böyle bir takım muhtelif ünvânlar ile setr ederek kral ünvânını almamış olduğundan Roma halkı hâlâ cumhûriyyet bâkī zann ederlerdi. O ise hakīkat-i hâlde bir hükümdâr-ı müstakile âid olan vezâifi icrâ eylerdi. Kayser lafzı ism-i hâss ve imparator kelimesi serdâr-ı muzaffer ma'nâsına iken andan ikisi dahi pâdişâh ma'nâsına isti'mâl olunmuştur.

Hazret-i İsa *–alâ Nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm–* işbu Ağustos zamânında tevellüd eylemiştir. Ve Galya'dan henüz ele geçmemiş olan yerler dahi anın zamânında kâmilen Roma tasarrufuna idhâl edilmiştir. Ve Galya üzerine ağır vergiler tarh olunup Galler zulm u taaddî altında ezilmiştir. Fakat ol vakte kadar hâl-i teşettüt ü teferrukta bulunan muhtelif Gal tâifeleri dahi

bu kerre Romalılar tarafından idâre-i vâhide tahtına konulmuş olduğundan cümlesi cism-i vâhid gibi müttehid olup da ba'dehû Galya'nın bir cesîm devlet olmasına sebeb işte bu keyfiyyet oldu denilebilir.

Ve yine Ağustos'un zamân-ı hükûmetinde Galya'ya hayli Romalılar gidip mektebler ve tiyatrolar ve sâir binâlar ihdâs ile Galya'da âsâr-ı medeniyyeti neşr etmişler idi. Fakat Romalılar'ın medeniyyeti sırf mâddî ve nefsânî bir keyfiyyet olduğundan ahlâk-ı insâniyyeyi tehzîb ve ıslâh şöyle dursun belki ifsâd etmekle ellerine geçen yerler ahâlîsinin ekseri türlü fenâlıklara mübtelâ oldukları gibi Galler dahi bu medeniyyet-i Rûmiyye ile tabîi olan hüsn-i ahlâklarını zâyi' etmişlerdir. Romalılar bu vechile tama' ettikleri memâlikin (170) ekserini zabt ile medeniyyeti neşr etmeleriyle beraber nice milel ü akvâmın ahlâkını bozmuşlardır. Fakat Ceziretü'l-arab ile Cermanya'ya zafer-yâb olamadıkları cihetle Arab ve Cerman kavimlerinin ahlâkı Roma medeniyyetiyle lekedâr olmayıp hal-i tabîi üzre kalmıştır. Ve sonradan cihanı tecdid eden bu iki millettir. Çünkü yine Ağustos'un kayserliğinde İsviçre ve Dalmaçya ve Hırvatistân ve Rumeli ve Mısır memleketleri zabt ile Roma devletine ilhâk olunmuş olduğu hâlde Ren Nehri tarafında Romalılar'ın mağlûbiyyeti zuhûr etmekle Cermanya zafer-yâb olamayıp bu keyfiyyet Ağustos'un ziyâde kederini mûcib olmuştu. Ve târîh-i mîlâddan on dört sene murûrunda Ağustos fevt olup halefi Tiberius[49] pek fenâ ve zâlim bir şahıs olarak yatağında ihnâk ile i'dâm olunmuştur. Ve anın kayserliğinde Kudüs-i şerîf vâlîsi bulunan Plat zamânında Hazret-i İsa'nın salbına kıyâm olunmuştu. Ondan sonra gelen imparatorlar hep bir birinden fenâ ve cümlesi sû'-i ahlâka ve envâ'-ı sefâhete mübtelâ olduklarından pey-der-pey fitne vü fesâdlar zuhûr ederek ekserî tesmîm ile ya diğer bir sûretle i'dâm kılınmıştır. Katolik mezhebinde bulunan Nasârâ'nın i'tikādınca Rim papalar hazret-i İsa –*aleyhi's-selâm*–ın yer yüzünde halîfesi ve havârîyyûndan Batras'ın halefidir ki hazret-i İsa'nın mele'-i a'lâya ref'inden sonra telkīn-i dîn-i İsevî için Batras Roma'ya gelmiş ise de ol vakitler dîn-i İsevî alenen icrâ olunamadığından her yerde olduğu gibi Roma'da dahi İsevîler muhtefî oldukları hâlde Batras ile ana tâbi' olanlardan hayli kimseler Roma'da çarmıha gerilmiştir. Ve Kostantin'in asrına kadar İsevîler hakkında pek çok ukūbetler icrâ oluna gelmiştir.

[49] Metinde Tiperyus

İmparatorların sû'-i etvâr ve ifrât-ı mezâliminden nâşî Galya ve İspanya taraflarında ihtilâl zuhûr edip bir taraftan dahi arz-ı Filistin'de Yehûd milleti muhârebeye kıyâm eylemiş ise de ol aralık Roma Devleti biraz kendisini toplayıp bu misillü ihtilâlâtı def' ve (Britanya) İngiltere Cezîresi'ni kâmilen teshîr ve ara sıra Tuna hudûdunun insilâb-ı emniyyetine bâis olan Eflak kıt'asına Romalılar'dan biraz muhâcir nakl ve tavtîn ile Tuna hudûdunu te'mîn eyledikten başka ol vakit İran'da mevcûd olan Eşkanyan Devleti üzerine sefer ederek tâ Basra Körfezi'ne kadar olan yerleri zabt u istîlâ eylemiş olduğu hâlde Cezîretü'l-arab'dan bir karış yer alamayıp bu ise Romalılar'ın kibrine dokunduğundan Suriye ya'nî Berrü'ş-Şâm vâlîsi ol vakit Şam-ı şerîften Lut Denizi'ne kadar olan yerleri Arabistân'dan ma'dûd olmadığı hâlde Arabya ya'nî Arabistan tesmiye (171) eylemişti. Kayserler hükümdâr-ı müstakill tarzında hükûmet edegeldikleri hâlde verâset usûlü cârî olmayıp intihâb kāidesi düstûrü'l-amel olduğundan cumhûriyyet hâlinden kurtulamamıştı. Hâlbuki ber-vech-i sâbık sık sık imparatorlar i'dâm olunageldiğinden intihâb maddesi esâfil elinde kalıp askerî takımı ise akçe ile kayser intihâb eder olmuşlar.

Ve ale'l-umûm Roma ahâlîsi zevk-i sefâhete ve hubb-i ihtişâma dalmışlar idi. Binâen alâ-zâlik 180 sene-i mîlâdiyyesine doğru Roma Devleti yüz yirmi milyon ahâlîye hüküm ederek her yerde ma'mûriyyet iâde olunmuşken inkırâza yüz tutarak günden güne esbâb-ı tenezzülü terakkī bulmağa başlamıştı. 200 sene-i mîlâdiyyesine doğru Cermanyalılar Galya'ya tecâvüze başlayıp Roma'nın bu vechile kuvve-i tahaffuziyyesinin tenezzülünü anladıkları gibi evvelkiden ziyâde tecâvüzâta ictisâr eder olmuşlardır. İki yüz yirmi târîh-i mîlâdîsinde Eşkanyân Devleti'nin inkırâzıyla İran Devleti Sâsâniyân sülâlesine geçip müceddid-i devlet olan Erdeşir Devlet-i İraniyye'nin hudûdunu Dârâ'nın zamânında olduğu gibi Bahr-i Sefîd ve Marmara Denizi'ne kadar tevsî' emeline düşerek Roma Devleti'nden birçok yerlerin reddini mutâlebe etmesi üzerine Roma imparatoru (İskender) Aleksandırı nâm kayser canîb-i şarka azîmet ile muhârebeye mecbûr olup ancak bu muhârebe-i Şarkıyye esnâsında Cermenya'dan ba'zı tavâif tekrar Galya'ya duhûl eylemiş olduğundan Aleksandırı Ren Nehri hudûdunun te'mîni için ol tarafa avdete mecbûr olmuşidi.

Cermenyalılar'dan Ren Nehri tarafında hayvân sürülerini beslemek için dolaşan birkaç küçük tâife dahi kendilerini Romalılar'dan muhâfaza zımnında ittifâk edip kendilerine Frank ya'nî serbest ve müstakill ismini ıtlâk ederlerdi. Bu ittifâk sebebiyle kuvvetleşip ve reîslerine itâatleri hasebiyle teşebbüs ettikleri umûrun uhdesinden gelip bunlardan Cermenya'da vâki' Sal nehri kenarında tavattun ederek Frank deyü tesmiye olunanlar en ziyâde şöhret bulmuşlar ve bu Franklar dahi sâir başlı tavâif-i Cermenya gibi Galya'ya tecâvüze başlamışlar idi.

El-hâsıl Roma hudûdundaki tavâif ale'l-husûs Cermenyalılar mütemâdiyen hudûdu tecâvüz ve tahattî edegelip Devlet-i Rûmiyye ise dûçâr-ı ihtilâl olarak sık sık kayserler hal' u katl olunur. Ve bir kayser katl olunduğu gibi birçok kesân bir vakitte kayserlik iddiâsına kıyâm eder idi. Hattâ 270 sene-i mîlâdîsinde Aureolus[50] Roma'da imparatorluğa intihâb olundukta Galya'da ve Şam kıt'asında dahi imparatorluk (172) iddiasında birer kişi idi. Ve Şam tarafındaki fevt oldukta hükûmeti Zenubiya nâm zevcesine kalmakla Aureolus merkūme üzerine hareket ederek pâyitahtı olan Palmira[51] Tedmür şehrini tahrîb ettikten sonra Galya'ya gidip orada dahi muzaffer olmuş ise de Îran seferi açılmakla ol tarafa azîmet ederken bir fitne vü desîse ile i'dâm olunmuştur. Andan sonra gelen imparatorlar ise taht-ı kayserîde çok duramayıp eğerçi Almanya'dan Galya'ya duhûl eden tavâifi def' ve iâde edebilmişler ise de sonraları hudûdun muhâfazası zımnında envâ' tavâif-i ecnebiyyeyi askerlikte istihdâma mecbûr olup bu dahi Roma Devleti'nin müşkilâtını tezyîd eylemiştir.

Muahharan kayser olan meşhûr Kostantin hâlin fenâlığını derk ile dîn-i İseviyye'nin neşr ü i'lânına karâr vererek 313 sene-i İseviyye'sinde İtalya'da kâin Milan şehrinde dîn-i İseviyye'nin serbestiyyetini i'lân etmiştir. Ve bir müddet rukebâsıyla uğraşıp nihâyet cümlesine galebe ederek kesb-i istiklâl eylemiş ise de bu din bahsinde Roma ahâlîsinden endîşe-nâk olup Roma şehrinden dahi müteneffir bulunmakla pâyitahtın düşmanı olan Îran Devletine karîb mahalde bulunması lâzimeden olmak gibi bahâneler serd ederek pâ-

[50] Tam adı Manius Acilius Aureolus olan bu imparatorun adı metinde Orelyanus verilmiş.

[51] Metinde Palmir verilmiş

yitahtın tebdîline karâr vermiş ve Roma şehrinin bânîsi pek eski vakitlerde Bahr-i Sefîd Boğazı hâricinde Baba Burnu civârında vâki' Truva şehri ahâlîsinden imiş deyü Romalılar beyninde bir i'tikād olduğundan Kostantin dahi buna riâyeten Truva şehri harâbesini i'mâra niyyet eylemiş ise de muahharan bundan ferâgat ile Bizantiyon kasabasına gelip orada İstanbul şehrini binâ ederek pâyitaht ittihâz ve bütün devlette mu'teber tutulacak dîn bundan sonra dîn-i İsevî'dir deyü i'lân etmiştir. Ve mücerred pâyitaht-ı cedîd halkı olmak mülâbesesiyle Yunan tâifesine dahi Romanî ya'nî Romalı denilmiştir ki anın murahhamı olarak Rum ta'bîri hâlâ bâkīdir. Ve ol vakte kadar dîn-i İsevî Galya'da hafiyyen icrâ olunagelirken İstanbul'a merbûtiyyeti cihetle bu kerre oranın ahâlîsi dahi İsevî olmuşlardır. Fakat iki pâyitaht beyninde peydâ olan rekābetten nâşî devletin müşkilâtı tezâyüd ederek artık İstanbul'dan bütün Avrupa'nın idâresi müşkil olup Kostantin'in oğlu ve halefi olan Kostantiyos envâ'-ı ihtilâlât ile meşgūl olmuştur. Ve ol aralık sâlifü'z-zikr Frank tâifesi Ren Nehri'nden ubûr ile Galya'ya duhûl ve tecâvüz eylemiş olduğundan Kostantiyos kendi akrabâsından Culyanos nâm zâtı seraskerlikle (173) Galya'ya me'mûr ve irsâl etmekle o dahi bu tâifenin birazını Ren Nehri'nin karşı yakasına tard edip fakat diğerlerine dahi Roma tâbi'iyyetini kabûl etmek şartıyla Belçika'da arâzî i'tâsına mecbûr olmuşidi. Ol hilâlde Culyanos askeri tarafından kayserliğe intihâb olunup müteâkiben Kostantiyos dahi fevt olmağın Culyanus 361 sene-i Îseviyyesi'nde imparatorlukla İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da putperest âyîninin iâdesine çalışmış ise de muktedir olamayıp andan sonra gelen kayserler dahi hep dîn-i İsevî'de bulunmuşlardır.

Üç yüz yetmiş dokuz senesinde kayser olup on altı sene hükûmet eden Tiyodisyus asrında dahi memâlik-i Garbiyyede rakībler zuhûr etmiş ise de cümlesini def' ile İstanbul'da istiklâl-i tâmm üzre kayserlik edip ancak Roma Devleti'ni iki oğluna taksîm ederek biri devlet-i garbiyye ve diğeri devlet-i şarkıyye olmak üzere iki devlet meydâna çıkmıştır. Devleteynin hudûdu İşkodra şehri idi. Devlet-i şarkıyye Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretlerinin asrına kadar bâkī kalmıştır. Ammâ devlet-i garbiyye hemen inkırâza yüz tutup pek çok hükûmetlere münkasım olarak Avrupa kıt'ası bir başka hey'ete girmiştir. Çünkü ol evânda Roma Devleti'nde alâim-i inkırâz peydâ olup ikiye inkısâmı dahi esbâb-ı inkırâzın biri olduktan başka esbâb-ı hâriciyye dahi eksik olmamıştır. Şöyle ki Roma kayseri Roma şehrini terk ile Ruvana

şehrinde sâkin olup bu esnâda ise Cermen tavâifi Roma Devleti'nin za'fını görerek İtalya ve Galya arâzî-i latîfesine göz dikmeğe başlamışlar idi. Fakat bu evânda Tataristan'dan Hun ismiyle bir azîm kavmin Avrupa'ya doğru hareket etmekte olduğu şâyi' olmakla Cermanya cinsinden Bahr-i Siyah'ın sevâhil-i şimâliyyesinde sâkin olan Got tâifeleri Hunlar'dan havfle Tuna'ya doğru harekete kıyâm etmiş ve asıl Cermanya'da bulunan tavâif dahi bunu işiterek yerlerinden oynayıp takım takım dolaşmağa başlamış idi. Gotlar'ın hepsi Hunlar'dan halâs olamayıp bir takımı anlara tebaiyyet ve bir takımı devlet-i şarkıyye-i Rûmiyye'ye dehâlet etmişler idi. Fakat Gotlar vahşî bir halk olduklarından devlet-i şarkıyye bunlardan çok zahmet çekip ne hâl ise gâh tehdîd gâh te'lîf ile kullanılıp sâir tavâif-i Cermanya gibi bunlar dahi garba meyl ü teveccüh ettiklerinden devlet-i şarkıyyece gāileleri hafîf geçiştirilmiştir. Ammâ devlet-i garbiyye-i Rûmiyye memâlikine böyle birçok tavaif-i Cermenya dâhil oldukta ba'zısı devletin hizmet-i askeriyyesinde istihdâm olunmuş ise de Roma kayserliğine (174) azîm zahmet verip İtalyayı tahrîb ve bir aralık ulûfelerini alamadıklarından Roma şehrini yağma ettikten sonra Galya'ya geçip orasını dahi gāret eylemişlerdir. Bunun üzerine Britanya vâlîsi Roma askeriyle Galya'ya geçip bu tavâif-i Cermenya'yı te'dîb ve çoğunu İspanya tarafına def' eylemiş olduğu hâlde içlerinden Burgon tâifesi Galya'da ikāmete ruhsat almışlardır. Muahharan Gotlar dahi Galya'ya gidip oradan ihrâcları kâbil olmamakla kendilerine Roma kayseri tarafından arâzî gösterildiği gibi dört yüz on üç târîh-i mîlâdîsinde Burgonlar'a dahi tâife-i mütehâbbe ünvânı verilerek ba'zı şerâit akdiyle içlerinden bir kral intihâb etmeleriyle cânib-i imparatorîden muvâfakat olunmuştur. Ve ber-minvâl-i sâbık İspanya tarafına tard olunan tavâif-i Cermenya'dan Vandal tâifesi ki Endülüs bunun galatıdır. Afraki kıt'asında vâki' Tunus tarafına geçerek orada bir hükûmet-i müstakille teşkîl etmişlerdir. Muahharan İstanbul kayseri bunların üzerine sefer açarak buralarını zabt edip müteâkiben millet-i İslâmiyye zuhûr ile bu havâlîyi feth etmekle Vandallar'dan bir eser kalmayıp fakat Endülüs vilâyeti anlara nisbetle tesmiye olunmuştur. Ve ber-vech-i meşrûh Galya'nın bir tarafı Burgon ve bir tarafı Got tâifeleri zabtında bulunup bâkī yerleri Devlet-i Garbiyye-i Rûmiyye elinde kalmış ise de bu iki tâife gittikçe meydân almakta idi. Ol esnâda Franklar sadâkat ile Devlet-i Garbiyye'ye hizmet ederek diğer tavâif-i Cermenya'yı Galya'ya duhûlden men'e çalışmışlar ise de muktedir

olamadıklarından ve Gotlar ile Burgonlar'ın fütûhâtını görerek anlar dahi ganâimden hisse-mend olmak arzusuna düştüklerinden Ren Nehri kenarında tecemmua başlayıp tahmînen 420 sene-i İseviyyesi'nde anlar dahi Belçika cânibine giderek bir küçük hükûmet teşkîl ve Galya hudûdunda vâki' Torino şehrini makarr-ı hükûmet ittihâz eylemişlerdir. Tavâif-i Cermenya ber-vech-i meşrûh İtalya ve Galya kıt'alarını herc ü merc eyledikleri hâlde artık Britanya cezîresinin zabt u rabtı kābil olamayacağı anlaşıldığından oradaki Roma askeri celb ve iâde olunması üzerine ahâlîsi kendilerini İskoçyalılardan muhâfaza için Cermenyâ'nın taraf-ı şimâlîsinden gelen Angel ve Sakson tâifelerinden istimdâd etmekle anlar dahi gelip 440 sene-i mîlâdiyyesinde Britanya'yı zabt eylemişlerdir. Ter kelimesi memleket ma'nâsına olup Angel tâifesine izâfetle Biritanya cezîresi dahi İngiltere tesmiye olunmuştur.

Bu esnâda ise Hun çarı olan Atila nâm hâkān beş altı yüz bin askerle (175) garbe müteveccihen hareket ve rast geldiği yerleri gāret ederek gelip ve Rumeli'nin ba'zı mahallerini tahrîb ettikten sonra Devlet-i Şarkıyye-i Rûmiyye'den harâc ahziyle iktifâ edip andan garba doğru hareket ederek bir taraftan mukāvemet görmeksizin Galya'nın tâ vasatına kadar gitmişti. Bunun üzerine Romalılar ile tavâif-i Cermanya ittifâk edip her taraftan üşüntü ederek mukāvemete ibtidâr etmeleriyle Galya'da vukūa gelen muhârebe-i azîmede tarafeynden hesâbsız nüfûs telef olmuştur. Ertesi sene Hun hâkānı sâlifü'z-zikr Atilla İtalya'ya azîmet edip Rim papanın ya'nî Roma piskoposunun ricâsı üzerine ahz-ı ganâim ile iktifâ etmiş ve bir sene sonra Atilla vefât edip Hunlar dahi Karadeniz tarafına doğru dağılıp gitmiştir. İtalya ahâlîsi ber-vech-i meşrûh Atilla'nın takarrubünde etrâfa müteferrik olduklarında ba'zıları li-ecli't-tahaffuz ol vakit ya'nî 452 sene-i mîlâdiyyesinde Venedik şehrini binâ etmişler idi. Hunlar gāilesi ber-taraf olduktan sonra Galya'da bulunan tavâif-i Cermânya müceddeden Romalılar ile münâzaaya kalkışmış ve Devlet-i Garbiyye'nin hâli bir mertebe daha fenâlaşmıştır. Ale'l-husûs Got tâifesi kibr ve azameti artırıp bütün İspanya'yı istîlâ ile Galya'nın taraf-ı cenûbîsinde mutasarrıf oldukları memâlike ilhâk etmişlerdir. Muahharan millet-i İslâmiyye gelip de İspanya'ya ubûr eylediklerinde galebe ettikleri devlet işte bu Got Devleti idi. Ber-minvâl-i meşrûh her taraf bir hâl-i ihtilâlde iken dört yüz altmış bir târîh-i mîlâdiyyesinde Roma'da hâdis olan bir fitne sebebiyle Roma kayserinin i'dâmı vukūunda anın tarafdârı ve Galya serdârı olan Ekidiyos

Roma itâatinden çıkıp Galya'nın Roma tasarrufunda bulunan taraf-ı şimâlîsinde müstakillen hükûmet etmeğe başlamış ve dört yüz altmış dört târîh-i mîlâdiyyesinde sâkin olduğu Sevason şehrinde mesmûmen vefât ettiğinde yerine oğlu geçip pederi gibi müstakillen hükûmet etmeğe ve Galya'nın cânib-i cenûbu ve şarkîsi dahi ber-vech-i meşrûh Got ve Burgon hükûmetleri tasarrufunda bulunmakla Galya bütün bütün Roma hükûmetinden tefrîk olunmuş oldu. Ve devlet-i garbiyyede yedinde yalnız İtalya kıt'ası kalmış olduğu hâlde imparatorlar kendi hizmetlerinde bulunan asâkir-i ecnebiyye generallerinin taht-ı tahakkümende kalarak sözleri bir tarafta nâfiz olmaz idi. Bu generallerden Odakır? nâmında biri envâ'-ı Alman tavâifinden mürekkeb taht-ı kumândasında bulunan bir ordu ile gelip 476 sene-i mîlâdiyyesinde Roma kayserini hal' ile kendi kraliyetini i'lân eylemiştir. İşte Devlet-i Garbiyye-i Rûmiyye'nin nihâyeti bu olup anın yerine bir Alman kraliyeti kâim olmuştur. (176) Fakat tavâif-i Cermanya'dan Tuna tarafında bulunan Got tâifesi bu kral üzerine sefer açarak ana gālib gelip 493 sene-i mîlâdiyyesinde İtalyan kraliyetini zabt ile Ruvane şehrini makar-ı hükûmet ittihâz eylemiştir.

Ber-vech-i meşrûh Devlet-i Garbiyye-i Rûmiyye esâsından münhedim oldukta anın çürük temelleri üzerine binâ olunan hükûmetler dahi pâyidâr olamamak umûr-ı tabîiyyeden olduğuna nazaran Galya'da gerek Romalılar'ın kralı ünvânıyla hükûmet eden Ekidyos oğlunun ve gerek Got ve Burgon tâifelerinin hükûmetleri esâssız bir hâlde bulunduğundan ve bunca senelerden beri ecnebî hükmünde bulunarak himmetlerine fütûr gelmiş ve ahlâk-ı tabîiyyeleri Roma medeniyyet-i mâddiyyesiyle bozulup hubb-ı vatan dâiyesinden kendilerinde eser kalmamış olan Galler'in meydâna çıkıp da bir hükûmet teşkîl eylemeleri dahi kâbil olmadığından artık buralarda Romalıların sû'-i ahlâk ve etvârına bulaşmış bir kavmin hükûmeti muktezâ-yı hikmetten olduğu hâlde Galya'nın bu hâlini bi'l-müşâhede Belçika'da bulunan ve Frankların reîsi olan Merovitinç hânedânından Kalovis fütûhât-ı azîme emeline düşerek 486 sene-i mîlâdiyyesinde bir gün beş bin adam ile Ekidyos oğlunun pâyitahtı olan Sevason şehrine varıp zabt etmesi üzerine her taraftan Franklar tecemmu' ederek az vakit zarfında kuvveti terakkī bulup bu vechile Galya'da Frank Devleti teşekkül eylemiştir. Ve ol vakit ekser evrâk ve senedât Latin lisanı üzre yazılmakla Latin kāidesi üzre Frank lafzından Fransaya kelimesi yapılmış ve ba'dehû Fransa denilmiştir.

Kalovis putperest olup ancak Burgon kralı hânedânından tezevvüc ettiği kız İsevî dîninde bulunduğundan anın sebebiyle Kalovis dahi İseviyyeti kabûl etmiş ve İsevî olduğu gün üç bin askeri dahi birlikte dîn-i İsevîye dâhil olduklarından beyne'n-Nasârâ cemâat-i İseviyye'nin büyük oğlu ünvânına mazhar olup andan sonra bu ünvân Fransa krallarının elkābına ilâve olunmuştur. Frankların putperestlik zamânında tanzîm olunmuş bir kānûnnâmeleri olup bu kerre Kalovis'in himmetiyle esâs-ı dîn-i İsevî üzerine ıslâh olunarak Galya'nın asl fâtihi Frankların Salıka tâifesi olmakla bu vechile kaleme alınan kānûnnâmeye Salıka kānûnnâmesi denilmiştir ki hayli vakit Roma kavânîni ile beraber cârî olmuştur. Ve üç yüz sene sonra Frank kralı meşhûr Şarlman bu kānûnnâmenin hayli maddelerini Roma kavânînine tebdîl ile ta'dîl eylemiş ise de yine Salıka kānûnnâmesi Fransa kavânîninin birinci esâsıdır. (177) Cerâimin isbâtı hakkında Franklar'ın garîb usûlü olup şöyle ki müttehem olmayan kimse min-tarafillâh mahfûz olmak ve bu cihetle haklı olan gālib gelmek i'tikādında olduklarından müdde'î ve müddeâ-aleyh meydâna çıkıp kılıç ile mukātele ederlerdi. Hâlâ Avrupa'da düvello denilen mübâreze usûlünün icrâsı andan kalmıştır. Ve Salıka kānûnnâmesi hükmünce anveten zabt olunan yerler hizmet-i askeriyyeye muhassas olmasıyla yalnız zükûra tefvîz olunarak nisâya intikāl etmediğine ve Fransa hükûmeti dahi fütûhâttan ma'dûd olduğuna mebnî Fransa'da nisâ taifesinin tahtına cülûs ettiği yoktur. Kalovis diğer Frank tâifeleri rüesânın birer sûretle yerlerini zabt ve az vakit zarfında pek çok fütûhât ile dâire-i hükûmetini tevsî' ederek bir taraftan hudûdunu Ren Nehri'ne kadar temdîd eyleyip bir taraftan dahi Burgon kralını harben harâc i'tâsına icbâr ve Galya'da hükûmet eden Got kralıyla olan muhârebesinde dahi Gotlar'ı azîm hezîmet ve mağlûbiyyete düçâr eylemiş ve ol asırda fevkalâde şöhret ü şân kazanmıştır. Kendisinin fütûhâtı teshîl eden bir sebeb dahi bu idi ki Galler ve Romalılar Katolik ve Gotlar ile Burgonlar Aryan mezhebinde idi. Katolik umûmû ma'nâsına olarak cemâat-i İseviyye mezhebi demek olup Katoliklar eb ile ibnin cevheri bir olduğuna zehâb ile ulûhiyyet-i İsâ'ya kâil olurlar. Aryan ki üç yüz târîh-i İseviyye'sinden sonra İskenderiyye'de Aryos nâm papas tarafından neşr olunmağa başlamış bir mezhebdir buna kâil olanlar Allah teâlâ hâlik ve rûhullâh mahlûktur ve rûhullâh kelimetullâhtır. Hazret-i İsâ'nın rûhu mesâbesinde olarak beden-i İsâ sâir ebdân-ı insâniyye gibidir. Ve Rûhü'l-kudüs dahi başka bir cevherdir derler. Ve'l-hâsıl

tarîk-i tevhîde giderler idi üç yüz yirmi beş senesinde İznik şehrinde mün'akid olan piskopos meclis-i mezhebîsinde Arpos'un bu mezhebi ekseriyyet-i arâ ile redd olunmuş ise de yine İstanbul'da birçok kesân bu mezhebe zâhim olduklarından memâlik-i garbiyyede dahi bir hayli piskoposlar buna tâbi' idiler. Sonradan bu mezheb beyne'n-nasârâ metrûk olarak ekānîm-i selâse i'tikādı her tarafta kabûl olunmuştur. Got ve Burgon tâifeleri Galya'ya vardıklarında Aryan mezhebinde olup Galler ve İtalyalılar ise Katolik oldukları gibi Kolovis dahi Katolik olduğundan her tarafta anın gālibiyyeti arzu olunurdu. Ve fi'l-vâki' her yerde galebeye mazhar olarak az vakit zarfında bir küçük tâifenin hükûmetini fevkalâde tevsî' eylemiş ve pâyitahtı Paris şehrine nakl ile 511 sene-i mîlâdiyyesinde orada vefât etmiştir. (178) Ve andan sonra oğulları dahi pederinin eserine giderek Cermanya'dan birçok yerler feth ve Burgonlar'ın memleketini zabt ettiklerinden başka İtalya'da hükûmet eden Gotlar dahi 540 sene-i mîlâdiyyesinde zîr-i tasarruflarında bulunan Provans ya'nî Marsilya cihetini anlara terk u ferağ etmekle bi'l-cümle Galya memaliki ve Cermanya'nın bir kıt'ası Frank Devleti yedine geçmiştir.

İstanbul kayseri ve Ayasofya'nın bânîsi olan Jüstinyanus dahi ol esnâda İtalya'da bulunan Got Devletiyle muhârebeye şurû' eylemiş olduğundan Frankları tarafına celb etmek üzere Galya hakkında iddia eylediği hukūkunu Frank krallarına terk ve ferâğ eylemiştir. Ve bu muhârebe hayli müddet mümtedd olup nihâyet kayser galebe ederek 555 sene-i mîlâdiyyesinde İtalyayı zabt ile İstanbul'a tâbi' kılmıştı.

Jüstinyanus Roma kayâsırasının kavânînini cem' ettirerek bir kitâb yaptırdıktan sonra kâffe-i mevâdd-ı hukūkiyyeye dâir meşhûr Roma te'lîfâtını cem' ve hulâsa ile gāyet nefîs bir kitâb tertîb ettirmiştir. Ve bu iki kitâb Şark İmparatorluğunda mu'teber olmuştur. Ancak bunlar Latin lisânı üzere olup Devlet-i Şarkıyye ahâlîsinin ekseri ise yalnız Yunan lisânı bildiklerinden muahharan ya'nî dokuz yüz altmış târîh-i milâdîsinde bu kitâblardan Yunanca bir hulâsa yapılıp andan sonra Rumlar beyninde bu hulâsa düstûrü'l-amel olmuştur.

Justinyanus bu misillü mu'teber eserler meydâna koyduktan başka bervech-i meşrûh eski Rum kayserlerinin vatanı olan İtalyayı dahi zabt ile memâlikine ilhâk ve eksark ünvânıyla bir vâlî ta'yîn eylemiştir. Ve 568 sene-i

mîlâdiyyesinde Cermanya tavâifinden Lombard tâifesi İtalya'ya gelip eksarka galebe etmekle İtalya'da Lombard hükûmeti zuhûr etmiştir ki makarr-ı hükûmetleri Padya şehri idi Lâkin İtalya'nın sevâhilinde vâki' eksark eyâletini zabt edemediklerinden bu eyâlât ile Venedik ve Roma ve Napoli şehirleri havâlîsi ve Sicilya Adası İstanbul kayserinin tasarrufunda kalmıştır. Fakat Roma piskoposunun nüfûz-ı rûhânîsi günden güne tezâyüd ü terakkī etmekte bulunmuştur.

Çünkü dîn-i Îseviyye'nin mebde'-i zuhûrunda hiç umûmî bir reîs-i rûhânî olmayıp ekseriyâ hafî olarak şurada burada teşekkül eden cemâatlerin umûr-ı dîniyyelerine bakmak üzere ihtiyârlar beynlerinde biri intihâb olunur ve ba'dehû küçük cemâatlere nezâret etmek üzere büyük cemâatler tarafından birisi bi'l-intihâb ana nâzır ma'nâsına olan piskopos ismi ıtlâk edilir idi. Şu kadar ki Roma piskoposu ber-minvâl-i sâbık (179) havâriyyûndan Butros'un halefi olduğu cihetle sair piskoposlardan ziyâde i'tibâre mazhar olurdu. Fakat gerek imparatorlar asrında ve gerek Cermanya hükümdârları zamânında anı hükûmet işine karıştırmazlardı. Ale'l-husûs Kostantin'den sonra imparatorların Roma piskoposunun efkâr-ı istiklâl kârîsini anlayıp haddini tecâvüz ettirmek şöyle dursun mecâlis-i dîniyyenin ictimâı bile imparatorların ruhsatına menût idi fakat sonraları imparatorlar ekseriyâ Roma şehrinde oturmayıp Milan gibi ba'zı şehirleri pâyitaht ittihâz ettikleri gibi muahharan İtalya kıt'ası ber-vech-i meşrûh İstanbul kayserliğine ilhâk olundukta eksark ünvânıyla ta'yîn olunan İtalya vâlîleri dahi Ruvane şehrinde ikāmet edip Roma'da bulunan mülkiyye me'mûrları ise halkın nazarında küçük görünerek Roma şehrinde en büyük ve en mu'teber Rim papa ya'nî Roma piskoposu bulunmakla her husûda ana mürâcaat olunurdu. Ve'l-hâsıl İstanbul kayserlerinin müsâmahasından ve gittikçe Devlet-i Şarkıyye-i Rûmiyye'ye dahi za'f gelerek Roma'nın ahvâline bakmağa vakit olamadığından Roma şehri hemen kendi kendiye idâre olunur bir hâle gelmişti. Ve Papa lafzı baba ma'nâsına olan papas kelime-i Yunânîsinden me'hûz olarak bi'l-cümle piskoposlara ıtlâk olunurken sonradan Roma piskoposuna mahsûs olmuştur. Ve 600 sene-i mîlâdiyyesine doğru piskoposlardan ba'zıları Rim papa halîfetullâhtır deyü i'lân etmeğe başlamıştı. Ve mîlâdın beş yüz doksan senesinden altı yüz dört senesine kadar Roma piskoposluğu mesnedinde bulunan meşhûr Greguvar ki yortu günlerini ve kilise âyîn ve merâsimini ve ed'iyye ve elbise-i mahsûsâsını tertîb u tan-

zîm eden odur. Onun asrında dîn-i Îsevî gereği gibi teessüs ederek Avrupa'da pek ziyâde münteşir olmuş ve papalık mesnedi hayli revnak u i'tibâr bulmuş idi. Pâyıtaht-ı kayserî ve dîn-i İsâ'nın menşe'-i i'lân u intişârı olan İstanbul'un patriği papaya tefevvuk iddiasında olarak anın böyle merci'-i enâm ve esâkıfe olmasını çekemezdi. Lâkin bu esnâda Devlet-i Şarkıyye'nin pek çok gavâili olduğundan Roma işlerine bakmağa vakti yoğidi. Ale'l-husûs kisrâ ile kayser beyninde 611 sene-i mîlâdiyyesinden sonra zuhûr eden muhârebâtta asâkir-i Fürs gālib gelip Antakya ve Dımaşk ve Kudüs şehirlerini istîlâ ederek kisrâ bu havâlîde bütün bütün dîn-i İsevî'nin imhâsıyla anın yerine Mecûsî dîninin ikāmesi niyyetine düşmüştü. Bu asır ise asr-ı saâdet-i Muhammediyye olup Kur'ân-ı kerîm âyet-be-âyet nâzil olarak cihânın zehârif-i şirkten tathîri için bütün cihâniyânı şerîat-i beyzâ-yı Ahmediyye'ye (180) da'vet ile inzâr u tebşîr buyurmakta idi. Ve Rumlar dahi bu da'vette dâhil iseler de ehl-i kitâb olmaları cihet-i câmiasına nazaran millet-i İslâma yakın ve Fürs Devleti me'vâ-yı müşrikîn olmağın Fürs'in böyle Arabistan hudûdunda Ehl-i kitâb olan Rum'a galebesinden gurûh-ı müşrikîn memnûn olarak ehl-i İslâm'a karşı Nasârâ ile sizler ehl-i kitâbsınız bizler ümmîyiz hâlbuki bizim ihvânımız sizin ihvânınıza galebe etti elbette biz de size galebe eyleriz deyü izhâr-ı şemâtat etmeleriyle Hâtemü'l-enbiyâ –*aleyhi ekmelü't-tahiyyâ*– efendimiz hazretlerine güç gelmesi üzerine *(Elif lâm mîm gulibeti'r-Rûm fî edne'l-arzı vehüm min-ba'di galebihim se-yuğlebûn fî bid'i sinîn lillâhi'l-emri min-kabl ve min-ba'd ve yevmeizin yufrahü'l-mü'minîn bi-nasrillâh)*[52] âyet-i kerîmesi nâzil olmuştur ki Rum Arabistân hudûdunda mağlûb oldu ve anlar kendilere galebe olunduktan sonar bid'a sinînde galebe edeceklerdir. Mukaddem u muahhar emr Allah'ındır ve ol gün mü'minler nusret-i İlâhiyye ile ferah-yâb olurlar demektir. Bunun üzerine Ebubekiri's-sıddîk -*radıyallâhü anhu*- hazretleri müşrikîne hitâben Allah sizi karîrü'l-ayn etmez vallâhi Rum elbette bid'a sinînde Fürs'e gālib gelir dedikte içlerinden Ebî b. Halef yalan söyledin bir vakit ta'yîn et ben seninle bahse girişirim deyicek hazret-i Sıddîk dahi üç sene müddet ta'yîn ile on deve üzerine bahs edip keyfiyyeti Rasûl-i Ekrem -*sallallahü aleyhi vesel-*

[52] "Elif Lâm Mîm. Rumlar (Arabların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Hâlbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galib geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir..." Kur'an, Rum, 30/ 1-5.

lem- efendimize lede'l-arz bıd' üç ile dokuz mâbeynindedir buyurmalarıyla hazret-i Sıddîk dahi bahsi tecdîd ile devenin adedini yüze ve seneyi dokuza iblâğ eylemişti. Fi'l-vâki' mîlâdın altı yüz yirmi iki senesinde İstanbul kayseri olan Herakl (Herakleios) bahren Çukurova'ya asker gönderip Ayas tarafında Fürs'e galebe ettiği gibi ertesi sene yine bahren Trabzon'a ordu çıkarıp Tebriz üzerine hareket ile orada dahi azîm muzafferiyyete mazhar olmuş ve ba'dehû memâlik-i Şamiyye'yi istirdâd ettikten başka Musul tarafında dahi bir vak'a kazanıp asâkir-i Rûmiyye, Kisrâ'nın pâyitahtına takarrub etmiş idi. Rûm'un muzafferiyyeti Hudeybiyye musâlahasına tesâdüf ederek zikr olunan âyet-i kerîmede va'd u tebşîr buyurulmuş olan nasr-ı ilâhî bid'-i sinînde zuhûra gelmiş olup Ebî b. Halef dahi evvelce hâlik olmasıyla hazret-i Ebûbekir *–radıyallâhü anhü–* taht-ı mukāvelede olan yüz deveyi veresesinden alıp huzûr-ı Nebevîye arz eyledikte anları tasadduk etmek üzere emr buyurulmuştu.

Ber-vech-i meşrûh Rûm ve Fürs devletleri yek-diğerin memâlikini harâb ederek ikisi dahi zaîf düşüp hâlbuki ikisini dahi imhâ edecek kuvve-i İslâmiyye Arabistân'da hâzırlanıyordu. Bu cihetle ikisi dahi ol kuvve-i cedîdeye hizmet etmiş (181) oluyorlardı. Ve ikisi birbirinin kuvvetini hesâb ve muvâzene edip kuvve-i karîbeye gelmiş olan bir yeni muhâtarayı birisi hâtıra getirmiyordu.

Frank Devleti Kalovis'in oğulları zamânında dahi ber-vech-i sâbık hal-i terakkīde bulunmuş ise de hafîdleri zamânında pek ziyâde ihtilâl ü iğtişâşa dûçâr olduğundan Franklar bu hâlin önünü almak için altı yüz on üç târîh-i mîlâdîsinde ictimâ' ile yine Maroviniç hânedânından birini Fransa krallığına intihâb etmişler ise de bu silsile hiç işe yaramayıp fetk ü retk-i umûr-ı devlet asil-zâdegâdan olarak sarây müdürü ünvânıyla nasb olunan vekîl-i devlet elinde kalmış ve bu cihetle asil-zâdegân sınıfı pek ziyâde yüze çıkarak ve bu mansıbdan dolayı beynlerinde rekābet ve münâzaalar vukū' bularak Frank Devleti yeniden bir fenâ hâle giriftâr olmakla Franklar'a tâbi' olan ba'zı tavâifi Cermanya isyân eylemişti. Ve bu evânda dîn-i İsevî taraf taraf intişâr bulup ve Avrupa kıt'asında nice putperest olan akvâm putları terk ile İsevî olup esâsı diyânet putperestlikten ferâğat demek olduğu hâlde İsevî kiliselerinde suver ü esnâma ihtirâm u ta'zîm olunması pek garîb görünerek buna cânib-i İslâmiyândan i'tirâz olunmakta olmasıyla burası İstanbul kayseri Lyon'a mûcib-i

hicâb olarak 726 sene-i mîlâdiyyesinde bir kānûn vaz'ıyla bu misillü suver ü esnâma ta'zîm olunmak usûlünü men' ve bi'l-cümle sûretlerin şikest olunmasını tenbîh eylemiş olduğundan bu kānûnun İtalya'da dahi icrâsına teşebbüs olundukta papanın muhâlefet göstermesi üzerine Roma ve Ruvane ahâlîsi bu kānûnun icrâsına muhâlefet ile İtalya vâlîsini i'dâm ve diğer me'mûrîn-i kayseriyyeyi tard ederek Ruvane ahâlîsi Lombardlar'ı şehre kabûl ettikleri gibi Roma ahâlîsi dahi bir cumhûr şekline girerek Roma'da bulunan mülkiyye me'mûru yerine papayı müdîr ta'yîn etmişler idi. İşte papanın hükûmet-i cismâniyyesi buradan başlamıştır. Fakat papa Lombardlar'ın havf u ihtirâz üzre bulunduğundan kayserin itâatinden hurûcu münâsib görmekten başka Venedik cumhûrunu Lombardlar'ın aleyhine tahrîk ederek anların vâsıtasıyla Ruvane şehrini tahlîs ve kayserin yeni vâlîsine teslîm eylemiştir. Ve muahharan papalık münhal oldukta yeni papa dahi kendisini Ruvane vâlîsine tasdîk ettirerek kaysere izhâr-ı bîat ile beraber mezkûr kānûn hakkında kaysere sert bir mektûb yazmış ve ahâlî dahi bu kānûnun ibtâl olunmasını istid'â eylemiş olmağın kayser buna gücenerek Ruvane üzerine bir donanma göndermiş ise de ahâlî bu donanmayı def' edip andan sonra başka kuvve-i askeriyye dahi gönderilmediğinden İtalya'da sûret-i münâzaası bütün Roma şehri maa-tevâbiihi (182) papanın taht-ı riyâsetinde kalmıştır. Ammâ devlet-i şarkıyyede bu münâzaa pek çok vakit sürünüp halka âdetini terk ettirmek pek müşkil bir iş olduğundan nihâyet kānûn-ı mezkûrun ibtâliyle memâlik-i şarkıyyede dahi kiliselerde kemâ fi's-sâbık suver ü esnâma ta'zîm olunmak husûsuna ruhsat verilmiştir. İşte bu misillü vesîleler ile papanın nüfûzu terakkī ede gelmiştir.

Bu asırda ise âfitâb-ı İslâm'ın eşia-i satveti âfâkı tenvîr ve Hulefâ-yı Râşidîn ile Devlet-i Emeviyye asrında ehl-i İslâm az vakit zarfında fevka mâ-yetasavver memâliki teshîr ederek bir fırkası Avrupa kıt'asına ubûr ile İstanbul'u muhâsara edip eğerçi bu fırka ol vakit İstanbul'u feth edemeyerek Arabistan'a avdet eylemiş ise de Afrika'daki fırka-i İslâmiyye (Cebeltire) Cebelitarık Boğazı'ndan Endülüs'e geçip ol taraftan Avrupa kıt'asında fütûhât-ı azîmeye mazhar olmuştu. Ve hicret-i Nebevîyye'nin yüz yirmi (M. 738) senesine doğru Anadolu'dan başka Hind ve Semerkând'dan tâ Mısır'a ve Mısır'dan tâ Bahr-i Muhit'e kadar olan memleketler ve bütün İspanya ve Portekiz memâliki ve Fransa'nın dahi bir eyâleti ehl-i İslâm tasarrufuna geçip Devlet-i İslâmiyye büyük İskender devletinden daha büyük olmuş ve ehl-i İslâm sek-

sen sene zarfında Romalılar'ın seksen karnda zabt ettikleri yerlerden ziyâde memleketler feth eylemiş ve Franklar ber-minvâl-i sâbık bir taraftan isyân eden tavâif-i Cermanya'nın te'dîbine mecbûr oldukları hâlde bir taraftan dahi asâkir-i İslâmiyye Fransa memâlikine tahattî etmekte bulunmuş idi.

Binâen alâ-zâlik Frank Devleti bir hâl-i hatar-nâke gelmiş olduğu hâlde fürû-mâyegândan Şarl Martel nâmında biri zuhûr ve sarây müdürlüğü mansıbını zabt ile isyân eden tavâif-i Cermanya'yı dâire-i itâata idhâl ettiği gibi Fransa'nın tâ vasatına kadar girmiş olan asâkir-i İslâmiyye'yi dahi ric'ate mecbûr ederek hudûd-ı devleti muhâfaza eylemiştir. Şöyle ki 114 sene-i hicriyyesinde (M. 732-33) Fransa şehirlerinden Puvatya (Poitiers-Puatie) nâm şehir pîşgâhında Arab Emîri Abdurrahman ile Şarl Martel beyninde bir muhârebe-i azîme vukū' bulup tarafeynden yüz yirmi bin adam telef olduğu mervîdir. Bu muhârebede ehl-i İslâm tarafı mağlûb olmakla garb tarafındaki kuvve-i İslâmiyye'nin hâl-i terakkīsine sekte gelmiştir. Şark tarafındaki kuvve-i İslâmiyye ise ol esnâda Rum diyârına doğru ilerilemeğe başlamıştı.

Ve muahharan Marsilya ciheti ya'nî Provans Eyâleti ahâlîsi Franklar'a tâbi' olmamak üzere ehl-i İslâm ile ittihâd eylediklerinden ve bu cihetle ehl-i İslâm Marsilya'dan Talyon şehrine (183) kadar zabt u teshîr ettiklerinden Şarl Martel buralarını istirdâd ile ahâlîsini dahi te'dîb etmiştir.

Ve artık Frank kralının elinde bir şey kalmayıp umûr-ı devlet anın yed-i istiklâlinde idi. Fakat kral ünvânını almayıp burasını evlâdına bırakmıştı. Vefâtında oğlu Pepin dahi pederi isrinde bulunup ol vakte kadar Cermanya'da ba'zı tavâif henüz putperestlikten fârig olmadıkları cihetle anları İsevî dînine da'vet zımnında hayli küçük hükûmetleri imhâ ederek memleketlerini Frank Devleti'ne ilhâk eylemiş ve kendisi de hükümdârlığa âid bi'l-cümle vezâif mevcûd olup yalnız bir kral ünvânı nâkıs kalmış olduğu hâlde asıl-zâdegân ile piskoposların rızâ ve muvâfakatlerini tahsîl ederek hafiyyen Rim papa ile muhârebeye ibtidâr edip papaya hitâben "Krallık vezâifini îfâ eden kral olmak evlâ değil midir" deyü suâl ettirdiğinde cevâb müsâid olmakla târîh-i mîlâdın 752 ve hicret-i Nebeviyye'nin 134 senesinde i'lân-ı kraliyet ederek Meroviniç hânedânından resmî kral bulunan zât bir manastıra gönderilmiş ve Fransa'da bu sûretle Karlovinç nâmıyla ikinci kraliyet hânedânı zuhûr eylemiştir.

Ve bu esnâda Hulefâ-yı Emeviyye'nin inkırâzıyla Hulefâ-yı Abbâsiyye zuhûr eylemiş olduğundan şark ve garbda bir asırda birer büyük devletin zuhûru garâib-i ittifâkiyâttan ma'dûd bulunmuştur.

Bu evânda sâlifü'z-zikr Lombardiya Devleti İstanbul kayseri tasarrufunda bulunan Eksark Eyâletini istîlâ edip Roma'yı dahi bu eyâletin mülhakātından olmak iddiâsıyla zabt eylemek dâiyesine düştüğünden Rim Papa ol vakit metbûu olan İstanbul kayserinden istimdâd etmiş ise de devlet-i şarkıyye muzâyaka-i dâhiliyye ve müşkilât-ı hâriciyyesinden nâşî imdâd edemediği cihetle papa bizzat Fransa'ya giderek Pepin'den istimdâd eylemiş ve Pepin ise henüz kraliyet ünvânını hâiz olarak kendisine gâsıb-ı taht nazarıyla bakılmakta bulunduğundan hükûmetini enzâr-ı enâmda meşrû' gösterecek bir keyfiyyeti ni'me'l-vesîle ittihâz ederek papaya imdâd husûsuna memnûnen muvâfakat etmekle papa dahi anın kraliyetini te'yîd zımnında kendisiyle zevcesi ve oğulları hakkında merâsim-i dîniyye icrâ ettikten başka Pepin'e Roma şehrinin hâmîsi ünvânını vererek her kim ana sâdık olmaz ise aforoz ya'nî la'net olunacağını i'lân eylemiştir. Pepin dahi papaslara mükâfâten bir fırka-i mahsûsa olmak üzere mecâlis-i devlette bulunmaları usûlünü vaz' u ihdâs eylemiştir. Binâen alâ-zâlik Pepin İtalya'ya asker sevkiyle Eksark Eyâletini Lombardlar'dan istirdâd ederek İstanbul kayseri bunun (184) kendisine reddini mutâlebe eylemiş ise de ana vermeyip eyâlet-i mezkûre ile beraber Roma şehrini dahi papaya ihsân eylemiştir.

İşte bu sûretle papa hükümdârân sırasına geçmiş ve ba'dehû kendisinin nüfûzunu ve Avrupa'nın efkâr-ı taassubiyyesi tezâyüd etmekte bulunmuştur. Ve andan sonra gittikçe İtalya bir tefrika hâline düşerek küçük küçük hükûmetlere munkasım olmuştur.

Mezkûr Lombardiya muhârebesinden sonra Cermanya'da vâki' Bavyera Dukası dahi Pepin'in himâyesine dâhil olarak Frank Devleti'nin nüfûz u i'tibârı hâl-i terakkīde bulunup ol vakit Fransa'nın cihet-i cenûbiyyesinde ba'zı memâlik Fransa'yı istîlâ etmiş olan ehl-i İslâm dahi İspanya'ya çekilmekle mecbûr ederek bi'l-cümle Fransa memâlikini kabza-i tasarrufuna almıştır.

Cermanya tavâifiyle Roma Devleti'nin enkāzından yapılan devletlerin çoğu münkarız olarak meydânda kalanlar içinde en kuvvetlisi Frank Devleti

ise de o dahi sür'at üzre intizâm bulamayıp Pepin'in asrında en büyük ve muntazam devletler Devlet-i İslâmiyye ile İstanbul kayserliği idi.

Ancak Hulefâ-yı Emeviyye'nin pâyitahtı olan Şâm-ı şerîf memâlik-i İslâmiyye'nin vasatında vâki' olarak oradan her tarafın idâresinde suhûlet derkâr iken hülefâ-yı Abbâsiyye orasını terk ile Bağdad şehrini pâyitaht ittihâz ettiklerinde İspanya ve Mağrib ahâlîsi pâyitahtın uzaklığından râhatsız oldukları hâlde Emeviyye neslinden Abdurrahman'ın Mağrib cânibine geldiğini haber aldıkları gibi anı celble mîlâdın 755 ve hicretin 138 senesinde hilâfete kabûl eylemiş olduklarından millet-i İslâmiyye iki hilâfete münkasım olarak cânib-i garbda hilâfet-i Abbâsiyye'ye bir rakîb peydâ olup bu cihetle hulefâ-yı Abbâsiyye Afrika ahâlîsi hakkında bir mülâyim politika kullanmağa ve istimâlet yollu muâmele eylemeğe mecbûr olup Afrikalılar ise bunu lede'l-müşâhede İspanya'daki ehl-i İslâm'a taklîd ederek Afrika'da dahi Ağleb ve İdris hânedânları gibi birkaç müstakil hükûmetler zuhûr ile bunların ba'zıları hilâfet-i Abbâsiyye'ye tâbi' olmuşlar ise de az vakit zarfında revâbıt-ı tâbi'iyeti şikest eylemişlerdir. Bu cihetlerle millet-i İslâmiyye'de dahi tefrika esbâbı rûnümâ olmuş ise de hilâfet-i Abbâsiyye yine ol asrın birinci devleti idi.

768 sene-i mîlâdiyyesinde Pepin fevt olup halefi oğlu Şarlman Lombardiya Devletini imhâ ederek İstanbul kayseriyle hem-hudûd olmuş ve Lombardiya krallarına mahsûs olan demir tâcı papa ma'rifetiyle giymiş ve pederinin papaya ihsân eylediği memâliki tasdîk ile (185) beraber biraz yerler daha ilâve vü ilhâk eylemiştir. Ve daha sonra papalara ba'zı hükümdârân tarafından biraz yerler dahi i'tâ olunup birazda kendileri iştirâ ederek işte bu sûretle papalığın hükûmet-i cismâniyyesi vüs'at bulmuştur. Ve Cermenya'da bulunan Sakson tavâifi putperestlikte devâm ettiklerinden Şarlman anları dîn-i İsevî'ye da'vet yolunda otuz seneden ziyâde uğraşarak refte refte dâire-i inkıyâda almıştır. Ve Saksonlar ile meşgûl olduğu esnâda İspanya'da bulunan ehl-i İslâm beyninde münâzaa zuhûr etmekle ba'zılarının Şarlman'dan istimdâd etmesi üzerine ordusuyla İspanya'ya giderek orada dahi mazhar-ı galebe olmuş ise de Sakson gâilesinden nâşî Cermanya'ya avdete mecbûr olmuştu. Fakat ehl-i İslâm İspanya tarafından Fransa'ya duhûl ile memleketi gârete başladıklarından İspanya'da bulunan Devlet-i Emeviyye memâlikinden ba'zı mahallerin zabtıyla hudûdun te'mînine lüzûm görmekle oğlu Lui'yi ol tarafa

irsâl ile İspanya'da bulunan Ebru Nehrine kadar mümtedd olan memleketi istîlâ ettirdiği gibi 184 sene-i hicriyyesinde (M. 800) Barselona şehrini dahi zabt eylemiştir.

Şarlman memâlik-i şarkıyye-i İslâmiyye'de bulunan İsevîleri ve ale'l-husûs Kudüs-i şerîf züvvârını himâye için hulefâ-yı Abbâsiyye'den hem-asrı olan Harunü'r-Reşid'in hüsn-i teveccühünü celb eylemek isteyip Bağdad'a elçiler göndermişti. Ber-vech-i meşrûh Endülüs'de zuhûr ile hilâfet-i Abbâsiyye'ye rakîb olan Devlet-i Emeviyye'ye karşı Avrupa'da tarafdâr peydâ etmek Harunü'r-Reşid'in dahi menâfi'-i politikıyyesi iktizâsından olduğuna mebnî o dahi Şarlman'a hedâyâ ile elçi göndermişti. Binâen alâ-zâlik Şarlman ber-vech-i sâbık Endülüs tarafındaki fütûhâtıyla Harunü'r-Reşid'e cemîle göstermiş oldu. Ve dâimâ devletini İstanbul kayserliğinin üst tarafına geçirmek emelinde olduğundan ol evânda Harunü'r-Reşid'in İstanbul kayserine galebesinden memnûn olup def'a-i sâniye olarak kendisine Harunü'r-Reşid tarafından gönderilen elçiye pek ziyâde ikrâm eylemişti. Ve ol asırda henüz Avusturya ve Prusya ve Rusya devletleri teşekkül etmeyip ve İngiltere bir takım küçük hükûmetlere münkasım ve Felemenk ve Belçika ve İsviçre memleketleri Frank Devleti'nin eyâlâtından ma'dûd olup korsanlık ile meşgûl olan Danimarka ve İsveç ve Norveçya ve Venedik ve Leh vilâyetleri gibi ba'zı küçük hükûmetler var ise de medeniyyet üzre bulunan devletler İslâm ve Frank ve İstanbul devletlerinden ibâret idi.

Ve Şarlman pederinden mevrûs olan memâlike bir o kadar daha zamm u ilâve etmekle Frank Devleti İstanbul kayserliğinden daha ziyâde kuvvet ve cesâmet kesb etmişti. Binâen alâ-zâlik(186) Franklar sâir akvâm-ı Avrupa'dan ziyâde şöhret bulup Frank kelimesi ise Latince Frans deyü teleffuz olunmakla Arablar evveline elif ilâve ve âhirini cim teleffuz ederek Efrenc demişlerdir. Hâlâ beynimizde bütün Avrupalılar'a Frenk ve Avrupa'ya Frengistân ta'bîri andan kalmıştır.

El-hâsıl Şarlman Avrupa'da en büyük hükümdâr olup ancak İstanbul Devleti'nin ünvânı büyük idi çünkü ber-minvâl-i sâbık kayser ve imparator ünvânları bir ma'nâda ve bir kuvvette olarak pâdişâh ve melikü'l-mülûk makāmında müsta'mel olup fakat Cermanya tarafında kayser ve diğer Avrupa lisânlarında imparator ta'bîri meşhûr olmuştu. Bu ünvânın öteden beri

halk indinde i'tibârı büyük olduğu hâlde ol asırda yalnız İstanbul kayserliğine mahsûs idi. Şarlman eski Roma imparatorlarının en mühim memâlikine mutasarrıf olduğundan bi't-tab' bu ünvânı almak emelinde idi. Bu evânda ise papanın ba'zı a'dâsı bir alay gününde kendisini tahkīr ile bir manastıra habs etmiş olduklarından bir aralık papa habsten halâs ile bizzat ol aralık Cermanya'da bulunan Şarlman'ın yanına varıp müttehemlerin te'dîbini ricâ etmekle Şarlman dahi hâmîlik vezâifini îfâ etmek üzere Roma'ya gidip 800 sene-i mîlâdiyyesinde Şarlman diz üstüne çöküp otururken papa tarafından başına bir tâc vaz' olunduğu gibi hâzır bulunan halk dahi "Çok yaşa Roma imparatoru" deyü çağırarak ve papa dahi Şarlman önünde diz çökerek bu sûretle Devlet-i Garbiyye İmparatorluğu tecdîd ve ihyâ olunup Şarlman bütün İsevî cemâatinin hâmîsi olmak üzere en büyük hükümdâr-ı cismânî add olunmuş ve papa dahi en büyük reîs-i rûhânî olarak hükümdârâna tac giydirmek hakkını tahsîl eylemiş ve bunun üzerine artık Roma bütün bütün İstanbul kayserliğinden ayrılmış oldu.

Garb imparatorluğunun bu vechile yeniden ihyâsı İstanbul kayserinin tedennî-i nüfûzuna bâdî olduğu gibi papanın ol vechile terakkī-i şân u nüfûzu dahi İstanbul patriğine pek ziyâde dokunarak Roma ve İstanbul şehirleri beyninde hükûmet-i cismâniyyece mübâyenet olduğu gibi mezhebce dahi rekābet peydâ olup sonradan akāyidce dahi aralarında ba'zı ihtilâfât zuhûr ederek nihâyet İsevîlerin şark u garb kiliseleri ünvânıyla iki mezhebe inkısâmını mûcib olmuş ve garb kilisesine tâbi' olanlara Katolik ve şark kilisesine tâbi' olanlara Ortodoks denilmiştir. (187)

Papalar evâilde Roma papasları olup ve ahâlîsi tarafından intihâb olunup ancak cânib-i imparatorîden tasdîk olunmak lâzım gelirdi. Hattâ bu tasdîk maddesi için İstanbul kayseri Justinyanus papadan bir mikdâr akçe aldığı mervîdir.

Ber-minvâl-i meşrûh Papa Pepin'in gasbkârlık yolunda kazanmış olduğu kraliyetin sûret-i meşrūada tanınmasına sebeb olduğu gibi Pepin dahi papayı hükümdârân sırasına geçirmiş ve Papa, Şarlman'a imparatorluk tacını giydirip ancak papalığın tasdîki için kaysere akçe verirken Şarlman dahi papaları imparatorlara tac giydirmek derecesine getirmiştir. Ve andan sonra papalar mülûk-ı İseviyye'yi tehdîd edecek mertebe nüfûz u iktidâra mâlik olarak

ba'zan imparatorların imparatorluğunu tasdîk husûsunda naz u istiğnâ eder olmuşlardır. Ve ba'zan dahi imparator ve kral ve ümerâdan kendi merâmlarına muvâfakat etmeyenleri aforoz ya'nî la'netleme edip bu vechile aforoz olanlar ise mezhebce pek çok şeylerden mahrûm ve i'tibârdan sâkıt olarak kimse yanına varamaz olduğundan ba'zan nice ehl-i ırz adamlar li-garazın enzâr-ı âmmede lekelenir ve bu cihetle mülûk u ümerâ hâh u nâ-hâh papanın agrâzına hizmet etmeğe mecbûr olur idi.

Frank kavminin sûret-i zuhûru Osmanlı'nın keyfiyyet-i zuhûruna ve Şarlman Devleti'nin sûret-i teşekkülü Devlet-i Osmâniyye'nin keyfiyyet-i teşekkülüne müşâbih olup şu kadar ki Şarlman Devlet-i Garbiyye-i Rûmiyye'nin mühim olan memâlikine mutasarrıf olduğu hâlde pâyitahtı Roma şehri olamadı. Fâtih Sultân Mehmed Hân ise Roma Devlet-i şarkıyyesinin bi'l-cümle memâlikine mutasarrıf olarak pâyitahtını dahi pâyitaht ittihâz eyledi. Ve Frank kavmi ol mertebeye vâsıl olmak için üç yüz seneyi mütecâviz vakte muhtâc olup Âl-i Osman ise yüz elli sene zarfında maksadına nâil oldu. Ve bir de selâtîn-i Osmâniyye saltanat u hilâfeti cem' edip Karlovinç hânedânı ise nev'an-mâ hilâfete şebîh olan bir riyâset-i rûhâniyeyi hükûmet-i cismâniyye ile mezc ederek papaya vermiş ya'nî hükümdârân-ı Avrupa'nın sakalını eline teslîm etmiştir.

Ve bir de Frank kavmi Cermanya'dan gelip de Galya'yı teshîr ettiklerinde ekser arâzî kralların tasarrufunda kalarak kusûru asâkir beyninde bâ-kur'a taksîm olunmuştu. Böyle kur'a ile taksîm olunan arâzî ber-vech-i mülkiyyet tasarruf olunup Ammâ krallara âid olan yerler arâzî-i mîriyye kabîlinden olarak bir mikdârı ba'zı zevâta mükâfâten kayd-ı hayât şartıyla ve şerâit-i sâire ile tefvîz oluna gelir ve ashâbının vefâtında yine (188) mîrîye âid olur iken sonraları gâh kralların rızâsıyla ve gâh zorbalık ile intikāl ettirilmeğe başlamıştı. Bu keyfiyyet Fransa'da meşkûk ve münâza'un-fîh bir mes'ele olup Pepin ise kendi gasb-kârlığını setr için bu misillü ashâb-ı arâzînin celb u te'lîfine muhtâc olduğundan anların bi-gayrı hakkın zabt u gasb etmiş oldukları ba'zı imtiyâzâttan iğmâz-ı ayn etmeğe mecbûr olmakla asılzâdegân sınıfı bir mertebe daha kuvvet kazanmış idiler ve nüfûzları gittikçe tezâyüd ü terakkī etmekte bulunmuş idi.

Harunü'r-Reşid'in zamânında hükûmet-i İslâmiyye Mâveraünnehr'de Tataristân ve Hindistân taraflarına yayılmakta iken Şarlman dahi bütün Fransa ve İtalya ve Almanya memâlikini ta Lehistân ve Macaristân'a ve İzgalavanya'ya kadar zabt edip Avrupaca bir devlet-i cesîme te'sîs ü temhîd ve bervech-i bâlâ Roma'da imparatorluk tâcını giyip eski Roma İmparatorluğu'nu tecdîd eyledikte ehl-i İslâm'ın hücûm u iktihâmından endîşe-nâk olarak bir taraftan Endülüs'de tecdîd-i hükûmet eylemiş olan hulefâ-yı Emeviyye ile ceng ve bir taraftan anların rakîbi olan hulefâ-yı Abbâsiyye'den hem-asrı olan Harunü'r-Reşid ile münâsebet peydâ etmeğe sa'y ederdi.

Ol hengâmda ise milel-i Şarkıyye ile milel-i Garbiyye miyânelerinde vahşet ü münâferet ber-kemâl idi. Ve Avpura'da envâr-ı ulûm u maârif büsbütün söyünmü idi. Çünkü Romalılar'ın inkırâzıyla beraber Avrupa'da ulûm u maârif münkarız u münderis olup Cermanyalılar dahi zâten hâl-i bedeviyyette bulunduklarından Avrupa kâmilen zulûmât-ı cehl içinde kalıp hulefâ-yı Abbâsiyye ise neşr-i ulûm u maârife fevka'l-gâye himmet eyledikleri gibi Endülüs'deki hulefâ-yı Emeviyye dahi bu husûsta pek ziyâde sarf-ı mesâ'î ederlerdi. Şarlman kavânîn ve usûl-i devletini ıslâh ve tecdîd ile pek çok ahvâl u etvârda ve hattâ neşr-i ulûm u maârif husûsunda dahi Harunü'r-Reşid'e taklîd ve Avrupa'da ulûm u maarifin tervîcine sa'y-i mezîd eylemiş ise de buna muvaffak olamayıp zîrde beyân olunacak muhârebât-ı salîbiyye asırlarına kadar Avrupa hâl-i cehâlette kalmıştır.

Binâen alâ-zâlik o zamânlar Avrupa'da fenn-i tabâbet memâlik-i İslâmiyye'de tahsîl-i ulûm edip de Frank ülkesine giden Yahudiler elinde idi. Şarlman işte ol sınıftan İshak nâmında birini intihâb ve nâme ve hedâyâ ile Harunü'r-Reşid tarafına irsâl etmişti. Dört sene sonra Şarlman o zamân İtalya'nın pâyitahtı mesâbesinde tutulan Ruvane şehrinde iken merkūm İshak Harunü'r-Reşid'in ümerâsından üç zât ile birlikte avdet eyledikte (189) hediyye olarak getirdikleri sâat ve argunun ve fil ve ba'zı akmişe-i nefîse gibi şeylere Frenk cühelâsı miyânında âsâr-ı sihr nazarıyla bakılarak hayret ü taaccüblerine bâis olup hattâ sâati kırmak istediklerinde imparator mâni' olmuştur. Ve ol târîhte Küdus-i şerîf ziyâretine giden Hiristiyanlar'ın himâye olunmasına dâir ba'zı mukāveleler etmiştir. Şarlman'ın devleti Avrupa'nın nısfını şâmil ve kuvvet ü kudreti mertebe-i kemâle vâsıl olduğu hâlde ol asırda kor-

sanlık ile me'lûf olup ebhâr u enhârda geşt ü güzâr edegelen ve Norman ya'nî Şimâl adamları deyü şöhret bulan Danimarka ve İsveç ve Norveçya ahâlîsi Frank memâlikine dahi duhûl ile îsâl-i hasâra başladıklarında bunca mihen ü meşakkatler ihtiyârıyla her tarafı ihkâm ü te'mîn eylemiş olmak i'tikādında bulunan Şarlman'ın pek ziyâde gücüne gelerek ağladığı mervîdir.

814 sene-i mîlâdiyyesinde fevt olup oğlu Lui Şarlman yerine geçerek yirmi altı sene müddet güzelce hükûmet ettikten sonra o dahi vefât ettikte üç oğlu beyninde bir azîm muhârebe zuhûr ile yüz bin kadar adam telef olmuştur. Bunun üzerine asıl-zâdegânın himmetiyle akd olunan meclisin karârı üzre Frank Devleti üç karındaş beyninde taksîm olunarak Almanya ya'nî Cermanya ile İtalya ve Fransa devletleri yek-diğerinden temeyyüz ü taayyün eylemiştir. Bu vakte kadar mevcûd olan Frank Devleti hakīkaten Cermanyalı bir devlet olup hükümdar hânedânı ve me'mûrîn takımı Cermanyaca tekellüm ederler ve Cermanya ahlâk u âdâtı üzere giderler idi. Cermanyaca tekellüm eden Frank asıl-zâdegân ve asâkir ve ahâlînin çoğu bu muhârebe-i azîmede fevt olduklarından Fransa'nın her tarafında Galler'in lisân ve âdetleri gālib olup Galler'in ol vakit kullandıkları lisân ise Gal lisânı ve ba'zı kelimât-ı Cermanya ile mahlût olan bir kaba Roma ya'nî Latin lisânından ibâret olarak andan sonra refte refte tashîh u ıslâh ile bildiğimiz Fransa lisânı hâsıl olmuş ve Fransız dediğimiz halkı dahi andan sonra vücûda gelmiştir ki Galler ve bir vakitten beri Galya'ya gelen akvâm-ı muhtelife ile Franklardan mürekkeb ve mahlût olduğu hâlde sonradan cümlesi bir kavm-i mahsûs olmuştur.

Frank Devleti ber-minvâl-i meşrûh üç karındaşlar beyninde taksîm olundukta imparator ünvânı İtalya kralı Lotar'da (Lothar) kalmıştı. Lâkin diğer birâderleri dahi müstakil kral olduklarından imparator ünvânının kadri tenezzül etmiş ya'nî Lotar imparatorluk pâyesi almış idi. Bu üç karındaş beyninde adâvet müstemirr olduğundan ve ebhâr (190) u enhârda geşt ü güzâr eden şimâlli korsanlar Almanya ve Fransa memâlikine duhûl ile îsâl-i hasâr edegeldiklerinden bu üç devlet dahi râhat görememiştir. Ve bu esnâda ehl-i İslâm dahi bahren İtalya'yı tazyîk edip hattâ Afrika'da hükûmet eden Ağlebiyye Hânedânı, Roma şehrinin varoşlarını harâb eylemişidi.

855 sene-i mîlâdiyyesinde Lotar bir manastıra çekilerek hükûmetini üç oğluna taksîm eylemiştir. Fakat ikisi bilâ-vâris fevt olduklarında mutasar-

rıf oldukları memalik, Roma imparatorluğu pâyesiyle ve İkinci Lui nâmıyla İtalya kralı olan diğer birâderlerine kalmak lâzım gelirken bir haylisini amcaları olan Almanya ve Fransa kralları beynlerinde taksîm etmişlerdir. Ve bu taksîmde Ren Nehri'nin sol yakasında bulunarak Galya'dan ma'dûd iken ol vakit Cermanyalılar'ın sâkin oldukları bir kıt'a Almanya'ya geçmiştir ki hâlâ Prusya Devleti tasarrufunda olduğu hâlde Fransızlar burada istihkāk da'vâsıyla Ren Nehri'nin hudûd olmasını arzu edegelmişlerdir.

Bu evânda bahren memâlik-i İslâmiyye'den gelen Arablar taraf taraf İtalya'ya hücûm etmekle sâlifü'z-zikr ikinci Lui amcalarından istimdâd eylemiş ise de imdâd etmediklerinden o dahi İstanbul kayseriyle ittifâk edip hâlbuki imparatorluk ünvânını hâiz olmasından nâşî kayser nâ-hoşnûd idi. Maamafih biraz imdâd eylemiş ise de sonra geri çekilerek Lui yalnız kalıp muhârebât-ı İslâmiyye ve müşkilât-ı dâhiliyye ile uğraşarak çok geçmeksizin fevt oldukta papa imparator tacını Fransa kralı Kel Şarli'ye (II. Charles) giydirmekle beraber lâ-yenkatı' İtalya'ya taarruz u tasallut eden ehl-i İslâm'a karşı kendisine imdâd eylemek üzere icbâr ve imdâd etmez isen imparator ünvânını başkasına veririm deyü tehdîd edip bir taraftan dahi şimâlli korsanlar Fransa memâlikine duhûl ile îsâl-i hasâr edegeldiklerinden Şarli ziyâde asker ve akçeye muhtâc ve bu cihetle asil-zâdegâna ziyâde müsâade etmeğe mecbûr olarak feodalite usûlü üzere tasarruf olunan arâzînin bi'l-verâse intikāli hakkında bir kānûn vaz' eylemiştir.

Ve Romalılar zamânında eyâlet vâlîlerine duka ve sancak mutasarrıflarına konita denilip Franklar Galya'yı feth ettiklerinde bu iki me'mûriyyet ibkâ olunarak duka ve konitalar kral tarafından nasb u ta'yîn ve maâşları için ba'zı emlâk ve çiftlikâtın îrâdı tahsîs olunurdu. Ve hudûd konitalarına marki denilir ki merz-bân ya'nî serhadd muhâfızı ve hudûd beylerbeyisi demektir. Bu me'mûriyyetlerin bi'l-verâse intikāline Şarli tarafından müsâade olunmakla me'mûriyyet ünvânı olan duka ve konita ve marki lafızları bi'l-verâse (191) intikāl eder. Rütbe ve pâye ünvânları olmuştur. Bundan başka kral intihâb eylemek asıl-zâdegânın hukûkundan olması hakkında dahi bir kānûn yapmıştır. Bu sûretle artık hükûmet bütün bütün asil-zâdegân elinde kalmış ve feodalite usûlü hadd-i kemale varmıştır. Feodalite usûlü bir cihetle mukaddemen Memâlik-i Mahrûsa'da câri olan mâlikâne ve zeâmet ve tîmâr usûlüne

ve çiftlikât muâmelesine benzer ise de pek çok cihetlerle ikisine dahi mübâyindir. Zîra sâhib-i arz denilen mâlikâne ve zeâmet ve tîmâr ashâbı yalnız arâzînin öşrüyle tapu hâsılâtını ve çiftlikât ashâbı arzın icâresini yahut şirketi hasibiyle hakkını almaktan başka ahâlî üzerinde bir gûne hakk-ı hükûmetleri yoktur. Ve çiftçiler gerek sâhib-i arz ile ve gerek çiftlik ağalarıyla huzûr-ı hâkimde mürâfaaya muktedir ola gelmişlerdir. Ammâ feodalite usûlünce ashâb-ı arz olanlar birer hükümdâr-ı müstakil mesâbesinde olarak mâlikâneleri dâiresinde vergi tahsîline ve rü'yet-i deâvîye ve hattâ sikke kat'ına ve yek-diğere i'lân-ı harbe bile me'zûn olup hod-be-hod birbirinin çiftlikâtını gāret edegeldiklerinden li-ecli't-tahaffuz çiftliklerinde kal'a ve kuleler inşâ ederlerdi ki âsârı hâlâ Avrupa'da müşâhede olunur. Ve müste'cir olan çiftçiler mezâlim ve taaddiyât ve pek çok rusûmat ile mükellef oldukları hâlde dağlarda sayd u şikâr ashâb-ı arâzînin hakkı olduğundan başkası bir tavşan yahut güvercin vursa müstehakk-ı i'dâm olurdu.

Ve ber-vech-i meşrûh Kel Şarli (II. Charles) tarafından arâzînin bi'l-verâse intikāline müsââde olunup hükûmet yedinde kalan biraz arâzîyi dahi ba'dehû oğlu tarafdâr kazanmak için şuna buna tefvîz eylemiştir. Ve memlekette emniyyet olmadığından herkes birer hâmî bulmağa muhtâc olup ashâb-ı mülk olanlar dahi gâh kendi rızâlarıyla ve gâh sûret-i cebriyye ile emlâkini nüfûzlu bir sâhib-i arza verip de geri feodalite vechile istîcâr ederek anın himâyesini istihsâle mecbûr olurlardı. Ve büyük mahmîler ya'nî duka ve konitalar doğrudan doğruya kralın mahmîsi olup eski ashâb-ı arâzî anların mahmîsi olduğu gibi büyük mahmîler arâzîlerinden bir mikdârını ba'zı şerâit ile diğer adamlara ve anlar dahi istîcâr ettikleri arâzînin birazını başkalarına îcâr ederek büyük mahmîler anların ve anlar bunların hâmîsi olurdu. Bu sûretle kral birinci derecede hâmî ve çiftçiler mahmî ve aradaki ashâb-ı arâzî bir cihetle hâmî ve bir cihetle mahmî olarak Fransa bir himâye-i müteselsileye merbût olmuştu. Fakat devlet yedinde arâzî kalmadığından krallar (192) bilâ-tebea kalıp anlara doğrudan doğruya tebea olan birkaç büyük duka ve konitalar ile Episkoposlar kalmişidi ol vakit bu feodalite usûlü Avrupa'nın diğer taraflarında dahi var idi.

Ve ol asırlarda Avrupa halkı dört sınıfa münkasım olup biri ashâb-ı arâzî olan hâmîler ve ikincisi kendi emlâki olan ahrâr ve üçüncüsü ashâb-ı arâzîye

ücret i'tâsından başka bir kayd ile mukayyed olmayıp hür olan çiftçiler ve dördüncüsü arâzî ile beraber alınıp satılan demirbaş kölelerdi. Romalılar zamânında insân sırf eşyâ-yı sâire gibi alınıp satılırken Franklar zamânında böyle re'sen satılması men' olunarak yalnız arâzîye tebaiyyetle satılabildiğinden esâret maddesi bir mertebe ta'dîl ve demirbaşlık derecesine tenzîl edilmiş olmasına nazaran eski vakte nisbetle Avrupa vâdî-i temeddünde bir adım ilerlemiş olduğu iddiâ olunur ise de işbu feodalite usûlünün müstetbi' olduğu envâ' mekâri vü mezâlim doğrusu hiç insâniyyete sığar şey değil idi. Ve hâmîlerin mahmîler hakkındaki hükûmet-i hod-serâneleri ve ale'l-husûs pek gaddâr olanlarının ilk gece hakkı ya'nî çiftçilerden biri kızını kocaya verecek oldukta ibtidâ hâmîsi tarafından bikri izâle olunup da sonra zifâf edilmek gibi bizlerce inanılmaz ve memâlik-i İslâmiyye'de hâtır u hayâle gelmez muâmelât-ı tahammül-güdâzları akl u insâfın hâricindedir. Bu usûlün seyyi'âtını Kel Şarli ikmâl ederek zamânında bir taraftan şimâl korsanları ve bir taraftan dahi asıl-zâdegân takımı Fransa'yı harâb etmekle târîhçe fenâ şöhret bırakmıştır.

Kel Şarli başına tâc-ı imparatorî giymek için papaya va'd eylediği iânenin îfâsı zımnında muhtâc olduğu asker ve akçeyi tedârük etmek üzere asıl-zâdegân hakkında böyle fevkalâde müsâadeler ederek devletini bir fenâ yola sevk edip hâlbuki papaya ehl-i İslâm aleyhine verdiği sözün dahi fâidesi görülemeyerek ve Afrika'da hükûmet eden Ağlebiyye hânedânından İtalya'ya taarruzları tezâyüd ederek papayı harâc vermeğe mecbûr etmişler idi.

Bu asırlarda ise imparator tâcını giydirmek papaların hukūkundan ma'dûd olduğundan hangi hükümdâr İtalya'nın kıt'a-i cenûbiyyesine taarruz ve tasallut eden ehl-i İslâm'a karşı imdâd edecek olursa imparator ünvânını ana vermek isterdi. Binâen-alâ -zâlik Kel Şarli fevt oldukta imparator ünvânı kimseye tevcîh olunmayıp üç sene kadar mahlûl hükmünde kalmıştır. Nihâyet Almanya kralının oğlu Şişman Şarli (III. Charles) mîlâdın sekiz (193) yüz seksen ve hicretin 267 (M. 880-81) senesinde İtalya'ya gelerek İtalya krallığı tâcını giyip bir sene sonra dahi Roma İmparatorluğu pâyesini almıştır. Ve müteâkiben Almanya Krallığı dahi irsen kendisine intikāl etmekle iki devlet birleşmiştir.

Ve Fransa Devleti günden güne tenezzül ederek asıl-zâdegânın nüfûzu fevkalâde olup duka ve konitalar mülûk tavâif hükmüne girmiş ve Provans

ya'nî Marsilya tarafındaki duka iddiâ-yı istiklâl ile kral ünvânını almış idi. Şimâllilerin tecâvüzâtı ise günden güne ziyâde olduğundan Fransa Devleti'nin idâresi asıl-zâdegân tarafından Şişman Şarli'ye teklîf olunup o dahi kabûl etmekle Şarlman'ın bütün devleti 887 sene-i mîlâdiyyesinde kâmilen anın yedine geçmiştir. Lâkin Fransa'ya hücûm eden şimâlliler üzerine harekette ağır davranıp Paris ahâlîsi iki sene mahsûr kaldığından ve nihâyet ordusuyla gelmiş ise de muhârebeden ictinâb ile şimâllilere akçe i'tâsıyla ve fevkalâde müsâadeler ile def' eylediğinden umûm tebea müteneffir olarak asıl-zâdegân tarafından hal' olunmakla Frank Devleti bu kerre iki sene kadar bir hükümdâr-ı münferidin yedinde kaldıktan sonra yine üç kısma münkasım olarak artık Almanya ve Fransa ve İtalya devletleri taayyün ü teessüs etmiştir.

Şöyle ki Almanya Kralı Lui'nin hafîdi asıl-zâdegân tarafından Almanya Krallığı'na intihâb olunduğu gibi şimâlliler muhârebesinde fevkalâde şecâat gösteren Paris Eyâleti Dukası Rober-oğlu dahi Fransa Krallığı'na intihâb olunmuştur. Kel Şarli tarafından asıl-zâdegâna verilen hakk-ı intihâb-ı kralî kānûnunun on bir sene sonra kendi hânedânı aleyhine sarf ve isti'mâl olunması mûcib-i ibret olacak hâlâttandır.

Bu cihetle Fransa'da Karlovic (Karolenj) Hânedânı münkarız olarak Rober oğulları üçüncü Fransa hânedân kraliyeti olmak üzere meydâna çıkıp bunlara Kapt Hânedânı denilmiştir. Bu hânedândan gelen kralların hiç birisi imparator ünvânını hâiz olmayıp ancak Fransa Cumhûriyyeti'ne kadar birkaç şu'besi vakit-be-vakit Fransa tahtına cülûs edegelmişlerdir. İtalya'da krallık için hayli muhârebeler olup nihâyet dukalardan biri gālib gelerek imparator ünvânıyla İtalya hükümdârı olmuştur. Binâen alâ-zâlik Karlovinciya (Karolenj) Hânedânı yalnız Almanya'da kalmış olduğu hâlde yirmi bu kadar sene sonra oradaki silsile-i nesebleri dahi münkarız olarak bu hânedânın bir tarafta hükûmetleri kalmamıştır.

Bu sûretle Frank Devleti üç kısma münkasım olup ancak ber-minvâl-i meşrûh Marsilya'da bir krallık zuhûr ettiği gibi asıl-zâdegândan biri dahi İsviçre tarafından Burgon Krallağı'nı teşkîl eylediğinden beş devlet peydâ olmuştur. Ve Fransa Devleti (194) pek fenâ hâle girip yüz sene kadar mahv olmuş gibi havâda kalmıştır. Ol vakit Şarlman dirilip de bu hâli görse bunca emeklerinin az vakit zarfında bütün bütün hebâ olduğuna acıyıp ağlamaktan başka bir diyecek bulamazdı.

Ve Şarlman'dan sonra iki büyük devlet daha teşekkül etmişti. Birisi İngiltere devletidir ki bir vakitten beri İngiltere cezîresi küçük küçük kralların idâresinde iken içlerinden birisi galebe ederek bir devlet teşkîliyle gittikçe kesb-i kuvvet ü servet eylemiştir. Ve diğeri Rusya Devleti'dir ki bir takım şimâlliler Bahr-ı Baltık'dan murûr ile sekiz yüz altmış târîh-i mîlâdîsinde Rusya'da bir hükûmet teşkîl ve Kief şehrini pây-ı taht ittihâz etmişler idi. Ahâlîsinden ba'zıları dolaşarak İstanbul'a kadar gelip İsevî dînini kabûl ve papaslar istishâb ile avdet etmeleri ve İstanbul kayseri ile beynlerinde akd-i musâlaha olunması mülâbesesiyle cümle ahâlîsi Hiristiyan olarak Ortodoks ya'nî Rum mezhebinde bulunmuşlardır. Bu devlet dahi gittikçe tevsî'-i dâire-i miknet ü kuvvet ederek Moskov şehrini pâyitaht ittihâz ve ba'dehû Petersburg şehrini binâ eylemiştir.

Leh Devleti, Rusya Devleti'nden daha eski olup Lehliler bir aralık Rusya ve Prusya ve Çeh ve sâir memleketlerden bir hayli yerler feth etmişler ise de bu yerler azar azar ellerinden gitmiştir.

Çeh tâifesi Islav kavminden olarak bir aralık bir hükûmet teşkîl ile beş altı yüz sene kadar kraliyyet vechile idâre olunmuştur.

Hânların bakiyyesi olmak hasebiyle Hunkorva denilen Macarlar dahi Cermanya'nın her tarafını dolaşarak girdikleri memleketleri gāret ile meşgûl olup nihâyet 900 sene-i mîlâdiyyesinden sonra bir hükûmet teşkîline başlamışlardır.

Şarlman evlâdının inkırâzından sonra Almanya hükümdârlığına herseklerden ya'nî dukalardan biri ve ba'zan konitalardan münâsibi intihâb oluna gelmiştir. Ve ekseriyâ bir millet meclisi tecemmu' edip asıl-zâdegân tarafından intihâb ile bu meclis tarafından tasdîk olunurdu. Ve bir nüfûzlu hânedânda Almanya hükümdârlığı bir müddet kalmış ise de verâset kāidesi teessüs etmemiştir. Ve Fransa'da olduğu gibi Almanya dahi feodalite vechile tasarruf olunan arâzî hakkında verâset kāidesi cârî olarak asıl-zâdegânın kuvveti tezâyüd edip imparator intihâbı dahi ba'zı piskoposlar ile beraber anların eline geçmiştir. Ve Almanya hersekleri ya'nî dukaları ol vakit vâlî demek olduğu hâlde Almanya'nın Islavlar ile (195) Macarlar'dan muhâfazası için ba'zılarına ziyâde nüfûz verilerek hemen müstakil hükümdâr gibi olmuşlardır. İtalya

kıt'ası ise bu asırda türlü karışıklıklara dûçâr ve papaların sû'-i isti'mâlâtından nâşî Roma'da envâ'-ı desîseler cârî olarak ahâlîsi cumhûriyyet sevdâsına düşmüşler idi.

Garîbdir ki Şarlman'ın vefâtı evânında Bağdad halîfesi Harunü'r-Reşîd dahi vefât edip aynıyla Frank Devleti gibi Devlet-i Abbâsiyye dahi tenezzüle yüz tutmuş ve bâlâda beyân olunduğu üzre taraf taraf bir takım mülûk-i tavâif peydâ olup halîfelerin hükûmeti Frank hükümdârlarının hükûmeti gibi bir emr-i i'tibârî hükmünde kalmış idi. Ve ber-vech-i bâlâ Frank Devleti'nde sarây müdürü nasb olunduğu gibi Devlet-i Abbâsiyye'de dahi ana mukābil bir emîrü'l-ümerâ' var idi. Bu iki devlet yek diğere taklîd etmişcesine müteşâbih olup yalnız bâlâda beyân olunduğu üzre neşr-i maârif husûsunda birbirine benzemezlerdi.

Millet-i İslâmiyye bidâyet-i zuhûrunda bütün cihânın gözünü ürkütmüş ve Avrupa'yı lerzân etmiş iken bu asırlarda öyle bir garîb tefrika hâline düşmekle artık Avrupalılar'ın cânib-i İslâmiyândan endîşeleri kalmamıştı. Fakat kendileri dahi ber-vech-i meşrûh müteferrik olduklarından bir tarafa tecâvüze mecâlleri yokidi. Hattâ bu asırda Fransa'nın hâli pek perîşân olup bir azîm kaht u galâ dahi zuhûr eylediğinden ve bütün Avrupa ahâlîsi ol vakit pek câhil ve mutaassıb olduğundan Fransızlar "1000 sene-i mîlâdiyyesi tamâm oldu. Artık dünyânın son günü yaklaştı" deyü günâhlarından tevbe ile kimi mâl ü menâlini kiliselere vakf u rabt eder ve kimi Kudüs-i şerîf ziyâretine gider idi. İşte Fransa kiliselerinin zenginliği bundan neş'et eylemiştir.

Ve Jerber (Gerbert d'Aurillac)[53] nâm bir Fransız Endülüs'de pâyitaht-ı İslâm olan Kurtuba şehrine gidip oradaki Arab mekteblerinde biraz rakam ve hendese ve hey'et ve kimya gibi fenler tahsîl ile Fransa'ya avdetinde kendisine sihirbâz nazarıyla bakılmıştı. Jerber ise Arablar'dan öğrendiği maârif sâyesinde papalık mesnedine nâil olarak bin üç târîh-i mîlâdiyyesinde papa iken Roma'da vefât eylemiştir.

El-hâsıl bu asırlarda Avrupa'nın hâli her cihetle fenâ olup fakat Almanya imparatorluğu epeyce kuvvet almış ve asr-ı taassub olmak hasebiyle papaların

[53] Gerbert d'Aurillac 999-1003 tarihleri arasında II. Silvester adıyla ilk Fransız papadır.

nüfûz-ı rûhânîsi terakkī bulmuş idi. (196) Şöyleki hüsn-i idâresi meşhûd olan Almanya hükümdârı Henri 936 sene-i mîlâdiyyesinde fevt oldukta bir Millet Meclisi tarafından oğlu Büyük Oton[54] Almanya krallığına intihâb olunup o dahi pederi gibi âkılâne hareket ederek Almanya Devleti kesb-i kuvvet edip Çeh Vilâyeti'nin dukası dahi cebren İsevî dînine idhâl ile Almanya'ya rabt edilmiş ve Macarlular'a galebe olunarak Almanya anların tecâvüzâtından kurtarılmış idi. Ve Almanya ile Macaristan arasında bir markilik ihdâs ile Avusturmak tesmiye olunmuştu ki hudûd-ı şarkıyye markiliği demek olup Cermanya lisânında avustur şark ma'nâsına olarak Avusturya kelimesi dahi andan müştâktır.

İşte Almanya tevâbiinden ma'dûd ve Devlet-i Aliyye ile hem hudûd olan Avusturya Devleti'nin esâsı bu küçük sancaktır ki dârü'l-emâresi Viyana şehridir ki Sakālibe beyninde ana Beç denildiğinden târîhlerimizde dahi Beç şehri deyü mezkûrdur.

Ve Almanya denilen iklîm-i azîm Bahr-i Baltık ve Lehistân ve Macar ve Hırvat ve İtalya ve Fransa ve Felemenk ile mahdûd bir mülk-i vâsi' olup ahâlîsine Alman ve Nemçe denilir. Fakat bizim lisânımızda Avusturyalu'ya Nemçe ta'bîri cârî olmuştur.

Minvâl-i meşrûh üzere Oton (Otto) kesb-i kuvvet ederek İtalya'yı dahi zabt ile Roma'ya gidip imparator tâcını giymiş ve oğlu İstanbul kayserinin kızını tezevvüc edip kendisinin imparatorluğu kayser tarafından dahi tasdîk olunmuştu. Ve bir müddetten beri imparator ünvânı gâh İtalya ve gâh Almanya krallarında dolaşır iken bundan sonra Almanya'da kalmıştır. Ve Cermanya tâcını giymek yalnız Almanya kralı olmak demek olarak Almanya kralları imparator ünvânını ekseriyâ Roma'da tâc giydikten sonra alırlar idi. Ancak Cermanya tâcını giydikleri gibi Roma hükûmetinin ya'nî bütün Katolik cemâatinin en büyük hükümdârı olmak ve sâir krallara takaddüm etmek meziyyetleri dahi beraber tahsîl olunurdu. 974 sene-i mîlâdiyyesinde Oton (Otto) fevt olup oğlu ve hafîdi dahi câlis-i taht olduktan sonra akrabâsından Bavyera dukası ikinci Henri Almanya Krallığı'na intihâb olunarak Roma'ya

[54] Alman imparatoru Heinrich'in 936'da ölümü üzerine oğlu Büyük Otto adıyla imparator oldu.

gidip de imparator tâcını giydiği vakit papa tarafından kendisine haç resimli bir altın elma takdîm olunmakla memnûn olmuştu. Hâlbuki papanın bundan murâdı sana dünyâyı tefvîz eden benim demek ma'nâsını işrâb etmek ve bu fikri zihinlere yerleştirmek idi. Ve Henri cemâat-i İseviyye'nin hâmîsi olmak üzere papaya yemîn ettiği esnâda ben papaya sâdık olacağım lakırdısını dahi kendisine dedirtmişlerdir. Bunlar ise hep çatallı sözler olarak bu türlü desîseler ile papalar refte refte kuvvet almışlardır. (197) Bu Henri, Sakıs Hânedânı'ndan olup 1024 sene-i mîlâdîsinde vefât ederek bu hânedândan kimse kalmadığı cihetle asıl-zâdegân ve piskoposlar ve ahâlî ictimâ' ile diğer Cermanya prenslerinden Konrad nâm zâtı intihâb etmeleriyle Mainz şehrinde Cermanya ve Milan şehrinde İtalya ve Roma'da imparator tâclarını giymişti. Muahharan Burgon kralı bilâ-vâris fevt olmakla hükûmetini Konrad zabt eylemiştir. İşte bu münâsebetle İsviçre memleketi dahi Almanya Devleti'ne geçmiştir.

Konrad asıl-zâdegânın nüfûzunu kırmak üzere piskoposlar ile şehirler ahâlîsine ziyâde müsâadât ve imtiyâzât vermiştir. Bu vechile on beş sene kadar hükûmet ettikten sonra vefâtında oğlu üçüncü Henri cülûs etti. İşte muhârebât-ı salîbe zîrde beyân olunacağı vechile anın zamânında başlamıştır. İşbu Henri Almanya ve İtalya ve Burgon kralı olup o dahi mahlûl olan dukalıkları zabt ve bizzat devlet tarafından idâre olunmak üzere yerlerine balatinler ya'nî voyvodalar ta'yîn eylemiştir. Ve ol esnâda İtalya'da üç papa ictimâ' eylediğinden oraya giderek üçünü de bir papas meclis tarafından hal' ve bir diğerini intihâb ettirip kendisi dahi imparator tâcını giymiştir. Lâkin oğlu dördüncü Henri'nin imparatorluğunda asıl-zâdegân sınıfı yine kesb-i nüfûz u kuvvet ettiği misillü öteden beri papaların intihâbında cânib-i imparatorîden tasdîk olunmak de'b-i dîrîn iken yedinci Greguvar nâm papa fîmâ ba'd papalar Roma ahâlîsinin rızâsıyla kilisenin en büyük rütbesini hâiz olan kardinaller tarafından intihâb olunarak cânib-i imparatorîden tasdîke muhtâc olmaması husûsuna bir papas meclisi tarafından karâr verdirip papasların teehhül etmelerini men' etmek gibi ba'zı tedâbîre teşebbüs eylediği hengâmda episkoposların hükûmet-i cismâniyyeden hemen bütün bütün ayrı ve müstakill olmalarını hâvî ba'zı tenbîhât neşr eylemiştir. Bu husûslardan dolayı dördüncü Henri ile beynlerinde pek çok mücâdeleler zuhûr eylemiştir. Ve bir aralık Henri anın papalıktan hal'i için bir piskopos meclisine hükm ettirmiş ise de o dahi

Henri'yi hal' ile aforoz etmiş ve asil-zâdegânın kuvvetiyle dukalardan birisi Henri yerine intihâb olunmuş idi. Ancak Henri ana galebe ederek ve İtalya'ya giderek üç sene Roma şehrini muhâsara ettikten sonra gālib gelip müceddeden intihâb ettirdiği papa tarafından imparatorluk tâcını giymiştir. Lâkin muahharan papa intihâb eylemek hakkını bütün bütün kardinaller zabt edip hâlâ o minvâl üzere icrâ olunmaktadır. Ve piskopos münâzaası mümtedd olarak nihâyet (198) piskoposlar yalnız mutasarrıf oldukları arâzînin tasarrufu cihetle imparatorun mahmîsi olmak üzere müstakıllen papanın hükûmeti tahtında kalmalarına karâr verilmiştir. Muhârebât-ı salîbiyyeye gelince bu muhârebeler sâlifü'z-zikr üçüncü Henri'nin zamânında ya'nî mîlâdın 1096 ve hicretin 490 senesinde zuhûra gelmiştir. Şöyle ki öteden beri ziyâret için Kudüs-i şerîfe gelip giden Nasârâ'ya Arablar tarafından hüsn-i muamele olunа gelirken Devlet-i Abbâsiyye'nin kuvvet ü satveti azaldıkça Irak ve Şam taraflarına mütevâtir olan Tatar ve Türkmen kabâil ve aşâirinin huşûnet-i tabîiyyeleri halkın efkârını değiştirip gayret-i dîniyye-i sahîha taassuba ve uluvv-i himmet-i cemîle mezâlim ü tagallübe mübeddel olarak reâyâ ve müste'men Hiristiyanlar'ın ahvâli perîşân olmakla 385 sene-i hicriyyesi hilâlinde (M. 995) Kudüs-i şerîf ziyâretçileri arasında bulunarak ol tarafa seyâhat eylemiş olan Jerber (Gerbert d'Aurillac) ilim ve hüneri ve kuvvet-i tâli'i sâyesinde papalık makāmına suûd eyledikte Avrupa halkını ehl-i İslâm aleyhine tahrîk ve teşvîke başlamiştı. Ve Kudüs-i şerîf Selçukīler eline geçdikten sonra orada hükûmet eden bir Türkmen tâifesi tarafından züvvâr-ı Nasârâ hakkında ba'zı mertebe ezâ vü cefâ olunduğu cihetle Kudüs-i şerîf ziyâretinden avdet eyleyen Nasârâ taraf taraf şikâyet ü feryâd eder oldular.

Hâlbuki bâlâda beyân olunduğu üzere Selçukīler'in İstanbul'a takarrüblerinden İstanbul kayseri ziyâdesiyle havf ederek İstanbul'un Türkler eline geçmek üzere olduğundan bahisle Avrupalı'yı muhârebeye teşvîk edip Avrupa hükümdârân ve ümerâsı dahi Avrupa'yı muhâtara-i melhûzadan tahlîs için Selçukīlerin seyl-i azm ü rezmine sedd-i mümânaat olacak bir çâre cüstcûsuna mecbûriyyet görüyorlardı.

Ve bir de Fransa asil-zâdegânı memleketi pek ziyâde râhatsız ettiklerinden bir sefer açılıp ve asil-zâdegân cenge sürülüp de ahâlînin biraz nefes alması Fransa krallarının emeli idi.

Papa ise eslâfının Ağlebiyye Hânedânı'na harâc i'tâsını taahhüd eylemiş oldukları henüz hâtırdan çıkmayıp millet-i İslâmiyye'nin böyle fevkalâde terakkīsinden ziyâdesiyle endîşe-nâk olduğundan başka reîs-i rûhânîsi olduğu Nasârâ'nın ziyâretgâhı olan Kudüs-i şerîfin İsevîler yedinde bulunmasını arzu eylediği cihetle Melikşah'ın cülûsundan beri Avrupa ahâlîsini ehl-i İslâm ile muhârebeye teşvîk etmekte idi.

Esbâb-ı meşrûhadan nâşî Avrupa'da bir heyecan-ı umûmî hâdis oldu. Hemen Kudüs-i şerîfi almak üzere harekete karâr verildi. Ve ibtidâ Fransa'da fedâyi bayrakları açıldı. Bu bayrakların altına pek çok halk toplandı. (199)

İspanya ahâlîsi Endülüs Arabları'ndan havf u ihtirâz üzere bulundukları cihetle anlar çendân yerlerinden ayrılmamışlar ise de sâir memâlik-i Avrupa'da bulunan silahşör takımları ayaklandı ve anlara birçok halk dahi peyrev oldu. Bu bayraklar altına gelip yazılanlar göğüslerine haç resmi yaptıklarından anlara Ehl-i Salîb denildi. Bu vechile Fransa ve İtalya ve Almanya'dan lâ yuadd ve lâ yuhsâ haçlılar Kudüs, Kudüs diyerek yola revân oldular.

Fasl-ı Sâliste beyân olunduğu üzere Avrupalılar'ın korktuğu Selçukīler bir acîb hâl-i tefrikaya düşmüş idi. Lâkin ehl-i salîb dahi bir irâde-i muntazama tahtında olmadıkları cihetle ekserîsi Macaristan ve Bulgaristan'dan murûrlarında hastalıktan ve yorgunluktan telef olarak bakiyyesi İznik'e kadar varmış ise de hemen cümlesi ol taraftaki ehl-i İslâm ile vâki' olan muhârebede telef olmuştu.

Ancak ol vakit Almanya'ya tâbi' olan Belçika dukası ile bir takım Fransız duka ve kontaları arâzîlerini satarak bu muhârebe-i salîbiyye için haylice akçe tedârük ile tertîb eylemiş oldukları ordular epeyce muntazam olduğu hâlde bir takımı Macaristan ve bir takımı Dalmaçya tarîkiyle hareket edip eğerçi bunların dahi haylicesi yollarda tenâkus eylemiş ise de yine bakiyyesi küllî bir kuvvet olarak böyle bir kalabalık ile İstanbul'a vâsıl olduklarında İstanbul kayseri ürküp icâleten bunları Üsküdar'a imrâr ile mukaddemâ imparatorluğa tâbi' iken taraf-ı İslâmiyândan zabt u istîlâ olunmuş yerlerden feth olunacak memâlikin kendisine redd ü teslîmini dahi anlara va'd ettirmiştir. Bunlar Üsküdar'dan hareket ile Âl-i Selçuk'dan Kılıç Arslan'ın pâyitahtı olan İznik şehrini mîlâdın bin doksan yedi ve bin dört yüz doksan bir senesinde zabt ve

Anadolu tarîkiyle Antakya şehrine gelip dokuz ay muhâsara ile istîlâ ve orada bir dukalık teşkîl ve bu esnâda Hazret-i İbrahim – *aleyhi's-selâmın*– mevlid ve makām-ı şerîfi olan Urfa şehrini zabtla orada dahi bir kontalık tertîb ettikten sonra buralarda birer mikdâr kuvvet bırakarak bâkī kuvvet ile Kudüs-i şerîfe varıp bir aydan ziyâde muhâsara ve ba'dehû hücûm ile halîfe-i Fâtımî tasarrufundan nez' ve istîlâ ederek içindeki ehl-i İslâm ve Yahudileri katl ve i'dâm etmişlerdir. Ba'dehû Beyrut ve Akka gibi şehirleri ve Süveyş Denizi'ne kadar olan yerleri dahi istîlâ ederek Kudüs-i şerîf kraliyeti ünvânıyla bir kraliyet teşkîl etmişler idi.

Bu esnâda El-cezîre'de Atabekân Devleti zuhûr edip Atabeg İmadüddin Zengi nâm zât (200) Haleb şehrini zabt ve Urfa'yı ehl-i salîbden istihlâs ile orada bulunan Hiristiyanlar'ın i'dâm olundukları haberi Frengistan'a mün'akis oldukta tekrar Avrupa ahâlîsi cûş u hurûşa gelmiş olduğu hâlde ol vakit Fransa Kralı Yedinci Lui ba'zı husûsâttan dolayı papa tarafından aforoz olunmakla tevbesinin ikmâli zımnında bizzat muhârebede bulunmağı tasmîm ederek yüz bin adam ile muhârebe-i salîbiyyeye azîmet ettiği gibi Almanya imparatoru dahi bir ordu tertîb edip bu ordular 542 sene-i hicriyyesinde (M. 1147-48) İstanbul'dan murûr eylemişti. Ancak imparator ordusunun idâresi yolsuz olduğundan ve ba'zı rivâyâta nazaran Rum kılavuzlarına aldanmış idiğinden Anadolu içinde ehl-i İslâm ile vâki' olan muhârebede bütün bütün batmış ve bakiyyetü's-süyûfu Lui'nin ordusuna iltihâk etmiş idi. Lui dahi Aydın tarafında asâkir-i İslâmiyye ile vâki' olan muhârebede askerinin nısfını zâyi' ederek elinde kuvve-i kâfiye kalmadığından artık kavgadan ferâğat etmiş ve sevâhil-i Anadolu'dan bahren Antakya'ya çıkıp oradan o dahi imparator gibi ziyâret yollu Kudüs-i şerîfe gitmiştir.

Ba'dehû imparator ve Lui Kudüs-i şerîf kralı ile birleşerek Şam-ı şerîf üzerine hücûm etmişler ise de bir şey yapamayıp Urfa şehrinden dahi artık ferâğat ederek imparator ve Lui beş on adam ile Avrupa'ya avdet etmişlerdir.

Ve ba'dehû İmadüddin'in oğlu Nureddin, Şam'ı zabt ile Devlet-i Atabekiyye bir mertebe daha kuvvet kesb ederek günden güne galebe ve zafer tarafı İslâmiyânda rû-nümâ olmağa başlayıp müteâkiben Nureddin'in ümerâsından Yusuf Salahaddin b. Eyyüb Mısır'da zuhûr ve tasallutun ederek Hilâfet-i Fatımiyye batıp yerine Devlet-i Eyyubiyye kāim olmakla ve İslâm'ın satveti

tezâyüd ü terakkī bulmakla artık bu havâlîde Frenklerin kuvvet ü galebesi za'f u zevâle yüz tutmuştur.

Bu muhârebât esnâsında asıl-zâdegân akçeye muhtâc olmakla şehirler ahâlîsine serbesiyeti satarlardı ve şehirler ahâlîsi hakkında hükûmetler tarafından ziyâde müsâade gösterilirdi. İşte bu misillü vesîlelerle asıl-zâdegânın kesr ve taklîl-i nüfûzuna çalışılırdı. Fakat papaların nüfûzu tezâyüd ü terakkī hâlinde idi. Hattâ bu asırda pek ziyâde kuvvet kesb etmiş ve Barbarosa deyü şöhret bulmuş olan Almanya imparatoru bi'd-defaât papa ve ahâlî-i İtalya ile muhârebe eylemiş olduğu hâlde nihâyet İtalya'da papa ile mülâkātında papa atına binerken üzengisini tutmak râddesinde tenezzüle mecbûr olarak bu sûretle imparator tâcını giymiş ve ol vakit papayı Roma'dan tard ile bir cumhûriyyet teşkîl (201) etmek üzere ihtilâl çıkaran kimseyi ateşe ilkā ile ihrâk etmiştir. İşte bu esnâda ya'nî 583 sene-i hicriyyesinde (M. 1187) Salahaddin'in Kudüs-i şerîf'i zabt eylediği haberi Avrupa'ya dehşet-endâz olıcak papa kederinden vefât ettiği gibi bütün Avrupa asıl-zâdegânı muhârebeye gitmek üzere ahd u peymân edip sâlifü'z-zikr Frederik ile Fransa kralı Filib ve İngiltere Kralı Rişar (Richard) dahi haç alâmetlerini takınmışlar idi. Bu sûretle Frederik bir ordu ile muhârebe-i salîbiyyeye azîmet edip ancak Konya tarafında bir nehirde boğulmuştur. Filib ile Rişar, Marsilya ve Cenova iskelelerinden bahren doğruca Berrü'ş-Şâm'a çıkıp ancak beynlerinde olan hased ve rekābetten nâşî münâzaa zuhûr etmekle Filib kendi askerini bir dukaya teslîm ile Fransa'ya avdet eylemiştir. Rişar cesûrâne hareket ile kesb-i şöhret eylemiş ise de Kudüs-i şerîf'i alamayıp fakat Selahaddin ile akd-i mütâreke ederek Yafa'dan Akka'ya kadar olan sâhiller İsevîler elinde kalmak üzere Kudüs-i şerîf'e ve sâir ziyâret mahallerine gidip gelmelerine ruhsat i'tâsını şerâit-i mütârekeye idhâl etmiştir.

Bunun üzerine papa tekrar büyük hükümdârları muhârebe-i Salîbiyyeye teşvîk eylemiş ise de müfîd olmayıp fakat Fransa ve sâir memâlik-i Avrupa asil-zâdegânından haylisini celb etmişti. Lâkin anlar dahi Kudüs'ün doğru yolu denizden olduğunu öğrenip ve Mısır memleketi zabt olunmadıkça Berrü'ş-Şâm'da lâyıkıyla iş görmek kâbil olamayacağını derk edip evvel emirde Mısır'ın zabtını tasmîm ederek Venediklüler'den mikdâr-ı kifâye sefâin istîcâr ile bir donanma tertîb edip ancak bu esnâda İstanbul kayseri hal' olun-

makla oğlu işbu Ehl-i Salîb donanmasına mürâcaat ve anları İstanbul'a da'vet ve Katolik mezhebiyle Ortadoks mezhebini birleştirmek gibi ba'zı husûsâtı taahhüd etmekle anlar dahi İstanbul'a gelip 1204 sene-i mîlâdiyyesinde az bir muhâsara ile zabt ettikten başka çünkü kayser-i mahlûun oğlu taahhüdâtını îfâ edemediğinden başka ahâlî tarafından i'dâm olunmakla ve pederi dahi kederinden fevt olmakla ehl-i salîb dahi İstanbul'u yağma ve nısfını ihrâk ile ifnâ ve nice antikaları şikest ü imhâ etmişler. Ve içlerinden birini imparatorluğa intihâb ve Fransız asil-zâdegânı İstanbul kayserliğinin ekser memâlikini beynlerinde taksîm ve Venediklüler sevâhil ve cezâirin ekserini zabt eylemişlerdir. İşte İstanbul'da Latin İmparatorluğu dedikleri kayserlik budur.

Bir marki dahi Selânik havâlîsiyle Yunanistan'ın bir mikdârını birleştirip yine bu imparatorluğa muzâf olmak üzere bir hükûmet-i müstakille teşkîl etmişti. Hal' olunan (202) kayser hânedânı İznik'de bir kayserlik teşkîl ettikleri gibi mukaddemâ İstanbul'da taht-nişîn kayseri olan bir hânedân dahi Trabzon'da ayrıca bir kayserlik teşkîl eylemişti.

Bu Latin imparatorluğu elli yedi sene mümtedd olduktan sonra İznik'de kayser bulunan Mişel Paleolog, Cenevizlüler'in imdâdıyla İstanbul'u istirdâd etmekle Latin imparatorluğu mahv olmuştur.

İhtilâf-ı mezheb hasebiyle İstanbul'un Frenkler eline geçmesi dahi papaca bir nev' fâide ise de bu sefer maksad-ı aslî olan Kudüs-i şerîf hakkında bir şey' müntec olmadığından papa tekrar âlemi muhârebe-i salîbiyyeye teşvîk edip bu esnâda ise İngiltere ahâlîsi efkâr-ı serbestîye meyl ile hükûmet-i meşrûta şekline girmiş ve Fransa Kralı Filib dahi memleketin i'mârı ve ulûm u fünûnun tervîci efkârına dökülmüş idi. Cermanya'da dahi pek çok ihtilâfât-ı dâhiliyye zuhûr ederek ba'zan bir asırda müteaddid imparatorlar bulunur. Ve ba'zan imparatorlar ile papa ve ahalî-i İtalya beynlerinde mücâdeleler vukūa gelerek imparatorlar papa tarafından aforoz olunur idi.

El-hâsıl Avrupa'nın ahvâli diğer gûn olarak papanın sözlerine hükümdârlar kulak asmaz olmuşlar idi. Ve eğerçi bir aralık bir takım delikanlılar Marsilya'dan gemilere binerek Kudüs fethine azîmet etmişler ise de ba'zıları gark u telef olup bakiyyesi dahi bir takım dolandırıcılar tarafından İskenderiyye'ye götürülerek esîr deyü satılmışlardır. Bu esnâda Almanya'dan dahi

yirmi bin kadar delikanlılar Kudüs'e gitmek üzere hareket etmişler ise de çoğu yoldan avdet edip bir haylisi dahi açlıktan helâk olarak bakiyyesi dağılmıştır.

Ve Kudüs-i şerîf her ne kadar ehl-i İslâm elinde ise de krallığı ünvânı Fransa asizâdegânından birinin üzerinde bulunmakla o dahi papanın inzimâm-ı iânesiyle bir ordu tertîb ederek doğru Mısır cânibine azîmet ve hattâ Dimyat'ı zabt eylemiş ise de müddet-i kalîle zarfında burasını terke mecbûr olarak güç hâl ile Avrupa'ya avdet edebilmişti.

Papanın cebr ü zoruyla Almanya Kayseri Frederik II. 620 sene-i hicriyyesinde (M. 1223) bir ordu ile Akka'ya varmış ve ol vakit selâtîn-i Eyyubiyye'den Mısır'da hükûmet eden Melik Kâmil ile bir mütâreke akd ile ana birkaç kal'a verip mukābilinde biraz arâzî ile Kudüs-i şerîf şehrini alarak kendi kendiye Kudüs'de tâc giydikten sonra Avrupa'ya (203) avdet eylemiştir. Lâkin böyle muhârebesizce kal'alar verip de mukābilinde yalnız Kudüs'ü alarak tâc giymesinden papa memnûn olmamıştır.

Kaldı ki muahharan Kudüs-i şerîf tekrar ehl-i İslâm tarafından zabt olunup ertesi sene yine İsevîler'e redd ve teslîm olunmuş ise de müteâkiben Moğollardan kaçıp bu tarafa gelen Harezm tâifesinin eline geçmekle tekrar Kudüs'ü zabt etmek üzere Fransa Kralı Dokuzuncu Lui bir ordu ile Kıbrıs Adası'na gidip ve oradan 647 sene-i hicriyyesinde (M. 1249-50) Mısır cânibine geçip Dimyat Kasabası'nı zabt ve Kâhire-i Mısır üzerine hücûm eylemiş ise de askeri telef ve kendisi esîr olup Dimyat'ı red ve birçok akçeler i'tâsıyla esâretten tahlîs-i girîbân etmiş ve cânib-i şarkta muttali' olduğu âsâr-ı medeniyyetten ibret olarak Fransa'ya avdetinde güzel kānûnlar tanzîmine gayret edip dînce pek mutaassıb olduğu hâlde papanın tecâvüzâtını men' için umûr-ı mezhebiyyenin idâresi hakkında dahi bir kānûnnâme tanzîm eylemiştir.

Ba'dehû Mısır Kölemenleri Ehl-i Salîb elinde kalmış olan Antakya ve Yafa'yı ve müteâkiben Akka gibi diğer ba'zı mevâki'i istihlâs etmişlerdir.

Antakya ile Yafa'nın zabt olunduğu haberi Frengistân'a vâsıl olıcak sâlifü'z-zikr Fransa Kralı Dokuzuncu Lui asil-zâdegânı Paris'e da'vet ile muhârebeye karâr verdiği esnâda Tunus hükümdârı İsevî dînine girmek niyyetinde imiş deyü istimâ' etmekle evvel emirde ol tarafa azîmet eylemiş ise de ordusu üzerine ehl-i İslâm'ın dilîrâne hücûmunu müşâhede ettiği gibi ol haberin ya-

lan olduğunu anlayıp ve oradan ric'at ile varıp Kartac şehrini zabt ile orada vefât ettikte ordusu bir iki ay kalıp Tunus hükümdârı ile İsevî dîninin ve Avrupa ticâretinin serbestî-i icrâsı şartıyla akd-i musâlaha ederek Fransa'ya avdet etmiştir.

Ve eğerçi İngiltere kralının oğlu olup Lui ile beraber bulunan Edvar Fransa ordusuyla birlikte avdet etmeyip on iki bin asker ile Berrü'ş-Şâm'a azîmet eylemiş ise de Mısır sultânı olan Baybars'a[55] karşı bir şey yapamayıp o dahi İngiltere'ye avdet eylemiştir.

Ve İsevîler'in en sonra tasarrufunda kalan Sayda sâhilini dahi mîlâdın 1291 ve hicretin altı yüz doksan senesinde Mısır Memlukleri zabt etmekle artık Frenklerin gayretine fütûr gelmiş ve muhârebât-ı salîbiyye dahi hitâm bulmuştur.

Bu sûretle memâlik-i İslâmiyye taarruzât-ı Efrenciyye'den halâs bulmuş ise de Moğollar'ın (204) muhâcemâtıyla harâb u yebâb olmuştu. Ve Mısır sultânları bu Moğol muhârebeleriyle bir hayli vakit daha meşgûl oldukları gibi Selçukıyye'nin Anadolu kıt'asında kalan bir şu'besi dahi bu misillü muhârebât ile zaîf düşüp nihâyet 699 sene-i hicriyyesinde (M. 1299) münkarız olarak Devlet-i Osmâniyye zuhûr ile pek sür'at üzere büyüyüp millet-i İslâmiyye'nin kuvvetini tecdîd ve ihyâ etmiş ve muvazzaf ve ol vakte göre muntazam asker îcâd edip Avrupa askeri ise lede'l-îcâb taplanır derinti makūlesi olduğundan Devlet-i Osmâniyye'nin hey'et-i askeriyyesi Avrupalılar'ın gözünü ürkütmüş idi. Binâen alâ-zâlik az vakit zarfında bu Devlet-i Aliyye Avrupa kıt'asında azîm fütûhâta mazhar olmuştur.

Cây-ı ibret ü intibâh burasıdır ki Avrupalıların korktukları Türkler ki Selçukîlerdir. Bunlar muhârebe-i salîbiyyenin bed'inden mukaddem tefrika hâline düşerek bir büyük işe muktedir olamadıklarından ibtidâ-yı emrde ehl-i salîb her şey'e kolaylıkla muktedir olup şöyle ki İmadüddin Zengi ile Nureddin şehîd ve müteâkiben Yusuf Salahaddin zuhûr etmemiş olsaydı millet-i İslâmiyye'nin hâli pek fenâ olurdu. Bunlar Frenkler'in sevret-i satvetini kesr etmiş oldukları hâlde çok geçmeksizin devletleri münkarız olup bu asırda

[55] Metinde Babars şeklinde

memâlik-i İslâmiyye Tatarlar'ın istîlâsıyla harâb olmuş ve Frengistân'ın hâli epeyce intizâm bulmuş iken Devlet-i Osmâniyye'nin zuhûruyla ehl-i İslâm taze hayât kesb ederek Avrupa'nın en güzel bir kıt'asını zabt ve tasarrufa ve Avrupayı tehdîd eylemeğe muktedir olmuştur. Fakat Muhârebât-ı Salîbiyye ile Frenkler İstanbul fethini birkaç yüz sene te'hîr ettiler denilebilir. Ve bu muhârebeler olmasaydı belki bütün Avrupa ehl-i İslâm eline geçebilirdi.

Muhârebât-ı Salîbiyye'den garaz-ı aslî ki Kudüs-i şerîfin Avrupalılar yedinde kalması husûsu idi. Frenkler o netîceye dest-res olamamışlar ise de bu seferler Avrupa'nın ve ale'l-husûs Fransa'nın azîm menâfi'ini intâc eylemiştir. Zîrâ ol asıra göre ulûm u fünûn ve sanâyi' İstanbul ile Mısır'da a'lâ derecede olduğundan buralarda Frenkler çok şeyler öğrenmişler ve hayli Rum ve Süryânî ve Arab kitâbları iştirâ ile Avrupa'ya götürüp mutâlaa ile ibtidâ taklîd olarak şi'ir söylemeğe ve hikâyeler nazm eylemeğe başlamışlar ve andan sonra Avrupa'da eski Yunan ve Latin kitâbları mutâlaa olunmağa başladığı gibi Arabistan'dan İspanya'ya sirâyet ederek ehl-i İslâm beyninde şâyi' olan ulûm u fünûndan Endülüs'de Emevîlerin pây-ı tahtı olan Kurtuba'ya gidip gelen Avrupalılar'ın öğrendikleri tıb ve kimya ve fenn-i nebâtât ve hesâb ve hendese ve mantık (205) ve hey'et gibi fenler dahi Avrupa'nın her tarafında neşr olunmağa başlayıp ol vakte kadar Avrupaca nâ-ma'lûm olan envâ'-ı nebâtât ve emtia dahi andan sonra meydâna çıkmıştır. Ba'dehû Avrupa'nın her tarafında mektebler küşâd olunarak ulûm u sanâyi' hâlâ nazar-ı hayret ile baktığımız mertebe-i kusvâya vâsıl olmuştur. Ve Avrupalılar ibtidâ Arab ve Rum'un medeniyyetini görerek taklîd edip ba'dehû hadd-i kemâle îsâl etmişlerdir. Ve bu muhârebeler münâsebetiyle usûl-i harbiyyeyi öğrenip Avrupa'da sefîne inşâsı san'atı dahi ol asırdan sonra ilerlemiştir. Ve sefer arkadaşlığı mülâbesesiyle Avrupalılar yek-diğeriyle ülfet ü ihtilât ederek kendilerini bir millet gibi tanıyıp muktezâ-yı medeniyyet olduğu üzere beynlerinde teâvün ve tezâhür-i efkârı husûle gelerek fukarâ ve hastagâna bakmak üzere birkaç tarîkatler peydâ olduktan başka mücerred insâniyyete hizmet olunmak ve her dîn ve mezhebden adam kabûl kılınmak üzere Avrupa'da hâlâ mu'teber olan Farmason tarîki dahi ol târîhten sonra zuhûr etmiştir ki ashâbı beyninde kemankeş sırrı gibi bir sırr olarak yek-diğeri tanımak için beynlerinde bir takım alâmât ve işârât-ı mevzûa vardır. Ve memâlik-i mütemeddinede seyâhat ile Avrupalılar'ın gözleri açılıp andan sonra her husûsta akla tatbîk

ile hüküm eylemeğe ve papasların ilkā edegeldikleri evhâm-ı bâtıla ve efkâr-ı taassubiyyeden vaz geçmeğe başlamışlar ve ekserîsi bu seferler münâsebetiyle Roma'ya gidip ve orada cârî olan desâis ve ağrâz-ı şahsiyyeyi görüp hakīkat-i hâle ıttılâ' ile umûr-ı mezhebiyyece hayliden hayli ta'dîl-i efkâr eylemişlerdir. Binâen alâ-zâlik muhârebât-ı salîbiyye esnâsında papaların nüfûzu pek ziyâde terakkī etmişken andan sonra tenezzüle yüz tutup aforoz keyfiyyeti dahi enzâr-ı âmmede i'tibârdan sâkıt olmakla papalar dahi mu'tedilâne harekete mecbûr olmuşlardır. Hattâ Fransa Kralı sâlifü'z-zikr Lui pek mutaassıb olup iki def'a bizzat Muhârebe-i Salîbiyye'ye gitmişken Fransa Devleti yalnız Allah'a râci'dir. Papanın bir vechile müdâhaleye hakkı yoktur deyü i'lân etmişti. Andan sonra gelen Fransa kralları dahi papaların taklîl-i nüfûzuyla krallığın tevsî'-i dâire-i nüfûz u hükûmetine çalışmışlardır. Hattâ Lui'den sonra papaya mukāvemet edebilmek üzere umûm ahâlînin celb-i kulûbu zımnında üç sınıftan ya'nî papas ve asil-zâdegân ve âhâd-ı nâs sınıflarından mürekkeb u muhtelit olarak her taraftan meb'ûsân celbiyle Meclis-i Umûmî teşkîl olunmuştu. Ba'dehû Fransa'nın ba'zı mesâil-i mühimmesi vukū' buldukça bu meclis bi'd-defaât teşkîl olunmuştur. Ve en sonraki in'ikādı Fransa Cumhûriyyeti'nin mukaddemât ve mebâdîsinden berîdir. (206)

Sâir yerlerde dahi papanın nüfûzu bu vechile tenezzül etmiştir. Hattâ 1338 sene-i mîlâdiyyesinde müntehab ya'nî imparator intihâbında bulunması mu'tâd olan prens ve piskoposlar Almanya'da vâki' Frankfurt şehrinde ictimâ' edip fîmâ ba'd ekseriyyet-i ârâ ile Cermanya kayserliğine intihâb olunacak olan zâtlar papanın tasdîkine muhtâc olmaksızın hemen intihâb olundukları gibi Roma imparatoru vezâif ve hukūkuna min-tarafillâh mutasarrıf olmak husûsuna karâr vererek bir kānûn-ı mahsûs vaz' etmişlerdir. Bununla papanın nüfûzu hayli tenezzül ederek andan sonra papalar bir Cermanya imparatorunu aforoz edememişlerdir.

Fransa kralları imparator ünvânından mahrûm olduklarından boyunları papaya eğri olmadığı cihetle papaya güzelce mukāvemet ederek devletlerince istediklerini yapabilmiştir. Ve daha ol vakit Fransa meşhûdumuz olan hey'et-i ittihâdiyyeye girmeğe başlamış idi. Almanya hükümdârları ise Roma imparatoru ünvânını hâiz olduklarına mebnî Roma'ya tasarruf dâiyesiyle dâimâ

asker ve akçeye muhtâc ve bu cihetle duka ve kontlara[56] ve sâir asil-zâdegâna ziyâde müsâade ve mümâşâta mecbûr olduklarından ve dâima İtalya umûruna müdâhale ile Almanya işlerine bakmağa vakit bulamadıklarından Almanya asil-zâdegânı ziyâde nüfûz ve kuvvet bulmakla Almanya Devleti bir hâl-i tefrikaya düşmüş idi ve eğerçi İsviçre'de vâki' Hapsburg kontesi olup kayserliğe intihâb olunan Radolf[57] epeyce kuvvet kesb ederek asıl-zâdegânın tecâvüzâtını men' eylemiş ve oğlu Rober dahi Avusturya dukası olduğu hâlde andan sonra kayserliğe intihâb olunarak 1308 sene-i mîlâdiyyesine kadar hükûmet etmiş ise de andan sonra imparatorluk başka hânedâna geçmiştir. Ve anın zamânında İsviçrelüler isyân ederek ve Almanya Devletiyle beynlerinde müddet-i medîde muhârebe mümtedd olup nihâyet Almanya'dan ayrılarak bir cumhûr-ı müstakıll olmuşlardır. Ve ber-vech-i meşrûh asil-zâdegân ziyâde kuvvet aldıklarından Almanya'da emniyyet-i âmme münselib olup hattâ ba'zı şehirler ahâlîsi kendilerini asil-zâdegânın şerrinden muhâfaza için beynlerinde bir ittifâk yapmışlar idi. İşte vilansiatik ? ta'bîri andan kalmıştır.

Ve imparatorluk intihâbı olup bunda verâset usûlü câri olmadığı hâlde duka ve konita ve sâir müntehab prensler mâlikâneleri olan memleketlere bi'l-verâse mutasarrıf olarak her biri birer hükümdâr-ı müstakil gibi olduklarından ve ba'zı piskoposlar ile beraber kayser intihâbı hakkını dahi gasben kendilerine hasr eylediklerinden imparatorluk bir emr-i i'tibârî gibi kalıp Almanya dukaları imparatorluğu kabûl etmez olmuşlar idi. Ve bu verâset (207) usûlünün ref'iyle imparatorluğunun tecdîd-i nüfûzu artık kābil olamayacağı anlaşılıp intihâb-ı kayser mes'elesi ise Almanyaca mevâdd-ı mühimmeden olduğu hâlde resmen tanınmış bir kāide ve usûl tahtında ceryân etmediğinden bin üç yüz elli târîh-i mîlâdîsinde kayser intihâbına hakkı olan prens ve piskoposlar ta'yîn ve tahdîd ile kayserin vefâtında bunlar üç ay zarfında Frankfurt şehrinde ictimâ' ederek ekseriyyet-i ârâ ile kayser intihâb etmeleri kānûn ittihâz olunmuştur. Ve bu duka ve prens ve piskoposlar müntehib ünvânını alarak andan sonra imparator intihâbı kānûnen anların hukūkundan ma'dûd olmuştur. Çeh kralı ve Brandenburg markisi dahi bu müntehiblerden idi. İşte bu misillü sebeblerden dolayı Almanya Devleti bir hey'et-i ittihâdiyyeye giremeyip nihâyet İtalya gibi küçük küçük hükûmetlere münkasım olmuştur.

[56] Metinde konta

[57] Metinde Rodolf

Muhârebât-ı Salîbiyyeden Avrupa'nın bir büyük fâidesi dahi budur ki Ehl-i Salîb'in maksadı bir olduğundan efkârca ittihâd ve müsâvât husûluyle feodalite usûlü kırılmağa yüz tutmuş ve haysiyyet ve i'tibâr asil-zâdeliğe münhasır kalmayıp liyâkat ve şecâat ve fedâkarlıkla dahi tahsîl olunmağa başladığından asil-zâdegân indinde insandan add olunmayan âhâd-i nâs sınıfının dahi kadr u kıymeti bilinmeğe başladığı gibi bu muhârebeler esnâsında asil-zâdegân ziyâde akçeye muhtâc olduklarından imtiyâzâtı şehirler ahâlîsine satarlardı. Diğer şehirlerden ba'zıları dahi anlara bakarak cebr ve zor ile serbestiyyet tahsîl ederlerdi. Bu vechile hayli yerler asil-zâdegânın pençe-i kahr u tahakkümünden kurtulup sanâyi' ve ticârete vüs'at ve bereket gelerek hâsıl olan saâdet-i hâl ile beraber medeniyyet dahi terakkī yoluna girmiştir.

Ale'l-husûs Fransa asil-zâdegânının memâlik-i şarkıyyeye azîmetlerinde Fransa'da râhat peydâ olarak ahâlî kralın ve kral ahâlînin kıymetini gereği gibi takdîr ile kraliyetin nüfûzu vüs'at ve kuvvet bulmuştur. Ve bir takım yeni kānûnlar tanzîm ve i'lân olunmakla beraber eski Roma kānûnları dahi i'tibâr bulup asil-zâdegân sınıfı ise böyle şeyleri tahsîle tenezzül etmediğinden âhâd-i nâsdan kavânîne âşinâ adamlar yetişerek mehâkim ü mecâliste istihdâm olunmağa başlamıştır. Ve Fransa'da bu yolda ahâlîyi himâye ve asil-zâdegânı terbiye eden krallar olduğundan ol vakit Fransa Devleti hükûmet-i mutlaka şekline girmişti. İngilizler sâirlerden mukaddem hürriyet ve serbesiyyet efkârına meyl ile asil-zâdegân sınıfı hakîmâne hareket ederek hâiz oldukları imtiyâzâtı îcâb-ı vakt ü hâle göre ta'dîl edegeldiklerinden İngiltere Devleti hükûmet-i meşrûta şekline girip asil-zâdegânın şeref ve i'tibârı bâkī kalmıştır. Almanya asil-zâdegânı imparatora karşı istiklâl ve istibdâd (208) dâiyesine düşmüşler ise de anlar dahi bu misillü imtiyâzât hakkında ta'dîlât-ı lâzime icrâ edegelmişlerdir.

El-hâsıl muhârebât-ı salîbiyyeden sonra Avrupa bir âlem-i diğer olup her tarafta ahvâl-i zulmiyyenin ref' ve izâlesiyle medeniyyet yoluna girilmişti. Fakat bunca asırlardan beri yerleşmiş olan ahvâl-i vahşiyyenin def'aten ref'i kâbil olamadığından birçok vakit efkâr-ı cedîde-i medeniyyet ile eskiden kalma efkâr-ı vahşiyâne ve câhilâne dahi yan yana beraber gitmiştir. Meselâ 716 sene-i hicriyyesinden (M. 1316) sonra Fransa'da zuhûra gelen kaht u galâ Yahudilerin kuyulara sihr etmiş olmalarına azv ü isnâd olunarak birçoğu zul-

men i'dâm olunmuştur. Bunanla beraber bi'd-defaât meclis-i umûmî teşkîl ile güzel nizâmlar dahi yapılırdı. Ve İngiltere kralının vâlidesi Fransa kralı hânedânından olmak mülâbesesiyle tahtında hakk-ı verâset iddiâ etmesi üzerine devleteyn beyninde muhârebe zuhûruyla yüz sene mümtedd olmuştur. Ve Fransa kralı bu muhârebelerde yalnız asil-zâdegânın himmetine istinâd edip kuvve-i askeriyyesi süvârîden ibâret idi. İngiltere kralı ise umûm tebeasının efkârını kendi maksadına celb edip bir hayli cesur piyâde askeri dahi var idi. Ve bir de İngilizler bir nev' havan topu isti'mâl edip Fransa'da ise ol vakit öyle şeylerin isti'mâline henüz başlanmamıştı. Binâen alâ-zâlik İngilizler her yerde gālib gelerek Fransa'nın birçok memâlikini zabt etmişler idi.

Harekât-ı harbiyyede bedevîler medenîlere gālib iken barutun isti'mâli şuyû' bulup da muhârebe bir fenn-i mahsûs olıcak emr bi'l-aks olarak esliha-i nâriyye medeniyyetin hâmî-i dâimîsi olduğuna nazaran ol asırda barutun îcâdı ahvâl-i umûmiyyenin azîm tebeddül ve tagayyürünü intâc eden ihtirâât-ı beşeriyyeden olduğu hâlde ol vakit medeniyyet henüz lâyıkıyla ilerlememiş olduğu gibi barutun dahi suver-i isti'mâliyyesi gereği gibi bilinemeyip fakat İngilizler ber-vech-i sâbık bir nev' top isti'mâl etmişler ve pek çok fâidesini görmüşlerdir. Ve bu asırda kolera nev'inden bir umûmî hastalık zuhûr edip bu dahi Avrupa'da Yahudiler'e isnâd olunmakla bî-çâreler bu kerre dahi pek ziyâde tazyîk olunmuşlardır.

Bu hastalık İngiltere ve Fransa beyninde cârî olan muhârebeye biraz fâsıla vermiş ise de müteâkiben ateş-i harb iştiâl bulup yine İngilizler mazhar-ı galebe ve zafer olmuştur. Ve sık sık akçeye ihtiyâc görüldükçe İngiltere'nin parlamento meclisi ictimâ' ederek ve bu vesîle ile krala bir takım teklîfât arzıyla kabûl ettirerek nüfûzunu tevsî' (209) ve tezyîd eylemiştir. Ve İngiltere parlementosunun iki kısma ya'nî asil-zâdegân ve piskoposlar dâiresiyle meb'ûsân-ı millet dâiresine inkisâmı ol asırda usûl ittihâz olunup meb'ûsân-ı millet fırkasının dahi her şeyde nüfûz kazanması bu misillü ahvâlden neş'et etmiştir.

Ve Fransa asil-zâdegânının kimi telef ve kimi esîr olmaları hasebiyle asil-zâdegân sınıfının nüfûzu tenezzül ederek Paris ahâlîsi serbest davranmağa başladığı gibi Fransa millet meclis-i umûmîsi dahi haylice nüfûz kazanmıştır. Fakat bu kargaşalıkta Fransa çiftçileri zorbalığa kıyâm ile rast geldikleri nâsı

i'dâm edegeldiklerinden bunun önünü almak için asil-zâdegân takımı dahi anlardan sûret-i vahşiyânede intikām alırlardı.

Ve Fransa'da mâlikânelerin çoğu mîrîye zabt olunarak büyük asil-zâdegân azalmış ise de anların yerine kral hânedânından bir takım prensler geçüp bunlar ise bi'l-verâse külliyyetli arâzîye mutasarrıf olduklarından kuvvetleri nüfûz-ı kralîye muârız ve müzâhim olarak bundan dolayı Fransa ahâlîsi yine pek çok mezâlim ve taaddiyât altında kalmıştı.

Ve Fransa kralanın birâderi olan Orlean[58] dukası ile amcası olan Burbon dukası beyninde vâki' olan rekābetten nâşî iki fırka peydâ olarak muhârebât-ı dâhiliyye ile Fransa evvelkiden ziyâde mesâibe mübtelâ olmuştu.

Ve Burbon fırkası İngiltere kralı ile ittifâk eylediğinden İngilizler Paris'e duhûl ile İngiltere kralı nâmına hükûmet etmeğe başlayıp Fransa Devleti yedinde yalnız birkaç eyâlet kalmış olduğu hâlde Fransa'da harîk-i âde olarak mie-i tâsia-i hicriyye evâilinde bir kız zuhûr ile bayrak açarak ve başına tecemmu' eden askere Fransa kralı nâmına kumânda ederek İngilizlere galebe eylemiştir. Ve eğerçi Burbonlar bu kızı tutup İngilizlere satmışlar ve anlar dahi bî-çâreyi sihirbâzlıkla ithâm ederek ateşe ilkā ile ihrâk etmişler idi. Ancak Burbonlar dahi vatanlarının hâline acımağa ve Paris'de hükûmet eden İngilizler'in taaddiyâtından utanmağa başlayıp Fransa kralıyla ittifâk ederek İngilizleri Paris'den tard u ihrâc ile İngilizler elinde bulunan Fransa memleketlerinin dahi refte refte istihlâsına başlanmıştır.

Ve bu esnâda İngiltere'de azîm muhârebe-i dâhiliyye zuhûr ile otuz sene mümtedd olduğundan Fransa artık İngilizlerin tahattiyâtından emîn olarak kesb-i asâyiş eylemiştir. Fakat iki kavim arasında müddet-i medîde adâvet bâkī kalmıştır.

(210) Sultân Salahaddin'in Kudüs-i şerîf'i istihlâsı ve bir müddet sonra Berrü'ş-Şâm'da olan hükûmet-i Efrenciyye'nin inkırâzı sebebleriyle 652 sene-i hicriyyesine (M. 1254) kadar Anadolu ve Berrü'ş-Şâm ve Mısır taraflarına sekiz kerre daha büyük ordular hücûm edip Kudüs-i şerîf ve havâlîsinin birkaç def'a ehl-i İslâm ve Ehl-i Salîb ellerine geçmesi memâlik-i Şarkıyye

[58] Metinde Orleyan

ve Garbiyye'nin teksîr-i münâsebâtına bâdî olmiştu. Ve andan sonra Avrupa devletlerinin birçok hükûmetlere inkisâmı ve tavâif-i mülûk gibi silsileler zuhûru ümem-i Garbiyyeyi hayli zamân öyle büyük işlerden men' etmişti.

İşte ol esnâda Devlet-i Osmâniyye zuhûr ile birden bire büyümeğe ve Rumeli yakasında tevsî'-i memâlike başlaması Papa ve Venedik ve Almanya hükûmetlerini ve Kostantiniyye kayserlerini telâşa düşürerek mülûk-i Cengîziyye ve Akkoyunlular ve Mısır sultânları ile ba'zı mertebe münâsebet tahsîliyle o taraflardan Devlet-i Aliyye'ye müzâhim peydâ eyleyerek işgâle sa'y etmişler idi.

Bâlâda beyân olunduğu üzere mie-i sâmine-i hicriyyede Devlet-i Aliyye tevsî'-i dâire-i miknet ederek İstanbul'un fethini kuvve-i karîbeye getirmişken Timurlenk vak'ası üzerine maslahat aksayıp hükûmet-i Osmâniyye'ye sekte geldikte fasl-ı râbi'de beyân olunduğu üzere Fransa Kralı Altıncı Karlos[59] Timur'un muzafferiyyetini tebrik edip o dahi cevâben göndermiş olduğu nâmesinde Yıldırım Bayezid'e galebesini iş'âr ile beraber Korlos'u bâis-i i'mâr-ı âlem olan ticâretin tervîcine teşvîk eylemiş ise de o zamân Avrupa halkı kendi gâileleriyle meşgûl olarak memâlik-i şarkıyyenin vücûdunu bile hâtırlarından çıkarmak derecesine gelmiş ve esbâb-ı temeddün ü terakkī olan muâmelât-ı ticâriyye ve sâireden ırağ kalmış oldukları cihetle bu misillü muhâberât-ı muvakkatadan bir fâide göremediler. Timur'un sevâd-ı satveti dahi seyl gibi gelip geçdikten sonra Devlet-i Aliyye'nin hadîka-i saltanatı tazelenerek Rumeli'de fütûhât-ı azîmeye mazhar olmakla İstanbul kayseri Palyoluğ ile İstanbul Patriği Osmânlı aleyhine bir ittifâk u ittihâd hâsıl edebilmek için Ortodoks ve Katolik mezheblerini birleştirmek üzere İtalya'ya gitmişler. Ve Lâkin bir iş beceremeyip bilâ-netîce avdet etmişler idi. Zîrâ muhârebât-ı salîbiyye asırlarının inkızâsından berü Frenkler tahsîl-i ulûm ve sanâyi'e hasr-ı nazar ederek efkâr-ı umûmiyye başka yola müteveccih olup İngiltere'de papa ve rehâbîn aleyhine ba'zı efkâr-ı serbestâne neşr olunmuş ve bu serbestî-i efkâr-ı mezhebiyye Avrupa'nın diğer mahallerine dahi sirâyet eylemiş idi. Binâen alâzâlik iş evvelki (211) gibi rüesâ-yı rûhâniyye elinde kalmayıp düvel-i Avrupa menâfi'-i mahsûsalarını gözetmeğe başlamıştı.

[59] VI. Charles (krallığı: 1380-1422)

Fakat Osmanlılar Almanya hudûduna yaklaşmağa başladıkta Osmanlıya karşı bir hükümdâr-ı kaviyyü'l-iktidâr lüzûm görülmekle Hapsburg hânedânından Avusturya dukası olup muahharan Macar Krallığına intihâb olunan Albert[60] 842 sene-i hicriyyesinde (M.1438-39) imparatorluğa intihâb edilmiş ve bir sene sonra vefâtında akrabâsından Frederik imparatorluğa intihâb olanarak papa tarafından dahi tâc giydirilmiştir.

Andan sonra imparatorluk Hapsburg hânedânında kalmış ve Avusturya'nın pâyitahtı olan Viyana şehri ol vakitten beri makarr-ı imparatorî olmuştur. Ve en sonra Roma'da tâc giyen bu Frederik olup andan sonra papaların nüfûzuna küllî inkisâr u tedennî ârız olmuş idiğinden anın ahlâfı artık Roma'ya gitmeğe muhtâc olmayıp hemen Almanya'da resm-i tetevvücü icrâ ile imparator ünvânını ala gelmişlerdir. Ve eğerçi imparatorluk Avusturya hükümdârlığından başka olarak intihâbı bir keyfiyyet ise de andan sonra emr-i intihâb bu hânedâna masrûf olarak hârice tecâvüz ettirilmemiştir. Şöyle ki Avusturya Devleti ber-vech-i bâlâ Almanya hâricinde Macar Krallığına ve sâir memâlik ve eyâlâta dest-res olarak teksîr-i esbâb-ı miknet ü iktidâr eylemiş olduğundan dâimâ yolunu bularak veliyy-i ahdini imparatorluğa intihâb ettirdiğine binâen Almanya imparatorluğu nice yüz yıllar halefen an selef Avusturya dukaları olan Hapsburg hânedânında kalmış ve Napolyon Bonaparta zamânına kadar hâl bu minvâl üzere cârî olmuştur.

Fi'l-asl Almanya imparatorlarının vak' u şânı ve nüfûzları pek âlî iken bâlâda iş'âr olunduğu üzere Alman ümerâsı hersek ya duka veyahut marki ünvânlarıyla mümtâz ve bu ünvânlara tevârüs tarîkiyle mutasarrıf olarak her biri bir hükamdâr-ı müstakıll oldukları cihetle sonraları imparatorluk mücerred bir emr-i i'tibârî olmuş ise de Almanya hükümdârlarının hey'et-i mecmûaları bir devlet-i müttehide gibi i'tibâr olunarak içlerinden biri bi'l-intihâb ana imparator ünvânı verip anı reîsü'l-ümerâ-yı Alman bilmek ve şîrâze-i nizâm-ı mer'îlerini ihlâl edecek bir düşman zuhûrunda cümlesi mikdâr-ı muayyen asker i'tâsıyla def'-i sâile kıyâm etmek şurût ve kuyûda merbût zavâbit-i mu'teberelerinden olduğuna mebnî imparatorluk şân ve i'tibâr ve şöhreti ve şîrâze-i nizâm-ı Alman nezâreti hasebiyle yine pek mu'teber u müstesnâ bir rütbe-i

[60] Metinde, Alber

azîme idi. Ve'l-hâsıl Devlet-i Aliyye'nin Rumeli kıt'asında günden güne tevsî'-i miknet ü satvet eylemesi düvel-i (212) Avrupa'ya bâdî-i endîşe olarak tedâbîr-i ihtiyâtiyyeye teşebbüs etmişler idi. Lâkin ol vakte kadar ulûfeli asker istihdâmı Devlet-i Aliyye'ye mahsûs olup düvel-i Avrupa'ya lâzım olan askeri asil-zâdegân veregelirdi. 849 Sene-i hicriyyesinde (M. 1445-46) Fransa'da dahi muvazzaf asker usûlü ihdâs olunarak krallığın kuvveti artıp asil-zâdegânın nüfûzu birkaç derece daha tenezzül etmiş ve Fransa'da papanın nüfûzu sâir yerlerden ziyâde kırılmış olduğundan Fransa Devleti ol vakit bir devlet-i muntazama hey'etine girmeğe ve gereği gibi menâfi'-i politikasını aramağa başlamıştır. Bunun üzerine diğer düvel-i Avrupa dahi ister istemez muvazzaf asker istihdâmına mecbûr olmuştur. Ve andan sonra Fransa kralları envâ'-ı tedâbîr-i politikiyye ile birçok mâlikâneleri cânib-i mîrîye zabt ile asil-zâdegânın bütün bütün nüfûzlarını kesr eylediklerinden ez kadîm Fransa'nın en büyük belâsı olan feodalite gāilesi hemen ol asırda bayağı bütün bütün bertaraf olmağa ve devlet ve millet ta'bîrleri i'tibâr bulmağa başlamıştır.

Ol asır Devlet-i Osmâniyye askeri düvel-i sâire askerine nisbetle pek ziyâde muntazam ve râbıtalı olduğu halde Mehmed Hân-ı Sânî esliha-i nâriyye isti'mâline ihtimâm ile büyük toplar döktürerek bir mertebe daha umûr-ı askeriyyeye i'tinâ etmekle hey'et-i askeriyyesi her tarafa dehşet-nümâ olduğu hâlde sekiz yüz elli yedi senesinde İstanbul'u muhâsara ve hücûm ile feth edip Devlet-i Aliyye Şark imparatorluğunun pâyitahtında istikrâr ederek Avrupa kıt'asında cârî olan hükûmetini te'yîd ü te'mîn edecek Frengistan'ın efkâr-ı politikıyyesi bütün bütün tebeddül ü teceddüd etmiştir. Ve İstanbul'daki ashâb-ı ma'lûmât Frengistân'a giderek neşr-i ulûm u maârife istiğāl etmeleriyle Frengistân'da evvelkiden ziyâde maârif u sanâyi'in tervîcine devâm olunarak envâ' ihtirâât zuhûra gelmiş ve Avrupa kıt'asın şimdiki hâl ve hey'ete ol vakit girmeğe başlamıştır. Binâen alâ-zâlik İstanbul'un fethi Avrupaca vukūât-ı mühimmeden ma'dûddur.

Avrupaca on beşinci asır ki mîlâdın bin dört yüz senesinden bin beş yüz senesine kadar olan zamândır. Bu asrın târîhi pek mühimm add olunur. Zîrâ ber-vech-i meşrûh Fransa'da muvazzaf asker ihdâsı ve İstanbul'un fethi ve her yerde hüsn-i idâre-i memleket için tedâbîr-i lâzime ittihâzı gibi ahvâl-i umûmiyyenin tebeddül ü teceddüdüne bâis olan şeyler hep ol asrın vukūâtındandır.

Ve Amerika kıt'asıyla Ümid Burnu yolu dahi ol asırda keşf olunmuştur. Şöyle ki Venediklüler'in Mısır tarîkiyle ettiği Hindistan ticâretine İspanyalılar ve Portekizliler hased ederek (213) berr-i şarkīye bahren bir yol bulmak üzere İspanya gemileri Kolomp nâm Cenevizli bir kaptanın kumândasıyla doğru garbe teveccüh ederek Amerika'ya tesâdüf ettikleri gibi Portekizlüler dahi Afrika kıyılarıyla giderek Ümid Burnu tarîkini keşf etmişlerdir. Amerika'nın keşfi Avrupa'ya ticâretce ve cihât-ı sâirece pek ziyâde fâide bahş olduğu gibi Ümid Burnu yoluyla dahi Afrika ve Ceziretü'l-arab ve Hindistân taraflarında nice mühim memleketlere gidilir oldu. Ve artık her türlü teşübbüsât hakkında Avrupalıların heves ü gayretleri terakkī buldu.

Fasl-ı râbi'de beyân olunduğu üzere yine ol asırda san'at-ı tab' u temsîl îcâd olunmakla Avrupa'da envâ'-ı ulûm u maârif pek suhûlet ile münteşir olmağa ve medeniyyet kemâl-i sür'at ile terakkī bulmağa başlamış idi.

El-hâsıl on beşinci asr-ı milâdî Avrupa için bir asr-ı cedîd olduğuna mebnî Avrupa müverrihleri devr-i Âdem'den Roma Devleti'nin târîh-i inkırâzı olan 476 sene-i mîlâdiyyesine kadar güzerân eden a'sârın târîhine târîh-i atîk ve andan İstanbul'un fethi târîhi olan bin dört yüz elli üç yahut Amerika'nın keşfi târîhi olan bin dört yüz doksan iki senesine kadar murûr eden kurûnun târîhine kurûn-ı vustâ târîhi tesmiye ettikleri gibi İstanbul'un fethinden yahut Amerika'nın keşfinden şimdiye kadar mümtedd olan zamânın târîhine dahi târîh-i cedîd derler. Ve fi'l-vâki' Roma Devleti'nin inkırâzı mesâil-i mühimmeden ise de dîn-i İslâm'ın zamân-ı zuhûru ki dîn-i İseviyye'nin Avrupa memâlikinde temâmî-i te'sîrâtı dahi ol vakit husûle gelmiştir. Âlemin bütün bütün başka bir hâl ü hey'ete girmesini mûcib olmuştur. Ve bu hâl ü hey'et her ne kadar pek çok tahavvülât kabûl eylemiş ise de ale'l-umûm esâsı hâla bakī ve âsârı cârîdir. Bunun ehemmiyyet-i umûmiyyesine binâen târîhin iki kısma taksîmiyle devr-i Âdem'den asr-ı saadet-i Muhammedî'ye kadar târîh-i atîk ve andan sonrasına târîh-i cedîd tesmiyesi bizce enseb görünüyor. Fakat bu târîh-i cedîdin bir kısmı olan on beşinci asr-ı mîlâdînin ehemmiyyet-i mahsûsası derkârdır ki maârif ü sanâyii derece-i kemâle getiren Avrupa ol asırda bu medeniyyet yoluna girmiştir. Ve ol asırda ya'nî İstanbul'un fethinden sonra Devlet-i Aliyye kuvve-i bahriyyeye heves ve rağbet etmiş idi.

İstanbul'un ber-vech-i bâlâ ehl-i İslâm eline geçmesi üzerine Avrupa halkının ezhânı yine memâlik-i şarkıyye sevdâsına sarmış ise de beynlerinde ittifâk olmadığından bu kerre de işe yarayacak bir hareket edemediler. Saltanat-ı seniyye ise yevmen-fe-yevmen kesb-i vüs'at (214) ü cesâmet ederek kâffe-i düvele galebe-i kâmilesini i'tirâf ettirip nihâyet Osmanlı orduları Viyana kapısına kadar gitmiş ve Fransa Kralı Françesko dergâh-ı Süleymânî'ye ilticâ etmiştir.

Şöyle ki mie-i âşire-i hicriyye evâilinde Yavuz Sultân Selim Asya ve Afrika kıt'alarında azîm fütûhâta mazhar ve hilâfet-i İslâmiyye'yi hâiz olmasıyla Devlet-i Aliyye'nin şân u şevketi bir mertebe daha terakkī bulduktan sonra oğlu Sultân Süleyman kavânîn ü nizâmât-ı mülkiyye ve askeriyyesi ve kuvve-i bahriyye-i Devlet-i Aliyye'yi ikmâl ile berren ve bahren şark ve garbde saltanat-ı seniyyenin şân u azametini göstererek nice fütûhâta mazhar olmuştur. Ve ol asırda Fransa kralı Fransuva pek kuvvetli bir hükümdâr olup İtalya'da vâki' Milan dukalığını zabt ederek tevsî'-i memâlik dâiyesine düşmüştü. Hâlbuki ol vakit İspanya Devleti dahi hayli cesîm bir devlet olarak İtalya'nın Napoli kıt'ası ve Sicilya ve Sardunya adaları ve Afrika'da hayli mahaller ve Amerika'da yeni keşf olunan yerler hep İspanya krallığına mülhak olduğu hâlde Hapsburg hânedânından Almanya imparatoru sâlifü'z-zikr Frederik'in oğlu ve halefi olan Maksimilyan'ın oğlu İspanya kralının kızını alıp anlardan tevellüt eden Şarlken bi'l-verâse İspanya kralı olup ve 1519 sene-i milâdisinde Maksimilyan'ın vefâtında Fransuva, papaya ve müntehib prens ve piskoposlara mürâcaat ederek imparatorluk arzusunda bulunmuş ise de müfîd olmayıp imparatorluğa müntehibler tarafından Şarlken intihâb olunmakla Almanya ve İspanya devlet-i cesîmeleri birleşerek bir büyük devlet olduğundan Şarlken dahi Şarlman gibi bütün Avrupa'yı bir hükûmet yapmak efkârına kalkışmıştı.

Binâen alâ-zâlik çok geçmeyip Fransuva ile Şarlken beyninde muhârebe kapısı açılmıştır ve Fransuva mağlûb ve Şarlken'e esîr olmakla İtalya'ya taarruz etmemek şartıyla esâretten kurtulmuştu. Ba'dehû İngiltere ve Venedik devletleriyle ittifâk ederek Şarlken üzerine hücûm eylemiş ise de yine mağlûbâne musâlaha akdine mecbûr olmuştur. İşte bu esnâda Şarlken İtalya kıt'asında bulunarak papa tarafından Roma imparatorluğu ve Lombardiya kraliyeti tâclarını giymiştir ve andan sonra hiçbir imparator İtalya'da tâc giymemiştir.

Şu hâle nazaran Almanya ve İtalya ve İspanya arasında kalan Fransa Devleti imparatorun pençesine düşmüş gibi oldu. Fransa Kralı Fransuva mülkünü bu hâl-i felâketten tahlîs için nefsini muzîk hapse ilkā edinceye dek çabalayıp artık başka çâre-i (215) necât bulamadığından ve Kanunî Sultân Süleyman hazretlerinin imparator aleyhinde olan muzafferâne harekâtını ve Macaristân ve Rodos ve Trablus ve Tunus ve Cezâir taraflarında husûle gelen âsâr-ı savlet ve satvet-i celîlesini mîzân-ı akla vurarak ol asırda Avrupa halkının ber-kemâl olan şiddet-i taassub u cehâletini kayd etmeyip ve ihtilâf-ı dîne bakmayıp kendi devletinin selâmeti için li-ecli'l-istimdâd Sultân Süleyman ile münâsebet peydâ etmeğe mecbûr olduğundan dördüncü ve yedinci fasıllarda beyân olunduğu üzere mükerreren Sultân Süleyman'a mürâcaat ve o dahi berren ve bahren muâvenet eylemişti.

Bu esnâda Avrupa'da Protestanlar zuhûr ile papanın hükûmet-i rûhâniyye ve cismâniyyesini red ve cerh ve kiliselerden esnâmı def' u ref' ve yalnız İncil'de münderic olan husûsâta i'tibâr ve diyânet-i İsevîye'ye sonradan vakit be-vakit ilâve olunan şeyleri inkâr ederek pek sade bir mezheb ittihâz edip Katolikler ise papa hakkında her şey'i ilhâm ile bilip söylemek ve nâssın günâhlarını afv eylemek gibi bir takım efkâr-ı mahsûsaya mu'tekid olduklarından tarafeyn yek-diğere buğz u adâvet ederek taraf taraf muhâberât-ı mezhebiyye zuhûr etmeğe başlamıştır. Bir taraftan Sultân Süleyman korkusu ve bir taraftan Fransuva gāilesi olduğundan Şarlken umûr-ı mezhebiyye i'tinâ edemediği cihetle az vakit zarfında Protestan mezhebi Almanya'nın hayli mahallerinde münteşir olarak Fransa'ya dahi sirâyet eylemiş ise de Fransuva pek ziyâde hükûmet-i mutlakaya mâil olup Protestanlık ise bir nev' efkâr-ı mezhebiyye serbestliği demek olduğu cihetle bunu hükûmet-i mutlakasına mugāyir görmek veyahut Şarlken'e karşı papayı elden çıkarmamak gibi mutâlaât-ı politikiye üzerine bu mezhebin Fransa'da şuyû' ve intişârını istemediğinden Avrupa'nın sâir taraflarında Protestanlık şâyi' olmuşken Fransa'da Protestan olanlar hakkında ukūbetler icrâ ederdi. Bununla beraber Almanya'da bulunan protestanları Şarlken aleyhine tahrîkten hâlî olmazdı.

Bu münâzaa-i mezhebiyyeden istifâde etmek üzere Sultân Süleyman dahi 939 sene-i hicriyyesinde (M. 1532) tekrar Macaristân'a duhûl eylemiş ise de asâkir-i İslâmiyyeye karşı Protestanlar dahi Şarlken'e imdâd eylediklerinden

avdet buyurmuştu. Ve birkaç sene sonra Fransuva tekrar Şarlken üzerine sefer açıp Sultân Süleyman ile dahi ittifâk eylemiş ise de bir netîce hâsıl etmeksizin mütâreke ve ba'dehû yine sefere başlamışken musâlaha ederek Devlet-i Aliyye aleyhine Şarlken ile beraber muhârebe etmeği dahi va'd eylemişti (216).

954 sene-i hicriyyesinde (M. 1547) Fransuva fevt olup yerine kral olan oğlu Henri II Fransa'daki Protestanları i'dâm ettirmekle beraber Almanya'daki Protestan prensleriyle Şarlken aleyline ittifâk edip muhârebât-ı vâkiada muzaffer olmuş ve pederi gibi Sultân Süleyman'a mürâcaat etmekle yine Donanmâ-yı Hümâyûn Fransa imdâdına gönderilmiş idi. Bu vechile Lui Almanya tasarrufunda bulunan ba'zı memâliki zabt eyledikten başka iki yüz seneden beri İngilterelü yedinde kalan Kale şehrini dahi istirdâd ederek İngilizlere artık Fransa'nın kapısı kapanmıştır.

Şarlken, Devlet-i Aliyye muhârebelerinde mağlûb olduğu gibi Fransızlar yedine geçen yerleri istirdâd edemediğinden ve Protestan ile Katolik mezheblerini birleştirmeğe çalışıp ana dahi zafer-yâb olamadığından feleğe küsüp 964 sene-i hicriyyesinde (M. 1557) oğluna İspanya Devleti'ni ve Macar ve Çeh kralı olan birâderine tâc-ı imparatorî ile Avusturya Devleti'ni terk ve ihâle ederek İspanya'da bir manastıra çekilmiştir. Fakat Hapsburg hânedânıyla Fransa Devleti beyninde rekâbet ve adâvet bâkī kalmıştır. Ve andan sonra imparatorlar bir taraftan dahi münâzaât-ı mezhebiyye ve muhârebât-ı Osmâniyye ile meşgūl olmuştur.

Ber-vech-i bâlâ Protestan mezhebinin zuhûrundan dolayı alevgîr olan taassub cenglerinden sonra Fransa ve İngiltere ve Rusya devletleri Alman hükümdârânından ba'zılarını himâye ve sahâbet sûretiyle Almanya içinde kesb-i nüfûz etmeği muktezâ-yı maslahatlarından add edegelmişlerdir. Bu cihetle Almanya ittihâdı refte refte halel pezîr olmağa yüz tutmuştur.

Ve bu münâzaa-i mezhebiyye üzerine ol asırda Katolik mezhebini himâye zımnında İspanya'da Cizvit nâmıyla bir tarîk ihdâs olunup bunun bir kāide-i esâsiyyesi bu idi ki, bir iyi murâd için her türlü çâre makbûldür derlerdi. Bu fıkra hâlâ Avrupa'da fenâ ve iki yüzlü adamlar hakkında darb-ı mesel olarak îrâd olunur. Sonradan bu tarîk ashâbı gittikçe umûr-ı politikaya müdâhale eder olduklarından düvel-i Avrupa taraflarından tard olunmuşlardır.

Fransuva zamânında ulûm u maârif hayli ilerülemişti. Fakat Fransızlar mukaddemâ asil-zâdegânın mezâliminden şikâyet ederken ol vakit hükûmetin nâ-becâ ve gaddârâne muâmelesinden nâ-hoşnûd idiler. Ve Fransuva Fransa ahâlîsini her türlü serbestî-i efkâr-ı politikiyye ve mezhebiyyeden mahrûm tutup hâlbuki efkâr-ı umûmiyyenin ol mertebe sıkılması Fransa Devleti'nin ahvâl-i âtiyyesi için iyi alâmet değil idi (217).

Fransuva ile Şarlken'in yek-diğeri hakkında olan rekâbet ve adâvetlerinden neş'et eden muhârebeler nice seneler mümtedd olarak bundan dolayı Avrupa pek ziyâde muzâyakaya dûçâr olmuştu. Fakat bundan nice mühim ve şâyân-ı i'tinâ netîceler zuhûra gelmiştir. Ez cümle Şarlken ile Fransuva ol asırda Avrupa'nın en büyük hükümdârları oldukları hâlde ikisinde dahi hubb-i hükümet ve hırs-ı şân u şöhret ziyâde olduğundan Şarlman'a taklîden Avrupa'yı bir hükûmet yapmak sevdâsına düşüp ol asırda ise Şark İmparatorluğunun pâyitahtında Sultân Süleyman gibi cihângîr bir pâdişâh olup andan başka İngiltere ve Venedik dahi hayli kuvvetli devletler olarak böyle bir sevdânın fi'le gelmesine râzî olamadıklarından Şarlken ile Fransuva beyninde cereyân eden muhârebât u münâsebâta müdâhale ve gâh anınla ve gâh bununla ittifâk ve muâhede ederek evâilde ma'lûm olmayan bir ittifâk u ittihâd usûlü meydâna çıkmıştır. Ve bu takrîble münâsebât-ı düvel hakkında i'tibâr bulan bir takım kavâid ü âdât ve rusûm ba'zı müellifîn tarafından esâs ittihâz olunarak akl ve hikmete tatbîk ile muzırr olan şeyler redd ü cerh ve muvâfık-ı hikmet olan usûl-i hayriyye ve müfîde kabûl ü tasdîk ve ba'zı efkâr-ı hasene zamm u ilâve ile hukūk-ı düveliyyeyi şâmil bir fen meydâna çıkıp hukūk-ı milel ma'nâsına olan (Droit de Jan) ismiyle ma'rûf olmuştur.

İşte hukūk-ı milelin ibtidâ böyle muhârebeler vesîlesiyle kadri bilinip ba'dehû hükemâ-yı Avrupa tarafından gittikçe muhassenâtı isbât u te'yîd ile te'lîf ettikleri kitâbların hâvî olduğu usûl ü kavâid devletlerin emniyyet ü râhatını mûcib mevâdd-ı hayriyyeden olduğunu hükümdârlar dahi derk ü iz'ân ile bu te'lîfâta güyâ beynlerinde akd olunmuş muâhedeler gibi i'tibâr eylemişlerdir. Ve hâlâ bir devlet ol fennin usûl ve karârından ayrılamaz maamâfih *(el-hükmü li-men galebe)*[61] kāidesinin her fenne karşı geldiğini dahi hâtırdan çıkarmamalıdır.

[61] Hüküm üstün gelenindir.

Ahvâl-i meşrûha mülâbesesiyle Fransuva dokuz yüz kırk iki senesinde Sultân Süleyman'dan bir ahidnâme koparmıştı ki Devlet-i Aliyye ile düvel-i Avrupa beynlerinde en ibtidâ akd olunan muâhede olup bir takım müsâadât ve imtiyâzâtı hâvî olduğu halde ba'dehû birkaç kerre zamm u ilâve olunarak Devlet-i Aliyye ile düvel-i Avrupa miyânelerinde akd olunan muâhedelere esâs olmuştur. Çünkü ol asırlarda memâlik-i Devlet-i Aliyye'de pek az Avrupa tüccârı olup anlar dahi nihâyet bir senelik müsâfir ve müste'men oldukları hâlde Yeniçerilik eyyâmında serbestiyyet üzere ticâret (218) edebilmeleri ba'zı müsâadât-ı mahsûsaya mevkūf görünüp Frengistân'da ise çendân Devlet-i Aliyye tüccârı bulunmadığından Devlet-i Aliyye Avrupalılara sûret-i muvakkatede verdiği müsâadât ve imtiyâzâtın mukābilini istemeğe lüzûm görmediği gibi pek ziyâde kuvvetine güvendiği cihetle ahkâm-ı ahdiyyeye istinâd eylemeğe mecbûriyyet dahi görmezdi. Binâen alâ-zâlik düvel-i Avrupa ile yapılan muâhedelerde usûl-i mer'iyye-i mütekābileye riâyet olunmamıştır. Şu hâle göre verilen ahidnâme-i hümâyûnlar bir nev' şartnâme-i müsâade ve imtiyâz kabîlinden olduğu hâlde düvel-i Avrupa böyle karşılıksız müsâadâtı uhûd-ı lâ-yetegayyer hükmünde tutmuşlardır. Sonraları ise hâl başkalaşarak Memâlik-i Mahrûsa'da emn ü âsâyiş ber-kemâl olduğu gibi Avrupalılar kesret üzere tevârüd etmeğe başladı ve niceleri yerli hükmünde olup pek çok yerliler dahi anlara karıştı. Böyle binlerce imtiyâzlı halkın dâhil-i memlekette idâresi müşkil ü müteazzir ve bu hâlin devâmı hukūk-ı milele mugāyir iken muâhedeler henüz tashîh ü ta'dîl olunamayıp hâlâ vaz'-ı kadîm-i sakīmi üzere gidiyor.

Ve düvel-i Avrupa Şarlken ile Fransuva'nın hırs ve tam'ını bi'l-müşâhede Avrupa'da bir devlet düvel-i sâireye nisbetle ziyâde kuvvet bulsa muhâtara-i umûmiyye hâsıl olacağını derk ile bir muvâzene-i politikiyye usûlünün lüzûmu derkâr görüldüğünden ol asırdan beri içlerinden birinin öyle ziyâde kuvvet kesb eylemesini men'e sa'y edegelmişlerdir. Ve el-ân bu muvâzene usûlü cârî ve mu'teber ve Devlet-i Aliyye hakkında dahi fâidesi derkârdır. Ve bu misillü efkâr-ı dakīkanın merkez-i husûle gelmesi beyne'd-düvel bir hakîmâne davranışa mevkūf olduğundan fenn-i mükâleme ve idâre-i umûr-ı hâriciyyeden ibâret olan fenn-i diplomasi[62] tevellüd eylemiştir.

[62] Metinde diplomati

El-hâsıl Şarlken ile Fransuva'nın zamân-ı hükûmetleri Avrupa medeniyyeti için bir asr-ı cedîdin mebdei olup andan sonra Avrupa'da ulûm u maârif ve medeniyyet günden güne ilerlemeğe başlamıştır. Fakat def'aten münteşir olamayıp kemâle gelmesi hayli vakte muhtâc olmuştur. Hattâ Sultân Süleyman Hân hazretleri İstanbul'da mecânîn için dârü'ş-şifâ inşâ ederken Avrupa'da bir şahıs tecennün ettikte içine şeytan girmiş deyü ateşe atılıp yakılmak âdet-i vahşiyânesi henüz terk olunmamış idiği mervîdir.

Ber minvâl-i meşrûh Şarlken ile Fransuva'nın muhârebât u münâsebâtı hasebiyle garb tarafında rûnümâ olan ehemmiyyete mebnî Sultân Süleyman dahi ol tarafa müteveccih olarak cihât-ı sâireye çendân ehemmiyyyet verilmezdi. Ol asırda ise cânib-i şimâlde Rusya Devleti refte (219) refte kuvvetleşerek bir aralık Kazan ve Ejderhân vilâyetlerini alıverip tevsî'-i dâire-i miknet eylemiş ve andan sonra günden güne büyümeğe başlamıştır.

Bu asırda İspanya Devleti dahi ber-vech-i meşrûh bir cesîm devlet idiyse de İspanyalular pek mutaassıb olarak mücerred Katolik papaslarının sözüyle kan dökmekte idiler. Bu cihetle Endülüs ehl-i İslâm'ı hakkında insâf u insâniyyetin hâricinde olarak etmedikleri muâmele-i gaddârâne ve hûn-rîzâne kalmayıp nice bî-günâh müslümânlar envâ'-ı ukūbât ile telef edilmiş ve nicesi perîşân olup bunca hâne vü hânümânlar yıkılmış olduğu hâlde nihâyet İspanya kıt'asında hiçbir Müslümân kalmamak üzere İspanya Devleti bir milyona karîb ehl-i İslâm'ı Endülüs'den çıkarmıştır. Bunlar ise eskiden mütemeddin ve ehl-i ırz ve çalışkan ve nicesi erbâb-ı maârif ü sanâyi'den adamlar olduklarından İspanya'nın bu hareketi kāide-i hikmet ve usûl-i hükûmete mugāyir düşüp ol vakitten beri İspanya Devleti düçâr olduğu za'f-ı hâlden kurtulamamış ve medeniyyeti düvel-i sâire-i Avrupa derecesine getirememiştir. Ber-vech-i meşrûh Fransa'da Protestanlık sıkı yasağ olduğu hâlde çok geçmeyip 967 sene-i hicriyyesine (M. 1559) doğru efkâr-ı mezhebiyye serbestiyyeti oraya dahi sirâyet ederek bir hayli Fransızların Protestan olması üzerine Katolikler ile Protestanlar beyninde muhârebe vukūa gelerek tarafeynden vahşiyâne muâmelâta başlanıp hânedân-ı kralîden olan prenslerden ba'zıları dahi Protestan olarak muhârebe-i mezhebiyye gittikçe şiddet bulmuştur. Ve bir gece Paris'de Katolikler ayaklanıp Protestanların hânelerine duhûl ile cümlesini i'dâm ettikleri esnâda diğer ba'zı eyâlâtta dahi Protestanlar hakkında böyle

katliâm usûlü icrâ edilmiş ve bu vechile hesâbsız nüfûs telef olup bu vak'a-i müellime üzerine Fransa Kralı Şarli IX dahi kederinden vefât etmiş idi. Halefi Henri III Protestanlara nevâziş-kârâne muamele ettiğinden Katolikler darılıp papa dahi kendisini aforoz etmekle nâçâr o dahi hânedân-ı kralînin Burbon şu'besinden olup Pirene dağları tarafında kâin Navar Kralı olan ve Protestanların reîsi bulunan Henri ile ittifâka karâr vermiş olduğu hâlde bir keşiş yanına varıp kendisini hançer ile telef eylemiştir. Hâlbuki Navar Kralı olan Henri'den başka hânedân-ı kralîden kimesne kalmamıştı. Anı dahi Katolikler kabûl etmeyip ve papa aforoz edip dârü'l-fünûn hocaları dahi culûsuna rızâ göstermemiş olduklarından Fransa Meclis-i Umûmîsi Paris'de ictimâ' ederek kemâl-i hayret ile bir kral aramakta oldukları hâlde def'-i fitne için Henri Katolik olmak mülâbesesiyle ahâlî (220) tarafından mea'l-memnûniyye kabûl olunduğundan gelip Paris'e girmiş ve birkaç sene sonra Protestanlar'a serbestiyyet ile icrâ-yı âyîn eylemek üzere ruhsat vermiş idi.

Otuz kırk sene kadar mümtedd olan münâzaa ve muhârebe-i mezhebiyye ile harâb olan Fransa bu vechile râhat bularak her iş yoluna girmeğe başlamışken işbu IV. Henri'yi dahi seyircilerinden birisi sokakta araba içinde bıçak ile i'dâm etmiştir. Yerine kral olan oğlu sabî olmakla vâlidesi vasî olup merkūme ise sû'-i ahlâk ile muttasıfa olduğundan müddehir ve mevcûd-ı hazîne olan küllî nukūd boş yerde harc u telef olunmakla Fransa'nın emr-i idâresi fenalaştığına mebnî 1023 sene-i hicriyyesinde (M. 1614) meclis-i umûmî a'zâsı cem' edilmiş ise de bir takım Bî-hûde nutuklar ve boş mübâhaseler ile imrâr-ı vakt ederek bilâ-netîce dağılmışlardır. Ve andan sonra Fransa büyük ihtilâline kadar meclis-i umûmî ictimâ' etmemiştir.

Bu sûretle Fransa yine bir fenâ hâle gelmiş olduğu hâlde, piskopos sınıfından iken muahharan reîsü'l-vükelâ olan Kardinal Rişliyö'nün sa'y u gayretiyle az vakit zarfında kesb-i intizâm ederek evvelkiden ziyâde nüfûz u kuvvet kazanmıştır. Bu kardinal protestan ve asil-zâdegân ile Hapsburg hânedânının nüfûzlarını kırmaktan ibâret olan üç başlı bir politika ittihâz edip üçüne dahi zafer-yâb olmuştur. Şöyle ki muhâlifi olan asil-zâdegânı i'dâm ettirmiş ve andan sonra Fransa'da feodalite usûlü bütün bütün kırılmıştır. Ve Fransa'daki protestanları tehdîd ile sindirip ve Almanya protestanlarını Avusturya aleyhine tahrîk ile Fransa'ya ısındırıp Fransa Devleti, Katolik olduğu hâlde

imparator ünvânıyla Katolik mezhebinin baş hâmîsi olan Avusturya Devleti ile Protestan mezhebini tervîce çalışan Almanya prensleri beyninde cereyân eden muhârebâta maddeten ve ma'nen müdâhaleden hâlî olmazdı. Bu misillü tedâbîr-i diplomatikiye ile umûr-ı hâriciyyeyi hüsn-i idare ederek Fransa Devleti'ni birinci devletler sırasına getirdiği gibi Fransa'da encümen-i dâniş küşâdıyla ulûm ve maârifin terakkīsine dahi gayret etmişti. 1052 sene-i hicriyyesinde (M. 1642) fevt olup bir sene sonra kral dahi fevt olarak oğlu Lui Katorz ya'nî XIV. Lui Fransa kralı olup ancak beş yaşında sabî olduğundan vâlidesi vasî ve vekîl-i devlet olmuştur. Müşârün-ileyhâ Hapsburg hânedânından İspanya kralının kızı olduğu hâlde Rişliyö'nün ahbâbından Mazarin nâm İtalyalı bir kardinali reîsü'l-vükelâ edip o dahi Hapsburg hânedânının tenezzülü hakkında Rişliyö'nün müttehazı olan usûl-i politikiyyeyi ittihâz ve mücerred imparatoru izrâr için (221) Almanya'daki muhârebe-i mezhebiyyeye müdâhale etmiş ve bu muhârebede Protestanlar'a en ziyâde yardım eden İsveç Devleti ile Avusturya ve İspanya devletleri aleyhine ittifâk yapmış idi. Ve Fransa askeri defeât ile Avusturya ve İspanya ordularına galebe etmiş idi. Binâen alâ-zâlik 1058 senesinde akd olunan musâlaha iktizâsınca Fransa'ya biraz mahaller terk ile Protestanlar'ın hukūku tasdîk olunup bu cihetle Almanya prensleri hemen bütün bütün müstakıll olarak imparatorun nüfûzu tenezzül etmiş ve Almanya Devleti asil-zâdegân cumhûruna benzer bir hâl ve hey'ete girmiş idi.

Ol vakitten beri Almanya Devleti ve ta'bîr-i âhar olarak Cermanya milleti meclisi iki yüz kırk prens ve papas ve şehirler meb'ûslarından mürekkeb olarak Bavyera'da kâin Ratsbun şehrinde akd olunur oldu. Fakat imparator ile prensler bizzat gitmeyip vekîl gönderirlerdi. Napolyon Bonabarte'nin zamânına kadar Almanya'nın hâli bu minvâl üzere gitmiştir.

Bu sûretle Avusturya Devleti otuz seneden beri mümtedd olan muhârebe-i mezhebiyyeden kurtulmuş ise de Devlet-i Aliyye ile muhârebeden hâlî olmadığı gibi Fransalı, Avusturya Devleti'nin ol vechile za'fını göricek anın yerine Avrupa'da birinci devlet olmak dâiyesinde bulunduğundan Avusturya, Fransa muhârebesinden dahi kurtulamamıştır.

Fransa Devleti'nin umûr-ı hâriciyyesi ol vechile ilerülemiş ise de umûr-ı mâliyyeye bakılamadığından hazînede akçe olmadığı cihetle Avusturya ve

İspanya ile muhârebeye devâm olunmak üzere yeni tekâlîf ve vergi tarhına karâr verilmesinden dolayı 1060 sene-i hicriyyesinde (M. 1650) Paris'de isyân zuhûr ederek Lui Katorz ve vâlidesi ve Mazarin, Paris'den firâr etmişlerdir. Garîbdir ki bu sene İngiltere'de dahi ihtilâl zuhûr ederek kralın i'dâmına hüküm olunup İngiltere Devleti bir general ile idâre olunur cumhûr şekline girmişti. Ve Fransa'da hayli muhârebât-ı dâhiliyye vukū' bulduktan sonra ahâlî kralı kabûl edip bir müddet sonra Mazarin dahi Paris'e gelerek evvelkiden ziyâde nüfûz kazanmıştır. Fakat bu misillü hâlât ile Fransızlar fesâd u ihtilâle alışarak Fransa'da fenâ isti'dâdlar peydâ olmakta idi. Ve Fransa ile İspanya arasındaki muhârebe devâm edip İngiltere Devleti müdürü olan general dahi Fransa'ya imdâd etmekle İspanya Devleti mağlûb olarak Fransa'ya bir hayli yerler terk ederek akd-i musâlaha olunmuş ve Lui Katorz, İspanya kralının kızını tezevvüc eylemiştir. İngiltere'de dahi kraliyet iâde olunmuş ise de artık serbestiyyet yerleşip tâm hükûmet-i meşrûta hâlinde karâr kılınmıştır. Ammâ Lui Katorz, Paris'e avdet ettiği gibi hükûmet-i (222) mutlakasına daha ziyâde kuvvet vermiş ve sinn-i rüşte bâliğ olur olmaz nasıl tavr-ı dilîrâne ile hareket edeceğini göstermiş ve fi'l-vâki' elli seneden ziyâde öyle cesurâne ve belki zâlimâne bir tavr ile hükûmet eylemiştir.

Mukaddemâ Paris'de ve ba'zı büyük şehirlerde parleman nâmıyla büyük meclisler küşâd olunmuştu. Bunlar İngiltere Parlamentosu gibi devletin idâresine ve tanzîm-i kavânîn işine müdâhale edemeyip eyâlet dîvânları mesâbesinde olarak asıl vazîfeleri istînâfen rü'yet-i deâvîden ibâret idi. Fakat kral tarafından tanzîm olunan kavânîn ve i'tâ kılınan evâmiri mürâfaâtta mutâvaat olunmak üzere sicille kayd etmeğe me'mûr idiler. Refte refte kendilerine ehemmiyyet verip taraf-ı kralîden kayd için gönderilen ba'zı kavânîn ve evâmiri beğenmeyerek i'tirâz ve muhâlefet eder olmuşlar idi. Paris parlemanı ibtidâları Lui Katorz'a dahi bu muâmeleyi etmek istemiş ise de Lui oralara gelmeyip herkese hükûmet-i mutlakasının hükmünü tanıtmış ve parlemana hadd ü vazîfesini bildirmiştir. Ve Fransa Devleti'nin ol vakit muzâyaka-i mâliyyesi ziyâde olduğu hâlde reîsü'l-vükelâ Mazarin vefât ettikte iki yüz milyon franklık mâlı zuhûr etmekle Lui Katorz artık reîsü'l-vükelâ nasb u ta'yîni usûlünden sarf-ı nazarla her işe bizzat bakmağı iltizâm ederek vükelâdan her birinin vezâifini ta'yîn ile her birisi başka başka gelip teşebbüs olunan işleri arz u istîzân eylemelerini usûl ittihâz eylemiştir. Ve her iş için müsteid me'mûrlar

intihâb ve tedârük ederek umûr-ı mülkiyye ıslâh ve sanâyi‘ ve ticâret tervîc olunmakla devletin borcu çok ve hazînede akçe yok iken umûr-ı mâliyye dahi yoluna konulmuştur. Ve askeri muntazam olup Toren nâm meşhûr mareşal ile fenn-i istihkâmâtta asârı hâlâ makbûl ve mu‘teber olan Voban nâm mühendis dahi mevcûd olduğundan ol vakit Fransa'nın cihet-i askeriyyece dahi esbâb-ı lâzimesi mükemmel idi. Şu hâlde Lui Katorz'un kayın pederi olan İspanya kralı vefât etmekle zevcesinin mîrâsı olmak üzere İspanya tasarrufunda bulunan Belçika'da kâin ba‘zı memâlikinin kendisine terk olunmasını mutâlebe ettikte İspanya Devleti muvâfakat etmediğinden Lui i‘lân-ı harb ederek hayli yerleri zabt eylemiş ise de muvâzene-i politikiyye-i Avrupa'nın vikāyesi zımnında Felemenk cumhûruyla İsveç ve İngiltere devletleri beynlerinde akd-i ittifâk olunmakla Lui zabt ettiği yerlerin birazını redd ile musâlahaya mecbûr olmuştur. Fakat ol vakit gāyet zengin ve kibirli olup ber-minvâl-i sâbık diğer devletleri tahrîkle kendi merâmına mâni‘ olan Felemenk cumhûruna gücenmekle Lui hemen i‘lân-ı harb ile Felemenk üzerine (223) bir sür‘atli hücûm ederek bayağı bütün bütün Felemenk memleketini zabt etmişken Felemenklüler Amsterdam şehrine çekilip ve deniz rıhtımlarını açıp her taraftan su yürümekle Fransızlar rücû‘ etmişler idi. Ve Felemenk cumhûru tekrar düvel-i sâireyi tahrîk ederek hemen bütün düvel-i Avrupa, Fransa aleyhinde bulunmağa başladığından Lui birkaç ordu tertîb ile taraf taraf muharebeye şürû‘ olunmuş ve Fransızlar hemen her yerde gālib gelip Sicilya tarafında vâki‘ olan muhârebe-i bahriyyede dahi bir hayli Felemenk ve İspanya gemileri gark ve şikest olunarak Fransa donanması galebe-i tâmmeye mazhar olmuştur.

Fransızların böyle cesûrâne hareketleri düvel-i muhâribeyi sulha meyl ettirdiğinden 1089 sene-i hicriyyesinde (M. 1678) akd olunan musâlahada Fransa Devleti hayli mahaller kazanmıştır. Ve ol vakit Fransa ulûm ve maârifce pek ziyâde ilerleyip her fenn ü san‘atta en meşhûr adamlar ol asırda gelmiş ve Fransa'nın her şey'i bütün âleme nümûne ve ibret olmuş idi. Ale'l-husûs edebiyyât-ı Franseviyye ol vakit hadd-i kemâle gelerek en meşhûr Fransa şâir ve münşi‘i ve müverrihleri hep ol asrın ricâli olup bunlar Avrupa'nın sâir yerlerinde dahi makbûl ü mu‘teber olduklarından her yerde Fransız lisânı tedrîs olunup Lui Katorz'un dahi cümle Avrupa umûruna müdâhalesi olmak hasebiyle ol vakitten beri Fransız lisânı umûr-ı diplomatikiyede hemen ale'l-umûm isti‘mâl oluna gelmiştir. Ve Lui'nin ulûm u maârife riâyeti olduğu gibi

güzel inşââta dahi rağbeti olup Fransa'da Versay Sarayı gibi hâlâ meşhûd-ı nazar-ı tahsîn olan binâlar hep anın âsârındandır. Ve asrında güzel kavânîn ve nizâmât te'sîs ile Fransa'nın emr-i idâresi ilerlemiştir.

Devlet-i Aliyye her cihetle düvel-i sâireye nisbetle fâik ve gālib iken reviş-i hâl ve zamâna göre umûr-ı mülkiyye ve askeriyyesine bir mertebe daha i'tinâ edeceğine gevşetmiş ve maârif ve sanâyi'i ileriledecek yerde ihmâl ü tekâsül yolunu tutmuş olduğundan refte refte mesâlih-i mülkiyye ve askeriyyesinde nizâmsızlıklar peydâ olarak 1000 târîhinden sonra tenezzüle yüz tutmuştu. Ve bu asırda Köprülü oğullarının himmetiyle ba'zı fütûhâta mazhar olmuş ise de Avrupa'nın terakkiyâtına nazaran geri kalmış ve mareşal Monte Kokoli ma'rifetiyle Avusturya'da dahi muntazam asker ihdâs olunduktan sonra Devlet-i Aliyye'nin aslâ bozulmak ve geri dönmek bilmeyen ulûfelü askeri Avusturya muhârebelerinde yüz çevirmeğe başladığı görülmüş olduğundan Devlet-i Aliyye daha ol vakit tecdîd-i ahvâl ve usûle muhtâc olmuştu (224).

El-hâsıl bu asırda Avrupa bir başka hâl ve hey'ete girip ale'l-husûs Fransa fevkalâde ilerlemişti.

Ve Lui Katorz pek ziyâde şân u şöhret kesb ederek kendisine kibr ve azamet gelip umûr-ı hâriciyyece bütün düvel-i Avrupa'yı tehdîd edercesine hôd-pesendâne ve mütekebbirâne davrandığı gibi umûr-ı dâhiliyyece dahi bu mesleğe sülûk edip hattâ Protestan mezhebinin serbestî-i icrâsı hakkında yüz sene mukaddem yapılan kānûnu ilgā etmişti.

Hâlbuki yüz binden ziyâde familya mezheblerini terk edemediklerinden ve memâlik-i sâireye gitmeleri dahi memnû' olduğundan bir takımı hafiyyen Fransa'dan çıkıp memâlik-i sâirede tavattun etmiş ve birçoğu dahi Fransa dağlarında kalıp mukāvemet hâlinde bulunmalarıyla tarafeynden birçok nüfûs telef olmuş idi.

Ber-minvâl-i sâbık Fransa'da ulûm u maârif fevkalâde ilerlemişken bu hâl u hareketin vukūu bâdî-i hayrettir. Şu kadar ki bu def'a dahi hayli Protestanlar i'dâm olunmuş ise de medeniyyetin terakkīsi semeresi olarak yüz sene evvel olduğu gibi Protestanlar hakkında katliâm usûlü icrâ olunmamıştır. Ve nasıl ki bâlâda beyân olunduğu üzere İspanya Devleti şu kadar yüz bin mütemeddin ve çalışkan müslümânı İspanya kıt'asından tard u ihrâc edip de böyle

bir hareket-i gayr-ı ma'kūle seyyiesi olarak düçâr olduğu za'f-ı hâlden hâlâ kurtulamamış ise Fransa Devleti dahi Protestanların ol vechile perîşânlıkları hasebiyle o kadar çalışkan ve ehl-i maârif ve sanâyi' olan tebeayı elden çıkarmış olduğundan ulûm ve sanâyi' ve fabrikalarla mâl-a-mâl olan Fransa bir derece düşmüş ve bu cihetle Fransa Devleti'ne dahi ba'zı mertebe za'f gelmiş idi.

Lui ber-vech-i meşrûh protestanlığı men' ile Katolik mezhebi hakkında bir gayret göstermiş olduğu hâlde papanın nüfûzunu politikasına mugāyir gördüğünden Fransa'da bir umûm papas meclisi teşkîl ile papa düvel-i sâirenin hükûmet-i cismâniyyesine müdâhale edemez. Ve Papas meclis-i umûmîsinin re'y ve karârı papanın re'y ve karârına müraccahtır deyü bend bend bir nizâmnâme tanzîm ettirmişti.

Düvel-i Avrupa ise Lui'nin hırs u tamaından emîn olamadıklarından Felemenk cumhûrunun teşvîki üzerine Fransa aleyhine ittifâk eylemiş oldukları Lui'nin ma'lûmu olıcak güya bu Protestan gāilesinden Fransa'nın müteessir olmadığını isbât için anlardan evvel cenge mübâşeretle Almanya tarafına hücûm etmiş ve ol vakit Avusturya Devleti dahi (225) Devlet-i Aliyye seferiyle meşgül bulunarak ekseriyâ Fransa asâkiri gālib gelmiş ise de ol esnâda İngiltere kralı Fransa'nın aksine olarak İngiltere'de memnû' olan Katolik mezhebini iâde etmek dâiyesine düştüğünden dolayı İngiltere'de durmayıp Fransa'ya firâr ettikte Lui tarafından mea'l-memnûniyye kabûl olunması üzerine 1100 sene-i hicriyyesinde (M. 1688-89) İngiltere parlementosu tarafından hal' ile yerine dâmâdı ve Felemenk cumhûrunun astat holderi (stadhholder) olan III. William[63] İngiltere krallığına intihâb olunup William ise öteden beri Lui'nin hâs düşmanı olduğu cihetle ceryân eden muhârebeler daha ziyâde cesâmet kesb ederek Fransa askeri berren eğerçi ekseriyâ gālib olmuştu. Lâkin donanması İngiltere ve Felemenk donanmalarıyla lede't-tekābül pek fenâ hâlde mağlûb olduğundan başka bu muhârebelerde Fransa'nın çok nüfûsu telef olup meşhûr generalleri dahi kalmadığından ve kaht u galâ zuhûr ederek askeri miyânesinde itâatsizlik emâreleri müşâhede olunup sanâyi' ve ticâret dahi tenezzül etmekte olduğundan Lui ettiğine nâdim olup böylece on sene mümtedd olan muhârebelerde zabt eylediği memâliki terk ederek 1109 sene-i

[63] Metinde: Kilyom

hicriyyesinde (M. 1697-98) Avusturya ve İngiltere ve diğer müttefik devletler ile akd-i musâlahaya mecbûr olmuş ve bu cihetle nüfûzu haylice tenezzül etmiştir.

Ol esnâda Devlet-i Aliyye dahi Avusturya ve Venedik ve Leh ve Rusya devletleriyle muhârib olduğu hâlde İngiltere ve Felemenk devletleri tevassut edip hemen bir sene sonra düvel-i erbaa-i mezkûre ile akd-i musâlaha ederek on beş seneden beri giriftâr olduğu meşâkk-ı seferiyyeden kurtulmuştur. Fakat Azak Kal'ası Rusya Devleti'nde kalarak ol taraftan Rusya'ya bir ticâret kapısı açılmıştır. Ve bu muhârebede Rusya çarı olan Büyük Petro muallem askerin fâidesini müşâhede ederek hemen teksîriyle meşğūl olmuş ve devletini Frenk devletleri tarzında tanzîm ile pek vâsi' bir terakkī yolu almıştır.

Ol vakit Fransa'nın muzâyaka-i mâliyyesi ol dereceye gelmişti ki asilzâdegân rütbeleriyle devlet me'mûriyyetleri akçe ile satılırdı. Düvel-i müttefika ile musâlahası ise hakīkat-i hâlde mütâreke kabîlinden idi. Zîrâ İspanya kralının evlâdı olmayıp ol vakit ise Milan ve Napoli ve Sicilya ve Amerika'da Meksika ve Perü gibi cesîm memleketler dahi İspanya'ya mülhak bulunduğundan Avusturya ve Fransa devletleri tarafından hukūk-ı verâset bahsi dermiyân olunmuş olduğu hâlde İspanya kralı vasiyyetnâmesinde Lui'nin (226) ikinci hafîdini kendisine vâris olmak üzere ta'yîn ile 1700 sene-i Îseviyyesinde vefât eyledikte Lui'nin hafîdi İspanya'da iclâs olunmuştu. Avusturya Devleti ise anın kraliyetini tasdîk etmeyip İngiltere ve Felemenk ile ittifâk eylemiş ve Portekiz ve İsveç ve diğer Avrupa devletleri dahi İspanya ve Fransa devletlerinin birleşmesi havfiyle bu ittifâka dâhil olmuş idi.

Bununla beraber imparator bi'l-cümle Almanya ümerâsının imdâdına muhtâc olduğuna mebnî Almanya herseklerinden bir Brandenburg[64] Markisi olan Birinci Frederik'i celb etmek üzere kral ünvânını almasına râzî olmakla o dahi bir Brandenburg'a mülhak ve Bahr-i Baltık kenarında vâki' Prusya memleketine izâfetle Prusya kralı ünvânını alarak bu muhârebeye dâhil olmuştur. İşte bu takrîble Prusya krallığı zuhûra gelip sonra Avusturya Devleti'ne büyük rakīb olmuştur.

[64] Metinde Brandöburg

Ve bu muhârebeye ibtidâr olundukta ba'zan Fransa ve ekseriya düvel-i müttefika asâkiri gālib gelip bu sırada İngilizler dünyânın en metîn kal'ası olan (Cebeltere) Cebelüttârık Kal'ası'nı zabt etmiştir ki hâlâ İngiltere Devleti yedindedir.

Ve ol vakit Fransa'nın büyük generalleri olmayıp bi'l-aks düvel-i müttefikanın İngiliz kumandânı Mariburg ve Avusturya kumandânı Prens Ojen gibi meşhûr generaller olarak bunlar birkaç büyük muhârebe kazandıklarından Fransalı bîtâb olduğu hâlde Fransa'nın her tarafında zuhûr eden kaht u galâdan nâşî peydâ olan muzâyaka ol mertebede idi ki Lui kendi sofra takımından biraz şey satmağa mecbûr olmuştu. Bunun üzerine Lui musâlaha istid'â eylemiş ise de düvel-i müttefika birçok ağır şartlardan başka hafîdinin İspanya'dan ihrâcı için kendisinin dahi asker sevk ve idhâl etmesi şartını teklîf ettiklerinden tekrar muhârebeye şürû' olunup ancak Fransızlar yine mağlûb olmakla Lui çâresiz düvel-i müttefikanın her dediğine muvâfakata mecbûr olmuşken İspanya'da Fransızlar düvel-i müttefika askerine gālib gelmeleriyle efkâr değişmiştir.

Zîrde tafsîl olunacağı üzere bu esnâda Rusya çarı olan sâlifü'z-zikr Büyük Petro İsveç Devleti'ne galebe ve Bahr-ı Baltık sevâhilinde bir hayli yerleri istîlâ ederek Frengistân'a bir ticâret kapısı açmıştır. Ve Prut muhârebesinde bir büyük tehlikeye düşmüş ise de Baltacı Mehmed Paşa'dan taleb-i afv ü emân ile kurtulup yine işine devâm eylemiştir. Binâen- âlâ-zâlik andan sonra mîzân-ı politikanın bir ucunu dahi cânib-i şimâlde aramak lâzım gelmiştir (227).

Ol esnâda İngilterelü sulha mâil olup sâir düvel-i müttefika dahi İspanya'nın Fransa ile birleşmesinden havf ettikleri gibi Avusturya'ya iltihâkı takdîrinde de muvâzene-i politikanın ihlâl olunacağını mutâlaa etmeleriyle ve İspanya ahâlîsi krallarından hoşnud oldukları hâlde mücerred Avusturya'nın menfaat-i mahsûsası için tard u ihrâcında ısrâr olunmak hukūk-ı milele mugāyir olmakla hemen muvâzene-i politikiyye vikāye olunabilecek bir sûret-i sulhiyyeye muvâfakat isti'dâdları husûle gelmiş olduğu hâlde Lui Katorz ibtidâ İngiltere Devletiyle hafiyyen mükâlemeye şürû' ile mütâreke ve 1125 sene-i hicriyyesinde (M.1713) İngiltere ve Felemenk ve ertesi sene Avusturya Devletleri'yle akd-i musâlaha etmiştir.

Ve eğerçi İspanya Devleti Fransa hânedânı üzerinde kalmış ise de hiç-bir vakitte bu iki devletin birleştirilmemesi ve Cebeltere Kal'asıyle Fransa'nın Amerika'da mutasarrıf olduğu bir hayli memâlikin İngiltere'ye terk olunması muâhededе şart edilmiş ve İngiltere Devleti büyüyüp ve ale'l-husûs kuvve-i bahriyyesi ziyâde meydân alıp bi't-tab' sanâyi' ve ticâreti dahi terakkī ederek birinci devletlerden birisi olmuştur.

Bu muâhedenin bir garîb fıkrası budur ki İspanya'nın Amerika'da kâin memleketlerine senevî beş bine kadar zenci köle idhâl ve furuht eylemek üzere bir İngiliz kumpanyasına imtiyâz i'tâsını İngilizler şart etmişler idi. Bu musâlahada Avusturya Devleti'ne dahi Belçika ve Napoli ve Milan ve Sardunya memleketleri terk edilmiştir. Fakat Sardunya muahharan Sicilya Adası mukābilinde vâki' Savva Dukasına verilmiştir. Fransa Devleti dahi bir azîm muhâtaradan kurtulmuştur. Fakat bu muhârebeden sonra artık Lui Katorz'un şân u şöhreti ve Fransa'nın satvet u serveti tenezzül etmiştir. Ve Fransa'nın muhârebe münâsebetiyle bir milyondan ziyâde nüfûsu telef olmuş ve her yerinde kaht u gılâ zuhûra gelmiş olup vergi ve teklîf-i sâire ise ifrât derecesine vardığından ahâlîden ba'zıları bağlarının hâsılâtından fâide görmez oldukları cihetle kendi elleriyle bağlarını tahrîb ettikleri gibi ba'zılarının vergiye mukābil ellerinden hayvânları alındığından bir takımı dahi kendi elleriyle hayvânlarını öldürürler idi. Bu cihetle zirâate küllî halel târî olmuştu. Fransa'nın hâli hemen büyük ihtilâli zamânına kadar bu minvâl üzere gitmiştir.

Lui Katorz mücerred hubb-i şân ve hırs-ı şöhret dâiyesiyle bu netâic-i seyyieye kendisi sebeb olduğundan nâşî mükedder olup bir büyük kederi dahi bu idi ki oğlu ile (228) hafîdi ki *Telemak* kitâbının müellifi Fenelon anın hocası idi bunlar sâir prensler hep kendisinin hâl-i hayâtında vefât etmekle vârisi olmak üzere yalnız bu hafîdinin beş yaşında bir oğlu kalmıştı. Vefâtından evvelce anı yanına celb ile ben ziyâde muhârebelere ibtidâr ettim bu bâbda beni taklîd etme benim gibi de çok müsrif olma ahâlînin saâdet-i hâline çalış deyü nasîhat eylemiş ve yanlış yola gittiğini anlayıp nâdim olarak 1128 sene-i hicriyyesinde (M.1715) vefât etmekle işbu hafîdi XV. Lui nâmıyla cülûs etmiştir. Ve Lui Katorz'un vaziyyetine mugāyir olarak birâder-zadesi olan

Orelyans[65] dukası parlamento tarafından vekîl-i devlet ta'yîn olunmuştur. Asrımızda Fransa'da ihtilâl zuhûruyla hal' olunan meşhûr Lui Filib bu dukanın hafîdzâdesidir.

Lui Katorz tâm bir hükûmet-i mutlaka ve efkâr-ı hodserâneye mâil olarak bir şeyde serbestliği sevmeyip halk dahi anın mizâcına tevfîk hareket etmek üzere bir riyâkârlık yoluna dökülmüşler idi. Riyâkarlığın sonu ise bedhûyluğa ve dînsizliğe müncer olmak mücerrebâttan olmasıyla anın vefâtından sonra artık kimse bir şeyden ihtirâz etmeyerek bir fenâ yola gidilmeğe başlamıştır. Bu cihetle Lui Fransa ahâlîsinin ifsâd-ı ahlâkına sebeb olduğu gibi zevk u safâya ve bir takım fâhişelere pek çok akçeler harc ettikten başka açtığı muhârebelerde dahi bunca hazîneler telef olduğundan vefâtında Fransa üzerinde üç milyar ya'nî otuz bin kerre yüz bin franklık borc bıraktığından denilebilir ki Fransa büyük ihtilâlinin esbabı anın zamânında hâzırlanmıştı. Ve sâlifü'z-zikr Orelyans dukası zevk u safâya mail ve sû'-i karîne mübtelâ olup halk dahi henüz Lui Katorz'un pençe-i tazyîkinden kurtulmuş olduklarından anın harekâtına taklîd ile cümleten zevk u sefâhete düşmüşlerdir. Bu sûretle beş altı sene zarfında Fransa Devleti'nin eski borcu üzerine yarım milyar borc daha ilâve olunmuştur. Bunun te'diyesi çâresi aranıldığı sırada Law[66] nâm bir İskoçyalı gelip dukaya bir takım acîb u garîb tedbîrler arz ile bir banka ve bir de büyük ticâret kumpanyası ihdâsına ruhsat alıp duka ile bi'l-ittifâk hesâbsız banka evrâkı tedâvül ettirerek iki sene zarfında cümle Fransa ahâlîsinin nukūdunu toplamıştı. Şöyle ki bu banka ve kumpanya bî-esâs olduğu hâlde sehm ve hisselerinin kıymetleri bir müddet envâ'-ı kizb ü desîse ve bir takım hayâlî teşebbüsât-ı ticâriyye ve i'tibârât-ı sarrâfiyye ile asıl kıymetlerinin yirmi katına kadar çıkmıştı. Bu ise dolandırıcılık kabîlinden bir alış veriş olup sırrını fehm edenler (229) kumarbazlık yolunda hayli şey kazanarak az vakit zarfında kolaylıkla zengin olmuştu. Ve Law dahi pek ziyâde şöhret kazanıp ol vakit enzâr-ı nâsda andan büyük adam yokidi. Buna aldanarak âhâd-ı nâs çarçabuk zengin olmak üzere nakd akçelerini elden çıkardıklarından başka ekserîsi emlâkini satıp esmânıyla eshâm ve hisse alırdı. Bu tarîk ile satılan eshâm ve hisselerin kıymet-i i'tibâriyyesi bütün Fransa'da tedâvül etmekte olan

[65] Metinde: Orelyan

[66] John Law

nukūdun seksen katına bâliğ olduğu hâlde bir gün birden bire i'tibârdan sâkıt ve bu hayâlât u i'tibârât def'aten zâil olıcak âhâd-ı nâssın ekserîsi ân-ı vâhidde fakīr olup Law dahi Fransa'dan firâr eylemiştir.

Böyle bir büyük dolandırıcılık ile Fransa Devleti borcunun hayli mikdârından kurtulmuş ise de ahâlî pek ziyâde fakr u ıstırâba düçâr olmuştu. Bununla beraber ol esnâda vebâ hastalığı zuhûr etmekle düvel-i ecnebiyye Fransa gemilerini limanlarına kabûl etmediklerinden Fransa'nın sanâyi' ve ticâretine dahi çok halel gelmişti. Fakat bu esnâda duka fevt olup kral dahi sinn-i rüşte bâliğ olmakla Fransa biraz râhat bulmuştu.

Bu evânda Almanya imparatoru bulunan Altıncı Şarli'nin erkek evlâdı olmayıp Hapsburg hânedânının diğer şu'belerinde dahi zükûr kalmadığından Avusturya Devleti'nin nisâya intikāl etmesi hakkında bir kānûn vaz' edip bir vakitten beri imparatorluk Hapsburg hânedânında olarak Almanya prensleri bu hânedâna alışmış olduklarından cümlesi bu kānûnu kabûl ile düvel-i ecnebiyyeyi dahi irzâya sa'y etmişler idi. Ancak bin yüz elli üç senesinde Şarli'nin[67] vukū'-ı vefâtı üzerine kızı Maria Theresa[68] Avusturya ve Çeh ve Macaristân krallıkları tahtına cülûs ettiği gibi Bavyera müntehab prensi ecdâdının Avusturya Devleti'ne karâbeti olmak ser-rişteşiyle Avusturya Devleti'nde hakk-ı verâset iddiâ edip Fransa ile İspanya devletleri dahi anı tasdîk etmeleriyle Şarli Frankfurt'da imparator tâcını giymiş ise de Maria Theresa Macarları celb eylemiş olduğu gibi İngiltere Devleti dahi ana imdâd için iki ordu tertîb etmişti. Fransa'nın muhârebe edecek vakti olmadığı hâlde şu kargaşalıkta Avusturya'nın Ren Nehri tarafındaki memâlikinden birazını alıvermek emeliyle nasılsa cenge girişip berren Fransa asâkiri ba'zan gālib olmuş ise de bahren bütün bütün mağlûb olmuş ve Şarli vefât edip oğlu dahi bu iddiâdan ferâğat etmiş ve Maria Theresa'nın zevci olan Toskana dukası Fransuva ekser ümerâ-yı Almanya (230) tarafından imparatorluğa intihâb olunmakla Maria Theresa bin yüz altmış iki senesinde husemâsıyla gālibâne akd-i musâlaha ederek kocasıyla birlikte hükûmete ibtidâr eylemiştir. Bu muhârebede İngiltere donanması evvelkinden ziyâde şöhret bulmuş ve Fransa Devleti beyhûde

[67] Charles VI

[68] Metinde: Mayria Therezya

birçok masârife giriftâr olarak umûr-ı mâliyyesi bir mertebe daha fenâlaştığı gibi donanması bi'l-külliyye harâb olarak ticâretine dahi halel gelmiştir.

Ve Fransa kralı olan Lui XV bir hükümdâr-ı gayûr olmayıp evkātı eğlence ve zevk u safâya masrûf olduğundan kendisini bir fahişeye teslîm ederek anın re'yiyle idâre-i devlet olunduğu görülünce Fransa ahâlîsi buna nazar-ı teessüf ile bakıp kral hakkında teveccüh-i umûmî zâil olmuştu.

Kralın böyle sû'-i etvârıyla kraliyet mesnedinin şân u i'tibârı tenezzül etmekte olduğu hâlde ol asrın filozoflarından Monteskiyo nâm müellif-i meşhûr hey'et-i devlet nedir ve adâlet ü hakkāniyyet ne demektir. Bunların asıl u esâsını beyân ettiği ve meşhûr Volter dahi her şey'i istihzâ ile akāid ve efkâr-ı atîkayı i'tibârdan düşürdüğü gibi Russo nâm müellif dahi gāyet münşiyâne olarak te'lîf ettiği kitâblarda devlet ve dîn ve mezhebin ahvâl-i esâsiyyesinden sûret-i muvazzahada bahs etmiştir. Öteden beri gerek efkâr-ı politikiyye ve gerek efkâr-ı dîniyye ve mezhebiyyece her türlü serbesiyyetten mahrûm tutulan Fransa ahâlîsi hemen bu müelliflere tâbi' olarak efkâr-ı umûmiyye bir başka şekle girmeğe başlayıp hâlbuki bu halkın ol vakte kadar bilâ-terbiye hâlî kalan ezhânına birden bire bu misillü efkâr-ı felsefiyye ilkā olunduğu gibi havsala-i fehm u iz'ânına sığmayıp ve âhâd-ı nâs bu misillü ebhâs-ı amîkayı def'aten anlayamayıp bahîre-i hayrete düşerek ekser husûsâtta yanlış ma'nâ veregeldikleri cihetle efkâr-ı umûmiyye bir yanlış yola sapmış idi. Diğer ba'zı müellifîn dahi hukemâ-yı Kelbiyyûn tavrını tutarak dünyâ hoşca yaşamaktan ibârettir başka fazîlet ve vekāhat yoktur kelâmını esâs ittihâz ile halkı bütün bütün dînsizlik yoluna sevk ettiklerinden nâşî Fransa'da günden güne dînsizlik efkârı galebe ederek serbesiyyet sevdâsı derece-i ifrâta götürülmüştü. Kralın tavrı fenâlaştıkça ahâlînin bu vechile ezhânı başkalaştığı cihetle Fransa bir acîb tavır u hâle girmekte iken Amerika'da kâin ba'zı memâlikten dolayı İngiltere Devletiyle bir takım münâzaa vü mücâdeleler ceryân etmekte idi.

Ber-vech-i bâlâ karîbü'l-ahdde krallık ünvânını almış olan Prusya Devleti herseklik ünvânını hâiz olmak hasebiyle Almanya İmparatorluğu'nun levâhıkından ma'dûd ise de küllî (231) kuvvet u kudret kesb eylemiş olduğundan Protestan mezhebine girmiş olan hükûmetlere pîşrevlik sûretiyle imparatorluğa mutasarrıf olan Avusturya Devleti'ne muârız-ı kavî olmuştu.

Frederikos el-Kebîr ya'nî Büyük Frederik deyü ma'rûf olan Prusya Kralı II. Frederik ise sâlifü'z-zikr Avusturya verâseti muhârebesi münâsebetiyle Silezya kıt'asını kazanıp mülkünü tevsî' etmiş ve umûr-ı mülkiyye ve askeriyyesine fevka'l-gāye nizâm u râbıta vermeğe bezl-i mechûd etmekte bulunmuş olmasıyla kuvvet ve miknetinin fevkalâde terakkīsi düvel-i sâirenin ve ale'l-husûs büyük düşmanı olan Maria Theresa'nın nazar-ı dikkat ve rekābetini celb ü da'vet eylediğinden ve Frederik ol asrın bir büyük filozofu olduğu hâlde gāyet müstehzî olup ba'zı hükümdârân ve vükelâ-yı Avrupa hakkında hicviyyeler söylemekle gücendirmiş olduğundan ve Prusya'nın Protestanlara merci' ve merkez olmasını birisi çekemediğinden anı kraliyet rütbesinden ecdâdının evvelki hâline ya'nî bir Brandenburg müntehib prensi ünvânına tenzîl etmeği tasmîm etmişler idi. Ve Rusya Devleti artık şark ve garb işlerine karışır olduğundan Prusya aleyhine Avusturya ile akd-i ittifâk edip Leh krallığı uhdesinde bulunan Saksonya dukası dahi bu ittifâka idhâl olunmuştu. Frederik bunu haber aldığı gibi anlardan evvel davranıp 1170 sene-i hicriyyesinde (M. 1756) bağteten Saksonya memleketine girmiş ve Saksonya prensi davranamayıp teslîm olmuş idiğinden hemen Avusturya devletiyle sâir Almanya ümerâsı bi'l-ittifâk Frederik'e i'lân-ı sefer ve Rusya Devleti dahi bir koldan Prusya üzerine sevk-i asker etmişti. Fransa Devleti mukaddemki seferde Avusturya'dan bir yer alamadı bu muhârebede bâri Prusya'dan bir şey kapmak hulyâsına düşüp bunca senelerden beri tenezzülüne çalıştığı Hapsburg hânedânıyla ittifâk ederek Prusya aleyhine i'lân-ı harb etti. İngilterelü ise Fransa'nın böyle ez-kadîm düşmanı olan Avusturya Devletiyle ittifâk edişi taraf kazanıp da sonra İngiltere aleyhine hareket etmek niyyetinden münbeis bir keyfiyyet olmak zannına zâhib olarak İngiltere Devleti dahi Prusya ile ittifak eyledi. İşte bu sûretle yedi sene mümtedd olan muhârebeye başlanılıp Fransa Devleti bu seferde berren muzaffer olamadığı gibi bahren dahi mağlûb olarak Amerika'da mutasarrıf olduğu bir hayli memâlikten başka müctemia-i Amerika'nın cihet-i şimâliyyesinde vâki' Kanada kıt'a-i cesîmesini dahi İngilizlere kaptırmıştı. Bu kıt'a hâlâ İngiltere Devleti yedindedir.

Ve Frederik büyük muhârebelerde ekseriya gālib gelmiş ise de taraf taraf vukū' bulan (232) bunca muhârebât-ı mütevâliyeden çok askeri telef olarak hemen bitme derecesine gelmişken kendisinin müştâk-ı fazl ve irfânı ve Prusya âdâb ve usûlünün hayrânı olan Üçüncü Petro Rusya'da câlis-i taht-ı

imparatorî olucak Frederik ile ucâleten musâlaha ederek Prusya memâlikine girmiş olan Rusya askerinin kumândasını ana vermiş ve müteâkiben Petro'nun hal'iyle yerine câlise-i taht olan meşhûre ikinci Katerina dahi bu musâlahayı tasdîk edivermiş olduğundan ve Almanya ahâlîsi bu muhârebât ile düçâr-ı müzâyaka olup Almanya prensleri dahi Frederik'den havf eder oldukları cihetle birer birer çekildiklerinden ve Avusturya Devleti'nin dahi mecâli kalmadığından hemen cümlesi akd-i musâlaha ile sefer-i Heft Sâle gāilesinden kurtulmuşlardır. Ve bu musâlahada Avusturya Devleti Silezya Vilâyetini istirdâd edemeyip bu kıt'a yine Prusya yedinde kalmış ve Prusya Devleti artık birinci devletler sırasına geçerek ol vakitten beri düvel-i hamse-i muazzamadan birisi olmuştur. Ancak Avusturyalu tarafından vesvesesi gālib olmakla muallem ü müretteb asâkirini iki üç yüz bine iblâğ ettiğine kanâat eylemeyip îcâb-ı vakt ü hâli gözederek gâh Fransa ve gâh İngiltere ve ba'zan Rusya devletleriyle rabt peyvend-i ittihâd u muvâfakat ve bir taraftan dahi Alman hükümdârları içinde tarafdâr peydâ eylemek için ba'zılarını iltizâm ve himâye ede gelmiştir. Ve Fransa Devleti öteden beri Avusturya Devleti'ne rakīb ve muârız-ı kavî iken Prusya Devleti bu vechile kesb-i kuvvet eylemekle Avusturya Devleti Fransa ile ittihâd ederek andan sonra Fransa ittifâkını muktezâ-yı maslahat add eylediği misilli Prusya Devleti'nden ihtirâzen Rusya Devleti'nin dostluğunu dahi usûlden ittihâz eylemiştir.

Bâlâda mezkûr olan muhârebede Fransa Devleti bir şey kazanamadıktan başka ber-vech-i meşrûh Amerika'da birçok memâlikini zâyi' etmiş ve muzâyaka-i mâliyyesi bir derece daha artıp on beşinci Lui ise dâimâ fâhişelerle eğlenmekte olduğu hâlde hazînede harc edecek akçe bulamadığından kendisinin gümüş sofra takımını Darbhâne'ye göndermeğe mecbûr olmuştur.

Fransa Devleti böyle bir fenâ hâle düşmüşken Katolikler beyninde irâde-i cüz'iyye mes'elesinden dolayı eskiden sürüncemede kalmış olan bir münâzaa-i mezhebiyye tekrar çıkıp Cizvitler[69] aleyhine olarak bir cebriyye mezhebi zuhûr ettiği esnâda mutaassıblardan birisi kralı hançer ile cerh edip bu ise Cizvitlerin teşvîkine haml olunmuş idiğinden Cizvit tarîki yasağ edilmişti. Protestanlığın zuhûruyla Katolik (233) mezhebine küllî za'f gelmiş ve Fran-

[69] Metinde: Jojvitler (Jesuits)

sa'da efkâr-ı umûmiyye başka yol alıp bütün bütün ser-rişte-i diyânetin şikest olmasına az kalmış iken Katolik papaslarının böyle tetkîk-i mezheb gâilesine düşmeleri garâibdendir. Ve halk ale'l-umûm kralın aleyhinde olarak serbestî-i efkâr sevdası pek ileri derecelere vardırılmış olduğundan gerek asil-zâdegân ve gerek rüesâ-yı rûhâniyye buna bir çâre aramak lâzım gelir iken Paris parlementosu dahi umûmun teveccühünü celble kendiye bir ehemmiyyet ve nüfûzuna kuvvet vermek üzere kralın ba'zı evâmirine i'tirâz etmeğe başlamıştı.

İstitrâd

Ol esnâda Avrupa'da çiçek aşısı san'atı zuhûr etmiş olduğundan ber-vech-i âtî tafsîl-i keyfiyyete ibtidâr olunur.

Nâdiren çiçek çıkarmayan var ise de ekseriyâ herkes ömründe birer kerre çıkaragelmiş olup bunun sebeb ve hikmetini beyân siyâkında ba'zı kudemâ-yı etıbbâ dimâ-yı sıbyânda dem-i hayz ile lebenden tevellüd eden fazalât-ı rutebe ve rakîkayı tabîat def' etmek hikmetine mebnî beher hâl ebdân-ı insâniyyede bu kabarcıklar çıkıp ba'de'l-indifâ' deme safvet u kuvvet gelir dediler. Ancak Arnavudluk ile Sudan'ın ba'zı mevâki'inde bu illet bulunmayıp hattâ ahâlîsi diyâr-ı sâireye sefer ettiklerinde çiçek çıkarırlarmış buna bakılırsa bunda iklimin dahi sebebiyyeti olmak lâzım gelir ise de ba'zı etıbbâ-yı muâsirînin ifâdesine nazaran illet-i mezkûrenin mevâki'-i merkûmede bulunmaması çünkü illet-i mezkûre havaya intişâr ile bi-iznillâhi teâlâ civârına sârî olan illetlerden olup mevâki'-i merkûmede ise cem'iyyet ve mahalle olmadığından cihet-i sirâyet mütehakkık olmamasına mebnîdir. Ahâlîsi dâhil-i cem'iyyet olduklarında çiçek çıkarmaları dahi buna delâlet eder. Bu sûrette illet-i mezkûre sibyânda umûmî bir hastalık olduğuna nazaran doğuşta bir isti'dâd olup sirâyet dahi bu isti'dâdı fi'le çıkarmaktan ibâret olur. Her ne hâl ise bu gûne şeylerin esbâb-ı hakîkiyyesine ıttılâ'-ı ilm-i muhît-i ilâhîye mevkûf olup akl-ı insânî buralarda garîk-i bahr hayret olmaktan başka bir şey yapamaz.

Hicret-i Nebeviyye'nin 300 târîhlerine (M. 912-13) gelince gerek etıbbâ-yı Yunan'dan ve gerek etıbbâ-yı (234) Arab'dan birisi çiçek hastalığına dâir bir şey yazmayıp etıbbâ-yı İslâm'ın mümtâzı ve 300 târîhlerinde hukemânın ser-bülend ve ser-firâzı olan Muhammed b. Zekeriyya Ebûbekir Râzî ki Rey ve ba'dehû Bağdad mâristânlarını ya'nî hastahânelerini tanzîm eden budur.

Envâ'-ı fünûn ve hikmete dâir te'lîf etmiş olduğu yüzden mütecâviz kütüb ü resâilin ekseri ilm-i tıbdan olup bu kitâbların birisi dahi çiçek illetine dâirdir. Hekim-i müşârün-ileyh üç yüz yirmi senesinde vefât etmiştir. İşte en ibtidâ çiçek illetine dâir bahs eden işbu hekim Râzî olup andan sonra Ebu Ali İbn-i Sînâ dahi buna dâir pek çok bahisler yazmıştır.

Kudemâ-yı hükemâ pek ednâ illetler için bile bu kadar bahisler etmişken bu illete dâir bir şey yazmamaları bir emr-i garîb olup binâen-aleyh ba'zı etıbbâ dokuz yüz veyahut bin sene akdem bu hastalık olmayıp da andan sonra zuhûr eylemiş bir illet olmasına zâhib oldular. Ve fi'l-asl mevcûd olmayıp da sonradan hâdis olan nice illetler mevcûd ve ma'lûm olduğundan çiçek illeti dahi bu kabîlden olarak ol târîhlerden sonra hâdis olması muhtemel olmakla kavl-i mezkûr pek de istib'âd olunamaz. Çin ahâlîsinin i'tikādları dahi bu kavli te'yîd eder ki bundan sekiz yüz bu kadar sene mukaddem Çin'de çiçek hastalığı yok iken Kanton şehrine gelip giden Basra tüccârından sirâyet eyledi deyü iddiâ ediyorlar. Ve Amerika'da dahi mukaddemâ çiçek illeti yok iken Kolomb'un[70] keşfinden sonra Avrupalılar ile ihtilât hâsıl oldukta orada dahi hiçbir yerde görülmedik sûrette şiddetli çiçek hastalığı zuhûr ederek pek çok nüfûs zâyi' olmuş idiği mervîdir. Her ne hâl ise sinîn-i ma'lûmeden beri illet-i mezkûreden her sene pek çok telefât vukūa gelmekte iken aşı san'atının zuhûru sıbyânı bu beliyyeden halâs eyledi.

Aşının ibtidâ zuhûru Memâlik-i Mahrûsada olup şöyle ki hafîf çiçek çıkarmış olan çocukların kabarmış ve dolmuş olan çiçeklerinin suyunu alıp ve henüz çiçek çıkarmamış bir çocuğun kolunu çizip ol suyu sürerek aşı eyledikleri yerde bir kabarcık çıkıp anınla ol çocuk nöbetini savuşturarak çiçek hastalığından halâs bulurdu.

Nezd-i Devlet-i Aliyye'de mukīm İngiltere elçisinin zevcesi olan Madam Montegü Edirne'de bunun muhassenâtını müşâhede edip hattâ kendi çocuğunda dahi tecrübe (235) ve buna dâir 1130 sene-i hicriyyesinde (M. 1718) İngiltere'ye bir kıt'a mektûb tahrîr eylemiş ve İngiltere'de dahi lede't-tecrübe menâfi'i müşâhede kılınmış olmasıyla keyfiyyet sâir taraflara münteşir olarak Avrupa etıbbâsı tarafından kabûl ve tasdîk olunmuş ise de böy-

[70] Metinde: Kolonb

le min-tarafi'llâh gelen bir umûmî hastalığa ilâc etmek emr-i ilâhîye karşı gelmektir deyü papaslar tarafından i'tirâz olunduğuna binâen evvel emirde Avrupa ahâlîsinin ekseri aşıyı kabûl etmeyip tecvîz edenlere dinsiz nazarıyla bakarlar ve belki katlini vâcib görürler idi. Binâen-aleyh Avrupa devletleri her kim evlâdını aşıladır ise bir mikdâr atıyye vererek muâmele-i lutfiye icrâ ederlerdi. Lâkin sonra herkes aşının muhassenâtını müşâhede ederek ve çiçek hastalığına şifâhâne-i eltâf-ı İlâhiyye'den ihsân buyurulmuş bir devâ olduğunu i'tirâf ederek cümlesi kabûl edip kendileri akçeler sarfıyla çocuklarını aşılatmağa başlamışlardır.

Evvel emirde Fransızlar dahi bu bâbda tereddüd eylemişler ise de Volter gibi ba'zı müellifler bunu tervîc edip bi't-tecrübe menâfi'i müşâhede olunarak 1172 senesinde Fransa mekâtibinde dahi tasdîk olunmakla ale'l-umûm icrâsına mübâderet eylemişlerdir. Buna telkīh-i cüderî denilip el-hâletü hazihî her taraftan mer'iyyü'l-icrâ olan telkīh-i bakarî İngiltere etıbbâsından Cener nâm tabîbin ihtirâıdır ki tabîb-i merkūm bin yüz doksan târîhlerinde devleti tarafından ba'zı kurâ ahâlîsini aşılamağa me'mûr bulunup sağmalcılıkla taayyüş eden bir takım köylülere aşıdan bahs açmak istedikte ahalî-i merkūme çiçek illeti nasıl şeydir demeleriyle tabîb-i merkūm anlara çiçeği ta'rîf etmeğe ibtidâr eylediği sırada içlerinden ba'zıları bunun dediği bizim ineklerin memesinde zuhûr edip de çobanların parmaklarına sirâyetle çıkan çıbanlar olmasın demişler. Bu söz tabîb-i merkūmun nazar-ı dikkatini celb edip tahkīk-i maddeye kalkışmış ve tetkīk-i nazar ettikte ahâlî-i merkūmenin parmaklarında birer çiçek lekesi görmüş meğerki ineklerin memelerinde zuhûr eden çiçek kabarcıkları sağılırken bir takrîb ile deşilip suları sağan kimselerin parmaklarında olan çiziklerine veyahut bir sebeble derisi sıyrılmış yerlerine isâbetle te'sîr ederek bir nev' çıban çıkarmış olanlar bir dahi çiçek çıkarmazlarmış ve onlara aşı daha te'sîr etmediğini merkūm Cener tecrübe eylemiş ve bunun üzerine yirmi seneyi mütecâviz tecârîb ile uğraşarak inek aşısını istihrâc edip hicretin 1213 (M. 1798-99) senesinde buna dâir bir risâle te'lîf etmiş ve ba'dehû Londra'ya gelip tecrübeler göstererek inek aşısını meydâna (236) koymuş olduğundan kendisine İngiltere Devleti tarafından pek çok atâyâ verilmiş ve risâlesi her lisâna tercüme olunarak inek aşısı münteşir olup encümen-i dânişler tarafından dahi kendiye nişânlar i'tâ olunmuştur.

Erbâb-ı fennin tahkīk ve ifâdelerine nazaran çiçek hastalığı nev'-i Benî Adem'in südüsü mikdârını itlâf edegeldiğinden aşı maddesinin zuhûru pek hayırlı bir keyfiyyet olup ancak telkīh-i cüderîde dahi yüzde bir telefât olduğundan bütün bütün hatardan vâreste olmamak hasebiyle ve telkīh-i bakarîde aslâ hatar u tehlike vâki olmamasıyla işbu telkīh-i bakarî muhteriât-ı tıbbiyyenin enfa'ı olan mevâddan olduğu hâlde ibtidâ-yı zuhûrunda telkīh-i cüderîyi kâr u pîşe edinip anınla taayyüşe me'lûf olan ba'zı etıbbâ telkīh-i bakarînin redd u inkârına tasaddî etmişti. Lâkin san'at-ı mezkûre müddet-i kalîle zarfında her tarafta münteşir olarak o makûle münkirînin sözleri müessir olamamıştır.

El-hâsıl aşı maddesi ibtidâ Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de zuhûr ile bir nev' âdî ameliyât kabîlinden iken Avrupa'da tabâbete ilhâk ile bir nev' san'at olmuştur. Ammâ ibtidâ kim bulmuş ve nasıl bulmuş buralara dâir ma'lûmât-ı sahîha bulunamamıştır. Ba'zılar bunu ibtidâ Arablar bulmuş deyü rivâyet ederler ise de rivâyet-i mezkûre derece-i sübûta varmamıştır.

Ba'zıları dahi ibtidâ Anadolu yörüklerinden zuhûr etmiştir ki anlardan birisi Deraliyye'ye geldikte bir salgın çiçek hastalığına tesâdüf etmekle bu illetin bizlerde böyle mazarratı olmaz zîrâ biz ineklerimizin memelerinden sirâyetle çobanların parmaklarında çıkan çiçekten aşı alıp her sene çocukları aşılarız. Anın üzerine bir dahi çiçek çıkarmazlar dediğinde ba'zı ashâb-ı merak bunu tecrübeye kalkışmış olduklarını Madam Montagü duyup İngiltere'ye tahrîr etmiştir deyü rivâyet ederler. Lâkin inek aşısı ber-minvâli muharrer 1210 (M. 1795-96) târîhinden sonra münteşir olup andan evvel lakırdısı yok idi.

Ba'zılar dahi san'at-ı mezkûre Çerkes ve Abaza ve Gürcü milletlerinden birinde zuhûr etmiştir. Fakat bunlardan hangisi bulmuş olduğu ma'lûm değildir. Çünkü kabâil-i mezkûre köle ve câriye bey' ve şirâsıyla ticâret edip çiçek ise vech-i insânda olan hüsn ve anı izâle ederek ticâretlerine nakīsa getirdiğinden bunun bir çâresini arayıp bulmağa mecbûr olmalarıyla teftîş ederek aşı san'atını bulmuşlardır deyü rivâyet (237) ederler. Lâkin akvâm-ı merkūme içinde hâlâ böyle bir san'at olmayıp hâlbuki bir kavim böyle bir mutâlaa-i esâsiyye üzerine teftîş ü taharrî ile bulduğu san'atı müddet-i kalîle zarfında bütün bütün terk ü ferâmûş etmesi bir emr-i müsteb'id olduktan başka ak-

vâm-ı merkūmenin gerek ol zamândaki ve gerek şimdiki hâllerine nazaran bu makūle sanâyi‘ için zihin yormaları pek de me’mûl olmadığından bu rivâyete dahi sahîh nazarıyla bakılamaz.

Kaldı ki bu bâbda bize sened olacak şey ancak merkūme Madam Montagu’nun ber-vech-i sâbık Londra’ya yazmış olduğu mektûbdur. Madam Mantagu ise bu mektûbu 1717 sene-i mîlâdiyyesi Nisan-ı Frengîsinin biri târîhiyle Edirne’den yazmış olup muktezâ-yı meâline göre ol vakit aşı keyfiyyeti Edirne’de usûl ve âdet ve belki bir nev‘ san‘at hükmüne girmiş olduğuna nazaran andan hayli seneler mukaddem bu madde Edirne’de cârî idiğine hükm olunur. Ve aşı maddesi tabâbete dâhil olup da Avrupa’dan Memâlik-i Devlet-i Aliyye’ye gelmeden Edirne’de bu husûsun mevcûd olduğu ba‘zı ihtiyârlardan mesmûumuz olmuştur. Fakat mûcidi ve vakt ve keyfiyyet-i îcâdı mechûlümüzdür. İsbât u îzâh-ı mes’ele zımnında Madam Montagu’nun zikr olunan mektûbunun tercümesi zîrde (7) rakamıyla îrâd olunur.

Garîbdir ki işbu aşı san‘atı ber-vech-i bâlâ Edirne’den Avrupa’ya gittikte papasların i‘tirâzât-ı şedîdesine uğrayıp güc hâl ile kabûl olunarak ikmâl olunduktan sonra dönüp etıbbâ vâsıtasıyla İstanbul’a geldikte dahi gurûh-ı mutaassıbîn tarafından pek çok i‘tirâzlar vukūa gelmiştir. Lâkin Sultân Mahmud Hân-ı Sânî hazretlerinin irâde-i kat‘iyyesiyle mevki‘-i icrâya konulmuştur.

Haleb ve Kürdistân ve Luristân taraflarında ale’l-umûm herkeste çıkıp bir sene zarfında geçen ma‘rûf çıban ki Îran’da sâlik ve Türkçe hurma çıbanı denilir, bunun aşısına dahi teşebbüs olunmuş ise de aşı ile zuhûr edenin gerek müddetçe ve gerek şiddet ve hiffetçe tabîîsinden farkı görülmediği cihetle terk olunmuştur. Ve eğerçi mezkûr çıban ekseriya yüzde çıkıp leke bıraktığından aşı san‘atıyla bir görünmeyecek yerde çıkarıldığı sûrette şu yüzden fâide olmak lâzım gelir ise henüz lâyıkı vechile tecrübe olunup olunmadığı ma‘lûmumuz değildir. Biz yine sadede gelelim.

Bâlâda beyân olunduğu üzere sefer-i Heft Sâlede Fransa Devleti zaîf düşerek dâhilen ıstırâbı kemâlde ve hâricen nüfûzsuz bir hâlde bulunup Rusya ve Prusya devletleri Fransa’nın bu hâl-i za‘fından istifâde etmek üzere Katolik mezhebinde bulunan Leh Devleti’nin (238) memâlikinde mevcûd olan Ortodoks ve Protestan mezhebindeki Hiristiyanlar’a mezhebce hukūk-ı müsâvât

ve serbesti verilmek bahânesiyle Leh Devleti'nin umûruna müdâhale edip bu keyfiyyet Fransa'nın pek gücüne gitmiş ise de bir taraftan Lehlüler'i ve diğer taraftan Devlet-i Aliyye'yi Rusya aleyhine tahrîk ve teşvîkten başka işe yarayacak bir teşebbüste bulunamamıştır.

Devlet-i Aliyye o zamân tanzîm-i askere muhtâc olup muhârebe edecek hâlde değil iken dördüncü ve altıncı fasıllarda beyân olunduğu üzere 1182 senesi (M. 1768) sefer-i meş'ûmu açıldı. Lehlüler dahi müdâfaaya kıyâm ettiler ise de Avusturya Devleti dahi devleteyn ittifâkına idhâl olunarak 1186 sene-i hicriyyesinde (M. 1772) Lehistân'ın düvel-i selâse beyninde birinci mukāsemesi icrâ edildi. Devlet-i Aliyye dahi Kaynarca Muâhede-i muzırrasını kabûle mecbûr oldu. İşte ol esnâda Fransa Kralı XV. Lui vefât edip hafîdi On altıncı Lui zîrde beyân olunacağı vechile âbâ vü ecdâdının ettiklerini çekmek üzere yirmi yaşında olduğu hâlde Fransa tahtına cülûs ve Almanya imparatoriçesi Maria Theresa'nın bedbaht olan kızı Mari Antuvanet'i tezevvüc etmiştir.

Lui niyyeti güzel bir zât olup ancak ol asra muvâfık olmayacak derece taassuba mâil ve dirâyet ve cesâreti asrın hall-i müşkilâtına kâfil ve kâfî değil idi. Binâen alâ-zâlik ceddinin zamânında çoğalmış olan dinsiz kimselerin nüfûzu tenezzül ettiği gibi bir vakitten beri her dîn ve mezheb ve de'b-i âdâb ve hüsn-i ahlâkın hâricinde olarak yapılıp meydâna çıkmış olan te'lîfât dahi i'tibârdan düşüp ve efkâr-ı umûmiyye başka şekle girmeğe başlayıp oldukça fazîlet ü merhamet tarafına teveccüh olunmuş ve vükelâsını ekseriya ehl-i ırz takımından intihâb ederek güzel nizâmlar vaz' u te'sîs ve münâsib tedbîrler ittihâz ile ceddinin sû'i harekâtı ve Lui Katorz'un kesret-i muhârebâtı âsârından olmak üzere Fransa'ya ârız olan fenâ hâllerin ıslâhına ve ahâlînin terakkī-i saâdet-hâline sa'y etmiş olduğundan mebde'-i hükûmeti memdûh ise de mukarrebîn ü kurenâsı nezdinde öyle ehl-i ırz adamlar makbûl olmadığından her gûne tedâbir-i haseneye karşı muhâlifler peydâ olurdu. Lui dahi ıslâhât-ı lâzimenin icrâsında tereddüd eder ve her türlü tevzîrât ve ilkā'âta kulak asar idi. Ve reîsü'l-vükelâ nasb ettiği Morpa ihtiyâr ve sebük-mağz bir âdem olmakla Fransa'nın sû'-i ahvâlini görüp durur iken teşebbüsât-ı cedîdenin lüzûmunu derk ü iz'ân edemediğinden cism-i devletin istirâhatiyle (239) bu misillü avârızın bi't-tab' mündefi' olacağı ümîdinde olarak Lui ba'zı

ıslâhât-ı cedîdenin icrâsını der-miyân ettikçe me'mûriyyetten isti'fâ eyler ve ileri gitmek şöyle dursun eski hâl ve hey'ete rücūa çalışır. Ve tecdîd-i ahvâl ve usûl ile ıslâh-ı umûr-ı idâreye muhâlefet etmekte olan bir takım imtiyâz perestlere yeniden gayret getirir idi. Ol asırda böyle efkâr-ı atîkada musırr olan bir şahsın reîsü'l-vükelâ nasb olunması büyük hatâ idi. Zîrâ ol vakit Fransa'da gınâ ve servet hep asil-zâdegân ile papas sınıflarında ve emlâkin sülüsânı anların tasarrufunda iken bunlar hazîne-i devlete güyâ hediyye ve iâne sûretiyle pek cüz'î şey verip hadden ziyâde istîfâ olunan vergi ve tekâlîf-i sâireyi hep âhâd-ı nas sınıfı verirdi. Bundan başka âhâd-ı nâs papas ve piskoposlara öşür verip asil-zâdegânın dahi pek çok angaryalarında istihdâm olunurlardı.

El-hâsıl âhâd-ı nâs çalışıp hem kendilerini hem devleti idâre etmekte olsun asil-zâdegân bilâ-taib aldıkları vâridâtı hep zevk u safâ ve sefâhat yoluna harc etmekte ve papas sınıfı dahi halk sırtından geçinerek tenbellik ile vakit geçirmekte idi. Kaldı ki bi'l-fi'l hizmet-i dîniyyede bulunan papasların vezâifi âdî sûrette olup kilise ve manastırlara merbût olan vâridâtın ekseri pâye ve ünvân ashâbı olan piskoposlara me'kel olmuştu. Ve devletin ekser vâridâtı kumpanyalara ilzâm olunduğundan biraz adam bu yoldan kolaylıkla zengin olup sâiri hâl-i fakra düşerek böyle yolsuz tahsîl olunan mebâliğ-i külliyyeden devlet dahi fâide görmezdi. Ve mültezimler ekseriya müteneffiz adamlar ile şerîk olup kimseden ihtirâz etmeyerek nizâmâtın hâricinde tahsîl-i emvâl ederlerdi. Devlet dahi vâridâta sekte gelmemek için mültezimîne pek ziyâde müsâade ederek cüz'î mâl kaçıranlar hakkında büyük ukūbetler icrâ ederdi. Bununla beraber her san'at ve ticâret taht-ı inhisârda olup meselâ çok yerlerde zahîre ticâreti birkaç adama münhasır olduğu hâlde değirmenler ve değirmene zahîre getiren hammâllar dahi mahdûd u ma'dûd olarak ziyâdeye tecâvüz etmezdi.

Lui'nin mâliye nâzırı nasb eylemiş olduğu Turgot[71] gayûr u müsteid ve ekonomi politik ya'nî esbâb-ı servet ve ma'mûriyyet-i umûmiyye ilmine aşinâ bir zât olup mâliyece lâzım gelen ıslâhâta güzelce teşebbüs ederek bir hayli sû'i isti'mâlâtı def' edip devletin masârıfı vâridâtını hayli tecâvüz ederken vergi ve tekâlîfi tezyîd etmeksizin ve istikrâza muhtâc olmaksızın mücerred

[71] Metinde: Turgo

hüsn-i tedbîr ile muvâzene açığını günden güne taklîl ile beraber duyûn-ı hazînenin fâizini daha refte refte te'diye eylerdi ve zirâat (240) ve ticâret ve sanâyi'in tezâyüd ve terakkīsine mâni' olan inhisâr usûlünün ilgāsı ve tenbel hâne hükmünde olan manastırların haylisini kapattırıp maârif-i umûmiyyenin terakkīsi için mektebler küşâdı ve idâre-i umûr-ı devletin ıslâhı ve imtiyâzâtın ilgāsıyla her madde hakkında kavânîn-i cedîde tanzîmi gibi tedâbîr-i lâzimeye teşebbüs edip bunlar kral nezdinde dahi karîn-i kabûl olarak birazını icrâ ettirmiş ise de teşebbüsât-ı vâkia asil-zâdegân ile papas sınıfının menâfi'-i mahsûsalarına dokunduğundan anların indinde makbûl olmayıp bu cihetle parlemento tarafından muhâlefet olunmakla Turgot türlü müşkilâta tesâdüf ederek teşebbüsâtının bir çoğunu mevki'-i icrâya getiremeyip nihâyet isti'fâya mecbûr olmuştur. On altıncı Lui tebeasını pek sevdiğinden Turgot ile anın re'yine muvâfık olan Malesherbes[72] efkârını tahsîn etmiş ise de icrââtta korku ve gevşeklik gösterdiği ve büyük tedâbîri anlayamayıp küçük tedbîrler büyük fenâlıklara ilâc olur zu'munda bulunduğu cihetlerle Turgot'un infisâlinde ekser teşebbüsâtı def'aten ilgā olunmakla bunca tedâbîr-i hasene hep semeresiz kalmıştır. Maamâfîh Fransa'nın ahvalini Lui'nin epeyce anlamış olduğu bundan anlaşılıyor ki Turgo'nun infisâlinde ana hitâben "Sen benden bahtlısın ki me'mûriyyetini terk edebilirsin" demiş olduğu mervîdir.

Bu sûretle umûr-ı mâliye yine eski hâline rücû' ile az vakit zarfında fenâlaştığından Turgot'nun azli hatâ ve gidilen yolun yanlış olduğu meydâna çıkmakla umûr-ı mâliyede ma'lûmât ile ma'rûf olan Necker'in[73] mâliye nezâretine getirilmesi husûsuna karâr verilip ancak asil-zâdegândan olmadığından başka Protestan mezhebinde bulunduğundan ol vaktin hükmünce nezâret ünvânı verilemeyip mâliye müfettişi ünvânıyla me'mûr edilmişti. Necker fi'l-asl sarrâfândan müstaid ve zengin bir adam olarak sarrâfân ve tüccârân indinde i'tibârı olduğundan Fransa Devleti'nin i'tibâr-ı mâlîsini tecdîd için nasbı münâsib olmuştu. Ancak Necker sırf bir sarrâf olup ıslâhât-ı mâliyenin mevkūfün aleyhi olan dekāyık-i mülkiyyeyi bilmediği hâlde hod-pesend bir adam olarak Turgot'nun teşebbüsâtına bütün bütün zıdd ve muhâlif olan bir sarrâflık yoluna giderek bir açığı hüsn-i idâre ile kapatmak kâbil iken hemen

[72] Metinde: Mlzerbeg

[73] JacuesNecker, Metinde: Neker

istikrâz sevdâsında bulunurdu. Ve müddet-i me'mûriyyeti olan dört sene zarfında istikrâz usûlünü pek güzel kullanarak eğerçi dolab-ı idâreyi çevirmiştir. Lâkin tedâbîri hep Zeyd'in külâhını Amr'a ve Amr'ın külâhını Bekir'e giydirmek gibi rûz-merre zuhûra gelen müşkilâtın def'i zımnında muvakkat şeyler idi. El-hâsıl Fransa'nın umûr-ı maliyyesi günden güne fenâlaşmakta idi. Biz gelelim şimdi Rusya'nın keyfiyyet-i tevessü' ü terakkīsine (241) Rusyalu ki fi'l-asl kavî ve şöhretli bir devlet değil iken el-hâletü hazihî kürre-i arzın dokuz parçasından bir parçasına mâlik olmuş bir hey'et-i cesîmedir. Bu heykel-i cesîmin müessisi sâlifü'z-zikr Büyük Petro'dur. Fakat Rusyalu'nun kuvvet alıp da bi't-tedrîc hudûd-ı hâkāniyyeye taarruza kesb-i isti'dâd eylemesi Kazan ve Ejderhan eyâletlerini istîlâ ile başlamıştır. Şöyle ki Cengîzîler'in bir fırkası Bahr-i Hazer'i dolaşarak Kazan'da bast-ı bisât-ı hükûmet eylediklerinde Rusyalu'yı harâc güzâr edip umûr-ı dâhiliyyelerine dahi müdâhale ederler iken Kırım Hânlığı bir küçük hükûmet idi.

Muahharan Kazan hükûmetine za'f-ı küllî ve inhitât-ı celî ârız ve hânlarının silsile-i nesebi münkarız olmakla Kırım'a tâbi' gibi kalıp hattâ Kazan Hânlığı'na Kırım sultânlarından biri nasb ve irsâl olunacak oldukta çünkü matmah-ı nazarları Kırım Hânlığı olduğundan indlerinde Kazan Hânlığı müsteskil add olunurdu. Lâkin Tatarlar içindeki ihtilâlden Rusyalular istifâde ederek refte refte kuvvet alıp Kanunî Sultân Süleyman hazretlerinin evâhir-i ahd-i saltanatlarında Kazan ve Ejdehan eyâletlerini zabt u istîlâ eylediler. Andan sonra Kırım hânları birkaç def'a Moskov şehrine kadar Rusya memâlikini nehb ü ihrâk etmişler ise de Kırım hânlarının kuvveti külliyyetli Tatar süvârîsinden ibâret olarak kuvve-i külliyye ile böyle bir tarafı vurup geçerlerdi. Ammâ vurdukları yerleri zabt u muhâfazaya iktidâr hâli kendilerinde mefkūd idi. Fakat Rusyalular dahi Tatarların bu taarruzlarından halâs için Kırım hânlarına senevî harâc bedeli olmak üzere bir mikdâr vergi verip bu hâlde zikr olunan iki iklim-i cesîmi zabt ile tevsî'-i memâlik etmiş oldular. Ve eğerçi Kırım hânları Rusyalu'dan harâc deyü surrelerin beher sene tahsîl edegeldikleri hâlde bu eyâletlerin istirdâdına muktedir değiller ise de Devlet-i Aliyye'nin himmetiyle bunların istirdâdı ol vakit emr-i heyyin iken Cengîzîler'in mizâclarında öteden beri fitne vü mefsedete meyl-i tâm görüldüğünden Kazan ve Deşt-i Kıpçak taraflarında kuvvet bulmaları nezd-i Devlet-i Aliyye'de tasvîb olunamayıp reviş-i mesâlih ana göre idâre olunagelmesiyle veya-

hut esbâb-ı sâire iktizâsıyla bu eyâletlerin istirdâdına teşebbüs olunmayarak ve Rusyalular ol vakit bir şey yerine konulmayarak o tarafa ehemmiyyet verilmeyip Nemçe tarafında fütûhât-ı cedîdeye hasr-ı efkâr olunmuştu. Hâlbuki Macaristân ve Hırvatistân fütûhâtıyla uğraşmaktan ise bu iki eyâletin zabt u muhâfazası Devlet-i Aliyyece enfa' ve Yavuz Sultân Selim'in bâlâda şerh olunan mesleğine evfak idi. Çünkü Kafkas ve Ejderhan ve Kazan ahâlîsini ele aldığı takdîrde kurb-i mücâneset ve ekserinde ittihâd-ı (242) mezheb ve diyânet hasebiyle bi't-tab' havza-i hükm hilâfete dâhil ve Osmânlı'ya mültehik olurlardı. Ol hâlde refte refte Kırım dahi sâir eyâlât-ı Devlet-i Aliyye şekline girerdi. Ve Ejderhan ve Kazan vâsıtasıyla Tataristân-ı kebîr taraflarında dahi Devlet-i Aliyye'nin nüfûzu cârî olurdu. Ve bu vechile ol taraflarda kazanılan sermâye ile Macaristân gibi nice memâlikin zabt u muhâfazası kâbil olurdu. Her ne hâl ise böyle bir mutâlaa-i esâsiyyede vukūa gelen hatâdan Rusyalu istifâde ederek ol iki eyâlet-i cesîmeyi istîlâ etmiştir.

Ejderhan Eyâleti Hacı Turhan ülkesidir ki Deşt-i Kıpçak'dan ayrılmış bir sahrâ-yı vesîadır. Hacı Turhan sâdâttan bir zât olup bina ettiği mescidin yanında etrâftan gelenler ebniye inşâ etmeleriyle Hacı Turhan Karyesi hâdis olmuştu. Murûr-ı zamân ile etrâf u eknâftan biriken köylüler orada tecemmu' ederek karye-i mezbûre bir şehr-i cesîm olup efvâh-ı nâsda Ejderhan deyü şöhret bulmuştur.

Ejderhan Eyâleti cenûben Dağıstan şimâlinin serhad-i şimâlisinde vâki' Kuzlar ve Kabartaylar hudûduna müntehî olduğundan Rusyalu bu eyâleti zabt etmekle diyâr-ı Kafkas'a taarruz edebilmek isti'dâdını hâsıl etmişti. Lâkin o zamân kendisi intizâmsız bir hâlde bulunduğundan ve Rusya'nın eski askeri olan isterlic ocağı ara sıra inâre-i şirâre-i fitne vü ihtilâl edegeldiğinden ol havâlîce hayli müddet Rusyalular bir şey yapamadılar muahharan müşârünileyh Petro zuhûr ile devletinin dâire-i miknet ü iktidârını tevsî' etmek emeline düşüp Rusya memâliki ise şûre-zâr olduktan başka tevessü'-i ticâretin sebeb-i müstakılli ve beyne'd-düvel kesb-i iştihâr ve miknete medâr-ı küllî olan kuvve-i bahriyye olmadıkça nâil-i emel olamayacağını derk ve tayakkun etmekle hem civârı olan devletlerin memâlikine tecâvüz ile tevsî'-i memâlik etmeği kurmuş ve Rusya Devleti'nin Avrupa usûlü üzere tanzîmine kıyâm ettiği sırada bir bölük muallem asker tertîb ederek kendisini dahi âdeten bir ne-

fer hükmüne koymuş ve bu bölüğü bi't-tedrîc tezyîd ederek büyücek bir tabur yapmış idi. Ve bâlâda beyân olunduğu üzere Devlet-i Aliyye ile Venedik ve Nemçe ve Leh devletleri miyânelerinde sinîn-i adîdeden beri mümtedd olan muhârebeyi fırsat ittihâz ederek düvel-i merkūme ile bi'l-ittifâk Kırım cânibine sevk eylemiş olduğu ordusu münhezim olmuşken 1108 (M. 1696) senesinde yine bir ordu sevk edip kendisi dahi tabur-ı mezbûr ile birlikte gitmiş ve Azak Kal'ası'nı istîlâ etmiştir. Azîmet ve avdeti esnâsında hem idâre-i umûr-ı hükûmet ve hem tabur-ı mezkûrda edâ-yı hizmet ederek (243) pâyitahtı olan Moskova şehrine vâsıl oluncaya dek binbaşılık rütbesini ihrâz etmişti. İşte bu sefer de Petro asâkir-i muallemenin fâidesini bizzat müşâhede etmekle teksîrine ikdâm ederek on iki bine iblâğ eylemiştir. Ve 1112 (M. 1700) senesinde akd olunan musâlaha mûcebince taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Azak Kal'ası ve ana tâbi' olan bi'l-cümle atîk ü cedîd kasteller ve Azak'dan Kuban cânibine doğru on sâatlik arâzî Rusya'ya terk olunmuştur.

Petro bu vechile Azak Kal'ası'na mâlik olarak Rusyalu'nun ticâret-i bahriyyesi için bir mahrec peydâ ve bu ticârete merkez olmak üzere Taygan Kal'ası'ni binâ etmiştir.

Ba'dehû tebdîl-i ziyy u kıyâfetle Felemenk'e gidip sanâyi' öğrenmek için bizzat marangozluk ve yevmiyye ile amelelik ettikten sonra Londra'ya gidip oradaki sanâyi' ve i'mâlâta ihâle-i nazar-ı dikkat ve ikmâl-i fünûn-ı riyâziyyeye gayret ve ba'dehû memleketine avdetinde isterlic ocağını imhâ ve ilgā ile hükûmeti yedd-i istiklâline alıp istediği gibi devletini tanzîme mübâderet eylediği sırada İsveç Devleti Danimarka ve Leh devletleri ile harb üzere bulunduğundan Petro Danimarka ve Leh devletleri ile ittifâk ederek İsveç Devleti'ne i'lân-ı harb edip bidâyet-i emirde mağlûb olmuş ise de nihâyet Poltava vak'asında gālib gelerek İsveç kralı Boğdan tarafına firâr ve ilticâ etmekle Petro ve İsveçli'nin Bahr-ı Baltık kenarında mutasarrıf olduğu kılâ' u bikā'ın ekserini istîlâ eylemiştir.

Fasl-ı râbi'de beyân olduğu vechile İsveç kralının ihtârâtı üzerine i'lân olunan sefer-i hümâyûnda vukū' bulan Prut ma'rekesinde Petro bir büyük muhâtaraya düşmüşken 1123 (M. 1711) senesinde Baltacı Mehmed Paşa ile mağlûbâne akd eylediği musâlahada Azak ve Taygan kal'alarını Devlet-i Aliyye'ye redd ü teslîm eylemek şartını ve şurût-ı sâire-i şâkkayı kabûl ile

kurtulmuş ve Baltacı'nın afv u emânı hâvî olan ve sinân-ı zafer nişân sâyesinde yazılan buyuruldusuyla memleketine avdet edebilmiş iken

Mısrâ': "Mâr-ı sermâ-dîdeye Rabbim güneş göstermesin" müeddâsınca başı selâmete erdiği gibi îfâ-yı ahdden nukûl ve Azak ve Taygan Kal'alarının redd ü teslîminden imtinâ' ile Azak Denizi'nde sefîne i'mâline ikdâm ve İsveç'den aldığı arâzînin i'mârına ve hâlâ Rusya Devleti'nin pâyitahtı olan Petersburg şehrinin binâsına kıyâm ile beraber Rusya kralları öteden beri çar ünvânıyla muanven iken Petro imparator ünvânını dahi elkâb-ı sâiresine ilâve kılmıştır.

Petro'nun tasavvurâtı pek vâsi' olup istîfâsına ömrünün vefâ etmeyeceği derkâr olduğundan (244) kendisinden sonra bakiyye-i tasavvurâtının îfâsı için ahlâfına bir vasiyyetnâme tahrîr ile 1138 (M. 1725) târîhindde desîse hâne-i dünyâyı terk edip gitmiştir.

Ve eğerçi Petro efkârını herkesten ihfâ edip vefâtı dahi füc'eten gibi zuhûr ederek kendi kalemiyle öyle ta'lîmnâme yazmağa vakti olmadığı ba'zı müverrihîn tarafından iddiâ olunmuş ise de evvelce yazıp bırakmış olması muhtemel olduğu halde Petro'nun vasiyyetnâmesi ünvânıyla hayli vakitten beri meydâna çıkıp münteşir olan varaka ol zamândan bu günlerimize kadar Rusya Devleti'nin kâffe-i harekât-ı resmiyye ve harbiyyesinin bir icmâl-i sâdıkı göründüğünden bir sûreti zeylde (8) rakamıyla îrâd olunur.

Her ne zamân Devlet-i Aliyye Almanya imparatoruyla muhârib olsa Rusyalu'nun istifâdeye kalkışması politikası iktizâsından olmakla Sultân Mahmud-ı Evvel zamânında açılan Nemçe Seferi'nde dahi Rusyalu imparatora iâne zımnınnda Devlet-i Aliyye'ye i'lân-ı harb edip 1152 (M. 1739) senesinde akd olunan muâhede mûcebince Azak Kal'ası Rusyalu'ya terk ve ferâğ edilmiştir. Rusya Devleti ise Azak Kal'ası'nın mâlik olduğu gibi kendisi için Karadeniz'e inmek ve Kuban Nehri boyuna doğru hareket ile memâlik-i Kafkasya'ya taarruz etmek yolları açılmış olduğundan Devlet-i Aliyye muhâfaza-i hudûd için bahren Yenikale'yi ve berren Acu ve Temrek Kal'aları'nı inşâ ve i'mâr eylemiştir.

Çünkü Kuban Nehri iki şu'beye bölünerek ve her şu'besi taşaub ederek biri Kızıltaş Limanı'na ve diğeri Azak Denizi'ne mansıb olarak ihdâs ve teş-

kîl ettiği Taman ve Mentana cezîrelerinde ve Kuban boyunda Kırım'a tâbi' Tatarlar ile Rusya'ya muhâlif olan bir cins Kazaklar sâkin olurlardı. Ve Taman Adası ki ada-i şâhî dahi deniyor müntehâ-yı canib-i şarkîsinde Temrek Kal'ası vâki' olup vaktiyle gerek Kızıltaş Kal'ası ve gerek bu Temrek Kal'ası kabâil-i Çerkes ve Abaza eşkiyâsının def'-i mazarratları zımnında binâ olunmuş ise de ber minvâl-i sâbık Rusyalu Azak Kal'ası'ni zabt eyledikte Temrek Kal'ası ana mukābil olarak Rusyalu'ya bir sedd ve hâil ittihâz olunduktan başka Taman'ın öte tarafında Kuban'ın Azak Denizi'ne mansab olduğu mahalde sâlifü'z-zikr Mentana cezîresinde dahi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Rusya'ya karşı Acu Kal'ası yapılmıştı. Mervîdir ki Petro ber minvâl-i meşrûh Azak Kal'ası'nı zabt ile Taygan Kal'ası'ni binâ ettikten sonra Acu Kal'ası'nın binâ olunduğunu görücek Taygan Kal'ası'nın binâsıyla uğraşmaktan ise Acu Kal'ası'nın zabt edip de orada bir kale binâ etmediğine nâdim olmuştur. Zîrâ oradan nehr-i Kuban ile Kızıltaş Limânı'na ve andan dahi Yenikale (245) Boğazı'na uğramaksızın Karadeniz'e çıkılmak kābil olmakla orası zabt olunduğu hâlde kendisinin asıl merâmı ki Karadeniz'e gemi işletilmek husûsu idi. Hem bu merâmına bir kestirme yol olur hem de bu tarîkle Kızıltaş Limanı'na ayak basarak Taman'ı dahi suhûletle zabt edebilir idi.

Ve Rusyalu Kuzlar havâlîsini zabt ile Kırım Hânlığı muzâfâtından ma'dûd olan Kabartaylar'a taarruz etmeğe başlayıp devleteyn beyninde mûcib-i münâzaa oluyorlar deyü Kabartayların iki devlet beyninde sâhibsiz ve mevkūf kalmak ve bir taraftan işlerine müdâhale olunmamak üzere sûret-i istiklâllerini dahi bu kerre saltanat-ı seniyyeye kabûl ettirmiş idi. Bu hâlde yine Azak Kal'ası'nın Rusya'dan istirdâdı arzusu erkân-ı Devlet-i Aliyye'nin dimâğından çıkmazdı. Hâlbuki Acu ve Temrek Kal'aları'nın istihkâmâtı Rusya'ya sedd-i sedîd olabilecek sûrette mükemmel olmadığından evvel emirde bunlara istihkâm-ı tâm verilmek lâzım gelmeğin bunların ikmâl-i istihkâmâtı keyfiyyetini ve Azak Kal'ası'nın istirdâd u istihlâsı sûretini şerh ve beyân zımnında ol vakit lâyiha kılıklı kaleme alınmış olan bir coğrafya risâlesi manzûr-ı fakīr olmuştur. Ve Temrek Kal'ası ta'mîr u tevsî' olunduğu sûrette lâzım gelen taşların bir mikdârı civârında harâbezâr olan Anapa Kal'ası'ndan alınıp bâkīsi dahi sefînelerle Yenikale tarafından nakl olunmalıdır deyü risâle-i mezkûrede musarrahtır. Lâkin bu tasavvurâtın biri icrâ olunamayıp Rusyalu ise Kabartayları bir kerre himâye-i Devlet-i Aliyye'den

tefrîk edicek çok geçmeksizin Küçük Kabartay'ı kendiye tâbi' kıldıktan sonra Büyük Kabartay'a pençe-zenn-i taaddî olmağa başlamış ve bir taraftan dahi Azak Denizi'nde kuvve-i bahriyyesini tezyîd ile Karadeniz'de donanma tedârükü emeline düşmüş idi.

1157 (M. 1744) târîhinde Rusya'da câlise-i sandalî-i imparatorî olan Katerina cihângîrlik sevdâsıyla Petro'nun bakiyye-i vasâyâsını icrâ ve infâza kalkışıp ibtidâ Lehistân'a taarruz eyledikte Devlet-i Aliyye andan sonra nöbet kendiye geleceğini derk edip bâlâda beyân olunduğu üzere Fransalu tarafından dahi teşvîk olunduğuna mebnî 1182 (M. 1768) senesinde Rusyalu'ya i'lân-ı harb ederek altı sene mümtedd olan muhârebede hasârât-ı azîmeye düçâr olmuş ve Kaynarca Karyesi'nde imzâ olunan ahidnâme gibi bir bâr-ı girân altında kalmıştır.

El-hâsıl sefer-i mezbûrda düvel-i Avrupa mes'eleye ehemmiyyet vermeyip Avusturyalu ise Devlet-i Aliyye ile Rusya aleyhine ittifâk etmiş iken bunun için tedârük eylediği kuvveti (246) Rusyalu aleyhine isti'mâl edecek yerde Lehistân işine sarf ederek Lehistân'ın mukāsemesinde bir hisse-i münâsibe ile iktifâ ve Fransalu dahi yalnız lakırdı ile imrâr-ı evkāt eylemiştir.

Kaynarca Ahidnâmesi yirmi sekiz madde-i ma'lûme ile iki madde-i hafiyyeyi hâvî olup sûreti zîrde (9) rakamıyla tezyîl kılınır.

Devlet-i Aliyye'nin bu muhârebe vü muahede de mâddî ve ma'nevî vukūa gelen zâyiâtı hadd-i ihsâdan hâricdir Katrina ise me'mûlünden ziyâde fâidemend oldu.

Evvelâ Azak ve Taygan Rusyalu yedinde kaldıktan başka Yenikale ve Kerş ve Kılburn Kal'aları ve Ten Nehri ile Özi Nehri arasında bir hayli yerler Rusya'da kaldı. Ve Kabartaylar'dan Devlet-i Aliyye keff-i yedd etti.

Sâniyen Kırım'da serbestlik usûlü icrâ olunmakla Rusya'nın Tatarlar hakkında kazandığı hakk-ı himâyeden dolayı Kırım'ı ma'nevî istîlâ etmiş oldu. Sâlisen bi-hesâbi'ş-şurût Eflak ve Boğdan'da ve Akdeniz adalarında Devlet-i Aliyye'yi izrâr edecek nice ser-rişteler ele geçirdi. Râbian bu sefer esnâsında Rusya ve Prusya ve Avusturya beyninde Lehistân'ın icrâ olunan birinci mukāsemesinde Rusyalu'nun eline geçen kıt'ası Tuna sevâhiline asker sevk etmesini teshîl etmekle fîmâ-ba'd hudûd-ı Devlet-i Aliyye'ye îsâl-i hasâ-

ra Rusya için bir suhûletli tarîk açdıktan başka Leh Devleti'nin bütün bütün imhâsını dahi kuvve-i karîbeye getirdi. Ve'l-hâsıl Petro'nun vasâyâsından bir çoğunu husûle getirip Avrupaca nüfûz u şân kazandı.

Ol vakit mukāseme olunan Leh kıt'asının cesâmet ü ehemmiyyeti Avrupaca gereği gibi ma'lûm olmadığından Avrupa devletleri Lehistân'ın bu mukāsemesine pek ehemmiyyet vermemişler idi. Katerina ise Prusya kralı ile bi'l-ittihâd Fransa'nın Volter gibi meşhûr filozoflarını ele alıp anların vâsıtalarıyla kendilerinin bu misillü nâ-becâ hareketlerini kabûl u tasdîk ettirirlerdi. Bunun gibi Katerina Devlet-i Aliyye ile olan muâmelesini dahi Avrupa nazarında haklı ve münsifâne gösterip şöyle bu kadar galebeye mazhar olmuş iken şu kadarcıkla kanâat edip istîlâ etmiş olduğu bunca memâliki redd ile mürüvvet etmiş nazarıyla bakarlardı. Lâkin sonra Avrupa devletlerinin gözüne bir büyük diken olup anlar dahi bu husûsta Devlet-i Aliyye ile beraber sa'y etmediklerinden büyük hatâda bulunmuş olduklarını anlamışlardır.

Kaynarca Ahidnâmesi'nde kavm-i Tatar'ın umûr-ı mezhebiyyelerini şerîat-i İslâmiyye iktizâsınca (247) pâdişâh-ı İslâm hakkına tanzîm etmeleri münderic olup ibâre-i mezkûre hutbe ve sikkelerinin Âl-i Osmân nâmına olmasıyla tefsîr edilmiş ve buna Rusya tarafından dahi muvâfakat gösterilmiş ise de Kırım hânları tarafından buna riâyet edilmeyerek andan sonra Kırım'da kat' olunan sikkelerde Abdülhamid Hân hazretlerinin nâmı görülmeyip Selim Giray Hân ile Devlet Giray Hân'ın kestiği sikkelerin bir yüzünde kendi isimleri ve bir yüzünde "duribe fî-Bahçesaray" deyü muharrerdir. Şahin Giray'ın dahi ba'zı gümüş sikkeleri bu tarz üzere olup ammâ altın sikkelerinde ve gümüş sikkelerinin dahi ekserinde kendi nâmını şekl-i tuğrâ içine almıştır.

İstitrâd

Vâsıf Efendi târîhinde meskûkât-ı atîkeye dâir bir fıkra-i istitrâdiyye yazmıştır ancak sikke ahvâli şimdi bir fenn-i mahsûs olarak erbâbı meskûkât-ı atîkayı taharrî ve tedârük ve ümem-i sâlifenin sikkelerini takım takım tertîb edip bu sûretle târîhce dahi nice mühim maddeler keşf u hall olunmaktadır. El-hâletü hazihî Dersaâdet'te dahi buna sarf-ı nukūd mesâı eden zâtlar vardır. Vâsıf'ın bu mebhasta yazdığı akvâli fenn-i mezkûre muvâfık olmadığından sikke bahsi her ne kadar sadedimizden hâric ise de bu bâbda destres ola

bildiğimiz tahkīkāt üzerine târîhimizi mutâlaa eden zevâta bir ilm-i icmâlî arz ve i'tâsı münâsib görülmüştür. Ashâb-ı fennin tahkīkine göre sikke darb etmek iki bin altı yüz bu kadar sene mukaddem Yunanîleri'n îcâdı olup andan evvel altın ve gümüşten masnû' sebîkeler ve ana müşâbih şeyler ile mübâdele-i emvâl olunur imiş ve ümem-i kadîme kevâkibden birer ilah ittihâz ve her birine birer mizâc-ı mahsûs isnâd ederek anların nâmına bir takım timsâl ü sanemler yaparlar. Ve ceng ilâhı ve sulh ilâhı gibi birçok ilahlar isbât ederler idi ki evâilin bu esâtîr u hurufâtı daha şimdi antikacılar beyninde bir fenn-i mahsûs olmuştur. İşte ümem-i sâlife bu sanemlerin tesâvîrini sikkelerine dahi nakş etmişlerdir.

Yunânîler sikkelerine ba'zan böyle sanemlerinin resimlerini ve ba'zan eşcâr ve nebât ve cibâl ve puthâne ve kale burcu misillü ebniye resimlerini ve ba'zan dahi hükümdâr-ı müstakıll olanlar (248) kendi tasvîrlerini ve cumhûriyyet üzere idâre olunanlar dârü'l-hükûmenin yahut sikkenin darb olunduğu beldenin nâmını nakş edip Rum sikkeleri dahi bu tarz üzeredir. Yehûd dîninde tasvîr memnû' olduğundan sikkelerine dâimâ ezhâr ve eşcâr ve emsâli şeyler nakş ederler idi. Keyaniyân sikkelerinin ba'zısının bir yüzünde iki tekerlekli araba üzerinde şahlarının tasvîri ve bir tarafında kürekli bir kayık resmi ve ba'zısının bir yüzünde baykuş ve diğer yüzünde kanatlı ve kuyruğu balık kuyruğuna şebîh bir at üzerinde şah ve elinde ok yay sûreti ve ba'zısı tûlânî ve beyzîye karîb ve bir yüzü çukur olup bir yüzünde dahi yalnız şâhın elinde ok yay olarak tasvîri menkûş bulunmuştur. Ve daha bunlara mümâsil sikkeleri vardır. Eşkaniyân Devleti İran'da teessüs etmiş olan hükûmet-i Yunâniyye'nin enkâzıyla binâ olunmuş bir hükûmet olduğundan anların sikkeleri Yunan sikkeleri tarzında ve hurûf-ı Yunâniyye iledir. Sâsâniyân sikkelerinin bir yüzünde şahlarının tasvîrleriyle elkâb ve isimleri ve diğer yüzünde ateşgede resmi ve iki tarafında birer insân tasvîri nakş olunmuştur. Çünkü Sâsâniyân hânedânının müessisi olan Ardişir b. Bâbek Keyâniyân sülâlesinden idiğini iddia ile Eşkâniyân'ın Yunânîlere ittibâ' ile mütedeyyin ve sâlik oldukları putperestliği imhâ ederek Fürs-i kadîmin dîni olan ateşperestliği yeniden vaz' ve te'sîs eylemiş olduğundan sikkelerinde âteşgede resmi ve Pehlevî hatt ile Fârisî ibâre nakşını iltizâm edip ahlâfı dahi ana ittibâ' eylemiştir.

Vâsıf Târîhi'nde der ki "Kable't-tufân sikke ahvâli mazbût olmayıp lâkin ba'de't-tufân bulunan defînelerde müdevver u mükaab altın ve gümüş kursaları ve riyal şeklinde parçalar ve hurma çekirdeği gibi tulânî çubuklar bulunup üzerinde kalem-i tabîî dedikleri işârât ve suver-i nebâtât ve temâsîl hayvânât ve eşkâl-i sâire menkûş olduğu nakl olunur. Ba'de't-tufân Pişdadyân ve Keyaniyân dahi kimi arslan ve kimi baykuş ve kimi ukāb sûretlerin sikke ettiler. Ke-ennehû şecî' ve zor-âver ve tasarruf ve istiklâl-i sırf ve cümleye galebe iddiâsında olanlar arslan sûretin ve cümle ile müsâleme ve sükûn-i nefs üzre olanlar baykuş ve ana benzer hayvânât-ı gayr-ı dârre sûretlerin ve bülend-pervâz ve bî-niyâz olmak iddiâsın edenler ukāb sûretini ihtiyâr ettiler. Bunlardan ba'zılar ve mülûk-ı Nasârâ ve Mecûs'un ekseri pâdişâhlarının tasvîrini veyahut dârü's-saltana ve bir belde-i muazzamanın şeklini ve ba'zılar serîr ü tâc ve ba'zılar seyf-i gûn-â-gûn eşyâ tesâvîrini ihtiyâr ile akçelerine revâc verdiler. Eşkâniyân devletlerinde (249) hem tasvîr ve hem lisânlarıyla mülûk esâmîsin ve târîhlerin yazarlar idi. Sâsâniler Devleti Yezd-cürd'de münkarız olup Nûşrevan ol silsileden idi. Luğât-ı Fârisiyye ile mevzûn beytler ve ba'zıları ezhâr ve eşcâr ve nukūş-ı mütenevvia ile isimlerin yazdılar."

Vâsıf'ın bu akvâli sübût ve sıhhate makrûn olmadığı tafsîlât-ı sâbıkamızdan ma'lûm olur. Evvelâ Pişdadyân'ın ve anlara muasır olan ümem ve akvâmın sikkeleri olmayıp ber-minvâl-i sâbık sikke darbı bundan iki bin altı yüz bu kadar sene mukaddemce îcâd olunmuş idiği fennen isbât olunmuştur. Sâniyen tasâvîr ve eşcâr ve nebâtât ve ebniye ve saire resimleri ekseriya Yunan ve Rum sikkelerinde menkūş bulunup bunlar hâl ve mevki' ve diyânete müteallik mülâhazât üzerine mebnî ve Yehûd sikkelerinde mutlakā ezhâr u eşcâr emsâli şeylerin resimleri menkūş olup bu dahi mücerred emr-i diyânetten nâşî idiği ashâb-ı fen beyninde müsellemâttandır. Sâlisen Yunan ve Rum sikkelerinin ba'zısında ba'zı ebniye ve cibâlin resmi veya bir şehrin ismi olup ammâ tamâm bir şehrin resmi sikkelerde görülmemiştir. Râbian Eşkâniyân sikkeleri hurûf-ı Yunâniyye ile ve Sâsâniyân sikkeleri bâlâda beyân ettiğimiz vechile olup sikkelerde mevzûn beytler yazılması zuhûr-ı İslâm'dan hayli sonra Devlet-i Safeviyye'de ve Hind'deki İslâm devletlerinde âdet olmuştur.

Zamân-ı saadette bedâvet-i Arab ve sezâcet-i millet hasebiyle sikke emrine takayyüd olunmayıp eyâdî-i nâsda tedâvül eden nukūd bulunduğu hâl

üzere ibkā olunarak ekseriya mekādîr-i mîzâniyye ile râyic olurdu. Ve bi'l-cümle bilâd-ı Arabistan'da cârî olan dirhem ve dînâr mülûk-ı Fürs ve Mecûs ve Hind ve Rum sikkeleriyle meskûk idi. Çehâr-yâr-i güzîn -*rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn*– zamânlarında ve kezâ Devlet-i Emeviyye'nin evâilinde cihâd u gazâya hasr-ı nazar olunmakla darb-ı sikke husûsuna ihtimâm olunmamıştı. Fakat şark cânibinde ba'zı vülât ve ummâl gümüş üzerine tarz-ı Kisrevî üzere ya'nî hurûf-ı Pehlevî'ye ile Sâsâniler sikkesi tarzında sikke darb edip hurûf-ı Arabiyye ile bir kenârına dahi kendi isimlerini ve turasına besmele ve tehlîl yazarlardı. Bunların bir haylisi manzûr-ı fakīr olmuştur. Bunlardan gördüğümüz sikkelerin en atîki 28 sene-i hicriyyesinde (M. 648-49) Taberistân'da vâki' Hertek nâm kasabada kesilmiş sikkedir ki hatt-ı Kûfî ile turasında bismillâhi Rabbî deyü muharrerdir. Ve Hazret-i Ali –*kerremallâhü vechehû* – hilâfetinde 37 (M. 657-58) senesinde kesilmiş sikkenin turasında kezâlik hatt-ı Kûfî ile veliyyullâh deyü muharrer olduğu ve 38 ve 39 senelerinde (M. 658-60) kesilmiş olanların turasında ber-minvâl-i sâbık (250) Bismillâhi Rabbî yazıldığı görülmüştür. 60 (M. 679-80) târîhinde Darabekir'de 61 (M. 680-81) târîhinde Yezd'de kesilmiş olanların turasında kezâlik hatt-ı Kûfî ile yalnız bismillâh deyü muharrer olup bir kenârında dahi hatt-ı Pehlevî ile Abdullah b. Zübeyr emîrü'l-mü'minîn deyü muharrer bulunmuştur. Yine mezkûr sikkelerden 78 (M. 697-98) senesinde Besâ'da Haccâc nâmına kesilmiş olan sikkelerin hatt-ı Kûfî ile kenârında El-Haccâc b. Yusuf ve turasında Bismillâh Lâ ilâhe illallâh vahdehû Muhammedün Rasûlullâh deyü yazılmıştır. Ve yine Taberistân sipeh-bedlerinden ya'nî serhadd muhâfızlarından Ömer nâm zâtın yüz yirmi iki ve yirmi dört ve yirmi yedi ve yirmi dokuz senelerinde kesmiş olduğu sikkeleri manzûr-ı fakīr oldu. Hep uçlarında hatt-ı Kûfî ile Ömer deyü muharrerdir. Ve bunlardan en mücedded târîh ile gördüğümüz sikke 137 (M. 754-55) senesinde Taberistân ümerâsından Süleyman nâm zâtın kestiği sikkedir ki kezâlik hatt-ı Kûfî ile kenârında Süleyman ismi yazılmıştır. Bu sikkeleri Dersaâdet'te bu fenne en ziyâde i'tinâ eden ve antikahânesi meskûkât-ı şarkıyyece en ziyâde ma'mûr u mükemmel olan ehibbâmızdan Subhi Beyefendi'nin meskûkât-ı atîkası içinde birer birer görüp hatt-ı Kûfî ile muharrer olan sâlifü'z-zikr fıkralarını okudum fakat târîhleri ve belde isimleri hatt-ı Pehlevî ile olup hatt-ı mezkûr ise bizce mechûl olduğundan bu bâbda senedimiz ancak bu hattı kırâ'at ile ma'rûf u müsellem olan ba'zı

zâtların ifâdat ve tahkīkātıdır. Ve kezâ Abdullah b. Zübeyr nâmına kesilen sâlifü'z-zikr sikkelerin kenârında iki satır olarak hurûf-ı Pehlevî'ye ile bir yazı gördük ancak bu yazının Abdullah b. Zübeyr Emîrü'l-mü'minîn ibâresi olduğu bizce mücerred bir rivâyet kabîlindendir.

Meskûkât-ı mezkûre millet-i İslâmiyye'nin resmî sikkesi olmayıp mücerred teshîl-i muâmelât için ber-minvâl-i sâbık ba'zı ümerânın kestikleri meskûkâttır. Ashâb-ı fennin tahkīk ve ifâdelerine göre millet-i İslâmiyye'de ibtidâ sûret-i resmiyyede ya'nî devletçe ve hurûf-ı Arabiyye ile kesilen sikkeler meskûkât-ı Emeviyye olup mûcidi Haccâc'dır ki hulefâ-yı Emeviyye'den Abdülmelik anı Irak semtine vâlî nasb ettikte sikke darbını tenbîh etmekle o dahi hicretin alâ-rivâyetin yetmiş beşinci ve alâ rivâyetin yetmiş altıncı senesinde Irak'da sikke darbına şurû' eylemiş ve andan sonra sâir memâlik-i İslâmiyye'de dahi meskûkât-ı Emeviyye darb olunmuştur. Ancak târîheyn-i mezkûreyne kat' olunmuş sikke-i Emeviyye görülmeyip meskûkât-ı Emeviyye'den en atîk târîhli olarak manzûr-ı fakīr olan sikke 78 (M. 697-98) târîhinde kat' olunmuş bir altın sikkedir ki hatt-ı Kûfî ile bir yüzünde (251) *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh)*[74] ve turasında *(Muhammedün Rasûlu'llâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakki li-yüzhirahû ale'd-dîni küllihî)*[75] ve diğer yüzünde *(Allahu ahad Allahü's-samed lem yelid velem yûled)*[76] ve turasında *(Bismillâh duribe hâze'd-dînâr fî seneti semâniye ve seb'în)*[77] deyü muharrerdir. Ancak Floransa antika-hânesinde 77 (M.696-97) senesinde kesilmiş bir altın sikke-i İslâmiyye görüldüğü ba'zı ashâb-ı fenn tarafından rivâyet olunup işte en atîk târîhli altın sikke-i İslâmiyye bu sikke olarak andan mukaddem târîhle altın olarak sikke-i İslâmiyye görülmemiştir. Meskûkât-ı Emeviyye'den (78) târîhinde kesilmiş gümüş sikkeler ashâb-ı fen tarafından rü'yet ve rivâyet olunmuştur. Fakat manzûr-ı fakīr olmamıştır. Bunlardan en atîk târîh ile gördüğümüz sikke (79) senesinde Basra'da kesilmiş bir sikkedir ki kezâlik hatt-ı Kûfî ile

[74] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[75] Muhammed Allah'ın rasulüdür, Allah dinini bütün dinlerden üstün kılmak üzere rasulünü hidayet üzere gönderdi

[76] Allah tekdir Allah her şeyden müstağnîdir, O doğurmamış ve doğmamıştır, Kur'an, İhlas Suresi, 112/1-3;

[77] Bismillah, bu dinar yetmiş sekiz senesinde darb olundu.

bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerîke leh)*[78] ve turasında *(Bismillah duribe hâze'd-dirhem bi'l-Basra fî seneti tis'a ve seb'în)*[79] ve diğer yüzünde *(Allahu ehad Allâhü's-samed lem yelid velem yûled velem yekün lehû Küfüven ahad)*[80] ve turasında *(Muhammedun Rasûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakki li-yüzhirâhû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihe'l-müşrikîn)*[81] deyü yazılmıştır. İşte Devlet-i Emeviyye'nin altın ve gümüş sikkeleri hep minvâleyn-i mezkûreyn üzere meskûk olup hattâ târîh-i inkırâzı olan 132 (M. 749-50) senesinde kesilmiş olan sikkelerini dahi gördüm hep tarz-ı mezkûr üzeredir. Fakat Mervan-ı Himâr'ın târîh-i cülûsu olan 127 (M. 744-45) senesinde ba'zı ümerâ-yı şark kendisinden rûgerdân olarak Âl-i beyte meyllerini i'lân zımnında kesmiş oldukları gümüş sikkelerde tarz-ı âhar ihtiyâr etmişlerdir. Bunlardan ba'zıları manzûr-ı fakīr olup ez-cümle Cey kasabasında kestikleri sikkenin bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh)*[82] ve etrâfında *(Kul lâ-es'elüküm aleyhi ecrân ille'l-meveddete fi'l-kurbâ)*[83] ve etrâfındaki dâirenin devre-i hâricesinde *(Bismillah duribe bi-Cey seneti seb'a ve işrîn ve mie)*[84] ve diğer yüzünde *(Allahu ahad Allahü's-samed lem yelid velem yûled velem yekün lehû küfüven ehadd)*[85] deyü muharrer olduğu görüldü. 128 (M. 745-46) senesinde Nemîre nâm beldede aynıyla bu tarz üzere kesilmiş bir sikke dahi manzûr-ı fakīr oldu.

Vâsıf Efendi Magrib pâdişâhlarının ahbârını mutazımmın olan ba'zı târîhlerden nakl ü rivâyet ile sâl-i hicretin on sekizinci senesinde Hazret-i Ömer *-radıyallâhü teâlâ anhü-* nakş-ı Kisrevî üzere *(Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlüllâh)* ve ba'zısına *lâ ilâhe illallâh ve Ömer* düye yazıp Abdullah b.

[78] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[79] Bismillah, bu dirhem yetmiş dokuz senesinde Basra'da darb olundu

[80] Allah tekdir Allah her şeyden müstağnîdir, O doğurmamış ve doğmamıştır, hiçbir şey ona denk değildir, Kur'an, İhlas, 112/1-4.

[81] Muhammed Allah'ın rasulüdür, müşrikler hoşlanmasa da Allah dinini bütün dinlerden üstün kılmak üzere rasulünü hidayet üzere gönderdi. (Tevbe Suresi, 9/33 ile benzerlik var).

[82] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[83] ...De ki :Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum..., Şûrâ suresi, 42/23

[84] Bismillah, yüz yirmi yedi senesinde Cey'de darb olundu

[85] ...Allah birdir, Allah Sameddir. O, doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na eş ya da denk değildir., İhlas Suresi, 112/1-4

Zübeyr dahi Mekke-i mükerreme de denânîr-i müstedîre kat' ederek ahad-i vecheynine *(Muhammedün Rasulüllah)* ve diğerine *emerallâhü bi'l-vefâi ve'l-adli*[86] ve turasına Abdullah lafzını (252) nakş eyledi deyü tahrîr eylemiş ise de Hazret-i Ömer'in nâmına sikke kesilmediği fennen müsebbet olmasıyla rivâyet-i mezkûre ber-minvâl-i sâbık Taberistân ümerâsından Ömer nâm zâtın kestiği sikkelerden galat olmak gerektir zann ederim ki hatt-ı Pehlevî ile olan târîhleri okunamamış olduğundan turalarında hurûf-ı Arabiyye ile muharrer olan Ömer ismi görülünce Hazret-i Ömer'e isnâd olunuvermiştir. Ve Abdullah b. Zübeyr – *radıyallâhü anhü* - hazretlerinin vech-i meşrûh üzere isnâd olunan sikke dahi şimdiye kadar ashâb-ı fenn tarafından rü'yet vü rivâyet olunmamıştır. Kaldı ki ibtidâ tarz-ı Arab üzere sikke darbı ber-minvâl-i sâbık yetmiş beş yahut yetmiş altı senesinde Haccac'ın îcâdı idiği ashâb-ı fenn indinde müsellemâttan bulunmuştur. Fakat bin iki yüz yetmiş altı senesi hilâlinde fence bir keşf-i cedîd vukūuyla esâs-ı mes'ele mütegayyer olmuştur. Şöyle ki bu kerre Cevad nâm bir Îranlı Dersaâdet'e hicretinin kırk târîhinde Basra'da tarz-ı Arab üzere kesilmiş bir gümüş sikke getirmiştir ki yine mûmâ-ileyh Subhi Beyefendinin meskûkât-ı atîka-i İslâmiyye takımı içinde manzûr-ı fakīr oldu. Hatt-ı Kûfî ile bir yüzünde *(Allahü's-samed lem yelid ve lem yûled ve lem yekün lehû küfüven ehad)*[87] ve turasında *(Muhammedün Rasûlullâh erselû bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakkı li-yüzhirâhû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihe'l-müşrikûn)*[88] ve diğer yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh)*[89] ve turasında *(Duribe hâze'd-dirhem bi'l-Basra fî senete erbaîn)*[90] deyü yazılmıştır. Hazret-i Muaviye'nin yahut Hâlid b. Velid'in mukallid-i bi's-seyf olarak timsâli sikkeye darb olunduğunu ba'zı müverrihler nakl ve tahrîr ve Vâsıf Efendi dahi anlara ittibâan Muaviye b. Ebi Süfyan timsâlini mukallid bi's-seyf olarak sikkeye yazdı deyü târîhine derc u tastîr eylemiş ise de rivâyet-i mezkûre derece-i sübût ü sıhhate varmamıştır.

[86] Allah vefa ve adalet ile emretti.

[87] ... Allah Sameddir. O, doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na eş ya da denk değildir., İhlas Suresi, 112/1-4.

[88] Muhammed Allah'ın rasulüdür, müşrikler hoşlanmasa da Allah dinini bütün dinlerden üstün kılmak üzere rasulünü hidayet üzere gönderdi. (Tevbe Suresi, 9/33 ile benzerlik var)

[89] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[90] Bu dirhem Basra'da kırk yılında darb olundu

Yine *Vâsıf Tarihi*'nde tarîh-i hicretin yetmiş beşinci senesinde Haccac Irak'da sikke kazdırıp nukūdun bir yüzünde hatt-ı Kûfî ile *(Hüvallâhü ahad Allahü's-samed)*[91] ve bir yüzünde Abdülmelik yazdı deyü rivâyet eylemiştir.

Ancak ber-minvâl-i sâbık yetmiş sekiz târîhinden tâ Devlet-i Emeviyye'nin târîh-i ınkırâzı olan 132 sene-i hicriyyesine (M. 749) kadar her senenin altın ve gümüş olarak muhtelifen darbhânelerde kesilmiş meskûkât-ı Emeviyye müselsilen manzûr-ı fakīr oldu. Hiç birisinde halîfe nâmı yoktur. Ve Hulefâ-yı Abbâsiyye'den Mehdî'ye gelince darb olunan meskûkât-ı İslâmiyye'de halîfe nâmı yazılmadığı fence kazâyâ-yı müsellemedendir. Fakat etrâf-ı Berrü'ş-Şâm'da Rumların Abdülmelik nâmına musavver olarak kestikleri bakır sikkelerde Abdülmelik nâmı görülmüştür. (253) Meskûkât-ı Abbâsiyye'nin dahi bir haylisi manzûr-ı fakīr oldu. İbtidâ 132 (M. 749) senesinde şekl-i Abbâsî üzere sikke kesilmiştir ki bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ-şerîke leh)*[92] ve etrâfında *(bismillâh duribe hâze'd-dirhem bi'l-Kufe fî-sene sitte ve selâsîn ve mie)*[93] ve diğer yüzünde *(Muhameddün rasûlullah)* ve etrâfındaki dâirenin devre-i hâricesinde *(Muhammed Rasûlullah erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-hakki li-yüzhirahû ale'd-dîni küllihî velev kerihe'l-müşrikîn)*[94] deyü yazılmıştır. İşte evâil-i Abbâsiyye'de kesilen sikkeleri bu tarz üzere olup ba'dehû Cafer-i Mansûr zamânında Muhammediyye hıttası vâlîsi olan oğlu Mehdî'nin kestiği gümüş sikkelerin bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh)*[95] ve etrâfında *(Bismillâh duribe hâze'd-dirhem bi'l-Muhammediyye sene isneyn ve hamsîn ve mie)*[96] ve diğer yüzünde *(mimmâ emara bihî Elmehdiyyü Muhammed b. emîrü'l-mü'minîn)*[97] ve etrâfında *(Muhammedün Rasulullâh erselehû bi'l-hüdâ ilâ-âhirihî)*[98] deyü yazmıştır. Ve 155 (M. 772) senesinde kestiği yine

[91] Allah birdir, Allah Sameddir.

[92] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[93] Bismillah, bu dirhem Kufe'de yüz altmış altıda darb olundu.

[94] Muhammed Allah'ın rasulüdür, müşrikler hoşlanmasa da Allah dinini bütün dinlerden üstün kılmak üzere rasulünü hidayet üzere gönderdi. (Tevbe Suresi, 9/33 ile benzerlik var)

[95] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[96] Bismillah, bu dirhem Muhammediyye'de yüz elli ikide darb olundu.

[97] Bunu Emîrü'l-mü'minîn El-Mehdî Muhammed emretti.

[98] Muhammed Allah'ın Rasulüdür, hidayet üzere gönderildi ilâ ahirihî

bir gümüş sikkesinde dahi kendi isminden sonra vezîri olan El-hasan ismi görülmüştür. Fakat ol vakit makām-ı hilâfet Bağdad'da ve doğrudan doğruya ana merbût olan yerlerde kesilen sikkelerde yine nâm ve ünvân yazılmazdı. Hulefâ-yı İslâmiyye'den ibtidâ nâmını gümüş sikkelere yine nakş eden işte bu Mehdî'dir ki 158 (M. 774-75) târîhinde cülûs etmiş ve 159 (M. 775-76) senesinde Bağdad-ı Dürrüsselâm'da kestiği sikkelerin bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh)*[99] ve etrâfında *(Bismillah duribe hâze'd-dirhem bi-medineti's-selâm senete tis'a ve hamsîn ve mie)*[100] ve diğer yüzünde *(Muhammedün Rasulullâh sallallâhü aleyhi vesellem el-halîfetü'l-Mehdî)*[101] ve etrâfında *(Muhammedün Rasulullâh erselehû bi'l-hüdâ ilâ âhirihî)*[102] deyü yazmıştır. Oğlu Harun Reşid dahi Harunabad'da vâlî iken 169 (M. 785-86) senesinde kestiği sikkelerin bir yüzünde *(el-Halîfetü el-Mehdî mimmâ emara bihî Harun b. emîrü'l-mü'minîn)* deyü tahrîr eylemiştir. Harun Reşid 170 (M. 786) târîhinde taht-ı hilâfete cülûs ettikte kestiği gümüş sikkelerde El-Halîfetü'r-reşîd deyü yazmıştır. Ammâ altın sikkelerin bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh)* ve etrâfında *(Muhammedün Rasulullâh erselehû bi'l-hüdâ ilâ âhirihî)*[103] ve diğer yüzünde *(Muhammedün Rasulullâh)* ve turasında *(Bismillâh duribe hâze'd-dinar senete seb'în ve mie)*[104] deyü yazıp ismini tahrîr etmemiştir. Fakat bâlâda iş'âr ettiğimiz vechile ayâr-ı sikke nezâretini vezîri Ca'fer'e tefvîz etmeğin o dahi nezâreti hasebiyle nâmını sikkeye nakş eylemiş olmasıyla 171 (M. 787-88) târîhinde kesilen altın sikkelerde Ca'fer nâmı görülmüştür. Hulefâdan ibtidâ altın sikkelerde nâmını nakş eden Harun Reşid'in oğlu Emin'dir ki 195 (M. 810-11) târîhinde kestiği altın sikkelerde el-Halîfetü'l-Emin deyü tahrîr etmiştir. Ba'dehû mütegallibe zuhûrunda (254) ism-i halîfe ile bile kendi isimlerini dahi sikkelere nakş eder oldular ise de muahharan Halîfe Ahmed en-Nâsır Lidinillâh zamânında kuvvet-i hilâfet iade olunmakla andan sonra şiâr-ı şevket ve kuvvet-i hilâfet olmak üzere sikkelerde yalnız halîfe nâmı yazılır oldu.

[99] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur.

[100] Bismillah, bu dirhem Medinetü's-selâm (Bağdad)'da yüz elli dokuz'da darbolundu

[101] Muhammed aleyhisselâm Allah'ın Rasulüdür, el-halîfetü'l-Mehdî.

[102] Muhammed Allah'ın Rasulüdür, hidayet üzere gönderildi ilâ ahirihî

[103] Muhammed Allah'ın Rasulüdür, hidayet üzere gönderildi ilâ ahirihî

[104] Bismillah, bu dînâr yüz yetmişte darb olundu.

Vâsıf Târîhi'nde Harunü'r-Reşid'in oğlu Muhammed Emin a'lâ-yı sikkeye Rabbî Allah ve esfeline Muhammed Emin b. Harunü'r-Reşid yazdı. Kaçan ki Muhammed Emin oğlu Musa için ahd alıp nâtık bi'l-hakk El-muzaffer Billâh ile telkīb eyledi. İsmine denânîr darb edip sikkesine *küllü izzin ve mefharin li-Musâ El-muzaffer*[105] yazdı deyü muharrer olup ancak böyle bir sikke görülmemiştir. Ve Musa fıkrasının aslı dahi bu vechile mervîdir ki Memun birâderi Emin'e muhâlif ve münâzi' olarak ona rağmen hilâfeti Abbâsiyye'den Aleviyye'ye tahvîl etmek üzere evlâd-ı Ali'den Musâ Kâzım hazretlerini veliyy-i ahd etmişti. Muahharan birâderi Emin'e galebe ederek emr-i hilâfette kesb-i istiklâl eyledikte Musâ Kazım hazretlerini tesmîm eylemiştir. Bu hâle nazaran Memun'un Musa nâmına sikke kesmiş olması muhtemel ise de bervech-i sâbık böyle sikke görülmemiştir.

Endülüs'de tasaltun eden Emevîlerin sikkelerinin bir yüzünde *(Bismillâh duribe hâze'd-dinar bi-Endülüs ve târîh)*[106] ve diğer yüzünde halîfenin nâm ve ünvânı ve Fâtımiyyûn sikkelerinin bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh Muhammedün Rasûlullâh Ali veliyyullâh)*[107] ve diğer yüzünde halîfenin nâm ve ünvânı muharrerdir. *İbn-i Hammâd Târîhi*'nde der ki "Mağrib'de Devlet-i Muvahhidîn zuhûrunda Mehdî emriyle sîm ü zerr nukūdu murabba'ü'ş-şekl olarak kat' olunup bir yüzünde besmele ve hamdele ve bir yüzünde Muvahhidîn sülâlesinden gelen halîfelerin halîfe-i asra gelince isimleri yazıldı. Timur ahdine gelince bu nukūddan çok bulunurdu. Üç yüz elli sekiz (M. 968-69) senesinde Ebü'l-Hüseyin Cevher El-kâtib es-Sakalî Muiz Li-dinillâh askeriyle Mısır'a dâhil olup Kāhire-i Muizziyye'yi binâ eyledikte Muiz nâmına sikke darb ile ahad-i vecheynine üç satır yazıp ibtidâsında Muiz Li-tevhîdi'l-ehadd es-Samed ve tahtına El-muiz Li-dinillâh emîrü'l-mü'minîn ve anın tahtına *duribe hâze'd-dinâr bi-Mısır senete semâniyete ve hamsîn ve selâse mie* ve vech-i âharına *(Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ilâ âhirihî)* deyü yazmıştır. Melikü'z- Zâhir Baybars[108] ya'nî Pars Bey dahi derâhîm üzerine pars sûretini nakş etmiştir.

[105] Her türlü ululuk ve övünme Musa el-Muzaffer'e aittir.

[106] Bismillah, bu dînâr Endülüs'te darb olundu ve tarihi

[107] Allah'tan başka ilah yoktur, birdir, şeriki yoktur, Muhammed Allah'ın Rasülü, Ali Allah'ın velîsidir

[108] Metinde: Melik Zâhir Bepars

Devlet-i Osmâniyye'nin evâil-i zuhûrunda ekser derâhim-i Selçukiyye ve Hind ve Irakeyn ve Megāribe ve Efrenc sikkeleri câri olup fakat Sultân Orhan Gāzî zamânında gümüş sikke kat' olunmuştur. (255)

Vâsıf Efendi der ki "Sultân Orhan Gāzî yedi yüz yirmi altı târîhinde Bursa'yı feth edip kuvvet-i tâmme tahsîl ettikte ikinci sene vaz'-ı kavânîn ve elbise ve kisve-i mütenevvia ta'yîn edip eyâdî-i nâsda olan sikkeye taarruz etmedi. İdris-i Bitlisî hattıyla muharrer bir mecmūada gördüm. Sultân Orhan'ın sikkesi bir vechinde *El-mücâhid fî sebîlillâh es-Sultân Orhan*[109] ve bir vechinde *duribe bi-Burusa* ve târîh-i hicret yazılmış idi" deyü rivâyet eder.

Vâsıf Târîhi'nde aynı ile böylece mastûr ise de Sultân Orhan zamânında Alaaddin Paşa'nın tanzîm-i asâkir ettiği sırada sikke dahi kat' olunduğu târîhce müsebbettir. Ve Sultân Orhan'ın gümüş ve bakır sikkeleri hâlâ mevcûd olup hattâ mîr-i mûmâ-ileyhin meskûkât-ı Osmâniyye takımında on üçü gümüş ve biri bakır olmak üzere on dört aded sikke manzûr-ı fakīr oldu. Bir yüzünde *(Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullâh)* ve diğer yüzünde *Orhan halledallâhu mülkehû*[110] deyü muharrerdir. Sultân Murad Hân-ı evvelin sikkelerinin kezâlik bir yüzünde kelime-i şehâdet ve bir yüzünde *Murad b. Orhan halledâllâhu mülkehû*[111] yazılmıştır. Yıldırım Bayezid Hân'ın sikkelerinin bir yüzünde *hullide mülkühû* ve târîh ve diğer yüzünde *Bayezid b. Murad* yazılıp Çelebi Sultân Mehmed Hân ile Sultân Murad-ı Sânînin sikkeleri dahi bu tarz üzeredir. Devlet-i Osmâniyye'de Fâtih-i İstanbul Sultân Mehmed Hân-ı Sânî zamânına gelince altın sikke kesilmeyip anın zamânında altın kat' olunarak bir vechinde *dâribü'n-nadr sâhibü'l-izz ve'n-nasr fi'l-berri ve'l-bahr*[112] ve diğer vechinde *Sultân Mehmed Hân-ı ibni's-sultân Murad Hân duribe fî Kostantiniyye*[113] ve târîh yazılmış idi. Andan sonra müddet-i medîde ahlâfı dahi bu siyâk üzere sikke darb edip fakat Tebriz'in fethinden sonra basılan sikkelerde Selim Şah ünvânı dahi görülmüştür. Alâ rivâyetin Sultân Selim-i

[109] Allah yolunda mücâhid Sultan Orhan

[110] Orhan, Allah onun saltanatını muhalled kılsın

[111] Orhan oğlu Murad, Allah mülkünü muhalled kılsın

[112] Altın para darb eden, karada ve denizde izzet ve zafer sahibi

[113] Sultan Murad Han oğlu Sultan Mehmed Han, İstanbul'da darb edildi

Sânî asrında ba'zı mukarribler ilkāsıyla ceddim Sultân Selim Hân hazretleri diyâr-ı Mısır ve Arabistan ve Irak-ı Arab ve Acem'e ve Bahr-i Sefîd ü Siyâh'a ve'l-hâsıl Rumeli ve Anadolu'nun mümtâz memâlikine mâlik olmak hasebiyle sikkelerinde Sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn ünvânın yazmak münâsib idi deyü kendisi Kıbrıs fethinden sonra ol ünvân ile sikke darbına fermân eyledi deyü *Vâsıf Târîhi*'nde muharrer ise de gerek Dersaâdet'te ve gerek taşralardaki müteaddid darbhânelerde kesilen müskûkât-ı Devlet-i Aliyye ibtidâsından tâ asrımıza kadar müselselen manzûr-ı fakīr olmuştur. Sultân Mehmed-i Sâlis zamânına kadar kesilen sikkeler hep Fâtih Sultân Mehmed Hân'ın sikkeleri tarzında olup ve anın zamânında dahi Dersaâdet'te ve ekser eyâlât darbhânelerinde altın sikkelerine Fâtih'in sikkeleri (256) tarzında kesilip fakat Haleb ve Mısır ve ba'zı Garb darbhânelerinde kesilen altın sikkelerde Sultânü'l-berreyn ve hâkānü'l-bahreyn ünvânı yazılmıştır. Kezâlik Sultân Mehmed-i Sâlis zamânına kadar kesilen gümüş sikkelerin bir yüzünde Kostantiniyye yahut sikkenin darb olunduğu belde ismi ve diğer yüzünde nâm ve ünvân-ı pâdişâhî yazıla gelmişken anın vaktinde gümüş sikkelerde nâm-ı pâdişâhî tuğrâ içine alınmıştır. Ve eğerçi mühr-i hümâyûnlar da tuğrâ eskiden âdet olmuş ise de sikkelere nakş olunmazdı. Anın zamânında gümüş sikkelerin bir yüzüne tuğrâ nakş olunmuştur. Fakat şekli asrımızdaki tuğrâlar gibi matbû' ve muntazam değil idi.

Sultân Ahmed-i Evvelin gümüş sikkelerinin ba'zısı tuğrâlı ve ba'zısı tuğrâsız olup altın sikkelerinin dahi ba'zısında *Sultânü'l-berreyn ve hâkānü'l-bahreyn*[114] ve ba'zısında tarz-ı kadîm üzere *dâribü'n-nadr sâhibü'l-izz ve'n-nasr*[115] deyü yazılmıştır. Sultân Mustafa-i Evvel'in bulunan gümüş sikkelerinde ve Sultân Osman-ı Sânî'nin gerek gümüş ve gerek altın sikkelerinde hep *Sultanü'l-berreyn* ünvânı yazılıp birinde şekl-i tuğrâ görülmemiştir. Sultân Murad-ı Râbi'in altın sikkeleriyle gümüş sikkelerinin ba'zısında kezâlik *Sultânü'l-berreyn* ünvânı yazılıp ba'zı gümüş sikkelerinde dahi şekl-i tuğrâ basılmıştır. Sultân İbrahim'in altın ve gümüş sikkeleri dahi bu minvâl üzeredir. Sultân Mehmed-i Râbi'in altın sikkelerinde kezâlik *Sultânü'l-berreyn* ünvânı muharrer olup ancak anın asrında ba'zı garb darbhânelerinde kesilen

[114] İki karanın hakanı, iki denizin sultanı

[115] İzzet ve zafer sahibi, altın para darb eden

altın sikkelerde tarz-ı kadîm üzere dâribü'n-nadr ünvânı dahi görülmüştür. Gümüş sikkelerinin dahi ba'zısı tuğrâlı ve ba'zısı tuğrâsızdır.

Sultân Süleyman-ı Sânî asrında altı dirhem vezninde olarak kuruş kesilip *Sultânü'l-berreyn* ünvânı yazılmıştır. Sultân Ahmed-i Sânî'nin kuruşları ve altın sikkeleri dahi bu minvâl üzeredir.

Sultân Mustafâ-yı Sânî asrında tuğrâ şekline hüsn ü intizâm verilerek altın sikkelerin ba'zısına dahi şekl-i matbû' ve muntazam üzere tuğrâ basılmış ve sâir altın ve gümüş sikkelere *Sultânü'l-berreyn* ünvânı yazılmıştır.

Sultân Ahmed-i Sâlis asrında tuğrâlara daha ziyâde hüsn ü intizâm verilerek büyük ve küçük ve gāyet matbû' ve munzatam olarak mütenevvi' sikkeler kesildi. Ve gümüş sikkelerin ve altın sikkelerden ba'zılarının bir yüzünde *Sultânü'l-berreyn* ünvânı yazılıp diğer yüzüne dahi tuğrâ basıldı. Ve altın sikkelerinden ba'zısının bir yüzünde tuğrâ ve bir yüzünde Kostantiniyye yahut darbhâne mahalli olan belde ve ba'zısında Kostantiniyye yerine İslâmbol (257) yazıldı. Şöyle ki Dersaâdet'te kesilen fındık altınıyle zer-i mahbûbların bir yüzünde tuğrâ ve bir yüzünde *duribe fî İslâmbol*[116] ve ekser eyâlât darbhânelerinde kesilenlerinde duribe fî Revan ve duribe fî Tiflis ve hâkezâ yazılıp ve Mısır'da kesilen fındık altınlarında dahi bu minvâl üzere duribe fî Mısır deyü muharrer olup ancak Mısır'ın zer-i mahbûblarının bir yüzünde tuğrâ ve altında *duribe fî Mısır* ve diğer yüzünde *Sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn* ünvânı ve iki ve üç ve dört ve beş ve yedi ve on fındık vezninde olarak kesilen büyük fındık altınlarının bir yüzünde tuğrâ ve altında azze nasruhû duribe fî Kostantiniyye ve diğer yüzünde kezâlik Sultânü'l-berreyn ünvânı nakş edilmiştir. Ba'dehû Sultân Selim-i Sâlis asrına kadar kesilen mütenevvi' sikkeler hep Sultân Ahmed-i Sâlisin sikkeleri tarzında olarak Dersaâdet'te kesilmiş olanlarının ba'zısında Kostantiniyye ve ba'zısında İslâmbol deyü muharrerdir. Fakat vezn ve ayarca beynlerinde envâ'-ı tefâvüt vardır. Ve Sultân Abdülhamid Hân asrında şekl-i matbû' ve müstahsen üzere bir nev' altın sikke kesilip bir yüzünde yalnız tuğrâ ve diğer yüzünde duribe fî *Dârü's-saltanati'l-aliyye*[117] ve târîh-i cülûs yazılmıştır. Bir fındık altını bir dirhem beş buğday ve yüz

[116] İslambol'da basıldı

[117] Dârü's-saltanati'l-aliyye (İstanbul) 'de basıldı

kuruşluk bir Mecîdiyye altın iki dirhem on altı buğday olup ancak fındık altını yirmi üç ayârında ve Mecîdiyye altın yirmi iki ayârında olduğundan iki fındık altını tamâm bir yüzlük Mecîdiyyeye muâdil olur zer-i mahbûbun cirmen vüs'ati fındık altınının kalınlığına muadil olarak vezinleri mütesâvî olduğu gibi ayârları dahi bir olduğundan ikisi dahi bir kıymette idi. Ancak sonraları kıymetce daha dûn olarak zer-i mahbûblar kesilmiştir. Binâen-aleyh bin yüz kırk altı târîhinde zer-i mahbûb üç kuruş otuz paraya râic olmuşken 1178 senesi Muharreminin yirmi birinde (M. 1764) Darbhâne Emîni İsmail Râif Beyefendi'nin Sultân Mustafa hazretlerine takdîm eylemiş olduğu elli bin zer-i mahbûbun kendi hattıyla takdîm eylemiş olduğu pusulası manzûr-ı müverrih-i fakīr oldu. (Cedîd zer-i mahbûb aded 50000, kuruş 137500 , kise 275) deyü muharrer olduğuna nazaran zer-i mahbûbun beheri yüz onar paraya hesâb olunmuştur. Ve bâlâda beyân ettiğimiz vechile iki yüz iki târîhinde fındık ve Macar altınları beşer kuruşa râic olmak üzere nizâm verildikte zer-i mahbûbun üç buçuk kuruşa râic olması irâde buyurulmuştu. (258)

FASL-I TÂSİ‘

Kırım ve Kafkas Cihetleri Ahvâline Dâir

Târîhimizin evâilinde ekseriya Kırım vukūâtı derc ve tahrîr olunacağından Kırım'ın saltanat-ı seniyyeye olan revâbıt-ı asliyyesinin icmâlen beyânı münâsib görülmekle Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* nâm târîhçesinden ve sâir târîhlerden bu bâbda lâzım olan mevâdd-ı zübde ve hülâsa olunarak bu makālede derc olunmuştur.

Ma‘lûm ola ki Kırım ve havâlîsinde öteden beri selâtîn-i Cengîziyye ya‘nî Cengîz Hân neslinden olan hânlar irsen câlis-i serîr-i İlhânî olup bi'l-istiklâl hükûmet edegelmişler iken Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretlerinin zamânında himâyet-i Devlet-i Aliyye'ye girerek ve refte refte revâbıt ve mütâbeatları ziyâdeleşerek Kırım ülkesi zamîme-i memâlik-i Devlet-i Aliyye olmuştur.

Bunun hakīkat ve tafsîline ıttılâ‘ ve vukūf Kırım hânlarından ba‘zılarının tercüme-i hâllerini bilmeğe mevkūf olduğundan ber-vech-i âtî eslâf-ı hânân-ı Kırım'ın meşâhîrinden ba‘zılarının tercüme-i ahvâline ibtidâr olunur.

Kırım hânlarının isimlerine Giray lafzının ilâvesi mukaddemleri âdet değil iken 841 (M. 1437-38) târîhinde Kırım hânı olup otuz sene kadar hükûmet eden Hacı Giray Hân'dan sonra örf ve âdet olmuştur. Çünkü hânân ve selâtîn ve a‘yân-ı Tatar'ın de'b-i kadîmleri olduğu vechile etfâl-i şîr-horların sinn-i şebâblarına dek kabâilden birinin terbiyye-i redâiyyesine teslîm ile perveriş-yâfte edildiklerinden Hacı Giray'ın pederi olup silsile-i nesebi yedi mertebede Cengîz Hân'a resîde olan Gıyasüddin Sultân dahi Giray kabîlesinin âğūş-ı terbiyye-i redâiyyesinde neşv ü nemâ bulmuş olduğu hâlde Giray kabîlesi mu‘teberânından Devletgeldi Sûfî'nin hacc-ı şerîften avdeti günü oğlu dünyâya gelmiş olduğundan mürebbîsinin hacc ve kabîlesini tezekkür ve teberrük zımnında oğlunu Hacı Giray tesmiye etmiştir.

Ba'de zamân Hacı Giray Kırım Hânı oldukta müşârün-ileyh Devlet geldi. Sûfi henüz ber-hayât olmağın pederleri hakkında güzerân etmiş olan hukūk-ı redâiyyesinden bahisle kendisine mûcib-i iftihâr ve fîmâ ba'd vesîle-i tahattur ve tezkâr olmak üzere bundan böyle (259) kabîlesi ismi olan Giray lafzının selâtîn-i Cengîziyye isimlerine ilâve olunmasını niyâz ettikte niyâzı rehîn-i hayyiz-i kabûl olmakla andan sonra bu husûs beynlerinde düstûrü'l-amel kalmıştır.

İstitrâd

Beyne'l-kabâil karâbet-i redâiyyeye pek ziyâde riâyet olunup bir çocuk her hangi kabîleden süt emmiş ise ana mensûb olarak ol kabîle dahi anın gayret-keşi olur. Hânân ve selâtîn-i Kırım dahi evlâdını kabâil-i Çerâkise'den birine besleme vermek mu'tâd-ı kadîmleri idi. Bunun keyfiyyetini *İbret-nümâ-yı Devlet*[118] nâm târîhçede bu vechile tahrîr eder ki Kırım Hân'ının evlâdı dünyâya geldiği kabâil-i Çerâkise'nin ma'lûmu oldukta vakt-i muayyende tahsîs ettikleri bir sahrâda ictimâ' ve ihtiyârları huzûrunda miyânelerinde bir hâtûnu dâyeliğe intihâb ve anı istishâb ile sipâh ve özden ve sâirlerinden birkaç yüz süvarî Kırım'a güzâr ederek üç gün Kırım hânına mihmân olurlar. Lâkin hânın matbahından bir şey tenâvül etmeyip beraber getirmiş oldukları dakīk ve asel ve gumül ve boza ile hem kendilerini idâre ve hem de hâne ve dâiresi halkına ziyâfet ederler. Ba'dehû içlerinden birini elçi nasb ile hâna irsâl ve bu cem'iyyet ile Kırım'a gelmeleri hân hazretlerinin oğlunu besleme almak maksadına mebnî olduğunu ve almadıkça iâdeleri kâbil olmayacağını teblîğ edicek teamül-i kadîme mebnî zarûrî ol çocuğu kendi anasından tefrîk ve dâye olmak üzere bi'l-intihâb gelmiş olan hâtûna teslîm ettiklerinde Çerkesler memnûnen kendi yurdlarına avdet ederler. Ve beslemeyi öz evlâdları üzerine tercîh ederek terbiyesinde aslâ tecvîz-i kusûr etmezler. Ve yedi yaşına bâliğ oldukta rukûb ü nüzûlü ve kaçıp kovmağı ve fenn-i harb ü darbı ta'lîm ederler. Ve sütanası ve süt babası ta'zîr-gûne ol çocuğa bir şey söylemeyip fıtrat-ı asliyyesi üzere neşv ü nemâ bulur. Ve on beş yaşına bülûğunda pederine teslîmi zamânı gelmiş olarak her ne zamân taleb eyler ise hemen elbise-i ce-

[118] Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*, Haz. Ahmet Öğreten, , TTK Ankara 2002, s. 11-18.

dîde ve esliha-i tâmme ile donatıp ve bir esb-i müzeyyene irkâb ile sütbabası alıp mukaddemâ ahzında kaç yüz kişi beraber bulunmuş ise cümlesi yine minvâl-i sâbık üzere Kırım'da üç gün idârelerine ve hân dâiresinin ziyâfetine kifâyet edecek (260) kadar me'kûlât ve meşrûbât tedârük birle Kırım'a güzâr ve Bahçesaray'a vusûllerinde yine kazanlarını kaynadıp üç gün hân dâiresine ziyâfet ederek bu vechile hâna oğlunu teslîm ettiklerinde hân tarafından dahi cümlesine bahş-i kalenderî[119] vechile kifâyet edecek kadar meşin ve sahtiyan ve tüfeng ve yay ve kılâbdan ve çuka hediyyeleri meydân-ı mukāsemeye vaz'la beynlerinde taksîm olunduktan sonra yerli yerine giderler. Ve âdet-i kabâil üzere isimleri yâd olundukça a'dâsı hirâsân olmak mutâlaasına mebnî ekseriya evlâd-ı Cengîziyye'ye dahi yırtıcı hayvân isimleri vaz' ederler idi.

Hânân ve selâtîn-i Kırım ber-minvâl-i sâbık kâbâil elinde perverde olduklarından bedeviyyete me'lûf olmalarıyla tekellüfât-ı zâide gāilesinden vâreste olarak sırtlarında yalnız birer kat elbise bulunup fersûde oluncaya dek tecdîd-i kamîs ve kisve etmezler ve ne zamân soyunacak olurlar ise maiyyetinde mevcûd olan adamlarından birinin elbisesini alıp telebbüs ederler. Ve çıkardıkları elbiseyi bir dahi giymezler idi.

Ahâd-ı ahâlî-i Tatar ise bütün bütün bedeviyyet ve sadelik hâlinde bulunduklarından ekl ü şürb ve elbise ve rukûb u nuzûllerinde gāyet sebükbâr olarak her ne vakit hân tarafından çapul irâdesiyle fülân gün fülân mahalde bulunasız deyü kabâil-i mirzâ ve ihtiyârlarına yerlîğ yazılsa çünkü Tatar kavmi hânlarına pek ziyâde mutî' olduklarından derhâl vakt-i muayyende istenildiği kadar süvarî ta'yîn olunan mahalde hâzır bulunup me'mûr oldukları tarafın gāret ü talanına müsâraat ederler. Ve çapula azîmetlerinden çend-rûz mukaddem hayvânlarına süvâr olup idman için yevm-i azîmetlerine kadar hayvân sırtından inmezler. Ve her nefer kendi yedeğinde olarak üç dört beygir ile sefer eyler. Ve hayvânları ekseriya karları ve buzları eşerek buldukları ot ve kökler ile iktifâ eylediği gibi kendileri dahi darı unuyla beygir yüreği yağından ma'mûl talgan ta'bîr olunur, hamîreden dağarcıklarına aldıkları mikdâr ile kanâat ede geldiklerinden Tatar askeri sâir ordular gibi mühimmât ve sâir tekellüfâta muhtâc olmayıp hemen irâde olunan semti çalıp çarparlar. Ve sular

[119] Bahş-ı kalenderî: cömertce dağıtma, bölüm kısım.

donup da her tarafa çapul etmeğe kolaylık olmak için şitâ şedîd olmak üzere sıbyâna duâ ettirirler. Ve hey'et-i mecmûaları bir cem'iyyet-i tayyâre olmakla bu vechile gece ve gündüz ılgar ederek müddet-i kalîle zarfında bilâd-ı baîdeyi talan ederek bî-nihâye emvâl u eşyâ ve üserâ getirirler. Ve esîrler hakkında aslâ rahm u şefkatleri olmayıp pek ziyâde ezâ vü cefâ ile istihdâm ederlerdi. Binâen-aleyh Rusya halkı Tatar'dan hirâsân (261) ve lerzân olarak Rusya Devleti kazanı zabt ettikten sonra dahi gāret ü hasâr Tatar'dan halâs için Kırım hazînesine senevî bir vergi i'tâsına mecbûr olurdu. Tatar hânlarının icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyyeye dahi ihtimâmları ziyâde olarak fuhûl-i ulemâdan birini dolgun maâş ve bol ta'yînât ile kadıasker nasb edip o dahi resm-i kısmet ve rusûm-ı sâire almaksızın umûr-ı ibâdı rü'yet eder. Ve kabâil içinde hükûmet edecek fakīhlere bilâ-câize niyâbet mürâseleleri verir idi. Sonraları hânân ve selâtîn-i Kırım bu bâbda terk-i resm-i bihîn-i kadîm ederek nihâyet kabâil niyâbeti murâselelerini bâzergânlar iltizâm ve fâiz zammıyla tâliblerine furuht ve ilzâm etmeğe başladıklarından zâbıta-i şer'iyyeleri muhtell olduğu gibi sinn-i hazariyyete vâsıl ve cihet-i sefâhete mâil olarak hareketlerine betâ'et-i tâmme târî olmakla def'-i gezend-i a'dâya bile kudretleri kalmadı. İşte Kırım hükûmetinin bu vechile asır be-asır muhtelif olup gelen ahvâline ilm-i icmâlî hâsıl olmak için hânlarının ba'zı tabakāt-ı mütefâvitesi ber-vech-i âtî beyân olunur.

Mengli Giray Hân'ın Devlet-i Aliyye'ye İlticâsı

Cengîzîler seyl gibi etrâfa akıp her diyâra akın etmeğe mübâşeret ettikleri esnâda bunların bir fırka-i cesîmesi dahi Bahr-i Hazar'ı dolaşarak Kazan ve Ejderhan'ı zabt ile Rusya'yı harâcgüzâr edip Kazan'ı makarr-ı hükûmet ittihâz etmişler idi. Bunların bir şu'besi dahi Kırım'ı feth ile ber-minvâl-i sâbık orada hükûmet ederler idi. Refte refte Kazan hükûmetine za'f târî olmakla Kırım'a tâbi' ve merbût gibi olmuşlar idi. Ancak sonra Kırım hânlarına dahi bu hâl-i za'f u fütûr ârız olmakla Devlet-i Aliyye'nin himâyesine ilticâ etmeğe mecbûr oldular. Şöyle ki 871 (M. 1466) târîhinde sâlifü'z-zikr Hacı Giray Hân vefât ettikte yerine oğlu Mengli Giray Hân Kırım Hânı olup üç ay kadar hükûmet ettikten sonra üzerine ammi-zâdeleri asker çekerek defeât ile vukū'bulan muhârebelerde Mengli Giray Hân mağlûb olageldiğinden nihâyet ol vakit Cenevizlüler yedinde olan Menkub Kal'ası'na

firâr ile tahlîs-i cân etmişti. Muahharan tarafdârları tecemmu‘ ederek yine kendisini derûn-ı Kırım'a idhâl ile iâde-i ceng ü cidâl edip bu kerre Mengli Giray Hân gālib gelmekle tekrar istiklâl-i tâmm ile Kırım hânı oldu. Lâkin (262) ammi-zâdelerinin yine tek durmayacakları ma‘lûm olmaktan nâşî def‘-i ağyâr husûsunda erkân-ı devletiyle istişâre ettikte melce'-i tâcdârân-ı cihân olan Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretlerinin sâye-i himâyesine ilticâ ile me'mûnü'l-gāile olmak husûsu beynlerinde karârgîr olduğundan derhâl sevâhil-i Bahr-i Siyah'da vâki‘ Kefe ve Taman ve Menkub Kal‘aları'nın feth u teshîrine taraf-ı pâdişâhîden himmet buyurulduğu hâlde kendisi bu husûsta can-sipârâne sa‘y u ikdâm ve fîmâ-ba‘d hizmet-i Devlet-i Aliyye'yi iltizâm edeceğini Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretlerine arz u inhâ ettikte taraf-ı şehriyârîden kendiye tuğ ve alem ve sâir teşrîfât-ı mülûkâne irsâl olunmuş ve muahharan kılâ‘-ı mezkûrenin feth u teshîri husûsunda dahi Mengli Giray Hân'ın vukū‘ bulan harekât-ı marziyye ve hidemât-ı makbûlesinden dolayı kendiye mahsûsen nevâziş-nâme-i hümâyûn gönderilmiş idi.

Ve muahharan Sultân Bayezid-i Veli hazretleri Akkirman ve Kili Kal‘alarını feth ettikte Mengli Giray Hân dahi rikâb-ı hümâyûnda hizmet ve ol muhârebelerde ibrâz-ı celâdet etmekle hizmetine mükâfât olmak üzere taraf-ı hümâyûndan kendiye beyâz kadifeli semmur kalpak ve zerrîn üsküf ve envâ‘-ı tuhaf u tefârîk bahş u ihdâ ve nehr-i Turla'nın sevâhilinde asâkir-i Tatar'ın feth eylediği Balta ve Tombasar ve Fuşan ve kurâ'-yı sâireyi müştemil arâzî temlîk ü i‘tâ buyurulmuştur.

Kalgaylık Rütbesinin İhdâsı

Sâlifü'z-zikr Mengli Hân diyâr-ı a‘dâya gazâ ve akın etmeğe azîmet ettiğinde "Kırım'a kimi kaymakam bırakırsınız" deyü istifsâr olunmakla oğlum Mehmed Giray kalsun diyecek yerde lisân-ı Tatar üzere "Oğlum Mehmed Giray kalgay" deyü ifâde-i merâm etmişti. Gazâdan sâlimen ve gânimen avdetine kadar oğlu Mehmed Giray çeşîde-i halâvet-i hükûmet olup avdetinde lezzet-i hükûmetten bütün bütün mahrûmiyyetle telh-kâm olmasını revâ görmediğinden kalgay sultân ünvânıyla memleha ve gümrüklerden îrâd-ı muayyen ifrâz ve kasabât-ı Kırım'dan Akmescid nâm kasabayı kendiye ma-

karr-ı hükûmet tahsîs ve Karasu ve tevâbi'i ilhâk olunarak veliyy-i ahd olmak üzere taraf-ı şâhâneden dahi yedine berât-ı âlişân verilmiştir. Andan sonra kalgaylık bir mansıb olup her Kırım hânı olanlara böyle bir kalgay nasbı âdet olmuştur. Binâen-aleyh Mengli Giray Hân vefât edip sâlifü'z-zikr oğlu Mehmed Giray Kırım hânı oldukta birâderi Bahadır Giray Sultânı mansıb-ı nev-zuhûr kalgayî ile mesrûr etmiştir. (263)

Saâdet Giray Hân'ın Tercüme-i Ahvâli

Sâlifü'z-zikr Mehmed Giray Hân on sene kadar Kırım'da yarlığ-fermâyı hânî olup vefâtında birâderi Saâdet Giray Hân Kırım hânı nasb olunarak ol dahi dokuz sene kadar hanlık ettikten sonra hânlıktan ferâgat ile Dersaâdet'te ikāmet etmiştir.

Tafsîl-i ahvâli bu minvâl üzeredir ki Şehzâde Yavuz Sultân Selim Hân hazretleri Trabzon vâlîsi iken ba'zı esbâba mebnî Kefe Kal'ası'na teşrîflerinde Mengli Giray Hân'ın sarâyına nüzûl ve kudûm buyurup andan Rumeli taraflarına azîmetlerinde Mengli Giray Hân-zâde sâlifü'z-zikr Saâdet Giray Hân'ı dahi yanına almıştı. Bu münâsebetle Saâdet Giray Hân hayli müddet sefer ü hazarda Şehzâde Sultân Selim Hân'ın hizmetinde bulunduğundan mehâbet-bahşâ-yı taht-ı meâlî-baht-ı Osmânî oldukta Saâdet Giray'ı maâş ve ta'yînât-ı kâfiye i'tâsıyla müreffeh ü şâdumân buyurmuşlar idi.

930 Muharreminde (M. 1523) Mehmed Giray'ın vefâtı haberi Dersaâdet'e vâsıl oldukta sene-i mezbûre Recebinde (M. 1524) Kırım hânlığı Saâdet Giray Hân'a tevcîh buyurulmakla Donanmâ-yı Hümâyûn ile Kırım'a vardıkta hânlık mesnedine geçip hod-be-hod hânlık iddiâsında bulunan Mehmed Giray-zâde Gāzî Giray Sultânı kalgay nasb eyledi.

Lâkin bir müddet sonra birâder-zâdeleri kendi aleyhine kıyâm u hareket etmekle beş sene kadar beynlerinde muhârebe mütemâdî olduğundan nâşî bi'l-âhire hânlıktan ferâğat ile 938 Şevvâlinde (M. 1532) Dersaâdet'e muvâsalat ve Ebû Eyyüb Ensârî civârında altı sene kadar ikāmet ettikten sonra dâr-ı ukbâya rıhlet ettikte Hazret-i Hâlid civârında defn olunmuştur.

Sâhib Giray'ın Hânlığı

Mengli Giray Hânzâde Sâhib Giray Mehmed Hân birâderi Mehmed Giray Hân'ın hânlığı evâında ba'zı esbâba mebnî mübtelâ-yı haps-i medîd olmuşken ol târîhte Kazan Hân'ı İçim Hân bilâ-veled fevt oldukta yerine selâtîn-i Cengîzîyye'den bir sultânın nasb olunmasını ahâlî-i vilâyet arz u istid'â etmekten nâşî Sâhib Giray Hân ol vakit Kazan hânı nasb olunmuştu. Beş sene mikdârı işbu mansıb bî-îrâd ile tazyî'-i evkāt ettikten sonra tavâf-ı Beytullâhi'l-harâm etmek bahânesiyle Kazan hükûmetine birâderi (264) Mahmud Giray'ın oğlu Safâ Giray Sultânı kaymakam ve kendisi nâzikâne kişver-i Rum'a hirâm edip Deraliyye'ye geldikte Kanunî Sultân Süleyman Hân hazretlerinin sâyesinde sâlyâne ve ta'yînât ve zeâmet ile def'-i muzâyaka ve zarûret edip refâh-ı hâl kesb eylediği esnâda Saâdet Giray Hân'ın ferâğatinden sonra beş ay kadar hod be-hod câlis-i makām-ı hükûmet olan İslâm Giray sultân encâm-ı kârı mülâhaza cerâim-i güzeştesinden isti'fâ ederek Dersaâdet'e arîza takdîm etmekle 939 Rebî'ü'l-evvelinde (M. 1532) menşûr-ı hânî müşârün-ileyh Sâhib Giray Hân'ın nâmına sebt ü tahrîr ve gars-i yemîn-i pâdişâhî olduğuna mebnî semmur kalpak ile iki sorguç ve mücevher tîr-keş ve murassa' rahş-ı dil-keş ve kapaniçe ta'bîr olunur ferve-i semmur ve murassa' şimşîr ihsânıyla kadr u i'tibârı tebcîl u tevkīr kılındıktan başka ulûfe ve vezâifi halîfe kesesinden olmak üzere altmış nefer topçu ve üç yüz nefer cebeci ve bin nefer sekban ve kırk nefer müteferrika ve otuz nefer çavuş ve altmış nefer şerhlü ta'bîriyle erbâb-ı tîmâr ve zeâmet maiyyetine ta'yîn olunarak iklîm-i Kırım'a irsâl olunmuştu.

Kırım iklîmi Rusyalu yedine girinceye dek Kırım hânlarına taraf-ı Devlet-i Aliyye'den sekban akçesi nâmıyla verile gelen mebâliğ zikr olunan neferâtın ulûfeleri olarak Sultân Süleyman merhûmun âsâr-ı hasenelerindendir.

Sâhib Giray Hân bu vechile Kırım'a dâhil olup câlis-i mesned-i hânî oldukta müşârün-ileyh İslâm Giray Sultânı kalgaylık ile bekâm ve ba'dehû i'dâm edip Saâdet Giray Hân-zâde Ahmed Giray Sultânı kalgay nasb etti. Lâkin andan dahi emîn olamayıp çok geçmeksizin anı dahi katl ile kendi oğlu Emin Giray Sultânı kalgay nasb eyledi. Enhâr-ı sitte ya'nî Cem ve Cayık[120]

[120] Metinde: Çayık

ve İdil ya'nî Volga ve Kuban ve Ten ve Özi nehirleri sevâhilinde hayme-nişîn olan Tatar'ı Kırım'a idhâl ve anlara arâzî tevzî' ve temlîk ederek iskân etmek işbu Sahib Giray'ın âsârındandır.

Sultân Süleyman Hân hazretleri Ordu-yı Hümâyûn ile memleket-i Boğdan'a azîmet buyurduklarında Sâhib Giray Hân dahi asâkir-i Tatar-ı bî-şümâr ile hizmet-i rikâb-ı hümâyûnlarında bulunmak şerefine nâil olmuş ve ba'dehû Nemçe seferlerinde oğlu Kalgay Emin Giray Sultân bu hizmet-i mûcibü'l-mefharette bulunmuştur.

Devlet Giray'ın Hân Olduğu ve Rusyaluyı Harac-güzâr Ettiği

Devlet Giray Hân Mengli Giray Hân-zâde Mübârek Giray Sultân'ın oğlu olup pederi (265) Mübarek Giray Sultân asr-ı Selim Hânîde feth-i Mısır ma'rekesinde vefât etmekle amm-i mükerremleri Mehmed Giray Hân ve Saâdet Giray Hân'ın hicr-i terbiyelerinde neşv ü nemâ bulmuş ve Saâdet Giray'ın hanlığında kalgaylık rütbesine nâil olmuş iken İslâm Giray vak'asında Saâdet Giray ile beraber Dersaâdet'e gelerek Süleyman-ı zamâna kesb-i intisâb etmişti. Bu münâsebetle sefer ve hazerde şeref-yâb-ı hizmet-i hüdâvendigârî ve mazhar-ı iltifât-ı cihândârî olduğu Kırım hânı bulunan Sahib Giray Hân istirkāb ederek civâr-ı saltanattan ref' ve teb'îd olunmasına bir bahâne arardı. Hâlbuki Sahib Giray Hân'ın ikbâli derece-i kemâle gelmekle

(Beyt)
İzâ temme emrun bedâ naksuhu.
Tarakkub zevâlen metâ kīle temme[121]

müeddâsınca zevâli takarrub etmiş olduğundan aleyhine îrâd olunan ba'zı maddelerden dolayı hakkında teveccüh-i pâdişâhî tenezzül eylemiş idi. Bu esnâda Kazan Hânı Safa Giray Hân vefât etmekle Sâhib Giray Hân Devlet Giray'ın Kazan hânı nasb olunmasını Dersaâdet'e arz u inhâ ederek ber-vech-i muharrer câygîr-i zamîri olduğu üzere bu bahâne ile Devlet Giray'ı civâr-ı saltanattan teb'îd etmek dâiyesine düştükte bu vaz'-ı küstâhânesi iğbirâr-ı

[121] Bir iş tamamlanınca noksanı da başlar –Bir iş tamam oldu denilince zevalini bekle

tab'-ı hümâyûna bâdî olmakla azl ile yerine Devlet Giray Hân nasb olunup Kırım'a vusûlünde Sahib Giray ve evlâdını katl ile hanlıkta kesb-i istiklâl eyledi.

İşbu Devlet Giray Hân fârisü'l-hayl meydân-ı vegā yeke-tâz arsa-i ceng ü kavga olup dâimâ gazâ vü cihâddan hâlî olmaz idi. Hattâ Rusya Devleti'nin ol vakit pâyitahtı olan Moskov şehrini kırk gün muhâsara ettikten sonra zor-ı bazû-yı celâdetiyle feth u teshîr edip hazînelerinde mevcûd olan nukūd-ı bîşümârı aldıktan başka lisân-ı Tatar üzere tiş ta'bîr olunur cizye bedelini beher sene hazîne-i hânîye irsâl etmeleri şartıyla akd-i musâlaha etmiş olduğu Kırım târîhlerinde musarrahtır. Bundan başka güzel tabîat-i şi'riyyesi dahi olup işbu beyt-i âtî âsâr-ı hâmelerindendir.

Beyt:
Yakasın sad çâk eden her bir gülün
Gülşen içre nâlesidir bülbülün

Yirmi sene müddet-i hükûmetinden sonra dokuz yüz seksen beş târîhinde mat'ûnen vefât ettikte yerine oğlu Semin Mehmed Giray hân nasb olunmuştur.

Nureddin'lik Rütbesinin İhdâsı

Ber-vech-i muharrer Semin Mehmed Giray Hân pederi Devlet Giray Hân yerine Kırım hânı oldukta oğlu Âdil Giray'ı kalgay nasb etmişti. Ol esnâda zuhûr eden şark (266) seferinde Âdil Giray esîr ve ba'dehû dest-i a'dâda telef olduğu şöhretgîr oldukta oğlu Saâdet Giray'ı kalgay nasb etmek menvî-i zamîri olmuş ise de birâderânından Alp Giray Sultân sinnen ekber olduğundan bi't-tab' mansıb-ı mezkûra talebkâr olması mâni' olmakla kalgaylığı Alp Giray sultâna bi't-tevcîh Saâdet Giray Hân'ı tesliyet zımnında hacr-i terbiye-i rizâiyyesinde perveriş-yâfte olduğu Nureddin Mirzâ'ya nisbetle kendiye Nureddin Sultân ünvânı verilerek mansıb-ı nev-zuhûr ihdâs u îcâd olunup kendine hânlara mahsûs olan vâridât-ı muayyeneden kadr-i kifâye îrâd-ı muayyen ifrâz ve cânib-i pâdişâhîden dahi veliyy-i ahd-i sânî olmak üzere yedine berât-ı âlîşân i'tâsıyla i'zâz kılındı. Andan sonra bu rütbeyi ihrâz edenler Nureddin Sultân denmekle akrânından mümtâz oldular.

Hutbelerde Nâm-ı Pâdişâhî Takdîm ve Kırım Hânlarının İsimleri Te'hîr Olunduğu

İslâm Giray Hân pederi Devlet Giray Hân'ın hânlığı zamânında rehinlik mansıbıyla İstanbul'a irsâl olunmuş olmakla gerek Sultân Süleyman Hân hazretlerinin ve gerek Sultân Selim-i Sânî hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında mültefit u manzûr ve mukbil u makbûl iken Sultân Murad-ı Sâlis hazretleri serîr-arâ-yı saltanat olduklarında eski i'tibârından düşerek Konya'da ikāmeti ihtiyâr etmişti.

Sâlifü'z-zikr Semin Mehmed Giray Hân yedi sene hânlık ettikten sonra ba'zı sebeblerden dolayı hasbe'l-îcâb azl olunup birâderi İslâm Giray Hân, Konya'dan celb ile Kırım hânı nasb olundukta 992 (M. 1584) senesi Kırım'a varıp kalgay-ı sâbık Alp Giray mansıbında ibkā ve oğlu Mübârek Giray Sultânı nureddinlik mansıb-ı nev zuhûruyla mesrûr eyledi.

Lâkin çok geçmeksizin Mehmed Giray-zâde Saâdet Giray ümerâ-yı Nogay'dan Eseni Bey ve sâirenin iânesiyle tertîb u techîz ettiği asâkir-i Tatar ile Kırım'a duhûl ve Bahçesaray üzerine hücûm ettikte İslâm Giray mecbûren Kefe Kal'ası'na firâr ile asker techîzine ibtidâr ve keyfiyyeti Dersaâdet'e iş'âr etmekle Kefe mîrimîrânı kendi maiyyetine me'mûr olup Andal nâm mahalde mübâşeret-i ceng ü cidâl olundukta eser-i galebe İslâm Giray Hân tarafında rû-nümâ olarak Saâdet Giray firâra mecbûr olduğu vak'aya

> *Mısra': Kıldı İslâmı bi-avnillâh kavî Sultân-ı Rum*
> mısrâı târîh vâki' olmuştur.

Bu sûretle İslâm Giray Hân mesned-nişîn-i istiklâl olmuşken Bucak havâlîsinde (267) sâkin akvâm-ı Nogay Boğdan reâyâsının emvâl ve mevâşîsine itâle-i dest-i hasâret ettikleri mesmû'-ı hilâfet-penâhî olup istirdâd-ı emvâl-i mağsûbe zımnında hatt-ı hümâyûn sâdır olmakla icrâ-yı me'mûriyyet için İslâm Giray Hân Bucak cânibine revân olup itmâm-ı hizmetten sonra vilâyet-i Kırım'da ve sâir kalem-rev-i hükûmeti olan mahallerde vâki' cevâmi' ü mesâcidin menâbir ü mehâfilinde duâ-yı devlet-i pâdişâh-ı zamân ibtidâ tezkîr ve esâmî-i hânân-ı Kırım te'hîr olunmak husûsunu tenbîh etmekle Kırım'da dahi esâmî-i pâdişâhân-ı İslâm ile hutbelere zîb ü fer verilmek İslâm

Giray Hân'ın âsâr-ı hayriyyesindendir. Üç seneden mütecâviz hânlık ettiğinden sonra dokuz yüz doksan altı senesi cumâdelûlâsında vefât eyledi. Âkıl-i dûr-endîş ve kâmil-i sâhib-dâniş ve ekser evkātı Dersaâdet'te geçmekle üç tane pâdişâh-ı zî-şânın mazhar-ı hüsn-i nazarı olmuş bir zât-ı saadet-simât idi.

Hân Ağalığı Hizmetinin Zuhûru

Hizmet-i mezkûre Bora Gāzî Giray Hân zamânında ihdâs olunmakla hân-ı müşârün-ileyhin tercüme-i ahvâline ber-vech-i âtî ibtidâr olunur. Şöyle ki Bora Gāzî Giray Hân sâlifü'z-zikr Devlet Giray Hân'ın oğludur. Biraderi büzürgvârı Semin Mehmed Giray maiyyetiyle Şark seferinde iken dest-i A'câm'a esîr düşerek Kahkaha Kal'ası'nda yedi sene ale't-tevâlî esîr kalmıştı. Celâdet ü şecâati ekâbir-i A'câm'ın meşhûrları olmakla ba'zı şurût u kuyûda rabt ile ıtlâk olunmasını kendiye teklîf ü beyân ettiklerinde bir rübâi inşâdıyla mâfi'z-zamîrini izhâr ve kûşe-gîr-i künc-i mahbes olmaklığı ihtiyâr ettiği Şâh Abbas'ın kitâbcısı Sâdıkī'nın *Tezkiretü'ş-şuarâ*'sında mastûrdur.

Zikr olunan rubâ'înin bir sûreti zîrde tahrîr olunur.

Rubâî
Nâ-bûd gam ü şâdî hırmân bûde
Zingûne güzeşte tâ ki devrân bûde
Mâ tecrübe kerdem ki der mülk-i şumâ
Râhat heme der kal'a vü zindân bûde[122]

Ve'l-hâsıl müşârün-ileyh ber-vech-i muharrer yedi sene mahbûs kaldıktan sonra hezâr renc ü mihnetle mahbes-i kal'adan bir tarîk ile firâr ve hey'et-i kalenderâne ile Erzurum vâlîsi (268) dâiresine bi'l-vusûl anda karâr edip bir müddet sonra Der-i devlete azîmeti birâderi İslâm Giray Hân'ın vefâtı hengâmına tesâdüf etmekle dokuz yüz doksan altı senesi uhdesine Kırım hânlığı

[122] Gam ve sevinç olduğu müddetce ihtiyac da vardır
Devran bu şekilde döndüğü müddetce yokluk olacaktır.
Göründüğü kadariyle sizin ülkenizde
Rahat sadece kale ve zindan da mevcuttur

tevcîh buyuruldu. Kırım'a vusûlünde birâderi Feth Giray'a kalgaylık ve diğer birâderi Âdil Giray'ın oğlu Baht Giray Sultâna nureddinlik tevcîhiyle ihtirâm ve emekdârlarından Ahmed Ağa'yı kethüdâ ve vekîl ma'nâsına baş-ağalık ünvânıyla bekâm eyledi. Ba'de zamân bu hizmette istihdâm olunanlar hân ağası ünvânıyla benâm olmuştur. Hân ağası ihtisâb nâzırı makāmında olup emr-i es'âra ve ba'zı mertebe umûr-ı zâbıta-i beldeye nezâret ederdi.

Sultân Mehmed Hân hazretleri Eğri fethine teveccüh buyurduklarında mûmâ-ileyh Feth Giray Sultân leşker-i Tatar ile rikâb-ı hümâyûn hizmetinde idi.

Bora Gāzî Giray Hân gāyet şecî' u bahâdır olduğu halde cemî'-i fünûnda mâhir ve elsine-i selâsede şi'r ü inşâya kādir sâhib-i seyf ü kalem bir hidiv-i muhterem olup hâce-i pâdişâhî Sa'deddin Efendi'ye manzûm mektûbâtı ve sudûrdan Ganî-zâde Nâdirî Efendi'ye belîğāne münşeâtı ve mensûr tahrîrâtı vardır. Ve işbu gazel-i bî-bedel âsâr-ı kalem-i mu'ciz rakamlarındandır.

Gazel

Râyete meyl ederiz kāmet-i dil-cû yerine
Tûğa dil bağlamışız kâkül-i hôş-bû yerine
Heves-i tîr ü kemân çıkmadı dilden aslâ
Nâvek-i gamze-i dil-dûz ile ebrû yerine
Süreriz tığımızın zevk u safâsın her dem
Sîm-tenlerle olan lezzet-i pehlû yerine
Gerden-i tevsen-i zîbâda kutâs-ı dilbend
Bağladı gönlümüzü zülf ile gîsû yerine
Süreriz esb-i hüner-mend-i sabâ reftârı
Bir peri şekl-i sanem bir gözü âhû yerine
Gönlümüz şâhid-i zîbây-ı cihâda verdik
Dilber-i mâh ruh u yar-i peri-rû yerine
Seferin cevri çok ümîd-i vefâ ile velî
Olduk aşüftesi bir şûh-ı cefâ-cû yerine
Olmuşuz cân ile billâh gazâya teşne
Kanını düşman-ı dînin içeriz sû yerine[123]

[123] (Kutas: hotus dedikleridir, sorguç anlamına)

Aldığı mâl-ı ganâimle Gāzî Kirman nâmında bir kal'a binâ edip bu vechile dahi ibkā'-i nâm ettikten sonra bin on altı senesi şa'bânında mat'uvven vefât etmekle Bahçesaray'da defn olunmuştur.(269)

Müteahhirîn-i Hânân-ı Kırım'ın İcmâl-i Ahvâli

Sâlifü'z-zikr Kırım hânları kudemâ-yı hânân-ı Cengîziyye'den olup her biri revnak-bahşây-ı mesned-i hânî ve her birinin nâmı zîb efzây-i neseb-nâme-i İlhanî olan zevât-ı mehâsin-simâttır. Anların devri güzâr ettikten sonra ekseriyâ Kırım hânı olanlar tenperverlik ve sefâhet dâiyelerine düştüklerinden ve ba'zan dahi şefâat ve ricâ ile selâtîn-i Cengîziyye'nin nâ-ehlânı Kırım hânı nasb olunduğundan hânân-ı Cengîziyye'nin eski nâm ve şânları eksilmeğe ve Tatar kavminin tabîatlarına kesel ve rehâvet ârız olmakla evvelki savletlerine tenâkus u tenezzül gelmeğe başladı.

Bundan başka akvâm-ı Tatar içine şikāk u nifâk girmekle hâricdeki a'dâya galebe şöyle dursun kendi memleketlerini idâre ve muhâfazaya iktidârları kalmadı. Rusyalular bu hâlleri fırsat ittihâz ederek Kırım hânlarına müteahhid oldukları cizye bedelini vermekten imtinâ' eder olduklarından başka nehr-i İdil semtinde vâki' Kazan ve Ejderhan eyâletlerini gereği gibi taht-ı zâbıtaya idhâl ve encâm-ı kâr Kırım'ı dahi tazyîk etmeğe ibtidâr eylemişlerdir. Hattâ Rusya Devleti mukaddemleri muâmelât-ı lâzimesinde Kırım hânlarına mürâcaat edegelmiş iken 1088 (M. 1678) senesinde Kırım hânı nasb olunmuş olan Murad Giray Hân bî-şuûr ve mest-i müdâm olduğundan Rusya elçisini nâ-becâ tahkīr etmekle andan sonra Rusya elçileri Kırım'a gelmeyip Rusya Devleti mesâlihini Bender vâlîleri vesâtatlarıyla rü'yet etmeğe ibtidâr ve refte refte Dersaâdet'e elçi irsâline kesb-i iktidâr etmiştir. Ve 1148 (M. 1735-36) senesi hilâlinde Rusya ordusu Kırım'a hücûm ve Avar Kapısı'ndan duhûl ile dârü'l-imâre-i Kırım olan Bahçesaray'ı ve kasabât ve kurâ-yı sâireyi ihrâk edip gitmiştir.

Ve eğerçi bu asırlar esnâsında Rezmî Bahadır Giray Hân ve İslâm Giray Hân-ı Sânî ve Hacı Selim Giray Hân ve Devlet Giray Hân-ı Sânî zuhûr ederek mümkün mertebe telâfî-i mâ-fât etmişler ise de anların vefâtıyla yine eski hâller ve mukaddemki ihtilâller avdet edegelmiştir. İşbu dört aded hânân-ı celâdet-şiârân anâsır-ı erbaa-i hükümrânî ve müteahhirîn-i hânân-ı Cengî-

ziyye'nin âbrû-yı izzet ü şânı olup sâlifü'z-zikr Bora Gāzî Giray Hân ile bin yüz seksen beş senesinde Kırım hânı olan Sâhib Giray Hân beyninde güzerân eden yirmi sekiz kadar hânân-ı Kırım içinde şöhret-i kâmile ile mümtâz ve ser-efrâz olduklarından her birinin icmâlen tercüme-i hâllerine ber-vech-i âtî ibtidâr olunur.(270)

Rezmî Bahâdır Giray Hân'ın Tercüme-i Hâli

Sultân Murad-ı Râbi' hazretlerinin zamân-ı sâhib-kıranlarında Tatarlar içinde türlü ihtilâller vâki' ve katl-i nüfûs ve hetk-i perde-i nâmus gibi nice fenâlıklar şâyi' olmuşken 1047 (M. 1637) senesi Muharreminde sâhib-kırân-ı müşârün-ileyh hazretlerinin Kırım hânı nasb etmiş olduğu Rezmî Bahadır Giray Hân ismi müsemmâsına mutâbık ve harekâtı tab'-ı hümâyûna muvâfık bir hân olduğundan Kırım'a vusûlünde eşkiyâyı kahr u tedmîr ile Kırım'ı tathîr ettikten sonra çünkü ol esnâda Rusyalular Kırım hânlarına veregeldikleri cizye bedelini edâ ve irsâlde tereddüd sûreti göstermiş olduklarından derhâl me'mûr-ı mahsûs ile ekîd ve şedîd emirler tahrîr ve irsâl ettiğinde Rusyalular hân-ı müşârün-ileyhin şiddet-i savletinden havfle bedel-i mezkûru ba'zı hedâyâ ilâvesiyle irsâle mecbûr oldular. Lâkin ömrü kasîr olup dört buçuk sene hânlık ettikten sonra bin elli senesi hilâlinde vefât eyledi.

Hân-ı müşârün-ileyh bir hidiv-i güzîde-âsâr ve şâir-i pâkîze-güftâr olup işbu gazel-i âtî âsâr-ı hâmelerindendir.

Gazel

Hatt-ı ser sebzinin üstünde eder yer zülfün
Çemen üstünde biten sünbüle benzer zülfün
Ebr-i sirâb sıfat perde-figen hurşîde
Afitâb-ı ruhuna sâye salar ter-i zülfün
Baş kaldırdı yüze çıktı sipâh-ı hattın
Fitne vehmiyle düşüp ra'şeye titrer zülfün
Sakınır ol gül-i ruhsârı esen yellerden
Sanma tahrîk-i sabâdan yüzün örter zülfün
Nice mümkün gire Rezmî-i gedânın eline
Genc-i hüsnün seni ejder gibi bekler zülfün

İslâm Giray Hân-ı Sânî'nin Tercüme-i Hâlî

Sâlifü'z-zikr Bahadır Giray Hân'ın vefâtından sonra çok geçmeksizin Rusya Devleti fekk-i rakabe-i harâc-güzârî etmiş ise de bin elli dört senesi hilâlinde Kırım hânı nasb olunan İslâm Giray Hân-ı Sânî ibtidâ tarîk-i isyâna sülûk etmiş olan ba'zı kabâili te'dîb ettikten sonra nureddini olan Âdil Giray Sultânı cizye bedelini tahsîl için asâkir-i Tatar ile Rusya üzerine sevk ü tisyâr ettikte müşârün-ileyh Nureddin Sultân Rusyalular'ın ol vakit pâyitahtı olan Moskov (271) şehrine kadar Rusya memâlikini yağma ve tahrîb etmekle Rusyalular bedel-i sulh olmak üzere altmış bin altın kıymetinde kürk ve envâ'-ı tuhaf u tefârîk ve kırk bin altın nakd takdîm ettikten sonra her sene müteahhid oldukları cizye bedelini irsâl u teslîm etmek şartıyla akd-i musâlaha ettiler. Bundan başka hân-ı müşârün-ileyh ile Lehlü beyninde muhârebât-ı şedîde vukūa gelip âkıbet Lehlüler mağlûb u münhezim olarak beş kıt'a top ve iki yüz bin altın ve seksen bin kuruşluk riyâl verdikten sonra beher sene cizye bedeli irsâl etmek üzere akd-i musâlaha etmiş oldukları ba'zı Kırım târîhlerinde mastûrdur.

Hân-ı müşârün-ileyh müdebbir ve gāyet bahadır bir hân-ı celîlü'l-meâsir olup gâh bizzat kendisi giderek ve gâh kalgay sultânı veyahut nureddin sultânı irsâl ederek gazâdan hâlî olmamakla derûn-ı Kırım'ı envâ'-ı ganâimle mâl-â-mâl ettiği meşhûrdur.

Evâil-i hâlinde Dersaâdet'e gelerek Boğaziçi'nde ihtiyâr-ı mesken etmiş iken selefi Mehmed Giray Hân-ı Râbi'in istirkāb u inhâsına binâen Rodos Cezîresi'ne nefy olunmuştu. Muahharan ba'zı kibârın şefâatiyle Rodos'dan Dersaâdet'e getirilip ve çok geçmeksizin Kırım hânı nasb olunup on sene kadar zîver efzâ-yı mesned-i hânî olarak ber-vech-i muharrer hidemât-ı makbûleye muvaffak olduktan sonra bin altmış dört senesi şevvâlinde vefât etmiştir.

Hacı Selim Giray Hân'ın Tercüme-i Hâlî

Hacı Selim Giray Hân beş tane pâdişâh-ı zîşân ki Sultân Mehmed Hân-ı Râbi' ve Sultân Süleyman Hân-ı Sânî ve Sultân Ahmed Hân-ı Sânî ve Sultân Mustafa Hân-ı Sânî ve Sultân Ahmed Hân-ı Sâlis asırlarında müsteşâr-ı umûr-ı devlet ve mahrem-i esrâr-ı saltanat olmuş sâhib-i akl ü dâniş bir hân-ı celîlü'l-ünvândır. Dört def'a Kırım hânı olup her def'asında hide-

mât-ı mebrûreye muvaffak olmuştur. Husûsiyle def'a-i sâniye hânlığında Kırım'a hücûm eden Rusya ordusuyla üç gün ale't-tevâlî muhârebe vü mukātele edip nihâyet galebe-i kâmileye mazhar olarak otuz kıt'a top ve binden ziyâde esîr aldıktan başka Rusya asâkirini hudûdlarına kadar ta'kīb ettikten sonra bin yüz şevvâlinde Nemçe seferine me'mûr olup anda dahi Üsküb civârında vukū' bulan gazevât-ı mebrûresi zîver-i sahâif-i tevârîhtir. Hattâ bu hizmetleri nezd-i hümâyûnda makbûl olduğundan sene-i âtiye evvel-bahârına kadar Edirne tarafında meştâ-nişîn-i istirâhat olmak üzere Edirne'ye celb (272) ü da'vet olunmuştu. İşte şâir Sabit Efendi'nin hân-ı müşârün-ileyh hakkında gazevât-ı sâbıkasını mutazammın nazm etmiş olduğu medhiyyeler Edirne'de bulunduğu esnâda keşîde-i rişte-i imlâ olmuştur. Def'a-i râbiada Kırım Hânı iken 1116 senesi Ša'bânında (M. 1704) terk-i mansıb-ı fenâ etmiştir. Kapudan ve kaymakam olan Küçük Osman Paşa hân-ı müşârün-ileyhin kölelerinden olup bunun gibi çerâğ etmiş olduğu nice köleleri bu vechile menâsıb-ı celîlede istihdâm olunmuştur. Kırım'da ve İstanbul civârında ve mahâll-i sâirede olan âsâr u hasenâtı dahi müstezâd-ı manzûme-i muhassenâtı olmuştur.

Devlet Giray Hân-ı Sânî'nin Tercüme-i Hâlî ve Kırım'ın Evâhir-i Ahvâli

Devlet Giray Hân-ı Sânî dost-nevâz düşman-güdâz ve fart-ı şecâat u celâdetle akrânından mümtâz bir hidiv-i ser-firâz olup iki def'a Kırım hânı olmuştur.

Def'a-i sâniyesinde muktezâ-yı me'mûriyyeti üzere mevsim-i şitâda Rusya diyârına ılgar edip çend aded palankalarını zabt u teshîr ve nice bin nüfûsunu esîr ettikten sonra 1123 (M. 1711) senesi Prut Nehri kurbünde Deli Petro ile Baltacı Mehmed Paşa beyninde vukū' bulan kâr-zârda hân-ı müşârün-ileyhin hidemât-ı mebrûresi zîbâyiş-i sahâif-i rüzgârdır. Andan sonra Kırım'ın şîrâze-i ahvâli günden güne bozulmağa ve Tatar'ın savlet ü sebâtları bütün bütün munkatı' olmağa başlayıp a'dâ ise yevmen fe-yevmen kesb-i şevket ü kudret etmekle nihâyet 1185 (M. 1771) senesinde bütün bütün Rusyalu Kırım'ı istîlâ eyledi.

Ve eğerçi Kaynarca musâlahasında tahliye olunmuş ise de muâhede-i mezkûrenin şurûtu iktizâsınca Kırım ve havâlîsi yine ma'nevî Rusyalu'nun

zîr-i dest-i tağallub ve tahakkümünde kalmıştır. Andan sonra ne sûret kesb ettiği mahallerinde ber tafsîl şerh u beyân olunsa gerektir.

Kırım hânlığı mülhakātından add olunan Çerkesistân cebel-i Kafkas'ın bir mühim kıt'ası olduğundan bu makāmda cebel-i Kafkas'ın ahvâl-i coğrafyasından ber-vech-i âtî biraz bahs olunmak münâsib görülmüştür.

Memâlik-i Kafkasya'nın Ahsâmı

Kafkas Dağı ki kûh-ı Kāf dahi denir, Karadeniz kenârında vâki' Anapa Kal'ası'ndan bed' ile şimâl-i garbdan cenûb-ı şarka doğru mümtedd olup bahr-i Hazer sâhilinde (273) bulunan Bakü Kal'ası'na müntehî olan cibâl-i azîme-i müteselsileden ibârettir ki bir ucundan öbür ucuna dek iki yüz doksan sâatlik mesâfe olup hatt-ı müstâkīm üzere hesâb olunursa iki yüz on iki sâatlik imtidâdı olmuş olur.

Bu havâlîde sâkin olan milel-i muhtelifenin ba'zısı Çerkes ve Lezgi ve Gürcü misillü cebel-i mezkûrun asıl yerlilerinden olup bunlar Yunan cumhûrluklarından bed' ile sonra gelen müelliflerin ma'lûmlarıdır. Ba'zısı dahi hicret-i Nebeviyye'den iki üç yüz sene mukaddem Tataristân-ı kebîrden cânib-i cenûb ve garbe hücûm eden Andı ve Got ve Hun ve Alan ve Hazer ve Çeçen ve Kumuk ve Avar milletlerinin bakiyyeleri ve diğer taraftan cânib-i şimâl ve garbe azîmet eyleyen Selçukīlerin vakitlerinde muhâfaza-i hudûd için iskân ettirilmiş olan Türk tâifeleridir.

Cebel-i mezkûr iki parça olarak cüz'-i şarkīsi Dağıstân ve cüz'-i garbîsi Çerkesistân olup vasatında olan en yüksek yerlerine kûh-ı Elbruz derler ki Dağıstân ile Çerkesistân'ı fâsıldır. Ve cebel-i mezkûrun cânib-i şimâlîsinde Çerkes cinsinden ve Kafkas'ın kadîmi ve asıl yerlisinden olan Kabartay ahâlîsi ve cânib-i cenûbîsinde Gürcü tâifeleri vardır. Binâen-aleyh memâlik-i Kafkasiyye dört kıt'a-i cesîmeye taksîm olunur ki Çerkesistân ve Kabartay ve Dağıstân ve Gürcistân'dır.

Çerkesistân kıt'ası garben Karadeniz sâhili ile mahdûd olup cenûb tarafı Gürcistân'a muttasıldır. Ve şimâl tarafı nehr-i Kuban ile mahdûd olup şark tarafı Kafkas Dağı'nın en yüksek tepesi olan Elbruz Dağı'na ya'nî Dağıstân'ın hudûd-ı garbiyyesine kadar mümtedd olur. Bu memleketin tahmînen yüz bin

hâneyi mütecâviz olan ahâlîsi Şabsığ ve Batra ve Çekit ve Obih ve Beslini ve Nakogay ve Sebilde nâm sancaklarda ikāmet ederek akvâm-ı muhtelifeden ibâret oldukları hâlde başlıca iki tâifeye münkasımdır. Biri Çerkes tâifesidir ki ekseri bu kıt'anın cânib-i şimâlîsinde sâkin olmakla Kuban boyuna yayılmıştır. Diğeri Abaza tâifesidir ki ekseri cânib-i cenûbîde ya'nî Gürcistân tarafında sâkin olur.

Bu akvâmın ekseri yakın vakitlere dek dîn ü devlet ne olduğunu bilmezlerdi. Sultân Abdülhamid Hân hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında Ferah Ali Paşa Çerkesistân vâlîsi nasb olunmakla andan sonra dîn-i İslâm oralarda gereği gibi münteşir olmuştur. Bunun tefâsîli mahallinde tahrîr olunur. (274)

Cebel-i Kafkas'ın ikinci kıt'ası olan Kabartay ki Kabarti ve Kabartay dahi yazılır bu kıt'a Bahr-i Siyâh'a mansab olan Kuban Nehri'yle bahr-i Hazar'e mansab olan Türk Nehri'nin menba'ları beyninde cebel-i mezkûrun cânib-i şimâlinde Dağıstân ile Çerkesistân arasında bir şekl-i murabba' münharif gibi vâki' olup Çerâkise'nin bir büyük ve güzîde kabîlesi olan Kabartay ile Nogay ve Kara Bulak ve Evs ve Tağalur nâm kavimlerden ibâret olarak altmış bin hâneye bâliğ olur. Kâffesi ehl-i sünnettir ve büyük Kabartay ve Küçük Kabartay deyü iki kısma taksîm olunur. Devlet-i Aliyye, Kaynarca Muâhedesi'nde bu kıt'adan feragat eylemiş ise de ittihâd-ı dîn ü mezheb hasebiyle ma'nevî Devlet-i Aliyye'ye merbûtiyyetleri munkatı' olmamıştır. Bu memlekette Kazbek ta'bîr olunan kule-i şâmiha kurbunda Kafkas Dağı'nın beri tarafına geçilir sa'bü'l-murûr derbendlerden ibâret bir yol olup Rusyalular'ın şimâl tarafından Gürcistân'a güzergâhları yalnız bu yoldur. Ancak bir taraftan Çerkes ve bir taraftan Çeçen ahâlîsinin hücûmundan havf ile dâimâ bir takım süvârî Kazak askerini istishâba mecbûr olurlar. Kazbey, Kazı Bey'in galat-ı meşhûrudur ki Çerkesler Gazbey ve Gāzibey derler.

Kafkas Dağı'nın üçüncü kıt'ası Dağıstân memâlikidir ki cebel-i mezkûrun bahr-i Hazar tarafındaki parçası olup Dak kavminin ba'zı aşâyirine me'vâ olduğundan Dağıstân tesmiye olunmuştur. Bu kıt'anın her köşesinde birbirine mugāyir kavimler sâkin olarak her tarafında başka başka lisânlar söylendiğinden Arablar burasını cebel-i elsine tesmiye etmişler idi. Kıt'a-i mezkûre üç kısma taksîm olunarak Dağıstân-ı evsat ve Dağıstân-ı şimâlî ve Dağıstân-ı cenûbî denilir.

Dağıstân-ı evsat denilen kıt'a istiklâl ve serbestiyyet üzere bulunan milel-i muhtelife-i adîdenin meskenleri olup Avar ve İndilal ve Kobsoboy ve İnkiratel ve İnkırat ve Baklal ve Cemalal ve Şinide ve Sevinda ve Salato ve Andı ve Künbed ve Şubut ve Çeçen ve Galaş tesmiye olan büyük ve küçük sancaklardan ibâret olarak ahâlîsi takrîben yüz bin hâneye bâliğ olur. Cümlesi ehl-i sünnettir. Etrâfında putperest olarak ba'zı ufak tâifeler dahi vardır. Tercüme-i hâlî zîrde beyân olunacak Mansûr burada zuhûr etmiştir.

Dağıstân-ı şimâli bahr-i Hazar sâhilinde ve Kafkas Dağı'nın eteklerinde vâki' olup Koba ve Tapsarân ve Derbend ve Gâzi Kumuk ve Kaysak ve Akuşa ve Tarhu ve Göre ve Andray ve Yahsay nâm sancâkları şâmil olarak ahâlîsi Türk ve Lezgi kavimlerinden mürekkeb (275) oldukları hâlde cümlesi ehl-i sünnettir. Takrîben yüz bin hâneye bâliğ olurlar. Medâr-ı taayyüşleri bahr-i Hazar sâhilinde kâin ovalarda zirâat ve hirâsetledir. Derbend, Bâbü'l-ebvâb ve Bâbü'l-hadîd ve Demirkapı dedikleri kal'adır. Ve bu kıt'ada vâki' Bunyak memleketi hâkimine Şemhal ta'bîr olunur.

Dağıstân-ı cenûbî Kafkas Dağı'nın cenûb tarafındaki eteklerinde olup Çar ve Pelegan ve Ilısu ve Şeki ve Ers ve Kıble ve Şirvan ve Bakü ve Salyan nâm sancaklardan ibâret olarak kâffe-i ahâlîsi yetmiş bin hâneye bâliğ olur. Bunlardan Salyan ve Bakü şehirlerinde on bin hâne kadar şîi ve Şirvan ve Şeki taraflarında on bin hâne kadar Ermeni mevcûd olup bâkī elli bin hânesi Türk ve Lezki kavimlerinden ibâret olarak cümlesi ehl-i sünnettir. Bakü ve Salyan şehirleri Bahr-i Hazar sâhilinde vâki' olarak Acemistân ile Dağıstân beyninde icrâ olunan ticâret-i bahriyyenin iskeleleri olmak hasebiyle bu şehirlerde Acemler temekkün etmişer ise de Dağıstân'ın asıl yerlilerinin nüfûz-ı ma'nevîleri tahtında mahkûm ola gelmişlerdir.

Cebel-i Kafkas'ın dördüncü kıt'ası olan Gürcistân memleketi cebel-i mezkûrun cenûb tarafında vâki' olup şarkan Dağıstân'ın serhadd-ı cenûb-ı garbîsi olan Kanık Nehriyle ve cenûben Yurçalı denilen ve ehl-i İslâm olan Kazak aşîretleri ve Gümrü ve Ahısha sancakları ve Açare Dağı ile ve garben Karadeniz sevâhili ve şimâlen cebel-i Kafkas'ın Çerkes memleketine muttasıl olan kulel-i şâmihası ile mahdûd olup ahâlîsi Gürcü ve Evs ve Asvan ve Ermeni tâifelerinden ibâret olarak muahharan bir mikdâr Rus ve Nemçe dahi iskân olunmuştur. Milel-i mezkûrenin kâffesi yüz bin hâneye bâliğ olur.

Bunlardan sekiz bin kadar putperest dîninde olan Evs ve Asvan tâifeleri olup yerleri sarp olduğundan ve bir taraftan Dağıstân'a ve bir taraftan Çerkesistân'a mülâsık bulunduklarından bir hükûmete inkiyâd etmezler. Ve on dört bin hâne mikdârı ehl-i sünnet olup bâkī kalan takrîben seksen altı bin hânesi Hiristiyân dînindedir. Ve Gürcistân ve Dağıstân'ın cânib-i cenûbîsi Ermenistân olup iki kıt'aya münkasımdır. Bir kıt'ası Erzurum ve Van tarafları olup memâlik-i Devlet-i Aliyye'dendir. Ve diğer kıt'ası Gence ve Karabağ ve Hoy ve Revan Sancakları olup memâlik-i Îraniyye'den ma'dûddur. Ancak Acem'in ihtilâli esnâsında her biri müstakil birer hân elinde kalarak 1190 (M. 1776) senesinde taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye meyl etmeğe mecbûr olmuşlardı.

İşte Gürcistân dahi bu vechile iki kıt'aya münkasım olarak bir kıt'ası asıl Gürcistân (276) denilen Tiflis hânlığıdır ki makarr-ı hükûmeti Tiflis olup bir kıt'a ekseriya memâlik-i Îraniyye'ye mülhak bulunmuş ise de Tiflis hânı olan Eregli Hân 1190 (M. 1776) senesinde Devlet-i Aliyye'ye tebeiyyet ve himâyesini kabûl etmişti. Ancak Rusyalular ber-minvâl-i muharrer Kabartay taraflarına yerleşerek tarîk-i sâlifü'z-zikr ile Gürcistân tarafına kesb-i tereddüd ettikten sonra buralarını ifsâda başlayıp Ereğli Hân Rusyalu'nun hud'a ve desîsesine aldanarak kendisinin mûcib-i necât u selâmeti olan himâyet-i Devlet-i Aliyye'yi terk ile Rusya himâyesine girmiştir. Diğer kıt'ası Açıkbaş ve Mekril ve Göril dâdyanlıkları ya'nî beylikleri olup Karadeniz sevâhiline dek mümtedd olur. Kütayes ve Bağdadcık ve Özerkit şehirleri bu kıt'adadır. Bu havâlî öteden beri memâlik-i Devlet-i Aliyye'den ma'dûd bulunmuştur.

Ve'l-hâsıl Kafkas ahâlîsinin ekseri ehl-i İslâm olup cenûb ve şimâlden hücûm eden Acem ve Rusyalu'dan ba'zan müteessir olmuşlar ise de ekseriya Devlet-i Aliyye'nin himâye-i celîlesine mazhar ve hilâfet-i Osmâniyyeyi mu'terif olmaları hasebiyle taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye mâil olagelmişlerdir.

Diyâr-ı Kafkas'ın Ba'zı Vekāyi'-i Sâlifesi

Hazret-i Ömer –*radıya'llâhü anh*– in eyyâm-ı hilâfetinde 22 (M. 643) senesinde Arablar diyâr-ı Îran'ı feth ettikleri esnâda serdâr-ı İslâm olan Sürâka b. Amr Âzerbaycan'ı feth eyledikte Bekir b. Abdullah ile Abdurrahman b. Rebia'yı Albanya fethine me'mûr etmişti ki ol vakit Dağıstân tarafına Albanya denilirdi. Bekir b. Amr dahi Abdurrahman'ı mukaddimetü'l-ceyş edip

kendi dahi verâsından Albanya semtine hareket eyleyip Şirvan'a takarrublarında ol vakit mülûk-ı Fürs neslinden hâkim-i Şirvan olan Şehriyâr gelip cebel-i Kafkas'ın cânib-i şimâlîsinde olan Alan ve Hazar nâm Türk tâifelerinin beri tarafa hücûm ve tahlîtlerini men' etmek şartıyla istîmân eyledikte Süraka'ya arz etmişler. O dahi bu sûreti ma'kūl görüp Hazret-i Ömer'e i'lâm eyledikte tecvîz buyurmakla bu şartla Şehriyâr'a emân verilmiş ve Süraka'nın vefâtında yerine Abdurrahman b. Rebîa nasb u ta'yîn olunmakla Dağıstân'ın bir hayli yerlerini feth ile ahâlîsine dîn-i İslâm'ı telkīn ve Gürcistân hükümdârlarından cizye alarak sulh eylemiş idi.

Dağıstân tarafında bu fütûhât-ı cedîde şâyi' oldukta çünkü derbendin bir mahall-i mübârek (277) olduğuna dâir ba'zı hadîsler rivâyet olunduktan başka oranın zabtı memâlik-i cenûbiyyeye mûcib-i emniyyet ü asâyiş olacağından ashâb-ı kirâm hazerâtı gazâ için fevc fevc ol tarafa akıp giderlerdi.

Cihânnümâ tahrîr eylediği üzere Benî Ümeyye asrında Mesleme b. Abdülmelik ol diyârda gazâ edip halkı İslâm'a geldiler. Ve Derbend'i alıp andan şimâle doğru bir hayli mahalleri feth eyledi. Hattâ Behram Çupin neslinden Mehmed b. Yezid Şirvan ve Demirkapı vâlîsi olup bir aylık kadar mesâfeye hüküm ederdi. Fakat hicretin 180 (M. 796-97) senesinde tâife-i Hazer Derbend'i alıp ehl-i İslâm'ı bozdu bu ma'rekede yüz kırk bin kadar Müslim şehîd olup İslâm'da mesbûk bi'l-misl olmayan bir vak'a zuhûr etti. Hazar Hozar'ın muhaffifi olup kabâil-i Türkiyye'den bir büyük kabîledir ki müddet-i medîde kendilerine mensûbiyyetle tesmiye olunan bahr-i Hazar sevâhilinde sâkin olan bir kabîlenin ismine mensûbiyyetle yâd olunarak Bahr-i Kasbî ve Bahr-i Bulgar ve Bahr-i Deylem denilip nihâyet ber-minvâl-i muharrer Hazar kavmine nisbetle Bahr-i Hazar denilmiştir. Ammâ bu taraflarda iki zâ-yı mu'ceme ile Bahr-i Hazer ta'bîri galattır.

İşbu Hazar tâifesi bir büyük kavim olup iki yüz seneyi mütecâviz Arablarla muhârebe etmişler ise de nihâyet Arablar gālib ve muzaffer olmuştur. Şöyle ki hicret-i Nebeviyye'nin 200 (M. 815-16) senesinde Kureyş kabîlesinden ve Hazret-i Hamza evlâdından Şeyh Ebu İshak ve Abbas b. Abdülmuttalib neslinden Şeyh Mehmed kendi evlâd ve akrabâlarından iki bin nefer kimse ile Harameyn-i şerîfeynden çıkıp ve bir müddet Şam ve Mısır taraflarında geşt ü güzâr edip ba'dehû ol hengâmda dârü'l-harb olan Çerkes diyârına vusûl

birle muhârebât-ı kesîreden sonra Çerkeslerin beyleri olan Emîr Adal'ı katl ile emlâkini teshîr ve evlâd ü iyâlini esîr etmişler. Ba'dehû Dağıstân'da vâki' Kaytak memleketinin emîri olan Gazanfer'i katl ile ahâlîsine dîn-i İslâm'ı kabûl ettirmişler idi. İşte bu gāzîler Kumuk diyârını dahi zabt ile Dağıstân'ın cenûb ve şimâlinde olan Hazar tâifesinin ekser kurâ vü kasabâtını pây-mâl etmişler. Ve anların ahlâfı Kırım'ı dahi feth edip el-hâsıl Dağıstân'dan Kırım'a kadar memâliki ya sulhan yahut anveten teshîr ile ahâlîsini dîn-i İslâm'a da'vet eylemişlerdir. Bu cihetle Kabartay ve Besni gibi kabâil-i Çerâkise'den pek çoğu ehl-i İslâm bulunmuşlardır.

Arabların bu vechile dört yüz yirmi sene kadar Kafkas memâlikinde hükûmetleri cârî olup hulefâ-yı Abbâsiyye asrında bu havâlîye Âzerbaycan ve Ermenistân vâlîleri hüküm (278) ederdi. Ba'dehû 454 sene-i hicriyyesinde (M. 1062) sülâle-i Selçukiyye'den fütûhât-ı kesîre ile tevsî'-i câh u celâl hükûmet eden Melikşah peder ve ceddinin eserine ıktifâen zabt ettiği yerlerde isyân u ihtilâlden emîn olmak için gerek Anadolu kıt'asında ve gerek Gürcistân hudûdundan bed' ile bahr-i Hazar sevâhiline kadar Albanya ya'nî Dağıstân memâlikinde birçok Türk tâifeleri iskân ettirmişti.

İki yüz seneden ziyâde Anadolu ve Şam ve İran taraflarında bu vechile hükûmet etmiş olan işbu hânedân-ı Selçukī'yi müşettet ü perîşân eden Moğollar'ın ya'nî Tatarlar'ın zuhûrundan takrîben yüz sene mukaddem mie-i sâdise-i hicriyyede Menucehr Şah zuhûr ile Dağıstân-ı cenûbîde vâki' Şirvan memleketinin kürsîsi olan Şemahi şehrini makarr-ı hükûmet ittihâz ederek alem-efrâz-ı istiklâl olmuş ve büyük Tatar hükümdârlarına taklîden hâkân-ı kebîr ünvânıyla şöhret bulmuş idi. Andan sonra Selçukîlerin bir şu'besi olup Şirvan şahlar deyü ma'rûf olan selâtîn-i Şirvan zuhûr eyleyip Ermenistân'ın ba'zı mahallerini dahi Dağıstân-ı cenûbîye zamm ederek hükûmet etmişlerdir. Ve ol vakit Şirvan ta'bîrinde Dağıstân'ın şimâl-i şarkīsi ve cenûbîsi dâhil olup Dağıstân-ı evsat ve şimâl-i garbîsi olan memleketlerine Avar ve Çeçen tâifelerinin meskenleri olarak Şirvan-şâhlar'a eğerçi itâat etmezlerdi, ancak cehd[124] ve hiddet-i İslâmiyye hasebiyle dâimâ muhârebelerde beraber bulunurlardı. Ol vakit Gürcistân hükümdârları dahi ba'zan Şirvan-şâhlar'a ve ba'zan Konya sultânlarına tâbi' gibi geçinirlerdi.

[124] Metinte: ceht

Ve Moğol ve Tatarlar'ın cenûb ve şimâlden Türkler üzerine hücûmları esnâsında ve sonra Türkmenler'in Âzerbaycan ve Ermenistân'da râyet-efrâz istiklâl oldukları hengâmda gerek Şirvan-şâhlar ve gerek Gürcistân hükümdârları bunlar ile gâh muhârebe ve gâh Konya sultânları misillü ba'zı hedâyâ takdîm ü i'tâsıyla musâlaha ve mütâreke sûretinde izhâr-ı tebeiyyet ederlerdi. Hattâ sekiz yüz târîhlerinde sultân-ı Şirvan bulunan Şeyh İbrahim b. Sultân Mehmed hayli muhârebelerde Timur ile beraber bulunmuştur. Bu vechile Şirvan-şâhlar dört yüz seneye karîb hükûmet ettikten sonra 942 sene-i hicriyyesinde (M. 1535-36) Şahruh b. Sultân Ferruh b. Şeyh Şah tıfl-ı nâ-bâliğ iken taht-ı Şirvan-şâhî'ye cülûs ettikte Akkoyunlu Türkmenleri'nin şeyhi olup Âzerbaycan'da vâki' Erdebil şehrinde mezheb-i Şîayı şâyi' etmiş ve kendisi ve mürîdleri on iki imâmın Şîası olduklarını irâ'e vü iş'âr için başlarına on iki tereklü kırmızı şâldan ma'mûl derviş tâcı giyip kızılbaş ismini kazanmış olan Şeyh Haydar Safevî'nin evlâdından (279) Birinci Şah Tahmasb taht-ı Şirvan'ın böyle bir sabî elinde kaldığını fırsat ittihâz ile diyâr-ı mezkûreye sevk-i asâkir ederek ve ahâlî-i Dağıstân ile hayli vakit muhârebe ettikten sonra nihâyet gālib gelerek Şahruh'ı ve kibâr-ı Şirvan'ı katl ü i'dâm ile hazâin-i külliyyeye destres olmuş ve selâtîn-i Şirvan bunda inkırâz bulmuş idi.

Ve eğerçi Şirvan-şâhlar neslinden ba'zılar Dağıstân-ı evsat ve şimâlîde müstakıllen hükûmet etmekte olan Kaytak ve Alan ve Avar ve Kumuk hânlarından istimdâd ile bir müddet muhârebe etmişler ise de müfîd olmayıp kırk bir sene kadar Dağıstân-ı cenûbî kızılbaşların zîr-i hükmünde kalmıştı.

Tatarların hücûmları esnâsında Dağıstân-ı şimâlî dahi pâymâl olmuş ise de nihâyet ahâlîsi istiklâllerin iâde etmişler. Şöyle ki Cengîz Hân deşt-i Kıpçak'ı ve Moskov vilayetini ve ba'dehû tamâmen memâlik-i Îran'ı zabt ettikte Deşt-i Kıpçak ve Moskov'un nizâmı Demirkapı'nın zabt u teshîrine mütevakkıf olmağın Cengîz Hân orasının teshîrine mübâderet ettikte Demirkapı ahâlîsi mukābele ve mukāteleye kıyâm etmişler ise de Cengîz Hân veled-i kebîri olan Çağatay'ı asâkir-i Tatar-ı encüm-şumâr ile oraya sevk ü irsâl ile ahâlîsini bayağı katliâm edip yerlerine birçok Tatarlar iskân ve Çağatay'ı üzerlerine hân nasb u ta'yîn eylemişti. Yüz sene sonra Timur zuhûr ile Demirkapı derbendini zabt ettikte kendisine hevâdâr ve müntesib geçinen Toktamış Hân'a teslîm eyledi. Ba'de zamân Toktamış Timur'a izhâr-ı isyân eylediği

esnâda Timur Tebrîz ve Şirvan taraflarında muhârebe itmek üzere bulunup birkaç def'a Demirkapı üzerine sevk eylediği asâkir-i Tatar dahi münhezim olmuştu. Timur, Tebrîz ve Şirvan gāilesini ber-taraf edip Gürcistân hükümdârlarıyla dahi muhârebe ederek muzaffer olduktan sonra gelip Toktamış'ı ahz ve hal' ile yerine i'timâd eylediği bir hân nasb eyledi ve Tebrîz ve Gilan ve ba'zı memâlik-i Îran hükûmetini oğlu Mîrzâ Mîrânşâh'a verip Demirkapı taraflarını dahi ana ilhâk etti.

Mîrânşâh'ın ahlâfı bir müddet bu havâlîde hükûmet ettikten sonra berminvâl-i muharrer Akkoyunlular'ın zuhûruyla Dağıstân tarafına dahi istîlâ ettiklerinde Timur evlâdının buralardan hükûmetleri zâil olarak Dağıstân-ı şimâlî ahâlîsi kesb-i istiklâl edip fakat Âl-i Cengîz'den kendilerine bir hân nasb ile Şemhâl tesmiye ederlerdi.

Sultân Murad-ı Sâlis asrında Acem üzerine i'lân-ı sefer olunup da sadrıa'zam olan Mustafa Paşa Ordu-yı Hümâyûn ile Îran üzerine hareket ettikte maiyyetinde bulunan (280) Özdemir Osman Paşa'yı bir mikdâr asker ile Dağıstan tarafına ta'yîn ve irsâl etmişti. Osman Paşa dahi gidip ve Şemahı ve Bakü taraflarını zabt edip Şirvanşâhlar hânedânından Sultân Burhan Şirvanşâh nasb olunmuştu. Fakat nüfûz ve istiklâli olmayıp Devlet-i Aliyye'ye istinâd u inkıyâd sûretinde bulunurdu. Osman Paşa cânib-i şimâlde dahi kesb-i nüfûz edip ancak Şamhal'in kızını tezevvüc birle Derbend'i yine Şemhal'e terk ve ibkā eylemişti. Osman Paşa'nın ol havâlîde nüfûzunu Lezgiler çekemeyip arada ceng ü cidâl vukūa gelerek nihâyet hutbeyi Âl-i Osmân nâmına okumaları ve Acem seferi zuhûrunda Kırım cânibinden murûr edecek otuz bin kadar Tatar askerini memleketlerinden imrâr ile Osman Paşa tarafına îsâl eylemeleri ve kendileri dahi zehâir u eslihaları taraf-ı Devlet-i Aliyye'den verilmek üzere işbu Osmanlı askerine muâvenet ve refâkat ve maiyyet etmeleri ve âdet-i kadîmeleri üzere nasb edegeldikleri şemhâllerine bir kimesne müdâhale etmeyip fakat murâd-ı pâdişâhî olursa kendisine tuğ ve alem ve kılıç ve kaftan gönderilmesi ve Memâlik-i Mahrûsa-i Osmâniyye'ye gelip giden tüccârlarından gümrük ve bâc ve rusûmât-ı sâire alınmaması şurûtu tanzîm olunarak Osman Paşa ile Şemhâl beyninde bir mukāvele akd ile musâlaha olunmuştu. Ve ol vakit bu şurûta tarafeynden riâyet olunup hattâ Abdal Giray Hân otuz bin Tatar askeriyle Şemhâl memleketinden murûr edip Dağıstânlılar dahi refâkat ederek Osman Paşa tarafına gelmişler idi.

Muahharan sâlifü'z-zikr Sultân Burhan'ın vefâtında yerine oğlu Ebûbekir geçip ve bu hilâlde Anadolu cânibinde Celâlîler zuhûr edip Devlet-i Aliyye bu gāile ile meşgūl bulunmağın şâh-ı Îran olan Şah Abbas bunu fırsat ittihâz ederek Dağıstânlılar'ı iğvâ ve ıdlâl etmekten nâşî asâkir-i Osmâniyye ol havâlîden beri tarafa çekilmeğe mecbûr olmuşlardır. Andan sonra Şah Abbas Dağıstân-ı şimâlî ahâlîsini celb için her sene hânlarına ve beylerine hıla' u hedâyâ irsâl edip ve bu sûretle Acemler Dağıstân'ı benimseyip kendi ülkelerinden add eder oldular. Dağıstânlılar ise anların bu hediyyelerine surre ve bir nev' vergi nazarıyla bakıp li-mâni'in gönderilemediği vakitler diyâr-ı Îran'ı gāret ederdiler. Hattâ Afganların zuhûruyla Acem ahvâli muhtell oldukta Dağıstânlılar cânib-i şimâlden Şirvan ve Revan eyâletlerine hücûm ile biz bu sene sürremizi almadık deyü birçok Rusya tüccârının emvâlini gāret etmişler idi.

Acem'in bu ihtilâli esnâsında Rusyalular dahi Demirkapı taraflarına taaddî edip muahharan Tahmas Şâh ile akd eyledikleri musâlahada kal'a-i Derbend ve Bakü ve eyâlet-i Gilan ve Mazenderân ve Esterâbad Rusyalu'ya terk u temlîk olunmuştu. Rusyalu'nun bu (281) taraflara tahattîleri ise Devlet-i Aliyye hakkında muzırr olmaktan nâşî

Mısrâ': *İlâc-ı vâkia pîş ez vukū' bâyed kerd*[125] müeddâsınca Sultân Ahmed devrinde kürsî-i memâlik-i Gürcistân olan Tiflis Kal'ası'nın taraf-ı Devlet-i Aliyye'den zabtına müsâraat ve Şirvan ülkesinin dârü'l-mülkü olan Şemahı şehrine dahi taraf-ı devletten hâkim nasb olunup ol havâlî ahâlîsine nev'amâ istimâlet verilmiş ve bu cihetle Karadeniz sevâhilinin keşfine mahsûs me'mûr ve mühendisler gönderilerek ba'zı sevâhilde kal'alar binâsı münâsib görülüp ve husûsiyle Faş Kal'ası binâ olunup oradan Tiflis'e yol açılmağın donanma ile Faş'a giden mühimmâtın Tiflis'e ve Dağıstân'a tarîk-i îsâli teshîl kılınmıştı. Lâkin muahharan Nâdir Şah zuhûr ile gerek taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ve gerek Rusya tarafından zabt olunan yerleri istirdâd eyledi. Fakat Dağıstân halkı ahâlî-i Kafkas'ın en cerî ve cesûrları olmakla Nâdir Şah dahi buralarda istediği gibi infâz-ı hükûmet edemeyip bu tarafta pek fenâ bir hezîmet görmüştü.

[125] Tedbir hadisenin vukuundan önce gerekir

Nâdir Şah'dan sonra Acem'in ihtilâli dü-bâlâ olmakla bu tarafın halkı bi't-tab' taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye ilticâ edip Sultân Mahmud-ı Evvel asrında Dağıstân'ın zabtı tasavvur olunmuş ve bu tasavvurât devr-i Hamîd Hânî'ye kadar zihinlerinde cevelân etmekte bulunmuş ve mukaddem ü muahhar kabâil-i Kafkas'ı celb ile Rusya'ya karşı bir kuvvet tedâriki tezekkür kılınmış ise de vakt ve hâl buna müsâid olmamıştır.

Çerkesistân'ın Ba'zı Ahvâl-i Mahsûsası

Bâlâda Çerkesistân kıt'ası usûl-i coğrâfiyyîn üzere tahdîd olunduysa da Ferah Ali Paşa ile Çerkesistân'a gidip hayli müddet orada bulunan ve Çerkesistân vekāyi'ince me'hazimiz olan Haşim Efendi mecmūasında tahrîr olunan ta'bîrât ile dahi Çerkesistân'ın hudûd-ı muayyenesi beyân olunmak münâsib görülmüştür.

Şöyle ki Anadolu yakasında vâki' Sohum Kal'ası İskelesi'nden bahren hudûd-ı İslâmiyyeyi kat' eden nehr-i Kuban'ın Anadolu tarafında vâki' Cemeti Sahrâsı tahtında Kızıltaş Boğazı'na dek yüz sâat ve andan nehr-i Kuban ile yukarı doğru gidildikte Kûh-i Elbruz dâmeninde Kuban'ın menbai ve Besne kabîlesinin makarr u meskeni olup Kabartay'ın karşısında Hacılar Kal'ası denilen mahalle varınca yüz sâat ve andan Lezgi memâliki ile Abaza vilâyetinin beynine sedd-i sedîd olan cibâl-i azîme dâmeniyle Sohum'a gelinceye değin yüz sâat ki müsellesü'ş-şekl üç yüz sâat olur. (282)

İşte bu ma'lûmü'l-hudûd arâzî-i latîfe Çerkesistân olup cânib-i şimâlîsinde kabâil-i Çerâkise ve cânib-i cenûbîsinde kabâil-i Abaza ve ba'zı tavâif-i Çerâkise sâkin olup bu iki fırka dahi kabâil-i muhtelifeden ibârettir. Bu kıt'ada sâkin olan Çerâkise'nin başlıca kabîleleri Besni ve Kömürköy ve Bizaduh ve Nethac ve Şapşıh ve Abazıh olup bunların dahi şu'ubât-ı kesîresi vardır. Kabâil-i merkūme kendilerine sâir halktan temyîz makāmında bir birine adığa+ derler ki hem-şehri ve hem-millet demek olur. Ve bu kabâilin ba'zı âdetleri âdât-ı Yahûd'a müşâbih olmakla vaktiyle esbât-ı Benî İsrâil'den bu tarafa üç sıbt nakl ve rihlet edip kabâil-i Çerâkise anlardan üremiştir deyü *Cihânnümâ*'da muharrerdir. Lâkin Haşim Efendi'nin tahrîrâtında buna dâir bir şey görülmeyip ukelâ dahi bir emr-i baîddir zîrâ tâ'fe-i Yahûd her tarafa

münteşir olup bir yerde milliyyetlerini gâib etmemiş oldukları hâlde bu tarafa felen fırkaların bütün bütün hangi kavimden olduklarını ferâmûş etmeleri aklen kabûl olunamaz. Kaldı ki Lezgi ve Gürcü ve Çerkesler'in pek eski kavimler oldukları bâlâda beyân olunmuştu.

Bu kıt'ada sâkin olan akvâmın kâfesine Çerâkise ıtlâkı cârî ise de fi'l-hakīka iki sınıf olup ber-minvâl-i sâbık Abaza Çerkes'den mütemeyyiz olur.

Ve Kûh-ı Elbruz'da yaban adamı var imiş deyü Haşim Efendi rivâyet eder. Ve Anapa Nehriyle Poçğız Nehri beyninde Celâlî Kazakları olup ancak anları Çerkesler nehb ü gāret etmekten ve evlâd ü iyâllerini esîr eylemekten hâlî olmazlardı.

Rusyalu Kırım ve Taman taraflarına itâle-i dest-i taaddî etmeğe başladıkta o taraflardan bir hayli Tatarlar dahi hicret ederek ve kabâil halkına dahîl düşerek bu havâlîde ittihâz-ı mesken etmişler idi.

Ferah Ali Paşa'nın ol tarafa me'mûriyyetinden akdem eğerçi Soğucak Kal'ası mevcûd idi. Ancak içinde bulunan muhâfızlar ekall-i kalîl olduğundan kal'adan taşra çıkamazlardı. Ve ol vakitler Sohum'da dahi Keleş Bey nâmında bir muhâfız var idi ki fi'l-asl orasının ümerâsındandır. Ammâ Anapa'nın yeri ol vakitler yazılmış olan ba'zı coğrafya risâlelerinden istinbât olunduğuna göre şenlik âsârından biri olup fakat yıkılmış kal'a duvarlarının âsârı bâkī imiş.

İşbu kabâil içinde üç mertebe halk olup a'lâsına beşi ya'nî bey; evsatına özden; ayak takımına tokav ta'bîr olunur. Fakat Abaza ve Abazıh'da beylik olmaz. Anların a'lâ derecesi özden sınıfındandır. Çerâkise özdenleri öteden beri hânedânları olan beylerin hizmetinde sipâhî takımı olup ammâ Abaza özdenleri ümerâ (283) mesâbesindedir. Ve her sınıf emr-i tezevvücde küfüvvünü gözedip aşağısına tenezzül etmez hattâ Abaza ve Abazıh özdenlerinden birisi diğer kabâil-i Çerâkise'den kız alacak olsa beylere küfüvv olmadığından anların kızını alamayıp özdenlerinden alabilir. Binâen-aleyh bu sınıflar yekdiğere karışmayarak şeref-i neseblerini muhâfaza edegelmişlerdir. Ve ümerâ ile Tokavlılar lehce ve sıfatca yek-diğerden mütemeyyizdirler.

İstitrâd

Nâs üç tohumdan müteşaib olup her sınıfı bir takım evsâf-ı mahsûsa ile diğerinden mütemeyyizdir. Sınıf-ı evvel Kafkasîdir ki küreviyyü'r-re's ve beyziyyü'l-vech ve burnu uzun ve ağzı dar ve saçı siyâh yahut kızıl olur. İşte nâssın en güzel sınıfı budur ki Çerkes ve Gürcü ve Ermeni ve Hindî ve Arab ve kudemâ-yı Diyarbekir ve Irak ve Suriyyîn ve Habeş ve Yahûd ve kudemâ-yı Mısrıyyîn bu sınıftandır. Bu sınıf kürre-i arzın pek çok yerlerine yayılmış olup ehl-i edeb ü maârif ve sanâyi' olurlar. Ve Avrupa ahâlîsi dahi bu sınıftandır. Ancak hâlis olmayıp ekseriya diğer sınıf-ı âtî ile mahlût bulunmuşlardır.

Sınıf-ı Sânî Moğolî'dir ki re'si murabba' ve yüzü yassı ve yanaklarının üzeri çıkık ve yumru ve gözleri siyâh ve küçük ve cihet-i vahşiyyeye mâil ya'nî kuyrukları üst tarafa doğru mâil ve burunları küçük ve batık ve saçları siyâh ve cildleri sarı ve esmer beyninde olup şöyle ki tabîi renkleri kaçık ve çalık gibi görünür. Ve sınıf-ı evvelde dahi eğerçi sarı benizli kimseler olursa da o sarılık kansızlıktan ve cansızlıktan olup yine sınıf-ı ebyazdan ma'dûd olur. Ammâ bu sınıfın sarılığı cildinde tabîi bir keyfiyettir. Ve bu sınıfın kesreti hasebiyle nısf kurre-i şarkıyyenin en çok yerlerini istî'âb eylemiştir ki Asyâ-yı şimâlî ve bilâd-ı Çin ve cezair-i Hind ve Sind ahâlîsi bu sınıftandır. Bu sınıfın meziyyet-i fıtriyyesi hükûmete isti'dâd-ı tâmları hâsiyyeti olup ancak Çin ahâlîsi sanâyi'de dahi ilerlemişlerdir.

Sınıf-ı Sâlis Zenciyyedir ki başı sıkık ve dar ve yanakları geniş ve üzerleri çıkık ve yumru ve burnu batık ve çeneleri uzun ya'nî hortum gibi ağzı ileri çıkmış ve dudakları kalın ve kıvrık ve dişleri beyâz ve cildleri tabîi kara ve saçları yün gibi ince ve siyâh ve kısa ve kıvırcık olup bu sınıftan olanlar bilâd-ı Kenya ve Sudan ve Kafur ve Hutanto hatt-ı üstüvâ altında olan yerlerde ve Madagaskar sevâhilinde ve ba'zı Cezâir-i bahr-i Muhît'de bulunurlar. Şemsin şiddet-i harâreti bunların kuvâ-yı akliyyelerine za'f verdiğinden bu ana kadar cehl ü vahşet hâlinde kalıp kendi hâllerini ıslâha kādir olamamışlardır. Ve ba'zılar bunların fıtratça insâniyyette noksânlarını isbât ederler.

Sınıf-ı evvelin menşei cebel-i Kafkas olup fi'l-asl Çerkes ve Gürcü tâifelerinden ibâret olduğu hâlde tavâif-i sâire anlardan teferru' etmiş ve sınıf-ı sânînin aslı Rusya'nın Asya tarafında hudûd-ı memâliki olan Alttağ nâm

cebelden hurûc eylemiş idiği ba'zı kütüb-i hikmette musarrah ise de burası müsebbet ve müberhen olmayıp târîh-i tabîînin bize haber verdiği yalnız nâssın zikr olunan üç soydan üremiş ve pek çok yerlerde sınıf-ı evvel ve sâni yek-diğerle karışmış olması kaziyyesidir.

Ve bâlâda beyân olunduğu vechile Dağıstân taraflarını Tatarlar zabt ve istîlâ eylemiş olduğundan bayağı sınıf-ı sânîye mesken olmuştur. Ve ümerâ-yı Çerâkise sınıf-ı evvelden ise de Tokavlar sınıf-ı sânîden ya'nî Tatar soyundandır.

Kabâil-i Çerâkise'nin Akāid-i Kadîmesi

Memâlik-i şarkıyye denilen Asya kıt'ası maşrık-ı envâr-ı dîn olup hilkatiyle beraber âlemin o ciheti şerâyi'-i İlâhiyye'nin ziyâsıyla münevver olduğu ve ol tarafın insânları Adem oğlunu sahîhan Adem eden i'tikād-ı vahdâniyyet-i İlâhiyye ile sâir hayvânâttan mümtâz oldukları vakit dünyânın cihât-ı sâiresi zulmet-i cehâlet içre kalıp çünkü insânın yine sıfat-ı mümeyyizesinden olmak üzere kendisinin hâliki olan bir ma'bûdu aradığından zelâm-ı cehl içre kalmış olan kavimler bu karanlıkta ellerine geçen şey'i makām-ı rubûbiyyete koyup kimisi enhâr u eşcâra ve kimisi mûra u mâra taparak her biri bir türlü girîve-i dalâlete sapmış idi.

İşte kabâil-i Çerkes ve Abaza dahi sâir akvâm-ı vahşiyye gibi aranılsa buluna bilecek bir bâtıl sebebe mebnî kodoş ağacı dedikleri ağacı ma'bûd ittihâz ederek ana perestiş ederler idi. Tafsîli bu vechiledir ki Sohum ile Soğucak meyânında Goya ta'bîr olunur cibâlde (285) meşe ağacı cinsinden bir kebîr ü acîb ağaç ki birçok ağaçların bir yerde bitip de yetişmesinden hâsıl olmuştur. Ana kodoş ağacı derler senede bir kerre canib-i Kûhistân'dan gāyet büyük ve mehîb bir boğa gelerek başını kodoş ağacına dayayıp kurban olmağa âmâde olur ve aslâ muhâlefet etmez imiş, hâzır olan cemâat hemen üzerine varıp kurban ederler ve başına ve gözüne boza ve arak döküp ey ulu tanrımız bu bendelerine olan inâyetinin hadd ve hesâbı yoktur deyü kalpaklarını ellerine alıp başı açık oldukları hâlde ol ağaca perestiş ederek boğanın etini ve derisini beynlerinde taksîm edip müteşekkir olurlar ve bahren haçapa kayığıyla korsanlığa veyahut bir hırsızlığa gittiklerinde eğer gālib olur isem tüfeng ve zırh ve yağmurdan fenâ bulmayacak bir şeyin a'lâsını kodoşa getireyim deyü nezr

edip getirdiklerinde dallarına asarlar. Binâen-aleyh kodoş ağacının üzerinde bu maküle pek çok eşyâ âvize olup kalmıştır. Lâkin kimse alamayıp zu'mlarınca eğer bu şeylerden birini sârik alacak olsa bir türlü necât ihtimâli olmayıp hemen helâk olur derler imiş.

Sâir yerlerde kodoş vekîlleri olup tıgalık ta'bîr olunur ki hâneleri önünde beğendikleri en güzel ve mevzûn bir ağacı kodoş vekîli edip etrâfını parmaklık ile setr ederler ve tepesini ot ve ip ile imâme gibi bağlayıp tıgalık tesmiye ederler. Ve ektikleri zehâiri tıgalıkın hıfz u hirâsetine ihâle ve emânet edip "Kendimin ve misâfirlerimin me'kûlâtımızdır geçen sene az oldu kerem ile bu sene çok olsun ricâ ederim" deyü kalpaklarını çıkarıp gün doğusu tarafına doğru ağaç altında perestiş ederler ve bir koyun yahut keçi kurban edip başına boza ve arak serperler. İşte vakt-i hasâda dek bu vechile ricâ niyâz edip eğer merâmları hâsıl olursa tıgalıka arz-ı ve teşekkür ederler ve eğer merâm ve me'mûllerinin hilâfı zuhûr eder ise tıgalıka infiâl edip niçin benim sözümü tutmadın deyü berk ü barını ve bih ü sütûnunu kat' ve ihrâk ile bir diğer ağacı anın yerine nasb ederek tamâm hürmet ettikten sonra işbu yeni tıgalıka müteveccih olup "Ey benim yeni ma'bûdum senden evvel perestiş eylediğim tıgalık küstahlık eylediğinden nâr u nûra ilkā eyledim ve seni kendime müceddeden tıgalık edip taptım sen dahi sözümü dinlemez isen seni dahi ihrâk eylerim" deyü tenbîh eylemek âdât-ı kadîmelerinden imiş.

Ancak selâtîn-i Cengîziyye evlâdını ırzâ' ve terbiye için ümerâ-yı Çerâkise'den birine verdiklerinden bunları almak sonra yerlerine götürmek üzere Kırım'a gidip geldikçe (286) nâil-i şeref-i İslâm olan Tatarlar ile ihtilâtları münâsebetiyle dîn-i İslâm'a meyl etmeğe başlayarak kabâil-i Çerâkise'den ba'zıları senede bir ay sâim olmak ve ba'dehû dördüncü ayda âşûrâ pişirmek ve bir ay sonra Taman'dan getirdikleri lisân âşinâ hocalara mevlûd okutmak gibi İslâmiyyete taklîd edip ve ba'zıları dahi şâh-ı merdân olan dâmad-ı Nebevî Hazret-i Aliyye'l-Murtezâ'ya Beyt? nâmını vererek ve anın için senede bir def'a ihvânını cem' ile ziyâfet ederek Alevîlik yüzünde görünüp fakat ne ahkâm-ı Kur'âniyye'ye vâkıf idiler ve ne de âdâb ve şeâir-i İslâmiyyeyi ârif idiler. Hâlbuki kabâil-i vahşiyye indinde dîn-i İlâhînin mebde'-i zuhûrunda eskiden yerleşmiş olan i'tikādât-ı bâtıla yeni zuhûr eden dîn ile karışa geldiklerinden ve Çerâkise dahi bu hâlde bulunduğundan Tatarlar'dan görerek et-

tikleri ibâdetleri Cenâb-ı Hakk'a arz-ı ubûdiyyet ve Rasûl-i Ekremine ta'zîm ü tahiyyet için olmayıp mûcib-i feyz u bereket olur ümîdiyle idi.

İşte Ferah Ali Paşa'nın Çerkesistân'a me'mûriyyeti evânında Çerkeslerin bir takımı i'tikād-ı kadîmleri olan perestiş-i şecerde dâim olup bir takımı dahi böyle yalan yanlış müslümânlıkta bulundukları gibi ba'zıları dahi Hiristiyânlığa mukallid olarak bîza-i surha i'tibâr ederler. Ve en garîb olarak bilmem ne akılla (savsuruk) ya'nî Ebu Cehil lainin rûh-ı habîsi için bir küçük paskalyacık yaparlar imiş.

Kabâil-i Çerâkise büyük kavm olup bâlâda beyân olunduğu vechile Arablar'ın da'vet-i dîn-i İslâm ile bu taraflara hücûmlarında bu kabâilin Dağıstan semtinde olanlarından bir haylisi Müslümân olmuşlar ise de Arabların inkırâzında bu hız kesilip bunların dahi birçoğu böyle şirk ve cehâlette kalmışlardır.

Fakat bunlardan Mısır'da bir devlet dahi teşekkül eylemiş ve müddet-i medîde Mısır'da ümerâ-yı Çerâkise'nin nüfûzları cârî olmuş iken bunlar kendi vatan-ı aslîlerini yâd ile mahsûs adamlar ve âlimler gönderip de hemşehrilerini şeref-i İslâm ile müşerref etmeğe bezl-i makdûr etmemeleri bir emr-i garîbdir.

Buralara Hristiyanlık efkârının girmesine sebeb dahi Cenevizliler'dir ki kurûn-ı vustâda Bahr-i Siyâh sâhiline gelip yerleştiklerinde Hristiyanlık dînini ol havâlîde neşr etmek esbâbına teşebbüs etmişler idi. Fakat Devlet-i Aliyye'nin zuhûr ve istikrârı anların bu teşebbüsâtına mâni' oldu.

Zîrde mufassalan beyân olunacağı vechile Ferah Ali Paşa'nın irşâd ve hidâyetiyle kâbâil-i (287) Çerâkise'nin birçoğu nâil-i şeref-i İslâm olup hattâ kendilerine tığalık fıkrası söylendikçe mahcûb olurlardı. Ammâ kodoş ağacının bulunduğu Goya semtinin fethine vakit olmadığından ol havâlî hâlî üzere kaldı deyü Haşim Efendi rivâyet eder. Lâkin muahharan dîn-i İslâm refte refte ol sevâhile münteşir olmakla bu makūle akāyid-ı bâtıla metrûk olmuştur.

Ve ekseriyâ hâl-i vahşette bulunan akvâm indinde hilâf-ı âdât olarak ba'zı hikâyât mevcûd olup etfâlin ummacıya ve kara koncoloza inanarak sonra sinn-i temyîze yaklaştıkta bu makūle efsâneleri gûş-ı istihzâ ile dinledikleri

gibi insân-ı ma'nevî denilen cem'iyyet-i beşeriyyenin dahi sinn-i tufûliyeti olan mebâdî-i ahvâlinde böyle masallar mu'tekidleri olup sonra sinn-i temyîzleri olan hâl-i medeniyyete girdiklerinde esâssız bir takım şeyler olduğunu bilirler. Böyle efsânelere i'tikād gerek bir adamın ve gerek bir halkın derece-i terbiyesini anlamak için bir mîzân olduğundan Çerkesistân'da nakl ü rivâyet olunagelen ba'zı hikâyât-ı garîbenin bu mahalle derc ü tahrîri münâsib görülmüştür:

Şöyle ki Kûh-i Elbruz'da Hacılar Kal'ası tarafında vâki' bir dağda bir mağara olup Dahhâk Mari deyü derûnunda bir mahbûs adam olduğunu rivâyet ederler. Hattâ o civârda bir karye olup ahâlîsinden biri sayd ü şikar arzusuyla dağda gezerken ol mağarayı görüp acabâ koyun kışlası olabilir mi deyü hülyâ ederek içine girdikte bir mehîb sadâ işitip tevakkuf birle mağaranın karanlığına gözü alıştıkta dikkat ile görür ki adam şeklinde bir acîbe olup boyunu ve beli ve ayağı zencirle bağlı olduktan başka iki elleri birbirine muhkem bend olunup haps olunduğunu ayne'l-yakīn müşâhede ettikte evvel emirde tevahhuş etmiş ise de biraz tevakkuf ile havfi bir mikdâr zâil olup mahbûsu temâşâ ederken, "Birâder havf eyleme biz vakt-i merhûne muntazır ve me'mûruz var bana cameşuy sırığı gibi bir sırık getir şu karşımda asılan kılıcı yerinden indirebilirsem bu bend ve zencirden halâs bulurum ve sana çok ihsânım olur" demekle varıp ber-vech-i matlûb bir sırık kat' ile mahbûsa verdikte elleri bağlı iken sırığı karşısında olan kılıca uzadıp tenzîline sa'y ve her ne kadar zor ve cebr etmiş ise de kādir olamadıkta necâtımız vakti gelmemiş diyerek elindeki sırığı çöp misvâk gibi rîze rîze ettikten sonra sayyâd-ı merkūm karyesine gelip bu fıkrayı evlâd u iyâline nakl ettiğinden üç dört gün murûrunda hasta olmadan vefât eylediğini yârânı müşâhede ettiklerinde çünkü kabâil halkı ölümden pek ziyâde (288) havf u ihtirâz ettiklerinden merhûmun pederi ve ceddi yüz seneden ziyâde yaşamıştı bu dahi mağaradaki mahbûsu görmeyeydi pederi kadar yaşardı deyü fîmâ-ba'd mağara semtine gitmemek üzere beynlerinde mukāvele ve etrâftaki karyeler ahâlîsine ihbâr ile ale'l-ittifâk yek-dest olup hudûd ve sınır hafr eylemiştir. Ve el-ân derûn-ı sınırda her ne kadar tilki ve zerduva ve vaşak ve kunduz hayvânâtı mevcûd ve turna ve toy ve ankıt ve kuğu ve yaban tavuğu ve sülün gibi kuşlar pek çok ise de beynlerinde şikârı memnû' olduğundan hayvânât-ı mezkûre kesret

üzere emîn ü sâlim olarak gezdikleri müşâhede olunur. Ve çocukları bükâ itse lisânları üzere mağaradaki mahbûs geliyor deyü ihâfe ederler. Ve ba'zı geceler mahbûsun zencirleri sadâsı istimâ' olunur deyü bu hikâyeyi rivâyet ettiklerinde Ali Paşa'nın kâtibi sâlifü'z-zikr Haşim Efendi mecliste bulunmakla inanmadığını îmâ etmekle der akab tâife-i tüccârdan karye-i mezkûreye ticâret zımnında gidip gelmiş olanlardan yedi sekiz kişiyi ihzâr birle sual olundukta takrîrleri yek-diğere mutâbık olmakla keyfiyyeti isbât ettiler. El-uhdetü ale'r-râvî deyü Haşim Efendi rivâyet etmiştir.

Bu hikâyeyi fakīr dahi ol tarafı gezmiş olan ba'zı ümerâ-yı Çerâkise'den sual ettiğimde asl-ı maddeyi tasdîk ettiler. Fakat ba'zı ta'bîrât ve teferruâtında fark bulunduğundan bu bâbda olan mesmû'ât-ı âcizânem dahi ber-vech-i âtî zikr olunur.

Şöyle ki Kûh-ı Elbruz'da bir mağara olup içinde ber minvâl-i muharrer şekl-i âdemîde der- zencîr bir mahbûs ve karşısında asılı bir kılıç var imiş. Senede bir kerre silkinip dağı öyle sarsarmış ki dağ üzerindeki vuhûş u tuyûr ürküp firâr eylermiş ve mahbûsun yanına duhûl edenlere "Yenabî[126] çok biter mi ve çocuklar mektebe devâm eder mi" deyü suâl eder ve karşısındaki kılıcı almak için en evvel çiçek açıp da en sonra yemiş veren ağacdan[127] bana bir çengel verin der imiş. Lâkin kabâil halkı şâyed kılıcı der-dest eylediği halde bir zarar eder deyü havf u ihtiraz ettiklerinden yahud istediği ağacı arayıp bulmadıklarından diğer bir cins ağacdan bir çengel verdiklerinde kızıp getirenlerin arkası sıra atarmış deyü rivâyet ediyorlar.

Ve yine ol tarafa seyâhat edenlerden istimâ' olunmuştur ki bu mağara kurbunde bir menba' olup (289) avcılar av urdukları suya düşüp derhâl hayât-ı tâze bularak uçar ve firâr edermiş fakat bu suya yaklaşmak istenildikte bora ve fırtınalar zuhûr etmekle takarrub ü tevassul mümkün olamaz imiş derler. Ve buna mümâsil hikâyât-ı acîbe nakl ü rivâyet ederler.

[126] Yanabi Çerkesistân'da biter bir nev' ottur.

[127] En evvel çiçek açıp da en sonra yemiş veren kızılcık ağacıdır.

Çerâkise'nin Ahlâk ve Âdâtı

Sâlifü'z-zikr Haşim Efendi tahrîrâtından istinbât olunduğu üzere kabâil-i Abaza ve Çerâkise zâten âkil ve reşîd ve her şey'e müstaid ve şecî' ve bahâdır ve tînetleri pâk ve tâhir ve sözlerinde sâdık ve sâbit olup asla yalan söylemezler ve yalan yere yemîn etmezler. Şöyle ki Çerkes ve Abaza ve Abazah'dan bir köle her ne kadar serkeş ve âsî olsa taht-ı zabt u rabta koymak ve kesb-i emniyyet etmek için yemîn verildikte hilâfına hareket etmesi muhâldir. Fakat yemîn ettirilir iken dikkat olunarak her maddeyi ta'dâd ve tasrîh etmek lâzımdır. Zîrâ her kaç madde üzerine yemîn etmiş ise hıfz eyler ba'dehû bir maddede muhâlefet edip de itâb olundukta bu madde yemînden hâricdir deyü tasrîh eder ve yalanı irtikâb etmez.

Ve cümlesi gāyet sahî ve mihmân-nevâz olup şöyle ki hâne sâhibi bey ve misâfiri bayağı adam olsa yine hâne sâhibi misâfirin huzûrunda oturmayıp ayak üzerinde hizmet ve tâ sabâh uyumayıp müsellah olarak misâfiri hıfz u hirâset eyler. Ve misâfir için tabh olunan yemekten hâne sâhibi yemez ve tavuğun başını bedeninden ayırmayarak zebh u tabh edip de başıyla beraber misâfirin önüne koyarak baş ve cânım yoluna fedâdır mezâyâsını işrâb etmek âdetlerindendir. Ve libâsları yek-renk olup fakīr ve ganîleri fark olunmaz ve fakīrleri ganî ve ganîleri fakīr olmaz zîrâ kardeşlik iddiâsında olduklarından birine lâzım olan ne ise diğerinden taleb eder o dahi lâ demeyip verir ve beş paralık bir şey alıp da sonra kendisinden beş kuruşluk bir şey istenilse hemen verip az aldım çok verdim deyü hesâbı hâtırına getirmez. Ve eğer pek de dûçâr-ı ıstırâb olur ise Rusya hudûduna geçip esîr ve hayvân ne bulur ise alır ve Rusya'dan aslâ korkmazlar ve gāyet bahadır add olunan Nogay Tatarları'nın on neferini Abaza ve Çerkes'den bir tanesi ahz ve esir eder. Ve çünkü miyânelerinde birbirini döğmek ve sövmek ve öldürmek âdet olmadığından ahz ettikleri esîrleri döğmeyerek ve incitmeyerek serbestiyyet üzere istihdâm edip (290) me'kûlât ve meşrûbâtına dikkat ve ihtimâm ederler. Ve indlerinde sirkat ve gāret ayb olmayıp yiğitlik add olunur ve bunlara kādir olmayanlar nazarlarında makbûl olmaz ve insândan sayılmaz. Ve eğerçi içlerinde bir cihet ve hiddet olmadığından kabâil-i müteferrika derler. Lâkin gencleri ihtiyârlarına itâat ve kul gibi hizmet eyler ve her kabîle harekât-ı harbiyyede kendi beyine ve büyüğüne inkiyâd eder. Şöyle ki her kabîlede öteden beri haseb ve

nesebce büyük hânedânlar olup kabâil içinde mer'iyyü'l-hâtır olurlar ve kendilerinden aşağı bir sınıftan kız alıp kız vermezler ve bu hânedânlar içinde dahi en büyük her kim ise kabîlenin emîri olup mer'iyyü'l-hâtır ve sözü nâfiz olur şöyle ki mahalle ve cem'iyyetleri olmayıp hâneleri dağ başlarında müteferrik ise de bir mühimm zuhûrunda Tatar lisânında (iş kırık) ta'bîr olunur ses ile birbirine dağdan dağa îsâl-i peyâm ederek ifâde-i merâm eyler ve îcâbında az vakit zarfında bir yere tecemmu' edip istişâre ile tesviyye-i maslahat ederler. Ve düşman üzerine gidilmek lâzım gelirse içlerinden birini başbuğ nasb edip her vechile ana mutî' u munkād olurlar. Lâkin gidip geldiklerinde yine her biri başlı başına kalıp idare-i umûmiyye ve dâimiyyece bir reîsleri olmadığından bir maslahatın netîcesini kazanamazlar. Ve'l-hâsıl hizmet-i Devlet-i Aliyye'ye lâyık acîb mahlûklardır fakat lisânları mehâric-i hurûftan müberrâ ve kendileri vahşî ve cibâlî ve küfr ve îmânı ve hayır u şerri fark u temyîzden berî ve hâlî olup içlerinde garîb ve bîgâne kimse kendi kendine gezemeyerek bir kabîlenin içinden geçerken zararları isâbet etmemek için hudûda varınca o kabîleden bir kılavuz alınmak lâzım gelir ki şâğrı derler ve şağrı hâtırlı kimse olmalıdırki herkes sözünü dinleye. Ve bi-hasebi'l-maslaha kabâil ile ülfet etmek ve içlerinde gezmek lâzım geldikte haseb ü neseb ashâbından birine besleme olmak lâzım gelir. Şöyle ki iki top kirpas ve bir meşin ve sahtiyân ve iğne ve iplik ve tarak ve yüksük ahz u tedârük edip ve bir kılavuz bulup ana dahi bir top kirpas i'tâ ettikten sonra matlûbu olan kabîle beyinin hânesine varır ve hedâyâsını sâhib-i hânenin ehline verir ve eğerçi hâne sâhibi hânesinde değil ise ve avratı o gece zifâfa girmiş tâze kız olsa dahi hemen hânesine inip ve karının üzerine hücûm ile memesini ağzına alıp emer ve vâlideynine konak ve sana besleme oldum deyü lisân bilmez ise tercümân vâsıtasıyla ifâde ettikte kāide üzere avrat beslemeyi kabûl ettiğini îmâen arkasını sığayıp kıyâmına izin verir ve kocası geldikte bu benim beslememdir deyip elini öpdürür o dahi (291) kabûl edip zarûrî ziyâfet tedârükünde olur ve hemen me'kûlât ve meşrûbâtı ihzâr ve kendi kabîlesiyle civâr olanları da'vet ederek bir îd-i mesâr edip de hitâmında o dahi bu benim beslememdir deyü cümlesine gösterir andan sonra herkes yerli yerine dağılır bunlar dahi oğul ve baba olup yek-diğere arz-ı kâlâ-yı muhabbet ederler.

Besleme olan bundan sonra serbestiyyet üzere dilediği mahalle gidip gelmekte ve tüccârdan ise mâlını muhâfaza etmekte kimseye muhtâc olmayıp

her türlü havf u mehâzîrden emîn ve sâlim olur ve tek ve tenhâ yolda giderken bir harâmîye tesâdüf edip mâlını gasb etmek dâiyesinde olursa ben fülânın beslemesiyim deyü haber vericek el çeker ve eğer kānûn-ı kabâile riâyet etmeyip de mâlını alır veyahut kendini esîr eyler ise babalığı haber alıp da elbette zâhire ihrâc ve istihlâs ettikten başka zikr ve beyân olunan eşyâdan her nev'inin dokuz misli ayblık ya'nî cerîme alınmak resm-i kadîm olup eğer harâmînin vermeğe kudreti yok ise kendisini esîr edip furuht eyler ve çünkü kānûnca terettüb eden mücâzâttan firâr etmek dahi âdetlerince en ziyâde muhill-i nâmus add olunduğundan harâmî dahi firâr edemeyip hemen teslîm olur fakat kızları var ise ve beslemenin babalığı dahi müsâade eylerse harâminin yerine iki kızını bedel almak kānûnlarınca câiz olup bu sûrette iki kızını ahz ve furuht eder.

Ammâ katl-i nefs maddesi içlerinde pek büyük kabâhat olmağın ana me'lûf olmayıp havf u ihtirâz ederler. Ve eğer kazâen içlerinden birisi birini urup katl eylese ber-minvâl-i sâbık ahâlîsi üç mertebe olduğu gibi diyetleri dahi üç mertebe olarak kat' olunur. Bey ile tokav'ın diyetlerinde küllî fark olup özdenlerin diyeti dahi ikisi ortasıdır. Şöyle ki evsat rütbede olanlardan birisi katl olunsa diyeti yirmi top ta'bîr olunur ki beş topu karşıdan çıkmış beş baş esîr ve beş topu birer esîr bahâsına olmak üzere beş re's esb ve beş topu kezâlik birer esîr bahâsında olmak üzere beş aded zırh ve bâkī beş topu şuşka ya'nî kılınç ve tüfeng ve yay verilmek üzere kānûn olup beher-hâl tahsîl olunur. Esîr hakkında karış ta'bîrinin ma'nâsı budur ki beynlerinde nakid ve sikke olmadığından bahâ takdîri karış hesâbıyladır. Şöyle ki esîrin güzelliği ve çirkinliği i'tibârıyla beynlerinde bir fiyât olmayıp ancak karış i'tibârıyla hesâb görürler. Meselâ tâm esîr altı karış (292) olmak üzere i'tibâr olunup aşağısı nâkıs add olunarak birisi diğerine tamâm esîr vermek lâzım geldikte dört karış boyunda bir esîr verecek olsa üst tarafını bir diğer şeyle tamâmlamak lâzım gelir. İşte Çerkesistân'dan külliyyyetli esîr çıkması bu maküle sebeblerden neş'et edegelmiştir. Ve bir de şalka ta'bîr olunur âdet-i garîbeleri vardır ki esîr ettikleri Rusya kazağını mevcûdları olan câriyeleriyle çift edip döl ederler. Ve güyâ mahsûl add eyledikleri evlâdlarını iktizâ eylediği sûrette furuht eyler. Ve Tatar kabâilinden "Can Boyluk" ta'bîr olunan kabîle, câriyelerinden olan öz evlâdlarını dahi furuht eder. Ve yetîm ve bî-kes olan kız ve avratları mirzâları bu benim kısmetim ya'nî mâl-ı mîrîdir deyü zabt eyler.

Ve Rus kazağıyla çift edip evlâdına (tokma) ta'bîriyle furuht ederler. Ammâ Çerkesler kendi evlâdlarını satmazlar meğerki karısı zinâ edecek olursa ol vakit evlâdlarıyla beraber furuht ederler. Şöyle ki birisi avrata veyahut kızına takarrub ve zinâ eylediği duyulursa derhâl avratın kocası kayın pederine ve kayın vâlidesine gidip, "Şöyle bir madde zuhûr etti evlâdınız haram-zâde imiş ben kabûl etmem mukaddem akd-i nikâhında verdiğim bahâyı veriniz ve kızınızı alınız" deyü ihbâr ve ifâde eyler. Vâlideyni dahi kabûl etmeyip dâmâdları anlardan ruhsat aldıktan sonra karıyı ve andan kaç evlâdı olmuş ise bunlar dahi böyledir ya'nî piçdir deyü cümlesini bir arabaya tahmîl ile esîrciye götürüp furuht ve bahâsını ahz eder iken karı, "Ben bu adamın iyâli idim bana iftirâ eylediler" deyü fâhişe kāidesi üzere feryâd etmek âdet olmayıp hemen cürmünü ikrâr u i'tirâf ve kānûna inkiyâd ile bî-savt u sadâ satılarak sâyeveş kısmetim benimle beraberdir tesellîsiyle mütesellî oladursun kocası esîrciden bedel aldığı mâlı hânesine gelinceye dek yaran ve ihvânına taksîm eyler ve bir gün sonra birkaç ihtiyârlar ile zen-pârenin olduğu mahalle varıp ben karıyı şu mikdâr bedel ile furuht eyledim kabâil âdeti ma'lûmdur. Hakkımı isterim deyü iddia ve bir elçi irsâl eder. Ve karı her ne bedel ile satılmış ise bir aynını dahi zenpâre verdikten başka dokuz mislini dahi ayıblık olmak üzere vermeğe mecbûr olur. Ve eğer zenpârenin iktidârı yok ise ve kimse dahi iâne etmez ise kendi ebeveyni anı tutup ve kemend ile bend edip işte hakkın budur deyü herîfe teslîm ederler. Ol dahi zenpâreyi alıp çünkü beynlerinde söğmek ve fenâ söz söylemek ayıb olduğundan döğmeyerek ve söğmeyerek ve incitmeyerek ve şöyle ettin böyle ettin deyü tevbîh etmeyerek i'zâz u ihtirâm ile (293) pazara getirip her kaça çıkarsa furuht eder ve eğer ziyâde infial etmiş ise ol mezâdda her ne denilirse mikdârın budur ma'nâsını iş'âr için verir ve aldığı bedeli dahi hemen esîrin muvâcehesinde bulunanlara bahş edip keff-i yedd eyler bâkī hakkını dahi cânînin kabîlesi alır[128].

Ve kezâlik livâta dahi beynlerinde gāyet ayıb olduğundan nâdir vukū' bulur. Şöyle ki kabîleye yeni dâhil olmuşlardan biri böyle bir habâset edip de biri görecek olursa hemen cümlesine söyler ve herkes oğlanı mashara etmeğe başlayıp ve nâçâr oğlan âr ederek min-ba'd ol havâlîde bir kûşe-i ihtifâ bulamayıp hemen sâhile iner ve reîs ve mellâhlardan her kime tesâdüf ederse

[128] Metinde: odur.

elini öpüp aman beni İstanbul'da yahut Mısır'da furuht etmek üzere gemine al kendimi sana esîr ettim deyü ricâ vü niyâz ederek kendisini furuht ettirir. Lûtînin dahi kimse yüzüne bakmayıp ve hakāret eyleyip terk-i diyâr etmeğe mecbûr veyahut oğlanın kabîlesi elinde maktûl olur.

İşte bu sebeblerden dolayı kabâil içinde zinâ ve livâta gāyet güç ve vahîmü'l-âkıbe olduğundan cümlesi havf u ihtirâz ederler.

Ve eğerçi Ferah Ali Paşa zamânına dek beynlerinde sûret-i meşrūada nikâh yok ise de zevc ile zevce beyninde bir râbıta-i ittihâd olup da yek-diğere şîrâze-bend-i ihtisâs olmak lâ-büdd idiğini kendi akl ve isti'dâdlarıyla idrâk ederek bu husûsta beynlerinde şurût-ı ma'lûmeyi şâmil kānûn nasb edip cümlesi ana riâyet ile andan hâric olanlar zenpâre add olunur ve ol kānûn üzere ve bahâsıyla her millete kız verirler idi.

Nikâhları keyfiyyeti bu vechiledir ki oğlan kızın hânesine gelerek mükâleme ve birbirini beğenip de kabûl ettikten sonra bir gün akrabâ ve yâverânlarıyla kayın pederinin hânesine gelip diyet maddesi gibi rütbelerine göre ma'lûmü'l-mikdâr top üzere elçi vâsıtasıyla bahâsı kat' olunduktan sonra dâmâdın dostlarından biri bir zırh ve diğeri bir kılıç ve diğeri bir esb verip ale'l-hesâb olarak kayın pederine teslîm ederler. Ve bâkīsini dâmâd tedârük ettikte vermek üzere meclise hitâm verip yerli yerine giderler. Ba'dehû dâmâd aralık aralık kayın pederinin hânesine gelip iyâli olacak kız ile mülâkāt ve musâhabet eyler ve vâlideyninden hâlî bir vakit buldukta kız ile kavl ü karâr edip şöyle ki ben seni bu yeni doğacak ayın meselâ üçüncü ve yahut beşinci gecesi ibtidâ horos öttükte fülân ağacın altında bulayım deyü te'kîd eder. (294) ve ol vakt-i merhûnda bahadır ve fenn-i sirkatte mâhir tüvânâ süvârilerden yirmi otuz kadar kafadârlarıyla ol ağacın altına gelir ve kız dahi vâlideyninden gizli olarak orada muntazır bulunup süvârîlerden en ibtidâ her hangisi kızı görürse hemen terkîsine alıp firar eyler. Ve kendi hânesine götürüp dünyâ ve âhiret kerîmesi olmuş olur. Şöyle ki yedi batna varınca zuhûr eden evlâdlarının birbirine akd-i nikâh olunmaları kānûnlarınca câiz olmaz. Ve eğer kızı alıp da firâr edecekleri esnâda kızın babası ve sâir kabîlesi agâh olacak olurlarsa derhâl anlar dahi süvâr olup tarafeynden âğāz-ı ceng ü cidâl olunarak bir büyük hengâme-i kıtâl olur. Ve eğerçi mukaddemâ babasının hüsn rızâsıyla kızın bahâsı kat' olunmuş ve ale'l-hesâb olarak biraz şey dahi

verilmiş ise de göz göre kızını dâmâda teslîm etmek mugāyir-i tab'-ı kabâil olduğundan böyle sirkat yollu almak âdât-ı câriyelerindendir. Ve çünkü gelin olan kıza anası ve babası tarafından bir şey verilmek mu'tâd olmadığından dâmâd derûn-ı cibâlde çoban kulubesi gibi bir mahall ve bir kazan ile bir kofa ve bir ağaç çanak tedârük edinceye dek ikisi dahi ber-minvâl-i meşrûh kızı kapan zâtın hânesinde müsâfir olurlar ve orada yiyip içerler.

Ferah Ali Paşa sonra dîn-i İslâm o havâlîye münteşir olarak şimdi âdet üzere imâm çağırıp sûret-i meşrūada akd-i nikâh ederlermiş. Lâkin âdât-ı kadîmelerini dahi bütün bütün terk etmemişlerdir. Şöyle ki hâlen oğlan kızı aldıktan sonra bir dahi kayın pederinin hânesine varmamak ve kayın pederi ve kayın vâlidesi ile görüşememek ve oğlan kızı aldıkta ibtidâ bir mahall-i mahsûsa koyup beş on gün sonra eğerçi kendi pederinin hânesine getirebilir ise de kız dahi kayın pederinin ve kayın vâlidesinin yanında oturamayıp beraber yemek yememek âdetleri bâkī imiş.

Çerkesistân'ın âb u havâsı latîf ve fusûl-i erbaası güzel ve arâzîsi münbit ve mahsûldâr olup her gûne sebze hâsıl olur. Fakat gerek kabâil-i Çerâkise ve gerek Tatar kabîleleri sebzeyi insân ekl etmez deyip yalnız et yerler. Ve her ne ekilse biter. Hattâ hâneleri kurbunda duhân fidânı yetiştirip ba'zı eşyâ ile mübâdele ederler ki akçe hesâbıyla kıyyesi yirmi beş paraya gelir. Ancak kabâil halkı tenbel ve kâhil ve tabîatte urbâna mümâsil olduklarından kendilerine vefâ edecek mikdârı zirâat edip ziyâdesiyle uğraşmazlar. Ve çünkü birbirini urmak ve öldürmek ve aldatmak ve söğmek âdet olmadığından birbirinden korkmazlar. Ve yek-diğere müdâhene etmezler. Ve yek-diğerden (295) çekinecek ve hicâb u ihtirâz edecek vechile beynlerinde âdâb ve rusûm-ı medeniyye yoktur. Binâen-aleyh yüz yıl dahi bu hâl üzere kalsalar mâdem ki mahalle teşkîl olunup da cemâat olmayalar kadîmî âdetlerini terk edemezler. Ammâ on beşer yirmişer hâne bir yere getirilerek mahallât ve cevâmi' ve mekâtib tertîb ve inşâ olunsa hüsn ve safvet-i i'tikād ve tînetleri îcâbınca tahvîl-i tabîat ederek az müddette hüsn-i terbiye kesb ettirile bilir deyü Haşim Efendi tahrîr etmiştir.

Anapa civârında sinemâki ve ravend-i Çinî ve bir nev' mukavvî sa'leb olur. Ve Sohum'a gelince ol sevâhilde envâ'-ı sebze ve meyveden başka Çöpsin ve Goya ve Soça nâm mahallerde zeytin ve kestane ve gāyet güzel hıtâyî

çay hâsıl olduktan başka pek çok çemşirlik dahi vardır. Ve çemşir kat'ı için ol havâlîye düşen sefîneler defîne bulmuş gibi olur. Lâkin kabâilin haçâpa ta'bîr olunur korsan sefînelerinden havf olunur ammâ fennine âşinâ olanlar o havâlî beylerine rehn verip rehn alarak gidip serbestçe kat'-ı çemşir ederler. Ve çünkü Çerkesistân'da tuz olmadığından indlerinde gāyet girân-kadr olmakla giden gemiler tuz götürüp bal ve balmumu ve tilki ve zerduva ve vaşak derilerinden bir mikdârını terazinin bir gözüne koyup bir misli tuz ile mübâdele ederler.

Ve Çerkesistân'da her nev' sayd u şikâr olup fakat vaşak saydı karılara mahsûs olarak bir emr-i garîbdir. Şöyle ki bir çatal ağacın çatalı arasına bir parça et asarlar vaşak gelip eti almak için sıçradıkta ayağı çatala geçerek tutulur. Derhâl derisini uzun boylu bir adama soydururlar. Şöyle ki boyu vaşağın boyu kadar olmak mer'î olan âdât-ı garîbelerindendir.

Ve ol havâlîde şitâ şiddetlice olduğundan rûz-ı Kasım'da sakal bırakıp rûz-ı Hızır'da traş ederler. Ve hâlâ güyâ ki farz ve sünneti bilmişler iken dâimî vechile irsâl-i lihye eylemezler deyü Haşim Efendi nakl ü rivâyet etmiştir.

Lâhika

Eflak ve Boğdan Hakkındadır

Deşt-i Kıpçak taraflarından Bahr-i Hazar havâlîsine inmiş olan tavâifin biri dahi Dak kavmi olup ol tarafta olan eser-i iktihâmları Dağıstân memleketinin isminde kalmıştır.

Bu milletin bir şu'besi dahi Kıpçak'dan Kırım çölleri tarîkiyle Aksu ve Turla ve Tuna taraflarına yapılmış ve Romalılar'la müddet-i medîde muhârebe ederek bulundukları memâlik Râkiyâ ve Râciyâ isimleriyle meşhûr olmuştur.

Bunların Roma Devleti eyâlâtına muhâcemelerinin arası kesilemediğinden kayâsıranın en meşhûrlarından Taracan nâm imparator külliyyetli asâkirle bu tavâifi zîr-i dest-i teshîr etmeğe hasr-ı evkāt ve sarf-ı ikdâmât eyleyerek vilâyetlerini devlet-i kaviyye-i Roma'ya tâbi'iyyet hâline getirdikte aralarına birkaç alay asker yerleştirip ol asâkirin her bölüğüne bir mahalli yurdluk sûretinde tahsîs eylemiş ve bunlar dahi murûr-ı eyyâm ile ahâlîye karışıp el-yevm Eflak ve Boğdan ve Basarabya ve Bukovine ve Erdel eyâletleri sekenesinin

lisânından dahi müstebân olduğu vechile Roman kavmiyle Dak tâifesi arasında ikisi ortası bir kavim peydâ olarak Ramoni ismiyle şöhret bulmuştur.

Murûr-ı dühûr ile Roma İmparatorluğu'nun makarrı Kostantiniyye şehrine nakl olunduktan sonra birkaç yüz seneler Asya'nın şimâlinden Avrupa'ya hücûm u iktihâm eden tavâif-i Hazar ve Avar ve Bulgar ve Üngürus ya'nî Macar ve sâir Etrak ve Tatar'ın pâyimâl-i gasb ve hasârları olup bu zulmet-i aşâir-i vahşiyye ber-tarafa oldukta Karapak Dağları'nın en menba' taraflarına sığınmış olan Ramoni halkı yine refte refte ovalara inip iki yüz sene kadar dahi Macar ve Bulgarların tahattiyât u taaddiyâtına mukābele ile meşgūl olmuşlar idi.

Hicretin 600 (M. 1203-4) senesine doğru memleketin rüesâ-yı meşhûresinden Radongaro sülâle-i Cengîziyye'den Batu Hân ordusunu muzmahil edip hattâ ol muhârebe-i azîmenin mevki'inde hân-ı mezkûrun ismine mensûbiyyetle binâ olunmuş olan Batu Şânı kasabası el-ân mevcûddur. Bu vak'adan sonra Radongaro, Tuna ile Prut nehirleri aralarında olan bütün memâlike voyvoda ya'nî hükümdâr olup Tirgoviç şehrini inşâ ile makarr-ı (297) hükûmet eylemiş ve Prutla Karadeniz ve Turla arasında olan Ramoni tâifelerinin reîsi bulunan Mihal Basaraba dahi kendiye bîat etmiş idi.

Mihal nâmında rüesâdan bir diğeri dahi Romanaci ıtlâk olunan ülkede Banu ya'nî serdâr ünvânıyla tahakküm ve Karayova şehrini binâ etmiştir ki el-ân oraları Yanat ve Küçük Eflak deyü ma'rûf olup ba'zı nevâhîsi hâlâ Nemçeli yedindedir.

İşte ol eyâletlerin usûl-ı idâre ve nizâmâtını bu Radongaro vaz' eylemiş ve memleketin hükümdârlığını şart-ı intihâb ile kayd etmiş olduğuna mebnî andan sonra yerine bâlâda mezkûr Mihal Besaraba intihâb olunmuştur.

Bir müddet bu minvâl üzere gittikten sonra 700 sene-i hicriyyesi hilâlinde (M. 1300-1) lisânlarınca mevhibe-i İlâhiyye ma'nâsına olan Boğdan nâmında rüesâdan biri Dak milletinin sâkin olduğu dağlar ma'nâsına olan Moldava ya'nî Boğdan vilâyeti halkını başına toplayıp Doruhoy şehrini binâ ederek ayrıca hükûmete başlamıştır.

Bu rüesânın cümlesi i'mâr ettikleri bilâdda halkı vahşet ve cehlden ihrâc garazıyle kilise ve manastırlar binâ eylediklerinde Kostantiniyye patrikleriyle

münasebât-ı tâmme peydâ etmeğe başlamışlardır. Eflak Hükümdârı Nikola, Sırp kralına iâneten asâkir göndererek anlar dahi Kosova ya'nî Köseve muhârebesinde Sultân Murad Hüdavendigar'ın tu'me-i şimşîr-i aduv tedmîrleri oldukları mervîdir.

Ve Bulgar Kralı Sizman/Şişman Gāzî Ahmed Paşa cenginde mağlûb olduğu hengâmda Eflak voyvodası bulunan Mirçe dahi kendisini bir taraftan urarak Silistre ve Zişţovi ve Dobriçe havâlîlerine zabt eylemiştir.

Ol devirde Boğdan voyvodası bulunan Petro Mirçe'nin bu vechile izdiyâd-ı kuvvetinden tavahhuş ederek mülkünü anın yed-i tasallutundan siyânet için Leh kralına bey'at etmiştir. 795 sene-i hicriyyesi martında (M. 1393) Mirçe Zişţovi'den hareketle asâkir-i Osmâniyye üzerine hücûm edip mağlûben avdetinde Macar kralına tâbi' olan Erdel voyvodası Ladsilas dahi arkasından hareket-i hasmâneye ibtidâr ile ilerilmeğe başladığından Mirçe nâçâr kalıp Niğbolu'da taleb-i emân için Yıldırım Sultân Bayezid'a adamlar gönderilmekle ol târîhte kendisine bir kıt'a berât-ı âlîşân ısdâr ve irsâl buyurulmuştur ki Eflakliler bunun adına Devlet-i Aliyye ile memleketlerinin irtibâtını şart tahtına koyan ahidnâmedir deyü zu'm ederler. Bu ise kendilerine ba'zı müsâadâtı ve devlet-i metbūaları tarafından mükellef oldukları ba'zı mevâddı hâvî bir fermânnâme olup hulâsa-i meâli budur ki (298) avâtıf-ı âliye-i mülûkânemiz iktizâsınca muahharan kuvve-i kāhiremizle dâire-i inkiyâd ve tebaiyyete getirilen Eflak Vilâyeti'nin yine kendi nizâmâtıyla idâre olunmasına ve voyvodasının i'lân-ı harbe ve akd-i sulha ve siyâset-i tebeaya me'zûn olmasına müsâade ederiz. Dîn-i Muhammedî'yi kabûl eden Hiristiyanlar sonra memâlikimizden Eflâk'e geçerek tekrar tanassur ettiklerinde istirdâdına ısrâr olunmaya. Voyvodalar İsevî milletinden olmakla metropolit ve boyarân ma'rifetiyle intihâb oluna. İşte bu âsâr-ı aliyye eltâf-ı sultâniyyemiz îcâbınca sâir tebeamız defterine bu memleketin voyvodası dahi raiyye kayd olunduğundan beher sene hazîne-i hâssamıza memleket akçesiyle üç bin kızıl kuruş ya'nî kendi sikkemizle beş yüz kuruş edâ etmesi meşrût ola. *Hurrire fî şehr-i Rebiulevvel sene 795*(M. 1393).

Zikr olunan beş yüz kuruş arslanî kuruş demek olup elli akçeye ve ol vakit yaldız altını altmış akçeye râyic olduğundan mezkûr beş yüz kuruş bu günkü günde dört yüz on altı yaldız altını ve küsûr akçe olup sağ akçe hesâ-

bıyla yirmi iki bin küsûr kuruş eder. Fakat ol vakit ma'deniyâtın nedreti cihetiyle nukūdun eşyâ ile olan kıymet-i nisbiyyesi Amerika'nın keşfinden sonra ol ekâlîmde büyük ma'denler açılıp da külliyyetli zerr ü sîm geldiği evâna tatbîkle beş kattan ziyâdece olduğundan meblağ-ı mezbûr nazar-ı hakīkatle bakıldıkta eyyâm-ı hâzırada yüz yirmi bin kuruşun yerini tutar. Eyâlet-i Eflak'ın Devlet-i Aliyye'ye irtibâtı nizâmen bu sûretle kararlaşmış ise de bâlâda zikr olunduğu vechile Eflaklılar buna bir ittifâk mukāvelesi nazarıyla baktıklarından Mirçe bir aralık Silistre Kal'ası'nı tevsîa ibtidâr ve bu bâbda ısrâr etmesiyle üzerine asker gönderilmek lâzım geldiği ve Niğbolu vak'a-i meşhûresinde Macarlılar maiyyetinde Eflak askeri bulunduğu ve Musa Çelebi'yi Çelebi Sultân Mehmed aleyhine hurûca tahrîk eyledikleri ve gerek Belgrad muhâsarasında ve gerek Varna ma'reke-i azîmesinde ve Kosova muhârebe-i sâniyesinde Sultân Murad-ı Sânî'nin düşmanları sırasında bulundukları tevârîh-i meşhûrede mezkûrdur.

Ol eyyâmda ya'nî 820 sene-i hicriyyesine doğru (M. 1417) Mirçe'nin evâhir-i hükûmetinde Sinderumi ve Moltani ve Rumi nâmlarıyla ma'rûf olan çingene tâifesi Deşt-i Kıpçak ve Kırım taraflarından Tuna sevâhiline inip ekserî ovalarda ve bâ-husûs Bükreş havâlîsinde ittihâz-ı mesken ettiklerinden Mirçe bunları demircilik ve arabacılık gibi sanâyia sevk ile ellerini hırsızlıktan kesmeğe sa'y edip anların ekserîsi ise murûr-ı duhûr ile Eflâk'in yerlilerine karışmıştır. Ve birâzı dahi dağları geçerek Erdel ve Almanya ve ale'l-husûs Çeh ya'nî Bohemya memleketlerine yapılıp Avrupa'nın memâlik-i (299) garbiyyesine dahi oradan gittiklerinde hâlâ ba'zı yerlerde anlara Bohemyalu denir. Bunların bir şu'besi dahi Belh ve Mazenderan ve Ermenistân ve Kürdistân dağlarından Berrü'ş-şam'a ve andan Mısır'a inip bir müddet orada eğlendikten sonra Afrika'nın memâlik-i şimâliyyesini dolaşarak İspanya'ya ve İtalya'ya andan geçmiş olduklarından ol taraflarda dahi bunlara Kıbtî ta'bîr olunur. Yoksa cümlesinin lisânları bir birine karîb ve müteşâbih ve el-ân Hind'de Rûmî dili ta'bîr olunan lisâna müşâbihtir. Kıbt milleti ise Mısır'ın kadîmi yerlisi olup vücûhla bunlara mugāyir ü mübâyindir.

Bunların Hindistân'dan hurûc ve intişârlarının sebebi bu vechile menkūldür ki bunlar Hind'de sanâyi'-i süfliyye ile meşgūl olarak tavaif-i sâire indinde merdûd ve mekrûh tutulan tâifenin bir şu'besi oldukları hâlde Timur

ordularının önü ardı sıra dolaşarak ol asırda memleketlerinden çıkıp bâlâda meşrûh olduğu üzere taraf taraf müteferrik olup Eflak ve Boğdan taraflarına düşenler evvelâ bildikleri gibi icrâ-yı san'at ettikten sonra giderek kimlerin emlâk ve çiftlikâtı arâzîsinde bulunmuşlar ise anların abd-i memlûkü ittihâz olunup tâ bu vakte kadar eben an-ced kullukta kalarak hâlâ sürü ile alınıp satılmaktadırlar. Fakat bu kadar bin yıllık efkâr ve âdetlerine ihtilâf ârız olmayıp okuyup yazma öğrenmeyerek ve hiçbir dîne tebaiyyet etmeyerek her hangi mülkte bulunurlar ise dîn husûsunda serbestlik görmedikleri hâlde zâhiren oranın dîn ve âyînine ittibâ' ile yine kendi bildiklerinden şaşmamaktadırlar. Biz yine sadede gelelim.

Eflaklılar ber-minvâl-i meşrûh bir meslekte durmadıklarında Fâtih Sultân Mehmed Hân hazretleri üzerlerine ordu sevk ettikte sekiz yüz altmış beş târîhinde voyvoda bulunan Vilad Drakol mukāvemet edemeyeceğini anlayıp yeniden arz-ı tebaiyyetle bu kerre senevî on bin yaldız altını cizye takdîmine müteahhid olmuş ve ol eyyâmda Moldava voyvodası Boğdan dahi arz-ı tebaiyyet eylemiş ise de Memleketeyn voyvodaları vilâyetlerinin bütün bütün sancak hey'etine girip de emr-i hükûmetin ellerinden çıkması havfine düçâr olarak ol taraftan devlete vâki' olan düşman hücûmlarında bunlar dahi hissedâr-ı adâvet ü şekāvet olmaktan bir ân fâriğ olmamışlardır. Binâen-aleyh aralık aralık tertîb-i cezâları için fermânlar ısdâr ve kuvve-i askeriyye irsâl olunup sonra tekrâr afv u eman fermânları tecdîd oluna gelmiştir. İşte bu fermânlardan biri dahi Sultân Mehmed Hân-ı Râbi' zamânında verilmiş olan emr-i âlî olarak ba'dehû anın üzerine gidilmiştir (300). 923 sene-i hicriyyesinde (M. 1517) vâki' şehr-i nisan evâsıtında sâlifü'z-zikr Boğdan fevt oldukta yerine oğlu İstefan voyvoda olup 927 (M. 1521) senesi mayısının evâhirinde Eflak'e girmiş olan asâkir-i Osmâniyye'nin muzafferiyyetlerini ve Avrupa hükümdârlarından bi'l-ittifâk muâvenete gelmeği mukāvele etmiş olanların ta'vîk u betâ'etlerini bi'l-müşâhede müceddeden arz-ı tebaiyyet eylediğine mükâfâten taraf-ı pâdişâhîden kendisine beyaz keçeden beyaz tüylü Yeniçeri ustası kukası ilbâs olunmakla Eflâk beyleri siyâh tüylü kuka ile melûl ü mahzûn ve hakk-ı tekaddümlerini zâyi' ederek Boğdan beylerinden dûn kalıp binâen-aleyh bu ana kadar Boğdan beyleri mevâki'-i resmiyyede Eflâk beylerine takaddüm edegelmişlerdir. El-hâsıl Eflâk voyvodaları gâh arz-ı tebaiyyet ve gâh isyâna cesâret edegelip nihâyet Kantakuzen familyasından meşhûr Şirban Voyvoda

Viyana'nın ikinci muhâsarasında Nemçelü ve Lehlü ile bi'l-muhâbere Orduyı Hümâyûnun ric'ati vukūunda Bosna ve Sırbistân ve Bulgaristân ülkelerinin inzimâmıyla Tuna'nın karşı yakasını büsbütün Nemçelü'ye ve Prut suyundan Kırım'a kadar Lehlü'ye alıvererek kendisi dahi Kostantiniyye'de Kayser olmak hülyâlarını kurmuş ve halefi Brankovano Basaraba demekle ma'rûf olan Kostanti Perada dahi Almanya imparatoruna bir tebaiyyet-i resmiyye izhâr ederek kendi nâmına sikke darb ettirip mülûke mahsûs olan mehter-hâne takımı ve tuğ gibi şeyler tertîbiyle bütün bütün istiklâl taslamış ve kezâlik Boğdan'da voyvoda bulunan Kantemir Hân neslinden Dimitri, Rusya İmparatoru Petro'nun meclûbu olarak anınla akd-i muâhede ve memleketini anın himâyesine idhâl etmiş ve nihayet 1125 sene-i hicriyyesinde (M. 1713) Rusya asâkiriyle beraber eyâletten çıkıp firâr etmeğe mecbûr olmuş ve artık yerli boyarlarına emniyyet ü i'timâd kalmamış olduğundan ve Memleketeyn'in te'mîn-i refâh u intizâmı elzem göründüğünden Dersaâdet'te Sultân Ahmed vak'ası ber-taraf olduktan sonra Nemçelü ile yeniden sefer kapıları küşâd olunmak üzere iken 1128 (M. 1716) senesi hilâlinde Divân-ı Hümâyûn tercümânı Nikolaki Mavrokordato Eflak voyvodası ve Rum milleti mütehayyizânından Mihal Rakoviçe, Boğdan voyvodası nasb olunarak voyvodalık bu uslûb ile yerli boyarlarından Fenerliler'e ya'nî İstanbul'da bulunan Rum milleti mütehayyizânına ve be-tahsîs Divân tercümânlığı hizmetinde bulunan takıma intikāl etmiştir. Voyvodaların Fenerliler'den olması Devlet-i Aliyyece tevsî'-i hukūk-ı hükûmet demek gibi görünmüş ise de Rusyalular bu sûretten daha ziyâde istifâde etmişlerdir. Zîrâ bu esnâda Yeniçerilerin inkiyâdsızlığı hasebiyle nizâm-ı umûr-ı devlet muhtell olarak vükelâ (301) ve ricâl-i Devlet-i Aliyye tez tez azl ü tebdîl olunageldiklerinden ve yeniden ser-kâra gelenler cer-i menfaat zımnında voyvodaların tebdîllerine ibtidâr ettiklerinden anlar dahi Dersaâdet'te sarf etmiş oldukları mebâliği derhâl ahâlî sırtından çıkarmak için mezâlim ve taaddiyyâta tasaddî edep Devlet-i Aliyye ise zulm ü taaddîlerine vâkıf olduğu anda te'dîblerinde tecvîz tereddüd buyurmadığı cihetle voyvodaların kimisi bir sene sürmeksizin azl ü tebdîl ve kimisi envâ'-ı ukūbetle te'dîb ü tenkîl olunageldiklerine mebnî evvel emirde kendilerine bir melce' tedârük eylemek ve kendi milletlerinden İstanbul'da olan husemâ ve rukebâları aleyhine kesb-i kuvvet etmek üzere günden güne ol tarafta tevessu' etmekte olan Rusya nüfûzundan istifâde zımnında Rusyalu'ya ba'zı hidemât-ı hafiyye arz ederlerdi.

El-hâsıl Fenerlüler Rusya'ya mümâşât etmeği muktezâ-yı maslahat ittihâz edip fakat bunu ba'zıları samîmî ve bâ'zıları zarûrî yaparlardı. Bu sûrette voyvodaların intihâb ve istihdâmları husûsunda kemâl-i ehemmiyyet ile dikkat, erkân-ı devlet olan zevâta farîza-i zimmet olduğu hâlde rüşvet ü irtikâb belâsıyla bu husûsta pek büyük hatar ve hatâlar vücûda getirilmiştir.

Memleketeyn ahâlîsi ise Fenerlüler'e bîgâne ve mültezim nazarıyla bakıp mezâlim-i vâkıalarından dâimâ şikâyet edegeldiklerinden başka bu asırlarda Memleketeyn'e gidip gelen me'mûrîn ve asâkir-i Devlet-i Aliyye dahi kendilerine ziyâde cevr ü ezâ eylediklerinden ahâlî-i merkūme bütün bütün bîzâr ve me'yûs olarak Rusya tarafına meyl ile anı kendilerine hâmî ittihâz etmişler idi. Ve'l-hâsıl voyvodalıkların Fenerlüler'e intikāli memleketin harâbiyyetine bâdî ve ahâlîsinin teneffürlerine ve nihâyet düşman kucağına düşmelerine müeddî olmuştur. 1182 (M. 1768) senesi seferinde Rusyalu Mora ve Arnavudluk taraflarında reâyâyı celb etmeğe ve bezl-i zerr ü sîm ile tarafdâr kazanmağa mütesaddî olduğu esnâda Memleketeyn'e râhib hey'etinde Dirmanos nâmında bir câsûs me'mûr edip mersûm dahi metropolit ve piskopos ve sâir papasları idlâl ve gâh Rum beylerinin zulmünden ve gâh Rusyalu'nun kendilerine olacak eltâf u himâyetinden bahisle iğfâl etmekle Rusya Amirali Orlof'un donanması Akdeniz sevâhiline îrâs-ı hasâr etmekte iken bu tarafta dahi Memleketeyn'in ahâlî-i kurâsı ayaklanıp bayağı haydûd hey'etinde kasabât ve çiftlikâtı ihrâk ve Eflak'e geçmiş olan Ordu-yı Hümâyûn'un etrâfını ihâta edercesine hasâr ve mazarratlar îrâs edip müteâkiben Hotin Kal'ası Rusya yedine giriftâr olıcak Memleketeyn ahâlîsi (302) hâl-i fakr u fâka ve zucretlerinden iştikâ zımnında Rusya İmparatoriçesi Katerina'ya arz u mahzarlar takdîm etmişlerdir. Katerina ise buralarda teksîr-i nüfûz için Memleketeyn umûruna müdâhale etmeğe tamâm böyle bir bahâne aramakta olduğundan dîn kardeşleri dediği Memleketeyn ahâlîsi ve ale'l-husûs hafî vü celî kendisine hevâdarlık eden müfsidler hakkında Kaynarca Muâhedesi'ne ba'zı fıkralar derc ettirmiştir.

Ve fi'l-vâki' ol evânda Fenerlü beylerin zulm u taaddîsiyle fukarâ ve acezenin hâli yaman olup Eflak Eyâleti'nin senevî vâridâtı yirmi iki yüke ve Boğdan Eyâleti'ninki on dört yüke bâliğ olmuşken ekser mebâliğin ne sûretle sarf olunduğu zîrde (Y) işâretiyle derc olunan defter-i masârıfâttan müstebân olur.

FASL-I ÂŞİR

Arabistân ve Havâlîsi Hakkındadır

Zîrde tahrîr edeceğimiz vekāyi'in birçoğu Arabistân cihetine dâir ve öteden beri müselsel ve muttasıl olarak gelmiş olan esbâb-ı târîhiyyeden münbais olduğuna mebnî ol havâlînin icmâlen ahvâl-i sâbıka vü lâhikası beyân kılınmak ve zikr olunan vekāyi'in başlıcaları ümm-i dünyâ denilen ve hâmil-i mevâlîd-i fiten olan Mısır-ı Kahire'nin tevlîd edegeldiği ahvâl-i târîhiyyeden olduğu cihetle vekāyi'-ı sâlife-i Mısrıyye'den bed' olunmak münâsib görülmüştür.

Ve eğerçi asıl Arabistân, Cezîretülarab'dır. Ancak millet-i memdûha-i Arab cihet-i vahdet-i İslâmiyye ile yekdil olarak i'lâ-yı kelimetullâh için Cezîretülarab'dan dışarı hücûm ettiklerinde Mısır ve Şam ve Irak gibi nice diyârı Arabistân etmişlerdir. İşte bu memleketlere dahi lisânımızda Arabistân denilir.

Mısır'ın Evâil-i Ahvâli

Mısır'ın kadîmî yerlisi Kıbt milleti olup hâkimlerine Firavn tesmiye olunurdu. Hazret-i Musa *-aleyhisselâm-*ın Firavn'ı dahi bunlardandır. Ancak andan sonra Devlet-i Kıbtıye çok sürmeyip munkarız olmuş ve ol vakitten beri millet-i Kıbtiyye hükûmet-i ecnebiyye (303) tahtına girip karnen ba'de karn ecânibden bir kavmin hükûmet-i kāhiresine inkıyâd edegelmişlerdir.

Hazre-i Ömer *–radıyallâhü anh–* zamânında feth olunduktan sonra hayli müddet merkez-i hilâfetten bi'n-niyâbe idâre olunup muahharan müstakil devletler zuhûr etmiştir. Bunlardan biri dahi Devlet-i Râfiziyye olmağın bir müddet Mısır'da Rafz mezhebi şuyû' bulduktan sonra Devlet-i Eyyûbiyye zuhûr edip bida'-ı Rafz ve Teşeyyu'u imhâ ile şeâir-i ehl-i sünnet ve cemâati yine Mısır'da te'sîs ü ihyâ ettikten başka sevâhil-i Şamiyye'ye istîlâ etmiş olan Ehl-i Salîbi dahi kahr u tedmîr etmiştir.

Bu devletin müddeti dahi seksen bir sene olup mukaddimesi Melik Salahaddin ve hâtimesi Melik Sâlih'in Şecerüddürr nâm zevcesidir. Ve Mısır'da en ibtidâ birçok köleler alıp da anlardan ayrıca ve başlıca asker tertîb eden işbu Melik Sâlih'dir ki Devlet-i Eyyûbiyye'nin inkırâzı anların elinden olmuştur. Şöyle ki Melik Sâlih vefât edip oğlu Turan Şâh sultân-ı Mısır oldukta babasının tertîb etmiş olduğu Kölemen askerine i'tibâr etmediğinden anlar dahi bundan tevahhuş ederek anı katl ile vâlidesi Şecerüddürr'ü iclâs ettiler. Ve üç ay sonra anı dahi hal' etmeleriyle Mısır'da Devlet-i Türkiyye zuhûr eyledi.

Ve bir müddet bu Memâlik'den zuhûr eden selâtîn-ı Mısrıyye hükûmet edip 678 (M. 1279-80) senesinde yine anlardan Kalâvûn nâm zât zuhûr ederek hükûmet-i Mısır'ı zabtla kendiyi Melik Mansûr telkīb etmiş ve devlet-i Kalâvûniyye'yi teşkîl edip gitmiştir. İşbu devlet-i Kalâvûniyye yüz seneyi mütecâviz Mısır'da hükûmet edip o dahi yine bu Memâlik fitnesiyle munkarız olmuştur. Şöyle ki selâtîn-i Kalâvûniyye'den Melik Eşref asrında Memâlik'in kesret-i şekāvet ü tuğyânlarına mebnî Mısır'dan ihrâc olunmalarını emr ettikte anlar dahi ictimâ' ve isyân ederek Sultân Eşref ile muhârebeye kıyâm ettiler. Lâkin mağlûb u münhezim olmalarıyla Sultân Eşref kimisini katl ve kimisini nefy etmekle bakiyyetü's-süyûfları ba'zı ümerâya iltică ile Mısır'da kaldılar ki bunlar eğerçi ecnâs-ı muhtelifeden mürekkeb idi. Ancak ekseri Çerkes olup bu vak'ada nazar u i'tibârdan düşerek Mısır'da gāyet muhakkar olmuşlar. Fe-emmâ anlar dahi devlet-i Kalâvûnniyye hakkında ızmâr-ı gayz u kin edip müterakkıb-ı fırsat imişler. Ve eğerçi böyle perîşân oldukları hâlde şunun bunun dâiresine sığınmışlar idi. Lâkin ma'nevî müttehid olarak ve içlerinden ba'zıları sohbet-i sultânîde dahi bulunarak ve her nasılsa bir aralık fırsat (304) bularak Melik Eşref'i katl etmeleriyle gāyet müsteskal ü muhakkar iken cümle ümerâdan ziyâde nâfizü'l-kelim ve muvakkar olup Mısır'ın nüfûz u menâfi'ini kendilerine hasr eylediler. Lâkin Mısır'ın hâli ihtilâl üzere kalıp içlerinde pek çok muharebeler vukūa gelerek nihâyet Berkuk-ı Çerkesî'nin zuhûruyla kavga basıldı. Şöyle ki Berkuk cümleye galebe edip hall ü akd-i umûru derdest ettikten sonra Melik Eşref'in oğlunu dahi hal' ile saltanatı kendisi zabt eyledi.

İşte mülûk-i Çerâkise'nin evveli işbu Berkuk'dur ki yüz otuz sene kadar saltanat-ı Mısriyye anın evlâd u ahfâdında karar kılıp âhirleri olan Gavri,

Sultân Selim hazretleriyle vâkı‘ olan muhârebede maktûl oldukta Devlet-i Çerâkise munkarız olup andan sonra Mısır’ın hükûmeti hulefâ-yı râşidîn vaktinde olduğu gibi merkez-i hilâfetten bi’n-niyâbe idâre olunagelmiş ise de yine bu Memâlik devâîsi ber-taraf olmayıp bu târîhlere değin Memâlik’den zuhûr eden ümerâ-yı Mısrıye’nin ceng ü cidâlleri eksik olmamıştır. Çünkü Sultân Selim’den sonra ümerâ ve asâkir-i Mısrıye Fıkāriyye ve Kāsımiyye deyü iki fırka olmak âdet-i câhiliyye ve bid‘at-ı şeytâniyyesi zuhûr ettiğinden müddet-i medîde bu iki fırka yek-diğerle ceng ü cidâl ve îkād-ı nâire-i kitâlden hâlî olmamışlardır. Bunun sebebi ba‘zı Mısır târîhlerinde tahrîr olunduğuna göre bu imiş ki Yavuz Sultân Selim Hazretleri Mısır’ı feth ile ümerâ-yı Çerâkiseyi istîsâl ettikten sonra bir gün Dîvân-ı Hümâyûn’larında acaba Çerâkise’den görmediğimiz biri kaldı mı dedikte huzûr-ı hümâyûnda bulunan Hayra Bey evet efendim Mısır’da Sevdun Bey nâmında gāyet müsinn biri olup ancak bir vakitten beri hânesine çekilerek uzlet ve inzivâyı ihtiyâr etmiştir. Ve Zülfikar ve Kasım nâmında iki oğlu dahi vardır ki gāyet şecî‘ ü bahadır ve cündîlikte mâhir olup bu bâbda akrânları yoktur. Anları dahi hânesinde haps edip halkla ihtilâttan men‘ etmiştir deyicek Sultân Selim Hazretleri “Vallâhi Ya Hayra Bey bu gāyet dûr-endîş ve dil-âgâh bir adam olmalıdır hemen ziyâretine gidib de nesâyihini istimâ‘ ile istifâde edelim” deyip doğru Sevdun Bey’in hânesine varmışlar. Görmüşler ki Kelâm-ı Kadîm tilâvet edip etrâfında bir takım etbâ‘ ve hadem ü haşemi dahi hizmet ediyorlar. Sevdun Bey Sultân Selim olduğunu anladığı anda derhâl kıyâm edip telaş ile icrâ-yı resm-i ubûdiyyet kaydına düşmüş Sultân Selim kendisine mulâtafa vü iltifât ederek emân u itmînân verdikten sonra huzûrunda oturdup uzlet u inzivâsının sebebini sual buyurdukta Sevdun Bey demiş ki devletimizin (305) umûru muhtell oldu. Sultânımız dahi âkıl u müdebbir kelâmını dinlemeyip ekser kibâr-ı devleti i‘dâm eyledi ve büyüklerin mansıbını Memâlik-i sıgâra tevcîh etti anlar dahi yüz bulup fukarâyı rencîde etmeğe ve meslek-i fesâd ü i‘tisâfa gitmeğe başladılar bu sebebden fukarâ ve reâyâ sultândan yüz çevirip Cenâb-ı Hakk’a tevcîh-i rûy-ı tazaru‘ u tazallüm eylediler.

Bu hâlâtı göricek elbette devletimizin min-tarafillâh muâheze birle adl ve intikām-ı İlâhîye dûçâr olacağını cezm ettim ve derhâl uzlet edip melhûz olan beliyyeden havfle oğullarımı dahi halkla ihtilâttan men‘ eyledim” deyü cevâb vermiş. Ba‘dehû Sultân Selim emîr-i merkūmun oğullarını getirdip

fi'l-vâki' nâsiye-i hâllerinde âsâr-ı besâlet ü cesâret müşâhede etmekle ziyâde taltîf u ikrâm eylemiş ve kendilerine ba'zı akâr u vâridât ihsân etmiştir. Ferdâsı sahrâya çıkıp kâffe-i ümerâ vü asâkiri da'vet etmekle emîri Sevdun ve oğulları dahi gelmiş olduğundan Sultân Selim Kāsım ile karındaşı Zülfikar binip biraz izhâr-ı san'at-ı fürûsiyyet etmelerini emr etmeğin anlar dahi atlarına süvâr olup ol kadar hüner göstermişler ki gözler kamaşıp herkes tahsin etmiş ve husûsiyle Osmanlılar bu sanâyia pek ziyâde taaccüb etmişler taraf-ı şehriyârîden ikisine dahi hil'atler giydirilip sûret-i ihtirâm gösterilmiştir. Bir gün sonra Sultân Selim hazretleri yine böyle bir dîvân edip askeri iki fırka eylemiş ve bir fırkasına Zülfikar Bey'i ve diğer fırkasına Kasım Bey'i reîs edip Osmanlı süvârîsinin ekseri Zülfikar Bey tarafında ve Mısır atlısının bir fırka-i cesîmesi Kasım Bey tarafında bulunmuştur. Ve Fıkāriyye'ye beyâz ve Kāsımiyye'ye kırmızı esvâb ilbâs ile yek-diğerden temyîz olunup ceng şeklinde yek-diğere hamle ve hücûm göstermeleri fermân olunmuş olduğundan anlar dahi hasmâne hücûm sûretleri izhâr ile tozlar kaldırarak ve mızraklarını birbirine tokuşturarak hamleler edip sahîhan ceng şeklinde sahrâyı sahîfe-i musattar keşîdeye döndürmüşler. Ancak tarafeyne hırs gelip az kalmış ki bir büyük ceng ü cidâl ve ma'reke-i kıtâl ola yazmış bu hâlde yek-diğerden ayrılsın deyü münâdîler nidâ ederek güç hâlle bu iki müvecceh belâyı birbirinden ayırabilmişler. Lâkin tarafeynde bu hırs bâkī kalıp ve andan sonra ümerâ ve asâkir-i Mısrıyye Fıkāriyye ve Kāsımiyye deyü iki fırka olup Fıkāriyye beyâza ve Kāsımiyye kırmızıya meyl ile her biri kendi rengine muhabbet ve diğer renkten nefret etmişler ve Fıkāriyya Osmânlı'ya ve Kāsımiyye Mısırlı'ya meyyâl olmuşlar ve bu gayret-i câhiliye beynlerinde âdet-i lâ-tetegayyer hükmüne girip me'kel ü melâbiste her taraf kendi rengine riâyetle Fıkāriyye'nin bayrakları beyâz ve Kāsımiyye'nin bayrakları kırmızı (306) olmak mültezim bulunmuş ve bu tefrika sebebiyle nice canlar telef ve nice kimseler sihâm-ı belâya hedef olup gitmiştir.

Çünkü menâsıb-ı Mısrıye bu iki fırka beyninde taksîm olunup meselâ emîrü'l-hâc Fıkāriyye'den ve defterdâr Kāsımiyye'den ve müteferrika-başı Fıkāriyye'den ve çavuşlar kethüdâsı Kāsımiyye'den olurdu. Lâkin ba'zan yekdiğere tagallub u tahakkum dâiyesiyle beynlerinde azîm ceng ü kıtâl vukūa gelirdi.

1142 (M. 1730) senesine kadar vakitleri bu keşmekeşle geçip târîh-i mezkûrdaki Sultân Ahmed'in hal'i senesidir. Mısır'da bu iki fırka beyninde büyük muhârebeler vukūa gelerek nihâyet Fıkāriyye tarafı galebe edip Kāsımiyye'yi istîsâl eylediler. Ol vakit Kāsımiyye'nin ekseri maktûl ve ma'dûm olup bakiyyetü's-suyûflarının kimisi Rum ve Şam'a firâr u ilticâ ve kimisi dahi Saîd içlerinde ihtifâ etmişlerdir.

Fıkāriyye bu vechile emâret-i Mısrıye'yi müstakıllen ve münhasıran zabt etmişler ise de andan sonra kendileri dahi başka nâm ve evhâm ile müteferrik olarak yek-diğerle ceng ü cidâle kıyâm eylediler. Çünkü Fıkāriyyelik nâmıyla ittihâd u ittifâkları Kāsımiyye'ye mukābeleten bir gayret-i câhiliyye eseri olup Kāsımiyye'nin izmihlâliyle kendilerinden dahi bu cihet-i vahdetin hükmü zâil olduğundan andan sonra dâiye-i nüfûz u istiklâl bi't-tab' anları dahi fırka fırka bulup birbiriyle kitâl ü cidâle mübâşeret eylemişlerdir. Hattâ meşhûr Ragıb Paşa Mısır vâlîsi iken bunların ıslâhına sa'y u iştigāl ettiği hâlde baş edemeyip 1161 (M. 1748) senesinde anı dahi vâlîlikten azl u tenzîl etmişler idi. 1180 (M. 1766-67) senelerine kadar hâl bu minvâl üzere cârî olup ümerâ-yı Mısrıyye yek-diğeri katl ü i'dâm etmekten hâlî olmamışlardır. O esnâda ümerâdan Bulutkapan deyü meşhûr olan Ali Bey husemâsına galebe ile menâsıb-ı Mısriyye'yi kendi tarafdârlarına hasr eylemiş ve memâlîkinden meşhûr Ebuzzeheb Mehmed Bey'in eliyle pek çok husemâsını i'dâm ederek aktâr-ı Mısrıyye'de kesb-i istiklâl etmiştir. Şöyle ki ziyâde memlûkler iştirâ edip ve her birini terbiye ile yetiştirip ümerâ silkine idhâl eylemiş ve hazînedârı olan büyük İsmail Bey'e emâret tevcîh ettikte merkūm Ebuzzeheb'i anın yerine hazînedâr nasb edip Mehmed Bey ise gāyet bahadır ve müdebbir olduğundan çok geçmeksizin ana dahi emâret verip bi'l-cümle ümerâya takdîm etmiş idi. Ebuzzeheb tesmiye olunmasının vechi dahi budur ki kal'ada emâret hil'atini giydikten sonra bahşîş olarak etrâfa bütün altın dağıtmış ve sokakta dahi fukarâya altın nisâr etmiş (307) olduğundan ve zâten semîh u sahî bir zât olup dâimâ böyle altın tasadduk u ihsân etmekten hâlî olmadığından Ebuzzeheb deyü ma'rûf olmuştur. Ve her husûsta tâli'i yâver olup bir ma'rekede mağlûbiyyet görmemiştir. Binâen-aleyh enzâr-ı umûmiyyede şânlı göründüğünden başka Ali Bey'in indinde dahi gāyet mukbil ü makbûl olmuştu.

Meşhûr Cezzâr Ahmed Paşa dahi bu esnâda ümerâ-yı Mısrıyye'nin serâmedânından olup Ali Bey pek mühimm umûrunu Ebuzzeheb ile ana gördürür ve anların eliyle hilâfında olanları i'dâm ettirir idi. Hattâ ümerâ-yı Mısriyye'den Hasan Bey ber-hayât oldukça Ali Bey itmâm-ı dâiye-i istiklâl edemeyeceğini cezm ettiğine mebnî anı dahi Ebuzzeheble Cezzâr'a katl ettirmişti. Fakat ümerâ içinde Ali Bey'in sakınacağı bir Sâlih Bey kalıp anınla dahi yek-diğere gadr ü ihanet etmemek üzere beynlerinde ahd ü peymân ve akd-i eymân olunduğundan andan dahi tahsîl-i itmînân etmişti. Lâkin nüfûz ve idârede Sâlih Bey kendiye bi't-tab' şerîk olduğundan anın dahi izâlesiyle bütün bütün kesb-i istiklâl ü istibdâd dâiyesine düşüp Cezzâr ise ümerânın cesûr u bahadırı olduğundan Ebuzzeheb'le beraber Sâlih Bey'in işini bitirmelerini emr ettikte Cezzâr'ın Sâlih Bey'e kıdem-i ubûdiyyeti olmak hasebiyle bundan imtinâ' etmeğin Ali Bey'in Cezzâr hakkında olan muhabbeti mübeddel-i adâvet olarak Cezzâr Mısır'dan firâr etmeğe mecbûr olmuştur. Bunun ba'zı mertebe tafsîli bilinmek için ber-vech-i âtî Cezzâr'ın tercüme-i evâil-i ahvâline mübâderet olunur.

Cezzâr'ın Evâil-i Hâli

Cezzâr Ahmed Paşa Bosneviyyü'l-asldır. On sekiz yaşında iken Dersaâdet'e gelerek berber olmak münâsebetiyle Hekim oğlu Ali Paşa dâiresine gelip gidermiş. 1169 (M. 1755-56) Senesinde Ali Paşa Mısır vâlîsi oldukta o dahi beraber gidip bir müddet dâiresinde müstahdem olduktan sonra ümerâyı Mısriyye'den sâlifü'z-zikr Sâlih Bey'e intisâb ile beraber hacca gidip gelmiş ve kendisi eğerçi Memâlîk'den değil ise de Rumeli'nin en şecî' ve bahadırları olan Boşnak tâifesinden olarak zâten cesûr ve cerî olduktan başka cündîlik fenninde dahi kesb-i mahâret etmekle Sâlih Bey kendisinden haz edip ziyâde riayet eylemiş ve Memâlik-i Mısrıyye esvâbı giydirip Boşnak Ahmed deyü ma'rûf olmuş idi. Bir müddet sonra ümerâdan Abdullah Bey'e intisâb edip o esnâda Abdullah Bey Bahîre'de olan Hunâdî urbânı üzerine (308) hareket ettikte Boşnak Ahmed dahi beraber gitmiş lâkin Abdullah Bey cengde maktûl olmakla Boşnak Ahmed Zülfikar Kâşif tarafından Bahîra'da bir karyeye müsellim nasb olunmuş idi. Binâen-aleyh Hunâdî urbânını gözetip bulduğunu katl ü i'dâm edermiş. Hattâ kibârından dört tanesini katl ile işte efendimin intikāmıdır deyü ruûs-ı maktūalarını Mısır'a irsâl eyledikte kassâb ma'nâsına

olan cezzâr ile telkīb olunup Cezzâr Ahmed deyü meşhûr olmuş ve Ali Bey kendisinin bu şöhretini istimâ' ile Mısır'a celb edip vâlî nasb eylemiş imiş.

Istılâhlarınca vâlî ta'bîri Mısır'ın umûr-ı zabtiyye me'mûru demek olup bu me'mûriyyette bulunan kimse gece gündüz şehir içinde dolaşarak edebsizlik edenleri haps ve te'dîb etmek ve döğmek anın vazîfe-i me'mûriyyetidir.

Cezzâr'ın bu bâbda olan sa'y u hizmeti dahi Ali Bey'in nazarında karîn-i kabûl olmağın kendisine emâret tevcîh ile sâhib-i sancak ederek Ahmed Bey el-Cezzâr demeğe başlamış ve bu sûretle Cezzâr ümerâ-yı Mısrıyye'nin ser âmedânından ma'dûd olmuş idi.

Ve'l-hâsıl Cezzâr ustura san'atını i'mâl-i seyf ma'rifetine tahvîl ile ümerâyı Mısrıyye içinde kesb-i temyîz etmeğin Ali Bey mehâmm-ı umûrunu Ebuzzeheb'le ana ihâle ederek izâle-i rukebâ ve ref'-i şürekâ kasdıyla ba'zı ümerâyı anlara katl ü i'dâm ettirmişti. Ber-minvâl-i sâbık Sâlih Bey'in i'dâmını dahi anlara ihâle ettikte Cezzâr, Sâlih Bey'in kendi hakkında olan hakk-ı nân u nemekine riâyeten ana sû'ikasd edemeyeceğini beyân ile i'tizâr ettikte Ali Bey lakırdıyı değiştirip, "Hayyâkallâh yâ Cezzâr merâmım seni tecrübe ve imtihân idi işte sadâkatin şimdi indimde sâbit oldu" demiş ise de Cezzâr'a emniyyet gelmeyip Ali Bey'in yanından çıktıktan sonra Sâlih Bey'in konağına giderek hufyeten vâki' hâlî ifâde eyledikte Sâlih Bey istib'âd edip Ali Bey karındaşım ile bidâyet-i hâlden beri beynimizde ma'kūd u müstahkem olan uhûd u mevâsîka nazaran hakkımda sû'ikasd edeceğini hiç aklım kesmez demiş Ali Bey ise ferdâsı Sâlih Bey'in konağına gelip esnâ-yı musâhabette Ebuzzeheb ile Cezzâr'ı senin hakkında nasıl tecrübe ettim nakl edeyim mi diyerek ve yüz bin dereden su getirerek ben nasıl bunları tecrübe ettim ise siz dahi adamlarınızı benim hakkımda tecrübe etmelisiniz deyü vâki' hâli bir başka renge koyup Salih Bey'i inandırmış ve andan sonra Ebuzzeheb'i çağırıp artık bize lâzım olan Sâlih Bey ile Cezzâr'ın işlerini bitirmektir diyerek katl ü i'dâmlarını ana havâle eylemiş olduğundan Ebuzzeheb vakt-i fırsata (309) müterakkıb olduğu hâlde bir gün fırsat düşürüp bir takrîble sell-i seyf ederek Sâlih Bey'i katl ettikte Sâlih Bey'in memâlîki târ-u-mâr olmuşlar lâkin bu vak'ada Cezzâr dahi beraber bulunup kendisinin fart-ı cesâret ve cür'etine nazaran herkesten evvel davranması melhûz iken bu bâbda bî-taraf durduğundan nâşî Ali Bey'in ba'zı tarafdârları kendiye takāza eylemişler.

Bu esnâda Ebuzzeheb seyfini çıkarıp siler iken Cezzâr'a getirsene kılıcını bakayım benim kılıcım gibi midir deyip ancak bundan merâm-ı hafîsi bir takrîble Cezzâr'ın kılıcını alıp da anı dahi i'dâm etmek olduğunu Cezzâr derk ve hiss etmekle "birâder benim kılıcım düşman yüzüne çıkar" deyü bozulup bir tarafa çekildikte Ebuzzeheb gülerek latife'ye bulaştırmış ise de Cezzâr'ın emniyyeti meslûb olmakla hemen ol gece hânesinden çıkıp ve Mağribî kıyâfetiyle İskenderiyye'ye azîmet edip ancak a'dâsını bir iki gün kadar igfâl ile firârı anlaşılıncaya dek biraz yol almak için sual edenlere keyfsizdir cevâbı verilmesini ehline tavsiye etmiş olduğundan fi'l-vâkı' iyâli dahi bu vechile i'lân edip çend rûz zarfında firârı anlaşılarak arkasından adam saldırmış ise de bu müddet zarfında Cezzâr İskenderiyye'ye vusûl bulduğu anda bir beylik gemiye binmiş bulunduğundan ol vaktin âdet-i câriye-i bahriyyesi üzere gemiden ihrâc olunamayıp Dersaâdet'e gelmişti. Bu vak'a yüz seksen iki târîhinde olup andan sonra Cezzâr pek çok sefâletlerle Anadolu içlerinden dolaşarak Haleb'e ve andan Şam'a gidip zîrde beyân olunacağı vechile ol havâlîde serseri geşt ü güzâr ededursun, biz gelelim yine Mısır'ın ahvâline.

Ali Bey'in Encâm-ı Hâli

Ber-minvâl-i muharrer Sâlih Bey katl olunup Cezzâr dahi firâr ettikten sonra Mısır'da Ali Bey'in ihtirâz edeceği bir kimse kalmadığından aktâr-ı Mısriyye'yi kâmilen kabza-i teshîrine alıp keyfe mâ yeşâ' tasarruf etmeğe ve mülûk-ı Çerâkise'nin târîhlerini istimâ' ile anlar dahi bizler gibi memlûk iken mülûk olmuşlar demeğe başlayıp ve kendisini Berkūk zu'm eyleyip eğerçi desîsekârlıkta Berkūk'a muâdil imiş farz edelim ammâ saltanat-ı seniyyenin azm-i şevket ü şânı devlet-i Kalâvûniyye'ye kıyâs kabûl etmediğini ve anın gibi nice şekāvet-pîşeler Devlet-i Aliyye'ye isyân edip der-akab cezâ-yı sezâsın bulageldiğini derk edemeyerek Mısır'da Devlet-i Çerâkise'yi müceddid olmak hayâl-i (310) muhâline düştüğü esnâda Devlet-i Aliyye Rusya seferiyle meşgūl olduğundan meydânı hâlî bulup ve Rusyalular dahi kendisini iğfâl u ıdlâl edip bu sebebden Devlet-i Aliyye'ye isyân ile Mısır Vâlîsi Mehmed Paşa'yı azl u tenzîl ve ba'dehû tesmîm etmekle bun[dan] sonra dört sene kadar Mısır'a vâlî gönderilemedi ve bu hilâlde gittikçe şekāveti artırıp 1184 (M. 1770-71) senesinde asâkir-i külliyye ile Ebuzzeheb'i ve Cüdâvi Hasan Bey'i bi'l-irsâl aktâr-ı Hicâziyye'yi zabt u istîlâ ettirmiş ve İsmail Bey'i dahi asâkir-i vefîre ile Şam havâlîsinin teshîrine göndermiş idi.

Ebuzzeheb Hicâz'dan avdetinde asâkir-i külliyye terfîkiyle ve kuvve-i kâmile ile 1185 (M. 1771-72) senesinde anı dahi Şam üzerine irsâl edip ol vakit Berrü'ş-Şâm'da kesb-i istiklâl u istibdâd etmiş olan Zâhir[129] Ömer'in dahi bu husûsa muvâfakatla Ebuzzeheb'e muâvenet etmesini kendiye tahrîr ettikte Zâhir Ömer arz-ı inkıyâd ederek hayli asâkirle oğullarını Ebuzzeheb maiyyetine göndermiş olmağın Yafa Sahrası'nda Ebuzzeheb ile bi'l-mülâkāt Şam üzerine hareket ettiklerine Şam vâlîsi bulunan Gürcü Osman Paşa vâkıf oldukta mukābele edemeyeceğini cezm etmeğin mecbûren Şam'ı terk ile Hama'ya gelip asker cem'ine iştigāl etmişti. Ebuzzeheb ve İsmail Bey gelip Şam'ı zabt ettiklerinde Ali Bey tarafından kendilerine tahrîrât gelip mühimmât ve asâkirden her ne isterlerse irsâlinde tecvîz-i kusûr olunmayacağı beyânıyla ilerlemelerini emr u iş'âr eyledi.

İsmail Bey ise zâten sâdık-ı devlet dûr-endîş bir zât olduğundan ve ihtimâl ki Ebuzzeheb'in bu derecelerde şân u şöhret kesb edip de cümleye tefevvuk ve tahakkumü dahi kendisini tabîi istirkāb hâlinde bulundurduğundan Şam'a dâhil olduklarında Ebuzzeheb'in zihnini tağyîr ve azmini tahvîl etmeğe başlamıştı. Şöyle ki Devlet-i Aliyye elbette bu sefer gāilesini ber-taraf eyler. Ol vakit gadûbâne bizlere müteveccih oldukta hâl müşkil olur. Kaldı ki Sultânü'l-müslimîne isyân etmek vesvese-i şeytân demektir. Ali Bey bu meslek-i nâ-müstakīme sapıp tarîkat-i ma'rûfe-i İslâmiyyeyi terk ile Moskov İmparatoriçesi Katerina'ya ittibâ' eyledi. Hâlbuki Rusyalular bizim a'dâ-yı dînimiz olup hâlâ her mü'min ü muvahhid olanlara anlar ile muhârebe etmek farz olmuştur. Zâhir Ömer'in takımına sen ne bakarsın anlar cebâbire ve fecere gürûhudur. Oğlu Şeyh Ali Zâhir'i görmüyor musun huzûr-ı saâdetinizde dahi terk-i edeb edip ve küstâhâne ve lâ-ubâliyâne oturup şânınıza şâyân olacak vechile ihtirâm kaydında (311) bulunmuyor adamları dahi fısk u fücûrdan hâlî olmuyarlar gibi nesâyih-i hakka ile Ebuzzeheb'in zihnini tahvîl etmişti. Hattâ bu esnâda Şam'a dâhil olan surre emîni ile görüştüklerinde ikisi dahi Devlet-i Aliyye'ye âsî olmayıp ancak mecbûren diyâr-ı Şam'a geldiklerini ve durmayıp gideceklerini ifâde ve anın vâsıtasıyla Devlet-i Aliyye'ye teblîğ-i hâl ettikleri mervîdir. Asâkir-i Mısrıye dahi yorulup arzû-yı vatan ile avdet temennâsında iken Ali Bey'den gelen tahrîrât-ı mezkûre îcâbınca bundan sonra

[129] Metinde: Tâhir Ömer olarak geçiyor

dahi müddet-i medîde diyâr-ı gurbette gezmek lâzım geleceğini mutâlaa birle fütûr getirmişler idi.

Bu hâlde Ebuzzeheb ümerâ u zâbitânı cem' edip Ali Bey'den gelmiş olan tahrîrât meâlini cümlesine tefhîm ile efendimizin merâmı oluncaya dek bizim diyâr-ı gurbette geşt ü güzâr etmekliğimizden ibâret oluyor. Biz ise farîza-i zimmetimizi edâ eyledik dâr u diyârımıza avdete me'zûn olmalıydık bu bâbda siz ne dersiniz gibi Mısır'a can atmak arzusunda olan ümerânın hırs u hâhiş-i avdetlerini tehyîc edecek ta'bîrât ile ifâde-i hâl ettikte Ebuzzeheb'den avdet sözünü işidicek cümlesi can ve gönülden arzû-yı vatan ile emr sizindir deyü her vechile Ebuzzeheb'in emrine arz-ı inkıyâd etmeleriyle hemen Ebuzzeheb bi'l-cümle asâkir-i Mısriyye'yi istishâb edip Mısır'a avdet etmiş ve Osman Paşa dahi gelip bi's-suhûle Şam'a dâhil olmuş ve çünkü Benû Şihâb'dan yirmi dört seneden beri Cebel-i Lübnan emîr olan Emîr Mansûr şeyhûhatından nâşî bu esnâda kendi ihtiyârıyla hükûmeti birâder-zâdesi Emîr Yusuf'a terk ü ferâğ etmiş olduğundan Emîr Yusuf dahi Şam'a gelerek Osman Paşa ile mülâkāt ettikte Osman Paşa ziyâde iltifât u ihtirâm ederek Cebel hükûmetini kendisine mukarrer kılmış idi.

Ali Bey ise Ebuzzeheb'in ilerleyibde tevsî'-i memâlik etmesi emelinde iken böyle ale'l-gafle avdetinden taaccüb ederek isti'lâm-ı keyfiyyet ettikte Ebuzzeheb Zâhir Ömer oğullarının tavr u mişvârından ve askerlerinin sû'-i hareketlerinden şikâyet etmekle Ali Bey dilgîr olup derhâl Zâhir Ömer'i tekdîr siyâkında bir mektûb tahrîr eyledi. Zâhir Ömer'e mektûbun vusûlünde bunun aslı yoktur ve Ebuzzeheb Şam'a mâlik olup havâss u avâm anın sat-vetinden düçâr-ı dehşet olmuşken bilâ-sebeb avdet etmiştir deyü cevâbnâme tahrîr ettikten başka şifâhen dahi ifâde-i hâl etmek için oğlu Şeyh Osman'ı Mısır'a göndermişti. Bundan dolayı Ali Bey ile Ebuzzeheb beyninde bâtınî burûdet zuhûra gelerek Ali Bey Ebuzzeheb'i katl etmeği tasmîm etmişti. Ebuzzeheb (312) ise zâten enzâr-ı enâmda makbûl ve tarafdârı çok olduktan başka bu kerre cem'iyyetini teksîr ve tarafdârlarını tevfîr edip şöyle ki tamâ-men halk kendiye mâil ve Ali Bey'den müteneffir olmuştu. Bu hâlde Ali Bey bir gece Ebuzzeheb'i katl için asâkirle konağını ihâta ettirmiş ise de Ebuz-zeheb bir taraftan firâr ile Saîd içine doğru azîmet ettikte bir takım ümerâ dahi kendisine refâkat ettikten başka Kāsımiyye bekāyâsından ve Ali Bey'in

tard etmiş olduğu kimselerden hayli asâkir cem‘ olup kuvvet buldu. Bundan dolayı Ali Bey telâşa düşüp İsmail Bey'i başbuğ nasb ederek ordu ile Ebuzzeheb üzerine göndermiş ise de İsmail Bey, Saîd taraflarına takarrub ettikte Ebuzzeheb ile ittihâd edip birlikte Mısır üzerine hareket ettikleri Ali Bey'in mesmûu olıcak eğerçi tekrar asker cem‘ine ibtidâr etmiş ise de Ebuzzeheb'in cem‘iyyetine mukābele mümkin olmadığından Ali Bey Şeyh Osman'ı dahi beraber alıp hemen Akkâ'ya firâr eyledi. Ebuzzeheb dahi gelip Mısır'ı zabt ile vukū‘-ı hâli Devlet-i Aliyye'ye tahrîr edip bu haber 1186 senesi evâilinde (M. 1772) Şumnu'da Ordu-yı Hümâyûn'a vusûl buldukta pek ziyâde mûcib-i memnûniyyet olmuştu.

Andan sonra Ali Bey Berrü'ş-Şâm'da asker tedârük ile yine Mısır'ı zabt etmek dâiyesinde olup bu maksad için Rusya'nın Akdeniz'deki donanmasını dahi Akka tarafına celb etmişti. Ve 1187 (M. 1773) senesinde Zâhir Ömer'in oğullarını bi'l-istishâb asâkir-i vefîre ile Mısır üzerine hareket etmekle Ebuzzeheb dahi kuvve-i kâfiye ile Mısır'dan çıkıp Sâlihiyye'de telâkī-i ferîkayn vukūunda Ebuzzeheb tarafı gālib ü muzaffer olup Ali Bey dahi mecrûhan tutulmağın Ebuzzeheb'in yanına getirildikte efendisi olmak hasabiyle kendisine riayet u ihtirâm ve yarasına tımâr için etıbbâ dahi ta‘yîn ettikten sonra tesmîm etmekle Ali Bey mukaddemâ Mısır Vâlîsi Mehmed Paşa'ya ettiğinin mücâzâtını görmüştür.

Andan sonra Ebuzzeheb bütün bütün aktâr-ı Mısrıyyeye'ye mâlik olup Devlet-i Aliyye'ye arz-ı inkıyâd ve Harameyn mukannenâtını mahallerine îsâl ve irsâliyye hazînesini irsâl etmekle nazar-ı Devlet-i Aliyye'de dahi makbûl olmuş idi. Bunun üzerine Halil Paşa Mısır vâlîsi olup ve gidip âdet-i kadîme üzere Mısır'da câlis-i mesned-i hükûmet olmuş ise de elinde bir şey olmayıp nüfûz u istiklâl kâmilen Ebuzzeheb elinde idi.

Bu hâlde hıtta-i Mısrıye sükûnet üzere olup herkes bu refâh u asâyişten memnûn u müstebşir olmuştu. Hâlbuki ümm-i dünyâ meşîme-i isti‘dâdiyyesinde nice mevâlîd-i fiten (313) beslemekte idiği vekāyi‘-i âtiyeden ma‘lûm olur. Lâkin bu vukūât-ı Mısrıyye dahi Berrü'ş-Şâm vekāyi‘iyle mahlût olduğundan evvel emirde ol havâlînin icmâlen beyân-ı ahvâli münâsib görülmüştür.

Cebel-i Lübnan'ın Keyfiyyet-i İdâre-i Mâziyye ve Hâzırası ve Hükkâmının Usûl ve Rusûm-ı Kadîmesi ve Ahâlîsinin Mikdâr ve Aksâmı

Berrü'ş-Şâm denilen Sayda Eyâleti müteaddid sancaklara münkasım olup işte Cebel-i Lübnan bu eyâlet dâhilinde olduğu hâlde müteaddid mukātaalara ya'nî nevâhî ve kazâlara taksîm olunur ve her mukātaa nice kasabât ve kurâyı şâmildir. Ve her mukātaaya bir hânedân mutasarrıf olup cümlesi emîr-i Cebel olan bir hâkim-i umûmînin zîr-i hükmünde bulunurlardı. Bu hâkim-i umûmî Maanoğulları hânedânından olup anların inkırâzından sonra Benû Şahab zuhûr ederek Cebel-i Lübnan hükûmeteni zabt etmişlerdir. Şöyle ki Emîr Fahreddin Maanî'nin birâder-zâdesi ve Maanoğulları'nın hâtimesi olan Emîr Ahmed'in vefâtından hukkâm-ı Vâdî-i Teym olan Benû Şahab'dan birinin zîr-i nikâhında bir kızı kalıp andan tevellüd eden Emîr Haydar b. Mûsâ Cebel-i Dürûz hükûmetine vâris olmuştur. Bu keyfiyyet bin yüz on yedi târîhinde vukū' bulmuştur. Müddet-i medîde Cebel-i mezkûrda hükûmet eden ümerâ-yı Şehâbiyye'nin cedd-i a'lâsı işte bu Emîr Haydar'dır. Anın yedinde Yemeniyye fırkası muzmahil olmuştur. Şöyle ki öteden beri Cebel ahâlîsi Kaysiyye ve Yemeniyye deyü iki fırka olup beynlerinde adâvet-i şedîde olduğundan münâzaa vü cidâl ve muhârebe vü kitâlden hâlî olmazlardı. Benû Şehâb'dan Emîr Haydar b. Musa'nın emâretinde bu iki fırka beyninde Ayn-ı Dâre Muhârebesi deyü meşhûr olan melhame vukū' bulup Yemeniyye tarafı mağlûb u muzmahil olmakla hükûmet-i Cebel münhasıran Kaysiyye eline geçdi. Ve Emîr Haydar hükûmet-i Cebel'de kesb-i nüfûz u istiklâl etmiş oldu. Lâkin sonra Benî Canbolat ya'nî Canpolat oğulları ile Beni'l-imâd beyninde bir münâzaa zuhûr edip ahâlî-i Cebel'den ba'zıları bunlara ve ba'zıları anlara meyl etmeleriyle yine bilâd-ı Cebel iki fırka oldu. Biri Canbolatiyye'dir ki Benî Canbolat ashâbıdır. Ve diğeri Yezbekiyye olup Beni'l-imâd ashâbıdır ki cedd-i a'lâları olan Yezbek'e nisbet olunurlar. Bu iki fırka beyninde dahi adâvet müstahkem ü müstemirr olup yine Cebel ahâlîsi ceng ü cidâlden hâlî olamadılar. Fakat meşâyih-i Nekdiyye (314) bu bâbda bî-taraf kalıp îcâbına göre istedikleri tarafa mümâşât etmekte bulundular. Bu halde yine cümlesi hâkim-i Cebel olan Emîr Şehâbî'ye inkıyâd edegelmişlerdir.

Mûmâ-ileyh Emîr Haydar bin yüz kırk târîhinde vefât etmekle yerine oğlu Emîr Melham geçip ancak zamânında mukātaât mutasarrıfları itâatten rû-gerdân olarak vefâtına kadar ceng ü cidâl eksik olmamış ve eğerçi cümlesine galebe etmiş ise de zamânında ahâlî müsterih olamamıştır. Vefâtında yerine birâderi Emîr Mansûr geçip yirmi dört sene Cebel'de nüfûz-ı tâmm ile hükûmet ettikten sonra ihtiyârlığına binâen hükûmetten isti'fâ ettikte yerine birâder-zâdesi Emîr Yusuf b. El-Emirü'l-melham hâkim-i Cebel olmuştur.

Ve fi'l-asl Cebel hükûmeti Cebel-i Şuf sancağından ibâret olarak yedi mukātaayı hâvî idi ki Şuf ve Menasıf ve Urkûb ve Cered ve Meten ve Şehar ve Garb mukātaalarıdır. Ve Şuf iki kısma münkasım olup Şuf Suveycânî ve Şuf Habatî denir. Ve kezâ Urkûb ile Garb dahi a'la ve ednâ deyü ikişer kısma münkasım olurlar. Ve Lübnan bu Cebel'in zirvesine alem olup muahharan mecmû'-ı cebele ıtlâk olunmuştur.

Bu mukātaâtın her birinde birer hânedân olup şöyle ki Şuf'da Benu Canbolat ve Menâsıf'da Benû Ebi Neked ve Urkûb-ı a'lâda Benü'l-abd ve Urkûb-ı ednâda Benü'l-imâd ve Cered'de Benû Abdülmelik ve Metinde Benü'l-lem' ve Garb-ı a'lâda Benû Telhuk ve Garb-ı ednâda Benû Raslan sâkin olarak her biri kendi mukātaasına mutasarrıf olur. Ve fakat Benî Ebi'n-Neked Şehâre dahi hüküm ederler idi.

Bu hânedânların kâffesi Dürzî olup bu beldeleri istîlâ etmiş oldukların-dan Bilâd-ı Durûz ve Cebel-i Dürzî denilmiştir. Fakat Benü'l-lem' sonraları tanassur eylemiştir. Ve bunlardan ba'zıları ümerâ ve ba'zıları meşâyih olup ümerânın derecesi meşâyihten a'lâdır ki gerek muâmelâtta ve gerek tahrîrâtta rusûm ve elkâb-ı ihtirâmiyyece birbirinden fark u tefâvütleri vardır. Ve Benû Şehâb'dan sonra ümerânın a'lâ derecesi Benû Ebi'l-lem' olup ba'dehû Benî Raslan'dır. Vesâiri meşâyihtir fakat ümerâ ile meşâyih arasında Benû Mezher tavassut eder ki anlara mukaddimîn denilip merâsimde ümerânın alt tarafında ve meşâyihin üst tarafında bulunurlar. Ümerâ ve meşâyihten biri hâkim cebel ile mülâkāt edecek oldukta rusûm-ı kadîmeleri bu vechiledir ki eğer emîrin kendi hânedânından ya'nî Benû Şehâb'dan ise oda kapısından içeri girdiği anda hâkim hemen yerinden kıyâm ile bisâtından iner o dahi gelip selâm verir. Ve hâkimin omuzunu öper. Ve eğer sâir ümerâ yahut meşâyihten ise selâm vermedikçe kıyâm etmez. Ve selâm verdikten sonra kıyâm

(315) edip ancak eğer Benî Ebi'l-lem'den ise hâkimin bazusunu ve eğer Benî Raslan'dan ise bileğini ve eğer mukaddimînden yahut meşâyihten ise avcının başparmağı tarafını öper. Ammâ sâir nâsdan biri olursa ba'zısına el öpmeğe seğirttikte kıyâm eyler. Ve ba'zısına hiç kıyâm etmez. Ve ba'zısı aslâ hâkimin huzûruna giremez idi.

Ve bu ümerâ ve meşâyihin cümlesini hâkim-i Şehâbî kendi mektûbunda ah-i azîz deyü telkīb eyler. Lâkin eğer ümerâ-yı Benî Ebi'l-laim'den ise *(Cenâbu hazreti'l-ahi'l-azîz el-emîr filânü'l-mükerrem hafazahullâhu teâlâ evvelen mezîdü'l-eşvâk li-müşâhedetiküm fî külli hayrin ve sâniyen kezâ ve kezâ)*[130] deyü tahrîr eyler. Ve mektûb kâğıdın nısf-ı tabakası olur. Ve eğer Benî Raslan'dan ise ana dahi bu vechile yazar fakat kâğıdın rub'-ı tabakına yazıp esnâyı kitâbette dahi ve sâniyen lafzını iskāt eyler. Ve imzâ mahallinde ah ve belki muhibb-i muhlis deyü ta'bîr eder. Meşâyihe dahi Benû Raslan'a yazdığı gibi yazar fakat evvelinden cenâb lafzını ıskāt eder. Ve Nasârâ'dan kâtı' metinde mütemekkin olan Benû Büleybil ve Deyrü'l-kamer'de olan Benî Ebî Şakir'e ve kâffe-i cebelde bulunan ba'zı mütehayyiz kimselere hazretü azîzinâ yazıp fakat hafazahullâh yerine sellemehullâh ve li-müşâhedetiküm yerine li-rü'yâküm isti'mâl eyler. Ve Deyrü'l-kamer ahâlîsiyle kendi kurâ-yı hâssası olan karyeler ahâlîsine ve sâir mahallerin meşâhîrine yalnız azîzünâ ve sâir nâsa eazzü'l-muhibbîn deyü tahrîr eder idi.

Ve ümerâ ve meşâyihten biri bir kabâhat işlerse hâkimin emriyle haps ve darb ve katl olunamayıp mücâzâtı yalnız mâl ve 'akārını musâdere veyahut nefy ve tağrîb gibi bir sûretle olmak ve böyle müttehem iken hâkimin yanına geldiklerinde rütbelerince îcâb eden rusûm-ı ihtirâmiyyenin kâffesini hâkim icrâ etmek ve bu bâbda gazab yollu yazdığı mektûbunda dahi elkāb ve ünvânlarına aslâ halel getirmeyip fakat muhabbete delâlet eden elfâzı terk eylemek ve sâir vakitte mektûbu hâricinden mühürlemek âdet iken böyle tekdîrnâme yazdığı sûrette mührünü sahîfenin yüzüne basmak usûl-i kadîmelerindendir.

Ve bu mukātaât ashâbı kendi mukātaalarında mutasarrıf olup emr ve nehylerini infâz ederler. Ve harâc ve vergilerini cem' ile bir mikdâr muayyeni-

[130] Aziz kardeş, değerli falanca emir hazretleri, *Allah taala kendisini muhafaza eylesin*, evvela, her hayırda (hayırlı işte) sizi görmekten ziyade mutluluk duyuyor, saniyen şöyle ve şöyle

ni hâkime verirler. Ve bâkīsi kendilerinde kalır. Fakat reâyâdan birinin da'vâsı zuhûr ve usûlü vechile sâhib-i mukātaaya mürâcaat edip de adl üzere fasl etmezse hâkime varıp şikâyet ettikte taraf-ı hâkimden bir kerre tahrîr olunur. Ve yine ihkāk-ı hak etmeyip de tekrar şikâyet vukū' bulursa bir mübâşir ta'yîn ve irsâl olunup ve kezâ ahâlî ile ashâb-ı mukātaât beyninde münâzaa zuhûrunda dahi evvel emirde bir kerre taraf-ı hâkimden (316) tahrîrât ve sâniyen mübâşir gönderilip mübâşir orada ikāmet ettiği müddetçe gerek kendisinin ve gerek atının masârifi müddeâ-aleyh tarafından tesviye olunduktan başka hizmet-i mübâşiriyye olmak üzere bir mikdâr akçe dahi alıverilir. Ve ashâb-ı mukātaât eğerçi haps u darbe me'zûn olup ancak azâim-i umûrun icrâsı hâkim-i umûmîye müfevvaz olduğundan katl maddesi gibi mühim mevâddın icrâsı hâkim tarafından me'mûr ve mansûb olan ummâlin ma'rifetiyle olmak lâzım gelir ki her mukātaada yine ol mukātaa ashâbından olmak şartıyla biri hâkim tarafından mukātaaya müdîr nasb olunup ana âmil denilir. Ve ol hânedânın sâir ricâli dahi ahâlî-i sâire gibi anın zîr-i hükm ve idâresinde bulunur. Ve fakat Deyrü'l-kamer ve mülhakātı olan kurâ-yı hâssada hâkîmin hükmü doğrudan doğruya cârî olup istediğini azl ü nasb eyler idi.

İşte Cebel hükûmeti kadîmî işbu mukātaât-ı seb'ayı hâvî olan Şuf sancağı'ndan ibâret idi. Ancak vakit vakit buna pek çok mukātaalar ilâve olunmuş ve bir aralık ba'zıları yine ayrılmıştı. Çünkü Cebel-i mezkûrun bir takım cibâl-i müteselsileden ibâret olup ba'zı kıt'aları bir aralık Sayda yahut Şam vâlîleri taraflarından idâre olunmuş ve bir aralık dahi idâre-i Cebel tahtında bulunmuştur.

Ümerâ-yı Şehâbiyye vaktinde dâhil-i hükûmet-i Cebel olup kalmış olan mukātaalar cânib-i garbîde iklîm-i hurûb ve iklîm-i tuffâh ve iklîm-i Cüzeyn ve cânib-i kıbelîde Cebel-i Reyhan ile Bıkā' ve cânib-i şarkīde Kesrevan ve Fütûh ve bilâd-ı Cübeyl ve bilâd-ı Betron ve Cebbetü'l-munaytara ve Cebbetü Beşerî ve Kure ve Zaviye mukātaalarıdır. Cânib-i garbîye meşâyih-i Canbolatiyye mutasarrıf olup ammâ cânib-i kıbelîde ve cânib-i şarkīden bilâd-ı Cübeyl ve Betron'da doğrudan doğruya hâkim Şehâbi'nin hükûmeti cârî olarak tarafından me'mûrlar nasb u irsâl eylerdi. Ammâ Kisrevan'da meşâyih-i Benü'l-Hâzin ve Cebetü'l-Munaytara'da meşâyih-i Benû Hammâ'da ve Kure-i Fukada Benü'l-'Âzâr ve Zaviye'de meşâyih-i Benû'z-Zâhir tasarruf ve

hükûmet ederlerdi. Lâkin sonraları cânib-i şarkînin bu nizâmı bozulup ve husûsiyle Benû Hammâda meşâyihinin mukātaaları bütün bütün ellerinden gidip hâkim Şehâbi tarafından idâre olunmağa başlamıştı.

Bu meşâyihin kâffesi bilâd-ı Şuf meşâyihi derecesinde olup fakat Benû Hammâ'da ümerâ-yı Lem'iyyîn derecesindedir. Ve Benû'l-'Âzâr sâir meşâyihten bir derece dûndur. Bunlardan başka Kisrevan'da Benî Ceyş ve Bukā'da Benî Haymûr meşâyihi var ise de bir yere hüküm ve tasarrufları yok idi. Bunların içinden meşâyih-i Benî Haymûr Sünnî ve Benû Hammâda Şiî (317) olup bâkīsi nasârâdır. Ve Cebel-i Betron'da ekrâd-ı Eyyûbiyye'ye nisbet iddiâ eder bir kavim olup vaktiyle ashâb-ı servet ve hükûmet imişler. Sonra hâlleri münkalib ve diğer gûn olup avâm-ı nâssın en ednâ derecesine tenezzül birle zirâat gibi işlerle meşgūl bulunmuşlar ve ba'zıları tese'üle mecbûr olmuşlardır. Lâkin 'indlerinde hubb-i şeref-i haseb eseri bâkī olmakla âmmeden kız alıp vermezler ve birisi tese'üle mecbûr olsa âmmeden isti'tâf ve suale tenezzül etmeyip ümerâ ve meşâyih-i mu'tebereden tese'ül eder. Ve emâret lakabına ziyâde hırsları olup her ne kadar bî-vâye ve muhtâc kalsalar da yine emîr deyü çağırılmazlarsa cevâb vermezler. Ve emîr ünvânından gayri bir ta'bîr ile selâm verilse selâm almazlar. Ve bunlar hâlâ Re's-i Nehâş nâm karyede bulunup tûl-i müddet zül ve meskenetleri hasebiyle lakab-ı kadîmleri mensî olarak ümerâ-yı Re's-i Nehâş deyü meşhûr olmuşlardır.

Cihet-i garbiyyede Cezeyn mukaddimîni dahi bu kabîlden olarak vaktiyle ashâb-ı rif'at ve şân olup muahharan mertebe ve menzeletlerinden düşmeleriyle bulundukları karye kendilerine lakab olarak Cezeyn mukaddimîni deyü ma'rûf olmuşlardır. Ve zikr olunan ümerâ-yı Re's-i Nehâş Sünnî olup ammâ bunlar Şîanın Mütâvele denilen fırkasından olarak Benî Ali Sagīr'e nisbet olunurlar. Benî Ali Sagīr hânedânı meşâyihi Benî Mütevâli'den olup Sayda Eyâleti'nin bir kıt'a-i müstakıllesi olan bilâd-ı Beşâre ashâbı idiler ki zîrde beyân olunacağı vechile anların hânümânlarını Cezzâr Ahmed Paşa yakıp bitirmiştir.

Ümerâ-yı Şehâbiyye'nin makarr-ı emâretleri Deyrü'l-kamer olup ancak kesîren-mâ Beyrut'da dahi otururlardı. Ve Cebel'de satvet ve istiklâlleri berkemâl olduğu vakitlerde pek çok âsâr-ı haseneye ve halkla rıfk u mülâyemet üzere hüsn-i muâmeleye muvaffak olduklarından nâs dahi anlara meyl et-

mekle yüz elli seneyi mütecâviz Cebel'de bi'l-istiklâl hüküm ve tasarrufları câri olup fakat Sayda vâlîlerine sâliyâne olarak yüz otuz kise akçe mâl-ı mîrî verirler ve ba'zan Sayda Eyâleti'nde ba'zı ârızalar zuhûruyla Şam vâlîsine îfâ-yı resm-i tebaiyyet ederler idi. Lâkin dâhilî idârelerinde müstakıll olmalarıyla vâlîler müdâhale edemeyip hattâ vâlîler havfından firâr ve ilticâ edenleri hâkim-i cebel sahâbet u sıyânet etmek usûl-ı mer'iyyelerinden olmağın vâlîler istirdâd edemezdi. Husûsât-ı sâirelerinde dahi bu vechile imtiyâzları var idi. Ve çünkü Cebel hâkimi öteden beri ol havâlîde bulunan hükkâm-ı aşâirin merci'i olmak hasebiyle etrâfta bulunan ümerâ ve meşâyih kâffeten işbu tâife-i Şehâbiye'ye serfürû edip ve büyüklerden birisi anlara karşı durmayıp irâdelerine muvâfakat ve husûsiyle bilâd-ı Beşâre ve Hasbiya ve Raşiya denilen (318) Vadi't-Teym ve Baalbek meşâyihi ile meşâyih-i Elfenniyye hâkim-i Cebel olan Emîr Şehâbî'ye kemâl-i ta'zîm ile azâyim-i umûrda beher hâl ana mürâcaat edegelmişlerdir.

Tâife-i Şehâbiyye fi'l-asl ehl-i İslâm olup silsile-i nesebleri ashâb-ı kirâma müntemî olur. Fakat sonraları içlerinden ba'zıları tanassur eylemiştir. Çünkü Cebel-i Lübnan'da ehl-i İslâm ile Yehûd pek az olup ekserî Dürzî ve Nasârâ'dır. Ve Dürzîlere nisbetle dahi Nasârâ daha ziyâde ise de Dürzîler Cebel'in en cesûr ve şecî' tâifesi olarak ekseri müsellah olup vekāyi'-i harbiyyede ekseriya müteevvile anlarla dahi beraber buluna geldiğinden ve kesret-i nüfûsca Cebel'de her tâifeye gālib olan Mârûnîler de takrîben altıda bir müsellah çıkarsa müteevvilede dörtte bir ve Dürzîler'in rub'undan ziyâdesi müsellah bulunduğundan ve ümerâ ve meşâyihin ekseri Dürzî olup ve ahâlî-i Cebel beyninde ise çendân münâferet-i dîniyye ve mezhebiyye olmayıp ittihâd u ihtilâfları asabiyyet üzerine mübtenî olduğundan öteden beri Dürzîler tavâif-i sâireye gālib gelerek Cebel'de nüfûz ve idâre Dürzî hânedânlarında kalmıştı. Fakat Hiristiyan papazlarının dahi Hiristiyanlar içinde ma'nevî nüfûzları câri idi. Ümerâ-yı Şehâbiyye Cebel'de kesb-i istiklâl etmek için bu hânedânların kesr-i nüfûzlarına teşebbüs edip ancak lede'l-iktizâ kesret-i nüfûsca gālib olan Hiristiyânları kendilerine muâvin etmek üzere papazları kendi taraflarına celb ederek bu sûretle ba'zıları dahi tanassur etmiştir. Fakat bu hareketleri ahâlî-i Cebel beyninde ba'zı mertebe münâferet-i dîniyye efkârı bırakıp bu ise karîbü'l-ahdde cebelin iki kaymakamlığa münkasım olmasına ve hükûmet-i Şehâbiyye'nin zevâl bulmasına sebeb olmakla el-hâletü

hazihî Cebel-i Lübnan iki kaymakamlık olup biri Dürzî kaymakamlığıdır ki livâ-yı Şuf ve Cebel-i Dürzî denilip sâlifü'z-zikr mukātaât-ı seb'a ya'nî Şuf mukātaalarıyla Hurûb ve Tüffâh ve Cezeyn mukātaalarından ibârettir. Ve diğeri Nasârâ kaymakamlığıdır ki livâ-yı Cebîl ve Cebel-i Nasârâ denilip Cebîl ve Kisrevan ve Fütûh ve sâir mukātaât-ı şarkıyyeyi hâvîdir. Ve işbu iki sancaktan dahi hukûmet-i Şehâbiyye mürtefi' olmuştur. Ve bu hilâlde Bıkâ' dahi Şam Eyâleti'ne ilhâk olunmuştur. Ve Deyrü'l-kamer iki kaymakamlıktan hâric bırakılarak Sayda vâlîsi tarafından bir kaymakam ile idâre olunmaktadır. El-hâsıl Cebel-i Lübnan'da merâtibe ziyâde riayet olunarak fakr u fâka sebebiyle şeref-i haseb ü nesebleri zâyi' olmayıp ve bir kimse kesb-i gınâ ve servet etmekle anlarca tahsîl-i mertebe edemeyip herkesin haysiyyet ve menzelet-i asliyyesi muhâfaza oluna geldiği hâlde ümerâ-yı Şehâbiyye Cebel'deki eski hânedânları imhâ ederek tevsî'-i hukūk-ı hükûmet sevdâsına düşüp kendi hükûmet-i mevrûselerini zâyi' etmişlerdir.

(319) Livâ-yı Nasârâ'da dahi bir mikdâr Dürzî mevcûd ise de kesretleri livâ-yı Şuf'dadır. Ve bu kaymakamlıkların ikisi dahi şimdi on ikişer mukātaaya taksîm olunup ve mecmûunun sathı terbîan yüz elli sâat olup dokuz yüz bu kadar kasabât ve kurâ ve mezâri'i hâvîdir. Mezraa beş altı hâneden ibâret olan küçük karyelere denilir. Ve kâffe-i ahâlîsi iki yüz on yedi bin nüfûsa bâliğ olup altı bin beş yüzü Sünnî ve on bir bin beş yüzü Müteevvile deyü ma'rûf olan Şîî ve otuz bini Dürzî ve yüz yirmi bir bini Mârûnî ve kırk yedi bini Rûm ve Melekî ve bin kadarı Yahûdî'dir. Ancak bu kaymakamlıkların hâricinde ve Şam taraflarında dahi yüz otuz dokuz bin nüfûs mikdârı Marunî ve yirmi sekiz bin kadar Dürzî ve dört bin beş yüz Müteevvile mevcûd olup bunlar dahi fi'l-asl Cebel-i Lübnan ahâlîsinden olmalarıyla kâffe-i ahâlî-i Cebel üç yüz bu kadar bin nüfûsa bâliğ olur. Ve bu hesâb üzere Marûnîler'in kâffesi iki yüz altmış bin olup içlerinden kırk iki bin müsellah çıkar ve Müteevvile on altı bine bâliğ olup dört bin müsellahları bulunur ve Dürzîler elli sekiz bin olup on yedi bini müsellahtır ki rub'undan ziyâdesi silâh tutar demek olup bir millette bu kadar çok müsellah çıkamaz.

Dürzîler'in ekseri çiftçi olup içlerinde ashâb-ı sanâyi' nâdir bulunur. Ammâ tavâif-i sâire ekseriya sanâyi' ve ticâret ile meşgūl olurlar. Ve Dürzî nisâsının hüsn ü cemâlleri tavâif-i sâireye nisbetle dûndur.

Cebel-i Lübnan'ın cevdet ve letâfet-i âb u hevâsı inkâr olunmaz. Ahâlîsi dahi kesret üzere agdiyye-i mütenevvia ekl etmediklerinden dâimâ vücûdları sıhhat üzeredir. Marûniler Katolik mezhebinde olup hicret-i Nebeviyyeden üç yüz doksan sene mukaddem ol havâlîde telkīn-i dîn-i İsevî etmiş olan Marun nâm râhibe mensûbdurlar. Melekî dahi Rûm Katoliği demektir. Dürzîler zâhirde Müslümânlık da'vâsında bulunup hâlbuki kâffe-i akāid-i İslâmiyye'yi ve belki bi'l-cümle edyânı münkir olmalarıyla anların âdât ve akāyidleri bervech-i âtî müstakıllen ve mufasslalan beyân olunur.

Dürzîlerin Âdât ve Akāidi

Dürzîlerin hamiyyet ve nahvetleri gālib ve sabr u tahammülleri ziyâde olup lisânlarını fuhşiyâttan hıfz ile gazab hâlinde dahi birbirine fenâ söz söylemezler. Ve uhûd ve mevâsîka ziyâde riâyet ve dost ittihâz ettikleri kimselere ifrât üzere sadâkat edip anların uğurunda nefislerini hatar u tehlikeye ilkā etmekten ictinâb eylemezler. (320)

Ve kesîrân mâ beyne't-tavâif bir gûne adâvet vukū'iyle vekāyi'-i azîmeye sebeb olup hattâ gālib u muzaffer olan fırka diğer tarafı terk-i vatan etmeğe mecbûr ettiği çoktur. Böyle ma'rekelerde her fırkayı asdıkā ve taraftarlarından bir cemâat tasahhub ederek yek-diğerin uğuruna kendilerini mehâlike ilkā ederler. Ve böyle iki tâife beyninde hâsıl olan sahâbet-i asabiyye halefen an-selef mevrûs olup ve buna ihtilâf-ı dîn ü mezheb dahi mâni' olmayıp Nasârâ ve Dürzîler beyninde dahi asabiyyetce ittihâd mevcûd olduğu sûrette yek-diğer hakkında îfâ-yı lâzime-i taassub u tasahhub eylerler. Fakat böyle adâvet hâlinde dahi mürüvveti elden bırakmayıp mücerred merdâne galebe ile ahz-i sâr eyler ve gadrden ictinâb ederler.

Nitekim Dürzîler'den biri düşmanının hânesine uğrayıp zevcesini bir işle meşgūl bulmakla ana muâvenet kaydında iken kocası geldikte âdeten bir dostu gibi selâm verip ve taâm getirip yedirmiş ve avdetinde dahi teşyî' edip ancak hîn-i vedâ'da biz yine eski hâlimiz üzereyiz ya'nî adâvet bâkīdir demiş olduğu mervîdir.

Kezâlik Urkub'da Benî Gadbân ile tâife-i Hüseyniyye beyninde adâvet olduğundan Hüseyniyye gālib gelerek Benî Gadbân hânelerinde duramayıp etrâfa firâr eylemişler idi. Bir müddet murûrunda bi-hasebi't-tesâdüf Hüsey-

niyye'den biri karyeden baîd bir mahalde çift sürerken Benî Gadbân'dan iki kişi nâgâh çıka gelip üzerine hücûm ettiklerinde hemen segirdip firâr ederken ayağı duvar üzerine mevzû' bir büyük taşa dokunarak taş kendi üzerine düşüp anı hareketten alıkomağla derhâl ikisi birden sıçrayıp yanına geldikleri gibi bî-çâre hayâtından kat'-ı ümîd etmiş, anlar ise yetişip taşı kaldırmışlar. Ve şimdi seni katlde bizce bir mübâhât olmaz. Lâkin bundan sonra kendini bizden sakın deyip salıvermişler.

Ve yine bu kabîlden olmak üzere nakl olunur ki Dürzîler'den İbrahim Neked nâmında biri kendi zevcesi hakkında ba'zı mertebe iştibâh etmekle istiknâh-ı hâl zımnında bir akşamüstü işim var Deyrikamer'e gideceğim deyü atına binip gitmiş ve hattâ yolda bir konağa inip geceye dek orada meks ve ikāmetten sonra avdet etmiş ve hânesine yakın bir mahalde inip atını bir ağaca bend ile sessizce hânesine geldikte kapı kilidli olduğu hâlde içeride ses ve söz işitmiş olmasıyla zevcesine ses etmiş ise de zevcesi kapıyı açmak şöyle dursun cevâb dahi vermemiş olduğundan İbrahim hemen kapıyı göğüsleyip zor ile içeri girdikte çünkü merkūm İbrahim gāyet şecî' ve mehîb bir kişi olduğundan zenpâre bîm canla ne yapacağını (321) şaşırmış iken havfini teskîn için elinden tutup selâmetle git velâkin bu hâli ketm et ki eğer şuyû' bulursa katline sebeb olur demiş. Ve bu hâlde zevcesi dahi cânından nâ-ümîd iken güya hiçbir şey olmamış gibi ana dahi bir şey demeyip ve bir bed muâmele etmeyip fakat bir müddet murûrunda bir başka şey'i bahâne ederek ve hakīkat-i hâli kimseye sezdirmeyerek tatlîk etmiştir.

Bu makūle şeyler Dürzîler'in in[di]nde âdâb u edebiyyât kabîlinden olup ahkâm-ı şer'iyye için kadıları vardır ki muâmelâtta şerîat-i İslâmiyye üzere hükm ederler. Fakat ibâdât ve nikâh ve talâk gibi ba'zı mevâdda kendilerine mahsûs usûlleri vardır. Keyfiyyet-i izdivâcları bu vechiledir ki biri bir kızı almak istedikte ibtidâ kızın hânesine bir vâsıta ya'nî görücü gönderip kızın familyası eğer kızı verecek olurlar ise hemen bir parça tatlı getirip beraber yerler ki buna Nu'mâniyye denilir. Ve Nu'mâniyye ekl olundukta merkūm ol kıza nâmzed olmuş olur. Binâen-aleyh görücü oradan avdetle merkūm zevce haber verdikte o dahi kendi kavminden biraz kimseleri gönderip mehr-i muayyen üzere sened yazdıklarında kız anın zevcesi olmuş olup her ne vakit isterse kızı celb ve ihzâr eyler. Ve eğer bunun üzerine kız muvâfakat etmeyecek olursa

hemen anı tatlîk edip diğeriyle tezevvüc eder. Ve eğer o dahi böyle muhâlefet ederse anı dahi bu minvâl üzere terk edip tâ bir muvâfakat edeni bulunca bu siyâk üzere gider. Ve indlerinde iki karının cem'i câiz olmayıp birini tatlîk etmedikçe diğerini alamaz. Ve karıları pek cüz'î şeyle boş olup meselâ karı bir yere gitmek için istîzân ettikte yalnız git deyip de git ve avdet et demese boş olur. Ve âyînlerince mutallakanın reddi câiz olmayıp velev ki bir başkasına varıp da boşanmış olsa bile bir dahi eski kocasına varamaz.

Ba'zı muâmelâtta dahi şerîat-i İslâmiyye'ye muhâlif âdetleri vardır. Meselâ usûllerince bir adam kâffe-i emvâlini evlâdından birine vasiyyet edip de sâirîni mahrûm edebilir. Fakat bu dahi kendi elinin emeğiyle kazanılmış emvâl olduğu sûrette olup çünkü âbâ vü ecdâdından intikāl etmiş olan mâl kendi kazancı olmamak hasebiyle hânedânına âid olarak anda usûl ve fürû' müsâvî olduğundan verese anı taksîm etmeğe müstehıktır derler. Ve karı pederinin hânesinden bir şey'e vâris olamamak Dürzî hânedânlarının usûl-i kadîmelerinden olup bu âdet sâire sirâyet ederek Cebel'de bulunan tavâif-i sâirede dahi cârî olmuştur. (322) Dürzîler'in mu'tekadât-ı bâtılaları bu vechiledir ki Mısır'da hükûmet eden mülûk-ı Fâtımiyye'den Hâkim Bi-emrihî'nin ulûhiyyetine kāil olup ana ibâdet ederler.

Hâkim Bi-emrihî evâil-i karn-ı hâmiste zuhûr eden Mansûr Ubeydî b. Abdülaziz b. Abdülmu 'iz el-Fâtımî'dir ki ilm-i nücûm ve reml ve tılısımata rağbet ettiğinden Dürzîler dahi ana iktidâen bu ulûmun tahsîliyle meşgûl olup ulûm-ı sâire ile çendân takayyüd etmezler.

Ve çünki mülûk-ı Fâtımiyye revâfızdan olmalarıyla Hâkim Bi-emrihî dahi fi'l-asl Râfızî olup lakabı Hâkim Bi-emrillâh idi. Ulûhiyyet da'vâsı etmekle kendisini Hâkim Bi-emrihî deyü telkīb eyledi. Ve minberlerde Bismillâhirrahmanirrahîm yerine bismi'l-hâkim El-muhyî El-mümît deyü okunmasını hutebâya emr etti. Ve bir takım şer' ve akla sığmaz ve birbirine uymaz etvâr u harekâtı nihâyet kendisinin katline sebeb olup ancak keyfiyyet-i katlinde müverrihîn ihtilâf etmişlerdir. Ammâ Dürzîler güyâ ki Hâkim Bi-emrihî bir gece münferiden Kasabatü'l-halvân denilen Birketü'z-zerkā'ya varıp oradan semâya urûc eyledi deyü zu'm ederler. Sahîhi budur ki Hâkim Bi-emrihî'nin beyâz himâra rukûb ile gezip dolaşmak mu'tâdı olup bir gün bu vechile Mısır'dan hurûc ile Birketü'z-zerkā nâhiyesine müteveccih oldukta

ehl-i İslâm'dan mutarassıd-ı fırsat olan birkaç kişi bağteten üzerine hücûm ve kendisini katl ile bir kuyuya tarh u ilkā etmişler. Ve esvâblarını düğmeleri ilikli olduğu hâlde hımârının yanında bırakıp gitmişler ve şehire gelip ehl-i İslâm'a muntazır oldukları vak'anın vukūunu haber vermişler ammâ hâkimin etbâ' ve mu'tekidleri ki Battaniyyûn tesmiye olunurlar hâkimin avdeti teahhur eyledikte iziyle gidip esvâb ve himârından başka bir eser görmediklerinden semâya urûc eyledi zu'munda bulunmuşlardır.

Hâkim'in en ibtidâ da'vâsını tasdîk eden Şeyh Mehmed Dürzî'dir ki Hâkim'in ulûhiyyetini i'lân ettikte üzerine avâmm-ı nâss hücûm ile katl etmişlerdir. Hâkim evvel emirde bundan iğmâz etmiş ise de bir müddet sonra kâtilleri katl eylemiştir. İşte Dürzî ismi bundan me'hûzdür. Ba'dehû Hamza b. Ali zuhûr ile nâsı Hâkim'in ibâdetine da'vet ve icâbet edenler ile bile Mısır'da gizlice ma'bedler peydâ edip Hâkim Bi-emrihî'ye nihânî ibâdet etmeğe mübâşeret etmişlerdir. Dürzîler Hâkim'i ilâh ittihâz ettikleri misillü işbu Hamza b. Ali'yi dahi anın peygamberi mesâbesinde i'tikād ederek ana Hâdi'l-müstecibîn ve Hüccetü'l-kāim deyip ziyâde ihtirâm ederler. Ammâ Mehmed Dürzî'yi sevmeyip hod be-hod nâssı da'vete ibtidâr ile Hamza'nın önüne geçip de anın mansıbını gasb etmek (323) istemişti deyü ta'n ederler. Nitekim Dürzîler'in *El-gāye ve'n-nasîha* nâm risâlelerini mutâlaa ile ma'lûm olur.

Ber-minvâl-i muharrer Hamza'nın etbâı Hâkim'in ulûhiyyetini i'tikād ile ana ibâdet ve perestiş etmek üzere Mısır'da gizli ma'bedler yapmışlar idi. Ancak ehl-i İslâm gālib u muzaffer olarak anları Mısır'dan tard u teb'îd etmekle aktâr-ı Şamiyye'ye firâr edip ve birazı diyâr-ı Haleb'de vâki' Cebel-i A'lâ'ya ve birazı Havran'a nâzil olup ba'dehû teferruk ederek bir mikdârı Vâdî-i Teyme ve bir mikdârı Cebel-i Şuf'a geldiler. Ve gittikçe tekessür edip şu mikdâra bâliğ oldular ki Dürzî denilen tâife işte bunların ensâb u zürriyyetidir. Bunlar zâhiren ziyy-i İslâm'da bulunurlar ise enbiyâyı inkâr ve gerek ehl-i İslâm ve gerek Yahûd ve Nasârâ hakkında ta'n u teşnî' ederler. Ve diyânet-i hakka tevhîd-i hâkimden ibâret olarak edyân-ı sâire mensûhtur derler. Ve 'indlerinde savm ile salât yerine sıdk-ı lisân ve hıfz-ı ihvân farz olup ancak gerek sadâkate ve gerek siyânete riâyetleri kendi milletlerine mahsûs olup sâire hakkında bunların icrâsını tecvîz etmezler ve eğerçi Kur'ân-ı kerîmi

okurlar ise de akl ve şer'a münâkız te'vîlât ile kendi mu'tekidât-ı bâtılalarına göre hâtır u hayâle gelmez ma'nâlar verirler. Ve çünkü ba'zı felâsifeye tebean âlemin kıdemine zehâbla takmîs ta'bîr ederek tenâsuha kāil olup cesede kamîs derler. Ve meyyitin hîn-i vefâtında rûhu bir mevlûde intikāl eyler deyü i'tikād edip fülân vakitte fülân iken fülân kalıba girmiş deyü beynlerinde bir takım masallar söylerler. Ve hüviyyet-i İlâhiyye dahi her asırda bir kalıba hulûl ile çok kerre bu âlemde zuhûr edip nihâyet Hâkim'de tecellî eyledi. Ve zuhûr ve butûn müttehid olduğundan bir zamân Muiz ve bir zamân Azîz ve bir zamân Hâkim olmak anın vahdâniyyetine münâfî olmaz deyü Hâkim Bi-emrihî'den evvel peder ve ceddinde dahi tecellî etmiştir zu'miyle *(külli yevmin hüve fî şe'n)*[131] âyet-i kerîmesine her asırda bir sûrette bulunur deyü ma'nâ verirler. Ve imâm ve muktedâları olan Hamza dahi her asırda bir kalıbda bulunup bir zamân Mesîh hak ve bir zamân Süleyman b. Davud ve bir zamân Şuayb ve Fisakores hekîm olmuştur. Ve Nebî-i Kerîm dahi odur. Ve asr-ı Muhammedî'nin Hamzası Selman-ı Fârisî'dir. Ve Kur'ân hakīkat-i hâlde Selman-ı Fârisî'ye vahy olunmakla anın kelâmı olup Muhammed andan ahz eylemiştir deyü zu'm ederler. Hattâ *(Yâ büneyye ekımi's-salâte ve'mur bi'l-ma'rûf venhe ani'l-münker)*[132] âyet-i kerîmesi Lokman'ın kendi oğluna hitâben ettiği vasiyyetine dâir iken Selman'ın Muhammed'e hitâbıdır. Ve oğul ta'bîri hakk-ı ta'lîme mebnîdir derler. Lâkin bu makūle akāid-i bâtılaları beynlerinde esrâr (324) kabîlinden olmak üzere ketmine pek ziyâde i'tinâ edip bîgâneye keşf-i râz etmediklerinden başka pek ziyâde emniyyet ü i'timâdları olmadıkça kendi milletlerine bile açılmazlar. Binâen-aleyh kendilerini iki fırka i'tibâr edip ve bir fırkasına ukkāl ve diğerine cühhâl deyip bu vechile nisâlarını dahi âkılât ve câhilât deyü iki kısma taksîm ederler. Ve âkıleye cüveyde ve câhileye gayr-ı cüveyde derler ve ukkāl dahi iki tabakaya taksîm olunup biri hâssadır ki hakkıyla mevsûk ve mu'temed olup dînine tamâmıyla tahsîl-i ma'rifet etmiş olanlardır. Ve diğeri âmmedir ki hakkında hüsn-i zann olunup ba'zı mertebe diyânet-i Dürziyye'ye kesb-i vukūf etmiş olmakla müctehid makāmındadır. Ammâ âmme-i cuhhâli kendi dîn ve âyînine aslâ ma'lûmâtı olmayıp yalnız

[131] "...O, her an yaratma halindedir", Rahman Suresi, 55/29

[132] "Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış,..." Lokman Suresi, 31/17.

Dürzî ismi tahtında bulunmaktan başka haz ve hisseleri yoktur. Ve ukkāl her nerede bulunsalar ibâdetgâh olmak üzere halvethâneler ittihâz edip şöyle ki dâire içinde dâireler inşâ ve cum'a gecelerinde her tabakanın takımı ictimâ' birle dış dâirede cem'iyyet ve bir mikdâr mevâiz ü nesâyihe dâir şeyler kırâ'at olunduktan sonra kuru üzüm gibi bir parça tatlı yenip tabaka-i âmme hurûc ve avdet ettikten sonra tabaka-i hâssa ricâli iç dâireye duhûl ile kapıları kaparlar ve bisât-ı sofra-i bahs ve muhâvereyi mebsût mıstaba-i şirk ve ilhâd ve serpûş-ı serâir-i dîn-i dalâlet-âyînlerin birbirine feth u küşâd ederler. Ukkālin bir de tabaka-i etkıyâsı vardır ki mütenezzihîn derler pek sıkı vera' ve ibâdet üzere bulunurlar. Şöyle ki ba'zıları ölünce tezevvüc etmez. Ve ba'zılar cemî' eyyâm-ı hayâtında et yemez. Ve ba'zılar her gün sâim olur. Beynlerinde ma'rûf ve mu'teber olan Şeyh Hüseyin ki Cebel-i Şuf'da şeyh-i ukkāl idi. Aslâ yemiş yemez imiş. Fakat her gûne yemiş zuhûrunda ibtidâ birer kerre tadıp sene-i âtiyyeye dek bir dahi ağzına koymaz imiş. Ashâbından ba'zılar bu husûsta kendiye i'tirâz ettiklerinde eğer hiç tatmasam şâyed ki bana kibr gelir deyü cevâb vermiş olduğu mervîdir. Ve kâffe-i ukkāl evân-ı cehlinde her ne kadar müskirâta mübtelâ olsa ve süfehâdan bulunsa silk-i ukkāla dâhil olduktan sonra müskirât içmezler ve fuhşiyyât söylemezler. Ekl ü şürbde isrâf eylemezler. Zîrâ indlerinde isrâf ahlâk-ı muvahhidîne azîm nakīsa verir. Ve hükkâm ve ümerânın mâlını harâm i'tikād edip Hâkim'in ve hademesinin hânelerinde ekl-i taâm etmezler. Hattâ mâl-ı Hâkimle alınan bir hayvâna tahmîl ile nakl olunan şey'i bile yemezler. Ve mütenezzihîn tabakasının ricâli ziyâde ihtiyât edip ukkāldan başkasının hânesinde yiyip içmezler. Fakat kâffesi tüccâr mâlını hangi cihetten gelirse gelsin istihlâl edip binâen-aleyh şüpheli akçeyi aldıklarında tüccâra varıp tebdîl ederler. (325)

Ber-minvâl-i meşrûh Dürzîler'in akāid ü âyînleri beynlerinde mektûm tutulagelmiş olmasıyla tefâsîl-i diyânetleri nâ-ma'lûm iken 1251 (M. 1835) senesinde Mısır seraskeri bulunan İbrahim Paşa Vâdi't-Teym'de anları urduğu vakit asâkir-i Mısrıyye Dürzî ma'bedlerini nehb ü gāret edip husûsiyle ol vakit Benû Şihâb'dan hâkim-i Cebel bulunan Emîr Beşir'in Mısırlılar ile beraber bulunan askerleri birçok Dürzî kitâblarını ahz u iğtinâm etmiş olmalarıyla bu kitâblar etrâf-ı âleme münteşir olup kâffesi Arabiyyü'l-ibâre olmak hasebiyle ba'zıları Fransız ve İngiliz lisânlarına tercüme olunmuş ve bunlardan ahz ile diyânet-i Dürzîyân'a dâir muahharan Arabiyyü'l-ibâre ba'zı risâ-

leler dahi te'lîf kılınmış ise de Dürzîler'in ketm-i esrâr husûsunda olan dikkat ü i'tinâlarına mebnî merâmlarını rumûz u kinâyât ile tahrîr eylediklerinden ve esâs-ı diyânetleri şerîat-i zâhire ve bâtıneyi ibtâl üzerine mebnî olmasıyla akāid-i bâtılalarını mebâhis-i ilm-i kelâm ile gulât-ı mutasavvifenin ba'zı makālâtına ve ashâb-ı Rafz u İlhâd'ın ve husûsiyle gulât-ı Şîa'dan İsmâiliyye fırkasının te'vîlâtına i'tirâz siyâkında mebnî ale'l-hikâye gibi söylediklerinden hakīkat-i diyânetleri pek de etrâfıyla meydâna çıkarılamamıştır.

Mezkûr İsmâiliyye fırkasının reîsleri Ali Kul Abdullah b. Meymun el-Kaddâh ve Ali Kul Hamadan Karmıt olmakla Karâmita ve Kur'ân'ın zâhirini inkâr ile bâtınına kāil olmalarıyla Bâtıniyye tesmiye olunmuşlardır. Ve kezâ Seb'iyye dahi denilir. Zîrâ nutkan bi'ş-şerâyi' ya'nî rusül yedidir. Derler ki Âdem ve Nuh ve İbrahim ve Musa ve İsa ve Muhammed –aleyhi's-selâm– ile İmâm Muhammed Mehdî'dir. Ve bunların her ikisi beyninde şerâyi'i mütemmim olur. Yedi imâm isbât ederler. Ve zu'mlarınca her asırda yedi medâr-ı iktidâ ve ihtidâ mevcûd olup evvelkisi gāyet-i edille-i dîn olan İmâm-ı asrdır. İkincisi imâmın ilmini hâmil olan hüccettir. Üçüncüsü hüccetten ahz-i ilm eden kimsedir ki zû-massa derler. Dördüncüsü da'vetcilerin ekberidir ki mü'min dedikleri havâdârlarının derecâtını tertîb eder. Beşincisi tâlibînden ahd alıp da anları imâmın cemâatine idhâl etmeğe me'zûn olandır. Altıncısı mükellebdir ki mezheblerince derecesi âlî ise de henüz me'zûn bi'd-da've olmayıp fakat avcıların kelbleri gibi da'vetciyi tâlibe delâlet eyler. Yedincisi da'vetciye tebaiyyet ve inâbetle imâmın cemâatine dehâlet eden tâlib-i münîbdir.

İşte İsmâiliyye'nin esâs-ı i'tikādları bu makūle hurâfât sarfa olup bunun üzerine birçok te'vîlât-ı bâtıla binâ ederler. Meselâ abdest imâma muhabbetten ibârettir. Ve teyemmüm imâmın gıyâbında me'zûndan ahz-ı inâbettir derler. Dürzîler dahi bu makūle mevâddı (326) mevzû' bahs ederek gerek hakk ve gerek bâtıl kâffesini çürüdüp bir millet ve nihlete benzemez sûretle tarîk-i şirk ve dalâlete zâhib olduklarından akāyid-i bâtılalarına fi'l-cümle vukūf kesb etmek bu misillü ehl-i bid'atin evhâm-ı fâsidelerini bilmeğe mütevakkıftır. İlm-i kelâma oldukça sâbıka-i muârefe ve intisâbım derkâr olduğu hâlde Dürzîler'in dahi gerek kendi kitâblarından ba'zıları ve gerek anlara dâir yazılmış olan ba'zı resâil mutâlaa güzâr-ı fakīrânem olmakla istinbât edebil-

diğim mertebe i'tikādlarının ber-vech-i âtî ba'zı mertebe tafsîlâtına mübâderet olunmak münâsib görülmüştür.

Dürzîler kendi akāid-i bâtılalarını hesâb-ı cümel ve eşkâl-i hurûf gibi bir takım evhâm ve hurâfât üzerine binâ edegelmişlerdir. Meselâ Hamza Bey ashâb ve nukebâ ve a'vân ve ensârı 164 olup sıdk kelimesi dahi bi-hesâbi'l-cümel aded-i mezkûra mutâbık olduğundan sıdk maddesini böyle sin ile yazıp sâdık ve esdak derler. Ve bir de Ehl-i beyt-i Muhammedî'yi ya'nî kâffe-i evlâd ve zevcât-ı Nebeviyye'yi dâl-i mühmele ile hurûf-ı kedb tesmiye ederler ki bi-hisabi'l-cümel 26 olup ana hulefâ-yı râşidînin adedi ilâve ile hâsıl olan 30 adedi sadın bi-hisâbi'l-cümel mutâbık olduğu 90 adedinden tarh olundukta bâkī 60 olur ki sin harfine mutâbık gelir. Zu'mlarınca işte bu hisâb dahi sıdkın sıdk yazılmasını îcâb eyler.

Ve ber-minvâl-i sâbık tenâsuha kāil olup kendilerinin evliyâ i'tikād eyledikleri kibâr-ı ukkāldan biri fevt oldukta rûhu Çin tarafına gidip orada bir kalıba hulûl edermiş ve bu sebebden verâ-yı cebel Çin'de kendilerinin güya pek çok velîleri var imiş zu'mında bulunurlar. Ve işbu âlem-i insden mukaddem âlem-i cinn ve âlem-i ben gibi bir takım âlemler isbât ederler. Ve Hâkim Bi-emrihî'den mukaddem yetmiş devr güzâr edip her devr dört milyon dokuz yüz bin sene olmakla âferîneşten asr-ı Hâkim'e kadar üç yüz kırk üç milyon sene geçmiştir. Ve Hâkim'in devri devr-i kıyâmettir deyip dâhil-i Çin'den Ye'cûc ve Me'cûc'un zuhûruna muntazır olurlar. Ve Ye'cûc ve Me'cûc'a ihtirâm edip derler ki bu kavm-i kirâm iki buçuk milyon askerle Mekke'ye gelirler. Ferdâsı ale's-sabâh Hâkim Bi-emrihî anlara beyt-i şerîfin rükn-i yemânîsinden tecellî eyler ve elindeki seyf-i mezheb ile nâssı tehdîd edip sonra seyfi Hamza'nın eline verir. O dahi kelb ile hınzırı katl edip ba'dehû Ka'be'yi hedm ile kâffe-i cihân ve arzın hükûmetini münhasıran Dürzîler'e i'tâ eyler ve bakiyye-i nâs reâyâ hükmünde istihdâm olunurlar. Şöyle ki o vakit nâs dört fırka olup evvelkisi muvahhidîndir ki ukkâl-ı Durûz olup anlar selâtîn-i vüzerâ ve hukkâm (327) olurlar. İkincisi ehl-i zâhirdir ki ehl-i İslâm ile Yahûd'dur. Üçüncüsü ehl-i Bâtındır ki Nasârâ ile Şîadır. Dördüncüsü mürteddîndir ki cuhhâl-i Durûz'dur. Ve Hamza muvahhid add olunan ukkāl-ı Durûz'dan başka tavâif-i sâirenin alınlarına damga vurur ve cizye vaz' eder. Ve daha bunun gibi hakāretler eyler. Ammâ Dürzîler'in ukkāli ber-minvâl-i meşrûh

ashâb-ı saltanat u servet ve yesâr ve cühhâli sâir tavâiften ziyâde ve şedîd azâb u meşakkatlere dûçâr olurlar. Zîrâ anlar ehl-i îmân iken tarîk-i tevhîde sülûk etmemişlerdir derler. Kelb ile hınzırdan murâdları nâtık ile esâstır ki sûret-i ifâdelerine nazaran bunlar iki mazhariyyetten ibâret ve zu'mlarınca şeytân iblisten başka olarak nâtık iblisin ve esâs şeytanın hâlidir derler. Ve nâtık ibtidâ adamda zuhûr edip sonra Nuh'a ve sonra İbrahim'e ve sonra Musa'ya ve sonra İsa'ya ve sonra Muhammed'e ve sonra Saîd b. Ahmed el-Mehdî'ye intikāl etti deyip işbu Mehdî'yi dahi peygamberân-ı ulü'l-azm sırasında ta'dâd ederler. Ve yedisine dahi nâtık ta'bîr edip bunların her birinin asrında birer esâs isbât etmeleriyle esâs dahi bu vechile ibtidâ Şit b. Âdem'de zuhûr etti ki Âdem'in esâsıdır. Ve andan Sâm'a ve sonra İsmail'e ve sonra Harun'a ve sonra Şem'ûn'a ve sonra Ali b. Ebî Tâlib'e ve asr-ı saîdde Kaddâh'a intikāl eyledi derler.

Ve zu'mlarınca nâtık, sâhib-i şerîat-ı zâhire ve esâs sâhib-i şerîat-i bâtına demek olup Hâkim Bi-emrihî zuhûrunda iki şerîati dahi nesh etmekle anların yerine kendisinin tevhîd ve ibâdeti kâim oldu deyü i'tikād etmeleriyle ıstılâhlarınca ehl-i zâhir olan sünnîlere münkir ve kâfir ve ehl-i bâtın olan Şîîlere müşrik ta'bîr ederler. Bu vechile kâffe-i tekâlîf-i zâhiriyye ve bâtıniyye mensûh olup meselâ ashâb-ı Rafz u İlhâd'ın i'tikād-ı bâtıllarınca salât ya'nî namaz Hazret-i Ali ile ana muhib ve tâbi' olanlar beyninde bir sıla ve râbıta-i muhabbetten ibâret olarak ahd-i me'lûf demek olur ki buna vâsıl olanlar şeyhinin muhabbetinden berî olmaları lâzım gelir ve (*inne's-salâte tenhâ ani'l-fahşâi ve'l-münker*)[133] âyet-i kerîmesinde fahşâ ile münkerden murâd Ebûbekir ile Ömer'dir derler. Ve kezâ zekât tevellî ile teberrîden ibâret olup tevellî Hazret-i Ali'ye ve evlâdına muhabbet ve teberrî Ebûbekir ve Ömer ve Osman'a ve anların müttebi'leri olan sâir ashâba buğz ve adâvettir derler. İşte Müteevvile'nin esâs i'tikādları bu akîde-i fâsidedir. Ammâ Dürzî'ler salât ve zekât-ı şer'iyyeyi inkâr ettikleri gibi revâfızın bu makūle akāyid-i kâsidelerini dahi inkâr edip Hâkim Bi-emrihî şerîat-i zâhire ve bâtıneyi nesh etmekle salât-ı hakīkiyye kendisinin ulûhiyyetini tasdîk birle ana ibâdet (328) ve ta'zîmden ibârettir ve zekât dahi iki ma'nâdân ya'nî zâhir ve bâtından kalbi tathîr etmek ve'l-hâsıl kâffe-i akāyid-i kadîmeden geçmektir deyü zu'm ederler. Hâsılı nusûs-ı Kur'âniyye ile sâbit olan kâffe-i tekâlîfi-i dîniyyeyi inkâr ettikleri mi-

[133] "...Muhakkak ki namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar...", Ankebut Suresi, 29/45.

sillü ashâb-ı Rafz u İlhad'ın küfriyyât ve bid'atlerini ve edyân-ı sâireyi inkâr ederler. Ve her birinden hâric ve cümlesinden eşna' suretle bir girîve-i şirk ve ilhâda giderler. Nitekim *Nakz-ı Hafî* nâm risâlelerini mutâlaa ile ma'lûm olur.

Ve Hazret-i Âdem'in benî kerîm olduğunu i'tikād ederler. Ancak tenâsühe kāil olmalarıyla topraktan halk olduğunu inkâr ile âdem üçdür ve üçünün dahi sâir nâs gibi anası ve babası vardır ve evvelkisi Âdem-i safâdır ki işte benî kerîm olan Âdem budur. Ve ikincisi Âdem-i âsî ve üçüncüsü Âdem-i nâsî olup bunlar dahi Âdem-i safânın halîfeleridir. Ve bunlardan başka ashâb ve nukebâsı ve da'vetçileri olup işte melâike-i kirâm bunlardan ibârettir. Ve Âdem'i zıt olan İblis olup şeytan dahi İblis'in ashâbındandır deyip Hazret-i Âdem hakkında olan âyât-ı Kur'âniyye'nin cümlesine kendi i'tikād-ı bâtılları üzere hâtır ve hayâle gelmedik ma'nâlar verirler ve derler ki Âdem-i safâ bundan evvelki devirlerde da'vet-i tevhîd hizmetini etmişti ki ol vakit daha henüz Âdem deyü telkīb olunmamıştı ve zuhûru Âlem-i cin devrinde idi ki anlar 'ademe ibâdet ederlerdi. Ve ol vakit Hâkim Bi-emrihî'nin beşeriyyeti hasebiyle ya'nî kalıb-ı beşerde bulunması haysiyyetiyle ismi Bârî idi. İşte ehl-i Fers'in Bârî Hüdâ ta'bîri bundan me'hûzdur. Ve bu adamın asıl mevlidi bilâd-ı Hind'de Ademinye denilen medîne olup ismi Şatnîl ve pederinin ismi Danyel idi. Ve zâhiren tabîb-i ecsâm olup hakīkatte ulûm-ı tevhîdiyye ile tabîb-i ervâh idi. Bu hâlde beldesinden çıkıp bilâd-ı Yemen'den Sırna nâm beldeye geldi. Sırna Arabca mu'cize demektir. Belde-i mezkûreye dâhil oldukta âhâlîsini müşrik görmekle anları tevhîd-i Bârî'ye da'vet eyledi. Anların dahi bir fırkası icâbet ederek muvahhid olup ve bir fırkası müşrik kalıp memleket iki fırka olmakla Şatnil Hekîm-i muvahhidîne *(beyyinû ani'l-müşrikîn)*[134] ya'nî müşrikînden bâyin ve ırağ olun dediğine ve anlar dahi emrine imtisâlen müşrikînden tebâ'üd etmeleriyle bu iki fırka beyninde beynûnet zuhûra geldiğine mebnî kendilerine ben denilerek ben devri zuhûr eyledi ve cin âleminde İblîs dahi nâsı tevhîd-i Bârî'ye da'vet edip kendi ismi Hâris ve babasının ismi Termah idi. Ve fi'l-asl İsfehanlı olup o dahi Sırna beldesinde sâkin olurdu. Vaktâ ki Bârî Şatnil hekîmi ber-vech-i meşrûh da'vet-i tevhîd me'mûriyyetiyle meydâna çıkardıysa melâikeye ya'nî tevhîd-i (329) Bârî da'vetcilerine hitâb edip Şatnîl'e secde ya'nî ser-fürû ve itâat etmelerini emr eyledi. An-

[134] Müşriklerden ırak olun

lar dahi bu emre imtisâl ile Şatnîl'in ashâb ve erkân-ı maiyyeti ve hudûd ve nukabâ-yı da'veti oldular. İllâ İsfehanlı Haris b. Termah kendisinin hizmet-i da'vette kıdeminden bahisle beni nâr-ı hâlisten ya'nî sırf ilm-i hakāyıkla nûr-ı da'vetten halk eyledin ve Şatnil'i turâb mesâbesinde olan müşâvereden halk eyledin, ya'nî ashâb ve etbâıyla müzâkereden meydâna çıkardın deyip istikbâr ve emre imtisâlden ebâ vü istinkâf ettiğinden ayn-ı cennet mesâbesinde olan dâire-i da'vetten ihrâc ve cümle-i hudûd ve erkân-ı tevhîdden iskāt olundu. Ammâ Şatnîl bu vechile hudûd ve erkân ve nukābasını tertîb ü tekmîl ile da'vet-i tevhîde mübâderet ettiğinde kendisine Âdem denildi ki erkân-ı da'vetin imâmı demektir. Ve çünkü bu da'vete icâbet eden müstecîbîn Âdem'le tebşîr olunduklarından beşer tesmiye olundular. Ve anların tevhîdi kabûl etmeleriyle Âdem dahi emr-i dînde anların babası olmuş olduğundan Ebü'l-beşer denildi. Ve zevcesi Havvâ dahi mü'minîni leben-i ilm-i hakīkī ile irzâ' ve terbiye eylediğinden Ümmü'l-beşer oldu. Ve Âdem ashâb ve erkânı olan da'vetçilerini etrâfa neşr ile emr-i da'vete mübâşeret ettiğinde İsfahanlı Haris anın ziddiyyetine kıyâm etmekle İblis denilip bu sûretle memleket iki fırka olmak lâzım geldi. Ve Âdem kendi etbâının İblîs'den ve anın kavmi olan cinden teberrî etmelerini emr etmekle anlar dahi birbirine mülâkī olduklarında (ehcer ve hizbe) ya'nî İblis'i ve anın kavmini terk edip anlardan tebâ'üd et derler idi. Bu cihetle Sırna beldesine Hecr tesmiye olunmuştur. Ve Âdem'in şerîati sırf şerîat-ı latîfe-i tevhîdiyye olup andan sonra pek çok şerâyi'-i teklîfiyye zuhûr etmiştir. Ve nihâyet bu asrın Âdem'i olan Hamra b. Ahmed Es-safâ zuhûr eyledi ki anın şerîati dahi bu vechile sâde da'vet-i tevhîdden ibâret olmakla *(Kemâ bede'nâ evvele halkın nu'îduh)*[135] müfâdınca emr-i da'vet eski hâline avdet etmiş oldu. İşte Âdem-i Safâ işbu Şatnil'dir ki ber-minvâl-i muharrer da'vetle me'mûr oldukta kendisinin ashâb ve nukebâsı on iki olup cümlesi anın hudûd-ı şerîatı ve melâike-i da'veti idiler. Bunların birincisi Basralı Ahnuh ve ikincisi Sermana beldesinden Şurah nâm zât idi ki Şit tesmiye olunmuştur. Ve ikisi dahi bu Âdem'in halîfeleridir. Ammâ ikinci

[135] "...Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız zamanki gibi onu yine iade ederiz...", Enbiya Suresi, 21/104.

Âdem ki Kur'an'da *(asâ Âdemu*[136] *Rabbehû)*[137] deyü mezkûrdur. İşte bu Ahnûh'dur. Ve üçüncü Âdem ki Kur'ân'da *(Fenesiye ve lem necid lehû azmâ)*[138] deyü mezkûrdur. Şit deyü müsemmâ olan sâlifü'z-zikr Şurah'dır ki ashâb ve nükebâsı içinden bu ikisini bi'l-intihâb (330) emr-i da'vette kendi makāmına ikāme etmiş olduğundan ikisine dahi Âdem denilmiştir. Ve ikisini dahi cennet-i da'vette iskân edip ancak Ahnuh'un tertîbde takaddümü hasebiyle müzekker ve Şurah müennes mesâbesinde olmuştur. Ve Bârî'den başkasına ibâdet etmemek ve imâmları olan Şatnıl'in hilâfına gitmemek üzere Şit'den müceddeden ahd alınmış ve Ahnuh'a dahi lisânen vasiyyet olunmuş idi. Ve Bârî, Ahnuh'a hitâb edip gerek sen ve gerek arkadaşın olan Şit cennet da'vette sâkin ve sâbit ve dilsîr hân-ı fezâil ve merâtib olunuz fakat bu şecereye yaklaşmayınız ki ya'nî Şatnîl'in mertebe ve rif'atini iddiâya kalkışmayınız ki zâlimînden ya'nî nakz-ı ahd edenlerden olmuş olursunuz demişken anları şeytân iğfâl ile rütbelerinden düşürdü. Şöyle ki şeytân İblîs tarafından me'zûn bi'd-da've olup ismi Hebel idi. Ve Hine dahi Ahnuh'un da'vetçilerinden Enil nâm kimse idi. Ve Talos dahi kezâlik Ahnuh tarafından me'zûn bi'-da've olup isme Tabuh idi. Ve Hebel dâimâ Enil ve Tabuha gelip giderdi. Bir gün Ahnuh efendimizle kardeşi Şit'e kendi hayırlarına dâir bir nasîhatim vardır beni yanına koysanız deyü Enil ve Tabuha ricâ etmekle anlar dahi Hebel'i Ahnûh ile Şit huzûruna getirdiler. Ahnuh, Hebel'i görücek zannıma küfr ve nifâktan ve İblîs'e muâvenetten artık vazgeçtik dedikte Hebel (*Lâ ve Hakk Elbâr*) mücerred size nasîhat için geldim ki işittiğime göre Mevlânâ Elbar imâmet Ahnuh'undur ve Şurah dahi anın halîfesidir der imiş bu sûrette Şatnîl size gadr etmiş oluyor. Garazım mücerred size hayr-hâhâne bu kazıyyeyi ihtârdır dedi. Ahnûh dahi şeytânın sözüne aldanmakla imâmete kalkışıp Şit'i+ halîfe nasb eyledi. O dahi ahdini unudup kabûl etti. Ve Ahnuh hakkı olmayan bir rütbeyi iddiâ ve Şit dahi da'vasını tasdîk etmekle Ahnuh, Hebel'in sözüne aldanıp imâmına âsî oldu deyü beyne'l-müstecibîn nidâ olundu ve ayıbları meydâna çıkmakla ikisi dahi izhâr-ı nedâmet ederek hayli bükâ ettikleriden sonra yine Şatnıl'ın vesâtat-ı şefâatiyle cürmlerini Bârî afv edip hâl-i sâbıkla-

[136] Âdemu, metinde eksik

[137] "...Âdem Rabbine âsî olup...", Taha Suresi, 20/121

[138] "...Ne var ki o (ahdi) unuttu. Onda sabır ve karar da bulamadık", Taha Suresi, 20/115.

rını iâde eyledi. İşte *(Fetelekkā Âdemü min-Rabbihî kelimâtin fe-tâbe aleyh)*[139] âyetinde kelimât beş harften ibâret olup Şatnıl dahi beş harf olmakla ana işârettir deyü zu'm ederler.

Ve âlem-i ins dediğimiz işbu devr-i Âdem'dir. Cenâb-ı Bârî bu devrin halkına lutf ve merhamet edegelmiş olup tâ ki anlar niyyetlerini tağyîr ile şirke meyl ettiler ise ol vakit o dahi niam u eltâfını anlardan ahz u nez' eyledi ve kendi şerîatlerinin hilâfı bir şerîat ile anlara Nuh'u izhâr ve irsâl etti ki anları ibâdet-i Âdem ile tevhîd-i (331) saneme da'vet edip îmân edenlere zâfir ve etmeyenlere kâfir dedi ve o dahi erkân u nukabâ nasbında Âdem Safâ'ya teşebbüh edip on iki ashâb ve hulefâsı var idi ve esâsı Sam idi. Ba'dehû İbrahim b. Âzer zuhûr etti, Âzer'in ismi Ahnuh'dur ki oğlu İbrahim zuhûr edip kendi şerîatiyle şerîat-i Nuh'u tagyîr ve da'vetine İsmail'i esâs nasb u ta'yîn eyledi ve anın dahi on iki hudûd ve erkân da'veti ve otuz da'vetcisi var idi ki halkı ibâdet-i adem ile tevhîd-i saneme ve itâat-i İbrahim'e da'vet ederlerdi. Ve kabûl edenlere mü'min ve etmeyenlere kâfir deyü tesmiye eyledi. Ba'dehû Mûsâ zuhûr ile şerîat-i İbrahim'i tagyîr eyledi. Ve Hârun'u esâs nasb etti. Ve anın dahi on iki ashâbı olup halkı gâib-i gayr-ı ma'rûfun ibâdetine ve Mûsâ'nın itâatine da'vet ederler idi. Ba'dehû İsa zuhûr ve şerîat-i Mûsâ'yı tagyîr ile Şem'un'u esâs nasb etti. Ve anın dahi on iki ashâbı var idi ki Havâriyyûn'dur. Anlar dahi halkı ibâdet-i adem ve tevhîd-i sanemle İsa'nın itâatine ve hüccetü'l-kāim olan vâlid-i kelbînin veled-i ma'nevîsi idiği i'tikādına da'vet ederlerdi. Lâkin ekseri anın kelâm ve rumûzunu fehm edemediklerinden kabûl edenlere mü'min ve etmeyenlere kâfir tesmiye eyledi. Sonra Muhammed b. Abdullah seyf ile zuhûr edip kâffe-i şerâyi'i nesh ile ashâbına cizye vaz' ve Ali'yi esâs nasb eyledi. Ve anın dahi on iki erkân-ı şerîati var idi ki hülefâyı erbaa ile sâir kibâr-ı ashâb-ı güzîndir. Ve bunlardan birisi dahi Muâviye olup tertîbde Osman'dan sonra idi. Ve Ali esâs oldukta anı azl eyledi. Lâkin Muâviye dahi senin nasbından akdem beni Hazret-i Muhammed nasb eyledi deyü muârazaya kıyâm ile Osman'dan sonra da'vâ-yı hilâfet etmiştir. Ve şerîat-i Muhammediyye'yi kabûl edenlere mü'min ve müslim denilip etmeyenlere dahi kâfir ve şakī tesmiye olunarak esîr ve cizye-güzâr kılınmışlardır.

[139] "Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden bir takım ilhamlar aldı ve derhal tevbe etti..." Bakara Suresi, 2/37.

Hâlbuki seyf ile kıyâm edip de kâffe-i edyânı ibtâl etmek hüccetü'l-kāim ve sâhibü'l-kıyâme olan zâta mahsûs olarak şerâyi'-i teklîfiyye ashâbı yek-diğeri ikrâr ile etbâını gadrdan vikāye eylemek lâzım gelir. Bu makūle hâlât-ı mütenâkızalarından hakīkatte şey'-i vâhid ve sûrette muhtelif oldukları hâlde kâffe-i nutekâ sâhib-i kıyâmete teşebbüh ve taklîd etmiş oldukları ma'lûm olur. Ve bundan sonra dahi bir nâtık zuhûr etti ki Saîd-i Mehdî olup esâsı kaddâh idi ve anınla asırlar tamâm olup devr-i kıyâmet zuhûr eyledi ve *(Yevme yed'ü'd-dâi ilâ şey'in nükür)*[140] âyetinde olan şey'-i nükürden murâd bu devirde da'vet olunan ibâdet Hâkim'dir ki anı bi'l-cümle nutekā ve usus ve ashâb ve etbâı inkâr ederler deyip bu âyete dahi âyât-ı sâire (332) gibi kendim zu'm-ı bâtıllarına göre böyle esâs ve mesâsı yok bir ma'nâ vermişlerdir. İşte Dürzîler'in hulâsa-i akāid-i bâtılaları bu minvâl üzere olup akāid-i merkūme bir takım türrehât-ı acîbe ve esâtîr-i garîbe olarak zerrece şuûr ve iz'anı olanlar bunların butlânını cezm edeceklerinden cerh ve ibtâllerine hâcet görülmez. Fakat bunların hâl-i hüsrân meâlleri *(men yudlilillâhu femâ lehû min-hâd)*[141] âyet-i kerîmesine tatbîken mulâhaza olunursa eltâf-ı ezeliyye-i İlâhiyye'den nâil olduğumuz ni'met-i dîn-i mübîn-i Muhammedî için kemâl-i hulûs-ı bâl ile *(el-hamdü lillâhi alâ dîni'l-islâm)*[142] deyü farîza-i teşekkürün edâsına ve hâtemü'l-enbiyâ aleyli ekmelü't-tahiyyâ hazretlerine salavât-ı zâkiye ve âl ve ashâb ve etbâına teslîmât u tarziyye ihdâsına iştiyâk-ı cedîd hâsıl olur.

Ve kütüb-i akāidde ba'zı mezâhib-i bâtılayı bast ile cerh u ibtâline ibtidâr olunması cihet-i butlânı bilinip de ictinâb olunmak maksadına mebnî olup ammâ böyle aslı faslı yok akāyidin butlânı bedîhî olmaktan nâşî bunların bast u beyânı mücerred garâibden olmak ve ashâbının pek beyhûde yere varta-i dalâl ve hüsrânda kaldıklarını ashâb-ı basîrete arz u ihtâr ile bir kat daha teşekkür-i eltâf-ı İlâhiyye'ye mecbûr eylemek üzere nakl ve rivâyet olunduğundan Berrü'ş-Şâm tarafında âyîn-i Dürziyân'a yakın ve daha garîb bir de mezheb-i Nusayrî olmakla bu makāmda anın dahi icmâlen beyânı münâsib görülmüştür.

[140] "Çağıranın görülmemiş, tanınmamış bir şeye çağırdığı gün, sen de onlardan yüz çevir", Kamer Suresi, 54/6.

[141] "...Allah kimi saptırırsa, artık onu doğru yola iletecek de yoktur", Mü'min (Gafir) Suresi, 40/33.

[142] İslam dini üzere olduğumuz için Allah'a hamd olsun.

Nusayrîlerin Keyfiyyet-i Diyânetleri

Nusayrîler Berrü'ş-Şâm'da Lazkiye ve Trablus ve havâlîsindeki cebellerde sâkin olurlar. Ve Dımeşk ile Salihiyye'de dahi bulunurlar. Bunlar dahi Bâtıniyye'den bir fırka olup Dürzîler gibi takiyye ederler. Ya'nî mezheb ve diyânetlerini setr ile ziyy-i İslâm'da görünürler. Ve bunların dahi ukkâl ve cuhhâli olup tenâsühe kâil olmalarıyla eğerçi Dürzîler'e benzerler. Lâkin akīdelerinin teferruât ve tefâsîline girişildiği hâlde beynlerinde küllî fark bulunur. Şöyle ki Dürzîler'in iffeti olup zinâdân ictinâb ederler. Ammâ Nusayrîler zinâyı mübâh i'tikād ederler. Ve bir mer'enin îmânı kendi mezhebdaşlarına kurban ve sifâhı ibâha etmesiyle kâmil olur. Fakat ukkāl-ı Nusayriyye'den olmaları şart olduğundan bîgâne ve cühhâldan ictinâb eylemesi lâzım gelir derler.

Ve Nusayriyye müteaddid fırkalara münkasım olduğundan ba'zıları nisâyı hayvânât-ı sâire (333) derecesinde i'tikād edip nefs-i nâtıkadan mücerred olmalarına ve anlar müsâb u muâkab olmayıp mevtle bütün bütün fenâ bulmalarına kâil olurlar.

Ve Dürzîler ervâh-ı insâniyyenin yalnız insâna ve belki hangi milletten ise yine ol milletten bir kalıba intikāl etmesine kāil olup rûh-ı Dürzî yine Dürzî'ye ve Müslim ve Müslime ve hâkezâ her hangi dînde ise yine o dînden bir cesede intikāl eyler. Ve meselâ bir Dürzî tanassur etse veyahut Sünnî olsa ve bu hâl üzere vefât eylese elbette vâlidesi zinâ etmiştir. Zîrâ Hâkim'in zuhûruyla kapı kapandı ve îmân eden etti ve kalan kaldı ve emel munkatı' oldu ve artık kimse kimsenin dînine girmeğe vech kalmadı derler.

Ammâ Nusayrîler ervâh-ı insâniyyenin behâim ve haşerâta ve belki ma'deniyâta hulûlünü dahi i'tikād ederler ve zu'mlarınca medâr-ı tefâvüt meyyitin ittikā ve isyânda olan hâl u şânı olup mihmân-nüvâz ve gurebâperver olan kimselerin ervâhı mertebesine göre ecsâd-ı beşeriyyeye hulûl eder. Meselâ ebrârın tabaka-i ulyâsından ise evlâd-ı mülûk ve salâtîne ve eğer mâdûnu olan tabakadan ise ana göre anların mâdûnuna ve eğer pek şerîr ise hîn-i vefâtında kelb ve hınzır misillü hayvânât evlâdından hangisinin mîlâdı tesâdüf eder ise anın cesedine intikāl eder. Ve hattâ eğer pek büyük azâba müstehıkk olmuş ise âteşte yanmak için demir gibi ba'zı meâdine hulûl eyler. Fakat rûhun bu devri mücâzât ile terbiye için olmağın kesb-i safvet edinceye dek böyle tekerrür eder ve nihâyet kemâle geldikte gökte bir yıldız olur derler.

Ve ulûhiyyet ve nübüvvet hakkında olan zu'm-ı bâtılları bir milletin i'tikādına benzemez şöyle ki ulûhiyyet Hâbil'e ve andan Şit'e hulûl etti ve Âdem nebî-i kerîm idi. Sonra ulûhiyyet İsmail'e ve nübüvvet İbrahim'e intikāl etti ve ba'dehû nübüvvet Musa'ya ve andan İsa'ya ve andan Hazret-i Muhammed b. Abdullah'a intikāl ettiği misillü ulûhiyyet dahi Harun'a ve andan beyne'n-Nasârâ, Batras deyü ma'rûf olan Şem'un'a ve andan Ali b. Ebî Tâlib'e intikāl edip tâ ki âsumânî hülleye bürünüp de âsumâna suûd ile şemste cây-gîr oluncaya dek anda istikrâr ettiğine ve hâlâ şemste idiğine zehâb ile semâdaki kevâkib kibâr-ı ukkāl-i Nusayriyye'nin ervâhıdır deyü i'tikād ettiklerine binâen vakt-i tulû' u gurûbda şemse secde ve kevâkibe ihtirâm ederler. Ve duâlarında hâcetlerini kevâkib-i zâhire hürmetine Aliyy-i a'lâdan isterler. Ve ashâb-ı kirâmdan Mikdâd b. Ebi'l-Esfed'e rabbü'n-nâs deyip Ali Muhammed'i ve o dahi Selman'ı ve o dahi Mikdâd'ı ve Mikdâd sâir ibâdı halk eyledi derler. Ve cevâmi' ve kenâis gibi meâbid-i (334) mahsûsaları olmamakla her vakit hânelerinde ictimâ' edip ve ukkāl u meşâyih gelerek bir mikdâr kısas ve hurâfât ve ahbâr okuyup buna bayram derler ve bu makūle bayram cem'iyyetleri için beher-hâl hânelerinde birer mahall-i mahfûz-ı muhassasları olup ana ecnebî dâhil ve vâkıf olamaz ve eğer kazârâ girecek olsa beherhâl anı gizlice itlâf ile gâib etmeğe sa'y ederler ve 'îd-i mîlâd ve re's-i sene gibi kendilerine mahsûs bayram günleri dahi vardır. Ve en büyük bayramları nisanın dördüncü günüdür ki neyrûz derler.

Ve'l-hâsıl cihât-ı adîde ile Dürzîler'e benzedikleri misillü şems ile kevâkibe perestiş etmeleriyle mecûsa dahi benzerler ve Batras'a ta'zîm ve cem'iyyet-i dîniyyelerinde şarâbı isti'mâl ve şürbünü istihlâl etmek ve Nasârâ ile beraber bayram eylemek gibi şeylerle dahi Nasârâ'ya benzerler ve Hazret-i Ali'ye ve Eimme-i isnâ-aşere ta'zîm etmeleriyle Revâfıza benzerler ve hakīkat-i hâlde cümlesine mugāyir olup etvâr-ı kâffe-i milelden hâricdirler –*hafazanallâhu min-şurûri akāidihim-* .

Zâhir[143] Ömer'in Keyfiyyet-i Zuhûru ve Cezzâr'ın Berrü'ş-Şâm'da Zuhûr-ı Nâm ve Şânı ve Berrü'ş-Şâm'ın Ba'zı Vekāyi'-i Harbiyyesi

Şeyh Zâhir Ömer'in Berrü'ş-Şâm'da kesb-i nüfûz ve istiklâl etmesi bu vechile menkūldür ki Zeydan nâm kimse Medîne'den Safed diyârına gelmiş ve Ömer nâmında olan oğlundan işbu Zâhir Ömer tevellüd ettikte Zâhir tesmiye olunup Arab'ın âdeti olduğu üzere oğlun ismi babaya muzâf kılınageldiğinden Zâhir Ömer denilmiştir. Fakat zâ-yı mu'ceme ile Zâhir ismi ol taraf ahâlîsine mahsûs olduğundan mahâll-i sâireden galat olarak tâ-yı mühmele ile Tâhir Ömer deyü meşhûr olmuştur. Maanoğulları'nın inkırâzından sonra Safed diyârı Benû Şahab eline geçmekle Zâhir Ömer ibtidâ anların tarafından hâkim nasb olunmuş olup ancak günden güne kesb-i servet ü iktidâr ederek Akka ve Sayda ve Yafa ve Hayfa ve Remle ve Nablus ve Safed memâlikine kâffeten mutasarrıf olmuştur. Kendisinin makarrı Akka olup oğullarından her biri birer nâhiyede hükûmet eylerdi. Ve Sayda ve Safed tarafları oğlu Şeyh Ali Zâhir'in yedinde olup bilâd-ı Beşâre ashâbı olan meşâyih-i Benî Mütevâl anın emri altında idi. (335)

Ber-minvâl-i sâbık Ali Bey devlete isyân ettikte Zâhir Ömer dahi ana ittibâ' eylemiş olduğundan muahharan Ali Bey mağlûben Mısır'dan hurûcunda ana dehâlet ederek Akka'ya geldikte tekrar Mısır'ı zabt etmek üzere Rusyalular'dan istimdâd ederek ol vakit Akdeniz'de bulunan Rusya donanmasını dahi Akka'ya celb etmişti. Bu esnâda ise Zâhir Ömer oğullarıyla Benû Şehâb beyninde adâvet vâki' olup Şam tarafından dahi Zâhir Ömer üzerine asker sevk olunduğundan Ali Bey gerek maiyyetinde bulunan asâkir-i Mısrıyye'yi ve gerek celb etmiş olduğu Rusya donanmasını Zâhir Ömer'e iâne için beri tarafa sevk etmeğe mecbûr olmuştu.

Tafsîl-i hâl bu minvâl üzeredir ki bâlâda beyân ettiğimiz vechile Cezzâr Mısır'dan firâr ile Dersaâdet'e geldikten sonra Haleb'e ve andan Şam'a gidip medâr-ı taayyüş bulamadığından 1184 (M. 1770-71) senesinde Beyrut'a ve andan Deyrülkamer'e gelip ol vakit Benû Şehâb'dan Cebel-i Dürüz hâkimi bulunan Emîr Yusuf kendisine ziyâde ihtirâm etmekle bir müddet anın yanında ikāmet ettikten sonra Şam'a avdet edip bir müddet dahi orada bir

[143] Metinde: Tâhir

akçesiz sefâlet çektikten sonra bir aralık Ermeni kıyâfetine girerek tebdîlen Mısır'a gidip üç gece kadar hânesinde beytûtet ettikten sonra hânesindeki mâlını alıp tekrâr Şam'a gelmişti.

1185 (M. 1771-72) senesi hilâlinde Şam'da ikāmet üzere iken ber-minvâl-i sâbık Dürzîler ile Zâhir Ömer'in oğulları arasında zuhûr eden adâvet fırsat ittihâz olunarak Mısırlı vekîl Osman Paşa Şam cânibi seraskeri nasb olunup Dürzîler'le bi'l-ittifâk Sayda'nın Zâhir Ömer'den istihlâsına me'mûr kılınmağın Osman Paşa dahi asâkir-i vefîre cem'le sâbıkā Kudüs mütesellimi Halil Paşa'yı başbuğ nasb ve ta'yîn ve yanına Cezzâr Ahmed Bey'i dahi terfîk eyleyip Sayda üzerine irsâl etmekle Şam'dan hareket edip Sayda kurbunde Dürzî asâkiriyle birleşerek Sayda üzerine müteheyyî'-i azîmet olmuşlar idi. Zâhir Ömer'in oğlu Şeyh Ali Tâhir dahi kendi askerini ve o esnâda Ali Bey'le beraber Mısır'dan gelmiş olan asâkir-i Mısrıye'yi alıp mukābeleye çıkmakla Sayda kurbunda Sehlü'l-gāzîye nâm mahalde tekābül-i ferîkayn vukūunda eşkıyâ tarafı gālib gelmeğin Dürzîler dağa ve devlet askeri Şam'a ric'at etmişler. Ve bu hilâlde Rusya donanması dahi ale'l-gafle Beyrut pîşgâhına gelip lenger-endâz olmuş idi ki ber-minvâl-i meşrûh Ali Bey tekrar Mısır'ı zabt etmek üzere Akka'ya celb etmiş olduğu Rusya donanmasını Sayda'nın muhâfazası zımnında ol havâlîye sevk ü icrâ etmiş (336) iken ber-vech-i muharrer asâkir-i Şâmiyye ile Dürzîler mağlûb oldukta Rusya donanması herkes uykuda iken ale's-sabâh Beyrut İskelesi'ne gelip ve donanmadan biraz asâkir taşra çıkıp ba'zı hân u hâneleri yağma ettikten sonra yine gemilere avdet etmişlerdir.

Yirmi dört sene Emîr-i Cebel olup kendi ihtiyârlarıyla hükûmeti Emîr Yusuf'a terk eden ammi Emîr Mansûr dahi bu esnâda Beyrut'da ikāmet üzere bulunup Rusya donanması böyle bağteten Beyrut pîşgâhına gelicek Benû Şehâb'dan ba'zılarını istishâb ederek Beyrut'dan firâr eylemişti. Fakat Zâhir Ömer'le beynlerinde hukūk-ı kadîme ve meveddet-i müstedîme olmak hasebiyle ve donanma amiraline yirmi beş bin riyal verip itmâ' u iknâ' etmesiyle donanmayı iade ettirmiştir. Lâkin Emîr Yusuf donanmanın gelip de bu vechile zarara bâdî olduğunu Osman Paşa'ya inhâ ve Beyrut'un muhâfazası için bir mikdâr askerle Cezzâr Ahmed Bey'in Beyrut'a irsâl olunmasını istid'â etmiş olduğundan Osman Paşa dahi bir mikdâr Mağribî askerleriyle kethüdâsı

ve Cezzâr'ı Beyrut'a irsâl ettikte çünkü Beyrut ol vakit Benû Şehâb elinde olmakla Emîr Yusuf Beyrut Kal'ası'nı Cezzâr'a teslîm u sipariş edip ve kal'a muhâfızlarını ve sâir me'mûrîni celble Cezzâr'ın emrine itâat etmelerini emr u tenbîh eyleyip kendisi bu esnâda bilâd-ı Cübeyl'de isyân etmiş olan meşâyih-i Benî Hammâda'yı te'dîb eylemek üzere Cezzâr ile beraber gelmiş olan Mağribîler'i istishâbla ol tarafa hareket etmişti. İtmâm-ı maslahatla Beyrut'a avdetinde Cezzâr'ın ve kethüdâ Bey'in Beyrut'da ikāmetlerine hâcet kalmadığından kethüdâ bey Şam'a avdet edecek oldukta Emîr Yusuf Cezzâr'ın Beyrut muhâfazasında ibkāsı husûsunu amcası Emîr Mansûr ile müzâkere edip Emir Mansûr Cezzâr'ın tavr u mişvârını beğenemeyerek buna pek emniyyet câiz olmaz ve bir kerre Beyrut'da yerleşirse sonra azl u ihrâc edemezsin deyü Cezzâr'ın dahi Şam'a irsâl olunmasını tensîb u tavsiye etmiş ise de Emîr Yusuf amcasının bu nasîhatini dinlemeyip yine Cezzâr'ı Beyrut muhâfazasında ibkā etmekle kethüdâ Şam'a avdet eyledikte dahi Cezzâr Beyrut muhâfazasında kalıp yine mâlik-i zimâm-ı umûr-ı memleket olmuştur.

Ancak bu esnâda Cezzâr'ın nâmı yine meydâna çıkıp ber-minvâl-i sâbık Ebuzzeheb'le beynlerinde vâki' olan mâcerâdan dolayı Ebuzzeheb ol havâlîde anın vücûdunu istemediğinden 1186 (M. 1772-73) senesi hilâlinde Emîr Yusuf'a hafiyyen bir mektûb yazıp Cezzâr'ın Mısır'da iken vâki' olan hiyânâtından bahisle anı katl edip de başını Mısır'a gönderdiği hâlde (337) kendisine iki yüz bin riyal va'd etmiş idi. Lâkin bu hilâlde Cezzâr Devlet-i Aliyye'nin nazarında dahi ma'rûfiyyet kesb etmiş olduğundan Devlet-i Aliyye'nin tekdîr ü itâbından havf eylerim deyü i'tizâr zımnında Emîr Yusuf tarafından Ebuzzeheb'e cevâbnâme tahrîr olunmuştur.

Bundan sonra Cezzâr Beyrut Kal'ası'nın münhedim olan yerlerini ta'mîr ve ihkâma teşebbüs edip bu bâbda olan hırs u inhimâkini Emîr Yusuf görücek şüpheye zâhib olup şöyle ki kal'anın emr-i istihkâmâtı hitâm bulduğu hâlde Cezzâr'ı buradan çıkarmak müşkil olur mülâhazasıyla kal'anın emr-i ta'mîrini terk ile Şam'a gitsin kal'anın muhâfazasını ben Devlet-i Aliyye'ye müteahhid olurum deyü Cezzâr'a tahrîr ü iş'âr etmiş ise de Cezzâr ısgā etmeyip evvelkiden ziyâde kal'anın istihkâmâtına ihtimâm gösterdikten başka Cebel ahâlîsinin müsellah olarak kal'aya girmesini men' u yasak ettiğinden Emîr Yusuf asâkir ile Beyrut üzerine hareket eylediği Cezzâr'ın ma'lûmu oldukta

Emîr Yusuf'a haber gönderip kendisi yalnız ba'zı etbâıyla ve Emîr Yusuf dahi ba'zı meşâyih ile gelip bir mahalde mülâkāt birle kat'-ı madde-i muhâsama olunmasını taleb etmekle Emîr Yusuf dahi ol vechile gelip cemâat-i kalîle ile Beyrut kurbunda Cezzâr ile mülâkāt ettiklerinde Cezzâr Emîr Yusuf'u türlü kelimât-ı desîse-kârâne ile iknâ' edip kırk gün mehl almış ve andan sonra Beyrut'u terk ile Şam'a gitmek üzere beynlerinde mukāvele olunduğuna binâen Emir Yusuf Cebel'e avdet eylemiş idi. Cezzâr dahi Beyrut'a gelip ve geceyi gündüze katıp kırk gün zarfında kal'anın kâffe-i levâzımât u mühimmâtını ikmâl ettikten sonra ber-vech-i mukāvele Şam'a ric'at etmesi için Emîr Yusuf tarafından gelen habere muhâlefet izhârından başka kal'adaki Mağribîler vakit vakit çıkıp hâricdeki bilâd u kurâyı yağma etmeğe başladılar. Bunun üzerine Emîr Yusuf asâkir-i külliyye ile gelip Beyrut'u berren muhâsara ettikten başka Zâhir Ömer'e mürâcaat edip anın vâsıtasıyla ol vakit Kıbrıs cânibinde bulunan Rusya donanmasını celb edip Beyrut'un Cezzâr'dan istihlâsında altı yüz kese akçe donanma kumandânına va'd etmeğin Rusya donanması dahi bahren Beyrut'u döğmeğe başladı. Dört ay kadar berren ve bahren Beyrut muhâsara olunup nihâyet zahîreden eser kalmamakla Cezzâr vire ile kal'ayı teslîm etmeğe mecbûr olmağın bu bâbda o dahi Zâhir Ömer'i tavsît ederek kendiye ve adamlarına bir zarar eriştirilmemek şartıyla kal'ayı Zâhir Ömer'in tarafından gelen adama ve o dahi Emîr Yusuf'a teslîm (338) ettikten sonra Cezzâr adamlarıyla Akka'ya geldikte Zâhir Ömer kendisine ziyâde riâyet edip ve hayvânât ve mevâşî verip muazzezen Şam'a îsâl eyledi. Lâkin Cezzâr Şam'a vusûlünde Zâhir Ömer'in hayvânâtını zabt ile redd ü iâdeden istinkâf etmiştir. Ve Emîr Yusuf Beyrut'a dâhil oldukta ahâlîyi altı yüz kise akçe tecrîm edip ber-vech-i mukāvele donanma kumandânına teslîm eylemiştir.

Zâhir Ömer'le Emîr Yusuf'un beyninde bir müddetten beri derkâr olan adâvet bu vechile mübeddel-i muhabbet olmuş ve bu hilâlde Zâhir Ömer isti'fâ-yı kusûr dâiyesine düşüp Şam Vâlîsi Osman Paşa dahi Sayda Eyâleti'nin bin kise akçe bakāyâsını verdikten sonra her sene dörder yüz ellişer kise mâl-ı maktûunu vermek şartıyla cürmünü Devlet-i Aliyye'ye afv ettireceğini taahhüd etmiş ve hattâ bu esnâda Sultân Mustafa hazretlerinin vefâtına mebnî etrâfa neşr olunan i'lânât sırasında Şam vâlisi tarafından Emîr Yusuf'a gönderilen tahrîrâtta Zâhir Ömer'in Devlet-i Aliyye'ye arz-ı inkıyâd ettiği ve ken-

disi dahi keyfiyyeti taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye inhâ ile afv ettirmeği taahhüd eylediği münderic bulunmuştur. Ve Zâhir Ömer dahi Dersaâdet'e irsâl eylediği mektûbunda Vekîl Osman Paşa'nın ol havâlîye serasker nasb olunduğu vakte dek miyânede burûdet bâkī ve müstemirr olmuş ise de hâlâ mündefi' ve ber-taraf olduğu beyânıyla isti'fâ-yı kusûra mübâderet eylemiş ve keyfiyyet ber-minvâl-i muharrer Osman Paşa tarafından Dersaâdet'e inhâ vü iş'âr olundukta taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi inhâsı kabûl kılınmakla her taraf birleşerek aktâr-ı Şamiyye'de hüsn-i vifâk husûliyle gāile ber-taraf olmuş idi.

Lâkin bu muhabbet ve ittihâd çok sürmeyip Osman Paşa ile Emîr Yusuf beyninde adâvet zuhûruna mebnî Osman Paşa on beş bini mütecâviz asâkirle Şam'dan hurûc edip bikā'da nasb-ı hiyâm etmekle tarafeynden muhârebeye kıyâm olundukta Emîr Yusuf Benî Mütevâl'in şeyhü'l-meşâyihi olan Şeyh Nasif Nasârâ'dan istiâne eylemiş olduğuna mebnî Şeyh Nasif derhâl asâkiriyle bıkā' havâlîsine gelmiş olduğu havâdisi Osman Paşa'ya vâsıl oldukta geceleyin Şam'a firâr etmekle Dürzîler gelip çadırları ve topları ahz u gāret etmişlerdir. İşte bu sebebden Osman Paşa'nın vezâreti ref'le hıtta-i Şam Azm-zâde Mehmed Paşa'ya ihâle buyurulmuştur.(339)

Ahvâl-i Irak

Bağdad şehri Hulefâ-yı Abbâsiyye'nin binâ-kerdesi ve pâyitahtı hükûmetleri olarak kadîmî menşe'-i şikāk u nifâk olan diyâr-ı Irak'ın merkez-i idâresi bulunduğu hâlde havza-i hükûmet-i Devlet-i Aliyye'ye dâhil olduktan sonra Kürdistân tarafı Bağdad vâliliğinin taht-ı nezâretinde bulunarak ümerâsının azl u nasbları eğerçi Bağdad vâlîlerinin buyuruldusuyla olagelir ise de ocaklık olarak ma'dûd hânedânlara münhasır olup husûsiyle Baban Hânedânı ziyâde zor u kuvvet ashâbından olmalarıyla Baban Sancağı'na mutasarrıf olduklarından başka ekseriya Kürdistân'ın sâir taraflarında dahi nüfûz ve hükûmetleri cârî olarak gâh gâh birbirleri aleyhine i'mâl-i seyf ü sinân ve ba'zan dahi Bağdad vâlîlerine izhâr-ı isyân ve pek de başları sıkıya gelirse İran tarafına atf-ı inân edegeldiklerinden bu havâlî fitne vü ihtilâlden hâlî olmaz. Ve bir taraftan dahi tavâif-i urbân tek durmayıp aralık aralık isyân edegeldiklerinden Basra havâlîsi dahi dağdağa ve gāileden rehâ bulmaz idiğinden ve makarr-ı saltanat-ı seniyye olan Dersaâdet'e baîd bulunduğundan Bağdad Eyâleti'nin idâresinde ötedenberi müşkilât görülürdü.

Fâtih-i Hemedan deyü meşhûr olan Hasan Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa müddet-i medîde burasının hüsn-i idâresine muvaffak olup bin yüz altmış târîhinde vefât eyledikte mütevâliyyen gönderilmiş olan vâlîler vüzerânın mütehayyiz ü müteşahhıslarından iken birisi idâreye muvaffak olamadığından o tarafta perveriş bulmuş ve Bağdad'ın dâhil ü hâricine vukūf ve ma'lûmât kesb eylemiş olan zevâttan birine ihâlesi lâzım gelmekle fi'l-asl Ahmed Paşa'nın kölelerinden olup müddet-i medîde kethüdâlık hizmetinde bulunmuş ve ba'dehû dâmâdı olmuş olan mîrimirândan Süleyman Paşa uhdesine 1163 (M. 1750) senesinde rütbe-i vezâretle Bağdad Eyâleti tevcîh buyuruldukta birçok köleler iştirâ ve anlara cündîlik ve silahşörlük ta'lîm ve gerek dâiresi gediklerinde ve gerek sâir mesâlih-i mühimmede anları istihdâm ile ol havâlîde bulunan hânedânların sedd-i bâb-ı nüfûz-ı hod-serânelerine kıyâm ederek gerek tavâif-i urbâna ve gerek ümerâ-yı Ekrâd'a göz açtırmayıp hattâ gece yarılarında ılgâr ve şebihun etmek mu'tâdı olduğundan beyne'l-urbân Ebuleyle deyü ma'rûf olmuştu. On iki sene kadar Bağdad'ın zabt u rabtına muktedir ve muvaffak olmuş ise de memâlîke ziyâde i'tibâr etmesiyle Bağdad'da Kölemen ocağının zuhûruna bir kapı açmış oldu. (340)

Şöyle ki 1175 (M. 1761-62) senesinde vefât eylediği haberi Dersaâdet'e vâsıl olıcak derhâl Bağdad Eyâleti Rakka vâlîsi bulunan Sa'deddin Paşa'ya tevcîh olunmuş ise de müteâkiben Bağdad'dan arz u mahzar gelip Süleyman Paşa'nın Bağdad'da teşahhus u taayyün etmiş olan sâbık u lâhık yedi aded kethüdâlarından birinin Bağdad vâliliğine ta'yîn buyurulması inhâ vü istid'â olunmuş olmasıyla içlerinden Ali Kethüdâ bi'l-intihâb uhdesine rütbe-i vezâretle Bağdad Eyâleti tevcîh kılınmıştı. O dahi değerli ve memdûhü's-sıfât bir zât olarak bir müddet hüsn-i idâre-i eyâlete muvaffak olmuş ise de hased ve rekâbet dâiyesiyle diğer kethüdâlar Bağdad yamaklarını ve ba'zı bî-magazânı Ali Paşa aleyhine tahrîke mübâderet ve o dahi maddeyi hiss edecek eşkıyânın te'dîbine müsâraat etmekle kethüdâlar âteş-i fitneyi iş'âl ve içlerinden Ömer kethüdânın başına ictimâ' birle nihâyet 1177 (M. 1763-64) senesinde Ali Paşa'yı katl u i'dâm ve gûyâ Ali Paşa fi'l-asl Kızılbaş olduğundan Bağdad'ı Acem'e verecek idi. Dersaâdet'e tahrîre ibtidâr olunsa şâyed ki te'hîr-i maslahata sebeb olur mülâhazasına mebnî hemen katl ile gāilesi def' olundu ve Ömer kethüdâ dahi âkıl ü reşîd ve idâre-i memlekete kādirdir deyü Devlet-i Aliyye'ye inhâ ve i'lâm etmeleriyle îcâb-ı vakt ü hâl üzre zarûrî istid'âlarına

muvâfakat olunarak Ömer Kethüdâ uhdesine rütbe-i vezâretle Bağdad Eyâleti tevcîh olunup işte bu vechile kethüdâların nâil-i merâm olmaları anları bir Kölemen ocağı şekline koymakla artık ümerâ-yı Mısrıyye'ye taklîd ederek istediklerini icrâya kalkıştıklarına mebnî bundan sonra Bağdad'da dahi Memâlîk gāileleri zuhûra başlamıştır. Vâlîler dahi anların mütehayyizlerini kendiye dâmâd ve kethüdâ ederek zimâm-ı umûr-ı memleketi anlara teslîm edegeldiklerinden refte refte Bağdad'ın hall ü akd-i umûru anların eline geçmiştir.

İşte Ömer Paşa bu vechile Bağdad vâliliğine nâil olup ancak hadd-i zâtında bahadır ve zabt u rabta kādir bir zât olduğundan ve ibtidâları tarîk-i isyâna sülûk eden ba'zı aşâiri te'dîb u terhîb eylediğinden herkes şiddet ü savletinden hirâsân u lerzân olarak ekser eyyâmı âsâyiş üzere murûr eylemiş olup hattâ seksen iki senesi seferinde her tarafın âsâyişi münselib olmuşken Bağdad'da bir güne rahatsızlık hiss olunmayıp sahîhen Dârü's-selâm denmeğe şâyân idi.

Lâkin 1186 (M. 1772-73) senesinde zuhûra gelen tâ'ûn ile hâli diğer gûn olup şöyle ki müddet-i kalîle zarfında nüfûs-ı kesîre diyâr-ı âhirete gitmiş ve pek çok kimseler bunun dehşetinden âhar diyâra firâr u rıhlet etmiş olmasıyla nice hâneler kapanıp nice hânümânlar sönmüş ve şehr-i şîrîn-i Bağdad bir harâbe-zâra dönmüş idi. (341)

Altı ay sonra bu âteş bilâ-muntafî vü munkatı' ve halkın havf u haşyeti zâil ü mündefi' olarak herkes yerli yerine avdet ve Bağdad fi'l-cümle kesb-i sûret-i imâret eylediyse de eski hâline gelmek vakte muhtâc olduktan başka iş başında bulunan yarar ve müdâhil ve mehâric-i memleketi bilir mücerrebü'l-etvâr kimseler kalmadığından Ömer Paşa urbân ve Ekrâd'dan bir takım nâdânı istihdâma mecbûr olmakla işler nâl-ehl ellerine geçerek memleket bir vechile sâmân u intizâm kesb edemeyip mesâlih-i mühimme yüzü üstüne kalmak lâzım gelmeğin müterakkıb-ı fırsat olan urbân ve aşâir taraf taraf başkaldırmağa başlamışlar idi.

Bu hilâlde Baban ümerâsı beyninde rû-nümâ olan mücâdelelerden dolayı Kürdistân ciheti dahi hâl-i iğtişâş u ihtilâlde idi.

Ahvâl-i Îran Zemîn

Bâlâda beyân olunduğu vechile Nâdir Şâh bir müddet cihângîrlikle atıp tuttuktan sonra katl olunmakla hânlardan ba'zıları yerine şâh oldular ise de birisi baş edemeyip çünkü Nâdir Şâh askerîden olduğu hâlde cihângîrlikle hurûc edip de şâh-ı Îran olması bütün Acem hânlarını bu sevdâ-yı hâma düşürmüş olduğundan her biri dâiye-i istiklâle düşüp kimisi şâhlık hevesiyle ve kimisi Safeviyye'den veyahut Nâdiriyye'den bir şehzâdeyi Îran tahtına iclâs etmek iddiâsıyla memâlik-i Îran'da taraf taraf fitne vü ihtilâller çıkardılar.

Fakat içlerinde Zend Kerimhân adl ü sehâvet yolunu tutup Îran halkını celb ile cem'iyyetini teksîr ve sâirlerine galebe ederek memâlik-i Îran'dan Fars ve Irak-ı Acem kıt'alarını ve Horasan diyârının ekser mahallerini teshîr etti. Ve eğerçi Âzerbaycan kıt'ası müstakil hânlar elinde ise de anlar dahi Kerimhân'a sûret-i inkıyâd gösterip hedâyâ vü irsâlât ile hizmet ederler idi.

Bu sûretle Kerimhân memâlik-i Îran'da bi'l-istiklâl hükümrân oldu. Ancak şâhlık iddiâsı etmeyip râh u resm-i mezheb-i İmâmiyye'ye riâyet ederek kendiye şâh vekîli deyü nâm verdi.

Çünkü rivâyet olunduğuna göre Şiraz havâlîsinde mutavattın konar göçer Ekrâd'dan olarak gulât-ı Şîa'dan Gurâbiye mezhebine sâlik Zendiyye aşîretinden kırk târîhlerinde Nâdir Şâh'ın kerhen aldığı neferlerden biri dahi işbu Kerimhân olmakla bir müddet Nâdir Şâh'a ve sonra dahi Nâdir Şâh'ın birâder-zâdesi olan Âdil Şâh'a ve sâirlerine (342) askerlik ederek on başılık ve muahharan binbaşılık rütbesini ihrâz ettikten sonra altmış beş târîhlerinde Acem'in ihtilâlâtını fırsat ittihâzıyla kendi kendiye hânlık pâyesi verilerek ve sâirîne galebe ederek tahmînen yetmiş üç hilâlinde ol taraflarda merci'-i küll olup bi'l-istiklâl hükümrân-ı Îran olmuş idi. Lâkin kendinin asâleti olmayıp Îranlı ise böyle fürû-mâyenin şâhlığından memnûn olamayacakları cihetle şâhlık iddia etse encâm-ı kârı sâir şâhlık iddia edip de başa çıkaramayanlar gibi fenâ olacağını mülâhaza ettiğinden ve Nâdir Şâh bu kadar kuvvet u kudret kesb etmişken âkıbeti fenâya müncer olduğu kendiye bir büyük ibret olduğundan şâhlık ünvânından ferâgat ederek Îran vekîli nâmıyla kesb-i istiklâl ettiğinden sonra Şirâz'ı makarr-ı hükûmet ittihâz edip Îran'da ashâb-ı taayyün olan hânların evlâd ü ekâribinden mu'teber ve mu'tenâ kefîller alarak

kendilerine mansıb ve eyâlet tevcîh edegeldiğinden hükûmetine kuvvet u istihkâm vermiş ve bu sûretle gerek kendisi ve gerek ahlâfı kırk seneyi mütecâviz Îran'da hükûmet eylemişlerdir ki bunlara Zendiyye denilir.

Lor ve Bahtiyarı ve Güran ve Lek ve Kürd tâifelerinin cümlesi bir asıldan müteşa'ib oldukları hâlde her biri müteaddid aşîretlere münkasım olmuşlardır. Bunlar Îran'ın kadîm yerlileri oldukları halde vekāyi'-i cesîme-i kadîme îcâb u ilcâsıyla dağlara çekilerek Şîrâz ülkesinde vâki' Hürmüz diyârından tâ Malatya ve Mar'aş civârına dek yayılmışlar. Ve kendilerini cehâlet ve bedeviyyet istîlâ etmekten nâşî asıl ve neseblerini ferâmûş eylemişler ise de ba'zı usûl ü âdât-ı kadîmede ittihâd u ittifâkları kendilerine bir kavim olduklarını hiss ettirmekle tabîî yek-diğerin gayretini güderler.

İşte Kerim Hân'ın kabîlesi olan Zend aşîreti dahi bu kabâil-i Ekrâd'dan bir şu'be olarak Kerim Hân kabaca bir Kürd kocası olduğu hâlde Nâdir Şâh'ın zevâl-i devletiyle Îran'ın herc ü merc olduğu esnâda câlis-i taht-ı Îran olmasına kendisi müteaccib ü mütehayyir iken iş bilir bir kimse olduğundan memâlik-i Îran'da kesb-i istiklâl edip tavâif-i merkūme ise ittihâd-ı kavmiyyet gayretini güderek ve içlerinden böyle hükümdâr zuhûr etmesiyle hissedâr-ı fahr ü mübâhât olarak kâffesi Kerim Hân tarafına mâil ü müncezib olduklarından Memâlik-i Mahrûsa muzâfâtından olan Kürdistân'ın emr-i muhâfazası kuvve-i cesîmeye mevkūf kalıp buna nezâret edecek Bağdad'ın idâresi ise ber-vech-i bâlâ muhtel ü müşevveş olıcak ol havâlî bir hâl-i muhâtaraya dûçâr olmuştu.

Kerim Hân'ın Îran hükümdârlığı taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dahi tasdîk olunmuştu. (343) Hattâ şehriyâr-ı zamân Abdülhamid Hân hazretlerinin ibtidâ-yı cülûslarında kendisine nâme-res irsâliyle cülûs-ı hümâyûn beşâretini hâvî nâme-i hümâyûn gönderilmişti. Ve Acem'in ihtilâlâtı hasebiyle hânân-ı Îran birbiriyle uğraştıkları esnâda ahâlî-i Îran bîzâr olup Âzerbaycan ahâlîsi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den taleb-i himâye ederek Îran'ın ba'zı mahallerinin zabtına bi'd-defaât teşvîk u tergīb olunmuş ve ol vakit ednâ himmetle Îran'ın pek çok mahalleri zamîme-i Memâlik-i Mahrûsa kılınabilir iken Nâdir Şâh zamânında Îranlular ile yapılan ahidnâmeye riayet olunarak hilâfına hareketten ihtirâz olunduğundan ve Memâlik-i Mahrûsa'nın vüs'ati kâfî göründuğünden memâlik-i Îran'a taarruz olunmamış ve serhad-nişîn olan vüzerâ

vü ümerâya dahi ahdin hilâfı ve hukūk-ı hem-civârîye münâfî harekette bulunmamaları tenbîh olunmuş idi. Binâen alâ-zâlik Kerim Hân dahi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den emîn idi. Lâkin sonraları Kürdistân işlerinden dolayı devleteyn beynine burûdet girmiştir.

Baban Ocaklığı

Pujder Kazâsı'nda Fakih Ahmed nâmında birisi esâs olarak Baban Ocaklığı'nı meydâna çıkarmış ve oğlu Mavdo şehr-i Pazar ve daha sâir havâlî kazâlarını zabt eylemiş olup anın oğlu Süleyman Bey'e 1080 (M. 1669-70) târîhinde Karaçulan Sancağı nâmıyla ol yerlerin hükûmeti verilmiş idi. İşbu Süleyman Bey, Ordu-yı Hümâyûn ile beraber avdette bu tarafa gelip Edirne'de vefât etmekle mutasarrıf olduğu mahallerin birazı oğlu Bekir Bey'de ve bâkīsi eski mutasarrıfları olan Zengene Aşireti'nde kalıp bir müddet sonra Îran seferi esnâsında Erdelan ya'nî Sünne ve Soğukbulak arâzîsi inzimâmıyla Karaçulan Sancağı Süleyman Bey'in diğer oğlu Hânek Paşa'ya verilmiş ve andan sonra birâderi Hâlid Paşa ve anın oğlu Süleyman Paşa hükûmete geçip bunun vaktinde Köy ve Harir Sancağı dahi Karaçulan'a ilhâk olunmuştu. Ve bu ikisinin zamânlarında Nâdir Şâh ol tarafta feyz buldukça Hâlid Paşa'nın birâder-zâdelerinden Selim Bey nâmında biri Îrâniyân tarafından ol havâlîye taslît olunmuş ise de sancâğın mutasarrıfları sırasında sayılamaz ve Îranlu zoruyla daha birkaç kişi licâm-ı idâreye el uzatmak istemiş ise de anların hükûmetleri târîhce hiç tasdîk edilmez.

Süleyman Paşa'dan sonra mutasarrıflık birâderleri olan Mehmed ve Ahmed ve Mahmud Paşalar beynlerinde deverân edip her biri bi'l-münâvebe sancağa mutasarrıf olmuşlardır. (344)

İşbu Baban hânedânından mutasarrıflığa mülâzım bulunanlar ekseriya kendilerine tarafdâr peydâ etmek için Bağdad'da ikāmet edip ba'zan dahi içlerinden ba'zısı li-maslahatin mutasarrıfa karşı celb ve te'lîf olunageldiğinden dâimâ Bağdad'da bu hânedâna mahsûs bir konak bulunurdu. Ve bu hânedândan her hangisi mutasarrıf olsa yerine mülâzım bulunan beher-hâl ana rakīb olarak biri Devlet-i Aliyye'ye muhlis geçinirse taraf-ı âhar Îrâniyân'a meyyâl olagelmiştir.

Bu sûretle Ahmed ve Mahmud Paşalar bi'l-ittihâd Bağdad vâlîsine munkād olup büyük birâderleri olan Mehmed Paşa ise Îrâniyân'a istinâd eylediğinden beynlerinde hâdis olan ceng ü cidâl birçok gāilelere ve nihâyet cild-i âtîde beyân olunacağı üzere Îran seferine bâdî olmuştur.

Ba'dehû Mehmed Paşa Bağdad'a ve Ahmed Paşa bi'l-aks Îrân'a mâil olup bundan dahi nice gāileler zuhûr ederek nihâyet Baban mutasarrıflığı Mahmud Paşa'da karâr kılmış ve 1197 (M. 1783) senesine kadar Mahmud Paşa mutasarrıflıkta kalmıştır.

Andan sonra Ahmed Paşa'nın oğulları İbrahim Paşa ve Hâlid Paşa ve sonra Mahmud Paşa'nın oğulları Osman Paşa ve Abdurrahman Paşa ve anlardan sonra İbrahim Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa ve Hâlid Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa sırasıyla sancağa mutasarrıf olmuşlardır.

Baban ümerâsının beynlerindeki rekābet ve keşâkeşten dâimâ Îrânlu istifâde edegelip Bağdad Vilâyeti gavâilden hâlî kalmamış ve nihâyet bu ocak ilgā ile Baban ümerâsı müteferrik olmuşlardır. Zamânımızda isimleri mesmû' ve ma'lûm olan Süleyman Paşa ve Mahmud Paşa ve Aziz Bey mûmâ-ileyh Abdurrahman Paşa'nın oğullarıdır. Ve Süleyman Paşa'nın oğulları olan Ahmed Paşa ve Abdullah Paşa ve Kādir Bey ve Mehmed Bey el-ân ber-hayâttırlar.

Bu sancağın merkezi Karaçulan iken muahharan mûmâ-ileyh İbrahim Paşa'nın müceddeden te'sîs ü inşâ ettiği Süleymaniyye kasabası merkez livâ olmuştur. Tafsîli cild-i Sâliste gelecektir.

HÂTİME

1188 (M. 1774) senesinde Devlet-i Aliyye'nin fihrist-i ahvâli ve düvel-i sâire ile olan münâsebâtı fusûl-ı sâbıkada beyân olunan minvâl üzere olup andan sonra zuhûra gelen vekāyi'-i Devlet-i Aliyye bi-mennihî teâlâ bundan sonraki cildlerde beyân olunacaktır.

Derûn-ı Kitâbda Mev'ûd Olan Suver-i Evrâk

(1)

(Vâsıf Efendi Tarafından Cem' Eylediği Vekāyi' Cerîdelerinin Takdîmine Dâir Tahrîr ve Takdîm Olunan Takrîrlerin Sûretleri)

Ma'rûz-ı kullarıdır ki,

1208 senesi evâhirinden (M. 1794) on üç senesi Ramazanına (M. 1799) gelince mukaddemâ Nuri Bey'in altı cildde yazdığı vekāyi' mevzû'-ı fenn-i târîh üzere müceddeden kaleme alınıp münâsebet geldikçe fevâid-i mülkiye derc ve hikmet-i ameliyye kesesinden nakd-ı bizâa harc olunup me'mûriyyet-i çâkerânemden bu güne gelince mir'ât-ı kâinâtta sûret-nümâ-yı hudûs olan vekāyi'-i dîvâniyye ve havâdis-i yevmiyye zamm u ilhâk olunup cülûs-ı hümâyûn-ı meyâmin-makrûn-ı hümâyûndan ilâ yevminâ hâzâ şîrâze-bend-i zuhûr olan vekāyi'in cümlesi kalem-i âcizânemle ârâyiş-i levha-i sutûr ve bu abd-i kemtere bâis-i fahr-i nâ-mahsûr olup zikr olunan eczâ'-yı cedîde mukaddemâ nakş-ı harîr tahrîr eylediğim cild-i evvele sânî olmak üzere tezhîb ü teclîd ve atîk vekāyi'in iki cildi mukaddemâ arz olunmuş olmakla bâkī dört cild ile huzûr-ı mekârim-mahsûr-ı hazret-i şehinşâhîye ref' olunmak için takdîm-i pîşgâh-ı âsafâneleri kılındı. Çâker-i kadîmleri fenn-i inşâ ve te'lîf-i

lafz u ma'nâda râcil ve belki *a'yâ min-Bâkıl*[144] olup sebk-i kelâm ve ifâde-i merâmda min-gayrı ihtiyâr vâki' olan kusûrum dâmen-i afv ile mestûr ve âsâr-ı âcizânem ayn-ı rızâ ile manzûr buyurulmak bâbında emr u fermân men lehü'l-lutf ve'l-ihsân hazretlerinindir.

Takrîr-i Diğer

1215 senesi Muharreminden 1216 senesi Saferü'l-hayri gāyetine (M.1800-1801) dek Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-istimrârda vâki' olan havâdis ve ahvâl kalem-i abd-i kes'îbü'l-bâl ile tafsîl ü icmâl olunup ka'betü'l-ikbâl erbâb-ı âmâl olan huzûr-ı mevâhib-mahsûr-ı hazret-i şehinşâhîye arz u takdîm olunmak için merfû'-ı pîşgâh-ı meâlî-ittisâlleri kılındı. Şimdiye dek hakk-ı âcizânemde cilve-ger-i mücellâ-yı zuhûr olan inâyet-i bî-gāyet-i evliyâ-yı ni'emâ isti'tâf-ı mürû'et ü ihsâna yüz komayıp çâker-i kemterlerin (346) müstağrak-ı lücce-i edeb ü hayâ ettiği bedîhiyâttan eclâ ise dahi mekârim ve eltâf-ı evliyâ-yı nüemâdan izhâr-ı sûret-i gınâ ve resm-i ubûdiyyetten hâric bir ma'nâ olup ale'l-husûs ber muktezâ-yı takdîr-i Subhânî düçâr olduğum kazâ-yı nâgehânî herhâlde bu bende-i nâ-tüvânî müstehikk-ı re'fet ü şefkat-i hüsrevânî edip hâne-berdûşluk mezelletinden reh-yâb olmak için evlâd ü iyâl setr olunacak kadar bir mahall binâsına medâren beher sâl eczâ-yı vekāyi' arzında mîrî tarafından ihsân olunan atiyye-i hümâyûna bir mikdâr zamm u ilâve olunmak re'y-i rezîn-i isâbet-karîn-i âsafânelerine muvâfık gelir ise emr u fermân.

Takrîr-i Diğer

Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-istimrârda surûf-ı rüzgâr ile serzede-i zuhûr olan havâdisât-ı yevmiyye ve rusûm-ı dîvâniyye kale-i şikeste-rakam-ı fakīr ile nakş-ı harîr-i tahrîr kılınıp senede bir kerre arz-ı huzûr-ı lâmi'u'n-nûr-ı hidîvâne kılınır idi. On altı senesi Saferinden on yedi senesi Saferine (M. 1801-2) gelince bir sene zarfında meşîme-i âlemden tevellüd eden keyfiyyât ile kemâl-i dikkat ü taharrî ile cem' ü tanzîm ve bu def'a atabe-i gerdûn-mertebe-i şâhâneye ref' olunmak için pîşgâh-ı âsifânelerine takdîm olundu.

[144] Bâkıl'dan daha beceriksiz.

Sâbıkı üzere eczâ-yı mezkûrenin arzına irâde-i müşîrâneleri taalluk eyler ise emr u fermân.

Menkıbet zîb-i şeh-i Cem-mesned
Kemterîn bende-i Vâsıf Ahmed

Numero (2)

Timurleng'in Fransa Kralı VI. Karlos'a Mektûbu

Emîr Timur-ı Gürgân –*zîde ömruhû*–

Sad hezâr selâm ü arzu-mendî ez-în muhibb hod "Melik Roi de Fransa" (1) kabûl-i fermâyed bâ-cihân arzumendî-yi bisyâr ba'd ez-teblîğ-i ed'iye be-re'y-i âlî-yi ân emîr-i kebîr-râ numûde mî-şeved ki Freri[145] Fransiskes-i ta'lîm-deh be-dîn taraf resîd ve mekâtîb-i melikân-râ âverd ve nîk-nâmî ü azamet ü büzürkvârî-i ân emîr-i kebîr-râ 'arza kerd. Azîm şâdumân şodîm ve nîz takrîr (347) kerd ki bâ-leşker-i enbûh revân şud. Be-yârî-i Bârî teâlâ düşmenân mârâ ve şumârâ kahr ve zebûn kerd. Min-ba'd "Feri Civân mâr-ı hissiyâ Sultâniyye" be-hidmet firistâde şud-vey be-hidmet takrîr kuned. Her çi vâki' şud eknûn tevakku' ezân Emîr-i kebîr dârîm ki dâimâ mekâtîb-i hümâyûn firistâde şeved ve selâmetî-yi ân Emîr-i kebîr bâz nümâyed tâ tesellî-i hâtır hâsıl âyed dîger mi bâ yed ki bâzergânân-ı şumârâ bedîn taraf firistâde şeved ki în-çünân ki îşân-râ muazzez ve mükerrem sâzim nîz bâzergânân-ı mâ bedân taraf rucû' sâzend îşân-râ nîz muazzez ü mükerrem sâzend ve ber îşân kesî zur ve ziyâdeti ne-kuned Zîrâ dünyâ be-bâzârgânân âbâdânest ziyâde çih ibrâz numâyem devlet bâd der kâmurânî bisyâr sâl ve's-selâm.

Tahrîren fî gurreti muharremi'l-mükerrem sene hamse ve semâne mie el-Hicriyye (1) Roi de Fransa ya'nî (Roi de Fransa) ki Fransa kralı demektir.

[145] Türkçe tercümesindeki Freri tercih edildi, Farsça mektubda Feri

Mektûb-ı Mezkûrun Sûret-i Tercümesi

Emîr-i Kebîr Timur Gürgan *–zîde ömruhû–*

Bu muhibbinin yüz bin selâm ve hayr hâhlığını ve dünyâlar kadar çok hulûsunu Fransa kralı kabûl buyursun. Ed'iye teblîğinden sonra siz emîr-i kebîrin re'y-i âlîlerine arz olunur ki Freri Fransiskos nâm vâiz râhib tarafımıza geldi ve mülûk mektûbları getirdi ve siz emîr-i kebîrin iyi adını ve azamet-i şânını bize bildirdi çok mesrûr olduk. Şu dahi beyân olunur ki leşker-i enbûh ile gidip yâverî-i Bârî teâlâ ile bizim ve sizin düşmanlarımızı müzmahil eyledim bundan sonra Sultâniye şehrinin murahhası Freri Cuvani huzûrunuza gönderdim her ne ki vâki' olduysa arz ve takrîr eder. Şimdi siz emîr-i kebîrden ricâ ederim ki dâimâ nâme-i hümâyûnlarınız irsâ kılınıp bize haber-i selâmet ve âfiyetiniz i'lâm oluna tâ ki hâtır âsudeliği husûle gele ve şu dahi lâzımdır ki sizin bâzergânlarınız bizim tarafımıza gönderilip nasıl ki anları muazzez ü mükerrem tutar isek bizim bâzergânlarımız dahi ol tarafa gideler ve anları da muazzez ü mutayyeb eyleyesiz üzerlerine kimsenin zecr ü taaddîsi olmaya zîrâ dünyâ bâzergânlarla âbâdân olur. Bâkī ne diyelim nice seneler devlet ü kâmrânîde olasız ve's-selâm.(348)

(3)

Sultân Süleyman Tarafından Fransa Kralı Françesko'ya İrsâl Buyurulmuş Olan Nâme-i Hümâyûn Sûreti

Hüve'l-aliyyü el-Ganî el-Mu'tî el-Mu'în

Hazret-i izzet-*cellet kudretuhu ve allet kelimetuhunun*- inâyeti ve mihr-i sipihr-i nübüvvet ahter-i burc-ı fütüvvet pîşvâ-yı zümre-i enbiyâ muktezâ-yı fırka-i asfiyâ Muhammed Mustafa'nın *–sallallâhü aleyhi vesellem*- mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtı ve dört yârının ki Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'dir *–rıdvânullâhi teâlâ aleyhim ecmaîn–* anların ve cemî'-i evliyâullâhın ervâh-ı mukaddeseleri murâfakatı ile ben ki Sultân-ı selâtîn ve burhânü'l-havâkîn

tâc-bahş-ı hüsrevân-ı rûy-ı zemîn zıllullâhi fi'l-arzeyn Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anandolu'nun ve Karaman'ın ve Roma'nın ve vilâyet-i Zülkadriyye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistân'ın ve Azarbeycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve külliyyyen diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki âbâ-yı kirâm ve ecdâd-ı izâmım *–enârallâhu berâhînehüm–* kuvvet-i kāhireleriyle feth eyledikleri ve cenâb-ı celâlet-meâbım dahi tîğ-i âteşbâr ve şimşîr-i zafer nigârım ile feth eylediğim nice diyârın sultânı ve pâdişâhı Sultân Bâyezîd Hân oğlu Sultân Selim Hân oğlu Sultân Süleyman Hân'ım. Sen ki França Vilâyetinin kralı Françesko'sun. Dergâh-ı selâtîn penâhıma yarar adamın Frankpan ile mektûb gönderip ve ba'zı ağız haberi dahi ısmarlayıp memleketinize düşman müstevlî olup el-ân hapiste idiğinizi i'lâm edip halâsınız husûsunda bu cânibden inâyet-i meded istid'â eylemişsiz. Her ne ki demiş iseniz benim pâye-i serîr-i âlem masîrime arz olunup alâ-sebîli't-tafsîl ilm-i şerîfim muhît olup tamâm ma'lûm oldu.

İmdi pâdişâhlar sınmak ve habs olunmak aceb değildir. Gönlünüzü hoş tutup âzurde-hâtır olmayasız. Öyle olsa bizim âbâ-yı kirâm ve ecdâd-ı izâmımız *-nevverallâhü merâkıdehüm-* dâimâ def'-i düşman ve feth-i memâlik için seferden hâlî olmayıp biz dahi anların tarîkına sâlik olup her zamânda memleketler ve sa'b u hasîn kal'alar feth eyleyip gece ve gündüz atımız eğerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmıştır. Hakk sübhânehû ve teâlâ hayırlar müyesser eyleyip meşiyyet ü irâdeti neye müteallik olmuş ise vücûda gele. Bâkī ahvâl ü ahbâr ne ise mezkûr adamınızdan istintâk olunup ma'lûmunuz ola şöyle bilesiz.

Tahrîren fî evâili şehri âhirü'r-rebîayn li-sene isneyn ve selâsîn ve tis'a mie.

Be-makām-ı Dârü's-saltanati'l-aliyye

Kostantiniyyetü'l-mahmiye el-mahrûsa (349)

(4)

Sultân Süleyman Asrında İbrahim Paşa Tarafından Dîvân-ı Âlî'de Fransa Elçisine Îrâd Olunan Nutk-ı Resmidir

İşbu Dîvân-ı Âlî'de her gün vükelâ-yı Devlet-i Aliyye ile müctemi' olduğumuzun hikmeti şevketli kudretli pâdişâh-ı âlem-penâh efendimizin taraf-ı şâhânelerinden me'mûren mahsûs umûr-ı muazzama-i mülkiyyelerine müzâkere ve müşâvere etmek kazıyyesine mebnîdir. Herkes Dîvân-ı Âlî'ye şeref-yâb-ı kudûm u duhûl oldukça a'râz ve ilel-i mahsûsasını terk birle zihin ü hâtırına tebâdür eden hulâsa-i fikr ve tedbîrini şurût-ı serbestiyyet ve hakk-gûyîye riayet ederek beyân u ifâde ederiz. Bu def'a sıdk ve hakkın enîs-i hakīki ve karîn-i sahîhi olan serbestiyyet ile cenâbınıza her ne ifâde edersek mugberü'l-hâtır olmayacağınızı me'mûl ederiz. Metbûunuz olan Fransa kralı saltanat-ı seniyye ile akd-i ittifâk edeliden beri Fransa milleti hakkında derkâr olan hüsn-i teveccüh-i şâhânenin iktizâsından nâşî a'dânızın mazarrat ve zevâlini iltizâm ve bünyân-ı devletinizi takviye ve istihkâm zımnında kuvvet-i kāhire-i saltanat-ı seniyyeye menût u mütevakkıf olan cemî'-i esbâb ve vesâil-i himem-kârî bî-dirîg ve me'mûl ü mütemennânız olan mesâ'î-i cemîle mebzûl ve mes'ûlâtınız tevsî' buyurulmakta taraf-ı Devlet-i Aliyye'den kat'an tecvîz-i kusûr olunmamışken Fransa tarafından zuhûr eden müddeâ tarîk-i hakk u insâftan baîd ve ırz u nâmûsa dahi münâfî ve âyîn-i dostî ve ittihâdın feshini mûcib olur etvâr-ı küstâhânenize nazaran belki merâsim-i hayâ vü edebe dahi muhill olduğunu bizden gayri sizi sevmeyen ağyâr diyebilir. Müttefik olan iki devlet hulûs-ı taviyyet ve sıdk-ı niyyet ile tarafeyne râci' olan mehâlik ve mazârra ve meşâk u masârife müşârik olarak ittifâkın bekāsına sa'y etmek gerektir. Ve illâ mukābele bi'l-misl kāidesine riayet ve iânette bir taraftan kusûr olunur ise ittifâk tabîatiyle mülgâ ve münfesih olur. Siz Fransalu dostlarımız ise Devlet-i Aliyye bir tehlike ve ıstırâba düçâr oldukça dâimâ tegâfül ü tesâmüh ve milletiniz bir ceng ü muhâtaraya giriftâr olur ise izhâr-ı kemâl-i tayakkuz ve taleb-i iânette ta'cîl ü ibrâm ederek vakten mine'l-evkāt muâvenet-i lâyıka ile Devlet-i Aliyye'ye meded-res olmayıp hemen sâde va'dler ve bî-fâide sefâretler ile dostluk izhâr edegelirsiz. Almanya

imparatoru ve İspanya kralı olan Karlos Devlet-i Aliyye aleyhine memâlik-i garbiyyenin (350) bi'l-cümle asâkirini Avusturya ve Macaristân'a celb ü cem' ve cezîre-i Mora bilâdı üzerine ve Tunus muhâsarasına sevk ü taslît etmişken müşterek olan düşmanımızın işgâline müteallik hangi eser-i muhabbet ve iânetiniz zuhûr etti. Eğerçi dostluğa münâfî bu güne vukū'-yâfte olan kusûr ve müsâmahanızdan sarf-ı enzâr-ı mürüvvet ederek afv ile muamele etmek mültezimimiz olup ancak ol eyyâmda muzâyaka ve ıstırâb hâlimize rikkat u şefkat etmemeniz ve düşmanın ol hengâmda izhâr eylediği hakāret ve ihânetten aslâ müteessir olmamanız şöyle dursun düşmanımıza tebrîk yollu arz-ı hulûs dahi ettiğinize nice tahammül edebiliriz. İtalya'ya geçmek ve size iânet ve hizmet etmek me'mûriyyetiyle seraskerimiz Avlonya'ya dek kat'-ı mesâfe ve sevk-i asâkir-i İslâmiyye etmişken İtalya sevâhilinde asâkirimize mu'în olacak tarafdârlardan ve tefâhürâne va'd ve haber verdiğiniz dostlardan hiç birisi görünmedi ve tarafınızdan dahi yek-demde bi'l-ittifâk İtalya'ya li-ecli'l-işgâl ta'yîn-i asker etmek muktezâ-yı şurût-ı dostîden iken sizlerden bir hareket rû-nümâ olmayıp şöyle ki bizler her ne kadar mukaddemen ve muahharan re'y ü tedbîrinizden ve iânet ü himmetinizden müstağnî olduk ise de sizler ne bize ve ne kendinize yarayacak tavırda bulunup dâimâ iyilik ve dostluk etmek fırsatını fevt edegeldiniz.

Venedik Cumhûru Saltanat-ı seniyyenin gerek kuvvet-i kāhiresini ve gerek şiâr-ı vefâdârî ve hulûsunu gereği gibi bi'l-fi'l tecrübe edip sizler düşman-ı müşterekimiz ile akd-i mütâreke ve Memâlik-i Mahrûsa hakkında muzmer olan sû'-i kasdını bilâ-rü'yetin tervîc eder iken bizler yine bizzat âharın tavassut ve iânesi hulûl etmeksizin düşmanımızdan ahz-ı intikām eyledik. Tarafınızdan bir imdâd zuhûr etmeksizin bizler a'dâmızın savletini def'a muvaffak ve Hayreddin Paşa'nın himmetiyle düşmanın kuvvet-i bahriyyesini târ u mâr ve İspanya korsanlarını mahv u izâle ve memâlikimizi ba'de'l-istihlâs müceddeden memâlik-i müteaddide dahi feth u teshîre dest-res olduk. Ma'lûmunuz olsun ki bu fütûhâtta sizin medhal ve himmetiniz olmamak hasebiyle size arz-ı minnet ü teşekkür etmeyiz. Ma-mafîh devleteyn beyninde merbût olan dostluğa hürmeten fîmâ ba'd mâzîyi tezkîr etmek revâ görmeyiz ve asâr-ı hulûs u muhabbetimizi size isbât etmek arzusundayız. Lâkin kuvvet-i nîkbaht u tâlia bütün bütün i'timâd u i'tinâ etmek kâr-ı âkıbet-endîş olmadığından muktezâ'-yı vakt ü hâle ve mehâlik-i muhtemeleye ve mevsim-i hevâya

nazar ve mülâhaza ederiz. Siz dostumuz Devlet-i Aliyye'ye bu def'a pek geç gelip bizden matlûb eylediğiniz donanmayı bu mevsimde rûy-ı deryâda ihrâc ve i'mâl ettirsen cesâret kabîlindendir. Mevsim-i sayf güzâr edip rûz-ı Kāsım (351) takarrüb etmekle techîz ve ihrâc-ı donanmaya vakit ü imkân müsâade etmez. Husûsen baîd u medîd olan sefer-i deryâ ile me'lûf olmayan neferât ilel ü emrâza mübtelâ olageldikleri muhtâc-ı beyân değildir. Ağustosta Hayreddin Paşa'nın düçâr olduğu kazâ ve sakatlığı bu mevsimde deryâda geşt ü güzâr etmek hatâ olduğuna delîl-i kâfî değil midir?

Ol kadar serbestiyyet ve hulûs ile cenâbınıza ifâde-i mâfi'z-zamîr eylediğimden gücenmeyeceğinizi me'mûl ederim bâkī arz eylediğiniz mes'ûlât ve teklîfâtınız husûsu irâde-i şâhâneye ta'lîk olunup ne gûne emr u fermân-ı pâdişâhî zuhûr eder ise cenâbınıza ifâde olunur.

(5)

Kapudan-ı Deryâ Piyale Bey'e Sahrâ-yı Tercan'dan İrsâl buyurulmuş Olan Emr-i Şerîf Sûretidir

İftihârü'l-ümerâi'l-kirâm muhtârü'l-küberâi'l-fihâm zi'l-kadri ve'l-ihtirâm el-muhtassu bi-inâyeti'l-meliki'l-allâm Gelibolu Sancağı beyi ve Kapudanım Piyale *–dâme izzuhû-* tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki: Bundan akdem hükm-i hümâyûnum gönderilip inâyet-i Hak'la bu def'a deryâya çıkmak emr olunan donanma gemilerine serdâr ta'yîn olundun. Levâzım ü mühimmâtın tedârük edip gemileri ihzâr eyleyesiz ve Turgud *-dâme izzuhu-* bile buyurulmuştur. Hüsn-i ittifâk u ittihâd eyleyip devlet-i hümâyûn-ı saadet peyvendime müteallik olan umûrda bezl-i makdûr eyleyesiz deyü buyurulmuş idi. Ol emr-i şerîfim geri mukarrer kılınıp deryâya çıkmak emr olunan altmış kıt'a gemilere baş ve buğ ta'yîn olunduğun ecilden gemileri muaccelen itmâma eriştirip kürekçilerin tedârük edip levâzım ü mühimmâtın ta'cîlen görmek için düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfehham nizâmü'l-âlem Vezîrim İbrahim Paşa *-edâmallâhü ikbâlehu-* ve defterdâra hükm-i şerîfim gönderilip ve Yeniçerilerim ağasına ta'yîn olunan kullarımı veresin

deyü emr gönderilip deryâya seninle bile ta'yîn olunan Kocaeli ve Midilli beylerine dahi ahkâm-ı şerîfe gönderildi.

Öyle olsa buyurdum ki: Dergâh-ı muallâ çavuşlarından Mahmud *–zîde kadruhu–* varıcak aslâ te'hîr ü terâhî etmeyip seninle çıkacak altmış gemileri gece ve gündüz üzerine olup itmâma eriştirip kürekçilerin tekmîl eyleyip ta'yîn olunan Yeniçeri kullarımı alıp ve sancak beylerin dahi sancağı askeriyle gemiye alıp vakti ve mevsimi ile (352) deryâya çıkıp münâsib olan mahalde França pâdişâhının donanmalarıyla cem' olup devlet-i hümâyûna müteallik olan mesâlihe hüsn-i ittihâd ile mübâşeret eyleyesin. Bu husûs mûcib-i ihtimâmdır, ihmâl etmeyip gemileri muaccelen itmâma eriştirip mukaddem çıkarmak bâbında dakīka fevt etmeyesiz. Müşârün-ileyh kulûm Turgud *–dâme izzuhu–* deryânın cümle ahvâl ü umûruna vâkıftır, anınla müşâvereden hâlî olmayıp hüsn-i zindegânî ve kemâl-i ittihâd edip yek-dil ü yek-cihet olup şöyle ki, lâzime-i gayrettir zuhûra getirip sû'-i tedâbîr ile ırz u nâmûs-ı saltanata mugāyir vaz' olmamak bâbında envâ'-ı mesâ'î-i cemîle zuhûra getiresiz ve gönüllü levend gemileri dahi bile gitmek buyurulmuştur. Müşârün-ileyh kulûm *–zîde kadruhu–* anların ahvâline vâkıftır, anın ma'rifeti ile gönüllü reîsleri dahi bile alıp her birine ol vech gördüğü üzere istimâlet edip peksimet lâzım olana peksimet verip anın ma'rifeti ve müşâveresiyle devlet-i hümâyûna müteallik musâlaha ve dîn yoluna istihdâm eyleyip inâyet-i hakla yüz aklıkların tahsîl etmeğe sa'y-i cemîl eyleyesiz. Her gemiye âdet üzere yirmi nefer alatçı koyup ve anlardan gayrı Galata azeblerinden dahi yarakları ve yasakları ile otuz nefer azab ta'yîn edip gemilere yerleştirip bile alıp gidip istihdâm eyleyesiz ve Tersâne muhâfazası için ve anda kalan on kıt'a gemiler mühimmine dahi kifâyet mikdârı adam alıkoyasız şöyle bilesiz alâmet-i şerîfeme i'timâd kılasız tahrîren fî evâhir-i şehr-i Rebi'ulâhir sene isneyn ve sittîn ve tis'a mie (M. Mart 1555).

Be-yurd-ı Beriyye-i Tercan

(6)

Prut Vak'ası Üzerine Baltacı Mehmed Paşa Tarafından Yazılan Buyuruldu Sûretidir

Bâis-i tahrîr-i kitâb-ı sıhhat-nisâb budur ki: Bi-tevfîkillâhi'l-Meliki'l-Allâm asâkir-i İslâm-ı nusret-encâm ile Prut kenârında Moskov Çarı bi'l-cümle askeriyle muhâsama vü mukātele ile tazyîk olundukta bi-lutfihi'l-kerîm ve fazlihi'l-amîm musâlahaya mürâcaat edip ve çâr-ı merkūm tarafından sulha tâlib olduklarında sulh u salâhın kuyûd ü şurûtu bu vech üzere ma'kūd ü merbût olmuştur ki, Azak Kal'ası yine ke'l-evvel arâzî ve sâir tetimmâtıyla taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye teslîm oluna ve Taygan ve Kamanki ve Samar dimağında Yeni Kal'ası külliyet ile hedm olunarak ve Kamanki'nin içinde top ve cebehânesi bi'l-külliyyye Devlet-i Aliyye tarafına teslîm oluna ve fîmâ-ba'd mahall-i merkūm tarafında kal'a binâ olunmamak üzere ve Lehlü'ye ve ana tâbi' bir ayaş? ve Portokal ve Kırım hânı olan saâdetlü (353) Devlet Giray Hân hazretleri tarafına tâbi' Kazaklar'a çar-ı merkūm tarafından min-ba'd müdâhale olunmayıp öteden beri nice ise bütün ol yerlerden el çekip ve ba'de'l-yevm karadan Memâlik-i Mahrûsa'ya ticâret ile gelip giden bâzergânlarından mâadâ İstanbul'da elçi nâmında taraflarından kimesne ikāmet etmeyip bundan akdem ve hâlâ olan Müslümân esîrleri ne mikdâr ise geri Devlet-i Aliyye tarafına teslîm olunmak üzere ve İsveç kralı Devlet-i Aliyye'nin zîr-i cenâh-ı inâyetine ilticâ etmekle ba'de'l-yevm İsveç kralının kendi memleketine emn ü selâmet ile gitmesine kat'a taraflarından mümânaat ve taarruz olunmayıp mâbeynlerinde tevfîk ü rızâ ve ittihâd bulunur ise musâlaha eyleyeler ve fîmâ-ba'd Devlet-i Aliyye tarafından dahi Memâlik-i Mahrûsa'ya mensûb olan reâyâ ve sâirlerine bir türlü taaddî vü tecâvüz olunmamak şurût ü uhûdu ile sebkat eden küstâhâne hareketlerinden iğmâz-ı ayn buyurulmak şevketlü inâyetlü azametlü efendimiz pâdişâhımızın kemâl-i fazl ü kerem-i mülûkânelerinden ricâ olunur. Minvâl-i meşrûh üzere Asitâne-i saâdette inşâallahu teâlâ ahd ü mîsâk bağlanmak ve tarafına sûret verilmek üzere vekâlet-i mutlaka hasebiyle işbu temessük tahrîr olunup taraflarına verilmiştir ve çar-ı merkūm tarafından temessük alınıp verildikten sonra askerleri doğru yollarıyla memleketine

gitmesine gerek asâkir-i mansûre ve gerek tavâif-i Tatar ve sâirlerinden bir ferd mümânaat ve müdâhale etmeyip ve zikr olunan maddeler teslîm olunup tarafından ahid-nâmeler alınıp verildikten sonra çar-ı merkūm tarafından me'mûren rehn olmak üzere Ordu-yı Hümâyûn-ı nusret-makrûna gelen çarın mahrem-i esrârı kıdvetü a'yâni'l-milleti'l-mesîhiyye Kaparon Kançılar Petro Şafrof ve Şermet oğlunun oğlu general Mihail Oldosusi -*hutimet avâkıbuhum bi'l-hayr*– itmâm-ı hizmet eyledikten sonra bilâ-te'hîr memleketlerine gitmelerine Devlet-i Aliyye tarafından izin ve ruhsat verilmek üzere işbu mahalle şerh verildi. *Tahrîren fi'l-yevmi's-sâdis min-Cumâdelâhire li-sene selâse ve işrîn ve mie ve elf* (M. 22.07.1711)

Buyuruldu-yı Sahrâ-yı Hoşgeçdi

(7)

Çiçek Aşısına Dâir Madam Montegu'nun İngiltere'ye Yazdığı Mektûbun Tercümesi

İlel ü emrâz bahsinde size bir şey söyleyeyim ki bizzat burada bulunmaklığınızı arzu ve temennî ettirir. Bizim beynimizde gāyet vahîmü'l-âkıbe ve umûmî olan çiçek illeti burada (354) aşı ta'bîr olunur bir iş ihtirâıyla bütün bütün zararsız bir şey olmuştur. Burada bir takım kadınlar var ki bunu san'at ittihâz edip yazın şiddetli sıcakları geçtikten sonra güz faslında eylül ayında icrâ ederler. Şöyle ki nice adamlar ahbâbına haber gönderip aşılanmak ister misin deyü istifsâr ederler. Ve cem'iyyet edip teferrüce giderler tamâm on beş on altı kişi bir yere ictimâ' ettiklerinde bir ihtiyâr karı bir ceviz kabuğu içinde en iyi çiçek çıkarmış olanlardan birinin çiçeği cerâhatini getürüp hangi damarından aşılanmak istersin diye herkesten suâl eder ve ana göre ol damarı deler ki açısı ancak bir tırmık açısı kadar olabilir oraya iğnenin alabildiği kadar cerâhat ilkā eder ve üzerine bir yarım ceviz kabuğu kapatır ve bu sûretle dört beş damar açar. Rumlar ekseriyâ mutaassıb olduklarından bir alınlarının ortasından ve birer kollarından ve birer göğüslerinden açtırıp haç-vârî aşılanmağı i'tiyâd etmişlerdir ammâ bu aşıların birer parça eseri kaldığından

sonu pek fenâ oluyor. Bu cihetle mutaassıb olmayanlar dizlerinden veyahut kollarının görünmez yerlerinden aşıladırlar. Gerek çocuklar ve gerek sâirleri aşılandıktan sonra akşama kadar oynayıp eğlenirler ve akşamdan sonra kendilerini hummâ alıp iki gün ve nâdiren üç gün kadar yatakta durmağa mecbûr olurlar. Yüzlerinde yirmi otuz kadar çiçek çıktığı nâdir olup anların dahi aslâ lekesi kalmaz ve sekiz gün zarfında ber'-i tâm gelir. Çiçekler tamâm oldukları vakit aşı vurulan yerlerden bir sulu madde akar hiç şüphe etmem ki tahfîf-i maraza bunun çok medhali vardır. Nice bin kişiler her sene bu ameliyâtı icrâ ettiriyorlar. Fransa elçisi diyor ki bizlerde eğlence için ılıcalara gidildiği gibi burada dahi herkes çiçek çıkarmağı bir teferrüc ittihâz ediyor. Aşılanıp da telef olan hiç yoktur ve bu tecrübelerin netîcesinde bana ne derecelerde emniyyet gelmiş olduğu kendi sevgili çocuğuma yaptıracağım dediğimle sizin dahi ma'lûm u meczûmunuz olur.

(8)

Rusya Çarı Petro'nun Vasiyyetnâmesi

Birinci bend: Askeri dâimâ harbe alıştırıp cengâver tutmak için Rusya milletinin bir muhârebe-i mütemâdiyye hâlinde bulunması fakat umûr-ı mâliyyenin ıslâhı zımnında bir aralık askere meydân-ı istirâhat gösterilir ise de yine müteâkiben orduların tanzîmiyle ân-be-ân (355) hücûma vakt-i müsâid gözedilmesi ve şu sûretle Rusya'nın tezâyüd-i kuvvet ve tevsi'-i menâfii zımnında vakt-i sulh u âsâyişi harbe ve emr-i harbi sulha bir vesîle-i kaviyye ittihâz eylemesi.

İkinci bend: Hengâm-ı muhârebede Avrupa'nın en ma'lûmâtlı bulunan milel ü akvâmı meyânından zâbitân-ı askeriyyenin ve esnâ-yı sulhta dahi erbâb-ı ilm ü maârifin celb ü da'vetine her gûne esbâb-ı mümkinenin sarf u icrâsıyla memâlik-i sâirenin menâfi' ü muhassenâtından Rusya milletini istifâde ettirmekle beraber kendi memleketine mahsûs olan muhassenâtından dahi nesne zâyi' ettirilmemek sûretlerine i'tinâ olunması.

Üçüncü bend: Avrupa'da ceryân eden kâffe-i umûr u mesâliha ve ihtilâf u münâzaâtı ve husûsuyla şiddet-i takarrubü sebebiyle bilâ-vâsıta istifâde olunabilen Almanya memâliki vukūâtına fırsat düştükçe müdâhale ve vaz'-ı yedd eylemesi.

Dördüncü bend: Leh memâlikine ihtilâlât-ı dâhiliyye ve muhâsede-i dâimiyye ilkāsıyla tefrika îsâl olunmak ve kibâr-ı milleti akçe kuvvetiyle celb etmek ve hükûmet meclislerinde kesb-i nüfûz edip kral intihâbı husûsuna müdâhale edebilmek için rüşvet usûlünü kullanmak ve Rusya tarafdârı olanları intihâb ve iclâsa dest-res olunduktan sonra dahi himâyet ve sahâbetleri için derûn-ı memâlike Rusya asâkirini idhâl ile bütün bütün temekkün ve ikāmete vesîle ve fırsat düşünceye kadar oralarda asâkir-i mezkûreyi müddet-i medîde ikāmete sa'y olunmak ve bu hâlde hem-civâr bulunan devletler tarafından muhâlefet gösterildikte bunların muvakkaten iskâtları için Leh memâlikini mukāseme ederek sonra düvel-i sâireye verilen hisseleri geri almağa fırsat gözetilmek husûsları.

Beşinci bend: İsveçlü'nün memâlikinden mümkün olabildiği mertebe ziyâde yer zabt olunup istikmâl-i mağlûbiyyetine bir bahâne tedârükü için Rusya Devleti aleyhine ibtidâ İsveçlü'nün i'lân-ı harb ile hücûm eylemesini îcâb ettirmeğe sa'y ve bunun için İsveçlü'yü Danimarkalu'dan ve Danimarkalu'yu İsveçlü'den tebrîd ü teb'îd ile beynlerinde mâye-i ihtilâf u rekābetin devâm u bekāsı esbâbına sarf-ı mesâ'î vü ihtimâm olunması.

Altıncı bend: Rusya hânedân-ı imparatoriyyesinin dâimâ Almanya hükümdârânı hânedânı meyânından kız alıp familyaca teksîr-i revâbıt-ı izdivâc ve ittihâd u iştirâk-i menâfi' eylemeleri ve bu sûretle Almanya derûnunda icrâ-yı nüfûz ederek zâten memâlik-i mezkûrenin dahi kendi nef'y ve maslahatımıza rabt olunması.

Yedinci bend: İngiltere Devleti umûr-ı bahriyyesinde bize en ziyâde muhtâc olduğu misillü (356) bizim kuvve-i bahriyyemizin tezâyüdüne dahi devlet-i müşârün-ileyhânın pek çok fâidesi olabileceğinden emr-i ticârette ittifâkını sâirlere tercîh ile memâlikimiz mahsûlünden kereste ve sâir eşyânın İngiltere'ye bey'iyle altınlarını derûn-ı memâlikimize celb eylemek ve tarafeyn tüccâr ve gemicileri meyânında revâbıt ve münâsebât-ı mütemâdiyye

peydâ ederek bu vesîle ile memâlikimizde ticâret ve seyr-i sefâyin maddeleri tevsî‘ olunması.

Sekizinci bend: Şimâlen Bahr-i Baltık'ın ve cenûben Siyâh'ın sevâhiline gün be-gün Rusyalular'ın yayılmaları.

Dokuzuncu bend: İstanbul'a ve Hindistân'a mümkün olabildiği mertebe takarrub olunup İstanbul'a hükm eden bütün cihânın hükümdâr-ı sahîhi olabileceği kaziyye-i müsellemesine binâen gâh Devlet-i Osmâniyye'ye ve gâh Îran Devleti'ne muhârebât-ı mütemâdiyye ihdâs olunarak Karadeniz'de Tersâneler peydâ olunması için refte refte bahr-i mezkûru ve kezâlik maksadın hüsn-i husûlüne elzem bir mevki‘ olması hasebiyle Bahr-i Baltık'ı dahi zabt ve Basra Körfezi'ne kadar gidilebilmek zımnında Îran Devleti'nin zevâl ve inhitâtını ta‘cîl ile mümkün olduğu hâlde memâlik-i şarkıyyenin eski ticâretini Berrü'ş-Şâm tarîkiyle iâde ederek cihânın anbarı mesâbesinde olan Hindistân'a kadar gidilmesi ve bu çâre ile artık İngiltere'nin altınlarından istiğnâ hâsıl edilmesi.

Onuncu bend: Avusturya Devleti'nin ittifâk u ittihâdını istihsâl ile ibkāsına ihtimâm olunup devlet-i müşârün-ileyhânın ileride Almanya memâliki üzerinde hükümdârlık icrâsına dâir olan efkârını zâhirde tervîc ederek el altından aleyhinde sâir hükümdârânın urûk-ı muhâsedelerinin tahrîkine sa‘y ve her birerlerini Rusya Devleti'nden istimdâd ve istiâneye tahrîk ile ileride memâlik-i mezkûreye hüküm etmekliğimizi müntec olacak sûrette bir nev‘ himâyet icrâ olunması.

On birinci bend: Türkleri Rumeli kıt‘asıdan tard u teb‘îde Avusturya hânedânını tahrîs edip İstanbul'un zabtında dahi ya aleyhinde Avrupa'nın eski devletleri harben taslît olunmak veyahut alınan yerlerden kendisine bir hissecik gösterilmek sûretleriyle hased ve rekābeti teskîn olunarak sonra bunun dahi elinden nez‘ olunması.

On ikinci bend: Papanın hükûmet-i rûhâniyyesini münkir ve Macaristân'da ve Memâlik-i Osmâniyye'de ve Leh memâlikinin cânib-i cenûbîsinde münteşir olup Rum mezhebinde bulunan Hiristiyanlar'ın cümlesini etrâfımıza celb ile kendilere Rusya Devleti merci‘ ve muayyen ittihâz ettirilip bunlara ale'l-umûm bir nev‘ nüfûz ve hükûmet-i ruhbâniyye icrâsı için evvel be-evvel

mezhebce (357) bir riyâset ihdâsına çalışılması ve bu tarîk ile düşmanlarımızın her biri vilâyetlerinde gayretkeş ve muâvin birçok dostlar kazanılması.

On üçüncü bend: Bu sûretler ile İsveçlü perîşân ve Îranlu mağlûb ve Lehlü mahkûm olup Memâlik-i Osmâniyye dahi zabt olundukta ordularımız bir yere cem' olunarak Karadeniz ile Bahr-i Baltık dahi kuvve-i bahriyyemiz ile muhâfaza olunacağından işte ol vakit bütün dünyânın hükümdârlığını beynimizde taksîm etmek sûreti ibtidâ Fransa Devleti'ne ve ba'dehû Avusturya Devleti'ne münferiden ve gāyet hafî olarak arz u teklîf olunmak ve bu sûreti ikisinden biri be-heme-hâl kabûl edeceğinden her birlerinin hırs ve istikbârı bir hoşça beslenilerek sûret-i mezkûreyi kabûl eden etmeyecek olanın tenkîli için aleyhinde i'mâl olunmak ve çünkü Rusya Devleti bütün bütün memâlik-i şarkiyyeyi hasren zabt etmiş bulunduğu misillü Avrupa'nın kıt'a-i uzmâsını dahi henüz yedd-i tasarrufuna geçirmiş bulunacağından şu iki devletten meydânda kalacak olan her hangisi ise anı dahi bi'l-âhara suhûletle kahr u tenkîl edebileceği.

On dördüncü bend: Farz-ı muhâl olarak devleteynden hiç biri Rusya Devleti'nin işbu teklîfini şâyed kabûl etmedikleri takdîrde dahi beynlerinde nizâ' u ihtilâf ihdâsına sarf-ı efkâr olunmak mukteziyâttan olarak şu sûretin istihsâliyle birbirleriyle ikisini dahi it'âb eyledikten sonra işte ol vakit Rusya Devleti bir fırsat-ı kat'iyye gözedip hemen müctemi' olan ordularını evvel beevvel Almanya üzerine sevk ile ol havâlîye hücûm etmesiyle beraber bir taraftan dahi Anadolu'nun akvâm-ı mütenevviasından mürekkeb leşker-i firâvân ile memlû Bahr-i Azak'dan ve Bahr-i Müncemid-i Şimâlîde kâin Erhangil limânından ihrâc edeceği iki takım külliyyetli gemi kâfilesini Bahr-i Siyâh ve Bahr-i Baltık'dan müretteb donanmaları refâkatiyle Akdeniz ve Bahr-i Muhît-i şimâlîden i'zâm u imrâr ederek Fransa sevâhilini seyl gibi basacağı sırada Almanya dahi henüz bu hâle giriftâr olmuş bulunur ve bu iki memâlik-i vâsia bu vechile mağlûb u münhezim olacağından Avrupa'nın kıt'a-i bâkiyesi bi's-suhûle ve bilâ-muhârebe gerdendâde-i inkıyâd olacağı netâyic-i tabîiyeden olmakla işte bu tarîk ile bütün Avrupa kıt'ası feth u teshîr olunmak kâbil olur.

Kaynarca Ahidnâmesi

Birinci madde: İki devlet beyninde sebkat eden her türlü muâdât u muhâsama şimdiden (358) ile'l-ebed mahv u izâle olunup gerek âlât-ı harbiyye ve gerek sâir takrîb ile tarafeynden amel ve tebâdür ve icrâ olunan zarar ve taaddiyât nisyân-ı müebbedi ile ferâmûş olunup bu bâbda vücûh ile ve aslâ bir vakitte ahz-ı intikām olunmaya düşmanlık yerine berren ve bahren müebbed ve kavî ve tağayyürden münezzeh musâlahaya riâyet ve hirâset oluna. Gerek taraf-ı hümâyûnumdan ve gerek ahlâf-ı emcâdım taraflarından ve kezâlik Rusya pâdişâhı müşârün-ileyhâ ve ahlâfı beynlerinde temhîd olunan ittifâk ile sâfî ve müebbed ve tağayyürden beri muvâlât hıfz u hirâset olunup işbu maddeler kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile icrâ ve mu'teber kılınalar. Ve iki devlet ve emlâk ü memaliki ve reâyâ ve ahâlî-i tarafeyn miyânelerinde işbu muvâlât maddesi böyle riâyet oluna ki fîmâ-ba'd cânibeynden birinin aleyhine sırren ve alâniyeten bir türlü amel-i buğz u izrâr olunmaya ve tecdîd olunan muvâlât u musâfât muktezâsınca bilâ-istisnâ iki tarafa her ne gûne töhmet eden cümle reâyâların tarafeynden nesyen mensiyyen cerâyimleri külliyyyen afv olunup çektiri ve sâir mahbeslerde bulunanları âzâd ve sebîlleri tahliye ve menfâ ve meks ettirilen kesâna avdete ruhsat verilip mukaddemâ kâmyâb oldukları her türlü pâye ve emvâlleri musâlahadan sonra redd ü ircâ' olunup ve sâirleri ki her ne ukūbete müstehıkk oldular ise dahi haklarına aslâ bir illet ü bahâne ile taarruz ve ziyân u zarar ve te'dîb olunmayalar. Ve âharlar tarafından mezbûrûna bir türlü zarar u ziyân ve taarruz olunmak tecvîz olunmayıp izrâr u taarruzlarına kasd edenler te'dîb olunalar ve mersûmûndan her biri zîr-i himâyet ve muhâfaza-i kavânîn ve vilâyetlerinin âdetleri üzere sâir hem vilâyetlerine kıyâsen muâşeret edeler.

İkinci madde: İşbu ahidnâme-i mübârekenin in'ikādı ve tasdîknâmelerin mübâdelesinden sonra iki devletin reâyâsından bâ'zıları âhar bir töhmet ve adem-i itâat veyahut hiyânet edip devleteynin birine ihtifâ veyahut ilticâ kasdında olur ise Devlet-i Aliyyemde dîn-i İslâm'ı kabûl ve Rusya Devleti'nde tanassur edenlerden mâadâ aslâ bir bahâne ile kabûl ve himâyet olunmayıp der akab redd veyahut hiç olmaz ise ilticâ eyledikleri devletin memâlikinden tard olunalar ki bu misillü yaramazların sebebi ile iki devlet beynine mûris-i burûdet veyahut bâis-i bahs-i abes olur aslâ bir ma'nâ vâki' olmaya. Kezâlik

tarafeyn reâyâsından olup gerek ehl-i İslâm ve gerek Hristiyân zümresinden bir kimesne bir türlü taksîrât edip her ne mülâhaza ile bir devletten evvel bir devlete ilticâ ederler ise bu misillüler taleb olundukca bilâ-te'hîr redd olunalar.

Üçüncü madde: Kırım ve Bucak ve Kuban ve Yedisan ve Canboyluk ve Yedickul kabâil ve tavâif-i Tatar ve bi'l-cümle bi-eyyi-hâl bilâ-istisnâ devleteyn tarafından serbestiyyet ve bi-gayrı taalluk (359) müstakil vücûhla ecnebî bir devlete tâbi' olmamak üzere i'tirâf ve kabul olunalar ve tavâif-i Tatar bi'l-cümle re'y ve ittifâklarıyla Âl-i Cengîz soyundan intihâb u nasb olunan kendi hâneleri müstakil olan taht-ı hükûmetlerinde olmakla ve bir zamânda düvel-i uhrâdan bir devlete ve hiçbir maddeye muhâsebe vermemek şartıyla atîk kānûn ve âdetleri üzere merkūmlara hükm ve gerek hân-ı mûmâ-ileyhin intihâb ve nasbı husûsunda ve gerek umûr-ı mahsûsa vurûduna ve umûr-ı devletlerine dâir bir türlü Devlet-i Aliyyemizle Rusya Devleti müdâhale eylemeyip hükûmet-i hâriciyye ve devletlerine dâir müstakil devlet sâir müstakil düvel kendi kendine memleketlerini tahkîm ederler gibi ve Cenâb-ı Bârî'den gayrı kimesneye tâbi' olmamak üzere tâife-i merkūme i'tirâf ve kabûl ve lâkin mezhebleri ehl-i İslâm'dan olup zât-ı ma'delet-simât-ı şehriyârânem imâmü'l-mü'minîn ve halîfetü'l-muvahhidîn olduğuna binâen tâife-i merkūme akd olunan serbestiyyet devlet ve memleketlerine halel getirmeyerek umûr-ı mezhebiyyelerini taraf-ı hümâyûnum halkına şerîat-i İslâmiyye muktezâsınca tanzîm edeler. Ve Rusya Devleti'ne tahsîs olunan Kerş ve Yenikale arâzîsi ve limânlarından mâadâ Kırım ve Kuban câniblerinde vâki' istîlâ olunan kasaba ve kılâ' ve mesâkin ve arâzî ve Birda ve Konski ve Vey ve Özi suyu nehirlerinin Aksu ve Turla nehirlerinin beyninde olan cemî'-i arâzî Leh memleketi hudûduna varınca tavâif-i merkūmeye istirdâd ve Özi Kal'ası kadîmî ülkesi ile ke'l-evvel Devlet-i Aliyyem'in taht-ı tasarrufunda bâkī kala ve musâlaha ahdnâmesinin tekmîl-i mübâdelesinden sonra memâlik-i Tatariyye'den Rusya Devleti cümle askerini ihrâc eylemesine taahhüd ede, Kırım Cezîresi'nin ve Kuban ve Taman Cezîresi'nde vâki' kılâ' ve kasaba ve mesâkin ve sâirleri hakkında cüz'î ve küllî her türlü istihkākından Devlet-i Aliyyemiz'in kezâlik keff-i yeddine taahhüd ede ve mahall-i merkūme fîmâ-ba'd muhâfız askeri veyahut başka asker irsâl eylemeye memâlik-i mezkûreyi tavâif-i Tatar'a bu vech üzere Devlet-i Aliyyemiz istirdâd edip ve kimesneye tâbi' olmaksızın hükûmet-i devletlerine Rusya Devleti merkūmların hakīkaten müstakıllen

taht-ı hükûmetlerinde ve serbestiyyet-i mutlaka vech-i ma'mûlün-bih üzere eylediği gibi kezâlik Devlet-i Aliyyemiz taahhüd ede ki kasaba ve kılâ' ve arâzî ve mesken-i mezkûrlarında fîmâ-ba'd muhâfız askeri veyahut başka bir nev' asker başka sekbân veyahut asker zümresinden her ne isimde ve ne gûne ise ba's u tesyîr eylemeyip cümle tavâif-i merkûmeye Rusya Devleti tarafından terk olunan serbestiyyeti ve kimesneye tâbi' olmaksızın istiklâlleri üzere Devlet-i Aliyyemiz dahi terk ede.

Dördüncü madde: Cümle düvele mahsûs olan istihkāk-ı aslîsi muktezâsınca kendi (360) memleketinde münâsib görecek nizâmı icrâ etmek her devlete câiz olmakla iki devlete ruhsat-ı kâmile-i nâ-mahsûre verilir ki kendi memleketlerinde ve hudûdlarında münâsib gördükleri yerlerde kılâ' ve şehirler ve kasabât ve ebniye ve mesâkin bina ve atîk kılâ' ve şehir ve kasabât ve sâirleri ta'mîr ve tecdîd edeler.

Beşinci madde: İşbu musâlaha-i mübârekenin in'ikādıyla tecdîd-i muvâlât ve musâfât-ı hem civârî müyesser olduktan sonra Rusya Devleti cânibinden pâye-i sâniye ya'nî unupiyato? ta'bîr olunup orta elçisi veyahut murahhas elçisi nasbı ile Devlet-i Aliyyemiz'de ale'd-devâm bir Rusya elçisi ikāmet edip ziyâde mu'teber olan düvelin elçileri hakkında îfâ olunan merâsim-i i'tibâr ve riâyet mûmâ-ileyh Rusya elçisinin rütbesine dahi Devlet-i Aliyyemiz cânibinden îfâ oluna umûmen resm-i âmme vukūunda Alman imparatorunun elçisi pâye-i refîa veyahut sağîrede olduğu takdîrde der-akab Nederland'ın büyükelçisinden sonra taakkub eyleye Nedarland'ın büyükelçisi bulunmaz ise Venedik büyük elçisinden sonra taakkub eyleye.

Altıncı Madde: Devlet-i Rusya elçisinin bi'l-fi'l hizmetinde bulunanlardan bir kimsenin sirka ve töhmet-i azîme veyahut şâyeste-i ta'zîr bir fi'l-i nâ-şâyeste ettikten sonra ba'de't-takrîr eşyâ-yı mesrûka elçi tarafından beyân olunacak vech üzere tamâmen istirdâd oluna ve hâl-i sekrinde dîn-i Muhammedî'yi kabûl etmek sevdâsında olanlar dîn-i Muhammedî'de kabûl olunmayıp ref'-i sekrinden sonra hâl-i aslîlerine ric'at edip akılları başlarına geldikten sonra ikrâr ve i'tirâfları elçi tarafından gönderilecek adamın muvâcehesinde dahi ve ba'zı bî-garaz müslümânların karşısında beyân ettirilip böyle kabûl olunalar.

Yedinci madde: Devlet-i Aliyyemiz taahhüd eder ki Hristiyân diyânetinin hakkına ve kenîselerine kaviyyen sıyânet ede ve Rusya Devleti'nin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyâcda gerek on dördüncü maddede zikr olunup mahrûsa-i Kostantiniyye'de beyân olunan kenîsa-yı mezkûre ve gerek hademesinin sıyânetine ibrâz tefhîmât-ı mütenevvia eyleye ve elçî-i mûmâ-ileyhin bir güne urûzu Devlet-i Aliyyemin dost-ı sâfî ve hem civârı olan devlete müteallik âdem-i mu'temedi tarafından arz ve teblîğ olunmakla Devlet-i Aliyyemiz tarafından kabûl eylemelerini Devlet-i Aliyyemiz taahhüd eder.

Sekizinci madde: Rusya Devleti'nin gerek rehâbîn zümresinden ve gerek sâir reâyâsından olanlara tamâmen ruhsat verile ki Kudüs-i şerîf ve şâyeste-i ziyâret olan sâir mahallere seyâhat edeler bu gûne yolcu ve seyyâhlardan Kudüs-i şerîfte ve gerek sâir mahallerde (361) esnâ-yı tarîkte dahi bir türlü cizye ve harâc ve vergi aslâ bir teklîf taleb olunmaya sâir düvelin reâyâlarına verilen fermânlar ve yol emirleri mersûmûna dahi vech-i lâyıkı üzere edâ oluna ve mâdem ki Devlet-i Aliyyemiz arâzîsinde ikāmet edeler kendilerine bir türlü dahl ve taarruz olunmayıp kuvvet-i ahkâm-ı şerîat muktezâsınca tamâmen himâyet ü sıyânet olunalar.

Dokuzuncu madde: Mahrûsa-i Kostantiniyye'de mukīm Rusya elçilerinin hizmetinde bulunan tercümânlar her ne milletten olur ise devlet umûruna hizmet eylediklerine binâen hizmetleri iki devlete râci' olmakla kemâl-i mürüvvet ile muâmele ve i'tibâr olunalar ve mahdûmları tarafından kendilerine sipariş olunan mevâdd için şâyeste-i muâheze olmak câiz olmaya.

Onuncu madde: İşbu musâlaha-i mübâreke imzâ olunup tarafeyn askerinin serdârları taraflarından lâzım olan tenbîhât iktizâ eden mahallere îsâl olununca ol aralıkta eğer bir mahalde bir türlü fi'l-i muhâsama hudûs eder ise îrâs-ı taarruz olunmak üzere add olunmayıp bu takrîb ile vâki' olacak fütûhât ve istîlâlar dahi ma'dûmü'z-zuhûr olmak üzere mu'teber tutulmayıp böyle vâkiadan bir kimesne fâide-mend olmaya.

On birinci madde: Menfaat-i devleteyn için memâlikini terahhuş eden cümle deryâlarında iki devlete müteallik gemi ve tüccâr sefâyinine bi-gayri mümânaat serbestiyyet üzere geşt ü güzâr eylemeleri akd ve temhîd olunup ve iskelelerine ve her mahalle mutlaka sâir devletlerin icrâ ettikleri ticâretle-

rinde kâmyâb oldukları vech üzere işbu Rusya gemileri ve tüccâr sefâyinine dahi Devlet-i Aliyyem cânibinden ruhsat verile. Karadeniz'den Akdeniz'e ve Akdeniz'den Karadeniz'e ve âmme-i sevâhil ve kıyılarının limânlarında mârru'z-zikr deryâlar ittisâlinde olan memer ve boğazlarında meks edeler ve işbu maddeye dâir bâlâda îzâh olunduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin memâlikinde emr-i ticârete dâir bi-aynihî França ve İngiltere misillü dost-ı ehabb olup ziyâde müsâade buyurulan müsâlemât ve muâfiyâtıyla ticâret-i miyâh misillü berren ticâret etmek Rusya Devleti'nin reâyâlarına Devlet-i Aliyyemiz cânibinden ruhsat verilip ber minvâl-i muharrer nehr-i Tuna'da dahi geşt ü güzâr edeler. Gerek emr-i ticâret ve gerek Rusya tüccârının hakkında işbu maddede lafz be-lafz tahrîr olunduğu gibi her türlü ihtiyâc zuhûrunda mârru'z-zikr iki milletin ve sâirlerin şurûtları mer'î ve mu'teber tutula. Milel-i mezbûrûn verdikleri rusûmât-ı müşâkelesini ve aynını edâ ettiklerinden sonra Rusya tâcirleri her türlü emtia makūlesini nakl ve ihrâc edip Karadeniz ve sâir deryâların sevâhil ve limânlarına ve mahrûsa-i Kostantiniyye'ye varmaları câiz ola. Vech-i meşrûh üzere bilâ (362) istisnâ umûmen sularının emr-i ticâret ve seyr-i sefâin maddesini tarafeyn reâyâlarına tecvîz birle kendi tâcirlerine iki devlet cânibinden ruhsat verilir ki rü'yet-i mesâlih ve idâre-i ticâretlerine lâzım olan müddette tarafeyn memâlikinde ikāmet edeler, bu bâbda tarafeynden taahhüd olunur ki dost olan sâir devletlerin reâyâlarına erzânî kılınan serbesiyyet ve müsâlemet Rusya tüccârına dahi erzânî kılına ve hirâset-i nizâm maddesi cümle-i keyfiyâtta mevâdd-ı elzemden olmakla Rusya Devleti tarafından lâzım görülecek âmme-i mevâki'de konsoloslar ve konsolos vekîllerinin ta'yînine Devlet-i Aliyyemiz cânibinden ruhsat verilip dost olan sâir düvelin konsolosları i'tibâr olundukları gibi merkūmlar dahi mu'teber tutulalar ve işbu konsolos ve konsolos vekillerine ruhsat verile ki berâtlı ta'bîr olunur berât-ı pâdişâhânem ile müsellem tercümânlar maiyyetlerinde tutup İngiltere ve França ve sâir milletlerin hizmetlerinde bulunan emsâlleri kâmyâb oldukları muâfiyâta bunlar dahi nâil ve kâmyâb olalar. Ve Rusya Devleti'nin dost-ı ahabbı olan milelin imtiyâzât u muâfiyâtı ile berren ve bahren Rusya memâlikinde ticâret etmeğe ve rusûm-ı mu'tâdeyi edâ ettikten sonra Devlet-i Aliyyem reâyâlarına Rusya Devleti cânibinden ruhsat verilip ve seyr-i deryâ esnâsında kazâya dûçâr olan sefâyine tarafeynden vücûhla iânet ve bu gûne kazâlar zuhûrunda dost-ı ahabb olan milelin hakkında icrâ

olunan muzâheret ile muâvenet olunalar, kendilerine lâzım olan eşyâ narh-ı cârî ile kendilerine alıverile.

On ikinci madde: Afrikalılar ya'nî Trablusgarb ve Tunus ve Cezâir-i Garb ocaklarıyla Rusya Devleti akd-i şerâit-i ticârete rağbet ettikleri hâlde Devlet-i Aliyyemiz taahhüd eder ki Devlet-i Rusya'nın bu gûne rağbeti pezîrâ-yı husûlüne kendi i'tibâr ve ruhsatını bezl ve şâmil ede, uhûdât-ı mersûme hıfz u hirâset olunmak emrinde dahi mârru'z-zikr ocakların hakkında Devlet-i Aliyyemiz zâmin ola.

On üçüncü madde: Cümle senedât ve mekâtîb-i âmmede ve her husûsta tamâmen Rusyalıların imparatoriçesi lakab-ı mu'teberine dâir Devlet-i Aliyyemiz cânibinden Türkî lisân ile tamâmen Rusyalıların pâdişâhı ta'bîri isti'mâl oluna.

On dördüncü madde: Düvel-i sâireye kıyâsen kilise-i mahsûsadan mâ'adâ Galata tarafında Beyoğlu nâm mahallenin yolunda tarîk-i âmmda Rusya Devleti bir kenîse binâ ettirmek câiz ola işbu kenisa kenisâ-yı avâm olup Dosoğrafa Kenisesi ta'bîriyle tesmiye ve ile'l-ebed Rusya Devleti'nin elçisi sıyânetinde olup her türlü taarruz ve müdâhaleden emîn ve berî ve hirâset oluna. (363)

On beşinci madde: İki devletin hudûdları ta'yîn ve tahdîd olundukları nizâm-ı muktezâsınca tarafeyn reâyâların mûcib-i mübâhese bâis-i nizâ'-ı cesîm olacak bir madde olmadığı eğerçi mülâhazadan baîd olmayıp Lâkin avârız-ı gayr-ı me'mûleden zuhûru muhtemel olan esbâb-ı mazarrat ve ziyânların def'ine iki devlet bi'l-ittifâk karâr vermişlerdir ki bu gûne nesnelerin zuhûrunda re's-i hudûdda olan hâkim zuhûra gelen maddeyi teftîş ve yahut mahsûsen ta'yîn olunan me'mûrların ma'rifetiyle tefahhus edeler bu gûne me'mûrlar gereği gibi maddeyi teftîş ettikten sonra bilâ-te'hîr hakkı olan şahsın hakkını ihkāk edeler ve pâk taahhüd olunur ki işbu ahdnâme-i mübâreke inkādıyla müceddeden temhîd olunan muvâlât ve hüsn-i nizâm maddesi bu gûne kazâyânın zuhûruyla aslâ tağyîr olunmaya.

On altıncı madde: Cümle Bucak memleketi Akkirman ve Kili ve İsmail Kal'aları'yla sâir kasabât ve kurâ derûnlarında mevcûd bulunan âmme-i eşyâ ile Rusya Devleti tarafından Devlet-i Aliyyeme redd olunup ve Bender Kal'ası'nı dahi Devlet-i Aliyyeme redd eder ve kezâlik Eflak ve Boğdan

memleketlerini cümle-i kılâ' ve şehirler ve kasabât ve kurâları derûnlarında mevcûd bulunan cümle eşyâlarıyla kezâlik Devlet-i Aliyyeme redd eder Devlet-i Aliyyem dahi âti'l-beyân şerâit ile memâlik-i merkūmeyi kabûl edip işbu şerâiti tamâmen ve kâmilen hıfz ve hirâset eylemesini va'd-i ma'mûlün bih ile taahhüd eyleye. Evvelâ, işbu yeni voyvodalıkların ahâlîsi her ne pâye ve keyfiyyât ve hâl ve isim ayândan iseler bilâ-istisnâ haklarında tamâmen ve kâmilen nesyen mensiyyen afv olunup her türlü töhmetleri veyahut Devlet-i Aliyyem'in umûruna muhâlif hareket eylediklerine isnâd ve mazanna olunan cümle-i a'mâlleri ile'l-ebed ferâmûş olunup evvelki maddenin mazmûnu üzere mansıb ve pâyeleri ve emlâk-i sâbıkaları müceddeden hâlleri tekmîl olunup işbu muhârebeden mukaddem mâlik oldukları emlâklerine iâde olunalar; Sâniyen, ke'l-evvel Hristiyan diyâneti vücûhla serbesiyyet (üzere) olup icrâsına bir türlü mümânaat olunmayıp kenîselerin müceddeden binâsına ve atîklerinin ta'mîrine mümânaat olunmaya; Sâlisen, Ez-kadîm manastırlarına ve sâir şahsa müteallik olup ba'dehû bi-gayr-ı hakkın kendilerden ahz olunup İbrail ve Hotin ve sâir yerlerin dâiresinde mevcûd bulunan arâzî ve emlâk ki el-ân reâyâ ismiyle tesmiye olunur, mersûmûna istirdâd olunalar; Râbian, Râhibîn zümresine münâsib olan imtiyâz ile i'tibâr oluna; Hâmisen, Terk-i vatan edip âhir mahallere varmak rağbetinde olan hânedânlar eşyâlarıyla nakl etmeğe serbesiyyet üzere me'zûn olalar ve işbu hânedânlara kendi mesâlihinin tanzîmi için vakt-i kâfîleri olmak için serbesiyyet üzere vatanlarından nakl eylemelerine bir sene müddet imhâl olunup işbu müddet-i mühlet, tasdîknâme-i mübârekenin mübâdelesi (364) târîhinden ma'dûd ve mahsûb oluna; Sâdisen, atîk muhâsebeler için her ne gûne ise gerek nukūd akçe ve gerek sâir tarîk ile bir nesne tahsîl olunmaya; Sâbian, işbu muhârebenin tamâmen müddeti için bir türlü teklîf veyahut âhar bir türlü taleb olunmayıp muhârebe imtidâdında pâ-zede oldukları mazarrât ve tahrîbât-ı müteaddidelerine nazaran mersûmûna bundan sonra dahi iki senelik mühlet verilip işbu mühlet mübâdele-i tasdîknâme-i hümâyûn târîhinden add oluna; Sâminen, işbu mühlet murûr ettikten sonra Devlet-i Aliyyemiz taahhüd eder ki cizyelerinin akçesini ta'yîne mürüvvet-i külliyyye ile muâmele ve hayyiz-i imkân rütbesinde sehâvet-i celîlesini hirâset ede iki senede bir kerre meb'ûslarının vesâtatıyla cizyeleri edâ oluna ve ta'yîn olunan işbu cizyelerinin tamâmen edâsından sonra aslâ bir paşa veyahut hâkim ve her kim olur ise olsun mersûmâna aslâ bir vakitte

taarruz etmeyip âhar bir türlü vergi veyahut teklîf her ne gûne isim ve bahâne ile kendilerinden taleb olunmayıp cedd-i emcedim Sultân Mehmed Hân-ı Râbi‘ zamân-ı saâdetlerinde mütemetti‘ oldukları imtiyâzât ile kâmyâb olalar; Tâsian, Mülk umûrlarını rü’yet eden kapu kethüdâlarının yerinde işbu voyvodalıkların beylerine dahi ruhsat verile ki Devlet-i Aliyye’de her birinin tarafından Rum mezhebinde Hristiyan olmak üzere maslahat güzârlar ta‘yîn eyleyeler ki işbu memlekete mütevekkıf olan mesâlihini rü’yet edeler. Devlet-i Aliyyem cânibinden dahi haklarına kemâl-i mürüvvet ile muamele olunup hâl-i âcizânelerinde kavâid-i milel istihkākına müstehak olup ya‘nî her türlü taarruzdan emîn ve berî olmak üzere i‘tibâr olunalar, Âşiren, Devlet-i Aliyye cânibinden Rusya İmparatorluğunun elçilerine ruhsat ve muvâfakat verilir ki işbu iki voyvodalıkların iktizâsına göre siyânet ve müsâade olunmalarına müzâkere edeler. Devleteyne lâyık olan i‘tibâr-ı dostâne muktezâsınca elçilerinin arz ettikleri kelimâtlarına riayet eylemesine Devlet-i Aliyye taahhüd eder.

On yedinci madde: El-ân Rusya Devleti’nin zîr-i zabtında bulunan Akdeniz adalarını Rusya Devleti Devlet-i Aliyyemiz’e istirdâd eder. Devlet-i Aliyyem dahi taahhüd eder ki evvelki maddesinde musarrah olan her türlü kabâhatlerin ve Devlet-i Aliyyemin umûruna muhâlif olmak mazannasıyla icrâ olunan âmme-i ef‘âlin nesyen mensiyyen afv-i küllî ile mahv ve afv olunmak maddesini Cezâir-i mezkûrenin ahâlîsi hakkında dahi kemâl-i istikāmet ile riâyet eder. Sâniyen, Hristiyan diyânetine aslâ ednâ bir taarruz ile îsâl-i tazyîk olunmayıp kiliselerin ta‘mîr ve tecdîdine vücûhla mümânaat olunmaya mârru’z-zikr kiliselerine hizmet eden eşhâs aslâ bir takrîb ile taarruz u müdâhale olunmaya; Sâlisen, İşbu muhârebe sebebiyle kendilerine (365) îrâs olunan tekdîrât ü tahrîbât ile Rusya Devleti’nin zîr-i hükûmetinde bulundukları târîhten ve bundan sonra iki sene müddetine değin işbu Cezâir-i merkūmenin Devlet-i Aliyyeme istirdâdı târîhinden add olunmak gerektir. Devlet-i Aliyyem cânibinden Cezâir-i mezkûre ahâlîsinden aslâ bir türlü resm-i senevî tahsîl olunmaya; Râbian, Terk-i vatan edip âhar mahallere varmak rağbetinde olanlar tamâmen mâl ve eşyâlarıyla nakl etmek Devlet-i Aliyyem cânibinden merkūmûna ruhsat verilip ve tanzîm-i mesâlihleriyle vakt-i kâfî olmak için işbu tasdîknâme-i mübârekenin mübâdele olunacak târîhinden bir sene mühlet müddeti kendilerine imhâl oluna; Hâmisen,

Rusya donanmasının avd ü ric'atinde ki inşâlallâhü teâlâ işbu tasdîknâme-i mübârekenin mübâdelesinden sonra üç ay müddetinde vâki' olmak gerektir. Bir nesneye ihtiyâcı vâki' olur ise Devlet-i Aliyyem cânibinden vüs' ve imkân mertebesinde muzâheret oluna.

On sekizinci madde: Özi suyu boğazında vâki' Kılbrun hisârı nehr-i mezbûrun sol tarafı sâhilinde kifâyet edecek arâzî ile ve Aksu ile Özi suyu beyninde vâki' sahrâ-yı hâliyenin ve muârazadan ârî müstakıllen ale'd-devâm Rusya Devleti'nin taht-ı tasarrufunda kala.

On dokuzuncu madde: Kırım Cezîresi'nde vâki' Yeni Kal'a Kal'ası ve Kerş ve limânları derûnlarında mevcûd bulunan ile ve arâzîleriyle Bahr-i Siyah'dan başlayıp tûlen Kerş'in atîk hudûdlarına vararak Bohaca nâm mahalle varınca ve Bohaca mahallinden hatt-ı müstakîm ile bâlâdan Azak Denizi'ne varınca muârazadan ârî müstakıllen ale'd-devâm Rusya Devleti'nin taht-ı tasarrufunda kala.

Yirminci madde: Mîlâd-ı İsa'nın 1700 senesi ya'nî târîh-i hicret-i Nebeviyye'nin 1111 senesi[146] Tolstoy nâm hâkimi ile Acu muhâfızı Hasan Paşa beyninde akd temhîd olunan senedât mefhûmunda beyân olunduğu üzere Azak Kal'ası evvelki hudûduyla ile'l-ebed Rusya Devleti'ne tahsîs oluna.

Yirmi birinci madde: İki Kabartalar ya'nî Büyük Kabarta ve Küçük Kabarta Tatar tâifesiyle vâki' civâriyetlerinden nâşî Kırım hânlarıyla taallukları olmakla Rusya Devleti'ne tahsîs olunmaları maddesi Kırım hânlarının ve meşveretinin ve Tatar başlarının irâdesine ihâle oluna.

Yirmi ikinci madde: İki devlet beyninde in'ikādı vukū'bulan cümle uhûdnâme ve şerâit-ı sâbıkayı ve Belgrad Kal'ası'nda vâki' ahidnâmeyi ve andan sonra vücûda gelen âmme-i şerâiti (366) mahv ve izâle ve ile'l-ebed ferâmûş etmek iki devlet miyânesinde bi'l-ittifâk karâr verilip şöyle ki mersûm uhûdâtın hakkına fîmâ ba'd bir türlü dâiye makūlesini binâ etmeyeler ve Lâkin mîlâd-ı Hazret-i İsâ'nın 1700 senesinde Tolstoy nâm hâkimi ile Açu Kal'ası'nın Hasan Paşa nâm muhâfızı evvelkisi hudûdu ve Kuban sınırının ta'yîn ve tahdîdine dâir vâki' şerâit işbu istisnâdân berî olup ke'l-evvel bilâtağyîr kala.

[146] Metinde 1003 olarak geçiyor

Yirmi üçüncü madde: Gürcü ve Mekriler havâlîsinde vâki‘ Bağdadcık ve Kütanesi ve Şehribân Kal‘aları’dır ki Rusya askeri tarafından zabt olunmuşlardır. Kadîmden beri müteallık oldukları asıl sâhiblerine mütevekkıf olmak üzere Rusya Devleti tarafından kabûl olunup şöyle ki eğer tahkīkāt kadîmden beri yahut müddet-i medîdeden mukaddem Devlet-i Aliyyem kılâ‘-ı mezkûreye mâlik olmuş ise de Devlet-i Aliyyeme râci‘ olmak üzere kabûl olunup işbu tasdîknâme-i mübârekenin mübâdelesinden sonra vakt-i ma‘hûdda Rusya askeri kal‘a-i mezkûreyi tahliye ile Devlet-i Aliyyem dahi kendi tarafından taahhüd eder ki evvelki maddenin mazmûnu muktezâsınca havâlî-i mezbûrede işbu muhârebe imtidâdında Devlet-i Aliyyem’in aleyhine her ne minvâl üzere hareket etmiş olanları nesyen mensiyyen afv eyleye ve vech-i ma‘mûlün-bih üzere ve ile’l-ebed oğlan ve kız vergisinden ve her gûne cizye-i sâire talebinden ibâ’ ve keff-i yedd eder. Öteden beri müteallikleri olanlardan mâadâ tavâif-i mezkûre arasında kendi reâyâsı olmak üzere ferd-i vâhidin hakkına dâiye etmemeğe Devlet-i Aliyyem taahhüd eder. Ve Gürcü ve Mekriller tarafından öteden beri zabt olunan arâzî ve sair müstahkem yerleri tekrar mersûmûnun hükûmet ve muhâfaza-i mutlakalarına terk eyleye. Ve diyânet manastır ve kenîseleri hakkına bir türlü taarruz ve tazyîk etmeyip atîk olanların ta‘mîrine ve cedîdlerin binâsına mümânaat olunmaya. Ve Çıldır Paşası ve sâir sergerde ve zâbitân tarafından bir türlü dâiye tahtında emvâllerini izâat ile taarruz olunmalarını Devlet-i Aliyyem men‘ eyleye ve tavâif-i mezbûre Devlet-i Aliyyem’in reâyâsından olmakla Rusya Devleti aslâ mersûmûna müdâhale etmeyip taarruz eylemeye.

Yirmi dördüncü madde: Ba‘de’l-imzâ ve tasdîkü’l-mevâdd der akab nehr-i Tuna’nın sağ tarafında mevcûd bulunan cümle Rusya askeri avdet ve ric‘ate müteveccih olup imzâ-yı târîhten bir ay zarfında Tuna’nın sol kıyısına murûr edeler ve asker-i mezbûr tamâmen Tuna’nın sol kıyısına geçtikten sonra Hırsova Hisârı boşaldırıp asker-i İslâm’a teslîm oluna ve ba‘dehû Eflâk ve Bucak memleketlerinin tahliyesine birden ve ân-ı vâhidde mübâderet olunup işbu tahliye maddesine iki ay mühlet ta‘yîn olunur ve cümle Rusya (367) askeri Memleketeyn-i mezbûreteynden çekildiklerinden sonra bir taraftan Yergöğü Kal‘ası’ni ve ba‘dehû İbrail’i ve taraf-ı diğerden İsmail Kasabası’nı ve Kili ve Akkirman Kal‘alarını Rusya askeri terk edip asâkir-i sâirelerine mülhak olmağa müteveccih olduktan sonra asâkir-i İslâmiyye’ye kılâ‘-ı mezkûreyi terk

edeler işbu iki memleketin tamâmen tahliyesine üç ay müddet tevkīt olunur bâlâda zikr olunan keyfiyyetten sonra Rusya askeri Boğdan memleketini terk edip nehr-i Turla'nın sol tarafına murûr edecektir bu takrîb ile mârru'z-zikr mevâzi' ve memâlikin tahliyesi iki devletinin müsâlemet ve musâlaha-i müebbedelerinin imzâsından sonra beş ay zarfında vâki' olup cümle Rusya askeri nehr-i Turla'nın sol kıyısına murûr eyledikte ol zamân Hotin ve Bender Kal'aları asâkir-i İslâmiyye'ye teslîm olunur. Ancak mücerred bu şurût ile ki yine vakt-i mezbûrda Kılburn Hisârı tasrîh olunan arâzîsi musâlaha-i müebbedenin on sekizinci maddesinde îzâh olunduğu üzere Aksu ile Özi Suyu beyninde vâki' sâhrâ-yı hâliyyenin zâviyesiyle ile'l-ebed muârazadan berî Rusya Devleti'ne teslîm oluna ve Akdeniz adalarına dâir Rusya donanmasının mesâlihi ve tanzîmât-ı derûniyyelerine kâbil olduğu sür'atle Cezâir-i mezkûre ol havâlîde bulunan Rusya askeri tarafından ke'l-evvel muârazadan berî Devlet-i Aliyyemin zabtına redd olunalar çünkü bu'd mesâfe sebebi ile kâbil değildir ki tevkīt-i vakit oluna ve Devlet-i Aliyyem taahhüd eder ki dost bir devlet olduğu cihetle donanmâ-yı mezkûrenin isti'câl-i azîmeti mülâhazasıyla Devlet-i Aliyyem îfâ-yı levâzımına iânet edip vüs' ve imkân mertebede iktizâ eden nesneleri verilip ol bâbda Devlet-i Aliyyeme redd olunan memleketlerde mâdamki Rusya askeri mevcûd bulunur ise işbu memleketlerin hükûmeti ve nizâmı Rusyalu'nun zabtında bulunduğu üzere kalıp cümle Rusya askerinin külliyyen hurûcları vaktine değin Devlet-i Aliyyem cânibinden memâlik-i mezkûrenin hükûmetine müdâhale olunmaya ve bu memleketlerde bulunan Rusya askerinin iktitâf-ı me'kûlât ve tedârik-i levâzım-ı sâiresine el-ân amel olunduğu üzere kezâlik tamâmen hurûclarına değin amel oluna ve Rusya askerinin baş seraskeri bu bâbda mahsûsen ta'yîn olunan Devlet-i Aliyyemin me'mûrlarına memâlik-i mezbûrenin her biri tahliye olunduğunu haber etmedikçe Devlet-i Aliyyemin redd olunan işbu kal'alara ayak basmayıp bi'nnefs Devlet-i Aliyyem dahi redd olunan Rusyalu'nun zahîre ve mühimmâtı murâdları üzere Rusya askeri tarafından tahliye olunup Devlet-i Aliyyeme redd olunan kal'alarde mücerred bu esnâda mevcûd bulunan Devlet-i (368) aliyyem toplarını terk edeler ve Devlet-i Aliyyeme redd olunan âmme-i vilâyetlerin ahâlîsi her ne cins ve hâl-i keyfiyyetten iseler ki Rusya Devleti'nin hizmetinde müstahdem olmuşlardır akd olunan mühlet-i seneviyyede ehl ü iyâl ve emvâlleri birle Rusya askeri ile mean çekilip nakl etmek rağbetin-

de olanlar men‘ olunmayıp şurût-ı mezkûre muktezâsınca gerek ol zamân ve gerek tamâmen bir sene müddetinde vücûhla men‘ olunmamasına Devlet-i Aliyyem taahhüd eder.

Yirmi beşinci madde: Gerek inâs ve gerek zükûr cinsinden olan bi’l-cümle userâ-yı muhârebe ve sâir esîrler her ne pâye ve rütbeden iseler iki devletin arâzîlerinde bulundukça Rusya Devleti’nde kendi irâdetleriyle tanassur eden müslimîn ve Devlet-i Aliyyemde hüsn-i irâdetlerine dîn-i Muhammedî’yi kabûl eden Hristiyanlardan mâadâ bi’l-cümle işbu ahdnâme-i mübârekenin tasdîknâmeleri mübâdelesinden sonra der-akab ve aslâ bir türlü bahâne ile tarafeynden bilâ-ivaz ve bi-gayr-ı semen âzâd ve istirdâd ve teslîm olunalar kezâlik giriftâr-ı bend istirkāk olan bi’l-cümle hristiyanlar ya‘nî Lehlü ve Boğdanlu ve Eflaklu ve Moralu ve ahâlî-i Cezâir ve Gürcüler ve sâir bi’l-cümle ve bilâ-istisnâ bilâ-semen ve gayr-ı ivaz âzâd olunalar kezâlik işbu musâlaha-i mübârekenin in‘ikādından sonra bir takrîb ile giriftâr-ı bend-i istirkāk olan Rusya reâyâları Devlet-i Aliyyemde bulundukça redd ve teslîm olunalar ve kezâlik Devlet-i Aliyyemin reâyâları hakkında bi-aynihî bu muâmele-i müteşâbihe üzere hareket etmeğe Rusya taahhüd eder.

Yirmin altıncı madde: İşbu maddeler imzâ olunduğu haberi Kırım’a ve Özi’ye resîde olduğu gibi der akib Kırım’da olan Rusya seraskeri Özi muhâfızıyla muhâbere edip işbu imzâ’ târîhinden iki ay zarfında mu‘temed adamlar gönderilerek Kılburn Hisârını mârru’z-zikr on sekizinci maddede tasrîh olunan sahrâlar ile teslîm ve tesellüm kabûl edeler. Ve işbu mu‘temed adamları mülâkātları gününden iki ay zarfında mârru’z-zikr maddeyi tekmîl edeler. Şöyle ki bi-eyyi hâl işbu ahidnâme imzâ olunduğu günden dört ay müddette ve kâbil ise müddet-i ekalde madde-i meşrûh hitâm-pezîr olup külliyyyen icrâ oluna ve me’mûriyyetleri tekmîl olunduğunu sadrıa‘zam cânibine ve Feld mareşal tarafına bilâ-te’hîr ihbâr edeler.

Yirmin yedinci madde: Bu musâlaha-i mübârekeyi ve müvâlât ve musâfâtı beyne’d-devleteyn ziyâde te’kîd ile temhîd ve takviye zımnında tarafeyn rızâsıyla tevkīt olunacak mîkātta işbu musâlaha-i hayriyyeyi tasdîken tasdîknâmeler ile fevkalâde büyükelçiler ba‘s u tesyîr ve iki elçiler re’s-i hudûdda muâmele-i müteşâbihe ile mukābele olunup Devlet-i Aliyyemin (369) indinde ziyâde mu‘teber olan Avrupa Devleti’nin elçileri haklarında riâyet olunan

resm-i mu'tâd üzere mûmâ-ileyhimâ dahi mer'î kılınıp delâlet-i safvet-i cânibeyn olmak üzere elçiyân-ı mûmâ-ileyhimâ vesatatıyla şân-ı devletlerine lâyık hedâyâ irsâl oluna.

Yirmi sekizinci madde: Devlet-i Aliyyem murahhasları mûmâ-ileyhimâ Tevkîî Resmî Ahmed ve Reisülküttâb İbrahim Münib – *dâme mecduhumâ* – ve Devlet-i Rusya'nın Ligonta Generali Pernic Rebnin – *hutimet avâkıbuhu bi'l-hayr* – taraflarından işbu musâlaha-i müebbedenin maddeleri imzâ olunduktan sonra sadrıa'zam ve Rusya Devleti'nin Feld mareşalinin tenbîhâtı îsâliyle berren ve bahren külliyyyetli ve sâir yerlerde vâki' asâkir cânibeyn miyânelerinde her türlü muâmele-i hasmâne men' olunmak lâzım gelmekle der akab sadrıa'zam ve general feld mareşal câniblerinden Akdeniz ve Karadeniz ve Kırım karşısında vâki' donanmaya ve mevâzı'-ı sâireye muhârebeye ulaklar gönderilir ki ba'de in'ikādi'l-musâlaha her yerde muâdât ve mukātelât def' oluna. Ve bir gûne ulaklar sadrıa'zamın ve general feld mareşalin tenbîhâtnâmeleriyle masûn ve me'mûn olalar ki Rusya ulağı Rusya seraskeri tarafına tesâbük eder ise işbu Rusya seraskerinin vesâtatıyla sadrıa'zamın tenbîhâtnâmesini Devlet-i Aliyyem seraskerine tesyîr eyleye ve sadrıa'zamın ulağı tebâdür ve tekādüm eder ise serasker-i Devlet-i Aliyye vesatatıyla feld mareşalin tenbîhnâmesini Rusya seraskerine ba's u tesyîr eyleye ve akd olunan musâlaha-i mübârekenin ukūd ü uhûdu temhîdi gerek taraf-ı hümâyûn-ı hüsrevânemden ve gerek Rusya pâdişâhı müşârün-ileyhâ tarafından sadrıa'zam ve Devlet-i Rusya Feld Mareşali Petro Konta Romançof (Rumyantsov)'a tefvîz ve ihâle olunmakla ahidnâmede mestûr olan musâlaha-i müebbedenin cümle maddeleri ikisinin huzûr ve muvâcehelerinde akd olunmuş gibi sadrıa'zam ve Feld mareşal câniblerinden devleteyn taraflarından kendilere verilen ruhsat-ı kâmile muktezâsınca mevâdd-ı mezkûreyi imzâ ve hâtemleriyle tasdîk edip işbu mevâdd mefhûmunda akd ve temhîd ve va'd olunan maddeler kaviyyen ve bilâ-tağyîr mer'î ve dikkatle icrâ olunup hilafına aslâ bir nesne amel olunmayıp ferd-i vâhide dahi ettirilmeye ve bi-aynihî mutâbıkü'l-ma'nâ sûretleri imzâ ve hâtemleriyle takrîr ve tasdîk olunup sadrıa'zamımın senedi Türkî ve İtalyan lisânıyla Feld mareşalin senedi Rusya ve İtalyan lisânıyla devleteyn câniblerinden kendilere verilen ruhsatnâmeler dahi murahhaslar taraflarından ve Devlet-i Aliyyem cânibinden olmak üzere Feld mareşal îsâl ve mevâd-

dın imzâsından sonra beş gün veyahut kābil olur ise müddet-i ekalde dahi mübâdele olunup sadrıa'zamın senedâtını teslîm ettikleri anda Feld Mareşal Konta Romançof (Rumyantsov)'un senedlerini ahz edeler. (370)

Hâtime

İmdi fîmâ-ba'd mevâdd-ı merkūme üzere tecdîd ü temhîd olunan sulh u salâh-ı râfi'ü'l-harbi ve'l-kifâh mukarrer u mu'teber tutulup şîme-i kerîme-i şehriyârân sadâkat-ı mu'tâde ve kāide-i mer'iyye-i tâcdârân vefâ-yı i'tiyâd üzere ahd ü mîsâk ve tamâmen tasdîk ederiz ki gerek zikr olunan yirmi sekiz mevâddın şurût u kuyûduna ve sulh u salâhın mevâsîk u uhûduna ve gerek diğer iki kıt'a i'tâ olunan nişan-ı hümâyûnumda muharrer ü mastûr maddeteynin şurûtlarına kemâl-i riâyet olunup mâdamki ol cânibden dahi murahhasları tarafından te'yîd ü tasdîk olunan mevâddın hilâfına vaz' u hareket sâdır olmaya taraf-ı hümâyûn-ı pâdişâhânemizden ve ahlâf-ı nısfet ittisâfımızdan vükelâ-yı alî-makām ve mîr-i mîrân-ı sâhibü'l-ihtişâm ve ümerâ-yı zevi'l-ihtirâm ve umûmen asâkir-i nusret-irtisâmımız ve bi'l-cümle ubûdiyyetimiz ile şeref-yâb olan tavâif-i huddâmdan bir ferd, hilâfına müteallik vaz' u hareket eylemeye.

Temmet

Hâtime-i ahidnâmede mezkûr iki maddeden birisi masârıf-ı harbiyye tazmînidir ki Devlet-i Aliyye üç taksît ile beher sene beşer bin kîse akçe vermek üzere üç sene zarfında Rusyalu'ya on beş bin kîse akçe te'diye etmeği taahhüd etmişti. İkincisi Akdeniz adalarının sür'at-i tahliyyesidir ki zikr olunan ahidnâmenin on yedinci maddesinde Akdeniz'de bulunan Rusya donanmasının üç ay müddette çekilmesi meşrût ise de mümkün mertebe bir an akdem hareket etmesini Rusya Devleti taahhüd eylemişti.

(9)

Fenerli Beyler Zamânında Eyâlet-i Boğdan'ın Defter-i Masârıfâtı

Kuruş	
500000	Cizye
060000	Bayram hediyyesi
250000	Dersaâdet'e hedâyâ-yı hafiyye
014000	Makām-ı Sadârete takdîme
009200	Kırım hânının me'mûr-ı mukīmine
016000	Hotin Kal'ası'nın mustahfızları ta'yînâtı
045000	Kırım hânına
120000	Eyâlet civârına me'mûriyyetle gelen paşalara
065000	Beyin Dersaâdet'e gidip gelen adamlarına
004500	Yaş'da bulunan İslâm askerine îdiyye
002000	Hastahânelerine
012000	Beye âmediye
070000	Dersaâdet'e ve sâir mahallere işleyen Tatarlara
001000	Beyin Türkçe ve Rumca kâtiblerinin kırtâsiyye masârıfı
036000	Sarayın ta'mîrât ve mefrûşâtına
004000	Saray hademesinin elbisesine
040000	Masârıf-ı matbah ve sâire
030000	Saray halkına paskalya bahşîşi
030000	Papaslara ve kilise masârıfına
032000	Beyin hizmetinde bulunan sekban askerinin masârıfı

020000 Arnavud tüfengcilerinin masârıfı

015000 Mehterhâne

038000 Beyin karısına yaşmak-bahâ ve masârıf-ı sâiresi

1413700 Toplam

Ol târîhte câri olan kuruş şimdiki sağ akçe hesâbıyla on bir kuruşa bâliğ olduğundan bugünkü günde meblağ-ı mezkûr otuz bu kadar bin kise demek olup hayli bâr-ı girân olduğu müstağnî-i beyândır Eflak'in hâli dahi buna kıyâs ile ma'lûm olur.

DİZİN

A

Abaza Mehmed Paşa, bk Mehmed Paşa, Abaza

Abazıh 304, 305

Abazıh özdenleri 305

Abbâs, bk. Şâh Abbâs

Abbâs b. Abdülmuttalib 27, 299

Abbâsiyye 19, 24, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 50, 144, 198, 199, 200, 203, 210, 213, 271, 273, 300, 363; Hulefa-yı Abbasiyye 19, 27, 29, 30, 33, 36, 198 199, 200, 203, 271, 300, 363

Abdal Giray Hân 302

Abdullah Paşa, Nâilî, 5

Abdullah b. Ömer 26

Abdullah Efendi, Yenişehirli 82

Abdullah Efendi, Tatarcık 124

Abdullah, Telemsan hakimi 148

Abdullah b. Meymun, İsmailî reislerinden 349

Abdullah Bey 330

Abdullah Paşa, Babanzade 369

Abdullah b. Zübeyr 267, 268, 269, 270

Abdurrahim Efendi 83

Abdurrahman III, Endülüs Emevi Halifesi 30

Abdurrahman, Emevilerden 199

Abdurrahman, Arab emiri, 197

Abdurrahman b. Rebia 298, 299

Abdurrahman Cebertî 10

Abdurrahman Paşa 369

Abdülganî Nablusî 55

Abdülhamid 135, 136, 175, 264, 276, 296, 367

Abdülhamid Hân 136, 175, 264, 276, 296, 367

Abdülmecid Hân 3, 95

Abdülmelik 139, 268, 271, 299, 337

Abdürrezzak Bâhir Efendi 93

Abdüşşekûr Efendi, Mekke ulemasından, tarihçi 10, 55

Acem 28, 72, 73, 74, 118, 157, 275, 298, 302, 303, 304, 364, 366, 367, 375

Acemî oğlanları 99, 105

Acemler 297, 303

Acem seferi 118, 302

Acu Kal'ası 262

Açıkbaş ve Mekril ve Göril 298

Açmiyazin 22

Açu Kal'ası 394

Âdem, Peygamber, 2, 229, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 358

Aden 145, 153, 156

Âdil Giray 287, 290, 293
Âdil Şâh 366
Afganistân 30
Afgan Târihi 82
aforoz 198, 202, 213, 215, 217, 221, 236
Afrika 26, 29, 31, 139, 140, 181, 196, 199, 204, 207, 229, 230, 321
Afşar kabîlesi 73
Ağlebiyye Hanedanı 204, 214
Ağleb ve İdris hânedânları 199
Ahısha ordusu 91
ahidnâme 70, 93, 234, 263, 367, 386, 397
ahkâm-ı şer'iyye 51, 282, 344
Ahmed Bey, Kurd oğlu, Rodos beyi 158
Ahmed Efendi, Cânibî 62
Ahmed bin Tolon 28
Ahmed en-Nâsır Lidinillâh 272
Ahmed Cevdet Paşa, Abd-i fakir, 8, 10, 269, 277, 349
Ahmed Giray 285
Ahmed I, Osmanlı Sultanı 53, 110
Ahmed II, Osmanlı Sultanı 62, 293
Ahmed III, Osmanlı Sultanı 64, 85, 117, 118, 134, 169, 276, 293
Ahmed Paşa, Cezzâr 10, 330, 331, 332, 340, 359, 360, 361, 362,
Ahmed Paşa, Bagdad valisi 73, 84
Ahmed Paşa, Rüstem Paşa damadı 116
Ahmed Paşa, Melek, Sadrıa'zam, 165
Ahmed Paşa, Gazî, 320
Ahmed Paşa, Hasan Paşa oğlu, 364
Abdullah Paşa, Baban-zade 369
Ahmed Paşa-zâde Yusuf Bey 13
Ahmed Zülfikar 330
Ahnuh 353, 354, 355
Ahtamar 22
akçe 60, 62, 77, 81, 82, 86, 89, 90, 91, 93, 100, 101, 107, 108, 109, 110, 117, 123, 154, 185, 201, 208, 214, 237, 239, 242, 249, 317, 320, 339, 341, 362, 383, 392, 399, 401
Akdeniz XII, 16, 29, 46, 57, 88, 93, 141, 144, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 181, 263, 324, 335, 359, 375, 385, 390, 393, 396, 398, 399; — adaları 88
akıncı 43, 102, 114, — beyleri 102
Akkirman 283, 391, 395
Akkoyunlular 44, 226, 302
Akkoyunlu Türkmenleri 301
Akmescid, Kırım 283
ak sancak 35
akvâm-ı Nogay 288
Ala'eddin Paşa, Orhan Gazi biraderi 39
Alan 295, 299, 301
alay —beyilik 113
Albert, Macar kralı 227
Aleksi Orlof (Alexis Orloff) 171
Alevîler 36
Alfons 141
Âl-Osman bk Osmanlılar
Âl-i Ahmer 141
Âl-i beyt 269
Âl-i Büveyh 28, 29, 30
Ali Cemalî Efendi 120

Âl-i Cengîz 33, 302, 387
Âl-i Hafs 146
Âl-i Hamdân 28
Âl-i Sâmân 28
Âl-i Sebüktekin 30
Âl-i Selçuk 30, 214
Ali b. Ebî Tâlib 19, 25, 26, 267, 351, 358
Ali Bey, Benefşeli 168
Ali Bey, Bulutkapan 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 359, 360
Ali Kethüdâ, Bagdad valisi, 364
Ali Kethüdâ 364
Ali Paşa, Canikli, 94
Ali Paşa, Damad, 67, 68
Ali Paşa, Hacı 62
Ali Paşa, Hekimoğlu, 73, 85, 330
Ali Paşa, Kılıç, Uluç 160, 161, 162,
Ali Paşa, Seyyid 14
Ali Raif Efendi, katib, *Zabıtname* müellifi 11
Ali Tâhir 360
Aliyye'l-Murtezâ 308
Almanya imparatoru 47, 52, 148, 153, 215, 216, 230, 246, 376
Alparslan 30, 31
Alp Giray 287, 288
Altı bölük 99, 119
Altı Bölük Halkı 110
Amedî-i Divân-ı Hümâyûn 11
Amerika 23, 75, 78, 140, 153, 229, 230, 242, 244, 247, 248, 249, 251, 321; — cumhûru 23
Âmir Bey 11
Amr b. As 137, 138
Amuca-zâde Hüseyin Paşa, bk Hüseyin Paşa
Anabolı 14, 157; — Kal'ası 14
Anadolu 30, 31, 32, 35, 39, 42, 44, 45, 53, 54, 57, 72, 91, 100, 101, 104, 107, 114, 122, 124, 174, 175, 180, 196, 215, 219, 225, 253, 275, 300, 303, 304, 332, 385; — Eyâleti 91, 100, 114, 174; — ma'zûlleri 124
Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri 122
Anapa Nehri 305
Andı 295, 297
Andray 297
Andrea Dorya 148, 150, 152
Andre Dürizen (Dritzhen) 76
Angel 180, 189
Antakya 30, 194, 215, 218
Arab devletleri 33
Arabiyyü'l-ibâre 10, 13, 348
Arablar 30, 129, 140, 147, 200, 205, 210, 213, 253, 296, 298, 299, 309
Arab ve Türk milletleri 25
Ardişir b. Bâbek 265
Arfece b. Hersemetü'l-Ezdî 138
Ârif Efendi, *Tüfengci-başı Tarihi* müellifi 12
Aristo-tedbîr 4
Arnavud 100, 401
Arnavudluk 141, 174, 250, 324
arpalık 101, 111, 125, 174
Aryan mezhebi 191
Âsaf-nazîr 4
ashâb-ı kirâm 25, 129, 299

Âsım Efendi, Ayıntabî, Vak'anüvis 10, 11, 12
asil-zâdegân 130, 195, 205, 213, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 236, 237, 242, 250, 256, 257
Âsitâne 110
Asr-ı Saâdet 36
astat holderi (stadhholder) 241
Âsûr 178
Âsûrîler 178
Âsûrya Devleti 178, 179
âşurâ 37
Atabekân Devleti 32, 33, 215
Atâ Bey, *Tarih-i Atâ* müellifi 12
Atâ b. Rabi Abdülmelik 139
Atilla 189
Aureolus, Roma imparatoru 186
Avar 291, 295, 297, 300, 301, 319; — Kapısı 291
Avarin 143
Avlonya 149, 152, 377
Avrupa IX, XIII, 12, 15, 22, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 39, 42, 43, 46, 52, 59, 75, 81, 87, 88, 99, 103, 115, 118, 121, 130, 131, 132, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 146, 148, 150, 151, 161, 163, 164, 167, 171, 172, 175, 177, 180, 187, 188, 191, 194, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 206, 207, 210 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 259, 263, 264, 306, 319, 321, 322, 382, 383, 384, 385, 397; — asil-zâdegânı 30 ; — devletleri 52, 99, 242, 252, 264; — etıbbâsı 251; — seferleri 75
Avusturya 5, 14, 46, 53, 84, 85, 153, 200, 210 222, 227, 232, 236, 237, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 255, 263, 377, 384, 385; — lu 54, 84, 211, 249, 263; — muhârebeleri 53
Ayasofya 42, 192
Âyine-i Zürefâ 6
Aynalıkavak 144
Ayn-ı Dâre Muhârebesi 336
Azak Denizi 261, 262, 263, 394
Azak Kal'ası 63, 65, 66, 242, 260, 261, 262, 380, 394
Azak ve Taygan Kal'aları 260
Azerbaycan 35; — ahâlîsi 85
'Âzıd 32
Azm-zâde Mehmed Paşa bk. Mehmed Paşa

B

Baalbek meşâyihi 341
Baba Burnu 187
Baban, — Hânedânı 363; — Ocaklığı 368; — ümerâsı 365, 369
Bâbıâlî ricâli 11
Bâb-ı fetvâ 127
Bâbil 177, 178, 179, 181; — harâbesi 179; — Vilayeti 178
Bâbü'l-ebvâb 297
Bâbü'l-hadîd 297
Bağdad 10, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 54, 56, 73, 84, 179, 199, 200, 210, 250, 272, 363, 364, 365, 367, 368, 369;

— ahâlîsi 29; — mâristânları 250; — vâlîleri 10
Bahadır Giray Hân, Rezmî mahlaslı 291, 292, 293
Bahçe — kapısı 165
Bahçesaray 90, 264, 281, 288, 291
Bahîra 330
Bâhir Efendi, dahiliye katibi 14
Bahr-i Ahmer 46
Bahr-i Azak 385
Bahr-i Baltık 65, 88, 171, 209, 211, 242, 243, 260, 384, 385
Bahr-i Bulgar 299
Bahr-i Deylem 299
Bahr-i Hazar 28, 72, 83, 179, 258, 282, 297, 299, 318; — harîtası 83
Bahr-i Kasbî 299
Bahr-i Muhît 26, 156, 306, 385
Bahr-i Müncemid-i Şimâlî 385
Bahr-i Sefîd 275; — Boğazı 57
Bahr-i Siyah 275,179, 188, 283, 394
Baht Giray 290
Bakü Kal'ası 295
Balta, Turla Nehri sahilinde 103, 283
Baltacı Mehmed Paşa, bk. Mehmed Paşa
Bar, hisar 161
Bara 149
Barbarosa 216
barca 142, 156, 160, 161, 162
Baron Prokeş, Avusturya elçisi 14
Barselona 200
Basarabya 65, 318
Basra 156, 185, 251, 268, 269, 270, 363, 384; — Körfezi 185, 384
başmaklık 101, 111
Bâtıniyye 349, 357
Baybars, Melikü'z-Zâhir 273
Bâyezid II, Osmanlı Sultanı 43, 44, 48, 141, 143, 283
Bâyezid I, Yıldırım, Osmanlı sultanı 39, 41, 44, 226, 274, 320
Bayezid Medresesi dânişmendliği 126
Bec 46
Becâye Hisârı 146
Belgrad Kal'ası 61, 394
Bender 65, 89, 291, 391, 396
Benefşeli Ali Bey 168
Benî Ahmer Devleti 37
Benî Canbolat, Canpolat oğulları 336
Benî Ebî Şakir 338
Benî Gadbân 343, 344
Benî Hafs 154
Benî İsrâîl 49, 178, 179, 304
Beni'l-imâd 336
Benî Mütevâl 359, 363
Benî Raslan 337, 338
Benî Ümeyye 27, 299
Benû Abdülmelik 337
Benû Büleybil 338
Benû Ebi'l-lem' 337
Benû Ebi Neked 337
Benû Mezher 337
Benû Raslan 337, 338
Benû Şehâb 334, 336, 337, 348 359, 360, 361
Benû'z-Zâhir 339

Benü'l-abd 337
Benü'l-imâd 337
Benü'l-lem' 337
Benzert Kal'ası 158
berât 101, 112, 113, 284, 287, 320, 390
Berîdü'z-zafer 170
Berkuk 326
Berrü'ş-Şâm 28, 29, 30, 33, 181, 185, 216, 219, 225, 271, 333, 335, 336, 356, 357, 359, 384
Besni 300, 304
Beşiktaş 71
beşlüyân 102
bey'at 27, 31, 34, 320
beylerbeyiler 99, 101, 112
Beyrut iskelesi 360; — Kal'ası 361
beytü'l-hikme 139
beytülmâl 19, 112
beytülmâl-i Müslimînin 19
Beytü'n-nübüvvet 49
Bezistân 59
Biga 174
Bihke 57
Birecik 159
Biritanya 189
Birketü'z-zerkâ 345
Bîrûn 105, 106
Boğaziçi 293
Boğazkesen Kal'ası 42
Boğdan ahâlîsi 84
Boğdan Eyâleti 324
Bohaca 394
Bonaparta 10, 11, 15, 227
Bora Gāzî Giray Hân 289, 290, 292
Bosna Gazevâtı 83
Boşnak 100, 330
Brandenburg 222, 242, 248
Brankovano Basaraba 323
Britanya 185, 188, 189
Bucak 288, 387, 391, 395; — cânibi 288
Budim, 102
Buhârâ 31
Bukovine 318
Bulgar 100, 299, 319, 320
Bulutkapan, bk Ali Bey
Burak Adası 143
Burbon dukası 225
Burgon, — kralı 191, 212; — Krallağı 208; — lar 188, 189, 191, 192
Bursa Yenişehir 38
Butros 193
Bükreş 93, 94, 321
Büyük Kabarta, Kabartay 263, 394
Büyük Oton 211
Büyük Petro 11, 61, 65, 242, 243, 258

C

Caber Kal'ası 35
Cafer-i Mansûr 271
Ca'fer Paşa 161
Canım Hoca 169, 170
Cânibî Ahmed Efendi bk. Ahmed Efendi
Canikli Hacı Ali Paşa, bk Ali Paşa
câsûs 103, 324
Câvid Ahmed 117

Cavid Bey 8, 9
Cayık, nehir 285
cebeci 43, 100, 285
Cebel hükûmeti 337, 339
Cebel-i Dürûz, 10, 336
Cebel-i Lübnan 10, 334, 336, 341, 342, 343
Cebel-i Şuf 337, 346, 348
Cebel-i Tarık 139; Cebelü't-Târık 26
Cebeltere Kal'ası 244
cebriyye mezhebi 249
Cedîd zer-i mahbûb 277
Celâleddin Melikşâh 31
Celalî Kazakları 305; Celâlîler 303
Cem, nehir 285
Cener, İngiltereli tabib 252
Cenevizlüler 217, 282
Cengîz Hân 33, 279, 301
Cengîzîler 33, 258, 282; hânân-ı Cengîziyye 291
Cenova 216
Cerbe Adası 145, 158
Cered 337
Cermanya 184, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 209, 211, 212, 217, 221, 237
cevabnâme 41
Cevdet Paşa, bk. Ahmed Cevdet Paşa
Ceyhun Nehri 30
Cey kasabası 269
Cezair, — beylerbeyiliği 149, 155; — Eyâleti 158; — halkı 148; —i Garb 146, 153, 391
Cezâirli Hasan Bey, bk Hasan Bey
Cezîre 14, 29, 32
Ceziretü'l-arab 184, 229, 325
Cezîre vilâyeti 29
Cezzar Ahmed Paşa, bk Ahmed Paşa
Cığalazâde Sinan Paşa, bk Sinan Paşa
Cicelli Hisârı 148
Cihânnümâ 83, 299, 304
Cizvit 232, 249; — ler 249; — tarîki 249
cizye bedeli 292, 293
Cuvanni Françiyan (Jean Frangipani) 47
cüceler 112
Cüdâvi Hasan Bey, bk. Hasan Bey
cülûs 3, 8, 13, 39, 42, 46, 52, 54, 62, 85, 144, 179, 191, 208, 212, 244, 246, 255, 272, 276, 301, 367, 371
cündîlik 40, 330, 364

Ç

Çağatay 301
Çanakkale Boğazı 57
çapul 114, 281, 282
çavuşlar kethüdası 328
Çeçen 295, 296, 297, 300
Çehâr-yâr-i güzîn 267
Çeh Vilâyeti 211
Çeh (Bohemya) 321
Çelebi Sultân Mehmed bk Mehmed I
Çerâkise 33, 45, 94, 144, 280, 296, 300, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 317, 326, 327, 332; — özdenleri 305
Çerkesistân 9, 295, 296, 298, 304, 309, 310, 311, 314, 317, 318
Çerkesler XII, 280, 296, 305, 315

Çerkes ve Abaza ve Gürcü milletleri 253
Çeşme Limânı 172
Çıldır vâlisi 91
Çırağan 71
Çiçek, — aşısı IX, 250; — hastalığı 250, 251, 253; — illeti 251, 252, 381
Çin 37, 78, 81, 251, 306, 350; — ahâlîsi 251, 306; — liler 78
çingene tâifesi 321
Çöpsin 317
Çuka 149
Çukurova 180, 195

D

Dağıstân 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 318; — ı cenûbî 296, 297, 301; — ı evsat 296, 297, 300, 301; — ı şimâlî 296, 301, 302, 303; — lılar 302, 303
Dahhâk Mari 310
Dâhil dersleri 119
Dak kavmi 318
Dalmaçya 184, 214
Dâmâd Ali Paşa, bk Ali Paşa
Danimarka 65, 200, 204, 260; —lu 172, 383
dânişmendlik nizâmı 126
Dârâ 180, 185
darbhâneler 275
dârü'l-adl binâsı 51
Dârülhadîs 121, 124
Dârülhilâfe 116
Dârülhilâfe-i Bağdad 19
Dârü's-saltanati'l-aliyye bk. İstanbul
dârü's-sınâa 139
dârü'ş-şifâ 121, 235
Devhatü'l-Meşâyih 5
Davudpaşa Sahrası 7
Değirmenlik 165
Deli Petro bk. Petro
Demirbaş Şarl bk Karlos
Demirkapı 297, 299, 301, 302, 303
derâhim-i Selçukiyye 274
Derbend 297, 299, 302, 303
Dercü'l-vekâyi' 6
Dergâh-ı âlî kapıcı-başıları 101
dergâh-ı Süleymânî 47, 230
Dersaâdet 1, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 47, 54, 62, 67, 74, 75, 81, 82, 83, 90, 91, 92, 93, 101, 108, 109, 111, 134, 148, 154, 155, 158, 160, 161, 164, 172, 264, 267, 270, 275, 276, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 293, 323, 330, 332, 359, 363, 364, 400
ders vekîli 127
deryâ beyi 173
Deşt-i Kıpçak 37, 258, 259, 301, 318, 321
Devhatü'l-vüzerâ 10
Devletgeldi Sûfî 279
Devlet Giray 94, 264, 286, 287, 288, 289, 291, 294, 380
Devlet-i Abbâsiyye 24, 29, 30, 50, 210, 213
Devlet-i Aliyye IX, X, XIII, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 15, 16, 24, 25, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75,

83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 125, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 151, 157, 159, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 211, 219, 226, 228, 229, 230, 232, 234, 237, 240, 241, 242, 251, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 275, 279, 282, 283, 285, 296, 298, 302, 303, 304, 309, 313, 320, 321, 323, 324, 332, 333, 335, 361, 362, 363, 364, 367, 368, 371, 372, 376, 377, 378, 380, 381, 393, 398, 399; —i Osmâniyye 24; —i tüccârı 234

Devlet, —i Çerâkise 44, 144, 327, 332; —i Çerâkise-i Mısrıye 144; —i Emeviyye bk. Emeviyye; —i Eyyûbiyye 37, 173, 325, 326; —i Fâtımiyye 30, 32; —i İslâmiyye 45, 196, 199; —i Keldânîyye 179; —i Muvahhidîn 273; —i Râfiziyye 325; —i Safeviyye 44, 46, 72, 266; —i Sâsâniyân 185; —i Selçukiyye 30, 38, 39, 45

devşirme 40, 41, 99, 100, 172

Deyrü'l-kamer, Deyrikamer 338, 339, 340, 342, 344

Dımeşk 32, 357

Dicle Nehri 177, 178, 179

dilsizler 112

Dimyat 137, 218

Dîn-i Muhammedî, 320, 356, 388, 397

dînâr 267, 268, 272, 273

dirhem 26, 267, 269, 270, 271, 272, 276, 277

Dîvân-ı Âlî 376

dîvân-ı hilâfet 25

Dîvân-ı Hümâyûn 12, 47, 103, 327; — tercümânı 12, 323

Diyarbekir 100, 306, 375

diyâr-ı Rum 33, 35, 44, 55

Dobriçe 320

Donanmâ-yı Hümâyûn 16, 47, 104, 143, 150, 151, 152, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 232, 284

Dosoğrafa Kenisesi 391

Dökmeciler 122

Droit de Jan 233

Durandı, müellif 77

Durûz 337, 350

Dündar 35

Dürrî Efendi 72

Düvel-i Avrupa 12, 15, 41, 46, 118, 142, 146, 150, 151, 163, 172, 175, 177, 226, 228, 232, 234, 239, 240, 263

Düvel-i İslâmiyye 25, 129

Düvel-i Nasârâ 22

E

Ebî b. Halef 194, 195

ebnâ-yı sipâhiyân 99

Ebûbekir, Hz., 25, 195, 351, 374

Ebubekir, Sultan Burhan oğlu, 303

Ebûbekir Râzî, Zekiryya 250, 251

Ebû Cehil 36, 309

Ebû Eyyüb Ensârî 284

Ebuleyle 364

Ebû Mürsed 36

Ebû Müslim-i Horasânî 27
Ebuzzeheb (Mehmed Bey) 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 361
Ebü'l-Kasım b. Mesleme 19
Ebü'n-Necîb risâlesi 5
edebiyyât-ı Franseviyye 239
Edîb Efendi 7
Edirne 39, 42, 61, 62, 64, 88, 103, 109, 115, 121, 124, 251, 254, 294, 368 — vak'ası 64
Edvard 219
efkâr-ı politikiyye 233, 247
Eflak 60, 185, 263, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 391, 401; —Eyâleti 324; — liler 320
Efrenc 32, 146, 148, 154, 200, 274
Eğne 149
Eğri 52, 290; — fethi 290; — Kal'ası 52
Eğriboz 150, 174
Eğri ehl-i Bâtın 350
Ehl-i beyt-i Muhammedî 350
Ehl-i Salîb 31, 32, 33, 214, 217, 218, 223, 225, 325; — donanması 217
ehl-i zâhir 350, 351
Ejderhan 93, 258, 259, 282, 291
Ekidyos 190
ekonomi politik 256
Ekrâd 364, 365, 366, 367
Elbistân 35
Elbruz 295, 304, 305, 310, 311; — Dağı 295
El-cezîre 177, 178, 179, 215
El-Haccâc b. Yusuf 267
elkāb 338
emân 66, 95, 104, 144, 148, 155, 243, 299, 320, 327
Emeviyye 26, 27, 29, 30, 50, 196, 198, 199, 200, 203, 267, 268, 269, 271
Hulefâ-yı Emeviyye 27, 198, 199
Emin, Abbasi Halifesi 27, 272, 273
Emin Giray 285, 286
Emîr Haydar, Cebel-i Düruz'dan 336, 337
emîr-i Cebel 336
Emîr Mansûr 334, 337, 360, 361
Emîr Şehâbî 336, 341
emîrü'l-hâc 328
emîrü'l-mâ 173
emîrü'l-mü'minîn 25, 267, 271, 272, 273
emîrü'l-ümerâ 29, 210
Emîr Yusuf 334, 337, 359, 360, 361, 362, 363
Enderûn 100, 105, 106; —ı hümâyûn 100
Endülüs 26, 27, 29, 31, 33, 37, 78, 139, 140, 141, 147, 148, 173, 188, 196, 199, 203, 210, 214, 220, 235, 273; — Arabları 78, 173, 214
Enhâr-ı sitte 285
Enverî Efendi 7, 9
episkopos 212; —lar 206
erbâb-ı tîmâr 100, 101, 109, 111, 113, 119, 285; — ve zeâmet 100, 101, 109, 111, 113, 285
Eregli Hân 298
Ermeni 100, 297, 306, 360; — ler 22
Ertuğrul 35
Es'ad Efendi, Vak'anüvis 14,
Es'ad Efendi, Yanyalı 82
Esedüddin Şîrkûh 51
Eseni Bey, Nogay ümerasından 288

Esterâbad 303
Eşkaniyân Devleti 185, 265
Eşref, Melik 326
etıbbâ-yı Arab 250; — Yunan 250
Et Meydanı 59
Etrâk 27, 28, 319
evlâd-ı Cengîziyye 281
evlâd-ı Resûl 26
Evs 296, 297, 298

F

Fahreddin Maanî 336
Faik Efendi Mecmüası 5
Falcı Geçidi 65, 133
Farmason 220
Fas hâkimi 147
Faş Kal'ası 91, 303
Fâtımiyye 29, 32, 345; Hulefâ-yı Fâtımiyye 29, 30
Fâtımiyyûn sikkeleri 273
Fâtih Câmi'i 119
Fâtih Sultân Mehmed 42, 119, 187, 202, 228, 274, 275, 279, 283, 322
Faust (Jochann Faust) 76
Fazıl Ahmed Paşa 57, 132, 167
Felemenk 63, 78, 80, 157, 200, 211, 239, 241, 242, 243, 260; — cumhûru 239, 241; — şehirleri 78
Fenelon, *Telemak kitâbı* müellifi 244
Fenikeliler 137, 178
fenn-i harb 83, 132, 133, 134, 280
fenn-i lağım 83
feodalite 28, 205, 206, 207, 209, 223, 228, 236
Ferah Ali Paşa 9, 296, 304, 305, 309, 311, 316, 317
Ferdinand 153
Ferhad Ağa 105, 106
Ferheng-i Şu'ûrî 83
fermân-ı âlî 47, 59, 82, 157, 158
Fethülislâm 60
fetvâ-yı şerîfe 82, 83
Feyzullah Efendi 64
Fezleke-i Kuşmânî 12
Fıkāriyye, Mısır askeri, 327, 328, 329
fındık altını 276, 277
fındık ve Macar altınları 277
Fırat Nehri 29, 177
Filib, İskender'in babası 129, 180, 216, 217, 245
Filibe 39
Filistin 178, 185
Finike tüccârı 181
Firavn 325
Fisakores hekîm 347
Floransa 268
Françesko, bk Fransuva
Frank 180, 186, 187, 190, 191, 192, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 208, 210; — Devleti 190, 192, 195, 197, 198, 200, 204, 208, 210; — lar 186, 188, 190, 191, 195, 197, 200, 205, 207
Frankpan 375
Fransa 13, 23, 41, 47, 79, 80, 85, 118, 130, 132, 153, 155, 157, 177, 180, 190, 191, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217,

218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 264, 373, 374, 376, 382, 385; — ahâlîsi 225, 247; — Cumhuriyyeti 23, 208, 221; — çiftçileri 224; — Devleti 23, 47, 85, 207, 208, 221, 223, 225, 228, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 246, 248, 249, 254, 257, 385; — ihtilâli 23; — kibâr ve ukalâsı 23; — kiliseleri 210; — kralı 41, 79, 80, 153, 205, 216, 223, 225, 230, 237, 247, 373, 374, 376; — lu 87, 131, 146, 263, 376; — Meclis-i Umûmîsi 236; — mekâtibi 252 Fransız asil-zâdegânı 217

Fransızca Türkî sarf 83

Fransız duka ve kontaları 214

Fransız hurûfu 83

Fransuva, Françesko, Fransa kralı 47, 80, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 246, 374, 375

Frederik I, Brandenburg Markisi 242

Frederik II, Almanya kayseri 218

Frederik II, Prusya kralı 59, 132, 248, 249

Frengistân 75, 200, 218, 220, 228, 234, 243

Frenk hattatları 80

Frenkler 33, 158, 217, 219, 220, 226

Fuşan 283

Fuyûzât-ı Mıknatisiyye 83

Fürs 180, 194, 195, 265, 267, 299

G

Galata 82, 125, 141, 379, 391; — azebleri 379

Galib Efendi7

Gal kavmi 180

Galler 180, 181, 182, 183, 184, 190, 191, 192, 204

Galya 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 202, 204, 205

Ganî-zâde Nâdirî Efendi 290

Garb ocakları 167, 168

Gavri 44, 45, 326

Gazanfer, Kaytak emiri 300

Gazî Hasan Paşa bk. Cezâirli Hasan Paşa

Gelibolu 39, 140, 141, 174, 378; — Paşa Sancağı 174; — Sancağı 378

Gence 72, 73, 298

Gernsheim 77

Gevher Hân 159

Gıyasüddin Sultân 279

Gilan 302, 303

Girit 57, 58, 103, 149, 161, 163, 164, 165, 166, 167; — seferi 57

Got, Got kavmi 139, 180, 188, 189, 190, 191, 192, 295

Goya 307, 309, 317

Gördös 67

Göre 297

Greguvar, papa 193, 212

gurabâ-yı yemîn ü yesâr 43

Gurâbiyye mezhebi 366

Gutenberg 76, 77, 78, 79

Gücerât 156
Gülbün-i Hânân 6, 279
Gülistân 32
Gülşen-i Hulefâ 10, 83
Gümrü ve Ahısha sancakları 297
Gürcistân 22, 44, 72, 91, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303; — seferi 91
Gürcü 253, 295, 297, 305, 306, 333, 395

H

Hâbil 358
Haccac 270, 271
Hacı Giray 279, 280
Hacılar Kal'ası, Kûh-ı Elbruz'da 304, 310
Hacı Selim Giray 291, 293
Hacı Turhan Karyesi 259
Hâcib 29
Hadım Süleyman Paşa, bk. Süleyman Paşa
Hadîkatü'l-Vüzerâ 5
Hâdimü'l-Harameyni'ş-şerîfeyn 45
hâkânü'l-bahreyn 275, 276
Hakem II, Endülüs Emevî Halifesi 30
Hâkim Bi-emrihî, Bi-emrillâh Fâtımî Halifesi 345, 346, 347, 350, 351, 352
Haleb 32, 33, 35, 45, 125, 179, 215, 254, 275, 332, 346, 359, 375
Hâlet Efendi 135
Hâlid b. Velid 270
Hâlid Paşa 368, 369
Halil Hamîd Paşa 8, 136
Halil Nuri Bey, tarihçi 7, 371
Halil Paşa, Mısır valisi 164, 335, 360
Halim Giray 6, 279
Halîmî Efendi 134, 135
Halkulvâd Kal'ası 146, 163
Hama 33, 333
Hâm b. Nuh 177
Hamza, Dürzîlerden 346, 347, 350
Hamza b. Abdülmuttalib 36, 299
Hânân-ı Kırım, müteahhirîn 291
Hanya 164; — Kal'ası 164
Hapsburg hânedânı 230
Hapsburg kontesi 222
harâc 189, 191, 207, 214, 258, 293, 338, 389; —güzâr 258, 282
Harameyn 124, 144, 299, 335; — ma'zûlleri 124; — mukannenâtı 335
hareket-i Altmışlı 121
hareket-i dâhil 121
hareket-i hâric 121
Harezm tâifesi 218
Harir Sancağı 368
Haris b. Termah 353
Harun, Peygamber 49, 351, 358
Harunabad 272
Harunü'r-Reşid, Harun-ı Reşîd 27, 200, 203, 272, 273
Hasan Bey, Cezair muhafızı 148, 153, 168, 172, 173
Hasan Bey, ümera-i Mısriyye'den 330
Hasan Bey, Cüdâvi 332
Hasan Efendi, Ceride sahibi 9
Hasan Efendi Ceridesi 9
Hasan Paşa, Acu muhafızı, 394

Hasan Paşa, Hemedan fatihi 364
Hassân b. Numan 139
hass-ı hümâyûn 40
Hâşim Efendi 9, 304, 305, 309, 311, 312, 317, 318
Haşim Efendi Mecmûası 9, 304
Hatîb-i Bağdâdî 19
hatt-ı Kûfî 267, 268, 270, 271
Havâmis-i Süleymaniyye 121
Havâriyyûn 355
Havârizm 28
havâss-ı hümâyûn 101, 115
havâss-ı Kur'âniyye 151
Hayber 19, 36
Hayra Bey 327
Hayreddin Paşa 46, 47, 144, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 163, 174, 377, 378
Hazer 83, 179, 258, 295, 299
hazîne-i devlet 106, 107, 111
Heft Sâle, seferi 249, 254
hekim başılar 127
Hekim oğlu Ali Paşa 73, 85, 330
helva sohbeti 71
Hemedan 72, 73, 179, 364; — Sahrası 73
Henri II, Bavyera dükası, 211, 212, 213
Henri II, Fransız kralı 232
Henri III, Fransız kralı 236
Henri IV, 212
Herakl (Herakleios) 195
Herku Lanom 78
herseklik ünvânı 247
Hes Dramştad (Hesse-Darmstadt) 76
Hıristiyanlar 22
Hırka-i şerîf ziyâreti 16
Hırvat 180, 211; — lar 174
Hırvatistân 184, 259
Hısn-ı bahrî, kalyon 170
Hicaz 120
hilâfet 3, 24, 25, 26, 27, 32, 33, 34, 45, 46, 48, 144, 199, 200, 230, 272, 288, 298, 355; —i Fâtımiyye 215; —i İslâmiyye 27, 45, 230; —i şer'iyye 27
Hille Kasabası 179
Hind 37, 45, 82, 129, 137, 140, 153, 156, 157, 167, 196, 266, 267, 274, 306, 321, 352
Hindistan XII, 31, 181, 203 229, 321, 384
Hişam 30
Horasan 27, 28, 366
Hotin 88, 324, 392, 396, 400; — Kal'ası 324, 400
Hudeybiyye musâlahası 195
hukemâ-yı Kelbiyyûn 247
hukūk-ı milel 233
Hulâsatü'l-i'tibâr 6, 89
Hulefâ-yı Râşidîn 26, 196
humbaracı 43, 170
Humbarahâne 83
Hun 188, 189, 295; —lar 188, 189
hurma çıbanı 254
hurûc ale's-sultân 107
Hûşeng Şâh 50
hutbe ve sikke 147
Hüdavendigâr 39
Hukûmet, —i cumhûriyye 22, 23; —i Islâmiyye 24, 44, 203; —i meşrûta 22; —i mutlaka 22; —i rûhâniyye 22

Hülâgû 33, 37
hünkâr imâmları 127
Hürmüz 156, 367; — Boğazı 156
Hüsameddin Paşa 171
Hüseyin Paşa, Amuca-zâde 63, 168, 169
Hüseyin Paşa, Mezemorta 168, 169
Hüseyniyye 343
Hüsrev Paşa 104

I

Irak-ı Acem 28, 366
Islav kavmi 180

İ

İbn-i Sînâ 251
İbrahim, Hz., 178, 215, 349, 355, 358,
İbrahim, Osmanlı padişahı 56, 57, 275,
İbrahim, Dürzilerden, 344
İbrahim Ağa 81, 104
İbrahim Münib 398
İbrahim Müteferrika 81, 82 83,
İbrahim Paşa, Babanzade 369
İbrahim Paşa, Mısır Seraskeri, 348
İbrahim Paşa, Nevşehirli, Damad 115
İbrahim Paşa, Kırım seraskeri 91
İbrahim Paşa, Pargalı, Makbul, Maktul, 47, 69, 70, 71, 72, 73, 74,82, 89, 91, 104,115, 117, 157, 168, 348, 369, 376, 378
İbrahim Paşa, Silahdar 89
İbret-nümâ-yı devlet 6, 280
ibtadâ-yı Altmışlı 121
ibtidâ-yı dâhil 121
ibtidâ-yı hâric 121, 124
İçim Hân 285
İdil (Volga), nehir 286
İdris-i Bitlisî 144, 274
İfrikiyye 139
i'lâ-yı kelimetullâh 25, 40, 325
ilmiyye silsilesi 16
iltizâm 12, 40, 75, 86, 105, 115, 126, 154,238, 249, 265, 282, 283, 376
İmâdüddin Zengî 32, 215, 219
İmâmiyye 366
İmâm Muhammed Mehdî, 349
imâmü'l-müslim 24
imzâ 23, 70, 263, 338, 389, 395, 397, 398
İndilal 297
İnebahtı Limanı 104, 161
İngiliz amiralleri 172
İngiltere 22, 63, 80, 93, 157, 170, 185, 189, 200, 209, 216, 217, 219, 223, 224, 225, 226, 230, 232, 233, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 381, 383, 384, 390; —Devleti 22, 223, 238, 243, 244, 246, 248, 252, 383; —donanması 246; —Parlamentosu 224 238, 241; —tüccarı 93
İ'râbü'l-kâfiye 83
İran 15, 27, 30, 33, 44, 45, 46, 53, 72, 73, 75, 84, 85, 109, 117, 143, 156, 178, 179, 180, 181, 185, 186, 254, 265, 298, 300, 301, 302, 303, 363, 366, 367, 368, 369, 384
İrlanda ahâlîsi 180
irsâliyye hazînesi 335
Îsâ, Hz. 22, 183, 184, 349, 351, 355, 358, 394

İsakçı 65
Îsevîler 184, 214, 218, 219
İsfehan 31, 72, 73
İshak Efendi 82
İskender, Büyük 129, 180, 185, 196
İskenderiyye 137, 168, 173, 191, 217, 332; — Sancağı 168
İskiri, ada 149
İslâmbol 276
İslâm Giray 285, 286, 288, 289, 291, 293
İsmail 395; —Kalesi 391
İsmail Bey, Bulutkapan'ın hazinedarı 329, 332, 333, 335
İsmail Efendi, Şehrî, 6
İsmail Râif Beyefendi, Darbhane Emini, 277
İsmail, Hz. 351, 355, 358
İsmâiliyye 349
İspanya 9, 26, 30, 31, 80, 139, 140, 141, 146, 147, 148, 150, 153, 155, 157, 158, 169, 173, 180, 185, 188, 189,196, 198, 199, 200, 214, 220, 229, 230, 231, 232, 235, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 321, 377; — ahâlîsi 214, 243; —lu 146, 158; —lular 142, 147, 148, 153, 157, 158, 235
İspiridof, Rus amirali 171, 172
İstanbul 276, 375; — ahâlîsi 172; — imparatorluğu 38; — kadılığı 122, 124; — kayseri 29, 188, 192, 195, 198, 201, 209, 213, 214, 216, 226; — kayserliği 27, 199; — mahkemesi 71; — ma'zûlleri 124; — Patriği 226; — tersânesi 150
İstefan voyvoda 322
İstendil Ceziresi 67, 149, 165
isterlic ocağı 259
istimâ'-ı deâvî 49, 52
İstitrâd 35, 49, 55, 75, 250, 264, 280, 306
İsvec 65, 66; —Devleti 65; —lü 85; —Devleti 237, 243, 260
İtalyalular 180
İvaz Mehmed Paşa 85

J

Jerber (Gerbert d'Aurillac) 210, 213
Jorj Dürizen (Dritzhen) 76
Julyanus 140
Jurnaller 13
Jüstinyanus 192

K

kabâil-i Arab 25, 138
kabâil-i Çerâkise 280, 300, 304, 305, 308, 317
Kabartaylar 259, 262, 263
Ka'be 50, 350
Kaddâh 349,351
kadıasker 118, 125, 282; —ler 121, 123; —lik 119, 121, 122
Kadı İbrahim Efendi 83
kadırga 142, 145, 146, 149, 150, 153, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 166
kādi'l-kuzât 121
Kafkasî 306
Kâğıthâne 71, 75
Kahkaha Kal'ası 289
kaht u galâ 88, 210, 223, 241

Kaim bi-emrillâh 19, 30
Kal'atülkılâ 147
Kalâvûn 326
Kalbiye Kal'ası 157
Kale şehri, İngiltere 232
kalgay 92, 283, 284, 285, 287, 288, 293
Kalgay Emin Giray bk Emin Giray
Kalmandisi nizâmâtı 77
Kalmuk tâifesi 90
Kalovis 190, 191, 195
kalyete 153, 156, 163, 169
Kanada 248
Kantakuzen familyası 322
Kanton şehri 251
Kanunî Sultân Süleyman 46, 48, 94, 97, 103, 148, 231, 258, 285
kapılı esâmî 106
Kaplan Giray Hân-ı Sânî 90
Kapt Hânedânı 208
kapudan-ı deryâ 46, 47,104, 149, 154, 157, 168, 170, 171, 173, 174
Kapudan Paşa Eyaleti 174
Kapukulu 41, 43
Kara Bulak 296
Karadeniz harîtası 83
Karakoyunlular 44
kara kullukcu 107
Kara Mustafa Paşa, bk Mustafa Paşa
karamürsel 160
karavele 170
Kardinal Rişliyö 236
Karlıeli 174; — Sancağı 155
Karlos, Almanya İmparatoru ve İspanya kralı 377
Karlos VI, Fransa kralı, 226, 373,
Karlos, Şarl XII 65,
Karlovic (Karolenj) Hânedânı 197, 202, 208,
Kartacalular 181, 182
Kasabatü'l-halvân 345
Kasım Bey 328
Kāsımiyye, Mısır askeri 327, 328, 329, 334 Kastel 67
Katerina, Rus imparatoriçesi 6, 86, 87, 88, 93, 94, 249, 263, 264, 324, 333
Katerine Tarihi 6
Kâtib Çelebi 5, 83, 141, 159
katogikos, Ermeni ruhanî reisliği 22
Katolik 22, 184, 191, 192, 201, 211, 217, 226, 232, 235, 236, 237, 241, 249, 250, 254, 343; — devletleri 22; — papasları 235; — rahibleri 22
kavâid-i harbiyye 129, 130, 131, 134
kavânîn-i beşeriyye 98; —kadîme 98
Kavânînü'l-mellâha tercümeleri 83
Kaynarca Ahidnâmesi, Muâhedesi, Musâlahası, 7, 94, 263, 264, 296, 324, 386
Kaynarca Karyesi 263
Kayrevan 29
kayserlik 186, 187, 217
Kaysiyye, Cebel halkı 336
Kaytak 300, 301; — memleketi 300
Kazak aşîretleri 297
Kazan 93, 94, 235, 258, 259, 282, 285, 286, 291

Kazan ve Ejderhan eyâletleri, vilâyetleri 93, 235, 258
Kazvin 73
Kefalonya 150, 152, 161; — Adası 150, 152
Kefe 90, 91, 92, 94, 283, 284, 288; — Kal'ası 94, 284, 288
Keleş Bey 305
Kel Şarli, bk Şarli
Kemal Reîs 141, 143
Kerbelâ 36
Kerim Hân 367, 368
Kerkük Sahrâsı 84
Kerpe 149
Kerş 93, 263, 387, 394
Kesbî, *İbret-nümâ-yı devlet* müellifi 6, 280
Kethüdâ Saîd Efendi, tarihçi 11, 12
Keyaniyân şâhları 179
Keyaniyân sikkeleri 265
Keyhüsrev 179
Keyumars 49
Kıbrıs Eyaleti 168
Kıbt milleti 321, 325
Kılburn 93; — Hisari, Kal'ası, 263, 396, 397
Kılıç Ali Paşa 163
Kırım IX, XIII, 6, 8, 16, 43, 61, 65, 66, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 114, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 300, 302, 305, 308, 318, 321, 323, 380, 387, 394, 397, 398, 400; — ahâlîsi 92, 94; — çölleri 318; — diyarı 93; — hânları 61, 89, 114, 258, 264, 291; — müverrihleri 90; — târîhleri 287; — tasdiknâmesi 8
Kırım Giray Hân 88
Kızılbaşlar 301
Kızılırmak 179
Kızıltaş Limanı 261, 262
kibâr-zâdeler 127
Kief şehri 209
Kili 283, 391, 395
Kilis 57
Kirman 28, 291
Kirmanşâhân 73
kîse 93, 399
kisrâ 195
Kitâb-ı Bahriyye 156
Koba 297
Kobsoboy 297
Kocaeli 174, 379
Koçi Bey 5, 112, 120, 123
kodoş ağacı 307
kolera 224
Kolomp 229
Komanova Krallığı 60
Konrad, Cermanya prensi 212
Konya 34, 35, 216, 288, 300, 301; —sultânları 300, 301
Korkud 145
Korsika donanması 146
Kostantin 184, 186, 187, 193
Kostantiniyyetü'l-mahmiye 375; ayrıca bk. Dersaadet

Koşan 89
Koyun Adaları 168, 172
Kozan 22
Kölemen askeri 326
Kölemenler 33, 45, 129
Kömürköy 304
Köprülüler 57, 63, 167
Köprülü Mehmed Paşa, bk. Mehmed Paşa
Köprülü oğulları 240
Kristof Kolomb 78
Kuban 90, 260, 261, 262, 295, 296, 304, 387, 394; — Nehri 261, 286, 296
kubbe vezîrleri 115
Kudüs 31, 32, 33, 49, 125, 179, 184, 194, 200, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 225, 360, 375, 389
Kûhistân 307
Kumuk 295, 297, 300, 301; — diyârı 300
Kur'ân, Kelâm-ı kadim 84, 104, 194, 327, 346, 347, 349, 354
Kureyş 36, 137, 299
Kuşmânî İbn-i Dihkânî 12
Kuyucu Murad Paşa 54
Kuzlar 259, 262; — havâlîsi 262
Küçük Kabarta, Kabartay 263, 296 394
Küçük Osman Paşa, Kapudan-ı derya 294
Kürdistân 44, 100, 179, 254, 321, 363, 365, 367, 368, 375
küttâb 112
kütüb-i şer'iyye 83, 84

L

Ladsilas, Erdel voyvodası 320
lağımcı 43
Lala Mustafa Paşa, bk Mustafa Paşa
Latin imparatorluğu 217
Latinler 180
Latince, Latin lisanı,77, 82
Law, İskoçyalı John Law 245, 246
Lâyiha-i Sebastiyanî 13
Lâyiha-i Tercümân-ı Dîvân 12
Lazkiye 357
Leh 61, 65, 66, 70, 87, 180, 200, 209, 242, 248, 254, 255, 260, 264, 320, 383, 384, 387; — cumhûru 70; — memâliki 383
Lehistân 65, 87, 93, 203, 211, 255, 263, 264
Leh Devleti, 254, 255
Lehlüler 58, 255, 293
Levant 174
Lezgi 295, 297, 304, 305
lisân-ı Türkî 99, 180
livâ 36, 37, 174, 342, 369
Lokman, Hekim 347
Lombard 180, 193; —lar 196, 198
Lombardiya Devleti 198; Lombardiya kraliyeti 230
Loren Koster 78
Lotar 204
Lui VII, Fransa kralı
Lui Filip (Louis Philippe) 23
Lui IX, Fransa Kralı, 218, 219, 221
Lui Napolyon 23

Lui XI, Fransa Kralı, 79
Lui XII, Fransa Kralı, 80
Lui XIV, Katorz, Fransa Kralı 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 255,
Lui XV, Fransa Kralı 247
Lui XVI, Fransa Kralı 256, 257
Lui, Şarlman'ın oğlu 204
Luristân 254
Lûtfi Paşa, Sadrazam 149
Lyon 195

M

Maanoğulları 336, 359
Mâbeyn-i Hümâyûn 8
Macar Krallığı 227
Madagaskar 306
Madam Montegu 251, 381
Mağrib 27, 199, 273
Mağribî askerleri 360; Mağribî kıyâfeti 332
Mahmud Bey, Hasan Paşa oğlu 162
Mahmud I, Osmanlı Sultanı 74, 75, 84, 85, 86, 115, 117, 118, 170, 261, 304
Mahmud II, Osmanlı Sultanı 12, 94, 135, 254
Mahmud-ı Gaznevî 30
Mahmud Paşa, Baban aşireti 369
Mahreç, — mansıbları 125; — mevleviyetleri 124
Makedonya 180, 181
Malesherbes 257
malikâne 28, 116, 205, 206
Malta Kal'ası 159
Mansûr, Cafer 271,
Mansur, Emir 334, 337, 360, 361
Kal'a vun, Memluklu sultanı 326; Devlet-i —iyye 326
Mansur Ubeydî 345,
Mareşal Vauban 83
Mari Antuvanet 255
Maria Theresa 246, 248, 255
markilik 211
Maroviniç 195, Marovitinç hanedanı 190, 197
Marsilya 153, 181, 182, 192, 197, 208, 216, 217
Mârûnîler 341
Maskat 138, 156
Mâveraünnehir 28, 30, 45, 55
mavna 142, 143, 160, 161, 163, 164, 166
Mayıns (Mainz) 76, 77, 78, 79
Mayorka 146, 149, 158; — Adası 158
Mazenderan 303, 321
Mazharü't-takdîs bi-hurûci Tâifeti'l-Fransis 10
Mecîdiyye altını 277
Meclis-i Maârif-i Umûmiyye 3
meclis-i mükâleme 93
Mecûs, —mülükü, 266; —sikkeleri267
Medine 31, 124, 375
Megāribe 138; — ve Efrenc sikkeleri 274
Mehâdiye ve Şebeş muharebeleri 7
Mehdî, Abbasi Halifesi 271, 272, 273
Mehdî, Said b. Ahmed el-Mehdî, 351, 356
Mehdiyye, şehir 29, 174

Mehmed Ali Paşa, Mısır valisi 13
Mehmed b. Ebû Ömer el-Mansûr 30
Mehmed b. Yezid 299
Mehmed Dürzî, Şeyh346
Mehmed Efendi, Tarih-i Fetret müellifi 14
Mehmed Efendi, Yirmisekiz Çelebi 81
Mehmed Giray 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 293
Mehmed I, Çelebi 41, 43, 274, 321
Mehmed II bk. Fâtih Sultan Mehmed
Mehmed III, Osmanlı Sultanı 52, 53, 110, 275
Mehmed IV, Osmanlı Sultanı 57, 59, 62, 165, 293, 322, 393
Mehmed, Kapudan 169
Mehmed Paşa, Abaza, 91
Mehmed Paşa, Azm-zâde 363
Mehmed Paşa, Babanzadeler'den, 369
Mehmed Paşa, Baltacı 65, 66, 88, 133, 243, 260, 294, 380
Mehmed Paşa, Kefe Valisi, 92
Mehmed Paşa, Köprülü, 57, 58, 64, 115, 166, 167
Mehmed Paşa, Mısır Valisi, 332, 335
Mehmed Paşa, Muhsinzâde 87, 93
Mehmed Paşa, Sokullu, 48, 154, 163
Mehterhâne 401
Mekke 10, 19, 30, 31, 55, 124, 270, 350, 375; — pâyesi 124
Mektûbî-i sadr-ı âlî 11
Melek Ahmed Paşa 165
Melekî, Rum katoliği 342, 343
Melik Kâmil 218
Melik Sâlih 326
Melikşah XII, 31, 214, 300
melikü'l-mülûk 29, 42, 200
Memâlik, —i İslâmiyye 24, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 199, 203, 205, 207, 219, 220, 268; —i Mahrûsa 57, 85, 141, 160, 175, 205, 234, 302, 367, 377, 380; —i Osmâniyye 39, 43, 384, 385; —i Şarkıyye 37, 81, 307
Memi Kapudan 168
Memleketeyn voyvodaları 322
Memlukler 33
Me'mun 27, 36
Menâsıf 337
Mengli Giray 282, 283, 284, 285, 286
Menkub Kal'ası 282
menşur 35
Menucehr 300
Merv 28
Mervan-ı Himâr 269
Mesîh 347
Mesine 148
Mesleme b. Abdülmelik 299
meşveret 15, 40, 60, 122
mevâlî 121, 123, 124, 125
mevkib-i hümâyûn 53, 63, 74, 99
mevleviyyet 119, 122, 123, 124
mezâhib-i erbaa kuzat ve müftîleri 51
Mezistre 174
Mısır IX, XII, 10, 13, 16, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 44, 49, 124, 129, 137, 138, 139, 140, 145, 153, 156, 165, 167, 171, 178, 179, 181, 184, 196, 215, 216, 218, 219, 220,

225,226, 229, 273, 275, 276, 286, 299, 309, 316, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 345, 346, 348, 359, 360, 361, 375; —Kölemenleri 33, 218

Mısrıyyîn 306

Midilli 57, 145, 165, 174, 379

Midya hükümeti 179

Mihail Oldosusi 381

Mihal Besaraba 319

Mikdâd b. Ebi'l-Esfed 358

Milan dukalığı 230

millet-i İslâmiyye 24, 27, 29, 31, 34, 35, 44, 45, 61, 86, 138, 139, 188, 189, 199, 210, 214, 219, 268

Minorka 149

Mir'atü'd-devle 6

Mîr Beşîr, Cebel-i Duruz hakimi 10

Mirçe, Eflak voyvodası 320, 321

Mîr Haydar Şemlan, Cebel-i Lübnan tarihçisi 10

Mişel Paleolog 217

Moğolî 306

Moldava 319, 322; — voyvodası 322

Monta Kokoli 5, 102, 105, 131, 132

Moralı Melik Bey 14

Morpa 255

Moskov 180, 209, 258, 287, 293, 301, 333, 380

muallem asker 40, 70, 85, 86, 132, 259

muallem piyâde ve süvârî 46

Muallim Nikola et-Türk 10

Muâviye 19, 50, 138, 139, 270,355

Muhammed, Aleyhisselam, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 347, 349, 351, 355, 358, 374

Muhammed Mehdi 349

Muhârebât-ı Salîbiyye 220

Muhib Efendi, Sefaretname müellifi 12, 13

Muhsinzâde Mehmed Paşa, bk. Mehmed Paşa

Muhyiddin Reis 146

Muiz Li-dinillâh 273

Muizzüddevle 29

Mukaddime-i Kavânîn-i Teşrîfât 5

Mukâtaa 116

Mulûk-ı Tavâif 33

Murâbitîn kabilesi 31

Murad I, Osmanlı Sultanı 39, 274

Murad II, Osmanlı Sultanı 42, 321

Murad III, Osmanlı Sultanı 48, 52, 105, 111, 163, 288, 302

Murad IV, Osmanlı Sultanı 5, 54, 56, 84, 112, 120, 292

Murâdiye 170

Musa, aleyhisselâm 49, 178, 325, 349, 351,358,

Musa b. Nusayr 26, 139

Musa Çelebi 321

Musa Kâzım 273

musâdere 80, 338

Musa Efendi, Kasımpaşa Mevlevîhanesi Şeyhi 82

Musa Kâzım 273

Mûsıla, —i Sahn 119, 121, 124; —i Süleymaniye 121, 122

Mustafa I, Osmanlı Sultanı 54, 56, 275
Mustafa II, Osmanlı Sultanı 86, 111, 276, 293
Mustafa III, Osmanlı Sultanı 85, 87, 118, 134, 135, 136, 170, 277, 362
Mustafa Paşa, Fazıl, Köprülüzade 62
Mustafa Paşa, Kanuni devri, 159
Mustafa Paşa, Kara 58, 59, 60, 168
Mustafa Paşa, Lala 160, 161, 302
Mustafa Paşa, Musâhib, 168
Mustansır 34
Musta'sım 33
Musul 28, 134, 179; — mutasarrıflığı 134
Mu'tasım 27, 50
Muvahhidîn 45, 350, 387
muvâzene-i politikiyye 234, 239, 243
müddet-i örfiyye 124
Müdecceller 147
Müezzin-zâde Ali Ağa 160
mühr-i hümâyûn 275
mühtediler 45
mülâzemet 120, 121, 123, 126; — kâğıtları 123, 126; — nizâmı 126
mültezim 116, 126, 127, 159, 324, 328
mülûk-ı Îseviyye 201
mülûk-ı Osmâniyye 48
Münnich (Burkhard Christoph von Münnich) 84
Müntehebât-ı Câvid Bey 8, 9
Mürted, ada 149
mürteddîn 350
müsellemân 101, 114
Müstad'î Bi-emrillah, Abbasî halifesi 32
Müstezî, Abbasî halifesi 32
Müteevvile, Şi'î zümre 342, 351
müteferrika-başı 328

N

Nablus 359
Nadir Ali 73
Nâdir Şâh 72, 73, 74, 84, 85, 366, 367, 368
Nâilî Abdullah Paşa bk. Abdullah Paşa
Nakşa 174
Nakz-ı Hafî 352
Na'lkıran 70
Napoli 78, 193, 230, 242, 244
Napolyon Bonaparta 13, 23, 43, 133, 227
Nasârâ 30, 31, 118, 138, 140, 184, 191, 194, 213, 214, 266, 338, 341, 342, 343, 346, 350, 358, 363; — hükümdarları 31; — ve Mecûs 266
Nâsır-ı bahrî, kalyon 170
Navar Kralı 236
Nazmîzâde Murtazâ 82
Necib Efendi, Bâbıâlî hülefasından 11
Necib Efendi Târîhçesi 11
Necker, maliyeci 257
Nedarland 388
Nemçe 5, 23, 49, 52, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 131, 211, 259, 260, 261, 286, 294, 297; — Çâsârı 52; — halkı 23; — hükûmeti 67; — lü 58, 60, 63, 67, 68, 69, 323; — muhârebesi 63; — seferi 49, 59; — seferleri 286
Nemîre 269
Nemrud 177

Niğbolu 320, 321
Nikola, Eflak hükümdarı 320
Nikolaki Mavrokordato 323
Ninos, Âsurîlerden 178
Ninova 178, 179
Nis 153
Niş, — Kal'ası 60, 61
Nîşabûr 27, 28
Nizâm-ı Cedîd 37, 135
Nizâmülmülk 31
Nizâmü'l-Ümem, İbrahim Müteferrika'nın eseri 83
Nogay 90, 94, 288, 296, 312; — kabâili 94
Norveçya 200, 204
Norvik (Norwich) 80
Nova Kal'ası 152
Nuh, Peygamber 177, 349, 351, 355
Nureddin, Şehîd, Atabeg 32, 51, 52, 215, 219
Nureddin, nureddinlik, Giray Hanlığında unvan, 287, 288, 290, 293
Nureddin Mirzâ 287
Nuri Bey, bk Halil Nuri bey
Nusayriyye 357, 358
nübüvvet 49, 358, 374
nüdemâ 49, 105, 106, 111, 112, 114

O

ocak-zâdeler 100
Ojen 132, 243
Oktavyus 183
Ordu Jurnali 7
Ordu-yı Hümâyûn 7, 8, 9, 11, 43, 44, 45, 47, 53, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 100, 102, 103, 110, 115, 149, 157, 160, 286, 302, 323, 324, 335, 368, 381
Orelyans dukası 245
Orhan'ın gümüş ve bakır sikkeleri 274
Orlean dukası 225
Orlof, Rus amiralı 171, 324
orta çorbacılar 108
Ortodoks 22, 201, 209, 226, 254; — mezhebi 22
Oruç Reîs 145, 146, 147
Osman, Hz., Halife 25, 26, 54, 374
Osman, Hafsî, Tunus Meliki 144
Osman I, Gāzi, Osmanlı Sultanı 35, 38, 39, 40, 41, 94
Osman II, Osmanlı Sultanı 54, 275
Osman III, Osmanlı Sultanı85
Osmanlılar 42, 85, 103, 144, 202, 227, 302, 328
Osman Paşa, Babanzadeler'den 369
Osman Paşa, Gürcü 333, 334,
Osman Paşa, Özdemiroğlu 109
Osman Paşa, Şam Valisi, 362
Osman Paşa, Topal, 84
Osman Paşa 109, 294, 363, 369
Oton (Otto) 211

Ö

Ömer, Hz. Halife 25, 26, 50, 137, 138, 269, 270, 298, 299, 325, 351, 374
Ömer Efendi, *Gazavat-ı Bosna* müellifi 83
Ömer Kethüdâ, 364, 365

Ömer Paşa, Bagdad Valisi 365
Özbekler 44
Özdemiroğlu Osman Paşa, Osman Paşa
Özi 88, 263, 394, 396, 397; — Nehri 263, 286; — Suyu 88, 387,396

P

pâdişâh 3, 24, 35, 37, 45, 50, 51, 53, 64, 71, 74, 84, 85, 89, 100, 101, 104, 105, 106, 115, 155, 181, 183, 200, 233, 264, 288, 289, 293, 376; —ı Islâm 24, 264
Padya şehri 193
Palmira Tedmür 186
papa 22, 193, 196, 197, 198, 199, 201, 205, 210, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 226, 227, 230, 231, 236, 241; —lar 22, 184, 201, 212, 221
Parga hisârı 152
Paris 10, 12, 13, 77, 79, 80, 81, 192, 208, 218, 224, 225, 235, 236, 238, 250; — ahâlîsi 208, 224; — parlemanı 238
parlement 23
Pars Bey 273
paskalya bahşîşi 400
Paşa Kapısı51, 71
Payas 180
Pehlevî hatt 265
Pepin 197, 198, 199, 201, 202
Perendez 149
Per-i bahrî, kalyon170
Pertev Efendi 11
Pertev Paşa 161, 162
Petersburg 88, 92, 209, 261
Petro, Deli, Büyük 11, 61, 65, 66, 86, 87, 133, 242, 243, 248, 249, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 294, 320, 323, 381, 382, 398
Petro Konta Romançof (Rumyantsov) Rus mareşali 398
Petro Mirçe 320
Petro'nun vasiyyetnâmesi 261
Petros Şofer (Peter Schöffer) 77
Pîrî Reîs 156
Pîrîzâde Sâhib Efendi 82
piyâde 41, 46, 102, 129, 130, 131, 133, 224; — gân 114
Piyâle Paşa, Bey 47, 154, 157, 158, 160, 161, 174, 378
Poçğız Nehri 305
Poltava vakası 260
Portekizler, Portekizlüler 153, 156, 157, 229
Preveze Boğazı 151
Protestanlar 22, 231, 235, 236, 237, 240
Protestanlık 231, 232, 235
Provans Eyâleti 197
Prut muhârebesi 243
Prut Nehri, suyu 65, 294, 323
Pulya 149, 157, 160
Puvatya (Poitiers-Puatie) 197

R

Râciyâ 318
Radolf 222
Rafz mezhebi 325
Rafz ve Teşeyyu 325
Râgıb Paşa 85, 86, 87

Raif Efendi Zabıtnâmesi 11
Râkiyâ 318
Rakoci 103
Ramazan Paşa 163
Rasûl-i Ekrem 36, 194
Ravza-i mutahhara 2
Râzî, Ebubekir, 250
Râzî Billâh, halife 29
Remle 359
Ren Nehri 180, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 205, 246
Resmî Ahmed Efendi 6, 89, 135
Reşid, yer ismi 137, 168
Reşid Paşa 4
Revâbıtu'l-ukūd 7
Revan 72, 73, 276, 298, 303; — seraskeri 73
Rey 250
Rim papalar 184
Rişar (Richard), İngiltere kralı 216
Rober 208, 222
Roderik (Roderick) 139
Rodos 58, 139, 145, 158, 161, 166, 168, 174, 175, 231, 293
Roma, — ahâlîsi 183, 185, 196; — Devleti 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 198, 229, 318; — imparatorları 28; — piskoposu 193
Rubatı Kal'ası 91
Rum 13, 14, 22, 35, 44, 45, 55, 84, 140, 187, 192, 194, 197, 209, 215, 220, 265, 266, 267, 285, 288, 323, 324, 329, 384, 393
Rumeli Eyâleti 100
Rumeli Hisârı 141
Rumlar 38, 42, 84, 192, 194, 381
Rum sikkeleri 265
Rum ve Fürs devletleri 195
Ruscuk 86
Russo 247
Rusya, — asâkiri 63, 65, 66, 93, 94; — Çarı 11, 65, 133, 382; — Devleti 9, 22, 61, 85, 86, 93, 209, 235, 242, 248, 249, 259, 261, 282, 287, 291, 293, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399; — donanması 88, 360, 362; — lu 63, 65, 67, 70, 71, 72, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 114, 134, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 285, 294, 298, 303, 305, 323, 324, 396, 399; — lu Tatarlar 89; — muhârebesi 133; — sefîri 70; — tüccârı 303; — tüccar sefâini 93; — ulağı 398
ruûs imtihânları 126
Ruvane 190, 193, 196, 203; — şehri 193
rüesâ-yı rûhâniyye 226, 250
Rüstem Paşa 112, 113, 114, 116, 154, 155
rüşvet 68

S

Saâdet Giray 284, 285, 286, 287, 288
Sabit Efendi 294
Sa'dâbâd 71, 117; — Kasrı 71
Sa'd b. Muâz 19
Sa'deddin Efendi, Hoca 53, 290
Sa'deddin Paşa, Rakka valisi 364
Sâdıkī, Şâh Abbas'ın kitapçısı 289

Safed 359
Safeviyye 44, 46, 72, 73, 266, 366; — meşâyihi 44
Saffâr hânedânı 28
Sahib Giray Hân-ı Sânî 92
Sahn, — dersleri 119; —ı Semân 119, 121, 122, 124; — medreseleri 119; — mu'îdleri 120
Sahrâ-yı Hoşgeçdi 381
Saîd b. Ahmed el-Mehdî 351
Said Efendi, Yirmisekiz Çelebi-zade 82, 83
Saîd Paşa, Sadrıazam 81
Sakâlibe 211
Sakız Hânedânı 212
Sakız Adası 14, 169
Sakız vak'ası 14
Sakson 180, 189, 199; —lar 199; —ya dukası 248
Salahaddin 32, 33, 215, 216, 219, 225, 326
Salıka 191; — kânûnnâmesi 191
Sâlih Bey 330, 331, 332
Salihiyye 357
Saltanat-ı seniyye 230, 377
Salyan 297
Sâmân Hânedânı 28
Sam b. Nuh 177
samsoncu 108
Sancak 35, 59, 60; —ı Şerîf 59, 60
Saray-ı Hümâyûn 41, 59
Sardunya 139, 149, 230, 244
Sâsâniyân sikkeleri 265, 266
Savva Dukası 244
Sayda Eyâleti 336, 340, 341, 362
Saydalılar 178
Sebastiyanî, Fransız elçisi, *Lâyiha* müellifi 13
Sebte Boğazı 137, 139, 144, 171 Sebut, hisar 161
Sefâretnâme-i Muhib Efendi 13
Sefâretnâme-i Vahid Efendi 13
sefer-i Heft Sâle 249, 254
Seffah, İlk Abbasi halifesi 27
Sefînetü'r-Rüesâ 5
Selanik 82, 125, 145
selâtin 34, 37, 71; —i Âl-i Osmân 98; —i Cengîziyye 33, 114, 279, 280, 291, 308; —i Osmâniyye 43
Selçukîler 31, 213, 214
Selim I, Yavuz, Osmanlı Sultanı 44, 45, 46, 47, 48 68, 98, 143, 144, 145, 230, 259, 275, 284, 286, 327, 375
Selim Bey, Babanzadeler'den, 368
Selim Giray Hân-ı Sâlis 90, 91, 92, 264
Selim II, Osmanlı Sultanı 48, 104, 159, 160, 274, 288
Selim III, Osmanlı Sultanı 6, 7, 8, 11, 12, 136,276
Selman-ı Fârisî 347
Semerkand 31, 55, 196
Semin Mehmed Giray 287, 288, 289
Sent Elene 11
seraskerlik 29
Servet-i Kisreviyye 50
Sevason şehri 190
Sevdun Bey 327
Seydî Ali Kapudan 156

Sezar 182
Sığacık 174
Sıkılıyye bk. Sicilya
Sınâat-ı tab' 75
Sıngın Donanma 166; — Seferi 162
Sırp 180, 320
Sicilya 139, 141, 193, 230, 239, 242, 244
Sicilya ve Sardunya adaları 230
sihr 203, 223
sikke ahvâli 264, 266
sikke ve hutbe 93
silahdar 41, 43, 99
Silahdar İbrahim Paşa, bk. İbrahim Paşa
silahşorluk 40
Sinan Paşa, Cigalazade 53,164
Sinan Paşa, Rüstem Paşa kardeşi, 154, 155, 157,
Sinan Paşa, Koca 163
Sind Nehri 179
Sinn, —i inhitât 21; —i nemâ 21; —i vukūf 21
sipah 41, 43, 161
Sis 22
Sisam Boğazı 168
siyâh bayrak 36
Siyavuş Paşa 59
Sizman, bk. Şişman
Soça 317
Soğucak Kal'ası 305
Sohum 304, 305, 307, 317
Sokullu Mehmed Paşa, bk. Mehmed Paşa
Sorbon, Dârü'l-fünun 80
Söğüt nâhiyesi 35
Strasburg 76
Subhi Beyefendi 267, 270
Subhî ve İzzî Târihleri 83
Suda 164; —Kal'ası 164
Sûdan 13
sugūr-ı İslâmiyye 103
Sultan Ahmed Meydanı 59
Sultân Bayezid, bk. Bâyezid Han Sultân-ı iklim-i Rum 39, 85
Sultânü'l-berreyn 275, 276
Sur ahâlîsi 178
Suriyyîn 306
Süheylî 82
Süleyman b. Davud 49, 347
Süleyman Faik Efendi, 5,
Süleyman I, Kanûnî 46, 47, 48, 52, 58, 94, 97, 103, 104, 110, 112, 114, 121, 144, 145, 148, 149, 153, 155, 157, 159, 160, 230, 232, 233, 234, 235, 258, 286, 288, 374, 375, 376
Süleyman II, Sânî, 59, 61, 62, 276, 285, 293
Süleyman Paşa, Orhan Gāzi şehzadesi, 39, 140,
Süleyman Paşa, Babanzadeler'den, 368, 369
Süleyman Paşa, Hadım 153, 156
Süleyman Paşa, mirimiran, 364
Süleyman Reîs 145
Süleyman Şâh, 33, 35,
Süleyman, aleyhisselam, 347
Süleyman, Taberistan ümerasından, 267
Süleymaniye Câmi'i 121
Süleymaniye Medreseleri 121

Sünniyyü'l-mezheb 32
Sütlüce 141
süvârî 46, 100, 102, 109, 110, 130, 133, 173, 296
Süveyş donanması 156

Ş

Şâfi'î kadılar 32
Şâh Abbâs 53, 54, 73, 289, 303
Şâh Hüseyin Safevî 73
Şahin Giray 92, 264
Şâh İsmail-i Safevî 44, 45
Şahruh b. Sultan Ferruh, Şirvan-şah Sultanı 301
Şâm 28, 29, 30, 33, 36, 181, 185, 199, 216, 219, 225, 271, 333, 335, 336, 356, 357, 359, 384; — ümerâsı 30
Şânîzâde 5, 12, 13, 86
Şapşıh 304
Şarli II, Charles, Kel 205, 206
Şarli III. Charles, Şişman 207, 208
Şarli VI, Almanya imparatoru 246
Şarli IX, Fransa kralı 236
Şarlken 148, 153, 230, 231, 232, 233, 234, 235
Şarlman 191, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 209, 210, 230, 233
Şarl Martel 197
Şatnil 352, 353, 354
şayka 169
Şecere-i Devlet-i Aliyye 94
şecere-i Osmâniyye 39
Şecerüddür 326
Şehâbiyye 336, 339, 340, 341, 342
şehnâmeci 4
Şehrî Efendi Târihçesi 6
Şehrî İsmail Efendi 6
Şehriyâr 299
Şemahi şehri 300
Şem'dânî-zâde 7
Şemhâl 302
Şem'ûn 351
Şeyh Ali, Zahir Ömer'in oğlu 333, 359
Şeyh Ebu Ishak 299
Şeyh Haydar-ı Safevî 301
Şeyh Hüseyin 348
Şeyh İbrahim, Şirvan Sultanı 301
Şeyh Nasif 363
Şeyh Osman 334, 335
Şeyh Sa'dî 32
Şeyhzâde 44
Şîa 29, 44, 46, 349, 366
Şi'iyyü'l-mezheb 32
Şîrâz 367
Şirban Voyvoda 322
Şîrkuh Esedüddin 32
Şirvan 72, 73, 297, 299, 300, 301, 302, 303
Şirvan-şâhî 301
Şirvan-şâhlar 300, 301
Şişman, Bulgar kralı 320
Şofer, Peter Schöffer 77, 78, 79
Şuayb 347
Şumnu 7, 94, 133, 335
Şurb-i duhân 55

T

Taberistân 28, 267, 270
tabl-hâne 35
tâc giyme 230
Tağalur 296
Tâhir hânedânı 28
Tâhir Ömer 333, 359
Tahmasb 73, 74, 301
Takvîmü't-tevârih 83
Taman 94, 262, 283, 305, 308, 387; — Adası 262; — Cezîresi 387; — ve Mentana cezîreleri 262
Tapsarân 297
Taracan, İmparator 318
Tarhu 297
Târık b. Ziyad 26, 139
Târihçe-i Atâ 12
Târih-ı Mısr-ı Kadim ve Cedid 82
Târih-i Abdüşşekûr 10
Târih-i Âsım 12
Târih-i Bilâd-ı Sûdan 13
Târih-i Cebertî 10
Târih-i Cevdet 1, 4, 16
Târih-i Cezzar 10
Târih-i Edîb 7
Târih-i Enverî 7
Târih-i Es'ad 14
Târih-i Fetret 14
Târih-i Hamîs 139
Târih-i Hind-i Garbî 82
Târih-i Melik 14
Târih-i Mîr Yusuf 13
Târih-i Naima 83
Târih-i Nikola 10
Târih-i Nuri Bey 7
Târih-i Râşid 83
Târih-i Saîd Efendi 11
Târih-i Şânîzâde 13
Târih-i Şem'dânîzâde 7
Târih-i Vak'a-i Cezîre-i Sakız 14
Târih-i Vâsıf 8, 35, 49
tarîk-i ilmiyye 16, 46, 54, 68, 69, 123, 125, 127
tarîk-i kazâ 68, 120, 123, 126
tarîk-i tedrîs 123, 126
Tatar askeri 89, 114, 281
Tatarcık Abdullah Efendi 124
Tataristân 203, 259, 295; — ı kebîr 259
Tatar kavmi 281
Tatarlar 33, 34, 35, 89, 91, 92, 220, 258, 262, 263, 292, 300, 301, 305, 307, 308
Tatar süvârîsi 114
Tatar ve Türkmen kabâil ve aşâiri 213
Telemak kitâbı, 244
Telemsan 146, 147, 148, 158
Temaşvar 67, 68, 69
Temrek Kal'aları 261, 262
tenâsuh 350
Ten, nehir 263, 286
Tercan 47, 157, 158, 378, 379; — Sahrası 47, 157
Tersâne 16, 136, 139, 160, 168, 176, 379; —i Âmire 16, 168, 176
teşrîfât-ı mülûkâne 283
Tetimme Medreseleri 120
Tevârih-i Fârisiye 15

Tevrat 77, 79
Tezkire-i Bonaparta 11
Tezkiretü'ş-şuarâ 289
Tıbb medresesi 121
tıgalık 308
Tiberius 184
Tiflis 73, 276, 298, 303; —hanlığı 298; —Kal'ası 303
tîmâr 40, 81, 88, 89, 100, 101, 102, 104, 109, 111, 112, 113, 114, 119, 205, 206, 285; —lu eyâlât 46; —lu süvâri 40
Timur Han, Timur-ı Gürgân, Timurleng 33, 41, 44, 82, 226, 273, 301, 302, 321, 373, 374
Timurlenk vak'ası 226
Timur Târîhi 82
Tirgoviç şehri 319
Tiyodisyus 187
Tokavlılar 305
Toktamış Hân 301
Tolstoy 394
Tombasar 283
Tonilata 142
Topal Osman Paşa 84
topçu 43, 99, 100, 108, 285
Tophâne 118, 135
Toren 239
Tott Bey-zâde, Macarlı 118
Trablus 145, 155, 158, 231, 357
Trablusgarb Kal'ası 154
Truguet 83
Truva şehri 187
Tufan 177
tuğ IX, 35; — ve alem 37, 283, 302
tuğra 264, 275, 276
Tuğrul Bey 35
Tuhfetü'l-kibâr 5, 82
Tuhfetü'l-Mülûk 170
Tuna 61, 65, 85, 88, 92, 93, 94, 102, 133, 169, 185, 188, 190, 263, 318, 319, 321, 323, 390, 395; — Nehri 169
Tunus, — eyâleti 29; — hazînesi 146; — şehri 181
Turan 33, 132, 326
Turan Şâh 326
Turgot 256, 257
Turgudca, Turgudca Bey 151, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163
Turgud Paşa 155, 157, 158, 159, 160
Turla 88, 283, 318, 319, 387, 396; — nehri sevâhili283
turnacıbaşı 108
Tüfengci-başı Târîhi 12
Türk XIII, 10, 25, 35, 37, 45, 143, 295, 296, 297, 299, 300
Türkî 10, 83, 99, 180, 391, 398; — lisân 391
Türkistân 33, 35, 37
Türkiyyü'l-asl 28
Türkler 31, 45, 213, 219, 301, 384
Türkmen, —aşîretleri 33; —ler 33, 301; —tâifesi 213

U

Ukbe b. Âmir 139
ulemâ 10, 18, 40, 43, 51, 52, 55, 56, 64, 98, 106, 115, 119, 122, 123, 126, 127, 138
Uluç Ali Paşa 154, 161, 162, 163

ulûfeciyân-ı yemin ü yesâr 43
ulûhiyyet 191, 358
Umman 46, 138, 156
umûr-ı diplomatikiye 239
Ur Kal'ası 89, 90, 91, 92
Urkûb-ı a'lâ 337
Urkûb-ı ednâ 337
Usûlü'l-maârif fî Tasnîf-i Sefâin-i Donanma 83
Usûlü'l-maârif fî Tertîb-i Ordu 83

Ü

Ülgün, hisar 161
ümem-i Garbiyye 226
ümerâ 27, 29, 37, 41, 46, 51, 52, 129, 134, 157, 158, 167, 168, 174, 202, 210, 227, 246, 269, 288, 305, 307, 308, 309, 311, 327, 328, 329, 330, 331, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 364, 365, 399
Ümid Burnu 140, 153, 229
ümm-i dünyâ 325, 335
Üngürus 5, 102, 153, 319; — seferi 153
Üngürüsî İbrahim Ağa, bk. İbrahim Müteferrika
ünvân 30, 127, 170, 183, 191, 256, 272, 275, 338
Üss-i Zafer 14

V

Vâdî-i Teym, Vâdi't-Teym 336, 348; —meşâyihi 341
Vahîd Efendi 13
Vahran 158
Vak'a-i Hayriyye 3, 14
Vak'a-i Selimiyye 11
vak'anüvîs 4, 7, 9, 11
vak'anüvîsân 3
Vâkidî 139
Van 22, 298
Vandal 180, 188
Vankulu Lugatı 82, 83
Vâsıf Efendi 7, 8, 9, 11, 37, 264, 269, 270, 274, 371
Vâsıf Târihi 139, 266, 273, 274, 275
vebâ hastalığı 246
Velîd-i Sânî 27
Venedik 58, 61, 65, 67, 103, 141, 143, 150, 152, 153, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 189, 193, 196, 200, 226, 230, 233, 242, 260, 377, 388; — Cumhûru 172, 377; — donanması 143, 164, 165, 168, 169; — Körfezi 67; — lü 57, 60; — lüler 141, 165, 166, 168, 173, 174, 216, 217, 229; — muhârebesi 67; — seferi 103
Versay Sarayı 240
Vidin 60, 61
Vilad Drakol 322
Vilye dö Lil Adam (Villiers de l'Isle Adam) 58
Viyana 46, 47, 58, 211, 227, 230, 323; —fethi 58
Volter 247, 252, 264
voyvoda 123, 125, 319, 322, 323

W

William III, İngiltere kralı, 241

Y

Yafa 216, 218, 333, 359
Yahsay, sancak 297
Yahûd 304, 306, 346, 350
Yahudiler 203, 223, 224
Yanbolu 103
Yanık Kal'ası 58
Yanyalı Es'ad Efendi 82
yaşmak-bahâ 401
Yavuz Sultân Selim bk. Selim I
yaya ve müsellem 174
Yayla imâmı Risalesi 12
Ye'cûc ve Me'cûc 350
Yedickul, kabile 387
Yedi imâm 349
Yehûd sikkeleri 266
yelkencilik sanatı 164, 166
Yemeniyye, Cebel halkı336
Yemen ve Hind Sevâhili 46
Yeniçeri 40, 41, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 117, 118, 132, 135, 160, 161, 322, 379; — ağaları 106, 108, 117; — ağası 104, 160; — esâmîleri 106; — kışlaları 106; — ler 41, 59, 100, 106, 107, 110, 111, 117, 119, 134, 135; — neferâtı 105; — ortaları 99; — ulûfeleri 106, 109
Yenikale 93, 261, 262, 263, 387
Yenikale ve Kerş ve Kılburn Kal'aları 263
Yenişehir 38, 115, 125; — i Fener 125
yeşil bayrak 36
Yezbekiyye, Bilad-ı Cebel halkından 336
Yezd-cürd 266
Yıldırım Bayezid bk. Bayezid
Yirmisekiz Çelebi, bk. Mehmed Efendi
yörükân 101, 114
Yunan ihtilâli 14
Yunânîler 78, 180, 265
Yunanistan 129, 180, 217
Yunanlılar 129, 180
Yusuf Ağa, Yeniçeri ağası 106
Yusuf Bey, Ahmed Paşa-zade, Tarihci 13
Yusuf, Peygamber 49, 178
Yusuf Avra 10
Yusuf Efendi 135
Yusuf Salahaddin b. Eyyüb bk. Salahaddin

Z

Zabıtnâmeler 11
zağarcı 108
Zâhir Ömer 333, 334, 335, 359, 360, 362, 363
Zanata 138
zeâmet 88, 89, 100, 101, 109, 111, 113, 114, 174, 205, 206, 285
Zebur 77
Zenciyye 306
Zend, Zendiyye aşîreti 366, 367
Zend Kerimhân 366
Zengene Aşireti 368
Zenubiya 186
zer-i mahbûb 276, 277

Zeydan 359
Zeyl-i Çelebizâde, Çelebizade Asım Tarihi 83
Zeyl-i sefînetü'r-rüesâ 5
Zigetvâr 116, 160; — seferi, 116
zina ve livâta 316
Ziştovi 7, 320
Ziştovi ve Yaş mükâlemeleri 7
Zîver-i bahrî, kalyon 170
Ziyâde b. İbrahim 139
Zülfikar Bey 328
Zülkadriyye 375